

PAPIESKI WYDZIAŁ TEOLOGICZNY WE WROCŁAWIU

Daniel Dzikiewicz

**Ocena krytyczna hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa
Maryi**

Praca doktorska

napisana na seminarium z teologii biblijnej

pod kierunkiem

ks. prof. dr. hab. Mariusza Rosika

Wrocław 2014

Spis treści

Wstęp.....	3
Rozdział I: Prezentacja hipotezy.....	5
1. Nazewnictwo.....	5
2. Twórcy i przedstawiciele.....	6
3. Treść.....	9
4. Argumenty.....	13
4.1. Sekcja argumentów filologicznych.....	13
4.2. Sekcja argumentów egzegetycznych.....	17
4.3. Sekcja argumentów historycznych.....	25
4.4. Sekcja argumentów spekulatywnych.....	31
5. Podsumowanie i wnioski.....	48
Rozdział II: Ocena krytyczna.....	50
1. Nazewnictwo.....	50
2. Twórcy i przedstawiciele.....	55
3. Treść.....	87
4. Argumenty.....	97
4.1. Sekcja argumentów filologicznych.....	97
4.2. Sekcja argumentów egzegetycznych.....	110
4.3. Sekcja argumentów historycznych.....	162
4.4. Sekcja argumentów spekulatywnych.....	234
5. Podsumowanie i wnioski.....	285
Zakończenie.....	290
Bibliografia.....	292
Wykaz skrótów.....	355
Apendyks.....	362

Wstęp

Pismo Święte stanowi pewnego rodzaju księgę superlatywów: najbardziej czytana, komentowana, tłumaczona, sprzedawana etc. Coś podobnego stwierdza się również w odniesieniu do słów Maryi „πῶς ἔσται τοῦτο, ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω” (Łk 1,34bc). Jest to jeden z najbardziej studiowanych¹, kontrowersyjnych², najmądrzejszych³, najwznioślejszych⁴, najśmieszniejszych⁵, najtrudniejszych⁶, najdziwniejszych⁷, najoszczędniejszych⁸ bądź najprostych⁹ wersetów biblijnych. Owszem niektóre z powyższych epitetów pozostawiają wiele do życzenia... Najpoprawniejsze wydaje się wszakże określenie zaliczające ustęp Łk 1,34 do grona najbardziej badanych perykop skryptyalistycznych. Niechybnym dowodem na to jest chociażby liczba wysuwanych hipotez. Wprawdzie autorzy komentarzy nowotestamentalnych oraz poszczególnych opracowań mariologicznych wymieniają zazwyczaj tylko kilka z nich: trzy¹⁰, cztery¹¹, pięć¹² lub sześć¹³. Niemniej jednak faktyczny stan liczebny owych objaśnień

¹ „These four apparently harmless words <...> have provoked volumes of discussion <...>” (J.F. CRAGHAN, «The Gospel», 54); „Na temat tego jednego wersetu napisano wiele dzieł; zaproponowano bardzo dużo interpretacji” (J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 48); „una dichiarazione che ha fatto versare fiumi d’inchostro <...>” (G. RAVASI, *Videro il Bambino*, 81); por. D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 118.130; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 8; M. CZAJKOWSKI, «Perykopa», 16; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 55; J. GNILKA, *Teologia*, 62; O. GRABER, «Wollte Maria», 3; J. ŁACH, *Dziecię*, 133; H.A. MERTENS, *Handbuch der Bibelkunde*, 695; J.M. MUÑOZ NIETO, *Tiempo de anuncio*, 77; J. PATSCH, «Hat Maria?», 143; J.P. PRÉVOST, «Zwiastowanie», 111; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 94; M. SCHMAUS, «Maria», 336; A. SERRA, «Vergine», 1294.

² „<...> Lk 1:34 right from the beginning was a battleground for more than one approach to Mary” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 58); „il punto più controverso di tutta la pericope” (I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 67); „Like Zechariah (18) Mary asks a question – and her words have embarrassed countless commentators” (W.J. HARRINGTON, «St Luke», 996); por. E. ADAMIAK, *Traktat o Maryi*, 44; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 15.58; D.T. LANDRY, «Narrative Logic», 65; E. VALLAURI, «L’annunciazione», 305; ID., «L’esegesi», 454; M. ZERWICK, «Verginità di Maria», 1134.

³ „Zadała niezwykle mądre pytanie <...>” (F. SUÁREZ, *Maryja*, 14); por. G. GRAYSTONE, «Virgin», 14.

⁴ „Nie mówi <...>: Nie może się to stać <...> ani nie mówi: Chciałam nie znać męża <...> W pierwszym wypadku stawiałaby opór Aniołowi, w drugim – sprzeniewierzyłaby się samej sobie. Toteż Jej odpowiedź, łącząca w sobie oba przeciwieństwa, była wzniosła w najściślejszym znaczeniu słowa 'wzniosłość' <...>” (J. GUITTON, *Maryja*, 52-53).

⁵ „In fact there is something a little ridiculous, not so say comical about it” (G. GRAYSTONE, «Virgin», 16); por. G. ROSSÉ, *Il Vangelo*, 53.

⁶ „für eine Verlobte zwar nicht absurde, jedoch schwer verständliche Rückfrage <...>” (W. ECKEY, *Das Lukasevangelium*, 90); „Słowa z Łk 1,34 <...> to odwieczny problem egzegetów <...>” (J. MCHUGH, *Maryja*, 212); por. M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 27; Z. BESKUR, «Wiara», 24; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 78; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 76; J. GALOT, «Vierge», 463; K. GRZESICA, «Specyfika», 66/67; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 163; J. MCHUGH, *Maryja*, 488; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 115; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 242; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 28-29; B. PRETE, «A proposito», 379; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 32; B. WITHERINGTON III, «Birth of Jesus», 71; Z. ZIÓLKOWSKI, *Najtrudniejsze stronicie*, 52.55.

⁷ „Pytanie bardzo dziwne” (K. WIŚNIEWSKA-ROSKOWSKA, *Życie*, 8); por. J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 39; H. GRAEF, *Mary*, 8; M. HERRANZ MARCO, *La virginidad*, 25.

⁸ „it is economical in words <...>” (G. GRAYSTONE, *Virgin*, 109); „pisma mało <...> tajemnic wiele <...>” (P. SKARGA, *Żywoty*, I, 487); por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 108-109; A. GEORGE, «Marie», 583; JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 338; ID., «Tajemnica», 19.

⁹ „so einfachen, schlichten Frage der Gottesmutter” (J. PATSCH, «Hat Maria?», 143); P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 394; J. GALOT, «Vierge», 463.476; L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 37.

¹⁰ Por. E. ADAMIAK, *Traktat o Maryi*, 44-45; G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 109-110; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 56-63; H. GRAEF, *Mary*, 8-9.

¹¹ Por. A. FEUILLET, «La Vierge», 29; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 115-116; J. NOLLAND, *Luke 1-9:20*, 53.

¹² Por. J.F. CRAGHAN, «The Gospel», 54-57; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 78-79; G. GRAYSTONE, «Virgin», 8; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 69-70.

sięga co najmniej około dwudziestu zróżnicowanych pozycji, z spośród których najbardziej znaną jest interpretacja objaśniająca fragment Łk 1,34 w duchu przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi: Najświętsza Maryja Panna zapytała o sposób poczęcia – „πῶς ἔσται τοῦτο” (Łk 1,34b), bo nie wiedziała jak pogodzić zapowiedziane przez archanioła Gabriela macierzyństwo (Łk 1,31-33) z wcześniej złożonym ślubem wiekuistego panieństwa – „ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω” (Łk 1,34c). Dzisiaj jednakże dane rozwiązanie traci coraz bardziej na popularności. Szczególnie wśród naukowców należących do obszarów anglo-germańskich. Pierwsi w większości nadają frazie Łk 1,34 znaczenie jedynie zabiegu literackiego, ci drudzy z kolei akcentują ówczesną obyczajowość matrymonialną, zakazującą uprawianie stosunków płciowych na pierwszym etapie małżeństwa judaistycznego. Ów fenomen występuje także i w Polsce¹⁴. Ale czy podstawnie? I czy nie jest to tylko chwilową modą? Wszak hipoteza ślubu przetrwała wieki¹⁵! Głównym zamierzeniem niniejszej pracy jest właśnie danie odpowiedzi na te pytania. W celu osiągnięcia tego podzieliliśmy nasze dzieło na dwie części. Pierwsza część prezentuje podstawowe założenia przedstawicieli hipotezy ślubu (np. św. Grzegorz z Nyssy, św. Augustyn, św. Bonawentura, św. Jan Paweł II etc.), zaczynając od kwestii nazewnictwa, poprzez pytania o twórców i przedstawicieli, zmierzając ku materii treści oraz argumentów. Druga natomiast poddaje uprzednio przedstawione zagadnienia egzegetyczno-teologicznej ocenie krytycznej. W pierwszym rozdziale dominuje metoda opisowa, w drugim – analityczno-syntetyczna, chociaż nie sposób w badaniach egzegetycznych pominąć metody historyczno-krytycznej, uzupełnionej elementami metod literackich. Dzięki metodzie opisowej dochodzą do głosu sami zwolennicy hipotezy. Metoda zaś analityczno-syntetyczna stwarza dogodne warunki do ukazania walorów i / bądź mankamentów ich poglądów. Obecną pracę wieńczy również zakończenie o charakterze wartościującego podsumowania i obiektywnego werdyktu. Jeśli chodzi o bibliografię, zdajemy sobie sprawę, że nie możliwe jest przeczytanie całej literatury przedmiotu, zadaliśmy jednak sobie trud przeczytania jak najwięcej i jak najbardziej gatunkowo i czasowo zróżnicowanych opracowań. W taki sposób chcieliśmy ukazać pełny obraz tego, co przedstawia sobą hipoteza przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa Maryi.

---

¹³ Por. A. SERRA, «Vergine», 1293-1300.

¹⁴ „od czasów św. Grzegorza z Nyssy oraz św. Augustyna zaczęto mówić o ślubie dziewictwa Maryi. <...> prościej jest stwierdzić, że nie ma wątpliwości, iż Łukasz mówi o dziewiczości Maryi w chwili zwiastowania <...>” (E. SZYMANEK, *Wykład*, 64).

¹⁵ Por. J.B. BAUER, «Jungfräulichkeit», 690.

ROZDZIAŁ I

PREZENTACJA HIPOTEZY

Głównym celem pierwszego rozdziału jest obiektywne i usystematyzowane przedstawienie fundamentalnych stwierdzeń zwolenników hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa Maryi. Poniższa prezentacja będzie przebiegała według następującego schematu: 1) nazewnictwo, 2) twórcy i przedstawiciele, 3) treść, 4) argumenty, 5) podsumowanie i wnioski. Wszystkie zagadnienia, oprócz pierwszego i ostatniego, będą nie tylko opisane, lecz i zilustrowane najbardziej wymownymi wypowiedziami zwolenników hipotezy.

1. Nazewnictwo

Nazewnictwo omawianej hipotezy jest bardzo zróżnicowane. Jest ona znana na ogół pod następującymi nazwami: *doktryny / sentencji wspólnej, egzegezy standardowej, hipotezy / opinii augustiańskiej / dziewictwa / katolickiej / negacji / patrystycznej / tomistycznej / zaprzeczenia, interpretacji klasycznej / pierwszej / ślubu / tradycyjnej, starej pozycji / tezy / tradycji, teorii ślubu / postanowienia*¹⁶.

---

¹⁶ Por. J.B. BAUER, «Monstra te», 124-125.135; P. BENOIT, «Bulletin. Nouveau Testament», 130; D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 120; R.E. BROWN, *The Birth*, 303-304; J. CANTINAT, «Le propos», 20; N. CAPIZZI, «Vergine», 1258; C.P. CEROKE, «Luke», 340; R. COGGI, *La Beata Vergine*, 40; G. COLZANI, *Maria*, 55; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 1-2.42; ID., «The Gospel», 55; M. CZAJKOWSKI, «Perykopa», 16; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 29-31; M. DA CRISPIERO, *Teologia della sessualità*, 52; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 67-68; ID., «Maria nel NT», 909; ID., *Maryja*, 56; M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 29; J.A. FITZMYER, *The Gospel*, 348; J.M. FORD, «Mary's Virginitas», 269; J. GALOT, *Maria*, 143.152.154; A. GEORGE, «Marie», 583; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 222; M. GILSKI, *Mariologia*, 148; O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; ID., «Marias Jungfräulichkeitswille», 290.294.299; ID., «Wollte Maria», 1-2.9; H. GRAEF, *Mary*, 9; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 9.11.22.24.118.122.140-141.143.145-147; ID., «Virgin», 15.17; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 23-24.47-48; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 102.105.110; E. KLOSTERMANN, *Das Lukasevangelium*, 14; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 328; R. KUGELMAN, «The Object», 72; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 69; J. ŁACH, *Dziecię*, 137; E.H. MALY, «Virginitas», 44; J. MCHUGH, *Maryja*, 213.217.227.488; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 244; S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 143-144.145.148; A. NADBRZEŻNY, *Od Matki*, 77; J. NOLLAND, *Luke 1-9:20*, 53; M. ORSATTI, «L'annuncio», 293-294; J. PATSCH, «Hat Maria?», 143; B. PRETE, «A proposito», 379.381; M. SCHMAUS, «Maria», 336; B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 319; A. SERRA, «Vergine», 1297.1300; E. SZYMANEK, *Wykład*, 64; G.H. TAVARD, *The thousand faces*, 9; E. VALLAURI, «L'esegesi», 455; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 309; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 213.218.222; ID., «Verginità di Maria», 1134.

2. Twórcy i przedstawiciele

Za twórców hipotezy ślubu prawie powszechnie są uznawani dwaj najwybitniejsi przedstawiciele Kościoła starożytnego¹⁷ – św. Grzegorz z Nyssy¹⁸ (ok. 330-395) i św. Augustyn¹⁹ (354-430)²⁰. Zaskarbiła ona sobie sympatię wielu zwolenników²¹, niektórzy autorzy sugerują nawet istnienie odrębnej *frakcji* lub *partii ślubowców*²², i wywarła wielki wpływ na dalszy rozwój całej teologii chrześcijańskiej, a szczególnie mariologii katolickiej²³. Również i dzisiaj posiada stosunkowo liczne, a zdaniem niektórych teologów największe²⁴ grono

¹⁷ Por. P. BROWN, *The Body & Society*, 291-292; F.L. CROSS – E.A. LIVINGSTONE, *The Oxford Dictionary*, 45-46.599-560; J.J. DELANEY – J.E. TOBIN, *Dictionary*, 511; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 55.89; L. GAMBERO, *Maria*, 164-165.240-241; J. GRIBOMONT, «Gregorio di Nissa», 1712-1719; E.R. HARDY, «Gregory of Nyssa», 483; V. KARIKOVAS, «Grigalius Nisietis», 162-163; P. LAZZARIN, *Śwentuję knyga*, 61-64; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 253; D. OLSZEWSKI, *Dzieje*, 78; J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 97-98; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 198; ID., «Maria. II. Mariologia», 85; T. SINKO (red.), *Święty Grzegorz*, 5-16; E. STANULA, «Wstęp», 5-26; P.P. VERBRAKEN – M. STAROWIEYSKI, *Ojcowie Kościoła*, 137; H. VOLLRATH, «Augustinus. Augustinismus», 1240-1245; H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 541-544; H. VON CAMPENHAUSEN, *The Fathers*, 115-125.

¹⁸ Por. GREGORIUS NYSSENUS, *In diem*, 320-325.

¹⁹ Por. AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4; *Sermo CCXXV*, II,2; *Sermo CCXCI*, 5.6.

²⁰ „Gregorio di Nissa per primo indicò Lc 1,34 come espressione di un voto di castità di M. <...> lo seguì Agostino <...>” (G.I. SÖLL, «Maria», 2107); por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 13.18; G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 109; ID., *Z Niej*, 27; J.B. BAUER, «Monstra te», 124; D. BERTETTO, *Maria*, 526; D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 130; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 107; R.E. BROWN, *The Birth*, 304; J. CANTINAT, *La Madonna*, 61-62; N. CAPIZZI, «Vergine», 1258; C.P. CEROKE, «Luke», 329; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 127.131.141; S. DE FIORES, «Vergine», 1314.1321; I. DE LA POTTERIE, «Maria nel NT», 909; ID., *Maryja*, 56; D. DIKEVIČIUS, «Tikrasis pamaldumas», 11; D.E. DOYLE, «Mary», 543; J.A. FITZMYER, *The Gospel*, 348; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 72; L. GAMBERO, «La Vergine», 579.580; ID., *Maria*, 172.246; J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 39; A. GILA, «Antiche omelie», 359-360.386; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 297-298.304; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 8-9; ID., «Virgin», 17; S. HAREZGA, «Dziewictwo», 20; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 29; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 107; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 172; H. KOCH, *Adhuc virgo*, 38.40; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 48; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 65; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 416; H. LESÊTRE, «Marie», 783; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 71; J. MCHUGH, *Maryja*, 213-214; K.H. MENKE, *Fleisch*, 32; J.P. MICHAUD, *Marie des évangiles*, 39; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 115; S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 143; A.E. NACHEF, *Mary*, 167-168.175-176; C.W. NEUMANN, *The Virgin*, 102; G. RAVASI, *Videro il Bambino*, 81; C. ROMANO, «Il voto», 148-149; P. SCHANZ, *Commentar*, 88; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482; A. SERRA, «Vergine», 1294; E. SZYMANEK, *Wykład*, 64; E. VALLAURI, «L'esegesi», 455; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 482.

²¹ Por. G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 109; A. BISPING, *Exegetisches Handbuch*, 157; C.P. CEROKE, «Luke», 329; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 161-162; G. DANIELI, «L'annunciazione», 318; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 104-105; A. GILA, «Antiche omelie», 371.381; O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 11.13.20-21; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 31-33.37; U. HOLZMEISTER, «'Quomodo fiet istud'», 74; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 326-328; C. MAKARIAN, *Maria*, 61-62; J. MCHUGH, *Maryja*, 214; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 115; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 28-29; P. SCHANZ, *Commentar*, 88; E. SZYMANEK, *Wykład*, 64.

²² „the pro-vow fraction <...>” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 38); „Los partidarios del voto <...>” (S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 148); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 42.164.216.242.244; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 482.

²³ „Neu und für die Folgezeit von gewaltiger Tragweite war, welchen Sinn Augustinus dem Begründungssatz: quoniam virum non cognosco unterlegte” (D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 28-29); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 131; J. MCHUGH, *Maryja*, 236; B. PRETE, «A proposito», 379; A. SERRA, «Vergine», 1294.

²⁴ „Większość egzegetów uważa, że wątpliwość Maryi rodzi się z tego, iż złożyła ślub dziewictwa. Wszystko za tym przemawia” (M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 27); „posiada po dziś dzień najwięcej zwolenników” (T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 30).

zwolenników²⁵. Głównymi jej przedstawicielami byli, są i chyba nadal będą teolodzy oraz egzegeci katoliccy²⁶. A co na to nasi bracia prawosławni i protestancy? Generalnie biorąc, werdykt tych ostatnich, którego prekursorem był francuski reformata i teolog J. Calvin (1509-1564)²⁷, jest raczej negatywny: Maryja była mężatką, nie zakonnicą²⁸. Są jednak i wyjątki, jak np. ojciec protestantyzmu M. Luther (1483-1546), szwajcarski teolog i reformata H. Bullinger (1504-1575) bądź jeden z twórców zasad metodologicznych krytyki tekstu biblijnego J. A. Bengel (1687-1752)²⁹. Spośród zaś protestantów polskojęzycznych można byłoby do grona zwolenników hipotezy zaliczyć tłumaczy *Biblii Brzeskiej*³⁰, w której pytanie Maryi zostało oddane jako „I jakoż to ma być, gdyż ja męża nie mam uznać?”³¹. Z kolei opinie tych pierwszych, dla których kult maryjny jest niejako duszą prawosławnej pobożności³², są w

---

²⁵ Oto kilka najbardziej poczesnych i wpływowych nazwisk: B. Brodmann, J. Galot, G. Graystone, M.J. Lagrange, L. Laurentin, S. Lyonnet, G. Ricciotti, M. Zerwick etc.; por. G. DANIELI, «L'annunciazione», 318; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 67; ID., «Maria nel NT», 909; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 105-106; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 37; E. SZYMANEK, *Wykład*, 64; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 306; ID., «L'esegesi», 455-456.

²⁶ „the vow position was unassailed by Catholics” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 219); „<...> Catholici statuunt Mariam Virginem propositum castitatis perfectae servandae a primo instante rationis habuisse <...>” (M. GORDILLO, *Mariologia orientalis*, 169); „galt es unter katholischen Dogmatikern und Exegeten als eine ziemlich ausgemachte Sache, daß diese Frage Mariens die Ablegung eines Jungfräulichkeitsgelübdes voraussetze” (J. PATSCH, «Hat Maria?», 143); por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 19; D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 130; J. CANTINAT, *La Madonna*, 56; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 207; P. DAUSCH, *Die drei älteren Evangelien*, 430; M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 29; W. ECKEY, *Das Lukasevangelium*, 90; J. ERNST, *Das Evangelium*, 52; L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 295-296; J.A. FITZMYER, *The Gospel*, 348; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 222; H. GRAEF, *Mary*, 8-9; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 36-37; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 109; H. KOCH, *Adhuc virgo*, 38; H. LANGKAMMER, *Maryja*, 37; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 65; R.C.H. LENSKI, *The Interpretation*, 70; C. MAKARIAN, *Maria*, 61-63; J. MCHUGH, *Maryja*, 214-215; J. NOLLAND, *Luke 1-9:20*, 53; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 96; A. ROETS, «Maria», 448.451; P. SCHANZ, *Commentar*, 88; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 307; E. WILFRIED, *Das Lukasevangelium*, 90; T. ZAHN, *Das Evangelium*, 84.

²⁷ „Quod autem ex eius verbis suspicati sunt quidam, perpetuae virginitatis conceptum habuisse votum, nimis infirmum est, imo prorsus absurdum <...>” (J. CALVINUS, *Argumentum*, 30); por. J. CALVIN, *Commentary*, 53-54; J. CALVINUS, *Argumentum*, 29-30; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 205; J. GALOT, *Maria*, 153; M. GORDILLO, *Mariologia orientalis*, 169; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 92; P. SCHANZ, *Commentar*, 88.

²⁸ „Lecz y tego przywileiu Pannie Mariiey heretycy zayzrza” (*Biblia Święta*, J. WUJEK (red.), 1185); „I protestanti, fin dalle origini, pur difendendo la concezione verginale hanno contestato l'ipotesi del voto <...>” (E. VALLAURI, «L'esegesi», 455).

²⁹ „Significanter autem dicit Cognosco, non cognovi, nec cognoscam. Sic enim rectius et melius explicat tenax suum propositum. Quasi dicat, Firmiter mihi proposui aeternam, intactam servare integritatem virginitatemque meam, neque cum ullo velle concumbere viro <...>” (H. BULLINGER, *In luculentum et sacrosanctum Euangelium*, 11); „<...> Bengel <...> reads οὐ γινώσκω <...> as declaring that Mary has vowed perpetual virginity” (R.C.H. LENSKI, *The Interpretation*, 70); „Sed tantum habuit quaestionem, die yhre jungkfrauschafft und zucht betrifft, an sit mansura virgo an non. Priora credit q. d. proposui mihi servare virginitatem, sed quia dicis me futuram matrem, quomodo fiet?” (M. LUTHER, *Predigt (1528)*, 20.30); „<...> Lk 1,34 enthält keinerlei Gelübde, steht aber nicht der Tradition im Wege, daß Maria schon früher ein solches getan habe” (G. MOLIN, «Die Frage», 80); „Fanno eccezione Lutero e pochi altri <...>” (E. VALLAURI, «L'esegesi», 455); por. M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 29; H. DÜFEL, *Luthers Stellung*, 175; B.D. EHRMAN, *Przeinaczanie Jezusa*, 130-134; J. GALOT, «Vierge», 465; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 19; A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 55; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 65.359; G. MOLIN, «Die Frage», 76-81; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 307.309; T. ZAHN, *Das Evangelium*, 84.

³⁰ Por. D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 300.

³¹ *Biblia Brzeska 1563*, 912; por. M. THURIAN, *Maryja*, 52-53.

³² „Kościół prawosławny jakby jednym tchem przyzywa najświętsze imię Jezus wraz z najśodszyim imieniem Maryja <...>” (S. BULGAKOW, «Kult», 97); „maryjna pobożność <...> w specjalny sposób zabarwia całokształt prawosławnej postawy religijnej” (J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 130); por. S. BULGAKOW, «Kult», 97-100; J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 130.

większości proślubowe³³. Tak np. tekst Łk 1,34 interpretuje bizantyjski teolog św. M. Kabasilas (zm. ok. 1391)³⁴ oraz jeden z największych egzegetów prawosławnych XIX wieku, A. P. Łopuchin (1852-1904)³⁵.

Hipoteza ślubu znalazła także swój wyraz w utworach literackich, liturgicznych, mistycznych oraz obrazów sakralnych. Spośród tekstów literackich omawianą hipotezę przedstawiają np. *Rozmyślanie przemyskie* i *Cień Ojca*, polskie – piętnastowieczne i dwudziestowieczne – utwory apokryficzne³⁶: „Maryja odpowiedziała: 'Proszę ciebie, powiedz mi, jako się to stanie, a ja męża nigdy nie poznam, bom ofiarowała i ślubowała me dziewictwo i czystotę Bogu Wszchemogącemu’”³⁷; „Ale przecież ja... ja wyrzekłam się... oddałam Mu... Więc jak... jak się to może stać?”³⁸. Tutulem przykładu zaś tekstów liturgicznych, zawierających ten motyw, można wymienić górnołużycką wersję polskiej pieśni maryjnej *Po górach, dolinach*, gdzie Łukaszkowe „ἐπει ἄνδρα οὐ γινώσκω” (Łk 1,34c) zostało przełożone na „hdyż nochcu dżę žanoho muža ja znać”³⁹. Natomiast przedstawicielką proślubowych objaśnień wersu Łk 1,34 wśród mistyków mogłaby być przykładowo służebnica Boża Maria od Jezusa (1602-1665) – przeoryszy klasztoru Zakonu Sióstr Franciszkanek od Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Agredzie (Hiszpania)⁴⁰, która zapisując doznane objawienia dotyczące ofiarowania Maryi w świątyni jerozolimskiej oraz sceny zwiastowania tak oto napisała: „<...> Najświętsza Maryja Panna złożyła w obecności Pana ślub czystości <...>”⁴¹; „<...> Maryja odpowiedziała Archaniołowi Gabrielowi: 'Jak to się stać może, że pocznę i porodzę syna, kiedy nie zaznałam męża i zaznać go nie mogę?'. Równocześnie przypomniała Panu ślub czystości uczyniony dawniej <...>”⁴². Z kolei wśród obrazów sakralnych ilustrujących hipotezę ślubu spotykamy dzieła ikonografii chrześcijańskiej, na których Maryja podczas sceny zwiastowania jest ukazana z lilią trójlistną (*Lilium Candium*) – jednym z wielu symboli doskonałego dziewictwa (Pnp 2,1-2)⁴³ – w ręku lub w jej bezpośredniej bliskości. Doskonale oddają to np. obrazy *Zwiastowania* pędzla malarza włoskiego Giulia Cesare Procacciniego (1574-1625) z

³³ Por. P. EVDOKIMOV, *Prawosławie*, 159; D. SÖLLE, «Maria – Mutter Jesu», 38-39.

³⁴ „'Jak się to stanie?' pyta nie dlatego, że potrzebuje większego oczyszczenia, większej doskonałości, lecz dlatego, że ci, którzy wybrali dziewictwo, a Ona taki sposób wybrała, nie znają rodzenia” (M. KABASILAS, *Homilia*, 256).

³⁵ „Ведь она девственница по обету <...>” (А.П. ЛОПУХИН, *Библейская история*, 14); por. А.П. ЛОПУХИН, *Библейская история*, 14-15; ID., *Толковая Библия*, 122-123.

³⁶ Por. Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 365; R. MAZURKIEWICZ (red.), *Teksty*, 294.

³⁷ Z *Rozmyślania przemyskiego*, 301.

³⁸ J. DOBRACZYŃSKI, *Cień Ojca*, 64; por. J. DOBRACZYŃSKI, *Cień Ojca*, 54-59.

³⁹ *Wosadnik*, 1048; por. C. MAGGIONI, «Annunciazione e Liturgia», 432; PETRUS ABAELAUDUR, *Hymnus*, 1817.

⁴⁰ Por. MICHALINEUM, «Od wydawnictwa», 5.

⁴¹ MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże*, 56; por. MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże*, 53-56.

⁴² MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże*, 103; por. MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże*, 101-108.

⁴³ Por. H. BIEDERMANN, *Leksykon symboli*, 193; E. BIEGER, *Bilderlexikon*, 108; Z. BOCHNIAK, «19 marca», 15; J.E. CIRLOT, *Słownik symboli*, 229; M. JANOCHA, «Ikona Zwiastowania», 108.111-112.121; T. JODELKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 188.198.224-225.240.252.255.268.270-271.282.291.293-294.296; A. KOWALSKI, «Pismo», 158-159; D. RAMONIENÉ, *Kriščioniškosios ikonografijos žodynas*, 36.174; S. ŚWIETLIKI, «Zwiastowanie», 333; U. WOLFF, *Der Mann*, 18.

około 1620 roku (Muzeum Luwr, Paryż) oraz malarki brytyjskiej Beatrice E. Parsons (1870-1955), namalowany pomiędzy rokiem 1897 a 1899 (prywatna kolekcja)⁴⁴.

3. Treść

Zdaniem zwolenników hipotezy ślubu w pytaniu Maryi „πῶς ἔσται τοῦτο, ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω” (Łk 1,34bc) była zawarta jakaś przeszkoda-trudność (*aporia, difficultas, impotentia, obstaculum*)⁴⁵, która właściwie i nie pozwoliła na bezzwłoczne wypowiedzenie słowa przyzwolenia (Łk 1,38), od którego, jak wiemy, rozpoczęło się wydarzenie wcielenia Syna Bożego⁴⁶, proces finalizacji historii zbawienia, „poślubienie” ludzkości oraz spokrewnienie Boga i człowieczeństwa⁴⁷. Tą komplikacją nie do pokonania⁴⁸, przynajmniej na pierwszy rzut oka, był właśnie przedanuncjacyjny ślub czystości, tj. dobrowolna, świadoma, publiczna i uroczysta przysięga wiecznego dziewictwa⁴⁹, z którego, zdaniem ultraradykalnych stronników

⁴⁴ Por. *Verkündigung*, 165-166.216-218.

⁴⁵ „<...> Maryja nie wątpiła, ale wysunęła pewną trudność <...>” (M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 28); „Dziewictwo <...> wydawało się być przeszkodą w realizacji Bożego planu <...>” (W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 60); por. K. BAKER, *Fundamentals*, 344; C.P. CEROKE, «Luke», 335; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 80; G. DANIELI, «L’annunciazione», 317-318; A. FEUILLET, «La Vierge», 29; J. GALOT, «Vierge», 475; A. GILA, «Antiche omelie», 349; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 23.107.141; JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 123; H. KOSSOWSKI, «Marja», 457; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 42; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 43-44; J. PACH, *Maria*, 109; J. PATSCH, «Hat Maria?», 144; ID., «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 24; G.M. ROSCHINI, *La vita*, 89; B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 318; A. SERRA, *Maria di Nazaret*, 14-15; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 58-60.

⁴⁶ „Otom ja służebnica Pańska <...> zaraz Syn Boży w żywocie się jej poczał <...>” (P. SKARGA, *Żywoty*, 266). *Titulo curiositatis*: dawniej święto Zwiastowania NMP było nawet nazywane mianem *Conceptio Christi* lub *Festum Incarnationis*: „the Annunciation and the Incarnation are in fact one and the same mystery” (J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 87); por. I. CECCHETTI, «Annunciazione», 1384; A. SOBIERAJ, «Chaire kecharitomene», 88; S. ŚWIETLIICKI, «Zwiastowanie», 327.

⁴⁷ „Od tego niezwykłego momentu nic, co ludzkie, nie jest już Bogu obce, i to, co boskie, nie jest już dla człowieka nieosiągalne” (S. BUDZIK, *Maryja*, 84); „Dievu buvo paskiepyta žmonija <...>” (V. MANKELIŪNAS, «Pamokslas», 191); por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 634; V. BAGDANAŪVIČIUS, «Pamokslas», 77-78; G.M. BARTOSIK, *Z Niej*, 18-19; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 91-92; J. CANTINAT, *La Madonna*, 53.58; I. CECCHETTI, «Annunciazione», 1383; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 37; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 29-30; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 67; M. DI S. MARIA, «Maria», 60; J. DROZD, *Maryja Matka*, 39.49.56; P. EVDOKIMOV, *Prawosławie*, 160; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 39; G. GRAYSTONE, «Virgin», 6; W. HANC, «Święty Józef», 27.42; JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 354; H. KOSSOWSKI, «Marja», 457; M. LÀCONI, «Maria», 40; S.M. MANELLI, «The Virgin», 76; V. MANKELIŪNAS, «Pamokslas», 191; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 90.103-104; J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 87; J. PACH, *Maria*, 101-102; PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 14-15; J.M. POPLAWSKI, «Magnificat’», 380; J. RATZINGER, «*Et incarnatus est de Spiritu*», 85-86.91.95; ID., «Znak kobiety», 67; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 245; L. SABOURIN, *Il Vangelo*, 64; A. SICARI, *Matrimonio*, 106; A. SOBIERAJ, «Chaire kecharitomene», 88; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 77; *Z Rozmyślenia przemyskiego*, 301.

⁴⁸ „una difficultà <...> insormontabile” (C. GHIDELLI, *Luca*, 58); „Zachowanie ślubu obowiązywało pobożnego Izraelitę bezwzględnie” (K. WINIARSKI, «Matka», 43); por. P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 77-78; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 78.80; S. NIEZGODA, *Różaniec*, 18-19; J. PATSCH, *Our Lady*, 38; B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 318-319; K. WIŚNIEWSKA-ROSKOWSKA, *Życie*, 8.

⁴⁹ „ślub dziewictwa – formalny i instytucjonalny” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 397); „<...> Gelöbnis der Virginität <...>” (A. BISPING, *Exegetisches Handbuch*, 157); „Jakże więc zgodzi się ona godność którą Jej Anioł oznajmia, z tym ślubem panieństwa który uczyniła, i na wieki zachować postanowiła?” (X. CHAIGNON, *Rozmyślenia*, 129); „ein rechtsgültiges Gelübde” (J. PATSCH, «Hat Maria?», 145); „lässt sich sogar sagen, das Gelübde Mariens <...> in eminenter Weise den Charakter und die Kraft eines votum solemne gehabt <...>” (M.J.

hipotezy, Maryja żadną miarą nie chciała zrezygnować⁵⁰. Więcej nawet, dzięki specjalnemu prywatnemu objawieniu bądź natchnieniu Ducha Świętego, jak to sądzili niektórzy teolodzy, zwłaszcza okresu późnego średniowiecza i kontrreformacji, była pewna, że jej ślub został przez Boga nie tylko zlecony, lecz i zaakceptowany⁵¹.

SCHEEBEN, *Handbuch*, 483); „omnino emisit” (V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35); por. BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Homilia IV*, 3 C; *Biblia*, III, A. ARNDT (red.), 196; A. BISPING, *Exegetisches Handbuch*, 157; G. DANIELI, «L’annunciazione», 318; J. DROZD, *Maryja Matka*, 55; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 624; J. PATSCH, «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 24; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 96; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 483.

⁵⁰ „Unter keinen Umständen wird dies geschehen, weil ich Jungfrau bleiben will” (O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 14); „Maryja będąc dziewicą i chcąc nią pozostać w małżeństwie przez całe życie, nie widzi w pierwszej chwili, jak Bóg pogodzi jej szlachetne ślubowania z tem wzniosłem macierzyństwem. Czy nie stanie ono na przeszkodzie jej dziewictwa?” (A. FIC, «Tajemnica Nazaretańska», 118); „Ο ἄγγελος τὸν τόκον εὐγγελίζεται κάκεινῃ τῇ παρθενίᾳ προσφῆται, προτιμότεραν τῆς ἀγγελικῆς ἐμφανείας τὴν ἀφθαρσίαν κρίνουσα <...>” (GREGORIUS NYSSENUS, *In diem*, 323); „Ślub, Bogu złożony, jest ślubem nawet wobec mowy nieba <...> nic go nie złamie, nic go uchylić ani przekreślić nie może <...>” (W. LESZCZYŃSKA, «Z rozważań», 4); „Heroiczna odpowiedź! Podyktowana wolą dziewictwa tak niezłomną, że nie dopuszcza myśli, aby rezygnacją z dziewiczości opłacić nawet tak nieskończony zaszczyt jak Boskie Macierzyństwo” (A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 102); „chcę go więc dochować w każdym razie <...>” (*Nowy Testament*, W. SZCZEPAŃSKI – W. PROKULSKI (red.), 351); „i być nie może, abych jej odstąpić a czystość Bogu oddaną utracić miała” (P. SKARGA, *Żywyoty*, I, 491); „nie wstydy się rezygnacji z macierzyństwa” (J. WILK, «Teologia», 108); por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 14.18.20; G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 109; J.B. BAUER, «Monstra te», 124; D. BĄCZKOWSKI, *Dogmatyka*, 74; ID., *Obszerna Historia*, 6; D. BERTETTO, *Maria*, 526; *Biblia Święta*, J. WUJEK (red.), 1185; A. BISPING, *Exegetisches Handbuch*, 157; F. BLEEK – J. HOLTZMANN, *Synoptische Erklärung*, 49; P. BORTKIEWICZ, «Zwiastowanie», 122; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 106-107.109; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 89; J. CANTINAT, *La Madonna*, 61.64; N. CAPIZZI, «Vergine», 1258; P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 74.78; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 41-42.129.131.182.190-191; T. CZEKALA, «Łk 1, 34», 30; O. DA SPINETOLI, *Maria*, 89; E. DĄBROWSKI, «Maryja, Matka Boża», 45; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 67.73; J. DILLERSBERGER, *Lukas*, 101; J. DUQUESNE, *Maria*, 33; A. FIC, *Jezus Chrystus*, 131-132; J. GALOT, «Vierge», 463; F. GODET, *Commentaire*, 171; W. GRANAT, «Boskie macierzyństwo», 179; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 9.16-17.22.25.28; J. GRIMM, *Das Leben Jesu*, 147-148; S. GRZYBEK, «Czy Chrystus?», 237; A. GUILLOIS, *Wykład*, I, 265; J. GUITTON, *Maryja*, 52-53; E. HANTER, *Poznaj skarby*, 11; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 24-25; U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud», 73-74; JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 23; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 107-108; H. KOSSOWSKI, «Marja», 457; R. LAURENTIN, «Concepito dallo Spirito», 80.91; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 418-419; H. LESÈTRE, «Marie», 783; W. LESZCZYŃSKA, «Z rozważań», 4; A. MACEINA, *Didžioji Padėjėja*, 403; M. MALIŃSKI, «Zwiastowanie Maryi», 16-17; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 201-202; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 115; C. MORA PAZ – A.J. LEVORATTI, «Vangelo», 687; A.E. NACHEF, *Mary*, 171; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 12-13; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 88; S. NIEZGODA, *Różaniec*, 18; *Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 111; M. ORSATTI, «L’annuncio», 293; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 245; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 98; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 36; ID., *La vita*, 89; B. SCHWANK, «Łk 1, 34», 318; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 124; P. SKARGA, *Żywyoty*, 268; ID., *Żywyoty*, I, 535; SOFRONIUSZ, *Mowa*, 132; *Šventasis Raštas*, J.J. SKVIRECKAS (red.), 303; M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 204-205; E. VALLAURI, «L’esegesi», 455-457; F. WILLAM, *Życie*, 28; K. WINIARSKI, «Matka», 43; K. WIŚNIEWSKA-ROSKOWSKA, *Życie*, 8.13-14; M. ZERWICK, «‘... quoniam virum’», 213; ID., «Verginità di Maria», 1134-1135; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 482.

⁵¹ „Prawdziwie bowiem była pełna łaski Ta, której w boskim darze było zleczone, aby pierwsza wśród kobiet ofiarowała Bogu najchwalebniejszy dar dziewictwa” (BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 80); „she firmly believed that it was God’s will that she keep her virginity, otherwise she would never have posed her question <...>” (G. GRAYSTONE, *Virgin*, 141); „tale rinuncia verginale <...> era <...> al cielo gradita <...>” (P.C. LANDUCCI, «I motivi», 75); „Pan tak na to odpowiedział: <...> Ślub czystości przyjmuję i wymagam, abys go złożyła” (MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże*, 56); „Sie setzte ihr Vertrauen einzig auf Gott. Er hat das Gelübde gewollt <...>” (E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 9); por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 20; J.B. BAUER, «Monstra te», 125; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 107.109; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 64; J. CANTINAT, «Le propos», 21; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 185.194; J. GALOT, «Vierge», 473; A. GEJDOS, *Lauretaniche Litanai*, 28; O. GRABER, «Wollte Maria», 6; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 22.141; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 124; P. JOÛON, «L’Annonciation», 795; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 330-331; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 413.416-417; MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże*, 56; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 12-13; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 100; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 483; B. SCHWANK, «Łk 1, 34», 319; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 967; M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 176.

Kiedy, gdzie i dlaczego Maryja go złożyła? Odpowiedzi na pytania o czas i miejsce są zróżnicowane⁵². Jedni utrzymują, że stało się to we wczesnym dzieciństwie Maryi⁵³, podczas jej przebywania w świątyni jerozolimskiej⁵⁴ albo po osiągnięciu wieku dojrzałości płciowej, religijnej, społecznej i umysłowej, w każdym bądź razie przed zaślubinami i zwiastowaniem⁵⁵; drudzy, że po zaślubinach lub w trakcie zaślubin, ale przed zwiastowaniem⁵⁶. Jeszcze inni, o nastawieniu bardziej sceptycznym, twierdzą, że o tym nic nie wiemy albo wiemy tylko tyle, ile

⁵² „at circa tempus determinandum quo id Maria praestiterit, non satis constat inter doctores” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 410); „Es kann nur in Frage gestellt werden <...> wann es abgelegt worden <...>” (M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482); por. G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 65; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 23.

⁵³ „fin dal suo primo uso di ragione o della sua adolescenza” (O. DA SPINETOLI, *Maria*, 92); „très tôt dans sa vie” (J. GALOT, «Vierge», 468); „B. Virgo semper habuit propositum Virginitatis” (V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 397; J.B. BAUER, «Monstra te», 133; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 65; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 81; J. GALOT, «Vierge», 465-466.471; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 51; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 410-411; H. LESÈTRE, «Marie», 783; A.П. ЛОПУХИН, *Библейская история*, 13; A. MACEINA, *Didžioji Padėjėja*, 403; J. MCHUGH, *Maryja*, 224; A. MERK, «La figura», 49; G. MOLIN, «Die Frage», 78; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 88; A. ROETS, «Maria», 449-450; L. STRADA, *Patron doskonały*, 65; F. SUÁREZ, *Maryja*, 12.

⁵⁴ „Condotta Maria dai suoi genitori nel tempio, da se stessa ella si presentò e si offrì a Dio” (G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 64); „The most opportune occasion for such a vow was her presentation in the Temple” (A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464f); por. G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 65; S. JAKŠTAVIČIUS, *Ziwatas*, 10; A.П. ЛОПУХИН, *Библейская история*, 13; MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże*, 53-56; M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 176-177.190-191. Ciekawą interpretację proponuje bp Motiejus Valančius (1801-1875) – ojciec litewskiej literatury pięknej, według którego złożenie przedanuncjacyjnego ślubu dozgonnej czystości Maryi miało miejsce w niebie: „Tuo tarpu isz karsztos mejles Dievo tarsi apmire ir buwo nuneszta par Aniołus i dangū. Cze didej nusižiaminusi melde Tiewą amžinoje, idant dalejstu anaj padariti apžadus amžinos czistatas. Tam dalejdant ir padare” (M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 176).

⁵⁵ „uczyniła była ślub czystości przed poślubieniem się Józefowi” (*Biblia łacińsko-polska*, S. KOZŁOWSKI (red.), 169); „that Mary had a vow prior to the Annunciation would appear to be the more common opinion of theologians” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 216); „a primo instante rationis habuisse <...>” (M. GORDILLO, *Mariologia orientalis*, 169); „Katholieke schrijvers antwoorden vrij algemeen : vóór de boodschap” (A. ROETS, «Maria», 448); „als in der Seele Mariens die Frage über den zukünftigen Lebensstand zum ersten Male auftauchte” (M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482); por. AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4; С.С. АВЕРИНЦЕВ, «Мария», 112; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 372; G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 109; ID., *Z Niej*, 27; D. BĄCZKOWSKI, *Obszerna Historia*, 4; ID., *Dogmatyka*, 71; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 65; J. CANTINAT, *La Madonna*, 61; ID., «Le propos», 17; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 40-41.169.242; G. DANIELI, «L’annunciazione», 318; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 81; E. DĄBROWSKI, «Maryja, Matka Boża», 44; S. DE FIORES, «Vergine», 1314-1315; J.J. DELANEY – J.E. TOBIN, *Dictionary*, 764; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 62; ID., «Virginité», 1118; D.E. DOYLE, «Mary», 543; J. DROZD, *Maryja Matka*, 34; *Ewangelia Pseudo-Mateusza*, 7,1-2; 8,1; 12,1.4; J. GALOT, «Vierge», 464-465.467-468; L. GAMBERO, «La Vergine», 579; ID., *Maria*, 246; M. GILSKI, *Mariologia*, 147-148; O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 5-6; A. GUILLOIS, *Wykład*, IV, 519; J. GUITTON, *Maryja*, 41; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 51; J. HENDRIKS, *Maria*, 50; A. JANKOWSKI, *Blżej Bogarodzicy*, 40; JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 23-24; H. KOSSOWSKI, «Marja», 457; *Księga*, 7,5-6; P.C. LANDUCCI, «I motivi», 74; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 410-411.419; H. LESÈTRE, «Marie», 783; J. ŁACH, *Dziecię*, 137; P. MALAKAUSKIS, «Kaip?», 175; M. MALIŃSKI, «Zwiastowanie Maryi», 16; A.E. NACHEF, *Mary*, 170-171; A. NADBRZEŻNY, *Od Matki*, 77; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 7-9.80; B. ORCHARD, «The Betrothal», 241; R. PETRAITIS, «Marija», 238; M.D. PHILIPPE, *Maryja*, 50.52; M.D. PHILIPPE – F. LENOIR, *Meilès gelmėse*, 34; A. ROETS, «Maria», 449.451; C. ROMANO, «Il voto», 151; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 36.319; ID., *La mariologia*, 47; ID., *La vita*, 89; G. ROSSÉ, *Il Vangelo*, 53; L. SABOURIN, *Il Vangelo*, 64; P. SCHANZ, *Commentar*, 88; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482; A. SERRA, «Vergine», 1294.1297; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 124; F. SUÁREZ, *Maryja*, 12; J. TIRINI ANTVERPIANI – SOCIETAS JESU, *Commentarius*, 984; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 183; T. VATTUKULAM, «Maria», 389; F. WILLAM, *Życie*, 51; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 481.

⁵⁶ „<...> Maryja złożyła <...> ślub dziewictwa <...> wraz z aktem zaręczyn” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 372); „po zaślubinach <...> przed zwiastowaniem Anioła, złożyła ślub <...>” (TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 183); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 169; O. DA SPINETOLI, *Maria*, 88.90; J. GALOT, «Vierge», 464; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 16; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 51; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 182-183; W. WOŁYNIEC, *Maryja*, 25.

przekazała nam liturgia Kościoła, czyli prawie nic, bo kolekta ułożona na obchody wspomnienia liturgicznego *Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny* mówi tylko o obdarowaniu Maryi pełnią łaski⁵⁷, i nigdy, a przynajmniej w życiu doczesnym, o tym się nie dowiemy⁵⁸. Są jednak i tacy, którzy utrzymują, iż idea ślubowania wiekuistego dziewictwa zrodziła się w czasie zwiastowania, a więc i zapytania odnotowanego w ustępie Łk 1,34⁵⁹. Na trzecie pytanie o przyczyny owego ślubu teolodzy podają następujące odpowiedzi: z powodu dążenia do świętości, zamiłowania do cnoty czystości oraz życia anielskiego, ku większej chwale Bożej, a przede wszystkim z powodu niepodzielnej, tj. obejmującej całą istotę, a więc ciało, duszę i ducha (1Kor 7,34; 1Tes 5,23), miłości do Boga⁶⁰, która przecież jest istotą dziewictwa⁶¹. Innymi słowy, ślub wiekuistego panieństwa Maryi był wyrazem całkowitego i doskonałego oddania się do Bożej dyspozycji⁶². Była to oczywiście decyzja świadoma, głęboko przemyślna, stanowcza, odważna, dobrowolna i pełna radości⁶³, a do jej podjęcia, oprócz bezpośredniego Bożego

---

⁵⁷ „Wszzechmogący Boże, obchodzimy wspomnienie Najświętszej Maryi Panny, którą obdarzyłeś pełnią łaski <...>” (*Mszal*, 272’); „the Church celebrates the Feast of the Presentation <...> does not specify at what age the child Mary was presented in the Temple, when she made her vow of virginity <...>” (A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464F); „w cichości i w ukryciu, złożyła Bogu tę ofiarę <...>” (F. WILLAM, *Życie*, 39); por. *Liturgia godzin*, IV, 1376.

⁵⁸ „Oczywiście nie wiemy, kiedy i w jakich okolicznościach go uczyniła” (J. DROZD, *Maryja Matka*, 35); „Elle n’avait besoin ni d’un cadre juridique, ni de formule ou cérémonie <...> c’est dans le secret de son cœur <...>” (J. GALOT, «Vierge», 474); „Dziewicza konsekracja Maryi dokonała się w sposób tak niezauważalny, tak intymny, że Pismo Święte nawet nie mówi o niej jednoznacznie” (M.D. PHILIPPE, *Maryja*, 51); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 242; E. DĄBROWSKI, «Maryja, Matka Boża», 44; J. DROZD, *Maryja Matka*, 35; J. GALOT, «Vierge», 467.474; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 17; J. GUITTON, *Maryja*, 44; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 208.555; M.D. PHILIPPE, *Maryja*, 52; B. PYLAK, *Życie*, 38.

⁵⁹ „oder von einem in diesem Augenblicke unter dem Einflusse des h. Geistes gefassten Entschlusse dazu zu erklären <...>” (P. SCHANZ, *Commentar*, 88); por. J. ŁACH, *Dziecię*, 137; P. SCHANZ, *Commentar*, 88.

⁶⁰ „non praecepto, amore eligendi, non necessitate serviendi” (AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4); por. M. GILSKI, *Mariologia*, 147-148.

⁶¹ „die Jungfräulichkeit <...> die höchste Form der Gottesliebe <...>” (J. GRIMM, *Das Leben Jesu*, 147); por. J. GRIMM, *Das Leben Jesu*, 146-147.

⁶² „Die treibende Kraft dieses Gelübdes war ja doch das Verlangen nach möglichst vollkommener und ungeteilter Hingabe an Gott” (O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 21); „*Maryja jednak zachowywała wewnętrzne pragnienie całkowitego oddania się wyłącznie Bogu*” (JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 341); „Nie chciała rezygnować ze ślubu, który kiedyś złożyła Bogu. Chciała stać się wyłączną własnością Boga” (M. MALIŃSKI, «Zwiastowanie Maryi», 16); „zur Ehre Gottes die körperliche Unversehrtheit zu bewahren <...>” (M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482); por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 19.21; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 373; G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 103-108.110-111.113; P. BORTKIEWICZ, «Zwiastowanie», 116.118-119.121; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 64-66.89; S. BUDZIK, *Maryja*, 77.86-87; P.T. CAMELOT, «Virginity», 547; X. CHAIGNON, *Rozmyślania*, 130; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 86; T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 21-22; S. DE FIORES, *Maria*, 1800; ID., «Vergine», 1321-1322; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 69; ID., «Virginité», 1118; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 394.401; J. DILLERSBERGER, *Lukas*, 102; J. GALOT, «Vierge», 467; L. GAMBERO, «La Vergine», 579; A. GEORGE, «Maria, Vergine», 965; ID., «Marie», 584; O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; J. GRIMM, *Das Leben Jesu*, 146; J. GUITTON, *Maryja*, 43; E. HANTER, *Poznaj skarby*, 11; JAN PAWEŁ II, «Dziewictwo», 20; ID., «Maryja – wzór dziewictwa», 23; ID., «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; ID., «Tajemnica», 19; ID., «Zapowiedź mesjańskiego macierzyństwa», 46; P.C. LANDUCCI, «I motivi», 75; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 418; MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże*, 56; M. MASINI, *Le feste*, 14; J. MCHUGH, *Maryja*, 213.236; A. MERK, «La figura», 49; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 8-9; M.D. PHILIPPE, *Maryja*, 49.55; G. PONS, *Le litanie*, 27.29-30; B. PYLAK, *Życie*, 37; E.C. RAVA, «Verginità», 131; A. ROETS, «Maria», 448; G.M. ROSCHINI, *La vita*, 89; M. ROSIK, «Mariologia», 301; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 483; ID., *Mariology*, I, 115; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 124-125; G.I. SÖLL, «Aspetti», 22-23; M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 190-191.

⁶³ „Ac sic etiam in ipsa femina in qua formam servi accepit, virginitatem esse liberam voluit” (AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4); „W rzeczywistości Jej decyzja wymagała wielkiej odwagi, była bowiem decyzją pójścia 'pod prąd' przyjętego wówczas sposobu myślenia” (G.M. BARTOSIK, *Z Niej*, 44); „jest to decyzja

natchnienia, przyczyniły się także takie teksty Starego Testamentu, jak np. Iz 7,14; Kpł 23,9-14; Pwt 6,5; Ps 16; 23; 42; 63; 84, a szczególnie idea oraz duchowość tzw. עניים יהוה – *ubogich Jahwe*⁶⁴.

4. Argumenty

Argumenty, którymi operują przedstawiciele analizowanej hipotezy, właściwie można podzielić na cztery sekcje: 1) argumenty filologiczne, 2) argumenty egzegetyczne, 3) argumenty historyczne, 4) argumenty spekulatywne⁶⁵.

4.1. Sekcja argumentów filologicznych

4.1.1. *Argument wywiedziony z rzeczownika παρθένος jako predykatu imiesłowu ἐμνηστευμένη*. Rozumowanie zwolenników tego dowodu jest następujące. Ich zdaniem autor perykopy Łk 1,1 – 2,52 na oddanie idei podmiotu adresata misji posłańca Bożego (Łk 1,26) nie posłużył się rzeczownikiem παρθένος, ale imiesłowem ἐμνηστευμένη (Łk 1,27)⁶⁶, który z kolei będąc odpowiednikiem hebrajskiego imiesłowu מֵאָרְזָה oznacza niewiastę zamężną⁶⁷. Dlatego w tym kontekście rzeczownik παρθένος, spełniający funkcję orzeczenia w odniesieniu do ἐμνηστευμένη, siłą rzeczy musi znaczyć tyle co *niewiasta ze złożonym ślubem dziewictwa*⁶⁸.

---

głęboko przemyślana” (JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 23); „L’idée de la virginité volontaire n’apparaît qu’avec l’Évangile, en la personne de Marie, Luc., I,34 <...>” (H. LESÈTRE, «Virginité», 2439); „una consacrazione a Dio sbocciata <...> in piena letizia <...>” (A. MERK, «La figura», 49); por. G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 99; P. BORTKIEWICZ, «Zwiastowanie», 121; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 81; S. DE FIORES, «Vergine», 1314; J. DILLERSBERGER, *Lukas*, 103; J. GALOT, *Maria*, 151-152; ID., «Vierge», 467; L. GAMBERO, «La Vergine», 579; ID., *Maria*, 246-247; A. GEJDOS, *Lauretansche Litanai*, 14; M. GILSKI, *Mariologia*, 149; JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 23; ID., «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 124; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 40; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 48; J. ŁACH, *Dziecię*, 136; B. MARTELET, *Maryja z Nazaretu*, 48; A.E. NACHEF, *Mary*, 176; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 88; E.C. RAVA, «Verginità», 131; A. ROETS, «Maria», 448; G.I. SÖLL, «Aspetti», 22-23; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 967.

⁶⁴ „la decisione di Maria di restare vergine è stata una scelta controcorrente, maturata nell’ambito della spiritualità dei ‘poveri del Signore’” (S. DE FIORES, «Vergine», 1321); por. G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 64; J. DROZD, *Maryja Matka*, 34; J. GALOT, «Vierge», 472-473; A. GEORGE, «Marie», 584; J. GUITTON, *Maryja*, 43; JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; ID., «Zapowiedź mesjańskiego macierzyństwa», 46.

⁶⁵ Por. T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 30; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 37.

⁶⁶ „En efecto, el término παρθένον no designa propiamente al destinatario del envío del ángel <...> el verdadero objeto está representado por el participio ἐμνηστευμένη” (J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 40).

⁶⁷ „el verbo hebreo, אָרַז <...> traducido aquí por ἐμνηστευμένην, designa una acción del varón: tomar para esposa una mujer” (J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 41).

⁶⁸ „En este contexto, el término παρθένος forzosamente significa ‘mujer con voto de virginidad’ <...>” (J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 41); por. J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 41; M. HERRANZ MARCO, *La virginidad*, 27.

4.1.2. *Argument wywiedziony z wykorzystania rzeczownika ἀνήρ*. Według mniemania zwolenników hipotezy grecki rzeczownik osobowy ἀνήρ bez rodzajnika określonego lub zaimka dzierżawczego dotyczy nie tylko św. Józefa – faktycznego męża Maryi (*ut hoc*), ale każdego mężczyzny (*ut tale*) tzn. odnosi się do płci męskiej jako takiej (*in se*). A takich przykładów w Biblii jest wiele (np. Mt 14,21; 15,38; Dz 8,3.12; 1Kor 11,3). Rzeczownik tu użyty jest więc zwiastunem przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi, bo gdyby św. Łukasz chciałby go odnieść tylko i wyłącznie do małżonka Maryi, musiałby to inaczej sformułować⁶⁹.

4.1.3. *Argument wywiedziony z zastosowania partykuły οὐ*. Grecka partykuła negująca οὐ, w zestawieniu z czasownikiem czasu teraźniejszego, nadaje temu ostatniemu szczególne zabarwienie futurystyczne⁷⁰. Oto jeden z wielu możliwych przykładów niełukaszkowych. Zwrot οὐ κρίνεται, pochodzący z wersu J 3,18, w niektórych wydaniach Pisma Świętego nie jest nawet tłumaczony jako *nie jest sądzony / potępiony*, ale jako *nie będzie sądzony / potępiony*⁷¹. A takie konstrukcje posiada również trzecia ewangelia: οὐκ ἔστιν (Łk 12,6), οὐκ ἐγγίξει (Łk 12,33), οὐ δοκεῖτε (Łk 12,40), οὐκ ἐνδέχεται (Łk 13,33), οὐκ ἔχουσιν (Łk 14,14), οὐ μισεῖ (Łk 14,26)⁷². Stąd οὐ γινώσκω jest także otwarty na przyszłość.

4.1.4. *Argument wywiedziony z użycia czasownika γινώσκω*. Dowodem koronnym zwolenników hipotezy ślubu jest czasownik γινώσκω, który, będąc odpowiednikiem hebrajskiego czasownika וָדָע, oznaczającego nie tylko funkcję kognitywno-racjonalną, lecz i czynności interpersonalno-

⁶⁹ „La parola 'uomo', senza articolo determinativo, porta a riferirsi non a un particolare personaggio, ma a qualsiasi individuo, di qualsiasi tempo, di qualsiasi luogo” (G. MORANTE, «Catechesi», 550); „The word 'man' has no specific connotation <...> but denotes the male sex in general” (G. GRAYSTONE, «Virgin», 8); por. J.B. BAUER, «Philologische Bemerkungen», 535; P. BORTKIEWICZ, «Zwiastowanie», 119; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 100; O. DA SPINETOLI, *Maria*, 90; ID., *Maria nella Bibbia*, 81; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 68; ID., «Maria nel NT», 910; A. FEUILLET, «La Vierge», 30; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 119; J. GALOT, *Maria*, 145-146; S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 80; A. GEORGE, «Maria, Vergine», 965; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 222; F. GODET, *Commentaire*, 171; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 290.295; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 118-121; ID., «Virgin», 8; S. HAREZGA, «Dziewictwo», 20; JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; А.П. ЛОПУХИН, *Толковая Библия*, 123; S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 145; G. NOLLI, *Il Vangelo*, 34; M. ORSATTI, «Verso la decodificazione», 353.355; J. PATSCH, «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 24; A. PLUMMER, *A Critical and Exegetical Commentary*, 24; B. PRETE, «A proposito», 386; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 245; M. ROSIK, *Jezus*, 49; ID., «Mariologia», 305; ID., «Nowy Testament», 23; ID., *Trzy portrety Jezusa*, 42-43; ID., *Ziemia Słowa*, 201; P. SZCHANZ, *Commentar*, 88-89; E. VALLAURI, «L'esegesi», 461; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 326; W. WOŁYNIĘC, *Maryja*, 25; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 216-217. Ciekawe objaśnienie sugeruje także jeden z najlepszych współczesnych biblistów polskich ks. prof. M. Rosik: „Pytanie, które stawia, dotyczy <...> tylko niej samej” (M. ROSIK, «Mariologia», 304).

⁷⁰ „Die präsentische Form des Verbuns GIGNOSKO kann sehr wohl besonders in der negativen Form eine Gegenwart und Zukunft umspannende Kraft haben” (B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 109); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 38-39; U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud'», 72; P.G. MÜLLER, «οὐ», 667-669; G. NOLLI, *Il Vangelo*, 34; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 326; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 216-217.

⁷¹ I rzeczywiście w najnowszym litewskim przekładzie Biblii z języków oryginalnych czytamy: „Kas jį tiki, tas nebus pasmerktas <...>” (Jn 3,18). Analogiczną lekturę tego wersetu proponuje też zespół redakcyjny górnołużyckiego przekładu Pisma Świętego: „Štōž do njeho wēri, njebudže sudženy <...>” (Jan 3,18); por. U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud'», 72; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 223.

⁷² Por. U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud'», 73.

doświadczalno-seksualne (Rdz 4,1.17.25; 19,5.8; 24,16; 38,26; Lb 31,17-18.35; Sdz 11,39; 19,22.25; 21,11-12; 1Sm 1,19; 1Krl 1,4; Jdt 16,22)⁷³, w pytaniu Maryi połączone z partykułą negującą οὐ wyraża ideę tego, co *Kodeks Prawa Kanonicznego* nazywa mianem małżeństwa zawartego, ale niedopełnionego – *matrimonium ratum, sed non consummatum*⁷⁴. Maryja nie zna męża tj. ani św. Józefa, tzw. *trzecią osobę trójcy ziemskiej* (Mt 2,11.21; Łk 2,16.48)⁷⁵, ani żadnego innego mężczyzny w biblijnym sensie tego słowa, i taką chce lub wręcz musi pozostać⁷⁶. Jak długo? Mówiąc językiem Pisma Świętego, tak długo, zanim nie połączy się ze swoimi przodkami (Rdz 25,7-8), czyli zawsze. Na taki zamiar wyraźnie wskazuje forma gramatyczna czasownika γινώσκω⁷⁷. A jest to tryb oznajmujący czasu teraźniejszego, tzw.

⁷³ W identycznym znaczeniu semantycznym odpowiedni czasownik występuje również w wielu innych językach starożytnych jak np. akadyjskim, arabskim, babilońskim, etiopskim, łacińskim, sanskrycie, syryjskim, ugaryckim, a w grece pisanej przynajmniej od IV-III w. przed Chr. (pierwszeństwo prawdopodobnie należy do Menandera – głównego przedstawiciela tzw. *komedii nowej i komedii charakterów*); por. Z. ABRAMOWICZÓWNA (red.), *Słownik grecko-polski*, 467; R. ALTER, *The Five Books*, 29; O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 13; F. BLEEK – J. HOLTZMANN, *Synoptische Erklärung*, 49; D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 118; F. BOVON, *Vangelo di Luca*, 92; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 109; J. CANTINAT, «Le propos», 21; P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 73; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 15-16; M. CZAJKOWSKI, «Perykopa», 16; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 30; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 80; P. DAUSCH, *Die drei älteren Evangelien*, 430; R. DILLMANN – C. MORA PAZ, *Das Lukas-Evangelium*, 34; D. DORMEYER, *Das Lukasevangelium*, 22; И.Х. ДВОРЕЦКИЙ, *Латинско-русский словарь*, 155; J.A. FITZMYER, *The Gospel*, 348; G.W. FREYTAGII, *Lexicon arabico-latinum*, 140; S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 80; A. GEORGE, «Maria, Vergine», 964; ID., «Marie», 583; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 223; S. GRASSO, *Luca*, 70; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 114-118; ID., «Virgin», 8; R. GUARDINI, *La Madre*, 27; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 17-18; JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 352; P. JOÜON, *L'Évangile*, 284; E. KLOSTERMANN, *Das Lukasevangelium*, 14; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 38; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 42; R.C.H. LENSKE, *The Interpretation*, 69; G. LISOWSKY, *Konkordanz*, 572-580; J. ŁACH, «Jezus», 250; I.H. MARSHALL, *The Gospel*, 69; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 115; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 242-243; G. MOLIN, «Die Frage», 77; C. MORA PAZ – A.J. LEVORATTI, «Vangelo», 687; S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 145; J. NOLLAND, *Luke 1-9:20*, 53; M. ORSATTI, «Verso la decodificazione», 343-346; F. PASSOW, *Handwörterbuch*, 444; J. PATSCH, «Hat Maria?», 144; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 111; J. REILING – J.L. SWELLENGRABEL, *A Translator*, 58; J. REUMANN, «Maria», 129; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 243; J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 467; C.L. ROGERS JR. – C.L. ROGERS III, *The New Linguistic and Exegetical Key*, 108; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 98; M. ROSIK, *Jezus*, 49; ID., «Mariologia», 305; ID., «Nowy Testament», 23; ID., *Trzy portrety Jezusa*, 42; ID., *Ziemia Słowa*, 201; G. ROSSÉ, *Il Vangelo*, 55; L. SABOURIN, *Il Vangelo*, 64; P. SCHANZ, *Commentar*, 88; W. SCHMITHALS, «γινώσκω», 657; W. SCHOTTROFF, «צד יד' Conoser», 954-955; H. SCHÜRMAN, *Il vangelo*, 143; E. SCHWEIZER, *The Good news*, 29; A. SERRA, «Vergine», 1298; J. SICKENBERGER, *Leben*, 12; F. SIEG, «Jezus Chrystus», 62; R.H. STEIN, *Luke*, 84; *Swjate Pismo*, M. SALOWSKI (red.), 1088; *The Code*, T.J. MEEK (red.), 169; W. VON SODEN, *Akkadisches Handwörterbuch*, 188; K. WINIARSKI, «Matka», 43; K. WIŚNIEWSKA-ROSZKOWSKA, *Życie*, 8; T. ZAHN, *Das Evangelium*, 84; M. ZERWICK, *Analysis*, 130; Z. ZIÓŁKOWSKI, *Najtrudniejsze stronicie*, 56.

⁷⁴ W taki właśnie sposób wers Łk 1,34bc został oddany w najnowszym polskim przekładzie Pisma Świętego z języków oryginalnych (Biblia Częstochowska): „Jak się to stanie, skoro nie znam pożycia małżeńskiego?»; por. W. HANC, «Święty Józef», 33; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 115.

⁷⁵ Por. W. HANC, «Święty Józef», 26; A. PRYBA, «Święta Rodzina», 73-74; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 40.

⁷⁶ Por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 13-14.

⁷⁷ Jako pierwszy ten argument użył prawdopodobnie Hugo od św. Wiktora (1098-1142) – autor sławnej tzw. *analogii abstynenta*, wg którego Maryjne stwierdzenie ἄνδρα οὐ γινώσκω jest równoznaczne konstatacji abstynenta *vinum non bibo* tzn. ja wcale nie pije: „*Vinum non bibo, non possum hunc calicem gustare; hoc est quia in voto habeo vinum non bibere, non possum gustare calicem istum*” (HUGO DE SANCTO VICTORE, *De B. Mariae*, 866 A); por. B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 105; H. BULLINGER, *In luculentum et sacrosanctum Euangelium*, 11; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 39.162; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 394; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 14.19; A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 55; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 69; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 282; A. SERRA, «Vergine», 1297; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 216-217.

*praesens durativum*⁷⁸, który jako *absolutum a tempore* nie tylko wyraża koncepcję ciągłości, ale i wewnętrzny zamiar lub woli – *habitus naturae et animi*⁷⁹, bo gdyby tak nie było, to Maryja wcale nie stawiałaby pytania⁸⁰, albo przynajmniej inaczej by swoje pytanie sformułowała⁸¹. Ale dlaczego na wyrażenie idei ciągłości nie użyto do tego bardziej odpowiedniej formy językowej, jak np. οὐ γινώσομαι – *nie poznam*, οὐ δύναμαι γινώσκειν – *nie mogę poznać* lub οὐδέποτε οὐ γινώσομαι – *nigdy nie poznam*? Zastosowanie powyższych zwrotów byłoby niezgodne z obrazem Maryi jako służebnicy Pańskiej – ἡ δούλη κυρίου / *ancilla Domini* (Łk 1,38)⁸².

4.1.5. *Argument wywiedziony z czasu przyszłego czasowników perykopy Łk 1,31-33*. Zwolennicy niniejszego argumentu wnioskuje następująco. Skoro wszystkie czasowniki znajdujące się w pierwszej części mowy anioła Gabriela w tekście Łk 1,31-33, a mianowicie: συλλήμψη, τέξη,

⁷⁸ Zwany także jako *praesens praeteritum / perfectivum / futuristicum / aeternitatis* oraz *securitatis*; por. J.F. CRAGHAN, «The Gospel», 55; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 30; U. HOLZMEISTER, «'Quomodo fiet istud'», 71; B. PRETE, «A proposito», 381; C.L. ROGERS JR. – C.L. ROGERS III, *The New Linguistic and Exegetical Key*, 108; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 309; B. WITHERINGTON III, «Birth of Jesus», 71.

⁷⁹ „Tale presente indica che Maria non ha rapporti matrimoniali con Giuseppe e non intende averne” (O. BATTAGLIA, *La Madre*, 68); „Ginosko, in this explanation, is basically a 'durative' presente, denoting an habitual state, and implying at the same time a customary way of acting, a fixed principle of conduct valid at all times” (G. GRAYSTONE, «Virgin», 17); „Wyrażenie przez Nią użyte, z czasownikiem w czasie terażniejszym, pozwala zrozumieć, że Jej kondycja ma charakter trwały i pozostanie nie zmieniona” (JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21); „Jedenfalls beweist die präsentische Form ihrer Antwort <...> dass Maria zugleich entschlossen war, ihr matrimonium ratum zu keinem consummatum zu machen” (J. SICKENBERGER, *Leben*, 12); por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 14.22; J.B. BAUER, «Monstra te», 124-125; M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 27; F. BLASS – A. DEBRUNNER, *Grammatica*, 401; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 106.109; R.E. BROWN, *The Birth*, 303-304; P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 74.76-77; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 38; ID., «The Gospel», 55; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 30; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 80-81; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 68; M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 30; D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 89-90; L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 296; J.A. FITZMYER, *The Gospel*, 349; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 114; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 72; J. GALOT, «Vierge», 475; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 295; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 22; ID., «Virgin», 17-18; U. HOLZMEISTER, «'Quomodo fiet istud'», 71-72; P. JOÜON, *L'Évangile*, 284; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 69; ID., *Matka Pana*, 281; ID., *I Vangeli*, 208.555; R.C.H. LENSKI, *The Interpretation*, 70; A.Π. ΛΟΠΥΧΙΗ, *Толкована Буџиџа*, 123; S.M. MANELLI, «The Virgin», 76; G. MORANTE, «Catechesi», 550; S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 145; C.W. NEUMANN, *The Virgin*, 101; G. NOLLI, *Il Vangelo*, 34-35; M. ORSATTI, «L'annuncio», 293; B. PRETE, «A proposito», 381; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 244-245; B. SCHWANK, «Łk 1, 34», 319; A. SERRA, «Vergine», 1297; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 119; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 249; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 307; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 325; K. WINIARSKI, «Matka», 43; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 215.223-224.

⁸⁰ „Quod profecto non diceret, nisi Deo virginem se ante vovisset” (AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4); „Se non avesse avuto l'intenzione di rimanere vergine, non avrebbe presentato questa obiezione” (J. GALOT, *Maria*, 146); „Wenn es sich darum handelte, auf gewöhnliche Weise Mutter zu werden, so brauchte sie sich diese Frage nicht zu stellen” (E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 13); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 39.198; O. DA SPINETOLI, *Maria*, 89; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 9.11.17; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 13; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 102; M. ROSIK, «Mariologia», 306; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 249. W sposób szczególny owo *ex necessitate* pytania Maryi było bronione i akcentowane w czasach kontrreformacji; por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 21.

⁸¹ „Maria ad factum designandum quod usque nunc locum nondum habuit, melius aoristum οὐ ἔγνων quam praesens οὐ γινώσκω adhibuisset <...>” (P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 74).

⁸² „C'est aussi la manière la plus délicate” (J. GALOT, «Vierge», 476); „The use of a future or an emphatic mode would ill accord with the humility of the 'slave of the Lord' <...>” (G. GRAYSTONE, *Virgin*, 141); por. T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 30; J. GALOT, «Vierge», 475-476; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 140-141.143; U. HOLZMEISTER, «'Quomodo fiet istud'», 73-74; M.J. LAGRANGE, *Évangile*, 33; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 224.

καλέσεις, ἔσται, κληθήσεται, δώσει, βασιλεύσει, ἔσται, dotyczą jedynie przyszłości Maryi i Jezusa, to umotywowanie pytania Maryi, siłą rzeczy, też musi odnosić się do czasu przyszłego⁸³.

4.2. Sekcja argumentów egzegetycznych

4.2.1. *Argument wywiedziony z tekstu „αὐτὴ οὐκ ἔγνω ἄνδρα <...>” (Sdz 11,39).* Zwolennicy obecnego argumentu wnioskuje w sposób następujący. Skoro słowa „αὐτὴ οὐκ ἔγνω ἄνδρα <...>” (Sdz 11,39) odnoszące się do córki kontrowersyjnego sędziego Jeftego (Sdz 10,6 – 12,7) oznaczają, że *ona była dziewicą*, to analogiczne znaczenie w ustach Maryi musi posiadać również zwrot „ἄνδρα οὐ γινώσκω” (Łk 1,34c). Co prawda z jedną, lecz bardzo ważną różnicą. To pierwsze zdanie odnosi się do przeszłości, a to drugie – do przyszłości, czyli jest wyrazem prodziewicznych zamiarów Maryi⁸⁴.

4.2.2. *Argument wywiedziony z paralelizmu 'spełnione marzenie nieplodnej kobiety' – 'zaspokojone pragnienie ślubowanej dziewczycy'.* Paralelizm jest cechą szczególną perykopy Łk 1,5 – 2,52. Najbardziej jaskrawym przykładem tego jest zestawienie wydarzeń dotyczących dzieciństwa Jana Chrzciciela i Jezusa Chrystusa: 1) zapowiedź narodzenia: Łk 1,5-25 i Łk 1,26-38; 2) wypełnienie zapowiedzi: Łk 1,57-58 i Łk 2,1-7; 3) obrzezanie: Łk 1,59-64 i Łk 2,21; 4) wzrastanie dziecięcia: Łk 1,80 i Łk 2,52⁸⁵. To jednak nie koniec. Łukaszczy zabieg literacki paralelizmu obejmuje również główne postacie żeńskie tj. Elżbietę i Maryję: zamężna – poślubiona (Łk 1,5.27), stara – młoda (Łk 1,7.27), mieszkanka Judei – mieszkanka Galilei (Łk 1,26.39-40), nieplodna – dziewica (Łk 1,7.27) etc. Ale co jest odpowiednikiem spełnionego marzenia Elżbiety o posiadaniu upragnionego potomstwa (Łk 1,13.24-25)? Tylko i wyłącznie zaspokojone przedanuncjacyjne pragnienie wiekuistego dziewictwa Maryi (Łk 1,34-35)⁸⁶.

4.2.3. *Argument wywiedziony z perykopy Łk 1,26-38.* Argumentacja zwolenników tego argumentu jest dwojakiego rodzaju. Pierwszy rodzaj argumentacji polega na twierdzeniu, że

---

⁸³ „Auf die einfach in die Zukunft weisende Verheissung des Engels antwortet Maria mit einer ebenso für die Zukunft schlechthin geltenden Schwierigkeit <...>” (B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 109); por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 14.22; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 99.104.109; J. PATSCH, «Hat Maria?», 144; ID., «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 23-24; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 308.

⁸⁴ „Der Ausdruck 'sie hatte keinen Mann erkannt' bedeutet dasselbe wie: Sie war Jungfrau. In Ri 11,39 ist das in bezug auf die Vergangenheit gesagt, in Lk 1,34 aber im Blick auf die Zukunft <...> *da ich Jungfrau bin und sein werde* <...>” (K.H. MENKE, *Fleisch*, 33-34); por. I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 59-60.

⁸⁵ Por. R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 31-47.

⁸⁶ „Or has he not wished to say that Mary, an espoused virgin, who was not entirely reconciled to the prospect of the loss of her virginity, actually had her virginal desire divinely fulfilled, as Elizabeth's longing was satisfied with a son? In the light of the parallelism of Luke's narrative this interpretation becomes entirely plausible” (C.P. CEROKE, «Luke», 339).

hipoteza ślubu lepiej odpowiada ogólnej wymowie narracji Łk 1,26-38. Drugi natomiast zasada się na tym, że przedanuncjacyjny ślub trwałego dziewictwa Maryi jest klarownie wyrażony w Łukaszczej scenie zwiastowania⁸⁷.

4.2.4. *Argument wywiedziony z marginesowości Józefa w tekście Łk 1,26-38.* Zwiastowanie poczęcia oraz narodzenia Syna i Mesjasza Bożego jest skierowane jedynie do Maryi (Łk 1,26-27), a przecież w owych czasach i kulturze decyzja poczęcia dziecka należała raczej do męża, niż do żony. Co więcej! O swojej ciąży i o jej boskim pochodzeniu Maryja nawet nie raczyła poinformować swego prawowitego męża: „Ἀναστᾶσα δὲ Μαριάμ ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις ἐπορεύθη εἰς τὴν ὄρεινὴν μετὰ σπουδῆς εἰς πόλιν Ἰουδα” (Łk 1,39). Dowiedział się on o tym, jak to wynika z relacji autora pierwszej ewangelii kanonicznej, dopiero dzięki specjalnej interwencji anioła Gabriela podczas snu (Mt 1,18-25). Wszystko to wskazuje na nietypowe relacje jakie miały miejsce między obojgiem małżonków – Maryją i Józefem, czyli sugeruje i uzasadnia hipotezę ślubu⁸⁸.

4.2.5. *Argument wywiedziony z podwójnego użycia rzeczownika παρθένος w wersie Łk 1,27.* W wersecie Łk 1,27 Maryja jest dwukrotnie określona słowem παρθένος: „πρὸς παρθένον <...> καὶ τὸ ὄνομα τῆς παρθένου Μαριάμ”. A nie jest to dziełem ślepego przypadku, przecież Maryja jako niewiasta już poślubiona mogła być określona terminem γυνή (Mt 1,20.24), lecz świadomym i docelowym zabiegiem literackim św. Łukasza ewangelisty, który w taki sposób, nawiązując do starotestamentowego prorocstwa Iz 7,14: „ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱὸν καὶ καλέσει τὸ ὄνομα αὐτοῦ Εμμανουηλ”, chciał zwrócić uwagę czytelnika na przedanuncjacyjny ślub dozgonnego dziewictwa Maryi, a także uzasadnić skrypcyjnie jego złożenie⁸⁹.

---

⁸⁷ „Scena Zwiastowania zdaje się zakładać, że Maryja złożyła jakiś ślub dziewictwa <...>” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 372); „Ze sceny Zwiastowania dowiadujemy się, że Maryja złożyła ślub dziewictwa <...>” (J. DROZD, *Maryja Matka*, 34); „Altri pensano invece a un voto di verginità, come meglio rispondente al senso globale del racconto” (*La Bibbia*, 2195); „Auf der anderen Seite will der Redaktor des Textes Lk 1,26-38 sagen <...> daß sie Jungfrau bleiben soll” (K.H. MENKE, *Fleisch*, 34); „Si tratta <...> del suo <...> proposito di essere sempre vergine, cosa che viene chiaramente espressa nel racconto dell’Annunciazione” (G. PONS, *Le litanie*, 30); „niektórzy egzegeci sądzą, że 'postanowienie dziewictwa' ze strony Maryi można odnaleźć w relacji o zwiastowaniu” (M. THURIAN, *Maryja*, 52); por. JAN PAWEŁ II, «Dziewictwo», 19; ID., «Dziewicza jedność», 24; ID., «Maryja – wzór dziewictwa», 23; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 62; X. LÉON-DUFOUR, *Les Évangiles*, 23; J. ŁACH, *Dzieci*, 137; L. MELOTTI, *Maryja, Matka żyjących*, 35; G. PONS, *Le litanie*, 43; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 119.

⁸⁸ „Sie verhandelt allein mit dem Engel über Empfängnis und Geburt eines Kindes, obwohl normaler Weise Josef und er allein das Recht hatte, von ihr Nachkommenschaft zu erhalten” (O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitwille», 292); „ji yra pažadėjusi savo skaistybę Dievui! <...> Šitai patvirtina ir ta aplinkybė, kad angelas apsiareiškė ir pranešė Jėzaus gimimą, Marijai, o ne Juozapui. Juozapą tik vėliau Viešpats apie šitai įspėjo /Mt 1,25/” (*Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 249); por. D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 90-91; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitwille», 292-293.295; H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 209.

⁸⁹ „A questo voto di verginità nel matrimonio pensa certamente Luca quando ci presenta Maria, fin dall’inizio con insistenza, come 'verGINE, sposa di un uomo della casa di Davide, chiamato Giuseppe' (1,27)” (O. BATTAGLIA, *La Madre*, 69); „il primo versetto del racconto dell’Annunciazione <...> enuncerebbe in modo avvincente il dato sconcertante che domina tutto il racconto: il mistero della *Vergine-sposata*. Dall’inizio l’enigma sarebbe esposto in

4.2.6. *Argument wywiedziony z pytania Maryi w wersecie Łk 1,34.* Pytanie Maryi „πῶς ἔσται τοῦτο” (Łk 1,34b) nie jest, jak to było w przypadku – podeszłego w latach – kapłana Zachariasza (Łk 1,18-20), znakiem jej niedowiarstwa lub wątpliwości⁹⁰. Jest to raczej *interrogatio de modo* poczęcia zapowiedzianego przez anioła Gabriela (Łk 1,31-33)⁹¹. Ale dlaczego niewiasta poślubiona z mężczyzną – ἐμνηστευμένη ἄνδρι (Łk 1,27) – pyta o sposób poczęcia nowego życia? Czyżby tego nie wiedziała, że ma to nastąpić drogą współżycia płciowego? Dlatego takie pytanie w ustach Maryi jako niewiasty poślubionej, czyli właściwie gotowej do podjęcia roli

---

riferimento a Is 7,14 <...>” (R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 38); por. B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 106; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 69; J. DUQUESNE, *Maria*, 33-34; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 291-292.295; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 143; ID., «Virgin», 14; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 46; R. LAURENTIN, «Concepito dallo Spirito», 79; ID., *I Vangeli*, 34; ID., *La Vergine Maria*, 37-38; J. ŁACH, *Dziecię*, 134; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 23-24; B. PRETE, «A proposito», 386; W. WOŁYNYEC, *Maryja*, 25.

⁹⁰ „Mówiąc bowiem: 'jak się to stanie?' nie wyraziła wątpliwości co do tego co się stać miało <...>” (AMBROŻY, *Wykład*, 56); „Non dubitat de veritate praedictionis <...>” (J. TIRINI ANTVERPIANI – SOCIETAS JESU, *Commentarius*, 984); por. S.O. ABOGUNRIN, «Ewangelia», 1244; AMBROŻY, *Wykład*, 56-57; ANDRZEJ Z KRETY, *Homilia*, 150; AUGUSTYN, *Z Kazania* 291, 122-123; AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXCI*, 5; O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 16; O. BATTAGLIA, *La Madre*, 67-68; BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull’Annunciazione*, 701; M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 27-28; *Biblia Święta*, J. WUJEK (red.), 1185; A. BISPING, *Exegetisches Handbuch*, 157; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 109; J. CANTINAT, *La Madonna*, 57.71; X. CHAIGNON, *Rozmyślenia*, 129-130; *Concili visigotici*, 636; C. CORSATO, «La mariologia», 297-299.301; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 133.190.261-262; P. DAUSCH, *Die drei älteren Evangelien*, 430; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 67.86; J. DILLERSBERGER, *Lukas*, 104; J. DUQUESNE, *Maria*, 32; D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 89; C.A. EVANS, *Luke*, 26; F.W. FARRAR, *The Gospel*, 52; A. FIC, «Tajemnica Nazaretańska», 116; ID., *Jeżus Chrystus*, 131; L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 295-296; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 73; J. GALOT, «Vierge», 477; L. GAMBERO, *Maria*, 253; N. GELDENHUYS, *Commentary*, 76; C. GHIDELLI, *Luca*, 58; A. GILA, «Antiche omelie», 364-365; F. GODET, *Commentaire*, 171; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 6-8.21.106; ID., «Virgin», 6; J.B. GREEN, *The Gospel*, 89; GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 320; J. GRIMM, *Das Leben Jesu*, 147; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 26-27; W. HENDRIKSEN, *New Testament Commentary*, 88; E. KLOSTERMANN, *Das Lukasevangelium*, 14; H. KOSSOWSKI, «Marja», 457; R. KUGELMAN, «The Object», 72; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 37; ID., *Matka Pana. Traktat*, 24; ID., *I Vangeli*, 208; R.C.H. LENSKI, *The Interpretation*, 69; А.П. ЛОПУХИН, *Библиейская история*, 14; ID., *Толковая Библия*, 122; A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 43-48; E. MANICARDI, «L’annuncio a Maria», 315; J.A. MARTIN, «Luke», 205; A. MERK, «La figura», 55; R. MEYNET, *Il Vangelo*, 52; J.P. MICHAUD, *Marie des évangiles*, 39; L. MORRIS, *Luke*, 81; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 102; J. NOLLAND, *Luke 1-9:20*, 54; *Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 111; *Nowy Testament*, W. SZCZEPAŃSKI – W. PROKULSKI (red.), 351; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; A. PLUMMER, *A Critical and Exegetical Commentary*, 24; M. ROSIK, «Mariologia», 303; P. SCHANZ, *Commentar*, 87-88; A. SERRA, *Maria*, 13-14; ID., *Maria di Nazaret*, 15; P. SKARGA, *Żywoty*, 268; A. STÖGER, *Das Evangelium*, 45-46; *Šventasis Raštas*, J.J. SKVIRECKAS (red.), 303; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 249; H.E.W. TURNER, «The Virgin Birth», 13; W.H. VAN DOREN, *A suggestive commentary*, 23; W.W. WIERSBE, *The Bible*, 172; E. WILFRIED, *Das Lukasevangelium*, 90; J. WILK, «Teologia», 108; K. WINIARSKI, «Matka», 43; B. WITHERINGTON III, «Birth of Jesus», 71; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 213.

⁹¹ „Dziewica, wierząc temu, co powiedział anioł, lecz chcąc poznać sposób działania Bożego zapytała <...>” (*Księga*, 9,8); por. *Biblia Święta*, J. WUJEK (red.), 1185; M.E. BORING – F.B. CRADDOCK, *The People*, 179; F. BOVON, *Vangelo di Luca*, 91-92; *Concili visigotici*, 636; C. CORSATO, «La mariologia», 297-299; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 19.161; M. CZAJKOWSKI, «Biblijna droga», 15; ID., «Perykopa», 16; J. DUQUESNE, *Maria*, 35; D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 89; F.W. FARRAR, *The Gospel*, 52; S. FAUSTI, *Una comunità*, 32; L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 296; J. GALOT, «Vierge», 477; L. GAMBERO, *Maria*, 253; A. GILA, «Antiche omelie», 359.364-365; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 6.9.112; ID., «Virgin», 14; J.B. GREEN, *The Gospel*, 89; U. HOLZMEISTER, «'Quomodo fiet istud'», 70; H. KOSSOWSKI, «Marja», 457; R.C.H. LENSKI, *The Interpretation*, 69; A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 47; R. MEYNET, *Il Vangelo*, 52; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 115; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 102; J. PATSCH, «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 24; C. PERROT, *Les récits*, 43; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; A. PLUMMER, *A Critical and Exegetical Commentary*, 24; W. RADL, *Das Evangelium*, 64-65; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 247; K. ROMANIUK – A. JANKOWSKI – L. STACHOWIAK, *Komentarz*, 268-269; P. SCHANZ, *Commentar*, 87-88; A. SERRA, *Maria*, 14; ID., *Maria di Nazaret*, 15; G.I. SÖLL, *Storia*, 43; K. STOCK, *Maria*, 54; K. WINIARSKI, «Matka», 43; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 213.

matki⁹², jest, żeby nie powiedzieć „głupie”, co najmniej dziecięce / dziwne / niespodziewane / śmieszne / zaskakujące⁹³. Stąd przedanuncjacyjny ślub trwałego dziewictwa jest jedynym poprawnym oraz logicznym rozwikłaniem tego dylematu⁹⁴, który budzi także pytanie o

⁹² „Juk ji buvo sužadėtinė! Artimiausioje ateityje turėjo pradėti moterystės gyvenimą, o tuo pačiu ne tik galėjo, bet ir privalėjo turėti santykių su vyrų” (*Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 249)

⁹³ „<...> Maria wundert sich eigentlich nicht darüber, dass ihr ein göttlicher Sohn verheissen wird, sondern sie denkt an einen Sohn schlechthin. Eine solche Verwunderung aber wäre bei einem Mädchen, das die Eingehung der Ehe durch die Verlobung bereits eingeleitet hat <...> geradezu unmöglich” (B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 106); „Se vuole usare del matrimonio come le altre donne <...> la sua domanda non ha senso” (A. GEORGE, «Maria, Vergine», 965); „Mit der Antwort 'Wie soll das geschehen?' kann kaum gemeint sein, sie wisse nicht, wie sie Mutter werden sollte” (K.H. MENKE, *Fleisch*, 33); „ein so törichtes Wort <...>” (J. PATSCH, «Hat Maria?», 144); „stellt sie <...> die verwunderte Frage <...>” (J. SICKENBERGER, *Leben*, 12); „jos klausimas būtų beveik beprasmis. Juk ji buvo sužadėtinė!” (*Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 249); „Et quam ridicula fuisset alioquin haec Virginis excusatio?” (J. TIRINI ANTVERPIANI – SOCIETAS JESU, *Commentarius*, 984); por. A. BISPING, *Exegetisches Handbuch*, 157; A.B. BRUCE, *The Synoptic Gospels*, 464; A. FEUILLET, «La Vierge», 29; J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 39; A. GEORGE, «Marie», 583-584; R. GUARDINI, *La Madre*, 27-28; F. HAUCK, *Das Evangelium*, 24; M. HERRANZ MARCO, *La virginidad*, 25; JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 172; E. KLOSTERMANN, *Das Lukasevangelium*, 14; H.M. KÖSTER, *Unus Mediator*, 61; R. LAURENTIN, *Matka Pana. Traktat*, 24; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 71; J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 65; J. PATSCH, «Hat Maria?», 144; E. SCHWEIZER, *The Good news*, 39; J. SICKENBERGER, *Leben*, 12; E. WILFRIED, *Das Lukasevangelium*, 90.

⁹⁴ „Quod profecto non diceret, nisi Deo virginem se ante vovisset” (AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4); „Si cognoscere disponeret, non miraretur. Illa admiratio, propositi est testificatio” (AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXXV*, II,2); „nur unter der Voraussetzung, daß Maria das *votum virginitatis* abgelegt, erhält diese ihre Frage einen passenden Sinn <...>” (A. BISPING, *Exegetisches Handbuch*, 157); „Słowa Marji Panny do anioła jawném są tego wiecznego panieństwa świadectwem <...>” (H. KOSSOWSKI, «Marja», 469); „Šis klausimas susižadėjusios lūpose rodo, kad Marija ir Juozapas buvo pasiryžę gyventi nekaltybės gyvenimą” (*Naujasis Testamentas*, Č. KAVALIAUSKAS – V. ALIULIS (red.), 149); „Die Antwort nämlich, welche sie dem Engel gab <...> lässt gar keinen anderen vernünftigen Sinn zu, als den, dass Maria sich sogar durch ein Gelübde zur Wahrung der Jungfräulichkeit verbunden hatte” (M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482); por. AUGUSTYN, *Z Kazania* 225, 121; ID., *Z Kazania* 291, 122-123; AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4; ID., *Sermo CCXCI*, 5; K. BAKER, *Fundamentals*, 348; O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 19-20; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 373.397; P. BENOIT, «Bulletin. Nouveau Testament», 130; *Biblia Święta*, J. WUJEK (red.), 1185; A. BISPING, *Exegetisches Handbuch*, 157; *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 1554; J. CANTINAT, *La Madonna*, 61-62; ID., «Le propos», 21; C.P. CEROKE, «Luke», 335-336; X. CHAIGNON, *Rozmyślania*, 130; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 198-199.210.225; A. D’ALES, «Marie», 133; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 80; S. DE FIORES, «Vergine», 1314; J. DROZD, *Maryja Matka*, 34.37.41; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 394; M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 34; J. DILLERSBERGER, *Lukas*, 102-103; D.E. DOYLE, «Mary», 543; D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 89; W. ECKEY, *Das Lukasevangelium*, 90; A. FEUILLET, «La Vierge», 29; J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 61; J. GALOT, *Maria*, 151; ID., «Vierge», 466.468.474.477; L. GAMBERO, «La Vergine», 579-580; M. GILSKI, *Mariologia*, 148; M. GORDILLO, *Mariologia orientalis*, 169; GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 320-321; S. GRZYBEK, «Czy Chrystus?», 237; R. GUARDINI, *La Madre*, 27; E. HANTER, *Poznaj skarby*, 11; J. HENDRIKS, *Maria*, 50; M. HERRANZ MARCO, *La virginidad*, 25; HUGO DE SANCTO VICTORE, *De B. Mariae*, 865 D; A. JANKOWSKI, *Bliżej Bogarodzicy*, 40.42; JAN PAWEŁ II, «Dziewictwo», 19; ID., «Maryja», 25; ID., «Maryja – wzór dziewictwa», 23; ID., *Mulieris dignitatem*, 70.82; ID., «Tajemnica», 19; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 107-108; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 124; P. JOÜON, «L’Annonciation», 794-795; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 172; H. KOSSOWSKI, «Marja», 457; H.M. KÖSTER, *Unus Mediator*, 62; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 62; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 40; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 48-49; R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 57; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 37-38; ID., *Matka Pana. Traktat*, 24-25; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 42; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 403-404; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 71; J. ŁACH, *Dziecię*, 133; A.П. ЛОПУХИН, *Толковая Библия*, 122-123; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464f; C. MAKARIAN, *Maria*, 61; A. MERK, «La figura», 49.55; B. MARTELET, *Maryja z Nazaretu*, 47; G. MOLIN, «Die Frage», 76; L. MORRIS, *Luke*, 81; *Naujasis Testamentas*, Č. KAVALIAUSKAS – V. ALIULIS (red.), 149; E. NEUBERT, *Marie*, 294; ID., *Meine Mutter*, 13-14.80-81; C.W. NEUMANN, *The Virgin*, 101; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 102; J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 64-65.102; *Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 111; *Nowy Testament*, W. SZCZEPAŃSKI – W. PROKULSKI (red.), 351; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; ID., *Our Lady*, 30.38; M.D. PHILIPPE – F. LENOIR, *Meilès gelmèse*, 34-35; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 28-29; B. RINALDI, *La Madonna*, 17; A. ROETS, «Maria», 448; K. ROMANIUK – A. JANKOWSKI – L. STACHOWIAK, *Komentarz*, 269; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 46-47; ID., *La vita*, 89; P. SCHANZ, *Commentar*, 88; M.J. SCHEEBEN, *Mariology*, I, 116; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 119; G. STANO,

dojrzałość psychiczną Maryi jako niewiasty, mężatki oraz człowieka, a także kompromituje system edukacyjny narodu wybranego⁹⁵.

4.2.7. *Argument wywiedziony na podstawie sensus plenior wersetu Łk 1,34.* Człowiek, który mówi i / lub pisze, ma przed sobą zazwyczaj dwie możliwości: potrafi lub nie potrafi przekazać swoim słuchaczom i / lub czytelnikom to, co zamierza powiedzieć i / lub napisać. Ale nie tylko! Jest jeszcze jedna możliwość. Otóż chodzi tu o tzw. *sensus plenior*, czyli o przekazanie i / lub napisanie, co prawda nieświadome, ale za to o wiele głębsze i bogatsze w porównaniu z pierwotnym zamiarem. Przykładem klasycznym jest wers Iz 7,14. Ustęp Łk 1,34 też do takich tekstów należy. Łukaszowi, który pisał ten fragment, być może wcale o przedanuncjacyjny ślub wiecznego panieństwa Maryi nie chodziło, lecz pod wpływem natchnienia Ducha Świętego, taka prawda tam jednak została zawarta⁹⁶.

4.2.8. *Argument wywiedziony z wersetu Łk 1,34 jako glosy.* Zwolennicy niniejszego argumentu rozumują następująco. Dlaczego niektórzy egzegeci i teolodzy utrzymują, że lekcja Łk 1,34 jest werselem nieautentycznym⁹⁷? Odpowiedź jest oczywista! Bo w nim jest mowa, chociaż i w sposób pośredni, o przedanuncjacyjnym ślubie trwałego dziewictwa Maryi⁹⁸.

«Giuseppe», 798; *Šventasis Raštas*, J.J. SKVIRECKAS (red.), 303; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 249; L. TULABA, *Tai jums kalbėjau*, 218-219; M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 204-205; W. WIEFEL, *Das Evangelium*, 53; E. WILFRIED, *Das Lukasevangelium*, 90; K. WIŚNIEWSKA-ROSZKOWSKA, *Życie*, 8; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 482.

⁹⁵ „przypuszczenie, że mogła myśleć tylko o okresie swojego 'jeszcze nie zamieszkania z mężem' <...> jest niczym nieuzasadnione i może nawet trochę krzywdzące dla Marii, która okazałaby się w tym dialogu istotą przynajmniej mało rolgarniętą” (K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 98-99); por. D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 118-119; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 106; C.P. CEROKE, «Luke», 336; G. GRAYSTONE, «Virgin», 14; U. HOLZMEISTER, «'Quomodo fiet istud'», 73; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; J. REUMANN, «Maria», 131; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 98-99; G. ROSSÉ, *Il Vangelo*, 53; R.C. TANNEHILL, *Luke*, 49.

⁹⁶ „Les considérations de la tradition sur la virginité modèle de Marie nous amènent ainsi à donner un sens plénier au texte évangélique et à y discerner, l'expression d'une résolution de virginité, ancienne et totale” (J. GALOT, «Vierge», 468); „Cela ne l'empêche point, par la foi, d'admettre che la tradition ultérieure énoncé en termes clairs ce que le texte <...> affirmait de manière implicite dans <...> Lc 1,34 <...>” (X. LÉON-DUFOUR, *Les Évangiles*, 23); por. O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 5; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 35; X. LÉON-DUFOUR, *Les Évangiles*, 23-24.

⁹⁷ Por. B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 100; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 27; A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 53-57; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 3; U. HOLZMEISTER, «'Quomodo fiet istud'», 70; R. LAURENTIN, *Matka Pana*, 281; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 43; J. MCHUGH, *Maryja*, 212; J. NOLLAND, *Luke 1-9:20*, 41; K.H. RENGSTORF, *Das Evangelium*, 25; M. ROSIK, «Mariologia», 305; J.M. VOSTE, *De conceptione*, 41; H. WEINEL, «Die Auslegung», 37-39; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 213-214.

⁹⁸ „Aber selbst die modernen Gegner dieser Deutung geben zu, dass der Text so, wie er lautet, keinen andern Sinn haben kann” (P. DAUSCH, *Die drei älteren Evangelien*, 430); „Wielu autorów protestanckich i racjonalistycznych w sposób niezamierzony potwierdzają, że tekst Łk 1,34 wyraża postanowienie Maryi o zachowaniu dziewictwa” (R. LAURENTIN, *Matka Pana*, 281); „Die Thatsache des Keuschheitsgelübdes ergibt sich aus Luk. 1, 34 mit solcher Evidenz, dass die protestantischen Bestreiter desselben zu den läppischsten und widerspruchsvollsten Ausflüchten ihre Zuflucht nehmen mussten <...>” (M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482); por. B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 106.110; P. DAUSCH, *Die drei älteren Evangelien*, 430; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 69; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 309; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 213-214.

4.2.9. *Argument wywiedziony z hebrajskiej konstrukcji gramatycznej מן אשר לא jako odpowiednika greckiego spójnika przyczynowego ἐπεὶ oraz negacji οὐ.* Zdaniem zwolenników obecnego argumentu grecki spójnik przyczynowy ἐπεὶ całkowicie zniekształca hebrajski oryginał wersetu Łk 1,34⁹⁹, w którym motywacja pytania Maryi, a więc słowa z ustępu Łk 1,34c, była wprowadzona hebrajskim zwrotem przyimkowym מן אשר¹⁰⁰. A taka konstrukcja gramatyczna nie tylko posiada znaczenie przyczynowe: *ponieważ, bo, gdyż, skoro*, jak to przykładowo czytamy w Iz 43,4: „<...> מֵאֲשֶׁר יִקְרָת בְּעֵינַי” – *ponieważ jesteś cenny w oczach moich*. Może ona również przybierać walor przyimka *bez*, np. na kształt zwrotu מִמּוֹם z wersetu Hi 11,15: „<...> כִּי אִז תִּשָּׂא פָנֶיךָ מִמּוֹם”¹⁰¹ – *z pewnością wówczas podnosiłeś oblicza twoje bez skazy*. Stąd konstrukcja hebrajska מן אשר tekstu oryginalnego Łk 1,34c też raczej przyjmuje analogiczne znaczenie przyimka *bez* i może być oddana jako *bez tego, że*¹⁰². Mało tego. W hebrajskim tekście Łk 1,34 konstrukcja gramatyczna מן אשר szła kiedyś w parze z emfaticzną partykulą negacyjną לא, wyrażającą ideę absolutnej pewności (Ps 101,5), której nieadekwatny odpowiednik stanowi grecka negacja οὐ¹⁰³. Dlatego po uwzględnieniu powyższego tekst Łk 1,34 musiałby brzmieć następująco: *Jak będzie to bez tego, że ja na pewno nigdy nie poznam mężczyzny*¹⁰⁴. A taka lektura wersu Łk 1,34 niechybnie nawiązuje do przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa Maryi¹⁰⁵.

4.2.10. *Argument wywiedziony z hebrajskiego czasownika ידע jako odpowiednika greckiego γινώσκω.* Maryja, jako prawdziwa galilejska żydówka żyjąca u początków ery chrześcijańskiej, rozmawiając z aniołem Gabrielem po hebrajsku lub po aramejsku, na uzasadnienie swego pytania w wersecie Łk 1,34c, posłużyła się prawdopodobnie czasownikiem ידעתי lub imiesłowem ידעת. A są to takie formy gramatyczne, które posiadają szczególne zabarwienie futurystyczne lub

⁹⁹ „La anomalía, a nuestro juicio, reside en el original mal traducido que representa la conjunción causal ἐπεὶ <...>” (J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 40).

¹⁰⁰ „Creemos que el original hebreo utilizaba la locución preposicional מן אשר <...>” (J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 40); por. M. HERRANZ MARCO, *La virginidad*, 26.

¹⁰¹ „la preposición מן posee también entre sus valores el de 'sin'” (J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 40); por. M. HERRANZ MARCO, *La virginidad*, 26.

¹⁰² „Por tanto, el binomio מן אשר puede representar la conjunción compuesta castellana 'sin que'” (J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 40); por. M. HERRANZ MARCO, *La virginidad*, 26.

¹⁰³ „la partícula negativa οὐ <...> es <...> mala traducción del ל enfático escrito con la misma grafía, לא” (J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 40); por. J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 40; M. HERRANZ MARCO, *La virginidad*, 26.

¹⁰⁴ „De esto modo la pregunta de María, según el original hebreo, era: ¿Cómo será esto sin que yo conozca nunca varón?” (J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 40); por. A. GEORGE, «Marie», 584; M. HERRANZ MARCO, *La virginidad*, 27.

¹⁰⁵ „En esta redacción es claro que María alude a un voto de virginidad, previo incluso a su desposorio con José” (J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 40).

w ogóle są ponadczasowe, czego, niestety, grecki γινώσκω jest zaledwie nieudolnym odpowiednikiem¹⁰⁶.

4.2.11. *Argument wywiedziony z braku przysłówka czasu οὔπω w passusie Łk 1,34.* Gdyby Najświętszej Maryi Pannie lub św. Łukaszowi chodziło nie o wieczyste, lecz tylko i wyłącznie o dziewictwo czasowe, to w takim przypadku argumentacja niewiasty poślubionej musiałaby brzmieć w sposób następujący: ἐπεὶ ἄνδρα οὔπω οὐ γινώσκω – *ponieważ męża jeszcze nie znam.* Czyli w uzasadnieniu pytania Maryi w ustępie Łk 1,34c musiałby być użyty przysłówek czasu οὔπω – *jeszcze nie.* Partykuła negacyjna οὐ przeciw takiego znaczenia nie posiada¹⁰⁷.

4.2.12. *Argument wywiedziony z odpowiedzi Gabriela w perykopie Łk 1,35-37.* Odpowiedź anioła Gabriela (Łk 1,35-37) jest reakcją na pytanie Maryi (Łk 1,34b). Ale nie tylko! Jest to także jego oddźwięk na proślubowe uzasadnienie jej pytania (Łk 1,34c): Maryja może być spokojna; jej przedanuncjacyjny ślub wiekuistego dziewictwa nie zostanie naruszony; poczęcie nastąpi jedynie na mocy działania Ducha Bożego¹⁰⁸.

4.2.13. *Argument wywiedziony z greckiego wyrażenia ἡ δούλη κυρίου (Łk 1,38).* Na złożony przedanuncjacyjny ślub trwałego dziewictwa wskazuje również zwrot ἡ δούλη κυρίου (Łk 1,38), którym posłużyła się Maryja na określenie siebie podczas wyrażania zgody na bycie matką Mesjasza i Syna Bożego. Tytuł *szluzebnica Pańska* sugeruje przeciw całkowicie i definitywne

---

¹⁰⁶ „more Hebraeorum dictum fuisse, praesens aut melius praeteritum tempus pro futuro tempore usurpantium, quemadmodum et Pharaon Israelitis dicebat: *Non do vobis paleas* <...>” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 404); „Maria, che parla aramaico, usa il presente perchè in questa lingua esso ha una fortissima colorazione di futuro e quindi esprime (meglio che in greco e nelle nostre lingue) una situazione attuale che vuole durare e protrarsi senza che per ora se ne vedano i limiti” (G. NOLLI, *Il Vangelo*, 34-35); por. P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 77; U. HOLZMEISTER, «'Quomodo fiet istud'», 73; P. JOÜON, *L'Évangile*, 284; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 404; G. NOLLI, *Il Vangelo*, 34-35; J. PATSCH, «Hat Maria?», 144; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 314.

¹⁰⁷ „Grammars and dictionaries, however, cite no instance of this sense of *ou*; hence it is clear, philologically speaking, that *ou* is not equivalent to *oupō*” (G. GRAYSTONE, *Virgin*, 122); „debió responder con más verdad y más rendimiento : 'quoniam virum *nondum* cognosco'”; (M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 326); por. I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 57-58; J. GALOT, «Vierge», 474-475; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 122; K.H. MENKE, *Fleisch*, 33; J. PATSCH, «Hat Maria?», 144; B. SCHWANK, «Łk 1, 34», 319.

¹⁰⁸ „Gdyby <...> zamiarem było podkreślenie, że jeszcze dotąd <...> nie odbył się akt przeprowadzenia Maryi do domu Józefa <...> to nie byłoby również kolejnego zdania, zapewniającego, że poczęcie nastąpi dzięki mocy Boga <...>” (J. ŁACH, *Dziecię*, 134); „Słowa te w ustach mężatki żydowskiej <...> nie mogą nic innego oznaczać, jak <...> złożyłam ślub zachowania dziewictwa, nawet w stanie małżeńskim <...> Odpowiedź anioła stwierdza to samo” (*Nowy Testament*, W. SZCZEPAŃSKI – W. PROKULSKI (red.), 351); „interprétation du v. 34 dans le sens de la virginité perpétuelle de Marie est commandée par le verset suivant” (L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29); „questo secondo messaggio è allo stesso tempo una risposta alla perplessità di Maria, espressa al versetto precedente <...>” (I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 70); por. A. BISPING, *Exegetisches Handbuch*, 157-158; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 70-71; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 143-144; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 123; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 173; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 62; J. ŁACH, *Dziecię*, 137-138; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 119; L. TULABA, *Tai jums kalbėjau*, 219; W. WOŁYNYEC, *Maryja*, 24-27.

poświęcenie się Bogu, co z kolei, bez przedanuncjacyjnego ślubu stałego panieństwa, byłoby nieosiągalne¹⁰⁹.

4.2.14. *Argument wywiedziony z rzeczownika ταπεινωσις (Łk 1,48a).* W *Magnificat* – dziękczynnej pieśni Maryi, którą św. Ambroży nazywał *ekstazą pokory*¹¹⁰ – czytamy: „ὄτι ἐπέβλεψεν ἐπὶ τὴν ταπεινωσιν τῆς δούλης αὐτοῦ” (Łk 1,48a). O jakie *uniżenie* tutaj chodzi? Proponowane są różne rozwiązania¹¹¹, a jedno z nich to właśnie przedanuncjacyjny ślub trwałego dziewictwa Maryi. Logika takiej argumentacji jest następująca. Naród wybrany, oczekując na przyjście zapowiedzianego przez Boga i jego proroków Mesjasza Bożego (Rdz 3,15; 2Sm 7,1-17), bardzo wysoko cenił macierzyństwo i potomstwo, szczególnie to, rodzaju męskiego (Rdz 3,16; 4,1.25; 21,6-7; 30,1.20; 45,27; 46,7; 1Sm 1,8.11; Ps 127,3; 128,3; Prz 17,6)¹¹², dziewictwo zaś jako takie (*in se*) w Izraelu nie miało absolutnej wartości. Odwrotnie, było ono synonimem bezpłodności oraz zniesławienia¹¹³ i jako takie miało negatywny charakter (1Sm 1,6; Łk 1,24-25)¹¹⁴. Wysoko cenione było tylko dziewictwo przedmałżeńskie, czyli dziewictwo wyłącznie czasowe (Kpł 22,13-19). Maryja, jako prawdziwa żydówka i członek ludu Bożego czasów Starego Testamentu, o tym wszystkim wiedziała, a jednak, składając ślub wiekuiestej czystości, postąpiła wbrew zwyczajowi¹¹⁵. Więcej nawet! Świadomie wyrzekła się

¹⁰⁹ „Święty Augustyn <...> ujął <...> że Maryja wyraziła swoje dziewictwo nie tyle w <...> Łk 1, 34 <...>, ile raczej w <...> Łk 1, 38 <...>” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 402); „Maria non manifesta le sue ragioni, ma Luca lascia intravedere che la sua prima cura consiste nell'essere 'l'ancella del Signore', totalmente dedicata al suo servizio. La sua verginità appare come l'esigenza di un amore esclusivo <...>” (A. GEORGE, «Maria, Vergine», 965); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 402; A. GEORGE, «Maria, Vergine», 965.

¹¹⁰ Por. H. KOSSOWSKI, «Marja», 458.

¹¹¹ Por. J.B. GREEN, «The Social Status», 470-471; S. GRZYBEK, «Magnificat anima Dominum», 241; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 133-134; M. MIKOŁAJCZAK, «Pozycja», 228-229; U. SZWARC, «Bóg», 65-67.

¹¹² „cały Izrael był przeniknięty oczekiwaniem na przyjście Mesjasza, kobieta była psychologicznie nastawiona na macierzyństwo <...>” (JAN PAWEŁ II, «Tajemnica», 19); „Когда она выходит из миквы, 'хозяйка' желает ей <...> чтобы в эту ночь они с мужем <...> зачали сына <...>” (П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 97); „Das grösste Glück und die höchste Ehre einer jüdischen Mutter war von jeher, einen Sohn zur Welt zu bringen” (H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 108); „Arabowie palestyńscy wolą mieć synów niż córki. <...> Takie samo podejście cechowało biblijnych Izraelitów” (F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 93-94); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 23; E. CUVILLIER, *Maria*, 38; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 49-51; J. DUQUESNE, *Maria*, 23; J. GALOT, «Vierge», 463; A. GEJDOS, *Lauretansche Litanai*, 14; JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; ID., «Tajemnica», 19; E. KOFFMAHN, «Frau», 365; A. MACEINA, *Didžioji Padėjėja*, 402; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 109-134; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 214; U. SZWARC, «Dzieci», 228-229.232; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 93-94.

¹¹³ „Śmierć bezpotomna była hańbą dla Izraelitek” (*Biblia Tysiąclecia*, 243); „brak potomstwa był <...> niedolą” (A. JANKOWSKI, *Blżej Bogarodzicy*, 45); „Dziewictwo zaś pociąga za sobą bezpłodność” (TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 181-182); por. E. CUVILLIER, *Maria*, 38; I. DE LA POTTERIE, «Virginité», 1117; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 93.

¹¹⁴ „Et si parturiunt, cruciantur : et si non parturiunt maledicuntur” (BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Homilia III*, 7 C); „Dziewictwo nie było ideałem godnym wyboru czy nawet szacunku” (JAN PAWEŁ II, «Tajemnica», 19); por. BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Homilia III*, 7-8; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 65; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 172; K.H. MENKE, *Fleisch*, 34.

¹¹⁵ „*Desiderium virginitatis* pozostaje w nieciągłości z konkretną sytuacją historyczną, w jakiej Maryja wyrastała. Warto jednak zauważyć, że właśnie kryterium nieciągłości jest przytaczane przez egzegetów jako argument za historycznością jakiegoś wydarzenia ewangelicznego” (P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 173); por. JAN

przez to udziału w dziele zbawienia ludzkości i spłodzenia Mesjasza¹¹⁶. Innymi słowy, upokorzyła siebie całkowicie i maksymalnie¹¹⁷. Ale, o dziwo, właśnie o takie upokorzenie chodziło Bogu¹¹⁸. Dlatego słowa „ὄτι ἐπέβλεψεν ἐπὶ τὴν ταπεινώσιν τῆς δούλης αὐτοῦ” (Łk 1,48a) są też wyrazem złożonego przedanuncjacyjnego ślubu wiecznego dziewictwa¹¹⁹.

4.2.15. *Argument wywiedziony z wersetów J 1,13 i 3,5*. Adherenci tego twierdzenia dowodzą, co następuje. W wersetach J 1,13 i 3,5 jest mowa o tym, iż u podstaw ludu Bożego Nowego Testamentu leży zrodzenie z łaski. Czasy starotestamentalnego powielania narodu wybranego, opartego przede wszystkim na czysto fizycznym spłodzaniu potomstwa, definitywnie przeminęły. Ślubowane dziewictwo Maryi, prototypu Kościoła, jest wspaniałą ilustracją wyżej wspomnianej rzeczywistości¹²⁰.

4.3. Sekcja argumentów historycznych

Niniejsza sekcja posiada zasadniczo dwa działy: 1) dział argumentów wywiedzionych z literatury biblijnej oraz 2) dział dowodów przytaczanych na podstawie starożytnych dokumentów pozabiblijnych.

4.3.1. *Argumenty bazujące na dokumentach biblijnych*. Co prawda, w Piśmie Świętym nie ma ani jednego tekstu, w którym byłaby mowa *expressis verbis* o praktyce połączenia wiecznego

---

PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; ID., «Zapowiedź mesjańskiego macierzyństwa», 46; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 124; E.C. RAVA, «Verginità», 129.

¹¹⁶ „Maria schloss für sich die Möglichkeit aus die Mutter des Messias zu werden, deshalb entschloss sie sich für die Jungfernschaft” (A. GEJDOS, *Lauretanische Litanai*, 14); „Iššižadédama vyro, ji pagal savo tautos ir savo pačios įsitikinimą iššižadėjo ir galimybės tapti Dievo keliu į žmogiškąją prigimtį” (A. MACEINA, *Didžioji Padėjėja*, 404); „wyrzekła się bogactwa ludzkiego macierzyństwa <...>” (JAN PAWEŁ II, «Zapowiedź mesjańskiego macierzyństwa», 46); por. J. GALOT, «Vierge», 463.471-473.

¹¹⁷ „Il n’y avait pas d’humilité plus profonde que celle-là” (J. GALOT, «Vierge», 472); por. BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Homilia III*, 7 C; A. JANKOWSKI, *Bliżej Bogarodzicy*, 45; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 114.

¹¹⁸ „Złożyłaś ślub, lecz zasłużyłaś na ogromny dar” (AUGUSTYN, *Z Kazania 291*, 123); „et ecce maledictio benedictione commutatur, sterilitas fecunditate recompensatur” (BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Homilia III*, 7 D); por. AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXCI*, 6; BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Homilia III*, 7 C-D; L. DATRINO, «Riferimenti», 163; L. GAMBERO, «La Vergine», 579; C. GHIDELLI, *Luca*, 58-59; E.C. RAVA, «Verginità», 132.

¹¹⁹ „zachowując dziewictwo w małżeństwie raczej uchylała się od zaszczytu zostania matką Mesjasza. Takie przypuszczenie wydaje się bardziej zgodne z Jej skrajną pokorą, z Jej dobrowolnym wyborem ostatniego miejsca” (J. GUITTON, *Maryja*, 42); por. AUGUSTYN, *Z Kazania 291*, 123; AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXCI*, 6; I. DE LA POTTERIE, «Virginité», 1118; D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 90; A. GEJDOS, *Lauretanische Litanai*, 14; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 46; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 124; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 173; H. KOSSOWSKI, «Marja», 463; A. MACEINA, *Didžioji Padėjėja*, 402-405; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 89; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 99..

¹²⁰ „Maria als Symbol dieser neuen Gemeinde ist uns bestimmt als ein Zeichen dafür, daß diese Gemeinde nicht aus menschlichen Möglichkeiten lebt, sondern aus dem Handeln Gottes. Zur Verdeutlichung dieser Tatsache könnte auch ein Jungfräulichkeitsgelübde Marias dienen” (G. MOLIN, «Die Frage», 81); por. G. MOLIN, «Die Frage», 81.

ślubu dziewictwa z powołaniem do życia w małżeństwie, jednakże zdaniem zwolenników hipotezy słuszność prodziewiczego objaśnienia ustępu Łk 1,34 uzasadniają biblijne fragmenty traktujące 1) o wielkim poszanowaniu stanu dziewictwa (Rdz 24,16; 34,7.31; Kpł 21,7.13-14; Lb 31,18-35; 2Sm 13,18; Syr 7,24; Jr 2,32; Ez 44,22)¹²¹; 2) o głębokim znaczeniu symbolicznym panieństwa (2Krl 19,21; Iz 23,12; 37,22; 62,5; Jr 18,13; 31,4.21; 46,11; Lm 2,13; Am 5,2)¹²²; 3) o wymogach wstrzemięźliwości seksualnej przed wykonywaniem czynności sakralnych oraz o nieczystości rytualnej, jaką osoby współżyjące płciowo na siebie zaciągają (Wj 19,15; Kpł 15,18; 22,3-4; 1Sm 21,4-6)¹²³; 4) o życiu dziewiczym Miriam, Jozuego, córki Jeftego, Eliasza, Elizeusza, Jeremiasza, Daniela i jego towarzyszy, Symeona, Anny, Jana Chrzciciela i jego uczniów, Jezusa Chrystusa, Dwunastu Apostołów, Jana Ewangelisty, Łazarza, Marii, Marty, Pawła oraz córek diakona Filipa (Sdz 11,29-40; Jr 16,2; Łk 1,15.80; Dz 21,9)¹²⁴; 5) o czystości wdowieńczej i szlachetnej bezdzietności (Jud 8,4-8; 16,22; Iz 54,1; Mdr 3,13; 4,1; Łk 2,36-38)¹²⁵; 6) o skromności i przyzwoitości strojów (Rdz 3,21; Wj 28,42; Pwt 22,5)¹²⁶; 7) o

¹²¹ „exegesis can appeal to <...> a certain OT appreciation of chastity” (C.P. CEROKE, «Luke», 336); „Man muss nur zugeben, in den 'Sitten der Israeliten' sei die höhere Werthschätzung der Jungfräulichkeit <...>” (M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482); por. G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 97-98; M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 27; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 108; P.T. CAMELOT, «Virginity», 544; C.P. CEROKE, «Luke», 336; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 234; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 30-31; O. DA SPINETOLI, *Maria*, 92; ID., *Maria nella Bibbia*, 81; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 115-116; J. PATSCH, «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 23; M. THURIAN, *Maryja*, 40.

¹²² Por. T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 30-31; A.J. NOWAK, *Osoba konsekrowana*, 40.42.

¹²³ „Es war Grundsatz im Alten Testamente, je näher ein Mensch zu Gott trat, desto mehr wurde die Forderung der Enthaltbarkeit gestellt” (B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 108); por. B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 108; J. CANTINAT, «Le propos», 23-24; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 234; A.J. NOWAK, *Osoba konsekrowana*, 40; A. SERRA, «Vergine», 1295; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 311.

¹²⁴ „Celibatuszami byli: Eliasz, Elizeusz, Jeremiasz, Jan Chrzciciel, Jan Ewangelista <...>” (Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 372); „Także Eliasz w ciełe został uniesiony do nieba, gdyż zachował dziewiczość ciała” (*Ewangelia Pseudo-Mateusza*, 7,2); „Jesus himself was the consecrated virgin *par excellence*” (D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 68); „S. Joannes Evangelista votum Virginitatis emisit <...> Idem fecerant omnes Apostoli <...>” (V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 38); „Hay en el A. T. ejemplos luminosos de hombres que se conservaron vírgenes para mejor dedicarse al servicio de Dios <...>” (M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 311); por. B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 109; P.T. CAMELOT, «Virginity», 545; J. CANTINAT, «Le propos», 25; C.P. CEROKE, «Luke», 336; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 202; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 30-31; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 81-82; S. DE FIORES, *Maria*, 1784; J.J. DEVAULT, «The Concept», 37; J. DROZD, *Maryja Matka*, 34; J.A. FITZMYER, *The Gospel*, 349; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 116; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 72.169; J. GALOT, «Vierge», 474; A. GEJDOS, *Lauretansische Litanai*, 14; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 146; ID., «Virgin», 18; J. GUITTON, *Maryja*, 42; HIERONIM, *List XXII*, 132; JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 408-409.414; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 67-68; A. MACEINA, *Didžioji Padėjeja*, 403; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 243; C. MORA PAZ – A.J. LEVORATTI, «Vangelo», 687; A.E. NACHEF, *Mary*, 176; A.J. NOWAK, *Osoba konsekrowana*, 39.40.42; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; ID., «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 23; B. PAWLACZYK, *Matka*, 127; Z. PROCHOWNIK, *Dziewictwo*, 7-8; F. PUZO, «Verginità», 1126-1127; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 245; V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35-36; A. SERRA, «Maryja», 37; ID., «Vergine», 1295.1297; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 311.

¹²⁵ „Nach dem Weisheitsbuche <...> ist tugendhafte Kinderlosigkeit besser als sündhafte Mutterschaft” (J. PATSCH, «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 23); por. B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 108; J. CANTINAT, *La Madonna*, 65; ID., «Le propos», 24-25; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 234; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 31; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 81; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 43; A.J. NOWAK, *Osoba konsekrowana*, 40-41; M. THURIAN, *Maryja*, 52; A. SERRA, «Vergine», 1295; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 311.

¹²⁶ „à propos du sous-vêtement prescrit aux prêtres gravissant les degrés de l'autel (*Ex.*, XXVIII, 42) ou de l'interdiction d'échanger de vêtements entre hommes et femmes (*Deut.*, XXII, 5) <...>” (J. CANTINAT, «Le propos», 23); por. J. CANTINAT, «Le propos», 23.

modlitwie przed pożyciem płciowym (Tb 6,18; 8,7)¹²⁷; 8) o ocenie negatywnej praktyk amoralnych, takich jak kazirodztwo, homoseksualizm, onanizm i zoofilia (Rdz 9,22-25; 19,1-29; 38,9; Wj 22,18; Kpł 18,22)¹²⁸; 9) o zakazie nierządu, pogańskich kultów płodnościowych oraz rozwodów (Rdz 38,24; Kpł 19,29; 21,9; Pwt 23,18; Prz 5,15-23; Ml 2,13-16)¹²⁹; 10) o zakazie pożądania płciowego oraz nieskromnych spojrzeń (Wj 20,17; Pwt 5,21; Hi 31,1; Prz 5,15; Syr 23,5-6; 26,9-11)¹³⁰; 11) o większej uwadze poświęconej nieplodnym niewiastom, takim jak na przykład: Sara (Rdz 11,27 – 23,20), Rachela (Rdz 29,1 – 35,20), Anna (1Sm 1,1 – 2,21), i o bardziej udanym potomstwie zrodzonym w podeszłym wieku, jak przykładowo: Izaak (Rdz 21,1 – 34,29), Józef (Rdz 37,1 – 50,26), Samson (Sdz 13,1 – 16,31), Samuel (1Sm 1,1 – 12,25), Jan Chrzciciel (Mt 11,7-14; Łk 1,5-25.39-80)¹³¹; 12) o charakterze symbolicznym nakazu rozmnażania się (Rdz 1,28; Pwt 7,14): owe teksty nie odnoszą się do wszystkich ludzi jednakowo i równomiernie¹³², albowiem nie zawierają treści obligatoryjnej, lecz są tylko znakiem Bożego błogosławieństwa oraz obietnicy płodności¹³³ bądź dotyczą jedynie prawa lewiratu (Pwt 25,5-10)¹³⁴; 13) o zmartwychwstaniu ciała w czasach ostatecznych: zmieniło ono bowiem poglądy ludu Bożego na małżeństwo i na dziewictwo (Dn 12,2; 2Mch 6,26; 7,23; Mdr 3-5)¹³⁵; 14) o wyrzeczeniu się małżeństwa ze względu na królestwo niebieskie i o posiadaniu powołania do bezżenności (Mt 19,12)¹³⁶; 15) o połączeniu życia w czystości z życiem w

¹²⁷ „Le Livre de Tobie (VI, 18), surtout dans la version latine (VI, 17-22), accentuera <...> retenue <...>” (J. CANTINAT, «Le propos», 23); por. J. CANTINAT, «Le propos», 23.

¹²⁸ „Les pratiques anormales en matière sexuelle sont très sévèrement interdites <...>” (J. CANTINAT, «Le propos», 23); por. J. CANTINAT, «Le propos», 23-24.

¹²⁹ „L’adultère <...> offense (Dieu) <...>” (J. CANTINAT, «Le propos», 23); por. J. CANTINAT, «Le propos», 23-24.

¹³⁰ „Les livres sapientiaux vont jusqu’à demander d’éviter la pensée et le désir de l’adultère <...>” (J. CANTINAT, «Le propos», 24); por. J. CANTINAT, *La Madonna*, 65; ID., «Le propos», 24.

¹³¹ „God prefers these sterile women <...>” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 233); por. J. CANTINAT, «Le propos», 24; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 233-234; J. GALOT, «Vierge», 472.

¹³² „No man may abstain from keeping the law *Be fruitful and multiply*, unless he already has children <...> The duty to be fruitful and multiply falls on the man but not on the woman” (*The Mishnah*, H. DANBY (red.), 227); por. J. MCHUGH, *Maryja*, 218-219; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 243.

¹³³ „i libri più antichi parlavano del matrimonio e della fecondità per l’insieme della razza umana più che per ciascun individuo <...>” (J. CANTINAT, *La Madonna*, 65); „Verba quoque Geneseos: *Crescite et multiplicamini et replete terram*, non praecipientis Dei sunt, sed benedictis et fecunditatem promittentis” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 415); „wahre Tendenz dahin geht, den Ehen der Israeliten Fruchtbarkeit zu verheissen <...>” (M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482); „relate ad omnes erat obligatio, non relate ad singulos” (V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35); por. J. CANTINAT, «Le propos», 23; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 414-415; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482.

¹³⁴ „maledictus, qui non fecerit semen i Israel, die aber jedenfalls nicht auf die Pflicht zur Ehe überhaupt im Gegensatz zur Jungfräulichkeit, sondern zu einer bestimmten Ehe, der Leviratsehe nämlich, abzielte” (M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482); por. M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482.

¹³⁵ „Essi permettono così, a coloro che lo vogliono, di orientare il loro spirito e il loro cuore verso altre prospettive <...>” (J. CANTINAT, *La Madonna*, 65); por. J. CANTINAT, *La Madonna*, 64-67.

¹³⁶ „Uebrigens war selbst vor Christus, wie das Beispiel der Essener zeigt, die Idee freigewählter steter Jungfräulichkeit den Israeliten nicht fremd <...>” (M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482); „słowa Jezusa z Mt 19,12 trzeba <...> uznać za niezbity dowód na to, że wyrzeczenie się małżeństwa z myślą o Bogu nie było dla ludzi czasów nowotestamentowych zupełną egzotyką” (J. MCHUGH, *Maryja*, 220); „Warum sollte Maria nicht unter denen sein, welchen es gegeben ist?” (J. PATSCH, «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 23); por. P.T. CAMELOT, «Virginity», 544-545; J. CANTINAT, «Le propos», 31; J. GEWISS, «Die Marienfrage», 226-227; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 43; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 68; E.H. MALY, «Virginity», 51; J. PATSCH, «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 23; M. ZERWICK, «‘... quoniam virum’», 221.

małżeństwie, czyli o tzw. *małżeństwach mistycznie-duchowych* bądź *stałym narzeczeństwie* (1Kor 7,36-38)¹³⁷; 16) o ciszy na temat wyższości małżeństwa nad dziewictwem¹³⁸ i 17) o zamkniętej bramie przybytku (Ez 44,1-2)¹³⁹.

4.3.2. *Argumenty bazujące na starożytnych dokumentach pozabiblijnych.* Ze świadectw starożytnej literatury pozabiblijnych, na uzasadnienie stwierdzeń hipotezy ślubu, przytaczane są zazwyczaj te fragmenty dzieł Filona z Aleksandrii (ok. 20 n. p. e. – ok. 50)¹⁴⁰, Pliniusza Starszego (ok. 23-79)¹⁴¹ i Józefa Flawiusza (ok. 37-100)¹⁴², w których jest mowa o tzw. *esseńczykach* i *terapeutach*¹⁴³, czyli o wspólnotach z powściągliwym nastawieniem do życia rodzinnego, gdzie świadomie i docelowo wyrzekano się małżeństwa, a nawet składano przyrzeczenia dozgonnego dziewictwa¹⁴⁴, oraz te ustępy literatury rabinistycznej, które

¹³⁷ „Nella capitale dell’Acaia c’erano uomini e donne che vivevano o si proponevano di vivere, per tutta la loro vita, verginalmente anche nel matrimonio. <...> Non esistono, quindi, insormontabili difficoltà per inquadrare storicamente il matrimonio di Maria unitamente al suo proposito di verginità” (O. DA SPINETOLI, *Maria*, 93); por. J.B. BAUER, «Monstra te», 125.131; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 82-83; I. DE LA POTTERIE, «Maria nel NT», 910; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 119; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 227-228; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 34-35; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 556; ID., *Matka Pana*, 282; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 145; B. SCHWANK, «Lk 1,34», 317-323; E. VALLAURI, «L’esegesi», 459; M. ZERWICK, «‘... quoniam virum’», 221.

¹³⁸ „Im Alten Testament steht nirgends ein Wort darüber, daß die Ehe besser sei als die Jungfräulichkeit” (J. PATSCH, «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 23).

¹³⁹ „Et ita praefiguratum fuerat apud Ezechiem: *Porta haec clausa erit* <...>” (J. TIRINI ANTVERPIANI – SOCIETAS JESU, *Commentarius*, 984).

¹⁴⁰ Por. ΦΙΛΩΝ ΙΟΥΔΑΙΟΣ, *Περὶ βίου θεωρητικόν*, § 8; ID., *Περὶ τοῦ παντᾶ*, § 12.

¹⁴¹ Por. C. PLINIUS SECUNDUS, *The Fifth Book*, XVII.

¹⁴² Por. И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 953-957; ID., *Иудейские древности*, 754.

¹⁴³ Ci ostatni w argumentacji zwolenników hipotezy ślubu cieszą się szczególnym uznaniem: do ich wspólnoty należały wszak również niewiasty; por. D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 119; R.E. BROWN, *The Birth*, 304-305; J. CANTINAT, *La Madonna*, 66; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 82; S. DE FIORES, *Maria*, 1784; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 394; J.J. DEVAULT, «The Concept», 39; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 226; H. GRAEF, *Mary*, 9; G. GRAYSTONE, «Virgin», 18-19; JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; F. KLONIECKI, «Terapeuci», 605; J. ŁACH, *Dziecię*, 137-138; T. MILIAUSKAS, «Apaštalo», 95; J. PELIKAN, *Mary*, 115-116; J. REUMANN, «Maria», 131; A. SERRA, «Vergine», 1296; E. VALLAURI, «L’annunciazione», 306; ID., «L’esegesi», 458; M. ZERWICK, «‘... quoniam virum’», 220-221.

¹⁴⁴ „status virginalis, etiam in matrimonio, non fuit eo in tempore omnino ignotus, nam Esseni hunc statum valde laudaverunt et in matrimonio ab omni copula carnali se abstinerunt” (P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 77); por. J.B. BAUER, «Monstra te», 124; D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 119; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 108; R.E. BROWN, *The Birth*, 304-305; P.T. CAMELOT, «Virginity», 544; J. CANTINAT, *La Madonna*, 65-66; ID., «Le propos», 25-29; C.P. CEROKE, «Luke», 336; T. CZEKAŁA, «Lk 1, 34», 31; O. DA SPINETOLI, *Maria*, 92-93; ID., *Maria nella Bibbia*, 81-82; S. DE FIORES, *Maria*, 1784; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 57; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 394; J.J. DEVAULT, «The Concept», 37-40; J. DROZD, *Maryja Matka*, 34; A. FEUILLET, «La Vierge», 30; A. FIC, «Tajemnica Nazaretańska», 116; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 50; J.A. FITZMYER, *The Gospel*, 349; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 116; J. GALOT, «Vierge», 474; A. GEORGE, «Maria, Vergine», 965; ID., «Marie», 584; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 223-224; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 296-297; ID., «Wollte Maria», 6-7; H. GRAEF, *Mary*, 9; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 146; ID., «Virgin», 18-19; J. GUITTON, *Maryja*, 42; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 43; U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud?», 75; JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 106; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Lk 1,26-38», 172; M.J. LAGRANGE, *Évangile*, 33; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 70; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 67; J. ŁACH, *Dziecię*, 137-138; J. MAIER, *Między*, 93.318; C. MAKARIAN, *Maria*, 59.61; E.H. MALY, «Virginity», 42; J. MCHUGH, *Maryja*, 219-220; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 243; G. MOLIN, «Die Frage», 79; C. MORA PAZ – A.J. LEVORATTI, «Vangelo», 687; S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 144; G. NOLLI, *Il Vangelo*, 35; A.J. NOWAK, *Osoba konsekrowana*, 40; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 245; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 99; M. ROSIK, «Mariologia», 306-307; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482; B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 320; A. SERRA, «Maryja», 37; ID., «Vergine», 1295-

wzmiankują 1) o wstrzeźliwości seksualnej Mojżesza i celibacie rabbiego Szymona Ben Azzai (I w.)¹⁴⁵; 2) o nakazie zawarcia małżeństwa jako akcie prawnym wiążącym tylko mężczyzn¹⁴⁶ oraz 3) o istnieniu w dawnym judaizmie instytucji trwałego narzeczeństwa (*desponsatione perpetua*)¹⁴⁷. Poza tym, mimo powyżej wspomnianych argumentów, szczególne miejsce w obszarze obecnego dowodzenia zajmuje świadectwo pism autorstwa wspólnoty, której członkowie niegdyś zamieszkiwali okolice obecnego Hirbet Qumr'an¹⁴⁸. Chodzi tu oczywiście o tzw. *qumrańczyków*, których rozmiłowanie w czystości i promowanie kawalerskiego stylu życia, zwolennikom hipotezy ślubu stanowi niejako swego rodzaju *argumentum argumentarum*, który wprost w sposób namacalny potwierdza słuszność ich tezy: przedanuncjacyjny ślub trwałego dziewictwa Maryi ma solidne podłoże historyczne i nie jest wcale żadnym anachronizmem¹⁴⁹. Więcej nawet! Niektórzy przedstawiciele hipotezy ślubu poniekąd utrzymują, iż Maryja, jako krewna Elżbiety (Łk 1,36), której syn przebywał na pustyni (Łk 1,80), wręcz musiała tę wspólnotę znać osobiście, tym bardziej, że, jak to wiemy z wykopalisk archeologicznych,

---

1296; M. THURIAN, *Maryja*, 52-53; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 306; ID., «L'esegesi», 458; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 311; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 220-221; ID., «Verginità di Maria», 1137-1138.

¹⁴⁵ „Una tradizione rabbinica diceva che Mosè dopo la visione del roveto ardente non ebbe più nessun rapporto con sua moglie, ma visse in stato di verginità” (O. BATTAGLIA, *La Madre*, 70); „Rabbi ben Azzai, verso la fine del secolo I della nostra era, osservava il celibato senza influsso da parte cristiana” (R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 556); por. O. BATTAGLIA, *La Madre*, 70; J.B. BAUER, «Monstra te», 125; J. CANTINAT, «Le propos», 31; O. DA SPINETOLI, *Maria*, 93.95; ID., *Maria nella Bibbia*, 82; S. DE FIORES, *Maria*, 1784; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 556; A. SERRA, «Maryja», 37-38; ID., «Vergine», 1295; H.L. STRACK – P. BILLERBECK, *Kommentar*, I, 807; M. THURIAN, *Maryja*, 40-41.52.

¹⁴⁶ „los rabinos cargaban el peso y la obligación de conservar la especie en el varón, no en la mujer” (M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 311); por. J. CANTINAT, *La Madonna*, 65; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; ID., «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 23; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 311.

¹⁴⁷ „Es gab im vorchristlichen Judentum den rechtlichen Zustand, daß eine Jungfrau zwar verlobt war, aber nie zur Ehe kam. Bei der Applikation dieses Ergebnisses ergibt sich die wohl nicht bestreitbare Möglichkeit, daß auch Maria in einem solchen Dauerverlobungszustand lebte” (B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 321); por. J.B. BAUER, «Monstra te», 130; C.P. CERROKE, «Luke», 341; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 34-35; B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 320-321; H.L. STRACK – P. BILLERBECK, *Kommentar*, II, 397-398; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 308-309; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 221.

¹⁴⁸ Miejsce to jest znane również pod imieniem Hirbet Jehuda – *ruiny Żydów*; por. A.J. PALLA, *Sekrety Biblii*, 28.

¹⁴⁹ „We wspólnocie z Qumran celibat był ideałem i znakiem poświęcenia się Bogu” (M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 27); „In questo ambiente di « cenobiti », di asceti, volontari e coscienti, non era difficile a Maria intendere il senso e il valore della chiamata divina, e soprattutto non le era impossibile incontrare chi avesse voluto condividere il suo ideale” (O. DA SPINETOLI, *Maria*, 93); „Oggi, però, non sembra proprio tanto grande l'anacronismo del proposito di verginità. La rinuncia al matrimonio appare comprovata, all'epoca di Gesù, in parte dalla setta di Qumrān <...>” (M. ZERWICK, «Verginità di Maria», 1137-1138); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 372; G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 98; O. BATTAGLIA, *La Madre*, 70-71; J.B. BAUER, «Monstra te», 125.131-132; M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 27; D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 119; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 108-109; R.E. BROWN, *The Birth*, 304; P.T. CAMELOT, «Virginity», 544; J. CANTINAT, *La Madonna*, 66-67; ID., «Le propos», 29-32; R. COGGI, *La Beata Vergine*, 41; T. CZEKAŁA, «Lk 1, 34», 31-32; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 81-82; S. DE FIORES, *Maria*, 1784; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 57; J.J. DEVAULT, «The Concept», 38; A. FEUILLET, «La Vierge», 30; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 50; J. GALOT, «Vierge», 474; A. GEORGE, «Marie», 584; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 35.146; ID., «Virgin», 18-19; JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; J. KUDASIEWICZ, «Ewangelie dzieciństwa Jezusa», 163; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 208.555-556; ID., *Matka Pana*, 282; C. MAKARIAN, *Maria*, 59-62; E.H. MALY, «Virginity», 42-43; G. MOLIN, «Die Frage», 80; G. MORANTE, «Catechesi», 550-551; C. MORA PAZ – A.J. LEVORATTI, «Vangelo», 687; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; G. PONS, *Le litanie*, 44; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 99; C. ROMANO, «Il voto», 149; M. ROSIK, «Mariologia», 306-307; G. ROSSÉ, *Il Vangelo*, 54; B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 320; A. SERRA, «Vergine», 1296-1297.1300; M. THURIAN, *Maryja*, 40; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 311.

ówcześni qumrańczycy mieszkali nie tylko w pobliżu Ғirbet Qumr'an, lecz także na obszarze południowej Syrii oraz w północnej Palestynie¹⁵⁰. To samo się twierdzi w odniesieniu do św. Józefa: on również był pod wpływem ideologii enkratycznej qumrańczyków¹⁵¹. Jednakże zasięg geograficzny argumentowania zwolenników hipotezy sięga jeszcze dalej. Mianowicie do tekstów przedstawiających instytucję rzymskich dziewic westalek oraz ascetyczne przekonania greckich szkół filozoficznych jak np. pitagorejczyków i stoików, którzy zarówno prowadzili życie naznaczone abstynencją seksualną ze względu na ideały religijne bądź w celu osiągnięcia lepszego panowania nad sobą¹⁵². Na tym jednak nie koniec pomysłów. Na uzasadnienie swej interpretacji wersu Łk 1,34 zwolennicy hipotezy sięgają także po starożytne pozabiblijne teksty chrześcijańskie i dowodzą, iż o złożonym przedanuncjacyjnym ślubie wiecznego panieństwa Maryi wiemy z niektórych tekstów apokryficznych, a mianowicie z *Protoewangelii Jakuba*, *Ewangelii Pseudo-Mateusza* i *Księgi o narodzeniu świętej Maryi*¹⁵³. Oczywiście są to teksty legendarne, ale prawdopodobnie o wiarygodnym i starożytnym podglebiu historycznym¹⁵⁴. Stąd niektórzy ojcowie i pisarze Kościoła, jak na przykład św. Grzegorz z Nyssy, św. Jan Damasceński (ok. 655-750) bądź F. Suárez (1548-1617), a może nawet i św. Augustyn, który przypuszczalnie pod wpływem tradycji apokryficznej nazywa św. Józefa mianem *custos pudoris Mariae*¹⁵⁵, z nich korzystali podczas interpretowania wersetu Łk 1,34¹⁵⁶. Jakkolwiek prawda naszej wiary o wniebowzięciu Najświętszej Maryi Panny też najpierw została zapisana w jednym z apokryfów, a dopiero później, bo aż w 1950 r., ogłoszona jako *de fide*¹⁵⁷.

¹⁵⁰ „On ne peut écarter la possibilité que ce courant d'ascétisme ait touché Marie et que la grâce se soit servie de ces idées pour encourager la jeune fille de Nazareth dans ses dispositions virginales” (J. GALOT, «Vierge», 474); por. J.J. DEVAULT, «The Concept», 39; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 223-224.

¹⁵¹ „It has been suggested that Joseph was an Essene” (J. PATSCH, *Our Lady*, 39); por. J.B. BAUER, «Monstra te», 131; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 106; А.П. ЛОПУХИН, *Библиейская история*, 13; J. PATSCH, *Our Lady*, 39-40.

¹⁵² „Nella Roma antica si riscontrano le Vestali, scelte in tenera età <...> e votate alla castità <...> il pitagorismo e lo stoicismo, tengono in auge un ascetismo in nome della padronanza di sé” (S. DE FIORES, *Maria*, 1784); por. S. DE FIORES, *Maria*, 1784.

¹⁵³ „das Protoevangelium des Jakobus <...> gehört teilweise dem 2. Jahrhundert an und es zeigt Maria von Anfang an willens, jungfräulich zu bleiben” (O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 297); „Le parole stesse di Maria sono la conferma di alcune tradizioni apocriefe” (GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 320); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 397; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 64-66; A. GUILLOIS, *Wyklad*, I, 265; ID., *Wyklad*, IV, 519; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 64.71; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_F; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 80; E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 63-64.

¹⁵⁴ „Eine alte Überlieferung, deren Kern auf Wahrheit beruhen mag <...>” (E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 7); por. J. GALOT, «Vierge», 465; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 71; E. NEUBERT, *Marie*, 282.

¹⁵⁵ Por. AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4; ID., *Sermo CCXXV*, II,2; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 298.

¹⁵⁶ Por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 18-19; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 207-208; J. GALOT, «Vierge», 465; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 297; U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud», 74; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 316.563; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 71; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_F; S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 143; A.E. NACHEF, *Mary*, 171; R. PETRAITIS, «Marija», 238.

¹⁵⁷ „On n'oublia pas que la croyance en l'Assomption s'est manifestée dans des apocryphes à l'origine <...>” (J. GALOT, «Vierge», 465); por. J. GALOT, «Vierge», 465; O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; ID., «Marias Jungfräulichkeitswille», 297-298.

4.4. Sekcja argumentów spekulatywnych

4.4.1. *Argument charytologiczny*. Zwolennicy argumentu charytologicznego, opierając się na biblijnym określeniu Maryi jako *κεχαριτωμένη* (Łk 1,28)¹⁵⁸ oraz na dogmatycznej jej definicji jako *Immaculata* (1854)¹⁵⁹, snują swoją refleksję następująco. Skoro całe życie Najświętszej Maryi Panny było naznaczone obfitym, niepowtarzalnym oraz hipostatycznym działaniem łaski Ducha Świętego (*providentia specialissima*)¹⁶⁰, a tego konsekwentnymi przejawami, oprócz jej ustrzeżenia od wszelkiej zmyzy grzechu pierwotnego, były także: świątły rozum, brak skłonności do złego, absencja wszelkiego rodzaju pożądlivosti, wyjątkowa świętość, czystość serca¹⁶¹ i – co najważniejsze – antycypowana przynależność do porządku Nowego Testamentu¹⁶², to w takim przypadku, przedanuncjacyjny ślub wieczystego panieństwa nie byłby niczym innym, jak tylko jeszcze jednym pokłosiem i wyznacznikiem owej nadprzyrodzonej rzeczywistości¹⁶³.

¹⁵⁸ „L’Angelo saluta M. con gravi parole, che constatano in lei una stabile pienezza di Grazia (*κεχαριτωμένη*) <...>” (S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 80); „na nim buduje dogmatyka ważne argumenty” (A. KLAWEK, «Ave Maria», 29); por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 34; B. NADOLSKI, *Leksykon liturgii*, 881-882.

¹⁵⁹ „dopo la definizione efesina <...> la seconda pietra miliare della mariologia <...>” (G.M. ROSCHINI, «Maria. II. Mariologia», 88); por. D. DIKEVIČIUS, «Mariologinēs dogmos», 154; B. NADOLSKI, *Leksykon liturgii*, 882-887; G.M. ROSCHINI, «Maria. II. Mariologia», 87-88.

¹⁶⁰ „pełnia dobrodziejstw <...> córka łaski <...>” (A. FIC, «Tajemnica Nazaretańska», 116); „Maria è il capolavoro della fantasia di Dio <...>” (A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 48); „od początku smego życia Maryja otrzymała niezwykłą łaskę <...>” (JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21); „Nauczycielką Jej była łaska, a wychowawcą – Słowo Przedwieczne” (A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 79); por. J.A. CARRASCO, «Świętojózefowa teologia duchowości», 244; J. DROZD, *Maryja Matka*, 34; A. FEUILLET, «La Vierge», 30; J. GALOT, «Vierge», 473-474; JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 23-24; ID., «Tajemnica», 19; H.M. KÖSTER, *Unus Mediator*, 60.63; A. MERK, «La figura», 45.

¹⁶¹ „Die Freiheit von der Erbschuld und allen ihren unheilvollen Folgen besagt, daß Maria keine Verdunkelung des Verstandes, keine Schwächung des Willens, keine Trübung des Gemütes erlitten hat” (J. PATSCH, «Hat Maria?», 145); por. D. BĄCZKOWSKI, *Dogmatyka*, 71; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 244.247; A. GILA, «Antiche omelie», 401; J. GRIMM, *Das Leben Jesu*, 146-147; JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 337; ID., «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 467; B. NADOLSKI, *Leksykon liturgii*, 881.884-885; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 79.89.

¹⁶² „ella appartenait déjà au régime chrétien <...>” (J. GALOT, «Vierge», 471); por. D. DIKEVIČIUS, «Mariologinēs dogmos», 154; J. GALOT, «Vierge», 471; M.D. PHILIPPE, *Maryja*, 28.

¹⁶³ „<...> Deus eligendo Mariam ad dignitatem matris Filii sui, in divina sua Providentia, omnes et singulos eius actus direxit, et imprimis illud propositum virginem perpetuo manendi” (P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 77); „panieństwo Bogu poświęcone jest najwyższym tryumfem łaski <...>” (H. KOSSOWSKI, «Marja», 473); „niektórzy dogmatycy utrzymują, że Maryja miała zupełnie wyjątkowe zrozumienie duchowego sensu poświęconego Bogu dziewictwa, zwłaszcza z racji swego Niepokalanego Poczęcia” (J. MCHUGH, *Maryja*, 221); „Maryja złożyła go, nie pytając nikogo o radę, jedynie pod natchnieniem Ducha Świętego – *solo inspirante Spiritu Sancto*” (M.D. PHILIPPE, *Maryja*, 52-53); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 372-373; O. BATTAGLIA, *La Madre*, 69; J.B. BAUER, «Monstra te», 125.133; D. BĄCZKOWSKI, *Dogmatyka*, 71; A. BISPING, *Exegetisches Handbuch*, 157; P. BORTKIEWICZ, «Zwiastowanie», 119; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 107-108; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 64-65; J. CANTINAT, *La Madonna*, 56.61.64; ID., «Le propos», 21-22; C.P. CEROKE, «Luke», 336; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 148.168.171.175.184.189-190.209.212; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 31; O. DA SPINETOLI, *Maria*, 94-96; ID., *Maria nella Bibbia*, 83; T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 21-22; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 69; ID., *Maryja*, 53; J. DROZD, *Maryja Matka*, 34-35; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 401; J.J. DEVAULT, «The Concept», 40; M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 30-32; J. DILLERSBERGER, *Lukas*, 102; D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 91-92; A. FIC, «Tajemnica Nazaretańska», 122; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 119-120; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 227; C. GHIDELLI, *Luca*, 58-59; O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; ID., «Marias Jungfräulichkeitswille», 291.295-296; ID., «Wollte Maria», 5-6; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 15.17.141-142.145-147; ID., «Virgin», 19; J.

4.4.2. *Argument chrystologiczny*. Adeptci argumentu chrystologicznego twierdzą: przedanuncjacyjny ślub trwałego dziewictwa Maryi wymagała godność Jezusa jako Mesjasza i Syna Bożego¹⁶⁴. Był to właściwie warunek – *sine qua non*. Bez niego Maryja z Nazaretu nigdy nie mogłaby stać się Theotokos¹⁶⁵.

4.4.3. *Argument eklezjologiczny*. Adherenci niniejszego dowodu wnioskuje następująco. Bez umiłowania dziewictwa, którego wyrazem jest przedanuncjacyjny ślub wiekuistego panieństwa Najświętsza Maryja Panna nie mogłaby zostać matką wszystkich wierzących w Jezusa

---

GRIMM, *Das Leben Jesu*, 146-147; J. GUITTON, *Maryja*, 52; S. HAREZGA, «Dziewictwo», 20-21; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 30.50; U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud», 75; JAN PAWEŁ II, «Dziewictwo», 19; ID., «Dziewicza jedność», 24; ID., «Maryja – wzór dziewictwa», 23; ID., «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; ID., «Tajemnica», 19; ID., «Zapowiedź mesjańskiego macierzyństwa», 46; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 106; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 167.172-173; B. KOROŚAK, *Mariologia*, 326-328.334-337; H. KOSSOWSKI, «Marja», 462-463; H.M. KÖSTER, *Unus Mediator*, 60-63; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 40; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 49; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 37-38; ID., *Matka Pana*, 282; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 406-407.416-417; H. LESÈTRE, «Marie», 783-784; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_{F-G}; J. MCHUGH, *Maryja*, 221-224; A. MERK, «La figura», 49; J.P. MICHAUD, *Marie des évangiles*, 38; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 243; G. MOLIN, «Die Frage», 81; A. NADBRZEŻNY, *Od Matki*, 77; *Naujasis Testamentas*, Č. KAVALIAUSKAS – V. ALIULIS (red.), 149; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 8-9; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 79.89; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; ID., *Our Lady*, 38; M.D. PHILIPPE, *Maryja*, 52-56; M.D. PHILIPPE – F. LENOIR, *Meilès gelmèse*, 36; G. PONS, *Le litanie*, 44; B. PYLAK, *Życie*, 37-38; E.C. RAVA, «Verginità», 129; C. ROMANO, «Il voto», 149-151; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 319; ID., *La vita*, 89; G. ROSSÉ, *Il Vangelo*, 54; P. SCHANZ, *Commentar*, 88; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482; ID., *Mariology*, I, 115-116; B. SCHWANK, «Łk 1, 34», 319; A. SERRA, «Vergine», 1298; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 124; L. STRADA, *Patron doskonały*, 65; U. TERRINONI, *Słowo*, 203-205; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 187; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 306; ID., «L'esegesi», 459; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 311-312; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 219; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 481; Z. ZIÓŁKOWSKI, *Najtrudniejsze stronicie*, 57.

¹⁶⁴ „Abowiem Syn Boży nie lada z panny narodzić sie raczył, ale z takiej panny, któraby panna była nie do czasu tylko, ale wiecznie panna <...>” (*Biblia Święta*, J. WUJEK (red.), 1185); „To sam Bóg zrodził w przyszłej Matce swego Syna pragnienie dziewictwa w tym celu, aby Ją przygotować do dziewiczego macierzyństwa Syna Bożego” (S. HAREZGA, «Dziewictwo», 21); „<...> Duch Święty <...> natchnął Maryję do wyboru dziewictwa w perspektywie Wcielenia <...>” (JAN PAWEŁ II, «Dziewicza jedność», 24); por. L. ALONSO SCHÖKEL, *Lezioni sulla Bibbia*, 300; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 373; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 191.198.214; J. GALOT, «Vierge», 471; O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 146-147; GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 317; S. HAREZGA, «Dziewictwo», 21; JAN PAWEŁ II, «Dziewictwo», 20; ID., «Dziewicza jedność», 24-25; ID., «Maryja», 26; ID., «Tajemnica», 19; H.M. KÖSTER, *Unus Mediator*, 60-61; P.C. LANDUCCI, «I motivi», 74; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 406; W. LESZCZYŃSKA, «Z rozważań», 3; M. MASINI, *Le feste*, 14; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 200-201; E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 82; M.J. SCHEEBEN, *Mariology*, I, 115-116.

¹⁶⁵ „Złożyłaś ślub <...> Oto jak na niego zasłużyłaś” (AUGUSTYN, *Z Kazania 291*, 123); „<...> Maryja powinna spełnić przynajmniej dwa warunki, aby stać się Matką Bożą, a mianowicie: być małżonką i być małżonką dziewiczą. Wcielenie nie mogło się dokonać bez spełnienia tych warunków” (R. GAUTHIER, «Święty Józef», 38); „la verginità è una virtù richiesta dalla missione che attende Maria: la chiamata alla maternità divina richiede la verginità; una collaborazione con Dio che esige totale distacco dalla terra e dalle umane compiacenze” (G. MORANTE, «Catechesi», 552); „Die Kirchenväter wiederholen immer wieder: 'Gott konnte nur aus einer Jungfrau, und aus einer Jungfrau konnte nur ein Gott geboren werden'” (E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 78); por. AUGUSTYN, *Z Kazania 291*, 123-124; AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4; ID., *Sermo CCXCI*, 6; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 373; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 89-90; X. CHAIGNON, *Rozmyślenia*, 130; L. DATRINO, «Riferimenti», 163; J. DILLERSBERGER, *Lukas*, 102-103; FULGENZIO DI RUSPE, *Epistola*, 557; L. GAMBERO, *Maria*, 109; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 36-39; C. GHIDELLI, *Luca*, 59; A. GILA, «Antiche omelie», 401; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 30; JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 354; ID., «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; R. KUGELMAN, «The Object», 81; E. NEUBERT, *Marie*, 276-277; ID., *Meine Mutter*, 77-78; E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 81; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482; L. STRADA, *Patron doskonały*, 69.

Chrystusa. Ślubowane dziewictwo niewiasty z Nazaretu było także zapowiedzią dziewiczego macierzyństwa Kościoła¹⁶⁶.

4.4.4. *Argument ascetyczny.* Zwolennicy argumentu ascetycznego twierdzą, iż fizyczno-biologiczne dziewictwo Maryi bez przedanuncyjnego ślubu wiekuiestej czystości tj. bez dobrowolnego i świadomego jego pragnienia nie byłoby żadną miarą cnotą doskonałą¹⁶⁷. Absolutne dziewictwo nie jest przecież jedynie kwestią integralności fizycznej – *virginitas corporis*, lecz i duchowej – *virginitas animae* (1Kor 7,34a)¹⁶⁸. Więcej nawet. To ostatnie stanowi najgłębszą istotę panieństwa¹⁶⁹. Stąd nawet najmniejsze pragnienie Maryi zawarcia małżeństwa dopełnionego byłoby równoznaczne konsumpcji jej dziewictwa duchowego¹⁷⁰. Złożenie więc przedanuncyjnego ślubu trwałego dziewictwa było dla niej jedyną „deską” ratunku¹⁷¹.

4.4.5. *Argument egzemplaryczny.* Polecznicy argumentu egzemplarycznego, opierając się na takich tytułach maryjnych, jak np. *Caput virginum*, *Corona virginum*, *Exemplum totius virginitatis*, *Magistra virginitatis*, *Mater virginitatis*, *Planta uberrima virginitatis*, *Regina*

¹⁶⁶ „en elle s'est accomplie toute la perfection qui réside dans le vœu de virginité, pour que cette perfection puisse se répandre ensuite dans l'Eglise” (J. GALOT, «Vierge», 468); „ist die Jungfräulichkeit Mariens <...> eine Forderung ihrer geistigen Mutterschaft” (E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 78); por. AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, V,5; VI,6; J. GALOT, «Vierge», 467-468; E. NEUBERT, *Marie*, 278-279.307; ID., *Meine Mutter*, 78.81.

¹⁶⁷ „Nier le propos de virginité de Marie c'est donc enlever à la mère du Sauveur quelque chose de sa perfection virginale” (J. GALOT, «Vierge», 469).

¹⁶⁸ „Die ewige Jungfräulichkeit Mariens bestand nicht bloss in körperlicher Unversehrtheit, sondern ist auch <...> stets als Jungfräulichkeit der Gesinnung, d. h. als beharrlicher Wille, zur Ehre Gottes die körperliche Unversehrtheit zu bewahren, verstanden worden” (M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 481-482); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 239-251; J.J. DEVAULT, «The Concept», 40; D.E. DOYLE, «Mary», 542; A. GILA, «Antiche omelie», 401; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 146; HUGO DE SANCTO VICTORE, *De B. Mariae*, 858-859; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 110-111; A. ROETS, «Maria», 448; V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35.

¹⁶⁹ „the essence of virginity <...> is 'virginitas mentis'” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 243); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 242-243; A. GEJDOS, *Lauretanische Litanai*, 14; JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 23.

¹⁷⁰ „Had Mary consented to 'commistio carnalis', says Abelard, she would have ceased to be a virgin 'mente'. <...> a normal marriage intention militates against such 'virginitas mentis'” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 166.245); „Ac per hoc quod virginitatis propositum in consensu copulae carnalis deseruit, jam mente virgo esse desiit, etiam si carne virgo permansit” (HUGO DE SANCTO VICTORE, *De B. Mariae*, 858 C); „Vyro ieškanti ir jo trokštanti moteris yra jam atsivėrusi savo dvasia ir todėl nebe mergaitė tikrąja šio žodžio prasme <...>” (A. MACEINA, *Didžioji Padėjėja*, 404); „Bo która jest panną, ale ma wolę iść za mąż albo męża poznać, tać nie jest prawie panną na duszy i na ciele” (*Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 111); por. *Biblia Święta*, J. WUJEK (red.), 1185; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 241-242.245; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 143; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 327; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 200; F. MUSSNER, «Das 'semantische Universum'», 233.

¹⁷¹ „Se Maria non avesse sempre avuta l'intenzione di vivere verginalmente, non si potrebbe affermare che è sempre stata vergine con la volontà o il cuore” (J. GALOT, *Maria*, 143); „Virginitas melior est, quam voluntas generandi liberos <...>” (V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35); „u Bożej Matki dziewictwo musiało zajaśnić pełnym blaskiem” (TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 182); por. J.B. BAUER, «Monstra te», 133; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 119.175-176.182-183.188.208; J. CZERSKI, *Pierwszy list*, 409; S. DE FIORES, *Maria*, 1794; J.J. DEVAULT, «The Concept», 23; M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 31; D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 92; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 36-37; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 296; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 38; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 327-328; H. KOSSOWSKI, «Marja», 463; A. MACEINA, *Didžioji Padėjėja*, 404-405; J. MCHUGH, *Maryja*, 222; *Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 111; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; Z. PROCHOWNIK, *Dziewictwo*, 25; G.M. ROSCHINI, *La vita*, 89; C. TESTORE, «Verginità», 1268; C. TIBILETTI, «Vergine-Verginità-Velatio», 3560; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 184; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 312.

virginum, Sancta Virgo virginum preclara, Vexillifera virginum, Virgo super omnes virgines etc., dowodzą, iż Maryja jako prekursorka, paradygmat i patronka wszystkich przyszłych osób konsekrowanych, wprost powinna była złożyć przedanuncjacyjny ślub stałego panieństwa, bo bez niego 1) utraciłaby status dziewicy *par excellence*¹⁷², 2) nie byłaby źródłem inspiracji dla osób Bogu poświęconych¹⁷³ oraz 3) byłaby wyprzedzona np. przez św. Katarzynę ze Sieny (1347-1380) – patronkę Europy, św. Marię Magdalenę z Pazzis (1566-1607) – mistyczkę karmelitańską bądź św. Alojzego Gonzagę (1568-1591) – patrona katolickiej młodzieży, którzy, jak podaje hagiografia, ślubowali wieczyste dziewictwo już nawet we wczesnym dzieciństwie¹⁷⁴.

4.4.6. *Argument wywiedziony z doskonałości cnoty ślubowanej.* Sympatycy argumentu z tytułu doskonałości cnoty ślubowanej, idąc w ślady za zwolennikami dowodu charytologicznego tj. bazując na zwrocie *κεχαριτωμένη* (Łk 1,28), konstatują to, co następuje: Maryja jako najdoskonalsze stworzenie Boże powinna była posiadać pełnię wszystkich łask, cnót bądź przywilejów¹⁷⁵. Doskonałe dziewictwo nie mogło być żadnym wyjątkiem¹⁷⁶. Bez niego doskonałość Maryi byłaby wręcz naznaczona pewnym mankamentem¹⁷⁷. Jednakże szczytem

---

¹⁷² „on remettrait précisément en question cette excellence pour nier le propos virginal de Marie <...>” (J. GALOT, «Vierge», 469); „it is repugnant that she should be excelled at any point by Christian virgins” (G. GRAYSTONE, *Virgin*, 17); „Ora è mai possibile che Maria di Nazareth, che nei secoli sarebbe stata predicata e invocata *la Vergine, Sancta Virgo Virginum, Regina Virginum*, modello e protettrice di tutti i vergini, non sia stata la prima e la più eccellente di tutti i vergini?” (C. ROMANO, «Il voto», 151); por. AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 189; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 31; M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 32; A. FIC, «Tajemnica Nazaretańska», 120; J. GALOT, *Maria*, 151-152; ID., «Vierge», 467-468; O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 108; R. LAURENTIN, *Matka Pana*, 282; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 406; C. MAKARIAN, *Maria*, 63; J. MCHUGH, *Maryja*, 222; E. NEUBERT, *Marie*, 307; B. PRETE, «A proposito», 382; B. PYLAK, *Życie*, 38; V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 36; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 481.

¹⁷³ „pour que nous comprenions que sa manière d’agir devait susciter des imitations, Marie consacre sa virginité à Dieu à un moment où elle ignorait encore la conception future” (J. GALOT, «Vierge», 467); „Senza di lei la vita verginale non sarebbe mai esistita nella Chiesa” (L. GAMBERO, *Maria*, 254); „Stała się Ona zarazem początkiem nowego ideału, który rozwinął się w ludzie Bożym Nowego Przymierza <...>” (JAN PAWEŁ II, «Tajemnica», 19); por. JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 23.

¹⁷⁴ „To think of Mary other than bound by a vow is tantamount to dispossessing the Blessed Virgin of her status as the first consecrated virgin <...>” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 242); „Si Marie avait eu dans sa jeunesse le désir de se marier, elle aurait été moins profondément vierge que ces âmes consacrées <...>” (J. GALOT, «Vierge», 468); „Beatissima Virgo votum virginitatis prima omnium, α) et tempore, et β) perfectione nuncupavit” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 407); „Niekörtzy <...> Twierdzą, że <...> gdyby przed zwiastowaniem miała zamiar zawrzeć normalne małżeństwo <...> ustępowałyby wielu chrześcijańskim dziewicom, bo te często już we wczesnym wieku poświęcają się Bogu mocą stosownego postanowienia” (J. MCHUGH, *Maryja*, 222); por. J.B. BAUER, «Monstra te», 133; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 131; J. GALOT, «Vierge», 468-469; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 106-107; P.C. LANDUCCI, «I motivi», 75; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 16.106.374; A. ROETS, «Maria», 449-450; G.I. SÖLL, «Aspetti», 23.

¹⁷⁵ „<...> Maryja ukształtowana przez nauczycielski zespół wszystkich cnót, wyposażona we wszystkie dary Ducha Świętego <...>” (A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 79).

¹⁷⁶ „<...> Maria alle Tugenden in vollendetem Grade in sich vereinigte und <...> die Tugend der Jungfräulichkeit in jener Vollkommenheit besass <...>” (O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 19); „dziewictwo Maryi jest wewnętrznie związane z Jej <...> doskonałą świętością” (JAN PAWEŁ II, «Dziewictwo», 20); por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 19; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 192.195; J.J. DEVAULT, «The Concept», 40; JAN PAWEŁ II, «Dziewictwo», 20; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 110; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 70; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 417; E. NEUBERT, *Marie*, 278.

¹⁷⁷ „C’est aussi lui enlever quelque chose de sa perfection tout court” (J. GALOT, «Vierge», 469).

doskonałości jest tylko i wyłącznie cnota ślubowana. Stąd dziewictwo Maryi, które przecież miało zabłysnąć pełnym blaskiem, musiało też być uroczyście przyrzeczone¹⁷⁸. Maryja wszak była perfekcjonistką¹⁷⁹.

4.4.7. *Argument wywiedziony z niepodzielnej miłości.* Argumentacja zwolenników dowodu z integralnej miłości jest bardzo przejrzysta: Maryja jako osoba obdarowana doskonałą Bożą miłością, nawet pomyśleć nie mogła o porcjowaniu tego daru z małżonkiem. Stąd przedanuncjacyjny ślub wiekuistej czystości był logicznym oraz konsekwentnym tego derywatem¹⁸⁰.

4.4.8. *Argument wywiedziony z dziewiczego charakteru religijności.* Wnioskowanie omawianego dowodzenia jest następujące; Maryja z Nazaretu była osobą bardzo religijną. Istotę jej religijności stanowiła zaś całkowita przynależność do Boga. A więc siłą rzeczy posiadała dziewiczy charakter¹⁸¹.

4.4.9. *Argument wywiedziony z chęci przyspieszenia czasów mesjańskich.* Zwolennicy argumentu z tytułu przyspieszenia nadejścia czasów mesjańskich snują następującą refleksję: naród wybrany, w mniejszym lub większym stopniu, zawsze czekał na przyście zapowiedzianego Mesjasza Bożego (Rdz 3,15; 2Sm 7,12-16; Iz 7,14; 11,1-5)¹⁸². Czasy Maryi pod tym względem nie były żadnym wyjątkiem. Niemniej jednak istniała zasadnicza różnica. To był okres wielkiej aktywizacji wyczekiwania mesjańskiego (Mt 2,1-6; Łk 2,25-32.38)¹⁸³. Już nie tylko biernie czekano, lecz i energicznie działano w celu przyspieszenia nadejścia pomazańca Pańskiego. Wprawdzie owa aktywność była bardzo zróżnicowana. Jedni uciekali na pustynię

---

¹⁷⁸ „Perfectionis opera sunt magis laudabilia magisque meritoria, si ex voto celebrentur” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 405); „Virginitas cum voto melior est, quam sine voto <...>” (V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35); „Jak wiemy, realizacja doskonałości bardziej zasługuje na pochwałę, jeżeli wypływa ze złożonych ślubów. <...> dlatego słusznie dziewictwo swoje poświęciła Bogu przez złożenie ślubu” (TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 182); por. O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 16; HUGO DE SANCTO VICTORE, *De B. Mariae*, 858-859; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 405-406.416; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 47; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 181-183.

¹⁷⁹ „B. Virgo semper volebat id, quod perfectius est <...>” (V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35).

¹⁸⁰ „Die Gelübde war geboren aus reinster Gottesliebe <...>” (O. BARDENHEWER, *Mariä Verkündigung*, 575); „Das wäre nicht zugetroffen, wenn sie nicht von Anfang an einzig dem Herrn hätte gehören wollen und wenn sie die Absicht gehabt hätte, ihre Liebe zwischen Gott und einem Menschen zu teilen” (O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 296); „to postanowienie zachowania dziewictwa – owoc miłości do Boga <...>” (JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21); por. J.J. DEVAULT, «The Concept», 23-40; J. GALOT, «Vierge», 468; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 49; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 410; L. STRADA, *Patron doskonały*, 69.

¹⁸¹ „La vie religieuse de Marie ne s’est jamais développée que dans la perspective d’une appartenance entière au Seigneur, et par conséquent dans une attitude foncièrement virginale” (J. GALOT, «Vierge», 468).

¹⁸² Por. J. DAN, «Messiah», 458.

¹⁸³ „tempi di febrile attesa messianica <...>” (J. CANTINAT, *La Madonna*, 56).

(Łk 1,80), inni sięgali po oręż (Dz 5,36-37), jeszcze inni poświęcali się modlitwie oraz dobrym uczynom (Łk 2,25.36-38)¹⁸⁴, Maryja zaś ślubowała Bogu wiekuiste panieństwo (Łk 1,34)¹⁸⁵.

4.4.10. *Argument wywiedziony z dziewiczego poczęcia Jezusa Chrystusa.* Zwolennicy dowodu wywiedzonego z dziewiczego poczęcia Jezusa Chrystusa twierdzą: dziewicze poczęcie Chrystusa, fundamentalna prawda naszej wiary (*de fide*)¹⁸⁶, jest ewidentnym dowodem złożonego przedanuncjacyjnego ślubu dozgonnego panieństwa Maryi. Syn Boży wszak mógł być poczęty drogą naturalną. Jednakże ze względu na ślubowaną czystość Maryi Bóg wybrał właśnie nadprzyrodzony sposób jej zapłodnienia (Łk 1,35)¹⁸⁷.

4.4.11. *Argument wywiedziony z dziewictwa Maryi po urodzeniu Chrystusa.* Rozumowanie zwolenników tego dowodzenia jest oto takie: skoro Maryja po urodzeniu swojego pierworodnego syna – Jezusa (Łk 2,7), czyli właściwie już po wykonaniu zleconej jej przez Boga misji (Łk 1,31), została dziewicą (*virginitas post partum*), to musiała mieć złożony ślub wiecznej czystości, pochodzący z czasów poprzedzających wydarzenie zwiastowania (Łk 1,26-38)¹⁸⁸.

4.4.12. *Argument wywiedziony z postępowania Maryi.* Pomysłodawcy danego twierdzenia argumentują w sposób następujący: istnienie przedanuncjacyjnego ślubu trwałej czystości można wywnioskować z całokształtu postępowania Maryi. Nie znajdziemy bowiem w nim nie tylko nic takiego, co by było dokonane przeciw owemu ślubowi, lecz i nawet przeciwko niemu pomyślane¹⁸⁹.

---

¹⁸⁴ „Es waren auch die Leute, wie die Seherin Anna, der alte Simeon und die anderen, die mit ihrer Juhgfenschaft, mit Gebeten und Fasten gleichsam die Ankuft Christi beschleunigen wollten” (A. GEJDOS, *Lauretanische Litanai*, 14); „Oczekiwanie to było w owych zwłaszcza czasach tak żywotne, że wielu składało w tej myśli Bogu ofiary, śluby lub przyrzeczenia, spełniało dobre uczynki, aby tylko wyjednać 'spieszne przyjsie Mesjasza’” (F. WILLAM, *Życie*, 39); por. J. DAN, «Messiah», 458-459; F. WILLAM, *Życie*, 29-35.39.

¹⁸⁵ „I tak przypuścić należy, że ten jedyny w swoim rodzaju a tak wyjątkowy akt jej życia, jakim było poświęcenie się Bogu w dziewiczej czystości, miał również swe uzasadnienie w tęsknocie za Zbawicielem i pozostawał w ścisłym związku z oczekiwanym przyjsiem na świat Mesjasza” (F. WILLAM, *Życie*, 39); por. D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 49-50; F. WILLAM, *Życie*, 32.39.

¹⁸⁶ Por. D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 88.

¹⁸⁷ „Ein Jungfräulichkeitsgelübde d.h. ein schon vor der Verkündigung von Maria abgelegtes Gelübde, im Stand der Jungfräulichkeit zu verbleiben, würde <...> über die vaterlose Empfängnis Jesu hinaus <...> unterstreichen <...>” (A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 481).

¹⁸⁸ „Questo voto ipotetico appariva confermato dalla tradizione successiva al periodo neotestamentario, secondo la quale dopo il concepimento virginalo Maria rimase vergine per il resto della sua vita” (J. REUMANN, «Maria», 131); „etiam post partum Virgo permansit <...> servavit indubie votum Virginitatis <...>” (V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 34); por. D. BERETTO, *Maria*, 526; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 410; E. NEUBERT, *Marie*, 294; J. REUMANN, «Maria», 131; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 481.

¹⁸⁹ „<...> Beatissima Virgo <...> cum nedum nihil unquam contra hoc votum commiserit, sed etiam nullo, vel levissimo motu, ad contrarios actus fuerit pertracta” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 410).

4.4.13. *Argument wywiedziony z chęci nawrócenia rodaków.* Adherenci tego założenia uzasadniają swoje stanowisko tak: u początków ery chrześcijańskiej każda rodzina żydowska, mając o sobie zbyt wysokie mniemanie, spodziewała się mesjańskiego dziecka. Oczywiście taki stan rzeczy bardzo niepokoił Maryję. Postanowiła więc temu położyć kres. A w celu osiągnięcia swojego zamiaru złożyła ślub wiekuistego dziewictwa¹⁹⁰. W taki sposób chciała rodakom wykazać, iż tylko Bóg jest źródłem zbawczej płodności¹⁹¹.

4.4.14. *Argument wywiedziony z pragnienia uratowania dziewic.* Według zdania zwolenników niniejszego argumentu u podstaw przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi leżał zamiar uwolnienia wszystkich dziewic z ciężącego nad nimi przekleństwa prawa faworyzującego tylko niewiasty płodne¹⁹².

4.4.15. *Argument wywiedziony z woli posługiwania matce Mesjasza.* Zdaniem promotorów przedstawianego dowodu, jednym z nich był np. hiszpański teolog i biblista Alphonsus Salmeron SJ (1515-1585), przedanuncjacyjny ślub dożywotniego panieństwa Maryi wywiódł się z jej woli bycia pokorną służebnicą oraz towarzyszką przyszłej matki Mesjasza¹⁹³. O taką łaskę Maryja nieustannie się modliła i to właśnie przy tej czynności, jak to twierdzili św. Bonawentura OFM (ok. 1217-1274)¹⁹⁴ i św. Alfons Liguori Maryja CSsR (1696-1787)¹⁹⁵, zastał ją archanioł Gabriel podczas zwiastowania w Nazarecie (Łk 1,26-38), które miało miejsce w nocy z 24 na 25 marca¹⁹⁶. Analogiczne poglądy napotykaemy także i w polskojęzycznej literaturze religijnej. Przykładowo w wyżej wspomnianych *Rozmyślaniach przemyskich*, w piętnastowiecznej anonimowej liryce *Mocne boskie tajemności* oraz w dziewiętnastowiecznym wierszu *Zwiastowanie*, pióra poety okresu romantyzmu Józefa Bohdana Zaleskiego (1802-1886), gdzie odpowiednio czytamy: „O błogosławiona dziewico, uźręli ja twe lice, będąci ja dostojna, abych była sługa twojej sługi?”¹⁹⁷; „Panną będąc wielmi młodą, już prosiła wiernie Boga, by tej panny

---

¹⁹⁰ „ea de causa virginitatis votum emisisse, ut coevorum suorum altam de se opinionem destrueret <...>” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 406); por. A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 406.

¹⁹¹ „<...> Maryja <...> wyrzekła się <...> macierzyństwa, aby Bóg był jedynym źródłem płodności Jej życia” (JAN PAWEŁ II, «Zapowiedź mesjańskiego macierzyństwa», 46).

¹⁹² „beatissima Virgo voto firmiter emisso <...> ut alias virgines a maledicto illo liberaret” (B. KOROŠAK, *Mariologia*, 334); por. B. KOROŠAK, *Mariologia*, 334-335.

¹⁹³ „ut Matris Messiae ancilla et pedissequa liberior existeret <...>” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 406); por. A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 406.

¹⁹⁴ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 77.

¹⁹⁵ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 17.

¹⁹⁶ „Secondo rivelazioni <...> riportate da <...> S. Bonaventura e S. Alfonso de' Liguori <...> Maria <...> domandava <...> la grazia di vedere <...> quella fortunata Vergine, che doveva dare a luce il Figliuolo di Dio; che il Signore conservasse <...> le sue mani per servirla <...>” (G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 66-67); por. G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 66-67.86-87.

¹⁹⁷ *Z Rozmyślania przemyskiego*, 300.

slugą była, coby Krysta porodziła <...>¹⁹⁸; „Między kościołkiem i chatą – pocichu biała gołąbka wypatruje cudu; pełna świętego po prorokach słuchu: 'Że ma dziewica stanąć pośród ludu!' Tęskni powitać tę Wybrankę Pana! Służyć – i pierwsza upaść na kolana”¹⁹⁹.

4.4.16. *Argument wywiedziony z zamiaru podobania się Bogu.* Mniemaniem sympatyków tego argumentu, prawdziwego uzasadnienia przedanuncjacyjnego ślubu stałego panieństwa Maryi należałoby szukać w jej dążeniu do podobania się Bogu: „<...> Dziewica z Nazaretu <...> wybrała życie w dziewictwie, aby podobać się Panu”²⁰⁰. Przez to chciała powiększyć swe zasługi przed Nim²⁰¹.

4.4.17. *Argument wywiedziony z chęci wykazania uniwersalnego charakteru dziewictwa.* Zwolennicy tego twierdzenia utrzymują, iż złożenie przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi, było podyktowane chęcią unaocznienia powszechnego charakteru anielskiego trybu życia. Bo gdyby dziewictwo zostało nakazane Maryi jedynie podczas zwiastowania, wówczas mogłoby to być odczytane w kategoriach jednego daru, który byłby zarezerwowany tylko i wyłącznie dla Matki Jezusa Chrystusa. A to z kolei uniemożliwiłoby powstanie stanu chrześcijańskich dziewic²⁰².

4.4.18. *Argument apologetyczny.* Adepcci omawianej idei wnioskuje następująco: całe życie Maryi było jednym wielkim zdaniem się na wolę Bożą (Łk 1,38). Gdyby jednak powstały co do tego jakieś wątpliwości, to w takim przypadku przedanuncjacyjny ślub trwałego dziewictwa byłby jedynym kontrargumentem umożliwiającym ich rozwianie²⁰³.

4.4.19. *Argument wywiedziony z nieskazitelności ofiary i ofiarodawcy.* Rozumowanie zwolenników tego argumentu jest takie. W czasach Starego Testamentu Bóg, będąc istotą trzykroć świętą (Iz 6,3), wymagał, aby ofiary i osoby je składające odznaczały się najwyższą

---

¹⁹⁸ Cytat za T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 11-12.

¹⁹⁹ Cytat za T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 150.

²⁰⁰ JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21.

²⁰¹ „ut potioris laudis, maiorisque meriti opus perficeret” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 406).

²⁰² „virginitatem Deo dicavit <...> ut in terreno mortaliq[ue] corpore coelestis vitae imitatio voto fieret, non praecepto; amore eligendi, non necessitate serviendi” (AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4); „se avesse ricevuto, dal messaggio dell’angelo, l’ingiunzione di conservare la verginità, si poteva credere che la verginità fosse riservata esclusivamente a colei che possiede il privilegio di essere contemporaneamente vergine e madre” (J. GALOT, *Maria*, 151); „to postanowienie nie wynikało z posłuszeństwa Bożemu nakazowi, ale było ślubem złożonym dobrowolnie. Pozwoliło to ukazywać Maryję jako wzór dla 'świętych dziewic' w całych dziejach Kościoła” (JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 23); por. J. GALOT, *Maria*, 151; ID., «Vierge», 467; L. GAMBERO, «La Vergine», 579; JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 23.

²⁰³ „On ne remédie pas à la négation en assurant que Marie a toujours été parfaitement abandonnée à la volenté divine” (J. GALOT, «Vierge», 469).

jakością tj. nie posiadałyby nawet najmniejszej skazy (Kpł 21,17; 22,20). Toteż i czystość Maryi musiała być nieskazitelna. A tego gwarantem mógł być tylko jej przedanuncjacyjny ślub wiekuistego panieństwa²⁰⁴.

4.4.20. *Argument wywiedziony z archeologii.* Logika danej argumentacji jest dość prosta. To, iż Maryja ślubowała uprzednio wobec wydarzenia zwiastowania dozągoną czystości wynika z faktu zbudowania bazyliki upamiętniającej jej przebywanie w świątyni jerozolimskiej²⁰⁵.

4.4.21. *Argument wywiedziony z liturgii.* Wnioskowanie adherentów tego uzasadnienia brzmi: o przedanuncjacyjnym ślubowaniu wiekuistego dziewictwa Maryi wiemy z oficjalnej liturgii Kościoła, a mianowicie z obchodów liturgicznych *Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny*, które, według klasyfikacji *Ogólnego Kalendarza Rzymskiego* z 1969 r., posiadają rangę *wspomnienia obowiązkowego (memoria)* i mają być celebrowane 21 listopada²⁰⁶.

4.4.22. *Argument wywiedziony z atrakcyjności dziewictwa.* Według opinii obecnego twierdzenia, źródła przedanuncjacyjnego ślubu stałej wstrzeźliwości seksualnej Maryi trzeba szukać w atrakcyjności samego dziewictwa: „Dziewictwo jest czymś cudownie wielkim, wspaniałym i zaszczytnym <...>”²⁰⁷. To właśnie jego uwodzicielski urok sprawił, iż uroczyście zobowiązała się do prowadzenia cnotliwego trybu życia²⁰⁸.

4.4.23. *Argument wywiedziony z Tradycji.* Jest to jeden z najważniejszych argumentów zwolenników hipotezy ślubu²⁰⁹. Posiada on dwuczęściowe twierdzenie: bezpośrednie i pośrednie. Poplecznicy bezpośredniego uzasadnienia, w duchu słów sławnego apologety Tertuliana (ok. 160-225) – *id verius, quod antiquius*²¹⁰ – głoszą: 1500 – letnia tradycja Kościoła

---

²⁰⁴ „Senam Testamente buvo reikalaujama, kad aukos Dievui būtų be jokio trūkumo, be jokio netobulumo; o ir aukotojas turėjo būti tyras, be susitepimo (Kun. 21, 17ss; 22, 20). Taigi ir Marija <...> privalėjo būti nepaliesta, skaisti <...>” (L. TULABA, *Tai jums kalbėjau*, 220).

²⁰⁵ „Besides, the emperor Justinian allowed a basilica to be built on the platform of the former Temple in memory of Our Lady’s stay in the sanctuary <...>” (A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_G); por. A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_{F-G}.

²⁰⁶ „Questa consacrazione negli anni della fanciullezza intende di ricordare la Chiesa nella celebrazione della Presentazione di Maria al Tempio <...>” (A. MERK, «La figura», 49); por. G. GHARIB, «Presentazione di Maria», 1039.1042; B. NADOLSKI, *Leksykon liturgii*, 879-880; J. PATSCH, *Our Lady*, 30.

²⁰⁷ METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 131.

²⁰⁸ „La verginità di Maria <...> fu <...> il risultato di un proposito deliberato, che deve essere spiegato <...> con l’attrattiva della verginità <...>” (J. CANTINAT, *La Madonna*, 61); por. J. CANTINAT, *La Madonna*, 61; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 16.

²⁰⁹ „Accedit autem traditio catholica <...> quae sententiae traditionali addit pondus gravissimum” (M. ZERWICK, «‘... quoniam virum’», 218); „Die Hauptstütze für den Glauben an einen Jungfräulichkeitsentschluss der Mutter des Herrn ist die Tradition” (O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 297).

²¹⁰ Por. C.M. HENZE, «Bezeichnet 'desponsata'», 310; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 578-579.

była takiego zdania, iż wers Łk 1,34 jest proklamacją przedanuncjacyjnego ślubu stałego panieństwa Maryi²¹¹. Stronnicy zaś pośredniego dowodzenia wnioskuje, że na złożony przedanuncjacyjny ślub wiekuistego dziewictwa Maryi wskazują, chociaż i pośrednio, następujące wskaźniki: a) brak większego sporu w tej kwestii²¹²; b) ostrożne wypowiedzi ojców bądź pisarzy Kościoła o św. Józefie jako małżonku Maryi, a o Maryi jako żonie św. Józefa²¹³; c) milczenie na temat chęci Najświętszej Maryi Panny zawarcia dopełnionego małżeństwa²¹⁴; d) ukazywanie Maryi jako dziewicy – wzoru²¹⁵; e) proklamowanie przedanuncjacyjnego ślubu dziewictwa Maryi w czasach Reformacji jako znaku ortodoksji²¹⁶; f) analogia z *de fide* o Niepokalanym Poczęciu i Wniebowzięciu Najświętszej Maryi Panny²¹⁷.

²¹¹ „Regarding the exegesis of Lk 1:34 Scotus invokes the authority of the 'sancti' who see here a clear reference <...> to a vow <...>” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 198); „Diese Tradition ist soweit hinauf reichend, so ununterbrochen und allgemein, dass es nicht erlaubt sein kann, ihr zu widersprechen” (O. GRABER, *Die Frage*, 6); „na wzór Ojców Kościoła można by dopatrywać się u Maryi stałego postanowienia zachowania dziewictwa w słowach skierowanych do anioła Gabriela <...>” (W. GRANAT, «Boskie macierzyństwo», 179); „Questo ci hanno trasmesso le parole dei Padri teofori” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 200); „Prastara cyrkwinska podawizna je, zo bęštaj Marija a Józef w stajnym knjeźnistwje žiwaj” (*Swjate Pismo*, M. SALOWSKI (red.), 1088); „A jednak mówi Augustyn: 'Maryja odpowiadając na zwiastowanie Anioła, rzekła <...> Nie powiedziała by tego, gdyby przedtem nie ślubowała Bogu dziewictwa’” (TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 182); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 397; D. BERTETTO, *Maria*, 526; *Biblia*, III, A. ARNDT (red.), 196-197; *Biblia Święta*, J. WUJEK (red.), 1185; A. BISPING, *Exegetisches Handbuch*, 157; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 107; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 65; J. CANTINAT, *La Madonna*, 61-62.64; N. CAPIZZI, «Vergine», 1258; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 175.183.220; J.J. DELANEY – J.E. TOBIN, *Dictionary*, 764; D.E. DOYLE, «Mary», 543; W. ECKEY, *Das Lukasevangelium*, 90; A. FEUILLET, «La Vierge», 29; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 107; J. GALOT, «Vierge», 464-465.469; M. GORDILLO, *Mariologia orientalis*, 169; O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; ID., «Wollte Maria», 1.6-7; H. GRAEF, *Mary*, 8; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 16.35-36; S. GRZYBEK, «Czy Chrystus?», 237; A. GUILLOIS, *Wykład*, I, 265; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 37-38; J. HENDRIKS, *Maria*, 50; M. HERRANZ MARCO, *La virginidad*, 25; U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud?», 73-74; A. JANKOWSKI, *Bliżej Bogarodzicy*, 40; H. KOCH, *Adhuc virgo*, 38; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 336-337; H.M. KÖSTER, *Unus Mediator*, 62; X. LÉON-DUFOUR, *Les Évangiles*, 23; H. LENNERZ, *De Beata Vergine*, 65; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 404-405.413; J. ŁACH, *Dziecię*, 137-138; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_F; A. MACEINA, *Didžioji Padėjėja*, 403; G. MOLIN, «Die Frage», 76; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 9; *Nowy Testament*, W. SZCZEPAŃSKI – W. PROKULSKI (red.), 351; J. PATSCH, «Hat Maria?», 143.145; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 245-246; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482; K.H. SCHEKLE, «Maria I, Biblisch», 113; M. SCHMAUS, «Maria», 336; B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 319; V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35-36; R.H. STEIN, *Luke*, 84; *Šventasis Raštas*, J.J. SKVIRECKAS (red.), 303; J. TIRINI ANTVERPIANI – SOCIETAS JESU, *Commentarius*, 984; E. WILFRIED, *Das Lukasevangelium*, 90; W. ZALESKI, *Święci*, 148; Z. ZIÓŁKOWSKI, *Najtrudniejsze stronicę*, 57.

²¹² „Rzecz jest bardzo znamienna, że zarówno w dokumentach Kościoła, jak w pismach Ojców nie zaznacza się jakiś większy spór co do tej nauki a przecież Pismo św. mówi o Józefie, mężu Maryi i o braciach Chrystusa <...>” (W. GRANAT, «Boskie macierzyństwo», 179); „niemand, der überhaupt an die Jungfräulichkeit Marias glaubte, ein Gelübde oder einen Vorsatz leugnete” (O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4); por. J. GALOT, «Vierge», 464.

²¹³ „Wcześni Ojcowie bardzo ostrożnie mówili o św. Józefie jako małżonku <...>” (F.L. FILAS, *Święty Józef*, 50); „<...> Ojcowie nie stosują do Maryi nigdy słowa 'żona' Józefa lub 'małżonka’” (Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 64); por. F.L. FILAS, *Święty Józef*, 50; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 64.

²¹⁴ „none of the Fathers and early writers spoke of Mary as intending a normal marriage <...>” (G. GRAYSTONE, *Virgin*, 13); por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 13; ID., «Virgin», 15.

²¹⁵ „many <...> spoke of Mary as model of consecrated virgins <...>” (G. GRAYSTONE, *Virgin*, 13); por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 13; ID., «Virgin», 15.

²¹⁶ „zur Zeit der Glaubensspaltung bezeichneten Petrus Canisius und Suarez dies sogar als Unterscheidungslehre gegenüber dem Protestantismus” (O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 302); por. O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; ID., «Marias Jungfräulichkeitswille», 302.

²¹⁷ „In Hinsicht auf die Tradition ist es nützlich, zwei marianische Dogmen zum Vergleich heranzuziehen. Weder für die Unbefleckte Empfängnis noch für die leibliche Himmelfahrt der Gottesmutter gibt es ausdrücklich eine so frühe, so eindrucksvolle, einmütige und durch anderthalb Jahrtausende nie unterbrochene Ueberlieferung, wohl aber gab es gegen beide Wahrheiten zeitweise heftigen Widerspruch, der bis kurz vor der Definition nicht verstummte.

4.4.24. *Argument wywiedziony z Magisterium Kościoła.* Wnioskowanie adeptów dowodzenia z tytułu Magisterium Kościoła, podobnie jak i zwolenników uzasadnienia poprzedniego, jest także pozytywno-negatywne. Argumentacja pozytywna: skoro tacy papieże, jak Innocenty V (1276)²¹⁸, Benedykt XIV (1740-1758)²¹⁹, Paweł VI (1963-1978)²²⁰ oraz Jan Paweł II (1978-2005)²²¹ interpretowali werset Łk 1,34 w duchu hipotezy ślubu, to w takim razie prawda o przedanuncjacyjnym ślubowaniu wiekuistego dziewictwa Maryi stanowi nieodzowną część doktryny dogmatycznej Kościoła Rzymsko-katolickiego²²². Argumentacja negatywna: hipoteza ślubu przecież nigdy nie była ani zakazana, ani jej przedstawiciele ścigani²²³.

4.4.25. *Argumenty wywiedzione z racji odpowiedniości.* Jedna z pierwszych zasad logiki tradycyjnej głosi, iż wszystko, co istnieje, musi mieć dostateczną rację bytu²²⁴. Zamażpójście Najświętszej Maryi Panny pod tym względem nie może więc stanowić żadnego wyjątku. Dlaczego jednak osoba związana ślubem trwałego panieństwa zawarła związek małżeński? Na tak postawione pytanie, oczywiście bardzo logiczne oraz konsekwentne, choć i trudne²²⁵, znane

---

Auch die Schriftstellen, die hiefür angeführt werden, lassen die beiden Wahrheiten erst dadurch erkennen, dass schliesslich die Kirche sie im Einklang mit der Tradition so interpretierte" (O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitwille», 302-303); por. O. GRABER, «Wollte Maria», 1-2.

²¹⁸ „vovit tacite per seipsam (quia erat res insolita illo tempore) postea expresse" (*In IV Sent*, d 30, q 2, a 1, c – Toulouse 1651, 313); cytata za J.F. CRAGHAN, *Mary*, 224.

²¹⁹ „Virginitatem, ut diximus, B. Maria voverat <...>" (BENEDICTUS XIV, *De Festis*, 386); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 225; J. HENDRIKS, *Maria*, 50; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 405.413; P. MALAKAUSKIS, «Kaip?», 175.

²²⁰ „<...> Maryja, wybrawszy dla siebie stan dziewictwa, przez który z postanowienia Bożego przygotowała się do uczestnictwa w tajemnicy Wcielenia <...>" (PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 63); por. JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 24.

²²¹ „W opisie zwiastowania ewangelista Łukasz nazywa Maryję 'dziewicą' i wspomina zarówno o jej postanowieniu zachowania dziewictwa <...>" (JAN PAWEŁ II, «Dziewictwo», 19); „dlaczego zgodziła się na zaręczyny, skoro postanowiła zostać na zawsze dziewicą" (JAN PAWEŁ II, «Dziewicza jedność», 24); „Postanowienie zachowania dziewictwa <...> możemy odczytać w słowach wypowiedzianych przez Maryję przy zwiastowaniu <...>" (JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 23); „Maryja, zdecydowała trwać w swoim dziewictwie, zadaje Zwiastunowi pytanie <...>" (JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 70); „pytanie: 'jak się to stanie' i stwierdzenie: 'nie znam męża', podkreślają <...> wolę pozostania dziewicą" (JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21); „Maryja <...> zachowywała wewnętrzne pragnienie całkowitego oddania się wyłącznie Bogu" (JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 28); „Maryja stwierdza w tych słowach swe dziewictwo, i to nie tylko aktualne, ale także zamierzone" (JAN PAWEŁ II, «Tajemnica», 19); por. J. DUQUESNE, *Maria*, 33-34; JAN PAWEŁ II, «Dziewictwo», 19-20; ID., «Dziewicza jedność», 24-25; ID., *Komentarz do Ewangelii*, 341; ID., «Maryja – wzór dziewictwa», 23-24; ID., *Mulieris dignitatem*, 69-70.82; ID., «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; ID., *Redemptoris Custos*, 28; ID., *Redemptoris Mater*, 26-27.

²²² „Das ist keine bloß persönliche Vermutung, denn allein die Tatsache, daß der verstorbene Papst mehrfach darauf zurückgekommen ist, zeigt, daß es sich für ihn hierbei um eine Glaubenswahrheit handelte" (J. DUQUESNE, *Maria*, 34); „Tikima (pie kreditur), kad Šv. P. Marija prieš situoktuves padariusi amžinos skaistybės apžadus" (P. MALAKAUSKIS, «Kaip?», 175).

²²³ „However, neither did he deny it. <...> it may continue to be legitimately disputed" (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 226); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 226.

²²⁴ Por. M. CHABEREK – T. ROWIŃSKI, *Stworzenie czy ewolucja?*, 35-36.

²²⁵ „This is certainly an extremely difficult argument for the common exegesis to overcome. <...> The difficulty cannot be passed over lightly" (N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 116-117); „Oto tajemnica, którą myśl chrześcijańska stosunkowo niewiele przeniknęła" (J. GUITTON, *Maryja*, 44); „Keblus klausimas <...>" (EPHRAÏM, *Juozapas*, 63); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 41.183.200-201.206.212; EPHRAÏM, *Juozapas*, 64; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 50-51.56; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 119; J. GALOT, «Vierge», 474; A. GEORGE, «Maria, Vergine», 965; ID., «Marie», 584; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 141-142.144; ID., «Virgin», 19; J.B. GREEN, *The Gospel*, 89; F. GRYGLEWICZ,

zresztą już od czasów ojców i pisarzy Kościoła²²⁶, zwolennicy hipotezy przytaczają tzw. *racje odpowiedniości* – *rationes convenientiae*²²⁷. Oto lista tych, które udało się odkryć w opracowaniach poświęconych omówieniu owego zagadnienia²²⁸: Maryja – twierdzą proślubowcy – wyszła za mąż za św. Józefa 1) z racji promażeńskich poglądów kultury starotestamentalnej, która po prostu nie przewidywała alternatywnej formy życia²²⁹; 2) z racji szacunku względem Prawa (Rdz 1,28; 2,18.24) oraz świętych tradycji matrymonialnych narodu wybranego²³⁰; 3) z racji posłuszeństwa nakazom dotyczących kobiet dziedziczących (Lb 27, 1-11; 36,1-12; Tb 3,7-17; 6,11-12; 7,14), ponieważ jako jedynaczka była córką dziedziczącą – *filia heredes* (Lb 36,8), czyli miała wprost moralny obowiązek wyjścia za mąż, tym bardziej, iż ten nakaz mojżeszowy został właśnie wprowadzony z powodu jej dziewiczego małżeństwa²³¹; 4) z

---

Ewangelia, 90; J. GUITTON, *Maryja*, 42; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 52; G. HILION, «La Sainte Vierge», 46; JAN PAWEŁ II, «Dziewicza jedność», 24; ID., *Komentarz do Ewangelii*, 341; ID., *Redemptoris Custos*, 28-29; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 326-327; H. KOSSOWSKI, «Marja», 457; H. LESÈTRE, «Marie», 784; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 419-420; J. ŁACH, *Dziecię*, 136; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_G; P. MALAKAUSKIS, «Kaip?», 175; J. MCHUGH, *Maryja*, 215.222; A. MERK, «La figura», 49; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; ID., *Our Lady*, 38; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 245; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 319; M. SCHMAUS, «Maria», 336; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 577; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 183; E. VALLAURI, «L'esegesi», 457; M. ZERWICK, «Verginità di Maria», 1137.

²²⁶ „Quaere desponsatam?” (BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Homilia II*, 12); „Perché mai Gesù, dovendo nascere da una vergine, nacque non da una vergine non sposata, ma da una sposata?” (TEODOTO DI ANCIRA, *Omelia V*, 508); por. L. GAMBERO, *Maria*, 300-301; TEODOTO DI ANCIRA, *Omelia V*, 508.

²²⁷ „il motivo per cui il Signore ha voluto essere concepito e nascere da una semplice vergine, ma promessa sposa a un uomo, trova nei Padri moltissime e plausibili ragioni?” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 698); por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 144; W. HANC, «Święty Józef», 34; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 52; J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 81; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 49; G.G. TROMBELLI, *Vita*, 32.

²²⁸ Wielkie zasługi w tej dziedzinie ma św. Ambroży, ale najsolidniejsze opracowanie *rationes* należy do św. Tomasza z Akwinu. Akwinata wylicza aż dwanaście racji: w odniesieniu 1) do Jezusa Chrystusa, 2) do Maryi i 3) do całej ludzkości; por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 50-51; K. BAKER, *Fundamentals*, 338; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 71; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 135; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 53; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 35; W. HANC, «Święty Józef», 34-35.62; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 52-53; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 440-447; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 321-322; ID., *La mariologia*, 49; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 578; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 185-188.

²²⁹ „Sed quia hoc Israelitarum mores adhuc recusabant, desponsata est viro justo <...>” (AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4); „For a young girl of the time, no other way of life was open” (G. GRAYSTONE, «Virgin», 15); „Auch ließ die jüdische Sitte <...> keine andere Wahl” (E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 9); por. M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 27; J. CANTINAT, *La Madonna*, 61-62; S. DE FIORES, «Vergine», 1314; J.J. DELANEY – J.E. TOBIN, *Dictionary*, 764; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 61; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 17.144; GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 319-320; R. GUARDINI, *La Madre*, 26-28; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 108; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 172; H. LESÈTRE, «Marie», 785; А.П. ЛОПУХИН, *Библейская история*, 13; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_G; J. MCHUGH, *Maryja*, 216; K.H. MENKE, *Fleisch*, 34; A. MERK, «La figura», 50; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 246; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 47; L. STRADA, *Patron doskonały*, 65; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 578; M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 190-191.

²³⁰ „Przecież sam Pan powiedział. 'Nie przyszedłem Zakon rozwiązywać, ale wypełniać'. A jednak zdawać by się mogło, iż rozpoczął życie od zniewagi wyrządzonej Prawu, które potępia poród niezamężnej” (AMBROŻY, *Wykład*, 49); „Maryja zawarła małżeństwo z przeczystym świętym Józefem, aby poddać się duchowi czasu i zwyczajom, które nie pozwalały córce izraelskiej żyć w wolnym stanie” (A. FIC, «Tajemnica Nazaretańska», 116); „Równocześnie zdawała sobie sprawę z trudności: tu obyczaj każe wyjść za mąż” (M. MALIŃSKI, «Zwiastowanie Maryi», 16); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 135.212; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 29-30; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 413; M. MALIŃSKI, «Zwiastowanie Maryi», 16; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 194-195; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 246; SOFRONIUSZ, *Mowa*, 132.

²³¹ „Wahrscheinlich war Maria eine sog. Erbtochter und als solche durch Gesetz und Herkommen gebunden zu heiraten, und zwar einen Mann ihres Stammes und Geschlechtes” (O. BARDENHEWER, *Mariä Verkündigung*, 577); „she was an heiress, and was obliged by the law of Num., XXXVI, 6 to marry a member of her tribe” (A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_G); por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 50.59-60; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka*

racji spełnienia prorocstwa Iz 7,14, według którego Mesjasza Pańskiego miała począć dziewica tylko zamężna²³²; 5) z racji przepowiedni Iz 62,5, które zapowiadało poślubienie dziewicy²³³; 6) z racji *sub potestate* tj. z powodu przymusu ze strony rodziców, krewnych bądź opiekunów²³⁴; 7) z racji niedoskonałości środowiska, albowiem jako dziewica żyjąca w świecie naznaczonym przemocą i gwałtem oraz w społeczeństwie o dominującej kulturze patriarchalnej, jeżeli rzeczywiście chciała mieć zapewnioną pozycję społeczną, była wprost zmuszona do posiadania prawowitego opiekuna, pomocnika, obrońcy lub stróża jej wiekuistego panieństwa²³⁵; 8) z racji

---

katolicka, 376; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 109; A. D'ALES, «Marie», 133; J. DROZD, *Maryja Matka*, 35; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 144; J. GRIMM, *Das Leben Jesu*, 149; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 52; G. HILION, «La Sainte Vierge», 46; U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud», 75; H. KOSSOWSKI, «Marja», 455-456; H. LESÈTRE, «Marie», 784; J. MCHUGH, *Maryja*, 222; A. MERK, «La figura», 50; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 9; J. SICKENBERGER, *Leben*, 12; F. WILLAM, *Życie*, 50.

²³² „Another explanation of Mary's determination to remain a virgin is that she had meditated on Isa 7:14 and had understood that the Messiah was to be born of a virgin” (R.E. BROWN, *The Birth*, 305); „Deus prometeu um sinal, um milagre e fêz que Maria Ssma. fôsse devidamente preparada para a sua missão de ser virgem desposada e dêste modo a mãe legítima <...>” (M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 35); por. M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 31-32.35; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 406.

²³³ „predetto il matrimonio di Giuseppe con Maria in quelle parole d'Isaia (LXII,5) <...>” (G.G. TROMBELLI, *Vita*, 33); „Atsakymą galima rasti Raštuose. <...> Taip buvo parašyta!” (EPHRAÏM, *Juozapas*, 63); por. EPHRAÏM, *Juozapas*, 63; G.G. TROMBELLI, *Vita*, 33.

²³⁴ „gdy się dowiedziała o powziętej decyzji, że ma być wydana za mąż, niepokój zatargał Jej sercem” (E. DĄBROWSKI, «Maryja, Matka Boża», 44); „<...> Maria si è fidanzata, cioè ha accettato il fidanzamento attraverso la mediazione del suo tutore <...>” (R. GUARDINI, *La Madre*, 29); „Joachim und Anna, oder falls diese schon tot waren, die nächsten Anverwandten, drängten Maria zur Ehe” (E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 9); „Już sam zamiar rychłego wydania jej za mąż, musiał być dla Maryi bardzo przykry <...> Musiało to być dla niej prawdziwą torturą i wywołało niewątpliwie szereg ciężkich chwil” (F. WILLAM, *Życie*, 50); „Maria non aveva deciso da se stessa il matrimonio, ma vede nella volontà dei genitori la volontà divina <...>” (M. ZERWICK, «Verginità di Maria», 1138); por. V. ABRAHAMSEN, «Maryja, matka Jezusa», 502; G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 57; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 373; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 40-41.212; A. D'ALES, «Marie», 133; E. DĄBROWSKI, «Maryja, Matka Boża», 44; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 62; J. DROZD, *Maryja Matka*, 35; J. DUQUESNE, *Maria*, 37; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 117.120; J. GALOT, «Vierge», 474; A. GEORGE, «Maria, Vergine», 965; ID., «Marie», 584; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 292; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 17.31-32.144; J. GUITTON, *Maryja*, 44-45; G. HILION, «La Sainte Vierge», 46; H. LESÈTRE, «Marie», 784; J. ŁACH, *Dziecię*, 137; A. MERK, «La figura», 50; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; ID., «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 23; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 99; B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 320; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 306; F. WILLAM, *Życie*, 50-51; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 222-223; ID., «Verginità di Maria», 1138.

²³⁵ „desponsata est viro justo, non violenter ablatur, sed potius contra violentos custodituro quod illa jam voverat” (AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4); „marriage with a man like Joseph was, in fact, the best protection for Mary's virginity” (N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 117); „W osobie Józefa zastał dany Maryi przyjaciel, opiekun, pomocnik, doradca <...>” (A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 85); „Die Verlobung aber hatte dann den Zweck, eine ungefährdete sociale Stellung zu sichern” (P. SCHANZ, *Commentar*, 88); por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 49.58-59; ANDRZEJ Z KRETY, *Homilia*, 152; AUGUSTYN, *Z Kazania* 225, 121; AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXXV*, II,2; C.C. АВЕРИНЦЕВ, «Мария», 112; O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 22; D. BĄCZKOWSKI, *Dogmatyka*, 71; ID., *Obszerna Historia*, 6; BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 80; BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 698; M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 27-28; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 109; R.E. BROWN, *The Birth*, 304; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 71.73; J. CANTINAT, *La Madonna*, 61-62; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 138.165.186-187.200; M. CZAJKOWSKI, «Perykopa», 16; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 83; S. DE FIORES, «Vergine», 1314.1321; J.J. DEVAULT, «The Concept», 40; J. DROZD, *Maryja Matka*, 34; EPHRAÏM, *Juozapas*, 65; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 52.59.62; FULGENZIO DI RUSPE, *Epistola*, 555; L. GAMBERO, *Maria*, 301; J. GALOT, «Vierge», 474; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 34.38; GERMAN, *Na Zwiastowanie*, 179.181; C. GHIDELLI, *Luca*, 59; E. GIANNARELLI, «Gregorio», 141; M.J. GIOVANONI, «Two Terrible Translations», 55; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 7.11.144; ID., «Virgin», 19-20; GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 320; F. GRYGLEWICZ, *Ewangelia*, 90; A. GUILLOIS, *Wykład*, I, 265-266; J. GUITTON, *Maryja*, 44.50; W. HANC, «Święty Józef», 34; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 996; S. JAKŠTAVIČIUS, *Ziwatas*, 11; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 31-32; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 108; H. KOSSOWSKI, «Marja», 456-457.459; M. LÀCONI, «Maria», 44; H. LENNERZ, *De Beata Vergine*, 53; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 416.420.444-445; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 64;

spokoju przed zalecaniem się ubiegających się o jej rękę²³⁶; 9) z racji niebezpieczeństw czyhających na nią i małego Jezusa podczas ich ucieczki do Egiptu (Mt 2,13-23)²³⁷; 10) z racji zachowania dobrego imienia oraz uchronienia jej przed ukamienowaniem – *propter infamiae evitacionem*²³⁸; 11) z racji zapotrzebowania na wiarygodnego i naocznego świadka jej dziewictwa oraz dziewiczych narodzin Jezusa Chrystusa²³⁹; 12) z racji legalizacji jej

---

A.П. ЛОПУХИН, *Библейская история*, 13; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 194-195; J. MCHUGH, *Maryja*, 222; A.E. NACHEF, *Mary*, 170.174-175; E. NEUBERT, *Marie*, 273-274; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 84; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 79-81; M.D. PHILIPPE – F. LENOIR, *Meilès gelmèse*, 36; G. PONS, *Le litanie*, 43-45; J. RATZINGER BENEDIKT XVI., *Jesus von Nazareth*, 45; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 321; ID., *La mariologia*, 51; G. ROSSÉ, *Il Vangelo*, 54; L. SABOURIN, *Il Vangelo*, 64; P. SKARGA, *Żywoty*, I, 488-491.496; SOFRONIUSZ, *Mowa*, 132; G. STANO, «Giuseppe», 797; L. STRADA, *Patron doskonały*, 65-66.72; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 578; TEODOTO DI ANCIRA, *Omelia V*, 508; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 186; G.G. TROMBELLI, *Vita*, 33-34; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 306; K. WIŚNIEWSKA-ROSZKOWSKA, *Życie*, 18; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 482. Św. Jan Paweł II pisze także o potrzebie wsparcia duchownego: „<...> Józef jest pierwszym, który uczestniczy w wierze Bogarodzicy. Uczestnicząc, wspiera swą Oblubienicę w wierze Bożego zwiastowania” (JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 11).

²³⁶ „lest she be annoyed by more ardent suitors” (R.E. BROWN, *The Birth*, 304); „Deus forsam matrimonium Mariae cum Ioseph voluit, ut ipsa a multis aliis sollicitationibus, sive parentum, sive amantium, liberaretur <...>” (P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 77); „Le plus simple est de penser que le mariage avec un homme tel que Joseph la mettait à l'abri d'instances sans cesse renouvelées et assurait son repos” (M.J. LAGRANGE, *Évangile*, 33); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 46; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 83; U. HOLZMEISTER, «'Quomodo fiet istud'», 75; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; L. STRADA, *Patron doskonały*, 66; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 222.

²³⁷ „in occasione della fuga in Egitto, ella avesse il conforto di un custode piuttosto che di un marito” (GIROLAMO, *Sulla perpetua verginità*, 256); „Mary too would need a protector in the flight into Egypt <...>” (J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 82); „Questo bisogno fu sentito specialmente nella fuga e nell'esiglio in Egitto” (G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 51); por. BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 80; BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 698; BEDA VENERABILIS, *In festo*, 10 B; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 138; EPHRAÏM, *Juozapas*, 65; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 60; L. GAMBERO, *Maria*, 238; U. LUZ, *Matthew 1-7*, 93; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 50-51; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 186; G.G. TROMBELLI, *Vita*, 34.38.

²³⁸ „Dlaczego jednak przed ślubem nie poczęła? Może dlatego, aby nie mówiono, że poczęła z cudzołóstwa. <...> aby uniknęła niesławy ze splamienia dziewictwa <...> Wolał Pan, aby niektórzy raczej co do Jego urodzenia, niż co do czystości Jego Matki mieli wątpliwości. Wiedział bowiem, jak delikatna jest czystość dziewicza i jak łatwo niesławą jest zagrożona. Nie chciał, aby Jego urodzenie zaszkodziło sławie Jego Matki. <...> Jak w swej czystości była nienaruszona, tak też i jej dobre imię nie poniosło żadnej szkody” (AMBROŻY, *Wykład*, 48); „Chodziło o to, aby sytuacja, w jakiej znalazła się Dziewica, nie przyniosła jej hańby, gdyby się okazało, iż Dziewica jest brzemienna” (ORYGENES, *Homilie*, 45); por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 51.58; AMBROŻY, *Wykład*, 49; AUGUSTYN, *Z Kazania* 225, 121; AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXXV*, II,2; K. BAKER, *Fundamentals*, 339; BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 80; BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 698; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 109; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 71-72; P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 77; C. CORSATO, «La mariologia», 308.314; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 135.138; A. D'ALE, «Marie», 133; M. DI S. MARIA, «Maria», 54; J. DROZD, *Maryja Matka*, 34; EPHRAÏM, *Juozapas*, 65; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 59-60.62; L. GAMBERO, *Maria*, 238; A. GILA, «Antiche omelie», 346-347; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 144; F. GRYGLEWICZ, *Ewangelia*, 90; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 54; C.M. HENZE, «Bezeichnet 'desponsata'», 310; G. HILION, «La Sainte Vierge», 46; JAN CHRYZOSTOM, *Homilie*, 39; H. KOSSOWSKI, «Marja», 456-457; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 63; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 53; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 444; U. LUZ, *Matthew 1-7*, 93; P. MALAKAUSKIS, «Kaip?», 174; M. MALIŃSKI, «Zwiastowanie Maryi», 16; A. МЕЛЬ, *Библия и умепатыра*, 21; J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 81-82; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 321; ID., *La mariologia*, 51.53; F. SIEG, «Jezus Chrystus», 63; P. SKARGA, *Żywoty*, I, 491; L. STRADA, *Patron doskonały*, 66; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 578; TEODOTO DI ANCIRA, *Omelia V*, 508; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 185-188; F. TRISOGLIO, «La Madre», 98.102; G.G. TROMBELLI, *Vita*, 33; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 222.

²³⁹ „Najlepszym świadkiem dziewictwa (swej żony) był jej mąż <...>” (AMBROŻY, *Wykład*, 49); „Illa quia proposuerat virginitatem, et erat maritus ejus, non ablator, sed custos pudoris: imo non custos, qui Deus custodiebat; sed testis pudoris virginalis fuit maritus <...>” (AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXXV*, II,2); „Kaip šv. Tomas, kuris abejodamas ir palietęs tapo patikimiausiu Jėzaus Kristaus prisikėlimo liudytoju, taip ir Juozapas, susizadėjęs su Marija, per visą tą laiką, kai jam buvo pavesta ją saugoti, galėjo patikrinti jos elgesio šventumą ir tapti tikru jos skaitumo liudytoju” (EPHRAÏM, *Juozapas*, 64); „per rendere più credibili le stesse parole della Vergine affermate

macierzyństwa oraz synostwa Jezusa²⁴⁰; 13) z racji pomniejszenia i tak wielkiego jej pohańbienia²⁴¹; 14) z racji podkreślenia godności św. Józefa, który dzięki małżeństwu z Maryją stał się ziemskim ojcem, żywicielem i opiekunem Syna Bożego²⁴²; 15) z racji wprowadzenia w błąd księcia tego świata, który znając proroctwo Iz 7,14 czyhał na dziewicę²⁴³; 16) z racji zapewnienia dawidowego pochodzenia Jezusowi Chrystusowi (2Sm 7,14; Iz 7,14; 11,1-3; Ez 34,23-24; Mi 5,2)²⁴⁴; 17) z racji wykazania pochodzenia Matki Mesjasza²⁴⁵; 18) z racji wymagań

---

la propria verginità” (T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 578); por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 51; AMBROŻY, *Wykład*, 51; AUGUSTYN, *Z Kazania* 225, 121; K. BAKER, *Fundamentals*, 339; BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 80; BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 698; BEDA VENERABILIS, *In festo*, 10 B; BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Homilia II*, 12 A; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 71.73; C. CORSATO, «La mariologia», 315; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 135.200; S. DE FIORES, *Maria*, 1780; EPHRAÏM, *Juozapas*, 64-65; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 59-62; FULGENZIO DI RUSPE, *Epistola*, 555; L. GAMBERO, «La Vergine», 574; ID., *Maria*, 247.301; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 144; W. HANC, «Święty Józef», 26.29.34-35; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 32; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 36; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 53; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 445-446; P. MALAKAUSKIS, «Kaip?», 174; E. NEUBERT, *Marie*, 273-274; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 321-322; ID., *La mariologia*, 51-52; L. STRADA, *Patron doskonały*, 72; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 578; TEODOTO DI ANCIRA, *Omelia V*, 508; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 186; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 482.

²⁴⁰ „<...> Deus <...> preparava também a Maria Sma. para a sua missão futura de ser virgem de todo perfeita e, ao mesmo tempo, desposada, para se tornar a mãe legítima do Messias” (M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 32); „that the marriage of Joseph and Mary might serve as an outward indication of the legitimacy of his birth <...>” (K. BAKER, *Fundamentals*, 338-339); por. M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 33; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 52; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 84.

²⁴¹ „'pohańbienie' Marii byłoby jeszcze większe gdyby zrezygnowała nie tylko z posiadania potomstwa, lecz także ze wstąpienia w związek małżeński” (K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 99).

²⁴² „Przez związek z Maryją, jako małżonką, jego miłość do ich wspólnego Syna osiąga bardzo wysoki poziom” (J.A. CARRASCO, «Świętojózefowa teologia duchowości», 245); „kad pagerbtū šv. Juozapą, kad suteiktū jam <...> Dievo Sūnaus globėjo kilnumą” (EPHRAÏM, *Juozapas*, 65); „Dwie prawdy <...> mąż i mąż dziewiczy Maryi – stanowią dwie główne podstawy ojcostwa św. Józefa w stosunku do Jezusa” (R. GAUTHIER, «Święty Józef», 37); por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 48; K. BAKER, *Fundamentals*, 338; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 73-74; J.A. CARRASCO, «Świętojózefowa teologia duchowości», 244-245; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 59.90; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 37-38.42; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 144.

²⁴³ „Niemalą też była przyczyna, iż co do dziewiczości Marii książę tego świata miał się pomylić, widząc ją bowiem poślubioną mężowi, co do rodzenia przez Nią nie mógł mieć podejrzeń” (AMBROŻY, *Wykład*, 49); „costui infatti sapeva che il Signore sarebbe venuto al mondo da una vergine; lo sapeva dalle parole di Isaia e degli altri profeti” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 195); por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 48; AMBROŻY, *Wykład*, 49-50; BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Homilia II*, 13 C; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 72; C. CORSATO, «La mariologia», 314; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 120. 135.138.156; A. D’ALES, «Marie», 133; M. DI S. MARIA, «Maria», 54.56; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 59-60.62; A. GILA, «Antiche omelie», 346-347; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 442-443; P. MALAKAUSKIS, «Kaip?», 174-175; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 195; J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 82; ORYGENES, *Homilie*, 45-46; E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 79.81; PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 784; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 321; ID., *La mariologia*, 50; TEODOTO DI ANCIRA, *Omelia V*, 508-509; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 185; F. TRISOGLIO, «La Madre», 98-99.102-103.

²⁴⁴ „jesteś mą małżonką z powodu pokrewieństwa z Dawidem” (GERMAN, *Na Zwiastowanie*, 181); „Ten bowiem, według wyroków Pisma, był wstępny i najprzedniejszy znak, po którym miał być poznany Chrystus, obiecany i zesłany ludowi Bożemu, iż będzie z domu i potomstwa Dawidowego <...>” (H. KOSSOWSKI, «Marja», 455); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 138; S. DE FIORES, *Maria*, 1780; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 144; J. GRIMM, *Das Leben Jesu*, 148; W. HANC, «Święty Józef», 28-30.34; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 13; *Katechizm Kościoła Katolickiego*, § 437; H. KOSSOWSKI, «Marja», 455; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 442; C. MAKARIAN, *Maria*, 65-66; M.D. PHILIPPE – F. LENOIR, *Meilès gelmèse*, 35-36; W. PIETKUN, «Dziewicze macierzyństwo», 48; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 50; G. STANO, «Giuseppe», 799; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 222.

²⁴⁵ „attraverso la genealogia di Giuseppe <...> viene mostrata anche la discendenza di lei” (GIROLAMO, *Sulla perpetua verginità*, 255); por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 50; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 60; L. GAMBERO, *Maria*, 238.

zasad pisania genealogii, która uwzględniała tylko osoby płci męskiej (Mt 1,16; Łk 3,25)²⁴⁶; 19) z racji uniknięcia kompromitacji osoby Jezusa Chrystusa oraz profanacji tajemnicy jego wcielenia²⁴⁷; 20) z racji szczęśliwego dzieciństwa Syna Człowieczego²⁴⁸; 21) z racji wykazania przynależności Jezusa Chrystusa do narodu wybranego²⁴⁹; 22) z racji nieskorych do wiary ludzi, ukazanie się Mesjasza miało być stopniowe²⁵⁰; 23) z racji zapotrzebowania na podanie przykładu etyczno-moralnego dziewicy i żony, uhonorowania dziewictwa i macierzyństwa oraz zapowiedzi tajemnicy Kościoła jako Dziewicy i Matki bądź wykazania błędów heretyków²⁵¹; 24) z racji

---

²⁴⁶ „należało, stosownie do zwyczaju, podać rodowód Jezusa w linii męskiej” (TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 185); por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 50; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 373-374; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 52; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 442; C. MAKARIAN, *Maria*, 66; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 321; ID., *La mariologia*, 50; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 578.

²⁴⁷ „Perchè Gesù Cristo non potesse venir respinto dai Giudei come illegittimo” (G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 50); „Gdyby Maryja stała się Matką nie będąc zamężną, podstawowa tajemnica chrześcijaństwa, tajemnica będąca samą czystością, mogłaby ulec profanacji. Ta okoliczność w życiu Maryi mogłaby się stać powodem zgorszenia dla ludzi słabszego ducha” (A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 84); por. G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 71; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 60-61; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 36; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 144; W. HANC, «Święty Józef», 34; G. HILION, «La Sainte Vierge», 46; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 420.441-442; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 84-85; J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 81-82; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 321; ID., *La mariologia*, 49-50; P. SKARGA, *Żywoty*, I, 490-491; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 578; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 185; G.G. TROMBELLI, *Vita*, 32; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 222.

²⁴⁸ „Dzięki małżeństwu Maryi i Józefa Syn Boży mógł stać się w całej pełni tym, czym chciał i musiał być: Synem Człowieczym, wzrastającym pomiędzy ojcem i matką, dzielącym ich życie i pracę, uległym ich woli i rozkazom” (A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 85); „perchè il bambino fosse difeso contro le insidie del diavolo <...>” (T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 578); por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 50.58; K. BAKER, *Fundamentals*, 339; BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 80; BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 698; BEDA VENERABILIS, *In festo*, 10 B; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 71; M. CZAJKOWSKI, «Perykopa», 16; E. DĄBROWSKI, «Maryja, Matka Boża», 44; S. DE FIORES, *Maria*, 1791; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 62; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 117; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 36.38; G. GRAYSTONE, «Virgin», 19; W. HANC, «Święty Józef», 34.40.42-43; JAN PAWEŁ II, «Dziewicza jedność», 24-25; ID., *Redemptoris Custos*, 12; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 53; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 420.443; J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 82; PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 784; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 321; ID., *La mariologia*, 50-51; P. SKARGA, *Żywoty*, I, 488.491; SOFRONIUSZ, *Mowa*, 133; G. STANO, «Giuseppe», 800; L. STRADA, *Patron doskonały*, 69; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 578; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 185-186; G.G. TROMBELLI, *Vita*, 32-33.40-41.

²⁴⁹ „that he might have legal ancestry in the people of Israel <...>” (K. BAKER, *Fundamentals*, 339); por. K. BAKER, *Fundamentals*, 339.

²⁵⁰ „Nie chciał, aby Żydom od razu było wiadome, że Chrystus narodził się z Dziewicy. <...> jakże uwierzyliby w to żydzi, którzy byli ciemni, zepsuci i wrogo do Chrystusa nastawieni. Ta nowa i niesłychana rzecz przeraziłaby ich bardzo, zwłaszcza że nigdy nie słyszeli od swych przodków, by wydarzyło się coś podobnego” (JAN CHRYZOSTOM, *Homilie*, 39-40); „Małżeństwo jakby zasłoną pokryło przed oczyma ludzkimi cudowne sprawy Boże” (H. KOSSOWSKI, «Marja», 459); „It was not in the will of God, that the mystery of the Incarnation should be made manifest to the world at the first moment it was accomplished” (J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 81); por. O. BATTAGLIA, *La Madre*, 71-72; O. DA SPINETOLI, *Maria*, 94; E. DĄBROWSKI, «Maryja, Matka Boża», 44; EPHRAÏM, *Juozapas*, 65; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 60-61; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 35-36; H. KOSSOWSKI, «Marja», 459; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 85; G. STANO, «Giuseppe», 800.

²⁵¹ „fakt zaślubin Maryi utracą argumenty usprawiedliwiające postępowanie tych panien, które wskutek lekkomyślności nie uniknęły niesławy <...> zaślubiny Dziewicy uzmysławiają Kościół powszechny, który 'jest dziewicą, a wszakże został poślubiony jednemu mężowi, Chrystusowi' <...> w osobie Matki Boga <...> mamy w przeciwieństwie do heretyków, uwłaczających bądź małżeństwu, bądź też dziewictwu, szanować Jej dziewictwo jak i małżeństwo” (TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 186-187); „Yet the Incarnation with all its circumstances is a paradox and a mystery – it should not be surprising if something of that paradox and mystery attaches to the virginity of the Mother of the Saviour” (G. GRAYSTONE, *Virgin*, 143); por. AMBROŻY, *Wykład*, 48.51-52; K. BAKER, *Fundamentals*, 339; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 110; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 71-72; C. CORSATO, «La mariologia», 326-327; E. DĄBROWSKI, «Maryja, Matka Boża», 44; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 87; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 61-62; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 142-144; W. HANC, «Święty Józef», 26.34-35.47; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 53; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 446-447; A. NICOLAS – E.

ukazania jedności Starego i Nowego Testamentów: w takim przypadku małżeństwo Maryi byłoby znakiem jej przynależności starotestamentalnej, a przedanuncjacyjny ślub dziewictwa – nowotestamentalnej²⁵²; 25) z racji udoskonalenia cnoty dziewictwa, której szczytem byłby stan dziewicy zamężnej²⁵³; 26) z racji wypełnienia dobrze przemyślanych planów Opatrzności Bożej²⁵⁴; 27) z racji posłuszeństwa natchnieniu Bożemu, dzięki któremu była ona zapewniona, iż życie w małżeństwie nie będzie żadną przeszkodą w zachowaniu ślubu panieństwa, ponieważ św. Józef uszanuje jej ślub²⁵⁵; 28) z racji posiadania jednakowych prodziewicznych poglądów na małżeństwo: Najświętsza Maryja Panna i św. Józef, który też był prodziewiczo natchniony przez Ducha Świętego²⁵⁶, mieli jednakowe poglądy matrymonialne²⁵⁷, czyli obaj pragnęli małżeństwa

---

DĄBROWSKI, *Życie*, 85-86; W. PIETKUN, «Dziewicze macierzyństwo», 49; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 322; ID., *La mariologia*, 52; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 578.580; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeit. Dogmatik», 475.

²⁵² „Tak musiała się wypełnić dialektyka Boża, właściwa Ewangelii. Syna Bożego miała zrodzić w nowy sposób jako człowieka Dziewica <...> a jednocześnie musiało być małżeństwo i rodzina <...>” (Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 373); por. Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 373-374; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 185.

²⁵³ „Suárez clearly sees <...> that Mary’s marriage not only did not impede her virginal perfection but rather increased it” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 213); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 187.213; D.E. DOYLE, «Mary», 543; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 16; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 446-447.

²⁵⁴ „I niebawem wszyscy usłyszeli głos dochodzący z wyroczni i z miejsca pojednania, który nakazywał, aby zgodnie z prorocstwem Izajasza odszukano tego, któremu Dziewica owa zostanie poślubiona i oddana w opiekę. Wyraźnie bowiem mówi Izajasz <...>” (*Księga*, 7,8); „Bisogna supporre che Giuseppe e Maria contrassero le nozze non senza una speciale disposizione di Dio <...>” (G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 58); „The ultimate, the only satisfying explanation, lies in the will of God for her” (G. GRAYSTONE, *Virgin*, 144); por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 58; J.A. CARRASCO, «Świętojózefowa teologia duchowości», 239.244-245; J. GALOT, «Vierge», 474; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 36.38; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 15.144; W. HANC, «Święty Józef», 26-27.29.35; C.M. HENZE, «Bezeichnet 'desponsata'», 311; S. JAKŠTAVIČIUS, *Ziwatas*, 11; JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 341-342; ID., *Redemptoris Custos*, 12-16.28-29.31-32; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 64; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 420; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 9; E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 79.82; G. STANO, «Giuseppe», 797; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 222.

²⁵⁵ „Essa era rassicurata <...> Non temere, Maria, di prendere Giuseppe, uomo giusto, per tuo consorte” (G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 72-73); „Małżeństwo Maryi ze świętym Józefem zostało postanowione jako wyraz uległości natchnieniom woli Bożej” (A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 84); „B. Virgo fuit divinitus certificata de hoc, quod vir non sit petiturus debitum” (V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35); „Winniśmy wierzyć, że Najświętsza Panna i Matka Boża działając pod natchnieniem Ducha Świętego, chciała być poślubiona <...>” (TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 187); por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 22; J.B. BAUER, «Monstra te», 125; *Biblia*, III, A. ARNDT (red.), 196-197; R.E. BROWN, *The Birth*, 304; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 70-73; J. CANTINAT, «Le propos», 17; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 171.186.189.200.202.212; J. DROZD, *Maryja Matka*, 37; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 92; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 144; J. GRIMM, *Das Leben Jesu*, 148; S. HAREZGA, «Dziewictwo», 21; G. HILION, «La Sainte Vierge», 46; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 328-330.333-334; H. LESÈTRE, «Marie», 785; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464; P. MALAKAUSKIS, «Kaip?», 175; M. MALIŃSKI, «Zwiastowanie Maryi», 16; MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże*, 86-87; J. MCHUGH, *Maryja*, 218; A. MERK, «La figura», 51; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 84; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 319; ID., *La mariologia*, 52; V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35; M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 190-191; K. WIŚNIEWSKA-ROSKOWSKA, *Życie*, 13.

²⁵⁶ „<...> Duch Święty <...> mógł również sprawić, by w Józefie zrodził się ideał dziewictwa” (JAN PAWEŁ II, «Dziewicza jedność», 24); „w dwunastym roku życia uczynił ślub czystości” (MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże*, 87); „patrz jako go do tego Duchem Świętym wzbudził, aby tej sobie za żonę prosił <...> która iż już czystość swoją Panu Bogu była poślubiła <...>” (P. SKARGA, *Żywoty*, I, 490); por. P. SKARGA, *Żywoty*, I, 490-491.

²⁵⁷ „Ponieważ jednak Maryja zgodziła się już na małżeństwo, dlatego tę Jej chęć zachowania dziewictwa można zrozumieć tylko w przypadku istnienia doskonałej jedności między Nią a tym, z którym była związana. Sugeruje to, że podobny zamiar wyraził Józef” (B. MARTELET, *Maryja z Nazaretu*, 48); „Vielleicht hatte auch Josef, noch bevor er daran dachte, sich mit der Jungfrau zu verbinden, unter dem Einfluß des Heiligen Geistes den Plan gefaßt, ein ganz reines Leben zu führen” (E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 10); „santo patriarca <...> dopo Maria Santissima, fu l’uomo il più vergine ed il più puro <...>” (E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 82); „w małżeństwie Józefa z Maryją, nie

dziewiczego – *virginitas uxoratae*, dlatego też złożyli ślub bądź zawarli umowę stałej czystości, na mocy której mieli wystrzegać się wszelkiego pożycia płciowego²⁵⁸ oraz wzajemnie się wspomagać w dziewiczym ofiarowaniu się Bogu²⁵⁹.

5. Podsumowanie i wnioski

Podsumowując wyżej przedstawiony materiał należałoby stwierdzić poniższe. 1) Hipoteza ślubu odznacza się stosunkowo zróżnicowaną nomenklaturą. Świadczy to o złożoności poruszanego tematu. 2) Początki hipotezy sięgają czasów św. Grzegorza z Nyssy i św. Augustyna. Ma więc ona za sobą długą historię oraz autorytatywnych prekursorów. Nie wolno więc jej lekceważyć. 3) Zasięg oddziaływania hipotezy robi niemałe wrażenie. Zna ją zarówno Kościół Wschodni, jak i Zachodni, nawet protestantyzm. Jest ona przedmiotem tak traktatów teologicznych, jak i kazań okolicznościowych bądź literatury pięknej, na czele z poezją i malarstwem religijnym. Wszystko to wskazuje na jej popularność i wpływowość, co z kolei raz jeszcze zachęca do poważnego jej potraktowania. 4) Treść hipotezy jest dość przejrzysta. Zdaniem jej zwolenników u podstaw pytania Najświętszej Maryi Panny (Łk 1,34) legł jej przedanuncjacyjny ślub permanentnego dziewictwa. Niemniej jednak trzeba zaznaczyć, iż w obszarze treści hipotezy zachodzi pewna rozbieżność orzeczeń jej przedstawicieli co do czasu i miejsca ślubowania Maryi. Chodzi tu o

---

Oblubieniec z Oblubienicą, ale czystość z czystością połączone zostały” (L. STRADA, *Patron doskonały*, 67); „S. Juzupas <...> buwo padorus ir didis miletojas czistatos” (M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 192); por. F.L. FILAS, *Święty Józef*, 91; C.M. HENZE, «Bezeichnet 'desponsata'», 311; M. LÀCONI, «Maria», 34; *Naujasis Testamentas*, Ć. KAVALIAUSKAS – V. ALIULIS (red.), 149; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 9-10; E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 82; G. PONS, *Le litanie*, 43-44; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 97; P. SKARGA, *Żywoty*, I, 489; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 249; K. WIŚNIEWSKA-ROSKOWSKA, *Życie*, 13.19. Niektórzy autorzy nawet uważają, że Maryja o dziewiczych poglądach przyszłego małżonka dowiedziała się dzięki specjalnej bosko-anielskiej interwencji (tak np. św. Albert Wielki, św. Tomasz z Akwinu, św. Bonawentura, bł. Duns Szkot, F. Suárez); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 186.193.200-201.212-213; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 336-337; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 47-48.

²⁵⁸ „<...> Matka Boża <...> po zaślubinach <...> razem ze swoim małżonkiem złożyła ślub dziewictwa” (TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 183); „<...> Giuseppe, votato con Maria alla verginità <...>” (M. LÀCONI, «Maria», 36); „Można przypuszczać, że w momencie zaręczyn istniało między Józefem i Maryją porozumienie co do przyszłego życia w dziewictwie” (JAN PAWEŁ II, «Dziewicza jedność», 24); „Dziewica Maryja i stary Józef żyli zatem zgodnie ze złożonymi ślubami <...>” (R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 57); „loro fermo proposito di essere l'uno il custode della verginità dell'altro <...>” (E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 81); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 373; J.B. BAUER, «Monstra te», 125; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 73; C.P. CEROKE, «Luke», 329; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 165.169.178-180.185.193-194; J.J. DEVAULT, «The Concept», 40; J. GALOT, «Vierge», 464; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 37; C. GHIDELLI, *Luca*, 59; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 17.23; J. GUITTON, *Maryja*, 45.47-48; W. HANC, «Święty Józef», 33-34; E. HANTER, *Poznaj skarby*, 11; JAN PAWEŁ II, «Dziewicza jedność», 24-25; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 328-330; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 37-38; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 415-416; C. MAKARIAN, *Maria*, 61-62; P. MALAKAUSKIS, «Kaip?», 175; J. MCHUGH, *Maryja*, 216; B. ORCHARD, «The Betrothal», 241; R. PETRAITIS, «Marija», 238; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 47; B. SCHWANK, «Łk 1, 34», 320-321; F. SIEG, «Jezus Chrystus», 58; P. SKARGA, *Żywoty*, I, 491; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 579; *Šventasis Raštas*, J.J. SKVIRECKAS (red.), 303; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 306; ID., «L'esegesi», 460; F. WILLAM, *Życie*, 51; K. WIŚNIEWSKA-ROSKOWSKA, *Życie*, 8; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 482.

²⁵⁹ „se Dio ha voluto il matrimonio verginale di Maria e Giuseppe, ciò fu perché si aiutassero reciprocamente a donarsi insieme a Dio” (T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 579); por. T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 579.

zwykle przysłowiowe *ile ludzi, tyle zdań*, czy też o coś więcej, jak np. o szczeliny interpretacyjne? Zobaczymy... 5) Baza dowodowa hipotezy jest bardzo rozbudowana: sekcja argumentów filologicznych, sekcja argumentów egzegetycznych, sekcja argumentów historycznych i sekcja argumentów spekulatywnych. Najpierw oznacza to, iż owo założenie posiada solidne fundamenty. Z drugiej jednak strony, wieloaspektowość bazy dowodowej może być też potraktowana jako wypadkowa niewydajności przytaczanych uzasadnień, czyli jako znamię nieprawdopodobieństwa samej hipotezy.

Rozdział II

Ocena krytyczna

Podstawowym celem obecnego rozdziału jest dokonanie wszechstronnej oceny krytycznej rozpatrywanej hipotezy. Pod słowem *krytyka*, w pierwotnym tego słowa znaczeniu, rozumiemy tu obiektywną ocenę wyżej przedstawionego materiału²⁶⁰. Poniższa analiza ma też ściśle uwzględniać kolejności tematyczną poprzedniej części.

1. Nazewnictwo

„Każdy swoje imię ma” – tak, w jednym ze swoich wierszy, napisała Anna Bernat – współczesna polska poetka i tłumaczka. Hipoteza ślubu nie stanowi tu żadnego wyjątku, co więcej, stosuje się na jej określenie, jak to wykazaliśmy, nie tylko jedną, ale kilkanaście różnych nazw. Można je podzielić na trzy grupy: 1) definicje częściowo adekwatne, 2) definicje warunkowo adekwatne i 3) definicje nieadekwatne.

1.1. *Definicje częściowo adekwatne.* Do pierwszego kręgu definicji należą takie nazwy, jak: *hipoteza / opinia / teoria dziewictwa / ślubu*. Są to zasadniczo nazwy dwuczłonowe. Pierwszy z nich jest precyzyjny. Interpretacja zwolenników hipotezy ślubu Łk 1,34 jest tylko *domysłem / presumpcją / przypuszczeniem*, czyli założeniem do udowodnienia²⁶¹. Drugi człon, niestety, nie jest dokładny. Brakuje mu dopełnienia, dzięki któremu byłoby wiadomo o czyje i o jakie dziewictwo bądź o czyj i o jaki ślub chodzi.

1.2. *Definicje warunkowo adekwatne.* W skład drugiej grupy nazw wchodzi natomiast określenia następujące: *hipoteza / opinia katolicka / patrystyczna, interpretacja tradycyjna, stara pozycja / teza / tradycja*. Są to także nazwy dwuczłonowe. Pierwszy jest niemal bez zarzutu. Wyjątek stanowi jedynie przymiotnik *stara*. Jest on trafny, jeżeli znaczy *długowieczna* oraz *przestarzała*, i mylny, jeżeli ma oddawać znaczenie *starożytna*²⁶². Dlaczego hipoteza ślubu jest *długowieczna* to oczywiste: od momentu jej ogłoszenia przecież minęło około 1600 lat. Ale

²⁶⁰ Por. R. ROMIZI – M. NEGRI, *Greco antico*, 718.

²⁶¹ Por. S. SKORUPKA (red.), *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, 33.99; M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, I, 745.

²⁶² Por. S. SKORUPKA (red.), *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, 205.

dlatego wówczas nie pasuje określenie *starożytna* i czy epitet *przestarzała* jest do pogodzenia z faktem istnienia liczego grona zwolenników hipotezy²⁶³? Odpowiadając na pierwszą część pytania, należy zaznaczyć, że przymiotniki *długowieczna* i *starożytna* nie są synonimami całkowitymi i absolutnymi. Są to wyrazy bliskoznaczne, ale nie równoznaczne²⁶⁴. Stąd *długowieczna* nie znaczy *starożytna*, i odwrotnie. Sedno problemu tkwi jednak gdzie indziej. Mianowicie chodzi o to, że przymiotnik *starożytna* w odniesieniu do historii Kościoła nawiązuje do okresu, który obejmuje przeważnie pięć pierwszych stuleci²⁶⁵. A hipoteza ślubu, jak już o tym wspominaliśmy, powstała na przełomie IV-V w., czyli dopiero na końcu owego okresu. Nawet jeśli, idąc za sugestią niektórych autorów, wydłużymy ów okres starożytności Kościoła aż to VIII w.²⁶⁶, to i tak będzie nam brakowało trzech pierwszych stuleci. Innymi słowy, orzeczenie *stara* w znaczeniu *starożytna* w odniesieniu do hipotezy ślubu, jeśli ma być adekwatne wymaga uściślenia chronologicznego. Odpowiadając zaś na drugą część pytania, należy podkreślić, że liczne grono zwolenników danej hipotezy wcale nie jest sprzeczne z określeniem tej ostatniej jako *starej* w znaczeniu *przestarzałej*. Dlaczego? Głównie z powodu fenomenu, który można określić mianem *tendencji uwewnętrznienia* ślubowania Maryi, wskutek której pojawiła się wielka różnica między poglądami współczesnych zwolenników hipotezy a tych np. z lat przed *Vaticanum II*, nie mówiąc już o przedstawicielach epok bardziej odległych. Ale szerzej na ten temat wypowiemy się dopiero w trzecim paragrafie niniejszego rozdziału. A teraz zajmijmy się problematyką terminów drugiego członu. Cztery z nich: *katolicka*, *patrystyczna*, *tradycyjna*, *tradycja*, z wyjątkiem *pozycja* i *teza*, z których pierwszy oznacza *stanowisko*²⁶⁷, a drugi – *twierdzenie do wykazania*²⁶⁸, są wieloznaczne. Oto szczegóły. Przymiotnik *katolicka* jest celny, jeżeli akcentuje związek hipotezy i jej przedstawicieli z Kościołem Rzymskokatolickim²⁶⁹, ale chybiony, jeżeli w duchu greckiego terminu καθολικός, który ze względu na partykułę wzmacniającą κατά- w sposób szczególny wyraża ideę uniwersalizmu jakiegoś zjawiska²⁷⁰, ma na uwadze jej powszechne uznanie. Wśród egzegetów i teologów wcale tak nie jest, co zostanie wykazane w paragrafie następnym. Podobnie można

²⁶³ „formuła Augustyna <...> jest nadal podtrzymywana przez wielu za naszych dni <...>” (E. SZYMANEK, *Wykład*, 64).

²⁶⁴ Por. B. GAJEWSKA – M. PAWLUS, *Słownik synonimów*, 39; M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, III, 322.

²⁶⁵ „Trudno ustalić ścisłą granicę starożytności. Najogólniej przyjmuje się, że kończy się ona Soborem w Chalcedonie (451)” (A. ŻUREK, *Wprowadzenie*, 3); por. J.L. HURLBUT, *The Story*, 10.13-15.

²⁶⁶ Por. D. BĄCZKOWSKI, *Historia Kościoła Katolickiego*, 2-3; T. GRAY – S. ENGLISH, *Theologie und Kirchengeschichte*, 19-50; Č. KAVALIAUSKAS, *Trumpas teologijos žodynas*, 54-55; D. OLSZEWSKI, *Dzieje*, 19-85.

²⁶⁷ Por. M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, II, 892.

²⁶⁸ Por. M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, III, 500.

²⁶⁹ Por. M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, I, 902.

²⁷⁰ „katolickie, czyli nastawione na całość <...>” (J. BOLEWSKI, «Protest(anci)», 107); por. R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 87; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 307; R. ROMIZI – M. NEGRI, *Greco antico*, 630.

powiedzieć o przymiotniku *patrystyczna*. Jest trafny, o ile oznacza *związany z patrystyką*²⁷¹, i nietrafny w przypadku znaczenia *autorytatywnie obligatoryjny*²⁷² i *dotyczący okresu patrystyki*, ponieważ nauczanie ojców Kościoła w tej dziedzinie nie jest ani wiążące²⁷³, ani nie obejmuje całego okresu patrystycznego, tj. czasu od 96 r. do 636 r. na Zachodzie (rok śmierci św. Izydora z Sewilli) i do 748 r. na Wschodzie (rok śmierci św. Jana z Damaszku)²⁷⁴. Nawet jeśli, uwzględniając opinię pewnych patrologów, skrócimy okres patrystyczny z VIII w. do V w.²⁷⁵, to i tak zabraknie trzech pierwszych stuleci. Z kolei słowa *tradycyjna* i *tradycja* dobrze oddają istotę zjawiska, jeżeli wyrażają ideę *dawności* oraz pewnego rodzaju *mody / schematu / utarcia*²⁷⁶. Nie pasują jednak, jeśli nadaje się im znaczenie *Tradycji* przez duże „T”, skutkiem czego podnosi się poglądy zwolenników hipotezy do rangi *de fide*²⁷⁷. Nie jest to zgodne z aktualnym nauczaniem Magisterium Kościoła, jednakże szerzej tę kwestię omówimy poniżej.

1.3. *Definicje nieadekwatne*. Trzecią grupę definicji tworzą następujące nazwy, również dwuczęściowe: *doktryna / sentencja wspólna*, *egzegeza standardowa*, *hipoteza augustiańska / negacji / tomistyczna / zaprzeczenia*, *interpretacja klasyczna / pierwsza*. Za problematyczne pierwszej części należy uznać tylko dwie: *doktryna* i *sentencja*. Hipoteza ślubu nie jest przecież ani spójnym systemem poglądów i stwierdzeń²⁷⁸ (nie można więc określić jej jako *doktryny*), ani nie ma krótkiej i wyrazistej formy, jak *sentencja*²⁷⁹. Dowodem pierwszego będzie obecny rozdział naszej pracy, drugiego – poprzedni. Zupełnie odmiennie przedstawia się druga część nazw. Nie zawierają ona właściwie żadnego adekwatnego określenia. Przymiotnik *wspólna*, któremu zwolennicy hipotezy nadają sens *powszechna*²⁸⁰, chociaż podstawowe jego znaczenie brzmi: *należący do dwu lub więcej osób*²⁸¹, jest semantycznie nietrafny, gdyż hipoteza ślubu nigdy właściwie nie cieszyła się *powszechnym* uznaniem²⁸². To samo odnosi się również do

²⁷¹ Por. W. DOROSZEWSKI (red.), *Słownik języka polskiego*, 194-195.

²⁷² Por. M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, I, 102.

²⁷³ „Owszem, autorytet Ojców Kościoła posiada wielkie znaczenie. Jednak, nawet nie podważając go, nie można przekreślić możliwości, a nawet obowiązku dalszego studiowania oraz szukania głębszego zrozumienia sensu i znaczenia słów Pisma Świętego” (A. SZUSZKIEWICZ, «Co oznacza zstąpienie?», 166).

²⁷⁴ Por. C.A. HALL, *Reading Scripture*, 51; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 104; J. PAŁUCKI, «Ojcowie Kościoła», 875; A. ŻUREK, *Wprowadzenie*, 3.

²⁷⁵ Por. C.A. HALL, *Reading Scripture*, 51; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 33.

²⁷⁶ Por. S. SKORUPKA (red.), *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, 290.412; M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, III, 519-520.

²⁷⁷ „Poświęcenie się Dziewicy życiu w świątyni – według Tradycji <...>” (P. EVDOKIMOV, *Prawosławie*, 159).

²⁷⁸ Por. S. SKORUPKA (red.), *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, 99; M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, I, 418.

²⁷⁹ Por. S. SKORUPKA (red.), *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, 177; M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, III, 197.

²⁸⁰ Por. M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, II, 875.

²⁸¹ Por. S. SKORUPKA (red.), *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, 275; M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, III, 767.

²⁸² Por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 21; G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 109; O. BATTAGLIA, *La Madre*, 68-69; D. BERTETTO, «Verginità di Maria», 1270; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 99.107; J.

określenia *standardowy* w znaczeniu *normatywny / powszechnie akceptowany*²⁸³. Również przydawki *augustiańska* i *tomistyczna* nie są adekwatne. Jeżeli bowiem użyjemy określenia *augustiańska*, to tym samym pomijamy św. Grzegorza z Nyssy²⁸⁴, a przecież do niego należy pierwszeństwo²⁸⁵. Stosując natomiast określenie drugie, nie uwzględniamy faktu, iż Doktor Anielski, znajdując się pod wpływem interpretacji mistrza sentencji i autora sławnego podręcznika teologii Piotra Lombarda (ok. 1100-1160)²⁸⁶, był zwolennikiem dwuetapowego ślubowania: *warunkowego* przed zaślubinami i *absolutnego* po zaślubinach, a prekursorzy

---

CANTINAT, *La Madonna*, 62; ID., «Le propos», 17; P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 78; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 59-60.204-205; M. DA CRISPIERO, *Teologia della sessualità*, 51; O. DA SPINETOLI, *Maria*, 89.92; T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 21-22; E. DĄBROWSKI, «Maryja, Matka Boża», 45; A. FIC, «Tajemnica Nazaretańska», 116; J.A. FITZMYER, *The Gospel*, 348; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 105; J. GALOT, «Vierge», 464; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 222; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 299.302; S. GRASSO, *Luca*, 71; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 7.11.13.18-20.23-25.27.35-36; ID., «Virgin», 15.17; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 996; H. KOCH, *Adhuc virgo*, 38; R. KUGELMAN, «The Object», 72; J. LAURENCEAU, «Dziewictwo wiekuiste», 17; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 555; ID., *Matka Pana*, 281-282; S.M. MANELLI, «The Virgin», 76; I.H. MARSHALL, *The Gospel*, 69; J. MCHUGH, *Maryja*, 214-215.218.226.488; K.H. MENKE, *Fleisch*, 32; S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 143; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 83-89; M. ORSATTI, «L'annuncio», 294; B. PRETE, «A proposito», 383; B. PYLAK, *Życie*, 37-40; C. ROMANO, «Il voto», 148-153; H. SCHÜRMAN, *Il vangelo*, 145-146; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 307-308; E. WILFRIED, *Das Lukasevangelium*, 90; F. WILLAM, *Życie*, 21.50-51; W. WOŁYNIĘC, *Maryja*, 24-25; M. ZERWICK, «Verginità di Maria», 1135.

²⁸³ Por. M. SZYM CZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, III, 318.

²⁸⁴ „Depuis saint Augustin surtout, on a souvent cru que Marie opposait à la proposition de l'ange un vœu de virginité qu'elle aurait fait” (J.P. MICHAUD, *Marie des évangiles*, 39); por. P. BENOIT, «Bulletin. Nouveau Testament», 130; D. BERTETTO, *Maria*, 526; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 65; J. CANTINAT, «Le propos», 17; A.V. CERNUDA, «La inquietud», 113; C.P. CEROKE, «Luke», 329; R. COGGI, *La Beata Vergine*, 40; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 30; M. DA CRISPIERO, *Teologia della sessualità*, 51; M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 29; D. DIKEVIČIUS, «Apreiškimio», 5; J. DUQUESNE, *Maria*, 33; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 104-105; J. GALOT, *Maria*, 151; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 222; M.J. GIOVANONI, «Two Terrible Translations», 59; W. GRANAT, *Dogmatyka katolicka*, 285; S. GRASSO, *Luca*, 70-71; G. GRAYSTONE, «Virgin», 17; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 28-29; J. HENDRIKS, *Maria*, 50; U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud», 74; JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 23; P. JOUON, «L'Annonciation», 795; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 326; H.M. KÖSTER, *Unus Mediator*, 60; J. LAURENCEAU, «Dziewictwo wiekuiste», 17; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 404-405; C. MAKARIAN, *Maria*, 61; J. PATSCH, «Hat Maria?», 143; C. PERROT, *Les récits*, 44; B. PRETE, «A proposito», 379; J. RATZINGER BENEDIKT XVI., *Jesus von Nazareth*, 45; A. ROETS, «Maria», 451; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 246; G. ROSSÉ, *Il Vangelo*, 53; M. SCHMAUS, «Maria», 336; G.I. SÖLL, «Aspetti», 22; A. STÖGER, *Das Evangelium*, 371; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 967; M. ZERWICK, «Verginità di Maria», 1134-1135.

²⁸⁵ Zestawienie chronologiczne utworów św. Grzegorza z Nyssy i św. Augustyna, oczywiście pod warunkiem ich autentyczności, jest najlepszym tego dowodem. *In diem Natalem Christi* św. Grzegorza pochodzi z 25 grudnia 386 r., czyli zostało ogłoszone krótko przed nawróceniem Aureliusza, które miało miejsce 27 kwietnia 387 r., a *De Sancta Virginitate* i *Sermo CCXCI* św. Augustyna odpowiednio z 400-401 i 24 czerwca 412-416 r. Data napisania i ogłoszenia *Sermo CCXXV* jest niestety nieznana; por. AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXXV*, 1095; ID., *Sermo CCXCI*, 1316; O. BARDENHEWER, *Geschichte*, III, 207-208; ID., «Zur Geschichte», 13; J.B. BAUER, «Monstra te», 134-135; D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 130; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 127-128.141-143; L. DATTRINO, «Riferimenti», 161; S. DE FIORES, «Vergine», 1314; L. GAMBERO, «La Vergine», 580; ID., *Maria*, 240; J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 39; G. GHARIB, «Presentazione di Maria», 1041; M. GILSKI, *Mariologia*, 149; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 297; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 8-10; J. GRIBOMONT, «Gregorio di Nissa», 1716; M. HERRANZ MARCO, *La virginidad*, 25; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 108; T. KOEHLER, «Storia della mariologia», 1250; J. MCHUGH, *Maryja*, 213; S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 143; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 19; C.W. NEUMANN, *The Virgin*, 102; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 198; G.I. SÖLL, «Aspetti», 22; J. QUASTEN, *Patrology*, 277; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 482.

²⁸⁶ Por. F. COURTH (red.), *Mariologia*, 23-24; J. GALOT, *Maria*, 152-153; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 454; J. RATZINGER, «Łaski pełna», 102.

hipotezy ślubu nie znali takiego rozróżnienia²⁸⁷. Nie oddają wiernie treści także określenia *negacja* i *zaprzeczenie*, gdyż partykuła pytajna $\pi\omega\varsigma$ w Łk 1,34b nadaje słowom Maryi znaczenie pytania wyrażającego oczekiwanie na odpowiedź, ale nie ma wydźwięku dezaprobaty lub odrzucenia²⁸⁸. Jednoznacznym potwierdzeniem tego jest formuła wprowadzająca słowa anioła: „καὶ ἀποκριθεὶς ὁ ἄγγελος εἶπεν αὐτῇ” (Łk 1,35a), oraz zawartość jego odpowiedzi: „πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σὲ καὶ δύναμις ὑψίστου ἐπισκιάσει σοὶ διὸ καὶ τὸ γεννώμενον ἅγιον κληθήσεται υἱὸς θεοῦ” (Łk 1,35bc)²⁸⁹. Z kolei liczebnik porządkowy *pierwsza* w znaczeniu *przed którą nie było innych*²⁹⁰ jest także nietrafny. Nawet, jeśli nie uwzględnimy świadectw niektórych starożytnych tekstów, gdzie np. zamiast Łukasowego „πῶς ἔσται τοῦτο, ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω” czytamy „Εἰ ἐγὼ συλλήψομαι ἀπὸ κυρίου Θεοῦ ζῶντος, καὶ γεννήσω ὡς πᾶσα γυνὴ γεννᾷ”²⁹¹, lub w miejsce czasu teraźniejszego οὐ γινώσκω mamy odpowiednik czasu przeszłego²⁹², co też stanowi pewnego rodzaju interpretację²⁹³, to w tym wypadku pierwszeństwo należy nie do hipotezy ślubu, ale do *interpretacji wątpliwości*. Jej autorem jest równie sławny, jak i kontrowersyjny Orygenes (ok. 185-254)²⁹⁴, którego objaśnienie Łk 1,34 wyprzedziło wypowiedź św. Grzegorza mniej więcej o 136 lat, a św. Augustyna o 150. Albowiem jego homilie do *Księgi Rodzaju*, gdzie się właściwie i znajduje owa wzmianka,

²⁸⁷ „Ponieważ Zakon <...> nakazywał dbać o pozostawienie po sobie potomstwa, Bogurodzica nie ślubowała dziewictwa absolutnie, lecz czyniła to pod warunkiem, że dziewictwo Jej będzie miłe Bogu. Potem zaś <...> złożyła ślub bezwarunkowy” (TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 183); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 250.262; J. GALOT, «Vierge», 464; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 415-416; C. MAKARIAN, *Maria*, 61-62; K.H. MENKE, *Fleisch*, 34; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 47; V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 578; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 182-183.

²⁸⁸ „<...> Maryja <...> prosiła o wyjaśnienie” (M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 28); por. Z. ABRAMOWICZÓWNA (red.), *Słownik grecko-polski*, 777; O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 5; J. PATSCH, «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 24; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 542; J. REILING – J.L. SWELLENGRABEL, *A Translator's*, 58; W. SCHENK, «πῶς», 1235-1238; B. WITHERINGTON III, «Birth of Jesus», 71.

²⁸⁹ „Quia ergo vidit eam quaerentem, non diffidentem, non se negavit instrumentem” (AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXCI*, 5); por. AUGUSTYN, *Z Kazania 291*, 123; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 108-112; R. KUGELMAN, «The Object», 72-73; R.C.H. LENSKI, *The Interpretation*, 69; J. PATSCH, «Hat Maria?», 144; ID., «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 24; PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 766; R.H. STEIN, *Luke*, 85.

²⁹⁰ Por. M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, II, 656-657.

²⁹¹ *Protevangelium Jacobi. Graece*, IX,2.

²⁹² Tak np. czytają rękopisy *d* (Codex Bezae Cantabrigiensis, V w.), *q* (Codex Monacensis, VI-VII w.) i *r*¹ (Codex Usserianus, VII w.): „Quomodo fiet istud, quod virum non novi” (*Itala*, A. JÜLICHER (red.), 7), a manuskrypty *aur* (Codex Aureus Holmiensis, VIII w.) i *l* (Codex Rehdigeranus, VIII w.) mają: „Quomodo fiet istud, quoniam virum non cognovi” (*Itala*, A. JÜLICHER (red.), 7); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 134; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 9.12. Szerzej na temat starożytnych przekładów Łk 1,34 zob. np. H. QUECKE, «Łk 1,34», 499-520; ID., «Łk 1,34», 85-88; ID., «Zur Auslegungsgeschichte», 113-114.

²⁹³ „Skoro lektura tekstu <...> już jest interpretacją, to tym bardziej za taką uchodzi translacja” (D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 105); por. D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 361.

²⁹⁴ „człowiek mógłby powątpiewać w błogosławieństwo Boże, tak jak Maryja, która w odpowiedzi na błogosławieństwo wygłoszone przez anioła, rzekła: 'Jakże mi się to stanie, skoro nie znam męża?'” (ORYGENES, *Homilie*, 36-37); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 61; F. CONCCHINI, «Maryja», 100-101; E. GIANNARELLI, «Maryja», 51; A. GILA, «Antiche omelie», 349.352.364; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 6-7; ID., «Virgin», 6; G. JOUASSARD, «Marie», 78-79; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 426-427; ORIGEN, *Homilies*, 67; J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 520-521; B. SCHWANK, «Łk 1, 34», 318; F. TRISOGGIO, «La Madre», 97.

zostały wygłoszone w latach 245-250²⁹⁵. Za nietrafny trzeba uznać także epitet *klasyczny*, gdyż hipoteza ślubu nie jest ani związana z kulturą grecko-rzymską, ani harmonijna, ani tym bardziej doskonała²⁹⁶. Dowody na to przedstawione zostaną w dalszej części niniejszego rozdziału.

2. Twórcy i przedstawiciele

2.1. *Twórcy*. Jak już wspominaliśmy w pierwszym rozdziale, zdaniem większości zwolenników hipotezy, kreatorami idei przedanuncjacyjnego wiekuistego ślubu państwa Maryi byli św. Grzegorz z Nyssy i św. Augustyn. Są jednak też i tacy autorzy, którzy laur pierwszeństwa oddają św. Atanazemu Wielkiemu (ok. 296-373)²⁹⁷, najślawniejszemu biskupowi Aleksandrii²⁹⁸, lub św. Grzegorzowi z Nazjanzu (330-390)²⁹⁹, Teologowi przez duże „T”³⁰⁰. Do grona prekursorów hipotezy zaliczają zaś również św. Ambrożego (ok. 339-397)³⁰¹, ojca mariologii łacińskiej³⁰². Nie jest to wszystko jednak takie oczywiste.

2.1.1. *Pierwszeństwo Ambrożego*. Zaczniemy od św. Ambrożego. Po pierwsze, w pismach doktora dziewictwa i autora tzw. *tetralogii o dziewictwie*³⁰³, który chociaż wiele pisał o Maryi,

---

²⁹⁵ „Die Homilien über die vier ersten Bücher, Genesis bis Numeri, mögen um 244 oder bald nach 244 anzusetzen sein” (O. BARDENHEWER, *Geschichte*, II, 96); „Przyjmuje się, że Orygenes wygłosił homilie o Księdze Rodzaju <...> w czterdziestych latach trzeciego wieku” (E. STANULA, «Wstęp», 7); por. H. PIETRAS, «Wprowadzenie», 5.

²⁹⁶ Por. S. SKORUPKA (red.), *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, 17; M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, I, 926.

²⁹⁷ Por. J. BLOSSER, «Athanasius of Alexandria», 189-190; R. COGGI, *La Beata Vergine*, 71; L. COHN-SHERBOK, *Who*, 15; G. DAMIGELLA, *Il mistero*, 107; K. DESCHNER, *I znowu zapiał kur*, II, 44-45; F.K. FLINN, *Encyclopedia of Catholicism*, 70; E. FLORKOWSKI, «Matka», 65.70; L. GAMBERO, *Maria*, 103-104; G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 273-274; C.A. HALL, *Reading Scripture*, 64; C. KANNENGIESSER, «Athanasius der Grosse», 1126-1129; T. LANE, *A Concise History*, 31-32; P. LAZZARIN, *Šventųjų knyga*, 58-60; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 42-43; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 24-25; J. QUASTEN, *Patrology*, 20-22.39-45.52-55; H. VON CAMPENHAUSEN, *The Fathers*, 82; A. ŻUREK, *Wprowadzenie*, 89-90.

²⁹⁸ „Najwcześniejsza interpretacja Łk 1, 34 jako postanowienia albo ślubu dziewictwa datuje się od czasów Atanazego (zm. 373) <...>” (M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 243).

²⁹⁹ „Remember that Gregory Nazianzen’s *Oratio 24* understood virginity as a vow, one sees that the idea would not be all too new to the Bishop of Nyssa” (A.E. NACHEF, *Mary*, 178).

³⁰⁰ Por. L. GAMBERO, *Maria*, 174-176; A.M. GILA, «Divina maternità», 75; P. LAZZARIN, *Šventųjų knyga*, 171-173; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 253; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 32-33; J. QUASTEN, *Patrology*, 236-239; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 954; F. TRISOGLIO, «La Madre», 106.

³⁰¹ Por. P.T. CAMELOT, «Virginity», 545; E. FLORKOWSKI, «Matka», 71; C. JACOB – A. FRANZ, «Ambrosius», 495-497; W. KANIA, «Doktor», 133-134; P. LAZZARIN, *Šventųjų knyga*, 33-35; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 18; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 36-39; G.M. ROSCHINI, «Maria. II. Mariologia», 85; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 962.

³⁰² „voto di verginità emesso da Maria, un’ipotesi <...> sostenuta da Gregorio Nisseno, da Ambrogio e Agostino <...>” (G. RAVASI, *Videro il Bambino*, 81); por. D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 130; R.E. BROWN, *The Birth*, 304; N. CAPIZZI, «Vergine», 1258; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 221; D. DIKEVIČIUS, «Apreiškimos», 5; D.E. DOYLE, «Mary», 543; J. GEWISS, «Die Marienfrage», 222; M. GORDILLO, *Mariologia orientalis*, 169; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 996; J. ŁACH, *Dziecię*, 138; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 243; J. REUMANN, «Maria», 131; G.I. SÖLL, «Aspetti», 22; J. TIRINI ANTVERPIANI – SOCIETAS JESU, *Commentarius*, 984; W. WIEFEL, *Das Evangelium*, 53.

³⁰³ Por. C. CORSATO, «La mariologia», 310-311; W. KANIA, «Doktor», 134-136.

jednak nie poświęcił jej żadnego odrębnego dzieła³⁰⁴, dokładne znaczenie słowa *votum*, dwukrotnie użytego w odniesieniu do Maryi³⁰⁵, nie jest jasne³⁰⁶. Po drugie, niektórzy znawcy mariologii patrona pobożności maryjnej sugerują, iż ów termin *votum* w relacji do Maryi nie ma znaczenia *wiekuistego ślubu dziewictwa*, ale wyraża ideę zawartą w Łk 1,38, czyli oznacza jedynie służebną postawę Maryi wobec Boga³⁰⁷. Po trzecie, dla wielkiego doktora Kościoła zachodniego wers Łk 1,34 jest jedynie pytaniem o sposób poczęcia – *interrogatio de modo* – zwiastowanego syna Najwyższego i potomka Dawidowego³⁰⁸. Po czwarte, ojciec łacińskich pieśni kościelnych³⁰⁹ w swoim komentarzu do perykopy zwiastowania zamiast oryginalnego *cognosco* w usta niewiasty z Nazaretu wkłada *cognovi*³¹⁰, toteż dla niego Łk 1,34 jest zaledwie świadectwem dziewictwa *ante partum* Maryi³¹¹.

2.1.2. *Pierwszeństwo Atanazego*. Teraz wróćmy do św. Atanazego. Przedstawienie jego stanowiska w tej kwestii jest o tyle trudne, iż zbadanie niezwykle bogatej spuścizny Atanazego byłoby wyjątkowo czasochłonne, był on bowiem pisarzem niezmordowanym niezależnie od

³⁰⁴ Por. C. CORSATO, «La mariologia», 294-295.335; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 962.

³⁰⁵ „Advertimus enim ex sequentibus quia quotannis in die solemnī Paschae sancta Maria cum Joseph Jerusalem petebat (*Luc.* II, 41). Ubique impigra devotio, ubique assiduus Virgini comes pudoris adjungitur. Nec inflatur Domini mater, quasi secura de meritis : sed quo meritum magis agnovit, eo votum uberius exsolvit, officium copiosius detulit, munus religiosius vexit, mysticum tempus implevit” (AMBROSIUS, *De Viduis*, IV,25); „*Ecce ancilla Domini, contingat mihi secundum verbum tuum*. Habes obsequium, vides votum. *Ecce enim ancilla Domini, apparatus officii est : contingat mihi secundum verbum tuum, conceptus est voti*” (AMBROSIUS, *Expositio*, II,16).

³⁰⁶ „Il vescovo di Milano usa un paio di volte il termine *votum* riferendosi a Maria <...> Tuttavia l'interpretazione del significato esatto <...> è tuttora discussa ed incerta” (L. GAMBERO, «La Vergine», 580); por. L. GAMBERO, «La Vergine», 580; G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, III, 316.

³⁰⁷ „Ambrose mentions the word *vutum* in connection with Mary only twice, and in nither place does it have the meaning of the formal consecration of virginity now understood to be a vow of virginity. <...> *Votum* expresses the entire and unreserved offering of herself to him to be disposed of according to his will <...>” (C.W. NEUMANN, *The Virgin*, 100); por. J.B. BAUER, «Monstra te», 135; C. CORSATO, «La mariologia», 300; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 131-136; L. GAMBERO, «La Vergine», 580; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 223; A. GILA, «Antiche omelie», 367; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 301; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 7-9; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 31; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 109; J. MCHUGH, *Maryja*, 213-214; A. MÜLLER, *Discorso*, 62; C.W. NEUMANN, *The Virgin*, 100-102; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 307; ID., «L'esegesi», 455.

³⁰⁸ „Mówiąc bowiem: 'jak się to stanie?' nie wyraziła wątpliwości co do tego co się stać miało, lecz pytała, jak się to dokona” (AMBROŻY, *Wykład*, 56); „Maria, come dice il santo Ambrogio, subito credette senza ricusare il compito affidatole <...> obbedì al saluto <...> chiedendo soltanto le modalità del compimento. Infatti disse: '*Come è possibile? Non conosco uomo*'” (*Concili visigotici*, 636); „for Ambrose the difficulty of Lk 1:34 was not to be explained by a vow” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 134); por. AMBROŻY, *Wykład*, 56-57; *Concili visigotici*, 636-637; C. CORSATO, «La mariologia», 297-298; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 131-136.190; A. GILA, «Antiche omelie», 364-365.402-403; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 26-27; H. KOCH, *Adhuc virgo*, 39-40; C.W. NEUMANN, *The Virgin*, 101-102.

³⁰⁹ „Jemu pierwszemu udało się wprowadzić hymny do kultu publicznego” (W. KANIA, «Doktor», 134); por. W. KANIA, «Doktor», 134.

³¹⁰ „hic ipsa Maria <...> dicit angelo : *Quomodo fiet istud, quoniam virum non cognovi* <...>” (AMBROSIUS, *Expositio*, II,4).

³¹¹ „<...> Mary <...> always remains for Ambrose an unvowed virgin” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 136); „Auch <...> und Ambrosius machen diese Stelle niemals für die beständige Jungfräulichkeit Mariens geltend <...>” (H. KOCH, *Adhuc virgo*, 39); „He understands the verb to mean that Mary's reply excluded relations with man in the past, without rendering explicit any determination by vow to exclude them forever” (C.W. NEUMANN, *The Virgin*, 101); „Znamienne, że o ślubie takim jeszcze nie mówili ani św. Ambroży <...>” (E. SZYMANEK, *Wykład*, 64); por. C. CORSATO, «La mariologia», 314-315; C.W. NEUMANN, *The Virgin*, 71.101-102.

długoletnich i uciążliwych tułaczek oraz wygnania³¹². A przypisujący mu pierwszeństwo badacze nie wskazują niestety na konkretne jego dzieło³¹³. W tej sytuacji można byłoby się ograniczyć jedynie do następującego komentarza: „Przypisywanie autorstwa św. Atanazemu jest dowodem złożoności zagadnienia genezy hipotezy ślubu, i skoro nawet nie wiemy, komu tak naprawdę ją zawdzięczamy, jest znakiem pewnej *szczeliny interpretacyjnej*”. Zdecydowaliśmy się jednak na rozwiązanie pośrednie i przeczytaliśmy tylko najbardziej mariologicznie zaangażowane teksty tego autora. Lektura pozwoliła na wyciągnięcie następujących wniosków. Po pierwsze, mariologia filara Kościoła jest naznaczona duchem antyarianizmu, to znaczy ma charakter chrystocentryczno-soteriologiczny³¹⁴. Po drugie, według nauczania ojca ortodoksji Maryja nie jest jedynie dziewicą czystą, nienaruszoną, nieskałaną³¹⁵, mądrą³¹⁶ i wstydliwą³¹⁷, lecz jest ona również dziewicą poślubioną, co z kolei jest dowodem jej prawdziwego człowieczeństwa³¹⁸. Po trzecie, wprawdzie w traktacie *Περὶ παρθενίας*, który ma bardzo wielkie znaczenie historyczne³¹⁹, czytamy o pewnym *życiowym wytrwałym wyborze* Maryi, na mocy którego stała się ona wzorem i modelem życia dziewiczego dla wszystkich niewiast³²⁰, ale prawdopodobnie chodzi tu zaledwie o *wybór* tego, co moglibyśmy nazwać mianem *dziewictwa posttheotokalnego*. Wskazuje na to najbliższy kontekst wyżej podanej frazy, bo to tylko on

³¹² „Atanasio fu un fecondo scrittore <...>” (G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 273); por. J. BLOSSER, «Athanasius of Alexandria», 189; K. DESCHNER, *I znowu zapiał kur*, II, 44-46; EUSEBIUS HIERONYMUS, *De viris illustribus*, LXXXVII; G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 273-274; C.A. HALL, *Reading Scripture*, 64; C. KANNENGIESSER, «Athanasius der Grosse», 1128-1129; T. LANE, *A Concise History*, 32; P. LAZZARIN, *Šventųjų knyga*, 60; B. MONDIN, *Dizionario dei teologi*, 74; J. QUASTEN, *Patrology*, 22-66.

³¹³ Por. M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 225-248.

³¹⁴ „The chief preoccupation of Athanasius’s life was the struggle against Arianism” (T. LANE, *A Concise History*, 31); „he was interested in only one thing: the complete and absolute divinity and unity with God of the Logos Christ who became man” (H. VON CAMPENHAUSEN, *The Fathers*, 79); por. G. BEDOUELLE, *Dizionario*, 24; J. BLOSSER, «Athanasius of Alexandria», 189; K. DESCHNER, *I znowu zapiał kur*, II, 44; E. FLORKOWSKI, «Matka», 65; C.A. HALL, *Reading Scripture*, 56-57; T. LANE, *A Concise History*, 31; P. LAZZARIN, *Šventųjų knyga*, 58-59; B. MONDIN, *Dizionario dei teologi*, 74; J. PELIKAN, *Mary*, 51; T. PERRY, *Mary for Evangelicals*, 142; P. SCHAFF – H. WACE (red.), *Athanasius*, LXIX-LXX.

³¹⁵ „Lo assunse da una Vergine inviolata, pura <...>” (ATANASIO ALESSANDRINO, *Orazione*, 274); „<...> Maria restò Vergine fino alla fine. <...> l’intatta verginità di Maria <...>” (ATANASIO ALESSANDRINO, *Sulla verginità*, 279); por. ATANASIO ALESSANDRINO, *Sulla verginità*, 280; R. COGGI, *La Beata Vergine*, 71-72; L. GAMBERO, *Maria*, 110; B. MONDIN, *Dizionario dei teologi*, 74; T. PERRY, *Mary for Evangelicals*, 143; PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 766; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 953.

³¹⁶ „Maria assomiglia a una vergine sapiente”; cytat za L. GAMBERO, *Maria*, 104; por. L. GAMBERO, *Maria*, 107; F. HAASE, *Die koptischen Quellen*, 50; PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 770.

³¹⁷ „verGINE pudica <...>” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 783); por. PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 783.

³¹⁸ „Gabriele poi, venne inviato ad essa non semplicemente come ad una Vergine, ma ad una vergine promessa sposa di un uomo, affinché menzionando il promesso sposo potesse indicare l’essere veramente umano di Maria” (ATANASIO ALESSANDRINO, *Lettera ad Epitteto*, 276).

³¹⁹ „de virginitate <...> ist für die Geschichte des christlichasketischen Lebens, zunächst in Frauenkreisen, von nicht geringem Interesse. Sie legt einlässlich dar, wie eine Braut des himmlischen *νυμφίος* glauben und leben, fasten und beten, singen und weinen soll” (O. BARDENHEWER, *Geschichte*, III, 66); por. J. QUASTEN, *Patrology*, 45.

³²⁰ „infatti la sua perseverante scelta di vita è sufficiente a ben regolare la vita delle vergini. <...> se qualche donna desidera rimanere vergine e sposa di Cristo, può prendere in considerazione la vita di Maria ed imitarla <...>” (ATANASIO ALESSANDRINO, *Sulla verginità*, 279); por. ATANASIO ALESSANDRINO, *Sulla verginità*, 279.281; D. FERNANDEZ, «Marie (Vierge)», 428; L. GAMBERO, *Maria*, 103-105.108-109; F. TRISOGLIO, «La Madre», 100-101.

decyduje o ostatecznym sensie każdego pojęcia³²¹. A jest w nim mowa o prawdziwości związku małżeńskiego Maryi i Józefa, gdyż on, wbrew opinii faryzeuszy, wcale nie został zawarty wyłącznie dla pozoru³²². Mowa tu również o wytrwaniu Maryi w dziewictwie, jednakże jedynie w charakterze Bożej Rodzicielki³²³, albowiem w czasach Starego Testamentu nikt do niego nie był zachęcany³²⁴. Ponadto pamiętajmy, że kwestia autorstwa *Περὶ παρθενίας*, nawet nie zważając na świadectwo św. Hieronima³²⁵, jest sporna, ponieważ zdania badaczy na ten temat są nadal podzielone³²⁶. Po czwarte, patriarcha aleksandryjski – *expressis verbis* – pisze tylko o *ślubowaniu* Maryi niezdradzania tajemnicy dziewiczego poczęcia oraz o codziennych *postanowieniach* wzrastania w cnocie³²⁷. Po piąte, nawet w tekstach pseudo-Atanazowych fragment Łk 1,34 jest interpretowany wyłącznie jako pytanie *de modo*. W *Homilia adversus Arium, de sancta Genetrice Dei Maria* archanioł Gabriel, który podczas zwiastowania zastał Maryję w pokoju jej małżonka³²⁸, zapowiada nietradycyjne, tzn. dziewicze poczęcie³²⁹, a według *Sermo in annuntiationem Deiparae* momentem zajścia w ciążę Maryi nie jest chwila opisana w Łk 1,38, lecz w Łk 1,28³³⁰. Dlatego w pierwszym przypadku Maryja pyta: *Jakże zajdę w ciążę bez współżycia z mężczyzną?*³³¹, na to jednak nawet anioł nie zna odpowiedzi³³², a

³²¹ Por. D. DIKEVIČIUS, „Kaip?!“, 33; D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 112.

³²² „Vi sono alcuni che proferiscono empie parole nei riguardi della Madre di Dio, dicendo che sposò un uomo per salvare le apparenze, come appunto affermano i farisei” (ATANASIO ALESSANDRINO, *Sulla verginità*, 279).

³²³ „Ma Maria perseverò sempre nella sua verginità, come colei che aveva generato il Signore <...>” (ATANASIO ALESSANDRINO, *Sulla verginità*, 279); por. L. GAMBERO, *Maria*, 109. Komentarz ks. prof. Luigi Gambero (Papieski Wydział Teologiczny *Marianum* w Rzymie) jest jednoznaczny: „In questo breve testo il pensiero del nostro autore appare chiaro e senza ambiguità: la verginità perpetua di Maria è innanzi tutto un’esigenza della sua maternità divina” (L. GAMBERO, *Maria*, 109).

³²⁴ „Infatti, sotto la legge nessuno era invitato ad esercitarla <...>” (ATANASIO ALESSANDRINO, *Sulla verginità*, 281); por. ATANASIO ALESSANDRINO, *Sulla verginità*, 281-282. Podobne poglądy ma Pseudo-Atanazy: „Invece Maria rivolse gli occhi a Gabriele che le parlava con dolcezza; e la purezza prese a fiorire nel genere umano, insieme alla temperanza, alla castità e alla verginità” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 766); por. PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 766.

³²⁵ „Φέρονται αὐτοῦ <...> περὶ Παρθενίας <...>” (EUSEBIUS HIERONYMUS, *De viris illustribus*, LXXXVII); por. O. BARDENHEWER, *Geschichte*, III, 66; J. QUASTEN, *Patrology*, 45.

³²⁶ „<...> Eichhorn <...> die Echtheit der Schrift zu erweisen versucht” (O. BARDENHEWER, *Geschichte*, III, 66); „E. von der Goltz strongly defended its authenticity. However, M. Aubineau <...> proved that it cannot be considered as genuine on account of its tendencies, its style and its vocabulary” (J. QUASTEN, *Patrology*, 45); por. O. BARDENHEWER, *Geschichte*, III, 66; G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 273-274; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 28-29; J. QUASTEN, *Patrology*, 45.

³²⁷ „Quando si recò dalla madre, non poté dirle neppure una parola sulle sue condizioni (di vergine gravida), perché aveva giurato a se stessa che non ne avrebbe fatto parola con nessuno in questo mondo”; „Si proponeva di fare ogni giorno dei progressi <...>” (cytaty za L. GAMBERO, *Maria*, 105.110); por. F. HAASE, *Die koptischen Quellen*, 51; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 953.

³²⁸ „L’angelo Gabriele <...> entrò nella stanza della Vergine <...> la Vergine si trovava sola nella stanza del suo sposo” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 770).

³²⁹ „O Vergine, sappi questo: tu non avrai nessun rapporto carnale col tuo sposo Giuseppe. Ti attende una diversa unione, divina <...>” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 770).

³³⁰ „Entrando da lei, disse: 'Ti saluto, o piena di grazia, il Signore è con te' (Lc 1, 28). <...> Ma noi diciamo che al suono di quella voce, la natura propria del Dio Verbo, che è diversa secondo l’ipostasi, subito discese nell’utero della Vergine” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 773); por. PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 773. W innym miejscu owej homilii mowa jest jednak o poczęciu, które dopiero ma nastąpić: „È questo, dice l’angelo, il modo del tuo concepimento: così tu concepirai” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 773); por. PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 773-774.

³³¹ „Come potrò trovarmi incinta senza avere nessun rapporto con un uomo? 'Come è possibile?'” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 770-771); por. PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 770-771; ID., *Omelia*, 773.

w drugim – Maryja odwołuje się jedynie do braku doświadczenia w dziedzinie współżycia³³³. Po szóste, w tekstach pseudo-Atanazowych czasownik *znać* występuje nie tylko w formie czasu teraźniejszego³³⁴, lecz i przeszłego³³⁵. Po siódme, co prawda w *Sermo de descriptione Deiparae* jest mowa o *intencji* Maryi niezawierania małżeństwa³³⁶, ale jest to tekst pochodzący dopiero z VII w.³³⁷. Po ósme, stanowisko znawców mariologii patrystycznej w tej kwestii jest dwojakie: jedni milczą³³⁸, drudzy stanowczo twierdzą: Maryja w nauczaniu św. Atanazego nie jest dziewicą związaną przedanuncjacyjnym ślubem wiekuistego panieństwa³³⁹. Po dziewiąte, wielcy zwolennicy hipotezy pierwszeństwo przyznają św. Augustynowi³⁴⁰, a dokonując przeglądu poglądów innych ojców Kościoła – św. Atanazego pomijają³⁴¹. Po dziesiąte, przedanuncjacyjny ślub wiekuistej czystości byłby sprzeczny z Bożym macierzyństwem Maryi, a tego tytułu, nawet jeszcze przed 431 r., św. Atanazy stanowczo bronił³⁴², bo to z kolei doprowadziłoby do podważenia rzeczywistości wcielenia, tj. głównego wydarzenia wiary chrześcijańskiej (κεφάλαιον τῆς πίστεως), bez którego, jak to słusznie nauczał *Athanasius contra mundum*, nie byłoby wcale możliwe zbawienie i przebóstwienie ludzkości, zbawia przecież tylko wcielony Bóg³⁴³. Z powyższego wynika, iż Atanazego Wielkiego należy pominąć jako autora hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi. Na tym jednak

³³² „Tu, o Vergine, chiedi di conoscere da me il modo? Ma può forse un servo conoscere l'intento del suo padrone?” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 771).

³³³ „Io, o angelo, ti dico che non conosco uomo e tu <...> mi dici: 'Ecco, concepirai', come se già fosse giunto il momento <...>” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 773); por. PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 773.

³³⁴ „La Vergine <...> disse all'angelo: 'Come è possibile? Non conosco uomo' (Lc 1, 34)” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 770); por. PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 771; ID., *Omelia*, 773.

³³⁵ „Elle disse all'angelo: 'Come mai accadrà questo se non ho mai conosciuto uomo?’” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 762); por. PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 762.

³³⁶ „e quanto più il seno cresceva, tanto più la Vargine viveva in modo tranquillo, nel contempo custodendo intemerata la sua verginità <...> Giuseppe <...> rimproverò la Vergine dicendole: Ebbene, Maria? Non sei tu quella che è stata educata come vergine pudica nel recinto del tempio? <...> Non tu sei, Maria, che, contro la tua intenzione, ti sei persuasa a sposare me?” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 783); por. PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 783.

³³⁷ „*Sermo de descriptione Deiparae* <...> una composizione tardiva, databile intorno al VII secolo” (G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 760).

³³⁸ Por. P.T. CAMELOT, «Virginité», 545-546; R. COGGI, *La Beata Vergine*, 71-72; G. DAMIGELLA, *Il mistero*, 107-108; D. FERNANDEZ, «Marie (Vierge)», 428; E. FLORKOWSKI, «Matka», 65-66; L. GAMBERO, *Maria*, 103-112; ID., «Mary», 144; T. LANE, *A Concise History*, 31-34; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 49-53; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 24-30; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 953.

³³⁹ „<...> Athanasius <...> never hints at a pre-Annunciation consecration of virginity” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 125); „Weder bei <...> noch bei Athanasius <...> ist Luk 1 34 überhaupt irgendwo erklärt oder für die beständige Jungfräulichkeit Mariens verwertet” (H. KOCH, *Adhuc virgo*, 38); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 124-125.

³⁴⁰ „Sant'Agostino è stato all'origine della tradizione che ha attribuito a Maria un voto di verginità” (J. GALOT, *Maria*, 151).

³⁴¹ Por. J. GALOT, *Maria*, 151-154; R. LAURENTIN, *Matka Pana*, 63-72.

³⁴² „Za wzorem swego poprzednika na stolicy aleksandryjskiej, św. Aleksandra, stosuje on do Maryi tytuł 'Boża Rodzicielka' <...>” (E. FLORKOWSKI, «Matka», 65); por. C.A. HALL, *Reading Scripture*, 57-64; J. PELIKAN, *Mary*, 55.58-59; T. PERRY, *Mary for Evangelicals*, 142-143; J. QUASTEN, *Patrology*, 75.

³⁴³ Por. J. BLOSSER, «Athanasius of Alexandria», 189; K. DESCHNER, *I znowu zapiał kur*, II, 44; J. QUASTEN, *Patrology*, 70-72; P. SCHAFF – H. WACE (red.), *Athanasius*, LXX.

jego wielkość nic nie traci, bo to jemu, który i tak w wielu dziedzinach ma pierwszeństwo, chwały nie ujmie³⁴⁴.

2.1.3. *Pierwszeństwo Grzegorza z Nazjanzu*. A co ze św. Grzegorzem? Data wygłoszenia *Pochwały św. Męczennika Cypriana* – 2 lub 4 październik 379 r.³⁴⁵ – sugeruje pierwszeństwo Nazjańczyka. Jednakże problem polega na tym, że nie ma tam mowy o żadnym ślubie dziewictwa *expressis verbis*, ani w odniesieniu do dziewicy Maryi³⁴⁶, ani do św. Justyny – dziewicy „szlachetnego rodu i skromnych obyczajów <...>”³⁴⁷. Św. Grzegorz tej tematyce poświęca zresztą stosunkowo mało uwagi³⁴⁸, chociaż znany jest mu wątek ofiarowania Maryi w świątyni³⁴⁹. Oprócz tego, według Nazjańczyka, dziewica Maryja, która jest modelem prawdziwego dziewictwa³⁵⁰, została scharakteryzowana jako dziewica ἀγνή – *czysta, święta*, ἀδέτοιος – *niezwiązana, niespętana*, ἀνυμφής – *niezamężna*, ἀπειρόγαμος – *nieznająca małżeństwa*, ἄχραντος – *czysta, nieskalana*, θεουδής – *bogobojna, pobożna*, ale nigdy jako dziewica ὄρκιος – *związana przysięgą, zaprzysiężona*³⁵¹. Dla wielkiego pisarza Kościoła wschodniego pierwszą dziewicą jest Trójca Przenajświętsza, a Jezus Chrystus – fundatorem dziewictwa na ziemi³⁵². Prawdziwa wielkość *Oratio 24* tkwi gdzie indziej. Jest to jedno z najstarszych świadectw praktyki wstawienniczej modlitwy maryjnej³⁵³. Pierwszeństwo

³⁴⁴ „the *Life* is groundbreaking as the first post-Constantinian hagiography <...>” (J. BLOSSER, «Athanasius of Alexandria», 190); por. J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 129. „Atanazy <...> na pewno jednak stanowił pierwowzór hierarchy nietolerancyjnego i żadnego władzy” (K. DESCHNER, *I znowu zapiał kur*, II, 44). „Na to, że Maryja jest naszą Siostrą, wskazał już św. Atanazy <...>” (B. FERDEK, *Nasza siostra*, 13). „Athanasius was also the first to devote serious attention to the status of the Holy Spirit” (T. LANE, *A Concise History*, 34); por. J. BLOSSER, «Athanasius of Alexandria», 190; K. DESCHNER, *I znowu zapiał kur*, II, 44; T. LANE, *A Concise History*, 34; J. QUASTEN, *Patrology*, 76-77. „Ci si trova dunque davanti all’antico tema della concezione attraverso l’orechio, di cui parlano per la prima volta <...> sant’Atanasio in Egitto <...>” (M.G. MUZI, «L’iconografia», 488); por. M.G. MUZI, «L’iconografia», 488-489. „In the history of the early Church no one was ever so implacable, so urgent in his demands upon himself or so derisive of his enemies” (R. PAYNE, *The Holy Fire*, 67); por. C.A. HALL, *Reading Scripture*, 57. „Athanasius was the first Greek Father of the Church who was not at home in the academic atmosphere of Christian philosophy. <...> Athanasius was the first Greek Father who did not regard himself as a ‘Christian philosopher’ <...>” (H. VON CAMPENHAUSEN, *The Fathers*, 69.81); por. K. DESCHNER, *I znowu zapiał kur*, II, 44. „Athanasius <...> the first theologian of any standing to preach in Coptic” (H. VON CAMPENHAUSEN, *The Fathers*, 73); por. H. VON CAMPENHAUSEN, *The Fathers*, 81. „Athanasius <...> created the conception of the first ‘ecumenical’ synod” (H. VON CAMPENHAUSEN, *The Fathers*, 78).

³⁴⁵ Por. D. FERNANDEZ, «Marie (Vierge)», 427; GREGORY OF NAZIANZUS, *Select orations*, 142; S. KAZIKOWSKI (red.), *Święty Grzegorz*, 262; J. QUASTEN, *Patrology*, 240.

³⁴⁶ Por. GRZEGORZ Z NAZJANZU, *Mowa 24*, 266-267.

³⁴⁷ GRZEGORZ Z NAZJANZU, *Mowa 24*, 265; por. GRZEGORZ Z NAZJANZU, *Mowa 24*, 265-266.

³⁴⁸ Por. S.S. FEDYNIAK, *Mariologia*, 52.

³⁴⁹ Por. G. GHARIB, «Presentazione di Maria», 1041.

³⁵⁰ Por. F. TRISOGLIO, «La Madre», 119-120.

³⁵¹ Por. G.I. SÖLL, «Aspetti», 21; F. TRISOGLIO, «La Madre», 103.107-109.111-112.115-116.

³⁵² „la verginità <...> dapprima si manifestava in pochi e rimaneva oscurata durante il tempo in cui regnava la legge. <...> Ma dopo che il Cristo naque da una madre casta e vergine <...> la verginità rifulse chiara ai mortali <...>” (GREGORIO NAZIANZENO, *Poemata moralia*, 314); por. L. GAMBERO, *Maria*, 180-181.

³⁵³ „Wymieniwszy w modlitwie te cuda i innych jeszcze więcej, i poprosiwszy Dziewicy Maryi o pomoc w niebezpieczeństwie <...>” (GRZEGORZ Z NAZJANZU, *Mowa 24*, 266); „al tempo di Gregorio s’invocava Maria nelle difficoltà” (M. DI S. MARIA, «Maria», 65); por. F.L. CROSS – E.A. LIVINGSTONE, *The Oxford Dictionary*, 883; M. DI S. MARIA, «Maria», 65; D. FERNANDEZ, «Marie (Vierge)», 427; T. KOEHLER, «Storia della mariologia», 1250; A.

oczywiście należy do bezimiennych egipskich chrześcijan, którym zawdzięczamy powstanie czcigodnej i niezwyklej modlitwy *Sub tuum praesidium* z przełomu III-IV wieków, znalezionej 1917 r. w Egipcie, obecnie znajdującej się w *John Rylands University Library* w Manchester³⁵⁴. A więc i św. Grzegorz z Nazjanzu nie może być uznany za autora hipotezy.

2.1.4. *Pierwszeństwo Protoewangelii Jakuba*. Podkreślić też należy, iż zwolennicy hipotezy ślubu, przypisując jej autorstwo wyżej wspomnianym osobom, nie uwzględniają wystarczająco wkładu pseudoepigraficznego dzieła *Protoewangelii Jakuba*, którego autorem miałby być Jakub, brat Pański i pierwszy biskup jerozolimski (Mt 6,3; Dz 15,13; 1Kor 15,7; Ga 2,12)³⁵⁵. Zostało ono napisane, jak twierdzą znawcy przedmiotu, około 150 r.³⁵⁶. Do tego właśnie dzieła lub raczej do tradycji, którą ono odzwierciedla³⁵⁷, należy pierwszeństwo idei tego, co zwolennicy hipotezy określają mianem *przedanuncyjnego ślubu wiekuiestego panieństwa Maryi*³⁵⁸. Oczywiście nie ma tam jeszcze żadnej mowy³⁵⁹, jak np. w *Ewangelii Pseudo-*

SANTORSKI, «Maryja», 936; G.I. SÖLL, «Aspetti», 25; H. THURSTON, «Virgin Mary», 460; F. TRISOGLIO, «La Madre», 119.

³⁵⁴ Por. F. COURTH (red.), *Mariologia*, 65; B. FERDEK, *Nasza siostra*, 7-8; D. FERNANDEZ, «Marie (Vierge)», 427; T. KOEHLER, «Storia della mariologia», 1249; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 20; S.C. NAPIÓRKOWSKI, «Maryja. IV», 29; PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 25; A. SANTORSKI, «Maryja», 936; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 582; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 949-950.

³⁵⁵ Por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 369; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 196-197.

³⁵⁶ Por. B. BAGATTI, «La verginità», 285; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 365.369; S. BENKO, *The Virgin Goddess*, 196; P. BROWN, *The Body & Society*, 273; J. CORLUIY, «Ewangelie apokryficzne», 657; F. COURTH, *Mariologia*, 132; F. COURTH (red.), *Mariologia*, 40; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 105; O. CULLMANN, «Kindheitsevangelien», 278; E. DĄBROWSKI, «Jakub (Protoewangelia Jakuba)», 507-509; S. DE FIORES, «Mariologia», 807; S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 782.785; J. DUQUESNE, *Maria*, 21; W. ECKEY, *Das Lukasevangelium*, 90; L. GAMBERO, *Maria*, 27-28.31; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 5; A. GUILLOIS, *Wykład*, I, 265; ID., *Wykład*, IV, 519; W. KNAPIŃSKI, «Apokryficzne księgi», 317; A. KNIAZEFF, *Matka*, 70; H. KOCH, *Adhuc virgo*, 42; T. KOEHLER, «Storia della mariologia», 1248; R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 53; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 64; J. ŁACH, *Dziecię*, 137; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_E; A. MERK, «La figura», 46; A. MÜLLER, *Discorso*, 88; A. МЕЛЬ, *Библія у лумепамыпа*, 18; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 80; J.J. PELIKAN, «Mary», 898; E. PERETTO, «Apocryfi», 101; E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 63; J. RATZINGER, «*Et incarnatus est de Spiritu*», 95; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 125; G. STANO, «Giuseppe», 795; M. STAROWIEYSKI, «Protoewangelia Jakuba (ProtEwJk)», 176-177; ID., «ProtEwJk», 266-268; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 581; C.P. THIEDE, *Jezus*, 42; H. THURSTON, «Virgin Mary», 460; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 944; G.G. TROMBELL, *Vita*, 30; E. WILFRIED, *Das Lukasevangelium*, 90. Grecki oryginał *Protoewangelii Jakuba* zastał odnaleziony przez G. Testuzę w 1958 r.; por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 365.

³⁵⁷ „it is possibile that some of the ideas incorporated by the unknown author into his work had been circulating earlier <...>” (S. BENKO, *The Virgin Goddess*, 196); „Apokryficzne Ewangelie są odgłosem podań ludowych <...>” (J. CORLUIY, «Ewangelie apokryficzne», 652); „jest to dokument świadczący o istnieniu tradycji o dziewiczości Maryi” (J. ŁACH, *Dziecię*, 137); por. B. BAGATTI, «La verginità», 287; S. BENKO, *The Virgin Goddess*, 203; L. GAMBERO, *Maria*, 33-34; G. JOUASSARD, «Marie», 76; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 71; E. PERETTO, «Apocryfi», 101; G.J. REID, «Apocrypha», 607; M. STAROWIEYSKI, «Protoewangelia Jakuba (ProtEwJk)», 177-178.

³⁵⁸ „the story of the vow of virginity derives from the 'Gospel of James', the so-called Protoevangelium <...>” (H. GRAEF, *Mary*, 9); „Da Motiv der *semper virgo* findet sich bereits im Marienleben des sog. Protevangelium des Jakobus <...>” (E. WILFRIED, *Das Lukasevangelium*, 90); por. S. DE FIORES, «Vergine», 1310; D.E. DOYLE, «Mary», 543; J. DUQUESNE, *Maria*, 21-24.33; W. ECKEY, *Das Lukasevangelium*, 90; G. MOLIN, «Die Frage», 78; A.E. NACHEF, *Mary*, 176; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 7-8; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 28-29; G.I. SÖLL, «Aspetti», 22; E. WILFRIED, *Das Lukasevangelium*, 90.

³⁵⁹ Niektórzy autorzy są jednak innego zdania: „the Protoevangelium of James <...> says Mary was subject to a religious vow of virginity <...>” (D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 64); por. D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 71.

*Mateusza i Księżde o narodzeniu świętej Maryi, o ślubie dziewictwa apertis verbis*³⁶⁰. Najważniejszy jest jednak fakt, iż czytamy tam o ofiarowaniu Maryi jako daru na służbę Panu: „προσάξω αὐτὸ δῶρον κυρίῳ <...>”³⁶¹, konsekwentnym skutkiem czego było przyznanie Maryi tytułu *dziewicy Pana*: „καὶ εἶπεν ὁ ἱερεὺς τῷ Ἰωσήφ Σὺ κεκλήρωσαι τὴν παρθένον κυρίου παραλαβεῖν εἰς τήρησιν ἑαυτῶ”³⁶². A owo dzieło, chociaż pochodzące prawdopodobnie jedynie z palestyńskich kręgów judeochrześcijańskich³⁶³, wywarło jednakże wielki wpływ na mentalność całego chrześcijaństwa oraz na rozwój teologii, pobożności, liturgii i ikonografii maryjnej. Z niego też korzystało lub do niego, co najmniej nawiązywało wielu ojców, pisarzy i teologów Kościoła³⁶⁴. Św. Grzegorz z Nyssy i św. Augustyn nie stanowią tutaj żadnego

³⁶⁰ „Et hoc deo meo votum feci ab infantia mea, ut in ipso qui me creavit in integritate permaneam <...>” (*Pseudo-Matthaei Evangelium*, XII,4); „sola virgo domini Maria <...> se ipsam domino virginitatem vovisse <...>” (*Evangelium*, VII,2); por. *Ewangelia Pseudo-Mateusza*, 7,1-2; 8,1; 12,4; J. CORLUY, «Ewangelie apokryficzne», 648; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 112-114; J. DUQUESNE, *Maria*, 33; J. GALOT, «Vierge», 465; G. GHARIB, «Presentazione di Maria», 1042; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 5-6; *Księga*, 7,4-6; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 45; R. LAURENTIN – F.M. DEBROISE, *Tajemnica Maryi*, 78; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 31.

³⁶¹ *Protevangeliium Jacobi. Graece*, IV,1; por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 107-108.114; W. ECKEY, *Das Lukasevangelium*, 90; L. GAMBERO, *Maria*, 29; S. JAKŠTAVIČIUS, *Ziwas*, 10; P. LAZZARIN, *Šventųjų knyga*, 389-390; А.П. ЛОПУХИН, *Библейская история*, 12; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 188; *Natività di Maria*, IV,1; *Protoevangelium des Jakobus*, 4,1; *Protoewangelia Jakuba*, 4,1; G.J. REID, «Apocrypha», 607; P. SKARGA, *Żywoty*, IV, 456-457; TARAZJUSZ, *Homilia*, 34-36.38; M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 170-171.174-175; Б. ВОЙНАРСКИЙ, *Сказания*, 72.

³⁶² *Protevangeliium Jacobi. Graece*, IX,1; „Protoewangelia Jakuba przedstawia Maryję jako dziewicę świętą <...>” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 369); „purissima Vergine fu da suo Parde, & Madre rinchiusa nel Tempio offrendola al Signore” (F. DIEZ, *Mariale*, 100); por. S. BENKO, *The Virgin Goddess*, 196-197; F. COURTH (red.), *Mariologia*, 40; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 115-116; A.K. EMMERICH, *Życie Maryi*, 83-89; EPIFANIO EL MONJE, *Vida de María*, 39-40; L. GAMBERO, *Maria*, 30; R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 55; A. MERK, «La figura», 49; А. МЕНЬ, *Библия и литература*, 19-20; *Natività di Maria*, IX,1; *Protoevangelium des Jakobus*, 9,1; *Protoewangelia Jakuba*, 9,1; TARAZJUSZ, *Homilia*, 38.

³⁶³ „Wydaje się, że autor pochodzi z kręgów judeochrześcijańskich <...>” (M. STAROWIEYSKI, «ProtEwJk», 266); por. B. BAGATTI, «La verginità», 287; S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 788; M.G. MUZI, «L'iconografia», 485; G.J. REID, «Apocrypha», 607; M. STAROWIEYSKI, «Protoewangelia Jakuba (ProtEwJk)», 177; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 53.

³⁶⁴ „it played a significant role in the development of Marian devotion” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 15); „Nonostante i limiti <...> essa ha esercitato un fascino indiscutibile sulla mentalità cristiana dei primi secoli e ha profondamente condizionato la liturgia, la predicazione, la devozione popolare e l'arte cristiana. <...> anche i padri della Chiesa vi fanno riferimento <...>” (L. GAMBERO, *Maria*, 28); „Liczne odpisy tego apokr. greckie, i przekłady: koptyjski, syryjski i arabski dowodzą wielkiej jego wziętości <...>” (W. KNAPIŃSKI, «Apokryficzne księgi», 317); „One of these had great success <...> especially in the Church of the Orient. This was the *Protoevangelium* <...>” (E. LE CAMUS, *The Life*, 157); „Toż samo podanie zapisane zostało <...> przez św. Epifaniasza <...> a następnie przez św. Jana Damasceńskiego <...>” (J. CORLUY, «Ewangelie apokryficzne», 654); „Gregorio di Tours (m. nel 594) e lo Pseudo-Crisostamo (ca. 600) vi spigolano” (P. DE AMBROGGI, «Infanzia di Gesù», 1934); „la tradizione apocryfa <...> presente in Origine, utilizzata da Basilio e ripresa *ad verbum* da Severo di Antiochia <...>” (E. GIANNARELLI, «Gregorio», 140); „ProtEwJk jest prawdopodobnie znana Klemensowi Aleksandryjskiemu <...> analogie do ProtEwJk spotykane u Justyna <...> ślady ProtEwJk spotykamy w homiliach Pseudo-Grzegorza Cudotwórcy, u Piotra Aleksandryjskiego, u Grzegorza z Nyssy, Epifaniasza, a także u pisarzy wczesnobizantyńskich. Na Zachodzie ślady tego wpływu odnajdujemy u Hilarego z Poitiers i Zenona z Werony, u poetów Juwenkusa i Prudencjusza” (M. STAROWIEYSKI, «Protoewangelia Jakuba (ProtEwJk)», 176-179); „<...> St. German of Constant., and pseudo-Gregory Nazianzen seem to adopt these legends” (A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_G); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 365.369; B. BAGATTI, «La verginità», 281-282.287.289.291; M. BÄR, «Maria», 35; P. BROWN, *The Body & Society*, 273-274; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 69-70; J. CORLUY, «Ewangelie apokryficzne», 654.657; F. COURTH (red.), *Mariologia*, 40; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 105.117; P. DE AMBROGGI, «Infanzia di Gesù», 1934; S. DE FIORES, «Vergine», 1310; S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 788; J. DUQUESNE, *Maria*, 17.21.23-24; EPIFANIO DI SALAMINA, *Il Panarion*, 403-404; EPIPHANIUS VON SALAMIS, *Gegen die Antidikomarianiten*, 239; L. GAMBERO, *Maria*, 105.110.233-234; GERMAN, *Na Zwiastowanie*, 173.177; G.

wyjątku³⁶⁵. Tego dowodem są wyżej wspomniane dzieła dwojga autorów, w których występują takie zdania i zwroty, które, bez żadnego cienia wątpliwości, przywołują sceny z życia Maryi znane tylko z *Protoewangelii Jakuba*. Oto dwa najbardziej wymowne przykłady: „Ἐπειδὴ δὲ τὴν ἀφιερωθεῖσαν τῷ Θεῷ σάρκα, οἷόν τι τῶν ἁγίων ἀναθημάτων ἀνέπαφον ἔδει φυλάττεσθαι <...>”³⁶⁶; „Sed quia hoc Israelitarum mores adhuc recusabant, desponsata est viro justo, non violenter ablatur, sed potius contra violentos custodituro quod illa jam voverat”³⁶⁷. Pierwsze zdanie, w którym dziewictwo Maryi zostało przyrównane do Bogu złożonej ofiary, nawiązuje do tego wątku tradycji *Protoewangelii Jakuba*, w którym jest mowa o uroczystym ofiarowaniu trzyletniej Maryi na służbę Panu w świątyni jerozolimskiej³⁶⁸, a drugie przypomina te motywy tradycji *Protoewangelii Jakuba*, z których dowiadujemy się w jakich okolicznościach Maryja została poślubiona Józefowi – stróżowi jej dziewictwa³⁶⁹. A takich tekstów-aluzji w owych utworach, szczególnie zaś u św. Grzegorza z Nyssy, który nawet wyraźnie to oznajmia³⁷⁰, jest o wiele więcej³⁷¹. Stąd można wysnuć wniosek, iż komentarze Grzegorza z Nyssy i Augustyna do Łk 1,34 (wprawdzie Hipponczyk w mniejszym stopniu³⁷²), są pod wpływem tekstu lub tradycji

---

GHARIB, «Presentazione di Maria», 1041; E. GIANNARELLI, «Gregorio», 140; A. GILA, «Antiche omelie», 381; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 5-6; B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA – M. KRUK, «Maryja», 59; T. JODELKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 11.25; E. JOSI, «Annunciazione», 1385; W. KNAPIŃSKI, «Apokryficzne księgi», 317; T. KOEHLER, «Storia della mariologia», 1248; R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 57.62.67; E. LE CAMUS, *The Life*, 157-158; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 410-411; S. LONGOSZ, «Maryja», 13; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_{E-G}; A. МЕНЬ, *Библия и умепамыпа*, 18-22; M.G. MUZI, «L'iconografia», 481-485.487; ORIGENE, *Commento a Matteo*, 210; E. PERETTO, «Apocriphi», 97-98.111; E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 63-68.81; A. PRANDI, «Annunciazione», 1386-1387; PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 783-784; G.J. REID, «Apocrypha», 607; A. SANTORSKI, «Maryja», 932; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 126; P. SKARGA, *Żywoty*, IV, 456-457; G. STANO, «Giuseppe», 791-792; M. STAROWIEYSKI, «Protoewangelia Jakuba (ProtEwJk)», 175-177.179; ID., «ProtEwJk», 267-268; TARAJUSZ, *Homilia*, 33nn; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 944.948.957.968.970; F. TRISOGLIO, «La Madre», 93-94.109.

³⁶⁵ „Znany do pewnego momentu tylko z apokryfów wątek o ślubie czystości uczynionym przez Maryję zostanie przejęty przez wielkiego Augustyna <...>” (R. PINDEL, *Zwastowanie*, 28); „Il Nissenno è pure importante per aver usato abbondantemente gli apocriphi, soprattutto il *Protovangelo di Giacomo* <...>” (E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 955); por. O. BARDENHEWER, *Geschichte*, III, 208; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_F.

³⁶⁶ GREGORIUS NYSSENUS, *In diem*, 324; por. GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 320-321; G.I. SÖLL, «Aspetti», 22.

³⁶⁷ AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4. Podobnie o św. Józefie pisał św. Hieronim: „<...> Giuseppe <...> fu il custode di Maria, che si credeva egli avesse presa come moglie” (GIROLAMO, *Sulla perpetua verginità*, 272); por. L. GAMBERO, *Maria*, 233. A on nie tylko znał, lecz i polemizował z niektórymi wątkami apokryficznymi: „Girolamo <...> respinge le informazioni provenienti dagli apocriphi <...>” (L. GAMBERO, *Maria*, 234).

³⁶⁸ Por. *Protevangelium Jacobi. Graece*, VII,1 – VIII,1; *Natività di Maria*, VII,1 – VIII,1; *Protoevangelium des Jakobus*, 7,1 – 8,1; *Protoewangelia Jakuba*, 7,1 – 8,1.

³⁶⁹ Por. *Protevangelium Jacobi. Graece*, VIII,1 – IX,3; *Natività di Maria*, VIII,1 – IX,3; *Protoevangelium des Jakobus*, 8,1 – 9,3; *Protoewangelia Jakuba*, 8,1 – 9,3.

³⁷⁰ „Ho sentito parlare di una storia apocriфа <...>” (GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 319); por. MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 187.

³⁷¹ „Αὕτη τῆς Μαρίας ἡ φωνή, ἀπόδειξις τῶν κατὰ τὸ κρῦφον ἱστορουμένων ἐστίν” (GREGORIUS NYSSENUS, *In diem*, 324); por. GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 318-320; J. CORLUY, «Ewangelie apokryficzne», 654; G.I. SÖLL, «Aspetti», 19.22. „Illa quia proposuerat virginitatem, et erat maritus ejus, non ablator, sed custos pudoris : imo non custos, qui Deus custodiebat ; sed testis pudoris virginalis fuit maritus, ne de adulterio gravida putarerur <...>” (AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXXV*, II,2); por. AUGUSTYN, *Z Kazania* 225, 121.

³⁷² „he was guided principally by the pertinent biblical texts and the creed rather than apocryphal writings” (D.E. DOYLE, «Mary», 542); „Finally, it found its way into the Occident <...> in the *Gospel of the Nativity of Mary* and in the *Gospel of the pseudo-Matthew*” (E. LE CAMUS, *The Life*, 157).

*Protoewangelii Jakuba*³⁷³. Co więcej, według opinii niektórych autorów obydwaj ojcowie nie tylko ją znali, ale nawet z nią polemizowali (praktyczny wymiar mariologii), w szczególności z jej tendencją do ukazywania bierności postaci Maryi³⁷⁴. Dlatego też Nysseńczyk *ofiarowaną* przekształcił na *ofiarowującą się*³⁷⁵, a Hippończyk owo *ofiarowanie się* nazwał *ślubowaniem*³⁷⁶. W odniesieniu do innowacji Augustyna trzeba zaznaczyć, iż istotnie był to pomysł bez precedensu. Jeśli zaś chodzi o *novum* objaśnienia Grzegorza to wszystko zależy od tego, w jakim języku czytamy *In diem Natalem Christi*. Jeżeli np. po łacinie i po włosku to rzeczywiście mowa jest tam o tym, że Maryja nie chce zrezygnować ze *swojego* postanowienia³⁷⁷ bądź przekonania³⁷⁸. Wręcz stanowczo oświadcza: „Interdixi, inquit, mihi consuetudine viri”³⁷⁹; „Ella dice: Ho rinunciato ad ogni contatto con l’uomo”³⁸⁰. Jeżeli jednak sięgniemy po oryginał grecki, to zamiast łacińsko-włoskiego *swojego* postanowienia lub przekonania znajdziemy „οὔτε τῶν κεκριμένων ἐξέρχεται”³⁸¹, a w miejsce *interdixi mihi* i *ho rinunciato* – „Ἀπαρηταί μοι <...>”³⁸². Pierwsza fraza, jak widzimy, nie posiada żadnego zaimka dzierżawczego, w drugiej natomiast czasownik ἀπαρηταί nie występuje w formie pierwszej osoby liczby pojedynczej, ale trzeciej. W dodatku jest to strona bierna. Oznacza to, że łacińsko-włoskie tłumaczenie jest piękne, ale niedokładne³⁸³. Dosłowne tłumaczenie ἀπαρηταί μοι byłoby takie: *interdicitur / interdictum est mihi* i *mi fu interdetto / proibito*. Innymi słowy, opinia św. Grzegorza z Nyssy w tej kwestii nie jest wystarczająco jasna, gdyż podmiotem τῶν κεκριμένων i ἀπαρηταί może być zarówno

³⁷³ „Sermo 291,5-6 reveals that he shared the commonly held tradition that she had in fact made a vow of virginity <...>” (D.E. DOYLE, «Mary», 543); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 128-130; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 52; J. GALOT, «Vierge», 465; E. GIANNARELLI, «Gregorio», 140-141; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 5; A.E. NACHEF, *Mary*, 176; G.I. SÖLL, «Aspetti», 22-23. Zależność św. Augustyna od pism św. Grzegorza z Nyssy jest raczej równa zeru: „Furthermore, it is quite certain that Augustine did not know or use any of Gregory of Nyssa’s writings” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 141); por. S. DE FIORES, «Vergine», 1314.

³⁷⁴ „Das Jakobus-Protoevangelium spricht über die Versprechung Anna, dass sie Maria Gott weiht. Gegen diese Meinung kämpften von allem Gregorius von Nyssa und Augustinus, wodurch beide auf die freiwillige und abgeklärte Entscheidung Mariens verwiesen wollten” (A. GEJDOS, *Lauretanische Litanai*, 14); „W pewnym przekonującym artykule, badającym także to dzieło, Enrico Norelli nie waha się określić Maryi mianem postaci biernej, podporządkowanej działaniu i uczuciom innych osób” (E. GIANNARELLI, «Maryja», 58); „W Protoewangelii Jakuba kapłan, który przyjmuje Maryję, decyduje o Jej przyszłości <...>” (R. LAURENTIN – F.M. DEBROISE, *Tajemnica Maryi*, 78); por. A. ECKMANN, *Symbol*, 178; M. GILSKI, *Mariologia*, 145-157.

³⁷⁵ „<...> Gregorio di Nissa non considera più la *virginitas* <...> di Maria come conseguenza del voto di un altro (di Anna), bensì la presenta come una consacrazione a Dio, con un atto di volontà, libero <...>” (G.I. SÖLL, «Aspetti», 22); por. E. GIANNARELLI, «Gregorio», 141-142; A. GILA, «Antiche omelie», 359-360; A.E. NACHEF, *Mary*, 176; G.I. SÖLL, «Aspetti», 22-23.

³⁷⁶ „Doch ist S. Augustin der einzige Kirchenvater, welcher ausdrücklich ein Keuschheitsgelübde annimmt” (B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 107); „les apocryphes qui racontaient la présentation de Marie ne parlaient pas de ce vœu; et lorsque saint Augustin <...> se mit à souligner le vœu de virginité chez Marie <...>” (J. GALOT, «Vierge», 465).

³⁷⁷ „nec a proposito recedit suo” (GREGORIUS NYSSENUS, *In diem*, 324).

³⁷⁸ „ma neppure venendo meno alle sue convinzioni” (GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 320).

³⁷⁹ GREGORIUS NYSSENUS, *In diem*, 324.

³⁸⁰ GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 320.

³⁸¹ GREGORIUS NYSSENUS, *In diem*, 324.

³⁸² GREGORIUS NYSSENUS, *In diem*, 324.

³⁸³ „Tłumaczenia jak kobiety – albo piękne, albo wierne” (F.M.A. Voltaire).

Maryja, jak i jej rodzice³⁸⁴. O świadomej i dobrowolnej decyzji Maryi mowa jest dopiero w *Homilii na Zwiastowanie* Pseudo-Grzegorza z Nyssy: „ἀνδρα γήϊνον οὐ βούλομαι γνῶναι <...> τῷ ἐπουρανίῳ νομφίῳ ἑμαυτὴν ἀπεκλήρωσα <...>”³⁸⁵.

2.2. *Przedstawiciele*. Teraz zajmijmy się kwestią przedstawicieli. Jest ona także naznaczona różnego rodzaju *szczelinami interpretacyjnymi*. Oto fakty. Po pierwsze pamiętajmy, że początkowo liczba spadkobierców św. Grzegorza z Nyssy i św. Augustyna była stosunkowo mała³⁸⁶. Do ich grona, oprócz wyżej wspomnianych pseudo-przedstawicieli hipotezy ślubu – św. Atanazego, św. Grzegorza z Nazjanzu i św. Ambrożego, zazwyczaj są jeszcze zaliczani św. Epifaniusz (ok. 315-403), św. Jan Chryzostom (ok. 347-407), św. Hieronim (ok. 345-420), Pseudo-Grzegorz z Nyssy (IV w.), Teofil Aleksandryjski (†412), Teodot z Ancyry († ok. 445), Pseudo-Grzegorz Taumaturg (V w.), św. Jakub z Sarug (ok. 451-521), św. Fulgencjusz z Ruspe (468-533), św. Sofroniusz (ok. 560-638), św. Beda Czcigodny (ok. 673-735) i św. Jan Damasceński (ok. 655-750)³⁸⁷. Na pierwszy rzut oka taka lista robi niemałe wrażenie. Przecież wiele z wymienionych osób to są wielcy święci i znakomicie wykształceni ludzie. Ponadto Złotousty i Księżę egzegetów należą przecież do grona najwybitniejszych przedstawicieli złotego wieku ojców Kościoła³⁸⁸. Tak, to prawda, ale z drugiej strony, skoro już mowa o złotym wieku patrystyki, który trwał od połowy IV w. do połowy V w.³⁸⁹, nie zapominajmy, że owa lista wybitnych ojców Kościoła jest przecież o wiele dłuższa³⁹⁰. Poza tym, jak wspomniano w przypisie 387 Chryzostom jest zaliczany do kolegium zwolenników hipotezy ślubu jedynie z

³⁸⁴ „Gregorio di Nissa dunque spiega la volontà che Maria manifesta di rimanere vergine, come conseguenza di una consacrazione a Dio. In precedenza aveva parlato di consacrazione fatta dalla madre prima della nascita di lei. A questa consacrazione prenatale, si è aggiunta anche una promessa o voto fatto personalmente di Maria? Gregorio non lo afferma esplicitamente” (G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 321); „Tiewas su motinu apierawoje dukteri Wieszpatem. Duktie pati sawi apierawoje” (M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 174).

³⁸⁵ *Γρηγορίου ἐπισκόπου*, 537.

³⁸⁶ „The number of Church Fathers who side with Augustine is very, very small” (N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 107); „Dopo questi Padri bisogna attendere fino al s. 8° in Occidente e al s. 10° in Oriente prima di vedere riproposta l'ipotesi” (E. VALLAURI, «L'esegesi», 455); por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 11.

³⁸⁷ „Only with Bede (d. 735) <...> is Augustine's exegesis of 34B explicitly resumed. <...> the vow interpretation <...> it may be implied in Pseudo-Gregory Thaumaturgus (5th cent.). <...> John Damascene (d. 749) seems to imply a vow <...>” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 11); „This notion is found <...> in the writings of <...> Jerome” (D.E. DOYLE, «Mary», 543); „The common teaching which regards Luke 1, 34 as an obvious indication of a proposal, or vow <...> counts among its advocates a long list of ancient and modern authors. *Ancient* authors <...> Sophronius <...>” (N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 104); „Aber schon im 4. und 5. Jahrhundert gibt es noch andere, z. B. Epiphanius und Jakob von Sarug, andere wieder geben indirekt einen Jungfräulichkeitsvorsatz zu, wie Johannes Chrysostomus” (O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 301-302); „Ita Ambrosius, August. Theophyl. & Beda” (J. TIRINI ANTVERPIANI – SOCIETAS JESU, *Commentarius*, 984); por. C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 107; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 104-105.

³⁸⁸ Por. L. GAMBERO, *Maria*, 226; D. OLSZEWSKI, *Dzieje*, 77.

³⁸⁹ Por. Č. KAVALIAUSKAS, *Trumpas teologijos žodynas*, 55; D. OLSZEWSKI, *Dzieje*, 76.

³⁹⁰ „Hilary z Poitiers <...> Atanazy z Aleksandrii <...> Damazy z Rzymu <...> Efreem <...> Marcin z Tours <...> Bazyl z Cezarei <...> Grzegorz z Nazjanzu <...> Grzegorz z Nyssy <...> Ewagriusz z Pontu <...> Jan Chryzostom <...> Ambroży z Mediolanu <...> Hieronim <...> Teodor z Mopsuestii <...> Augustyn z Hippony <...> Jan Kasjan <...>” (D. OLSZEWSKI, *Dzieje*, 77).

tytułu świadka pośredniego. Naszym jednak zdaniem, nawet taki tytuł mu nie należy, ponieważ drugi paragraf czterdziestej dziewiątej homilii do *Księgi Rodzaju* (bo o ten tekst właśnie tutaj chodzi³⁹¹), w którym jest mowa między innymi o znaczeniu paradygmatycznym ofiary Abrahama (Rdz 22,1-19), jest zbyt ogólnikowy³⁹². Ponadto w tymże samym kazaniu św. Jan, komentując wers Łk 1,34, napisał: „obstupfacta est et admirata, dixitque : *Quomodo erit mihi istud, quia virum non cognosco* <...> ? <...> Sane propter hoc erit, quoniam virum non cognoscis. Nam si cognosceres virum, non fuisses habita digna ut huic ministerio servires. Itaque ea de causa, qua dubitas, ea ipsa de causa crede”³⁹³. Jak widzimy, o przedanuncjacyjnym ślubie dozgonnego dziewictwa Maryi nie ma tu ani słowa. Jak się okazuje dla wielkiego kaznodziei, podobnie jak i dla Orygenesesa, pytanie Maryi jest raczej znakiem jej niewiary lub wątpliwości³⁹⁴. A więc Złotoustego również nie można uznać za zwolennika hipotezy ślubu³⁹⁵. Przyjrzyjmy się teraz Strydończykowi, który był wielkim znawcą Pisma Świętego i polemizował przeciwko antydziewiczym poglądom Helwidiusza (IV w.) i Jowiniana (340-410)³⁹⁶. Dlatego jego świadectwo jest o wiele ważniejsze niż opinia tuzina innych teologów lub egzegetów. Czy jednak na pewno św. Hieronim był zwolennikiem hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu wiekiestego panieństwa Maryi? Problem ze sprawdzeniem tej tezy polega znowu na tym, że nie wiemy, o jaki tekst ojca *Vulgaty* chodzi, dlatego najlepszym rozwiązaniem było przeczytanie najbardziej mariologicznych tekstów świętego. Okazuje się św. Hieronim, nawet nie zważając na sceptycyzm wobec *virginitas in partu* Maryi³⁹⁷, broni trwałego dziewictwa Maryi³⁹⁸, ale nie jest zwolennikiem hipotezy ślubu. W pismach wybitnego egzegety, gdzie zamiast *cognosco* występuje *cognovi*³⁹⁹, Łk 1,34 jest jedynie świadectwem dziewictwa *ante partum* Maryi i pytaniem o sposób⁴⁰⁰. Takiego zdania są także inni znawcy mariologii św.

³⁹¹ „andere wieder geben indirekt einen Jungfräulichkeitsvorsatz zu, wie Johannes Chrysostomus. <...> *In Genesim*. hom. 49, n. 2, P. G. 54, 446 <...>” (O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 302).

³⁹² „he had offered him as a sacrifice and had given evidence of a perfect attitude <...>” (JOHN CHRYSOSTOM, *Homilies*, 42-43); por. JOHN CHRYSOSTOM, *Homilies*, 42-43.

³⁹³ JOANNES CHRYSOSTOMUS, *Homilia XLIX*, 2; por. JOANNES CHRYSOSTOMUS, *Homilia XLIX*, 2; JOHN CHRYSOSTOM, *Homilies*, 46; G. JOUASSARD, «Marie», 94.

³⁹⁴ „John Chrysostom clearly interprets Mary’s question in terms of doubt and disbelief” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 136); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 136-137; E. GIANNARELLI, «Maryja», 51.

³⁹⁵ Oprócz tego miejmy na uwadze, że „Bei Epiphanius und Chrysostomus ist das Schwiegen von Luk 1 34 um so auffällender, als sie nach biblischen Stellen für ihre Anschauung suchen, aber nur die Kreuzesszene Joh 19 26 f. ausfindig machen, aus der hervorgehe, dass Maria ausser Jesus keine Söhne gehabt haben könne und Josef schon tot gewesen sein müsse” (H. KOCH, *Adhuc virgo*, 39).

³⁹⁶ Por. L. GAMBERO, *Maria*, 226-236; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 70.

³⁹⁷ „Girolamo tuttavia dimostra un certo scetticismo in tema di *virginitatis in partu* <...>” (L. GAMBERO, *Maria*, 231); por. L. GAMBERO, *Maria*, 231-233; A. KNIAZEFF, *Matka*, 70.72.

³⁹⁸ „La santa Maria, la beata Maria è madre e vergine; vergine prima del parto e vergine dopo il parto” (GIROLAMO, *Omelia su Giovanni*, 287); por. L. GAMBERO, *Maria*, 230.232-234.

³⁹⁹ „*Quomodo erit hoc, quia virum non cognovi* <...>” (EUSEBIUS HIERONYMUS, *De perpetua virginitate*, 4 D); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 138-139.

⁴⁰⁰ „sed etiam ipso Gabriele deferente verbum, rationem de promissionis exigit novitate, dicendo : *Quemudmodum erit istud* <...> Illam utique <...> ad inquirendam rationem reddidit audacem <...>” (EUSEBIUS HIERONYMUS, *Epistola VI*, VI D); por. D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 27.

Hieronima, z których jedni bezpośrednio tak stwierdzają⁴⁰¹, a z kolei drudzy, pośrednio to sugerują – *argumentum ex silentio* – nie wciągając świętego na listę zwolenników hipotezy⁴⁰². A więc Strydończyka także należy wykluczyć, podobnie jak Konstantynopolitańczyka. To oznacza, że ojcowie złotego wieku patrystyki, oczywiście oprócz św. Grzegorza z Nyssy i św. Augustyna, nie znali lub nie popierali poglądów prekursorów hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu trwałego panieństwa Maryi.

A co z pozostałymi dziesięcioma wyżej wymienionymi sympatykami hipotezy? Ich teksty także przebadaliśmy. Konkluzje są następujące. 1) Św. Epifaniusz⁴⁰³, Teodot z Ancyry⁴⁰⁴, św. Fulgencjusz z Ruspe⁴⁰⁵, św. Sofroniusz⁴⁰⁶ i św. Jan Damasceński⁴⁰⁷ są pod wpływem apokryficznej tradycji *Protoewangelii Jakuba*. 2) Żaden z owych dziesięciu autorów nie pisze o przedanuncjacyjnym ślubie wiecznego dziewictwa Maryi *expressis verbis*. Jest mowa o *niechęci posiadania stosunków cielesnych / poznania mężczyzny / stracenia dziewictwa, o postanowieniu / konsekracji / poświęceniu się Stwórcy / niebieskiemu oblubieńcowi / świadectwu czystości / ofiarowaniu Bogu dziewictwa, o chęci / pragnieniu rzeczy niebieskich / zostania dziewicą, zamiarze naśladowania czystości anielskiej*⁴⁰⁸, ale nigdzie w ich tekstach nie padają zwroty typu

---

⁴⁰¹ „nowhere in his works is there any indication of a vow of virginity” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 137); „Auch Hieronymus und Ambrosius machen diese Stelle niemals für die beständige Jungfräulichkeit Mariens geltend <...>” (H. KOCH, *Adhuc virgo*, 39); „Jerome, like Ambrose, read *cognovi* and thus lacks the interpretation in terms of a vow” (C.W. NEUMANN, *The Virgin*, 102); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 137-140; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 27; E. SZYMANEK, *Wykład*, 64.

⁴⁰² „Ancient authors <...> Gregory of Nyssa, Bede, Bernard, John Geometra, Sophronius, Eadmerus, Anselm, Rupert, Hugh of St. Victor, Thomas Aquinas, Bonaventure, Suárez, Duns Scotus, Bossuet, Godefridus Abbas Admontensis, Petavius, Maldonatus, Calmet, and Cornely” (N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 104-105); por. L. GAMBERO, *Maria*, 226-237.

⁴⁰³ „Als Joseph die Jungfrau angetraut erhielt auf Grund des Loses, das sie zu jenem Schritte gezwungen hatte, da wurde sie ihm nicht übergeben zur ehelichen Verbindung, – wenn ich sagen soll, was wahr ist: weil er Witwer war. <...> sondern damit er aufbewahrt würde zum Zeugnis für das, was da kommen sollte, damit das Heilswerk der Menschwerdung nicht in falschen Lichte dem Volke erscheine, sondern in Wahrheit bezeugt sei, ohne Mannessamen im. Hl. Geist gewirkt in Wahrheit. Denn wie konnte ein so hochbetagter Greis die Jungfrau zum Weibe haben, da er schon von seiner ersten Frau her ein Witwer war mit soviel Jahren?” (EPIPHANIUS VON SALAMIS, *Gegen die Antidikomarianiten*, 239).

⁴⁰⁴ „Il giusto Giuseppe invece la prese in sposa, per essere custode della verginità <...> Per cui, anche lui, il custode, avendo sospettato di lei e pensato di non aver convenientemente custodito la sua sposa, 'decise di rimandarla in segreto' <...>” (TEODOTO DI ANCIRA, *Omelia V*, 508); por. L. GAMBERO, *Maria*, 303-304; TEODOTO DI ANCIRA, *Omelia*, 513; ID., *Omelia V*, 508.

⁴⁰⁵ „Anche Giuseppe, che Maria aveva ricevuto non per il rapporto carnale e la corruzione della carne, ma come testimone e custode della santa verginità e della purissima fecondità <...>” (FULGENZIO DI RUSPE, *Epistola*, 555); por. J.B. BAUER, «De Sancti Fulgentii», 534.

⁴⁰⁶ „Nigdy nie zbliżyłam się do mego oblubieńca i stróża z małżeńskim zamiarem. <...> ja od urodzenia wychowywałam się w miejscu Najświętszym, gdzie żaden mężczyzna się nie jawi <...>” (SOFRONIUSZ, *Mowa*, 132); por. SOFRONIO DI GERUSALEMME, *Omelia sull'Annunciazione*, 150-151; SOFRONIUSZ, *Mowa*, 133.

⁴⁰⁷ „la govane dai sacerdoti viene data in sposa a Giuseppe <...> E gli sponsali furono custodia della Vergine <...>” (GIOVANNI DAMASCENO, *Esposizione*, 492); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 11; GIOVANNI DAMASCENO, *Esposizione*, 492-493.

⁴⁰⁸ „oderwał od ziemskich rzeczy do pragnienia rzeczy niebieskich <...>” (BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 81); „La Vergine era veramente piena di grazia, se per dono divino le fu concesso, prima fra le donne, di offrire a Dio il gloriosissimo dono della verginità. <...> era tutta intenta ad imitare la pureza di vita degli angeli <...> Come è possibile – dice – che io concepisca e dia alla luce un figlio, io che ho deciso di consacrare l'intera mia vita a testimonianza della purezza?” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 699.701); „La Vergine non ebbe né volle avere alcun rapporto carnale con un uomo <...>” (FULGENZIO DI RUSPE, *Epistola*, 557); „Come potrà

ślub dziewictwa lub ślubować dziewictwo. 3) Dla św. Jakuba z Sarug, św. Sofroniusza i św. Bedy Czcigodnego fragment Łk 1,34 jest pytaniem *de modo*⁴⁰⁹. Maryja pyta o *sposób* poczęcia nie z powodu złożonego wcześniej trwałego ślubu dziewictwa, ale zasadniczo z trzech przyczyn: a) z racji zapowiedzianego dziewiczego poczęcia⁴¹⁰, b) z racji ogłoszonego poczęcia Syna Bożego⁴¹¹ i c) z racji oznajmionego poczęcia już dokonanego⁴¹². 4) Kwestia stanowiska kontrowersyjnego Teofila Aleksandryjskiego⁴¹³ jest analogiczna do przedstawionej wyżej sytuacji w odniesieniu do pism św. Hieronima – znowu nie mamy żadnego odniesienia do

---

accadermi questo se non voglio conoscere alcun uomo terrestre, dal momento che ho consacrato me stessa allo sposo celeste? Voglio rimanere vergine; non voglio perdere la gloria della verginità” (PSEUDO-GREGORIO NISSENO, *Omelia sull'Annunciazione*, 790); „daleka od tego rodzaju życia, a nawet myśli <...>” (SOFRONIUSZ, *Mowa*, 132); „Ma già prima della nascita fu consacrata al Creatore e dopo la nascita fu offerta in ringraziamento <...>” (TEODOTO DI ANCIRA, *Omelia*, 513); por. BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 80.82; BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 699; BEDA VENERABILIS, *In festo*, 11 C-12 C; FULGENTIUS RUSPENSIS, *Epistola XVII*, 12; L. GAMBERO, *Maria*, 303-304; G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 788; A. GILA, «Antiche omelie», 371; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 11; *Γρηγορίου επισκόπου*, 537; D. MONTAGNA, «La lode», 537; J. QUASTEN, *Patrology*, 277-280; SOFRONIO DI GERUSALEMME, *Omelia sull'Annunciazione*, 149-150.

⁴⁰⁹ „Maria <...> crede alle sue parole, ma certa del fatto che bisognava portare a compimento ciò che <...> udiva dall'angelo – che già prima aveva letto nel Profeta <...> chiede soltanto in che modo ciò si potrà compiere. <...> il Profeta aveva predetto <...> senza però indicarne il modo <...>” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 701); „All'angelo rispose: 'Come avverrà come tu dici?'” (GIACOMO DI SARUG, *Omelia*, 152); „<...> Panna usłyszała o Bożym poczęciu i dowiedziała się o cudownym niesieniu w łonie <...> zdziwiona tymi słowy; znała kobiecą naturę <...> Zdawała sobie sprawę, że nie może nastąpić zrodzenie bez złączenia z mężczyzną. Świadomą tedy, iż jest sama nietknięta <...> zapytała archaniola Gabriela <...> 'Jak się to stanie, skoro nie znam pożycia z mężem?' (Łk 1, 34). Jak mam uwierzyć twym dalekim od ustalonych praw natury słowom? <...> Jak więc może się to stać ze mną <...> Jak mam być matką <...> gdy nie znam życia z mężczyzną? <...> Wziąwszy przeto pod uwagę naturalne prawa, ponownie pytam: 'Jak się to stanie, skoro nie znam pożycia z mężem?'” (SOFRONIUSZ, *Mowa*, 131-133); por. BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 82; SOFRONIO DI GERUSALEMME, *Omelia sull'Annunciazione*, 148-150.

⁴¹⁰ „il Signor ti elesse perché madre sua fossi nella tua verginità. Ecco da ora santamente tu concepirai <...> Dice Maria: 'Come avverrà quel che tu dici? Poiché uomo non mi conosce, come darò frutto?' <...> Dice elle a lui: 'Come avverrà come tu dici, poiché io sono vergine e frutto nelle vergini non v'è?'” (GIACOMO DI SARUG, *Omelia*, 149.151); „concepirai e un figlio nella tua verginità partorirai'. <...> 'Vergine io sono, mio Signore, e come di concepimento a me tu parli? Cosa nuova è la tua; parla, spiega quel che tu dici'” (GIACOMO DI SARUG, *Omelia*, 156); „Du bist gebenedeit, denn gebenedeit ist die Frucht deiner Jungfräulichkeit. <...> Der Herr verlangt nach dir, dass du in deiner Jungfräulichkeit seine Mutter werdest. <...> Wie kann ich fruchtbar sein, da ich nie einen Mann erkenne? Du kündigst mir einen Sohn an, da ich doch der ehelichen Gemeinschaft fernbleibe. Ich höre von einer Geburt, ohne dass ich eine Vermählung sehe. <...> Er sprach zu ihr: 'Gegrüsst seit du, Maria, unser Herr ist mit dir; in deiner Jungfräulichkeit wirst du empfangen und einen Sohn gebären'. Sie antwortete ihm: 'Wie kann dies geschehen, wie du sagst, da ich Jungfrau bin, und die Jungfräulichkeit keine Frucht hervorbringt?'” (JAKOB VON BATNÄ IN SARUG, *Gedicht*, 294.296); „Nie myśl, Panno, o poczęciu innych kobiet. Poczniesz poczęciem bez siania, poczęciem niewypowiedzianym, poczęciem nie do wyrażenia, poczęciem Bożym <...>” (SOFRONIUSZ, *Mowa*, 129); por. BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 82; SOFRONIO DI GERUSALEMME, *Omelia sull'Annunciazione*, 147.

⁴¹¹ „Oto poczniesz i porodzisz Syna <...> Najwyraźniej bowiem mówi, że Pan Jezus <...> jest prawdziwym Synem Boga Ojca <...>” (BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 81); „Porodzisz Syna, który nie tylko będzie widziany jako człowiek, lecz też uznany za Boga. <...> I Ten tę samą z Tobą będzie miał naturę, który tej samej z Bogiem Ojcem jest natury” (SOFRONIUSZ, *Mowa*, 130); por. BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 81; SOFRONIO DI GERUSALEMME, *Omelia sull'Annunciazione*, 148-149; SOFRONIUSZ, *Mowa*, 130-131.

⁴¹² „Jestem sługą Bożym i spełniam zadanie zanieśienia odpowiedzi, a Ty w łonie swym masz zamkniętego Boga, przybywającego w Tobie według ciała <...> zwiastuję Ci niewypowiedziane Jego poczęcie, niewypowiedziane Jego objawiam Ci wcielenie <...> widzę Go tu obecnego; w niebie zadanie mi zlecił, a widzę Go w Tobie Dziewicy przebywającego. Wieczny był Ten, który zstąpił do Panny; nie znał czasu Ten, któregoś w czasie poczęła <...> 'Poczniesz' więc, jak powiedziałem, owszem, widzę, iż już poczęłaś, gdy tylko Ci rzekłem ono 'bądź pozdrowiona' i 'porodzisz Syna' <...>” (SOFRONIUSZ, *Mowa*, 128-129.134); por. SOFRONIO DI GERUSALEMME, *Omelia sull'Annunciazione*, 145-147.152; zob. również PIOTR DAMIANI, *Homilia*, 136-137.

⁴¹³ Por. G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 431-432; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 585.

źródła. Przeczytaliśmy więc tylko najbardziej mariologiczne teksty owego autora⁴¹⁴. Konkluzja jest następująca: patriarcha Aleksandrii wymienia nieskalane poczęcie⁴¹⁵, dziewiczy poród⁴¹⁶ i uświęcenie łona Maryi⁴¹⁷, ale o ślubie dziewictwa nie ma żadnej wzmianki. Oczywiście jesteśmy świadomi tego, że omawiane fragmenty stanowią zaledwie mały wycinek spuścizny literackiej Teofila⁴¹⁸. Dlatego jako argument dodatkowy, co prawda pośredni, przytaczamy opinię badaczy, według której mariologia biskupa aleksandryjskiego jest określana jako *zwykła* i *minimalna*⁴¹⁹. 5) Świadectwo Pseudo-Grzegorza Taumaturga jest zbyt nieokreślone⁴²⁰. Maryja jest zatroskana utratą dziewictwa. To jest oczywiste⁴²¹. Tylko o jakie jej dziewictwo chodzi: wiekuście dobrowolnie ślubowane czy tymczasowe, powiedzielibyśmy dzisiaj „zaręczynowe”, Prawem i tradycją nakazane? Nie wiemy! 6) Jedynie św. Beda Czcigodny, którego komentarz zdradza wpływ pism św. Augustyna⁴²², dostrzega w Łk 1,34 ideę przedanuncyjnego postanowienia dziewiczego⁴²³. Jednakże według interpretacji św. Bedy definitywna konsekracja Maryi miała miejsce dopiero po zstąpieniu Ducha Świętego opisanego w Łk 1,35 i po wcieleniu Syna Bożego⁴²⁴. Wskutek tego ustały wszelkiego rodzaju cielesne pożądliwości Maryi, sprawy ziemskie przestały ją ciekawić⁴²⁵, a ona sama stała się oblubienicą Chrystusa⁴²⁶. Takie

⁴¹⁴ Por. G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 432-434.

⁴¹⁵ „Il Verbo vivente di Dio <...> si degnò di venire tra noi in un modo nuovo <...>” (TEOFILO ALESSANDRINO, *Lettere Pasquali*, 433); por. TEOFILO ALESSANDRINO, *Lettere Pasquali*, 433.

⁴¹⁶ „Essendo nato pertanto dalla Vergine <...> nacque da una vergine” (TEOFILO ALESSANDRINO, *Lettere Pasquali*, 433); por. TEOFILO ALESSANDRINO, *Lettere Pasquali*, 434.

⁴¹⁷ „Venne in terra ed uscì come uomo dall’utero verginale che Egli aveva santificato <...>” (TEOFILO ALESSANDRINO, *Lettera XCVIII*, 432); por. G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 431-432.

⁴¹⁸ „Delle sue numerose opere non ci rimane quasi nulla” (G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 431).

⁴¹⁹ „Il pensiero mariano di Teofilo <...> è piuttosto semplice e ridotto all’essenziale” (G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 431).

⁴²⁰ „Allora Maria disse all’angelo: Come è possibile? Non conosco uomo <...>. Ora non resterò più vergine?” (PSEUDO-GREGORIO TAUMATURGO, *Omelia I*, 746); por. PSEUDO-GREGORIO TAUMATURGO, *Omelia I*, 746.

⁴²¹ „Certamente con zelo la santissima Vergine custodiva la lampada della verginità e prudentemente e diligentemente si preoccupava affinché non si spegnesse o si macchiasse. <...> Non può essere che ancora una volta il demonio, autore del male, si sia trasfigurato in angelo di luce, provando grande invidia per il pudore del mio promesso sposo e pur attaccandolo con un lusinghiero parlare, non essendo riuscito a trarre in inganno la sua mente che è così salda, ecco che ora ha ripiegato su di me quasi che avessi una mente più debole, porgendomi questo tipo di saluto <...>” (PSEUDO-GREGORIO TAUMATURGO, *Omelia II*, 751); por. PSEUDO-GREGORIO TAUMATURGO, *Omelia II*, 751.

⁴²² „i commenti biblici, a noi giunti parzialmente desunti dai grandi Padri <...> Ambrogio, Girolamo, Agostino <...>” (G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, III, 696).

⁴²³ „Jak może się stać, bym poczęła syna, skoro postanowiłam spędzić życie w dziewiczej czystości?” (BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 82); „Come è possibile – dice – che io concepisca e dia alla luce un figlio, io che ho deciso di consacrare l’intera mia vita a testimonianza della purezza?” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull’Annunciazione*, 701); „Propositum suae mentis reverenter exposuit, vitam videlicet virginalem se ducere decrevisse” (BEDA VENERABILIS, *In Lucae*, 318); por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 11.

⁴²⁴ „anioła posłał Bóg do Dziewicy, mającej być uświęconą boskim zrodzeniem <...>” (BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 79); „con l’amore verso la singolare castità la elevò dalle cose della terra a quelle del cielo profondamente desiderate; e poi, assumendo egli la natura umana, l’ha consacrata con ogni pienezza di divinità” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull’Annunciazione*, 699).

⁴²⁵ „<...> Duch Święty <...> oczyścił Ją z wszelkiego żaru cielesnej pożądliwości i z doczesnych pragnień, a jednocześnie uświęcił Jej duszę i ciało niebieskimi darami” (BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 83); „quando lo Spirito Santo riempì il suo cuore, quando lo rese padrone di ogni ardore di concupiscenza carnale, quando lo rese libero dai

przedstawienie prawdopodobnie sugeruje, iż owo przedanuncjacyjne postanowienie służenia czystości nie było w pełni doskonałe. A świadectwo św. Czcigodnego – doktora Kościoła i największego erudyty swego czasu⁴²⁷ – jest przecież bardzo ważne. 7) Św. Jakub z Sarug, oprócz wyżej wspomnianej interpretacji *interrogatio de modo*, nadał wersowi Łk 1,34 również znaczenie pewnego rodzaju funkcji literackiej. Innymi słowy według objaśnienia flety Ducha Świętego⁴²⁸ teleologia Łk 1,34 jest taka: Maryja zapytała ze względu na nas, abyśmy i my poznali tajemnicę wcielenia Syna Bożego⁴²⁹. 8) Na szczególną uwagę zasługuje też świadectwo św. Fulgencjusza z Ruspe. Przede wszystkim z tego względu, iż *Augustinus abbreviatus*, tak go bowiem nazywano, uprawiał teologię św. Augustyna⁴³⁰, ale też i z tego powodu, że *List 17*, w którym jest mowa o niechęci Maryi do stosunków cielesnych⁴³¹, należy do kategorii listów *lingua et ingenium*, czyli jest listem synodalnym⁴³², tzn. napisanym w imieniu 60 biskupów afrykańskich, zgromadzonych przez Trasamunda (zm. 523), ariańskiego króla afrykańskiego państwa Wandalów, na wygnaniu w Cagliari (Sardynia)⁴³³. Wobec tego jest to w pewnym stopniu świadectwo *par excellence*! Jednakże należy podkreślić fakt, iż *List 17*, jak to wyżej zaznaczyliśmy, jest pod wpływem tradycji apokryficznej i nie ma w nim mowy o żadnym ślubie stałego dziewictwa Maryi. To z jednej strony dziwi, ale z drugiej – zachęca do głębszej refleksji. Dlaczego właśnie ten, który pod wpływem pism św. Augustyna został mnichem i którego nazywano Augustynem swego wieku⁴³⁴, nic nie napisał o ślubie lub postanowieniu trwałego dziewictwa Maryi, lecz tylko o jej braku chęci do stosunków płciowych? Odpowiedź na to, naszym zdaniem, jest zawarta w nauczaniu św. Fulgencjusza o łasce Bożej i o grzechu pierwotnym. Biskup z Ruspe, broniąc poglądów św. Augustyna i pisząc przeciwko

---

desideri temporalis, nello stesso momento con doni celesti ne consacrò sia l'animo che il corpo" (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 701); „per la grazia dello Spirito Santo con il suo ingresso ha consacrato il tempio del seno verginale. <...> lo spirito di colui a cui le cose della terra non stanno a cuore <...>” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sulla Visitazione*, 706.709).

⁴²⁶ „Infatti, quando si avvicinò il giorno e il tempo nel quale il Signore volle toglierla da questo mondo <...> la chiamò dicendole: 'Vieni a me, diletta mia, Sposa mia, madre mia' <...>” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia*, 716-717).

⁴²⁷ Por. G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, III, 696-697.

⁴²⁸ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 303.

⁴²⁹ „Solche Fragen waren schon darum sehr notwendig, damit ihr die Menschwerdung des Sohnes, welcher in ihr wohnen sollte, deutlich werde. Maria fragte, damit wir durch den Engel über jene Empfängnis belehrt werden sollten <...>” (JAKOB VON BATNÄ IN SARUG, *Gedicht*, 296); por. GIACOMO DI SARUG, *Omelia*, 151.154.

⁴³⁰ „His works exhibit a wholehearted reception of Augustinian thought <...>” (T.S. FERGUSON, «Fulgentius of Ruspe», 203); por. T.S. FERGUSON, «Fulgentius of Ruspe», 203; G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, III, 553; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 231; T. SMITH, «Fulgentius of Ruspe», 373-374.

⁴³¹ „viri coitum nec pertulit omnino, nec voluit, sed virginitatem retinens et mentis et corporis <...>” (FULGENTIUS RUSPENSIS, *Epistola XVII*, 12); „La Vergine non ebbe né volle avere alcun rapporto carnale con un uomo <...>” (FULGENZIO DI RUSPE, *Epistola*, 557).

⁴³² Por. A. ISOLA, «Introduzione», 5-7.

⁴³³ Por. R.B. ENO, «Introduction», 279; T.S. FERGUSON, «Fulgentius of Ruspe», 203; G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, III, 553; A. ISOLA, «Introduzione», 5.

⁴³⁴ Por. T.S. FERGUSON, «Fulgentius of Ruspe», 203; T. SMITH, «Fulgentius of Ruspe», 373-374.

pelagianom i semipelagianom⁴³⁵, twierdził: łaska Boża jest darmowa⁴³⁶. Maryja nie stanowi wyjątku⁴³⁷. Chyba właśnie dlatego w *Liście 17* nie ma mowy o żadnym przedanuncjacyjnym ślubie wiekuistego dziewictwa Maryi, bo to ostatnie mogłoby być potraktowane jako pewnego rodzaju *meritum* – zasługa, czyli podważyłoby darmowość łaski boskiego macierzyństwa Maryi. Z kolei owa niechęć do stosunków płciowych z mężczyzną prawdopodobnie nawiązuje do nauczania św. Fulgencjusza o przekazywaniu grzechu pierworodnego, według którego ten ostatni był dziedziczony drogą stosunków płciowych, powszechnie naznaczonych znakiem pożądliwości – *libido*⁴³⁸. Z tego to właśnie powodu poczęcie Jezusa Chrystusa musiało być dziewicze⁴³⁹. Dlatego, naszym zdaniem, owo odwołanie się *Listu 17* do braku chęci Maryi do współżycia małżeńskiego ma nie tylko charakter mariologiczno-biograficzny, lecz i lub nawet przede wszystkim charytologiczno-chrystologiczny. Innymi słowy, byłby to pewnego rodzaju zabieg literacki służący jedynie do przekazania wyżej wspomnianych idei teologicznych.

2.3. *Jedyność*. Nie przeoczmy też i tego faktu, iż hipoteza przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi nie była jedyną istniejącą hipotezą na polu egzegetyczno-teologicznym⁴⁴⁰. Podobnie jak przed nią, o czym już była mowa w poprzednim paragrafie, tak również obok niej i po niej istniały inne interpretacje Łk 1,34, czego pośrednim potwierdzeniem jest istnienie tzw. *frakcji / partii ślubowców*, tj. wydzielonej z większej zbiorowości grupy ludzi⁴⁴¹. Chyba jedną z najbardziej rozpowszechnionych była interpretacja *interrogatio de modo*. Zapoczątkowana prawdopodobnie w latach 364-375 przez biskupa Tytusa z Bostry (zm. ok. 378)⁴⁴², teologa i

---

⁴³⁵ „Fulgentius wrote <...> in defense of Augustine’s doctrine of divine grace against Pelagianism and semi-Pelagianism” (T. SMITH, «Fulgentius of Ruspe», 374).

⁴³⁶ „He teaches that <...> grace is gratuitous, distributed by God according to his will” (T.S. FERGUSON, «Fulgentius of Ruspe», 203).

⁴³⁷ „Ma [Maria] ha meritato di concepire e di partorire lo stesso Dio fatto uomo, non per meriti umani ma per la degnazione del sommo Dio concepito e destinato a nascere. <...> *Piena di grazia*, affinché tutti sapessero che tanto la volontà obediante della Vergine quanto il concepimento del Signore Salvatore dipendevano dalla grazia di Dio” (FULGENZIO DI RUSPE, *Epistola*, 558.561).

⁴³⁸ „sine libidine non est parentum concubitus, ob hoc filiorum ex eorum carne nascentium non potest sine peccato esse conceptus, ubi peccatum in parvulos non transmittit propagatio, sed libido; nec fecunditas naturae humanae facit homines cum peccato nasci, sed foeditas libidinis, quam homines habent ex illius primi justissima condemnatione peccati” (FULGENTIUS RUSPENSIS, *De fide, seu*, 16); por. J.B. BAUER, «De Sancti Fulgentii», 532. Podobnie na ten temat wypowiada się też Teofil z Aleksandrii: „per non prendere un corpo attraverso il piacere e il sonno come suole accadere agli uomini <...>” (TEOFILO ALESSANDRINO, *Lettere Pasquali*, 433); por. K.H. SCHEKLE, *Teologia Nowego Testamentu*, 176.

⁴³⁹ „Solius eius mater sicut virgo fuit ante conceptum, sic virgo permansit inviolata post partum : quia nec libidinem sensit cum Deum conciperet in utero factum mirabiliter hominem <...>” (FULGENTIUS RUSPENSIS, *De veritate*, II, 5); por. J.B. BAUER, «De Sancti Fulgentii», 532-533.

⁴⁴⁰ Por. J.B. BAUER, «Monstra te», 135; J. GEWISS, «Die Marienfrage», 223.

⁴⁴¹ Por. M. SZYMCAK (red.), *Słownik języka polskiego*, I, 611; ID., *Słownik języka polskiego*, II, 609-610.

⁴⁴² „Hienach möchte ich die Zeit zwischen 364 und 375 als die wahrscheinliche Abfassungszeit der Lukashomilien des Titus von Bostra bezeichnen” (J. SICKENBERGER, *Titus von Bostra*, 115-116); por. J. SICKENBERGER, *Titus von Bostra*, 115-116.

pisarza wczesnochrześcijańskiego⁴⁴³, wywarła wpływ na wielu innych egzegetów oraz teologów⁴⁴⁴, przetrwała stulecia⁴⁴⁵ i po dzień dzisiejszy posiada swoich zwolenników⁴⁴⁶. Oto kilka przykładów. Według św. Ildefonsa z Toledo (ok. 617-667), prekursora idei aktu poświęcenia się Najświętszej Maryi Pannie⁴⁴⁷, Maryja pyta o *sposób* zajścia w ciążę, nie z powodu złożonego wcześniej dozgonnego ślubu dziewictwa, ale na skutek zapowiedzianego dziewiczego poczęcia Syna Bożego⁴⁴⁸. A jest to bardzo ważne świadectwo, ponieważ pochodzi ono z głównego dzieła arcybiskupa z Toledo, które, jak na to wskazuje jego tytuł *Libellus de virginitate Sanctae Mariae contra tres infideles*, zostało poświęcone zagadnieniu dziewictwa Maryi. Jest to swego rodzaju polemika skierowana przeciwko Helwidiuszowi, Jowinianowi i pewnemu anonimowemu Żydowi. Autor, broniąc dziewictwa Maryi, przytacza różnego rodzaju argumenty pochodzące z tradycji i z Biblii⁴⁴⁹. O ślubie dziewictwa Maryi jednak milczy⁴⁵⁰. Podobnie, tylko prawie 1350 lat później, pytanie Maryi interpretuje niemiecki kardynał Joachim Meisner: Maryja pyta, ponieważ nie rozumie, jak Bóg może za jej pośrednictwem stać się człowiekiem⁴⁵¹. Jest to także bardzo ważne świadectwo. Meisner był przecież serdecznym

⁴⁴³ „In modo appropriato Maria domanda, non quasi obiettando da incredula <...> ma come sapiente che ricerca il modo con cui si compirà l'evento; per questo non viene punita, ma ammaestrata sul modo del parto straordinario” (TITO DI BOSTRA, *Commento a Luca*, 286); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 161; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 26-27; J. SICKENBERGER, *Titus von Bostra*, 144.

⁴⁴⁴ „Für die späteren Autoren <...> war die Auslegung von Titus <...> richtunggebend <...>” (D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 33); „Es geht schon aus den zahlreichen Katenenfragmenten des Titus von Bostra hervor, dass seine Homilien zum Lukasevangelium sich grossen Ansehens und weiter Verbreitung erfreut haben müssen” (J. SICKENBERGER, *Titus von Bostra*, 118).

⁴⁴⁵ Por. AMBROŻY, *Wykład*, 56-58; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 123.125.161. 190; A. FIC, *Jezus Chrystus*, 131-132; F. GODET, *Commentaire*, 171; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 12.14.18.24.27-28; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 27-28; S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 144-145; J.P. PRÉVOST, «Zwiastowanie», 111-112.

⁴⁴⁶ Por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 97; S. FAUSTI, *Una comunità*, 32; N. GELDENHUYS, *Commentary*, 76; M. ROSIK, *Jezus*, 49; F. SUÁREZ, *Maryja*, 13.

⁴⁴⁷ „è stato riconosciuto a Ildefonso il merito di aver espresso e diffuso l'idea della consacrazione a Maria <...>” (G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, III, 647); „Ed io <...> desidero ardentemente che ella diventa la mia Signora <...> mi risolvo a divenire servo di lei <...>” (ILDEFONSO DI TOLEDO, *Libro*, 686); por. ILDEFONSO DI TOLEDO, *Libro*, 686.

⁴⁴⁸ „Ti viene confermato che colui che nascerà da te sarà il Santo e sarà chiamato il Figlio di Dio <...> E tu allora chiedi in che modo avverrà questo?” (ILDEFONSO DI TOLEDO, *Libro*, 649); por. ILDEFONSO DI TOLEDO, *Libro*, 649; „ella che, per le tue parole, apprende di essere destinata a divenire madre vergine, e tu alla Vergine stessa, che domanda come questo possa avvenire, annunzi la sua ineffabile concezione materna” (ILDEFONSO DI TOLEDO, *Libro*, 676); por. ILDEFONSO DI TOLEDO, *Libro*, 677-678. „She has correctly interpreted the angel's message to mean that without the assistance of a husband she is about to conceive a child” (W. HENDRIKSEN, *New Testament Commentary*, 88).

⁴⁴⁹ Por. S. DE FIORES, «Vergine», 1316; G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, III, 647.

⁴⁵⁰ Analogiczne znaczenie pytaniu Maryi nadaje tzw. *Akatyst* – jeden z najpiękniejszych starożytnych hymnów liturgicznych Kościoła bizantyjskiego, powstały w VI-VIII w.: „Bacząc Najświętsza Panna na swoje dziewictwo do Gabriela śmieje rzecze: 'Dziwne twej mowy znaczenie i duszy mojej do pojęcia trudne. Poczęcie bowiem bez męża udziału i macierzyństwo głosisz mi <...>’” (*Akathistos*, 638-639); „Bacząc na swą niewinność, Panna święta, odważnie mówi do Gabriela: Niezwykłe twe słowa wydają mi się trudne do pojęcia. Zapewniaś bowiem poczęcie bez męża <...>’” (*Hymn Akatyst*, 127); por. F. COURTH (red.), *Mariologia*, 125-126; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 382; M. JANOCHA, «Ikona Zwiastowania», 104-105; J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 136-137; K. ONASCH, *Liturgia*, 20.

⁴⁵¹ „Maria will auch nicht fassen, dass Gott aus ihr Mensch werden soll. Und sie fragt kritisch zurück: 'Wie soll das geschehen, da ich keinen Mann erkenne?’ (Lk 1,34)” (J.K. MEISNER, *Er war mein Freund*, 9); por. *Holy Bible*, 1020;

przyjacielem św. Jana Pawła II⁴⁵², który gorliwie popierał poglądy zwolenników hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi. Więcej! Nie tylko się z nim przyjaźnił, lecz i naśladował⁴⁵³. Nie przeszkodziło mu to jednak podczas interpretacji Łk 1,34 pozostać przy swoim zdaniu⁴⁵⁴. Jednakże tutaj ktoś mógłby zapytać: czy czasem rozwiązanie *interrogatio de modo* nie jest synonimem hipotezy ślubu? W pierwszym momencie nasuwa się odpowiedź twierdząca, przecież dla wielu zwolenników hipotezy ślubu Łk 1,34 jest *pytaniem o sposób*⁴⁵⁵. Jest to jednak jedynie na pierwsze zerknięcie, bo dla przedstawicieli innych hipotez pytanie Maryi jest także pytaniem *de modo*⁴⁵⁶. A to znaczy, że propozycja Tytusa z Bostry jest niedoskonała. Dotyczy ona jedynie Łk 1,34b, ale nie obejmuje Łk 1,34c.

Należy też podkreślić i to, iż w toku historii egzegezy zawsze byli tacy autorzy, którzy po prostu nie poruszali tematu znaczenia pytania Maryi. Jednym z wielu przykładów może być *Homilia na zwiastowanie Najświętszej Maryi Panny* św. Piotra Damiani (1007-1072) – teologa i prawnika⁴⁵⁷. Jakie było jego poglądy w tej kwestii, czy chodziło mu tylko o tzw. *metodę mówienia przez pomijanie milczeniem*⁴⁵⁸ – nie wiemy. Taki fenomen miał miejsce także i w czasach bardziej odległych. Dowodem tego są chociażby teksty niektórych kazań poświęconych zagadnieniom zwiastowania autorstwa św. Prokla z Konstantynopola (zm. 446)⁴⁵⁹, św. Piotra Chryzologa (400-450)⁴⁶⁰, św. Hezychiusza z Jerozolimy (V w.)⁴⁶¹, Antypatera z Bostry (zm. ok. 457), Bazylisza z Seleucji (zm. ok. 468)⁴⁶², Abrahama z Efezu (VI w.)⁴⁶³ etc. Nie brakuje go i dzisiaj⁴⁶⁴. Tego rodzaju osobliwość występuje także wśród oficjalnych tekstów liturgicznych

---

M. KOSCHORKE, *Jesus*, 72-73; R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 23-24; *Oficjum*, 17; P. SKARGA, *Żywoty*, 266-267; D. SÖLLE, «Maria – Mutter Jesu», 40; F. SZULZ, «Dziewica-Matka», 174.

⁴⁵² „Er war mein Freund” (J.K. MEISNER, *Er war mein Freund*, 7).

⁴⁵³ „Er war für mich wie ein Weg mit Spuren, in die ich meine eigenen Füße setzen konnte, um an das Ziel zu gelangen” (J.K. MEISNER, *Er war mein Freund*, 8).

⁴⁵⁴ Por. E. CUVILLIER, *Maria*, 39-40; A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 43-48.

⁴⁵⁵ „Non dubitat de facto, sed modum requirit et ordinem” (BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Homilia IV*, 3 C); „Nie wątpi <...> lecz pyta się o sposób” (*Biblia łacińsko-polska*, S. KOZŁOWSKI (red.), 169); „Non dubitat de veritate praedictionis <...> sed solum de modo <...>” (J. TIRINI ANTVERPIANI – SOCIETAS JESU, *Commentarius*, 984); por. J. DROZD, *Maryja*, 75; D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 89; J. FLOREK, «Zasłuchana», 177; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 171; G. MORANTE, «Catechesi», 550-551; M. ROSIK, *Jezus*, 49; ID., «Nowy Testament», 23; ID., *Ziemia Słowa*, 201; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 58; *Šventasis Raštas*, J.J. SKVIRECKAS (red.), 303.

⁴⁵⁶ Por. B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 109; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 253; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitwille», 291.295; ID., «Wollte Maria», 2; J.B. GREEN, *The Gospel*, 89; U. HOLZMEISTER, «'Quomodo fiet istud'», 75; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 115-116; *Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 150; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 313.

⁴⁵⁷ Por. PIOTR DAMIANI, *Homilia*, 135-141.

⁴⁵⁸ Por. W. ŁASZEWSKI, «Pośrednictwo», 105.

⁴⁵⁹ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 478.

⁴⁶⁰ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 120.

⁴⁶¹ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 270.

⁴⁶² Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 58.

⁴⁶³ Por. R. CARO, «Revaloración», 60-86; B. WARD-PERKINS, «Zwiastowanie NMP», 1252.

⁴⁶⁴ Por. V. ABRAHAMSEN, «Maryja, matka Jezusa», 501-502; L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 627; V. BAGDANAVIČIUS, «Pamokslas», 77-80; G.M. BARTOSIK, *Z Niej*, 26-27; BENEDIKT XVI., *Maria, Mutter Gottes*, 24-31; *Biblia Tysiąclecia*, 1283; *Bibli Česká*, 77; W. BLAKE, *The Everlasting Gospel*, 31; J. BOLEWSKI, «Maryja», 76-

Kościola łacińskiego. Np. w piątowiecznej prefacji rytu ambrojańskiego (Uroczystość Narodzenia Pańskiego), w siedmiowiecznej prefacji rytu mozarabskiego (2 niedziela Adwentu) i w dwudziestowiecznej brewiarzowej antyfonie niedzielnej modlitwy popołudniowej okresu Adwentu, gdzie odpowiednio czytamy: „Ut quod audivit ab angelo crederet. et quod crediderat indubitanter acciperet”⁴⁶⁵; „Ecce concipies in utero et paries filium, Angelus predicavit. Et quomodo fiet istud? Maria respondit. Sed quia hoc credendo, non dubitando respodit, implevit Spiritus Sanctus quod Angelus sponndit”⁴⁶⁶; „Rzekła Maryja: Co znaczy to pozdrowienie? Zatrwożyłam się w mojej duszy, bo mam porodzić Króla, który nie naruszy mojego dziewictwa”⁴⁶⁷. Coś podobne można stwierdzić również w odniesieniu do polskiej poezji maryjnej. Ewidentną ilustracją tego jest tomik antologii opracowany przez poetę i publicystę Tomasza Jodełkę-Burzeckiego (1919-1989). Na 32 utwory opiewające tajemnice zwiastowania i dziewictwa Najświętszej Maryi Panny⁴⁶⁸ przypadają zaledwie 2 pozycje poruszające kwestię znaczenia pytania Maryi⁴⁶⁹.

2.4. *Brak sporów*. Wbrew opinii niektórych autorów⁴⁷⁰, przypomnijmy, że rozpowszechnienie poglądów św. Grzegorza z Nyssy i św. Augustyna nie obeszło się bez kontrowersji. Najjaskrawszym tego dowodem, gdyby tylko ich wymienić pomijając przykładowo polemikę prowadzoną przez Hugona od św. Wiktora contra zarzutem pewnego anonimowego oponenta⁴⁷¹ oraz debaty z protestantami⁴⁷², są spory o tzw. *ślub absolutny* lub *warunkowy*, które najpierw miały miejsce w czasach Piotra Lombarda, a potem, wiek później, w czasach Tomasza z

---

78; R.E. BROWN, *An Introduction*, 228-232; F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 29-30; E. CUVILLIER, *Maria*, 37-40; T.M. DĄBEK, «Mowa», 163; S. DE FIORES, «Najświętsza Maryja Panna», 221-222; *Die Bibel*, 1155; D. DZIKIEWICZ, «Jak?», 9; P. EVDOKIMOV, *Prawosławie*, 160; *Ewangelie*, G. PEREGO (red.), 171; A.K. FENZ, *Die Heiligenkreuz-Bibel*, 222; B. FERDEK, *Nasza siostra*, 36-38; D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 287-288; A. FUMAGALLI, *E Dio*, 49-51; I. GARGANO, *Lectio divina do Ewangelii*, 64-65; *Herders Laien-Bibel*, 580-581; S. JAKŠTAVIČIUS, *Spasabas*, 83-87; R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1042; Č. KAVALIAUSKAS, *Tarp fizikos*, 250-251; C.S. KEENER, *The IVP Bible*, 190; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 4-5; P. LAZZARIN, *Šventųjų knyga*, 389-392; V. MANKELIŪNAS, «Pamokslas», 189-192; A. МЕЛЬ, *Сын человеческий*, 39; B. NADTOCZY, «Dla Boga», 14; M. ORSATTI, *Sztuka modlenia się*, 112-113; R. PETRAITIS, «Apreiškimas Marijai», 28; R. POPOWSKI – L. COLEMAN, *Nowy Testament*, 139; A. PRYBA, «Święta Rodzina», 71-74; J. RATZINGER, «*Et incarnatus est de Spiritu*», 90-92; ID., «*Redemptoris Mater*», 77-84; ID., *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, 284-294; ID., *Wzniosła Córa Syjonu*, 31-33; ID., «Znak kobiety», 57-75; G. RAVASI (red.), *Biblia dla każdego*, 194-195; K.H. RENGSTORF, *Das Evangelium*, 25; G.M. ROSCHINI, «Maria», 825; A. RUBŠYS, *Raktas*, 309-325; A. SCHLATTER, *Das Evangelium*, 163-166; K. STOCK, *Maria*, 47-56; H. STATKOWSKA, «Z rozważań», 10-13; M. STONYS, «Pamokslas», 198-202; *The New Testament*, R.F. WEYMOUTH – E. HAMPDEN-COOK (red.), 153; H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 207-211; D. WIDER, *Zapatrzeni w Chrystusa*, 92-93; *Youcat polski*, § 80.

⁴⁶⁵ *Sacramentarium Bergomense*, 124; por. C. MAGGIONI, «Annunciazione e Liturgia», 427.

⁴⁶⁶ *Le Liber*, 14; por. C. MAGGIONI, «Annunciazione e Liturgia», 427-428.

⁴⁶⁷ *Liturgia godzin*, I, 141.189.238.278; por. C. MAGGIONI, «Annunciazione e Liturgia», 424.

⁴⁶⁸ Por. T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 5-14.16-21.25-27.31-32.43-44.50-51.64-68.75.89-90.93-95.107-129.133-134.137-138.145-146.150-151.155.163-164.187-196.198.224-225.238-240.251-252.293-294.297-298.323.355-356.

⁴⁶⁹ Por. T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 8.12.

⁴⁷⁰ „Dopo sant’Agostino, la dottrina del voto di verginità si è imposto senza controversie” (J. GALOT, *Maria*, 152).

⁴⁷¹ Por. HUGO DE SANCTO VICTORE, *De B. Mariae*, 857-876; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 326-327.

⁴⁷² Por. A. SERRA, «Vergine», 1294.

Akwinu⁴⁷³. A nie były to spory jedynie o formę zewnętrzną ślubowania⁴⁷⁴, lecz o ważność zawartego małżeństwa rodziców Jezusa Chrystusa⁴⁷⁵.

2.5. *Popularność*. Zwróćmy również uwagę na to, że od początku XX w. liczba zwolenników hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi znacznie zmalała i dalej się pomniejsza. Wiemy o tym przede wszystkim z komentarzy biblijnych do wersu Łk 1,34. Oto przykłady. Komentarze Nowego Testamentu z 1844 i 2008 roku odpowiednio głoszą: „Tegoby nigdy nie mówiła, by była pierwej ślubu panieństwa nie uczyniła. <...> jako i którym sposobem to będzie: gdyżem ja poślubiła męża nigdy nie znać <...>”⁴⁷⁶; „Maryja i Józef byli zaręczeni, nie mieszkali jeszcze razem i nie korzystali z pełni praw małżeńskich (Mt 1,18)”⁴⁷⁷. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z dwoma cytatami dwóch największych i najzarliwszych zwolenników hipotezy ślubu – św. Augustyna i św. Bernarda z Clairvaux (1090-1153)⁴⁷⁸, a w drugim są odzwierciedlone poglądy niemieckiego egzegety dr. Donatusa Haugga (1938) – protoplasty hipotezy troski Maryi o dziewictwo „zaręczynowe”, tzn. tymczasowe⁴⁷⁹. Metamorfoza poglądów jest oczywista. Czym innym jest przecież troska o dziewictwo ślubowane, czym innym natomiast piecza o dziewictwo z okresu poprzedzającego tzw. *deductio in domum* (נשואין)⁴⁸⁰. Dowodem zmniejszającej się liczby popleczników hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu stałego panieństwa Maryi są także przekłady wersetu Łk 1,34bc, w

⁴⁷³ Por. J. GALOT, *Maria*, 152-153; ID., «Vierge», 464; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 48-49.

⁴⁷⁴ „La sola discussione <...> concerne il carattere assoluto o condizionale del voto” (J. GALOT, *Maria*, 152); por. M. GORDILLO, *Mariologia orientalis*, 169.

⁴⁷⁵ „małżeństwo Józefa i Maryi <...> jest prawdziwym małżeństwem. <...> Nie zawsze jednak ten związek <...> tak był postrzegany. <...> Już w starożytności, w Kościele łacińskim i greckim, pojawiały się opinie, które przeczyły istnieniu tego małżeństwa” (A. PRYBA, «Święta Rodzina», 73); por. S. HAREZGA, «Małżeństwo», 11; A. PRYBA, «Święta Rodzina», 73.

⁴⁷⁶ *Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 111; por. *Biblia Święta*, J. WUJEK (red.), 1185.

⁴⁷⁷ *Pismo Święte*, 2257.

⁴⁷⁸ Por. BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Homilia IV*, 3 C.

⁴⁷⁹ Zob. książkę D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*.

⁴⁸⁰ „Spośród wszystkich opinii najbardziej prawdopodobne wydaje się rozwiązanie o czasowej niemożności spełnienia się zapowiedzi Anioła” (K. GRZESICA, «Specyfika», 67); „Jako narzeczona Maryja nie może jeszcze współżyć z przyszłym mężem” (*Pismo Święte*, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 1473); „W. 34 wystarczy więc rozumieć jako pytanie o aktualny stan i sposób urzeczywistnienia swego macierzyństwa, gdyż jest dopiero narzeczoną Józefa” (E. SZYMANEK, *Wykład*, 64); por. A. BAUM, «Dziewica», 288; M. BÄR, «Maria», 32; W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 20; *Biblia Jerozolimska*, 1428; *Biblia Tysiąclecia*, 1181²; *Biblia Tysiąclecia*, 1181³; *Biblia Tysiąclecia*, 1203⁵; J. BOLEWSKI, «Oblubieńcza miłość», 28-29; R.E. BROWN, *The Birth*, 303; A.B. BRUCE, *The Synoptic Gospels*, 464; B. BUBY, *Mary of Galilee*, 74; R.A. CULPEPPER, *The Gospel*, 51; W. ECKEY, *Das Lukasevangelium*, 90; C.A. EVANS, *Luke*, 26; *Ewangelia*, K. ROMANIUK (red.), 12; J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 61-62; M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 29-30; S. GRASSO, *Luca*, 70; P. GRELOT, «Marie (Vierge)», 416; K. GRZESICA, «Specyfika», 67.69; P.J. ISAAK, «Luke», 1233; A. JANKOWSKI, *Blżej Bogarodzicy*, 40-41; L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 37.39; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 172; *La Bibbia*, 2195; *La Bible*, 2448; H. LANGKAMMER, *Ewangelia*, 59-60; W.L. LIEFELD, «Luke», 831; I.H. MARSHALL, «Das Evangelium», 108; C.P. MÁRZ, «Maria», 23; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 116; A. NADBRZEŻNY, *Od Matki*, 77-78; *Nowy Testament*, R. POPOWSKI (red.), 76; B. PAWLACZYK, *Matka*, 86; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 12; *Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 150; *Pismo Święte Nowego*, 178; R. POPOWSKI – L. COLEMAN, *Nowy Testament*, 138; M. ROSIK, *Biblia*, 119; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 32-33; B. SCHWANK, «Łk 1, 34», 317-319; T. VATTUKULAM, «Maria», 389-390; U. WOLFF, *Der Mann*, 18-19; T. ZAHN, *Das Evangelium*, 84.

których, na wyrażenie idei troski Maryi o dziewictwo tylko tymczasowe, występuje partykuła „jeszcze”: „Jak to ma się stać, skoro jestem jeszcze dziewicą?”⁴⁸¹; „Jak to będzie, skoro męża [jeszcze] nie znam?”⁴⁸²; „Jak to się stanie, przecież nie znam jeszcze mężczyzny?”⁴⁸³. Ale na tym nie koniec. Istnieje jeszcze jedno zjawisko transformacji. Co prawda, nie jest ono tak ewidentne jak poprzednie, ale jednak istnieje. Chodzi mianowicie o to, że w niektórych współczesnych komentarzach, chociaż taki fenomen znany był o wiele wcześniej⁴⁸⁴, zamiast klarownego proślubowego objaśnienia do Łk 1,34 napotykamy ogólnikowe i wieloznaczne wypowiedzi egzegetów bądź teologów. Do tego typu komentarzy niewątpliwie należy adnotacja zespołu redakcyjnego, którą znajdujemy w wydaniu Pisma Świętego z 2006 roku na Łużycach Górnych: „Prastara cyrkwinska podawizna je, zo bęštaj Marija a Józef w stajnym knjeźnistwje žiwaj”⁴⁸⁵. Stanowisko kolegium redakcyjnego Nowego Testamentu z 1966 roku było o wiele bardziej czytelne: „Swjata Marija bę z Józefom slubjena a po zakonju hižo zwěřowana, chcyše pak tež w mandželstwje knježna wostać”⁴⁸⁶. Analogiczne zjawisko występuje także w litewskich wydaniach Nowego Testamentu. Jeżeli w edycji z 1989 roku jest mowa o *postanowieniu* Maryi i Józefa prowadzenia życia w czystości⁴⁸⁷, to w publikacji z 2006 roku czytamy już tylko o tym, że pytanie Maryi jest wyrazem *zaprzeczenia* stosunków płciowych⁴⁸⁸. Ale, o jaką negację tutaj chodzi – dozgonną czy tymczasową? Komentator – ks. prał. prof. Antanas Rubšys (1923-2002) – tego nie precyzuje⁴⁸⁹. Podobne objaśnienia zna także literatura polskojęzyczna: „Maryja postawiła pytanie <...> Było to wyznanie, choć nie wprost, Jej dziewictwa”⁴⁹⁰; „Jak z tekstu wynika, o sprawach ściśle małżeńskich nie myślała, jakkolwiek była zaślubiona ze św. Józefem. <...> Na macierzyństwo nie jest w ogóle przygotowana, to dla niej sprawa, którą się jak widać nie zajmowała”⁴⁹¹; „Dałeś mi Józefa <...> za partnera w świętym związku małżeńskim, który z szacunku i miłości do Ciebie nie naruszył postanowionej

⁴⁸¹ M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 28; por. M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 29-30.

⁴⁸² *Nowy Testament*, R. POPOWSKI (red.), 76; por. R. POPOWSKI – L. COLEMAN, *Nowy Testament*, 138.

⁴⁸³ *Pismo Święte Nowego Testamentu. Przekład Ekumeniczny*, 114.

⁴⁸⁴ „Se sentimenti eccelsi non si fossero in Maria trovati non sarebbe venuta a conversar con l’angelo. Se non avesse posseduta bellezza in sé e su di sé, neppure con Gabriele avrebbe conversato” (GIACOMO DI SARUG, *Omelia*, 155).

⁴⁸⁵ *Swjate Pismo*, M. SALOWSKI (red.), 1088.1149.

⁴⁸⁶ *Swjate Pismo*, J. ANDRICKI – M. SALOWSKI (red.), 145.

⁴⁸⁷ „<...> Marija ir Juozapas buvo pasiryžę gyventi nekaltybės gyvenimą” (*Naujasis Testamentas*, Č. KAVALIAUSKAS – V. ALIULIS (red.), 149); por. D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 89; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 249.

⁴⁸⁸ „Į Marijos klausimą – lytinių santykių paneigimą – Lukas atsako angelo apreiškimu apie Dvasios vaidmenį pradedant šį kūdikį (žr. 1, 35)” (*Naujasis Testamentas*, I. GUDAUSKIENĖ (red.), 225); por. D. DIKEVIČIUS, «Apreiškimo», 5.

⁴⁸⁹ A nie są to pojedyncze przypadki: „Šv. Juozapas, lyg lelija, be sutepties, susižiedavęs su dangiškąja rožė Marija, kuo ištikimiausiai išsaugojo Jos skaistumą visame blizgėjime” (K. V. P., «Pamokslas», 76-77).

⁴⁹⁰ J. JEZIERSKI, *Maryja*, 24.

⁴⁹¹ H. LANGKAMMER, *Maryja*, 23.

przez Ciebie świętości mego ciała”⁴⁹². I jest jeszcze jeden fenomen, który można by było określić mianem *pasazu imperativum-conjunctivum*. Chodzi o to, że wśród komentarzy XX-XXI w. istnieje pewna forma przejścia od jedynej możliwej lub praktycznie *nakazanej (imperativum)* interpretacji hipotezy ślubu ku interpretacji hipotezy ślubu jako tylko *możliwej (conjunctivum)*. Oto ilustracja. W pierwszym polskojęzycznym wydaniu – 1954 rok – książki wybitnego włoskiego filologa i historyka, Giuseppe Ricciottiego (1890-1964), pod tytułem *Życie Jezusa Chrystusa* czytamy: „A tymczasem trudność istniała i została podkreślona słowami 'męża nie znam', które oznaczając ślub dziewictwa na przyszłość w zupełności usprawiedliwiają pytanie Maryi <...> Jednolita tradycja chrześcijańska <...> obrała właściwą i jedynie logiczną drogę”⁴⁹³. Natomiast komentarz ks. bp. Kazimierza Romaniuka – 2007 rok – ma o wiele delikatniejszą tonację: „'Nie znam męża' <...> mogło też już wyrażać postanowienie trwania w dziewictwie aż do końca życia <...>”⁴⁹⁴. Innymi słowy, owe wszystkie przykłady, a można by było je powielić⁴⁹⁵, nie mówiąc już szerzej o tym, iż wielu autorów po prostu aplikuje inne objaśnienia do Łk 1,34⁴⁹⁶, wskazują na to, że hipoteza przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa Maryi traci na popularności i / lub radykalizmie nawet wśród autorów katolickich⁴⁹⁷, a

⁴⁹² R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 22; por. G.M. BARTOSIK, *Z Niej*, 18-19; J.A. BROADUS, *Commentary on Matthew*, 8; W. CHROSTOWSKI, «Dziewicze poczęcie», 17; I. GARGANO, «Lectio», 581-582; P.R. GRZYBIEC, *Według świętego Łukasza*, 32; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 164; J. KUDASIEWICZ, «Ewangelie dzieciństwa Jezusa», 163; H. LANGKAMMER, *Maryja*, 23; J. ŁACH, «Jezus», 251-252; C. MAGGIONI, «Annunciazione e Liturgia», 462-463; J.A. MARTIN, «Luke», 205; B. NADTOCZY, «Dla Boga», 14; S.C. NAPIÓRKOWSKI, *Spór o Matkę*, 38; J. PACH, *Maria*, 109-110; C.L. ROGERS JR. – C.L. ROGERS III, *The New Linguistic and Exegetical Key*, 108; E. SZYMANEK, «Chrystus», 190; M. THURIAN, *Maryja*, 52-53; *Youcat polski*, § 80; W. ZALESKI, *Święci*, 148.

⁴⁹³ G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 245.

⁴⁹⁴ *Ewangelia*, K. ROMANIUK (red.), 12; por. *Biblia Warszawsko-Praska*, K. ROMANIUK (red.), 1997.

⁴⁹⁵ „Różnie można tłumaczyć znaczenie tej wypowiedzi, zwłaszcza w odniesieniu do Jej dziewictwa” (T.M. DĄBEK, «Mowa», 163); „L’expression affirme l’absence de relations conjugales comme un fait, et peut-être comme une résolution déjà arrêtée” (*La Sainte Bible*, 1353); „Ponieważ w zwrocie 'nie znam męża' brak rodzajnika określonego <...> można je tłumaczyć jako 'nie znam mężczyzny', z możliwością interpretacji podkreślającej intencję Maryi pozostania dziewicą” (M. ROSIK, *Jezus*, 49); por. Z. BESKUR, «Wiara», 24; *Biblia Tysiąclecia*, 1181²; *Biblia Tysiąclecia*, 1181³; *Biblia Tysiąclecia*, 1203⁵; A. GEORGE, «Marie», 584; T. LOSKI, *Ewangelia*, 108; J. ŁACH, *Dziecię*, 133; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 116; G. MORANTE, «Catechesi», 550-551; *Pismo Święte Nowego*, 178; M. ROSIK, *Ziemia Słowa*, 201.

⁴⁹⁶ Por. J.P. AUDET, «Annonce à Marie», 346-374; Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 339-340.397-398; Z. BESKUR, «Wiara», 24-25; G. DANIELI, «L’annunciazione», 318-319; K. GRZESICA, «Specyfika», 68-70; S. HAREZGA, «Małżeństwo», 14-15; P. HOFRICHER, «Jungfräulichkeit. Exegese. NT», 468-469; *Il Nuovo Testamento*, G. VIGINI (red.), 216; J.J. KILGALLEN, «A Comment», 413; J. KOŁACZ, *Ewangelia*, 12-13; O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 44; J. KRÓLIKOWSKI, *Maryja*, 24; *La Bible*, 2448; J. MAJEWSKI, «Summa mariologii nowotestamentowej», 282; ID., «Tajemnica dwóch poczęć», 380; A. NADBRZEŻNY, *Od Matki*, 77-78; A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 93-92; M.M. PAZDAN, «Mary», 585; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 16-17; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 95-99; H. SCHÜRMANN, *Il vangelo*, 143.

⁴⁹⁷ „Few today interpret the 'I do not know man' of Lk 1 : 34 as a vow of virginity <...>” (R.E. BROWN, «The Problem», 15); por. D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 120; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 1-2; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 67; W. ECKEY, *Das Lukasevangelium*, 90; A. FEUILLET, «La Vierge», 29; H. GRAEF, *Mary*, 9; M. HERRANZ MARCO, *La virginidad*, 25; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 243; A. ROETS, «Maria», 450-451; K.H. SCHEKLE, «Maria I. Biblisch», 113; M. SCHMAUS, «Maria», 336; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 483.

komentarze *à la* Suárez – *inter catholicos concertatio non est, quin beata Maria virginitatem voverit*⁴⁹⁸ – nie mają już więcej żadnej racji bytu.

2.6. *Przedstawiciele prawosławno-protestanccy.* Analizując poglądy teologów prawosławnych i protestanckich, nie zapominajmy, że ci pierwsi, których nauczanie o dziewiczym macierzyństwie Maryi nie jest przedmiotem formalnej definicji dogmatycznej⁴⁹⁹, znajdują się pod dużym wpływem tradycji apokryficznej, akceptowanej raczej bez żadnych większych wątpliwości natury historyczno-krytycznej: „Już w niemowlęctwie ofiarowana Bogu na wieczną czystość, stała się Ona pierwszym, na zawsze niezachwianym fundamentem anielskiego życia na ziemi”⁵⁰⁰. Łopuchin, którego w pierwszym rozdziale cytowaliśmy, nie stanowi żadnego wyjątku⁵⁰¹. Jeśli zaś chodzi o Kabasilasa, to jego proślubowe objaśnienie wersu Łk 1,34 opiera się także na przekonaniu, iż Maryja była istotą niebieską, posiadającą „ciało <...> we wszystkim duchowe”⁵⁰². Autorzy Nowego Testamentu byli na ten temat raczej odmiennego zdania. Przejrzystą ilustracją tego jest chociażby błogosławieństwo łona i piersi Matki Jezusa zapisane w ustępie Łk 11,27. Jednakże nawet pośród dzieł bogosłowów prawosławnych są także takie publikacje, w których tematyka ślubowanego dziewictwa Maryi nie jest wcale podejmowana. Jedną z nich jest np. książka *Syn człowieka* pióra Aleksandra Mienia (1935-1990) – jednego z największych teologów prawosławia rosyjskiego XX w.⁵⁰³. Oczywiście milczenie nie jest jednoznaczne. Z jednej strony może nawiązywać do proślubowej egzegezy pytania Maryi: sprawa jest przesądzona, a tematyka wyczerpana. *Qui tacet, consentire videtur*. Ale z drugiej strony, owo powstrzymanie się od wyrażenia opinii, choć i niezgodne z zasadą *qui dissentit, loquatur*, mogłoby również być znakiem braku orzeczenia (czasowo przynajmniej) bądź cichej dezaprobaty proślubowego ujęcia wersetu Łk 1,34, tym bardziej, że autor

---

⁴⁹⁸ „In het eerste Mariawoord leest de katholieke gelovige spontaan Maria’s besliste wil tot maagdelijkheid. <...> Deze mening steunt vooral op een exegese van Lk. 1, 34 die sinds de H. Augustinus in de Latijnse Kerk praktisch eenstemmig bijgetreden wordt” (A. ROETS, «Maria», 448); „Et hic est communis Ecclesiae sensus ac traditio” (J. TIRINI ANTVERPIANI – SOCIETAS JESU, *Commentarius*, 984); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 207.

⁴⁹⁹ „w Kościele prawosławnym nie ma najmniejszej tendencji do tworzenia formuł dogmatycznych dla wszystkich zagadnień” (K.C. FELMY, *Współczesna teologia prawosławna*, 117); „Kościół mówi o Maryi raczej w języku dewocyjnej poezji, w języku antynomicznych metafor i obrazów” (J. FŁOROWSKI, «Matka», 184); „poza dogmatem efeskim prawosławie nie ma żadnego innego dogmatu maryjnego” (J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 142); por. K.C. FELMY, *Współczesna teologia prawosławna*, 114-117.130; J. FŁOROWSKI, «Matka», 184; J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 130; A. KNIAZEFF, *Matka*, 70-71. Niemniej jednak Kościół wschodni każdą próbę zachwiania wiary w nienaruszalność dziewictwa Najświętszej Maryi Panny utożsamia z bluźnierstwem; por. K.C. FELMY, *Współczesna teologia prawosławna*, 125.

⁵⁰⁰ FILARET DROZDOW, *Homilia*, 283; por. K.C. FELMY, *Współczesna teologia prawosławna*, 129.

⁵⁰¹ Por. А.П. ЛОПУХИН, *Библийская история*, 10-19.

⁵⁰² M. KABASILAS, *Homilia*, 255.

⁵⁰³ Por. А. МЕНЬ, *Сын человеческий*, 39; zob. również P. EVDOKIMOV, *Православие*, 160; J. FŁOROWSKI, «Matka», 180-183; J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 124-160; А. МЕНЬ, *Библия и литература*, 18-21; ID., *Лекции*, 43-44.

wypowiada się z pozycji człowieka mającego krytyczne podejście do apokryfów⁵⁰⁴. W dodatku, warto byłoby również odwołać się do świadectwa tekstów liturgicznych Kościoła Wschodniego pochodzących np. z *Oficjum Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie*. W żadnym z nich nie znajdziemy nic, co by mogło zasugerować istnienie przedanuncjacyjnego ślubu stałego panieństwa. W momencie zwiastowania Maryja jest po prostu niewiastą nie znającą dopełnionego małżeństwa: „Dziwne jest Twoje słowo i spojrzenie, dziwna Twoja mowa i zwiastowanie, mówi Maryja do anioła. Nie przerażaj mnie, jestem dziewicą nie znającą małżeństwa <...>”⁵⁰⁵. Proślubowe zaś nastawienie tych drugich, jak Luthera i Bengela, jest raczej małym wyjątkiem, który, jak głosi starożytna łacińska maksyma prawna, tylko potwierdza ogólną regułę (kierunek zasadniczy), tj. objaśnienie wersu Łk 1,34 jako nie zawierającego idei ślubu⁵⁰⁶. Jest to jedno z wielu tzw. *protestanckich nie mariologicznych*⁵⁰⁷. Ponadto w przypadku Luthera musimy brać zawsze pod uwagę linię rozwojową jego mariologii. Bo nie zawsze zapatrywania mariologiczne Luthera-katolika bądź protestanta początkujący zgadzały się z poglądami Luthera-protestanta zaawansowanego⁵⁰⁸, nawet mimo jego pełnej wiary osobistej relacji do Najświętszej Maryi Panny, jaką on żywił do niej przez całe swe życie⁵⁰⁹, oraz mocnego obstawania przy nienaruszalności jej dziewictwa⁵¹⁰. Poza tym, proślubowe objaśnienie sławnego reformatora mogło być uwarunkowane interpretacją św. Augustyna, którego dzieła osobiście studiował⁵¹¹ oraz wpływem średniowiecznego zbioru żywotów świętych *Legenda aurea* pióra Jakuba de Voragine (ok. 1228-1298), ponieważ – tak

⁵⁰⁴ „Апокрифические легенды <...> не можем считать <...> достоверными, <...> они находятся в резком противоречии с евангельским духом” (А. МЕНЬ, *Сын человеческий*, 54); por. А. МЕНЬ, *Сын человеческий*, 54.

⁵⁰⁵ *Oficjum*, 17; por. *Oficjum*, 18-19.21-23.25-26.

⁵⁰⁶ „Die Ansicht römisch-katholischer Theologen, sie hätte ein Keuschheitsgelübde abgelegt, ist sicher falsch” (I.H. MARSHALL, «Das Evangelium», 108); „It is very unnatural to understand the words as a vow of perpetual virginity <...>” (A. PLUMMER, *A Critical and Exegetical Commentary*, 24); „Non dubitat de veritate praedictionis, ut vult Calvinus <...>” (J. TIRINI ANTVERPIANI – SOCIETAS JESU, *Commentarius*, 984); „Rem ipsam credit Maria, de modo <...> interrogat <...>” (H. ZVINGLI, *In evangelicam*, 186); por. H. ASMUSSEN, *Maria*, 7-61; У. ЭЛЮЭЛЛИ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 773; K. GREENE-MCCREIGHT, «Mary», 485; W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 57; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 66-67; I.H. MARSHALL, «Das Evangelium», 108; A. PLUMMER, *A Critical and Exegetical Commentary*, 24; F. RIENECKER – G. MAIER (red.), *Lexikon zur Bibel*, 1029-1030; U. WICKERT, *Ein evangelischer Theologe*, 17-18; U. WOLFF, *Der Mann*, 17-23; T. ZAHN, *Das Evangelium*, 84.

⁵⁰⁷ Por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 619; K. BARTH, *Die kirchliche Dogmatik*, I, 153; J. BOLEWSKI, «Protest(anci)», 107-125; S. BULGAKOW, «Kult», 97-98; K.C. FELMY, *Współczesna teologia prawosławna*, 106.126-127; D. FLUSSER, *Chrześcijaństwo religią żydowską*, 19-20; J. FLOROWSKI, «Matka», 175; J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 147-148; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 24-27; S.C. NAPIÓRKOWSKI, «Maryja», 20-28; M. STAROWIEYSKI, «Maryja», 3.

⁵⁰⁸ „1539 wendet sich Luther in einer Nachmittagspredigt zu Mariae Verkündigung gegen die Deutung der Worte 'Virum non cognovi' (Lk. 1,34) als Hinweis auf ein Keuschheitsgelübde Marias” (H. DÜFEL, *Luthers Stellung*, 176); „Ibi papistae dicunt, quod Nonna fuerit Maria, quia dicit: 'Virum non cognovi' i. e. sie hab ein votum gethan, das sie wolte coelebs bleiben. Tamen textus: quae sich verlobet, non vovet <...>” (M. LUTHER, *Predigt (1539)*, 13,20).

⁵⁰⁹ „w jego izbie znajdował się obraz Maryi” (R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 91); por. R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 89.

⁵¹⁰ „Luter <...> wyjaśnia mowę o 'braciach Jezusa' <...> po katolicku, mówiąc w tym wypadku o kuzynach” (R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 90); por. K. BARTH, *Die kirchliche Dogmatik*, I, 152; R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 90.

⁵¹¹ Por. K. KOWALIK, *Wejrzał na nicłość*, 42-43.

przynajmniej twierdzą znawcy danej materii – proślubowe wypowiedzi Luthera zdradzają pewne pokrewieństwo z tekstami *Złotej legendy*⁵¹².

2.7. *Przedstawiciele z dziedziny utworów literackich*. Miejmy na uwadze, że unikatowe na skalę europejską, a być może i światową, *Rozmyślanie przemyskie* i jedna z najwybitniejszych książek Jana Dobraczyńskiego – *Cień ojca*⁵¹³, podobnie jak i poglądy wyżej wspomnianych teologów prawosławnych, także są pod wpływem trendów apokryficznych⁵¹⁴. Poza tym ten ostatni, jak to czytamy w recenzji ks. prof. Stanisława Grzybka, wykazuje głęboką „znajomość bieżącej literatury biblijnej <...>”⁵¹⁵. Czyli nie tylko zna, lecz i jest pod wpływem przekonań zwolenników hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu wiecznego panieństwa Maryi, które w czasie powstawania owego utworu – 1977 rok – były w Polsce prawie bezkonkurencyjnie rozpowszechnione. Żeby się o tym przekonać, wystarczy sięgnąć np. po komentarz ks. Feliksa Gryglewicza z 1974 roku i po opracowanie ks. Lucjana Strada z 1976 roku⁵¹⁶. Oprócz tego miejmy na uwadze, że wśród utworów literackich, rozprawiających lub przynajmniej poruszających tematykę życia Maryi z Nazaretu, są też i takie woluminy, które ukazują Maryję jako osobę prowadzącą pospolite życie małżeńskie. Do takich niewątpliwie należą książka Nikosa Kazantzakisa (1881-1957) – greckiego pisarza i filozofa – *Ostatnie kuszenie Chrystusa*, według której Maryja nie tylko planuje mieć, lecz i gorąco modli się o poczęcie dziecka⁵¹⁷ oraz czterotomowe dzieło Romana Brandstaettera (1906-1987) – polskiego literaty żydowskiego pochodzenia – *Jezus z Nazaretu*, według którego pytanie Miriam odnosi się jedynie do jej stanu „zaręczynowego”⁵¹⁸.

2.8. *Przedstawiciele tekstów używanych w liturgii*. Chcąc poprawnie zinterpretować proślubowy charakter górnołużyckiej pieśni religijnej *Słyś po horach, dolinach* musimy uwzględnić jej

---

⁵¹² „Ausführungen darüber <...> finden sich in ganz ähnlicher Form auch in der Legenda aurea” (H. DÜFEL, *Luthers Stellung*, 175); por. H. DÜFEL, *Luthers Stellung*, 175

⁵¹³ „<...> *Cień Ojca* można zaliczyć do największych i najbardziej udanych osiągnięć Autora” (S. GRZYBEK, «Jan Dabraczyński», 286).

⁵¹⁴ „*Rozmyślanie przemyskie* jest <...> kompilacją najrozmaitszych źródeł: biblijnych, apokryficznych <...>” (R. MAZURKIEWICZ (red.), *Teksty*, 294); „Jan Dobraczyński zabierając się do napisania tej powieści miał do dyspozycji <...> liczne apokryfy, z których na pierwszy plan wysuwa się Protoewangelia Jakuba <...>” (S. GRZYBEK, «Jan Dabraczyński», 286); por. S. GRZYBEK, «Jan Dabraczyński», 286.

⁵¹⁵ S. GRZYBEK, «Jan Dabraczyński», 286.

⁵¹⁶ „Wyjaśnienie, dlaczego Maryja będąc i chcąc pozostać dziewicą poślubiła Józefa, może się opierać tylko na domysłach <...>” (F. GRYGLEWICZ, *Ewangelia*, 90); „Po złożeniu ślubu czystości, Maryja stanęła wobec bardzo trudnego problemu” (L. STRADA, *Patron doskonały*, 65).

⁵¹⁷ „jiedu su Juozapu užkopė į pranašo Elijo viršūnę dangų bučiuojančiamė Karmelio kalne. Jie norėjo sūnaus, skirto Elijo garbei, ir nutarė kreiptis į pranašą, kad šis jų vardu sušnektų su Dievu” (N. KAZANTZAKH, *Paskutinis gundymas*, 70).

⁵¹⁸ „Miriam <...> nie mogła oprzeć się jednemu wstydliwemu pytaniu – czuła, że powinna je zadać, gdyż wymagała tego jej godność dziewczęca <...>” (R. BRANDSTAETTER, *Jezus z Nazarethu*, 18-19); por. R. BRANDSTAETTER, *Jezus z Nazarethu*, 14-20.

genezę oraz osobę autora. Pochodzenie pieśni jest następujące. Jej melodia została zapożyczona z *L'ave Maria de Lourdes* (1873) – sześćdziesięciowrotkowego hymnu pielgrzymów sanktuarium maryjnego w Lourdes. Słowa zaś, przynajmniej tak czytamy w *Wosadniku*, tj. modlitewniku-śpiewniku katolickich Serbołużyczan, pochodzą od o. Stanisława Marii Nawki SJ⁵¹⁹. Nie jest to jednak do końca zgodne z prawdą. Oczywiście ks. Stanisław Nawka jest ich autorem, jednakże nie w pełnym znaczeniu tego słowa. Jest on bardziej *odtwórcą*, niż *twórcą*⁵²⁰. *Slyš po horach, dolinach* jest bowiem przekładem-kompilacją dwóch pieśni religijnych – niemieckiej *Ave Maria, gratia plena* (1617)⁵²¹ i polskiej *Po górach, dolinach*⁵²². Jednak, co bardzo istotne, nie jest to tłumaczenie literalne. Najlepszym tego dowodem są właśnie słowa, które znajdują się w centrum naszej uwagi: „hdyž nochcu džě žanoho muža ja znać”⁵²³. Nie ma ich bowiem ani w niemieckim, ani w polskim tekście wcześniej wymienionych pieśni religijnych⁵²⁴. Co prawda, w niemieckiej pieśni znajdują się słowa maksymalnie bliskie górnołużyckim: „da ich kein'n Mann erkenne auf Erden”⁵²⁵, ale, jak widzimy, nie ma tu mowy o żadnym *chceniu* lub *niechceniu* Matki Bożej. Skąd więc się wzięło słowo *nochcu*? Wymóg rytmiki? Raczej nie! Byłoby to zbyt banalne. Poza tym można to było także bez użycia terminu *nochcu* przetłumaczyć lub napisać⁵²⁶. Wpływ innych tekstów poetyckich? Na przykład takich, jak piętnastowieczne utwory liryczne o tematyce mariologicznej *Radości wam powiedam* i *Mocne boskie tajemności* gdzie odpowiednio czytamy: „Rzekła k niemu Maryja: 'Temu się dziwię ja, kakoć syna mogę mieć, o mężu nic nie chcę wiedzieć’”⁵²⁷; „Maryja dziewczeczka śmierna stała jak róża czyrwona, lękla się tego pozdrowienia, boć nie chciała mieć poznania plemienia męskiego”⁵²⁸. Czemu nie!? O. Stanisław podtrzymywał przecież stałe kontakty z księżmi polskimi⁵²⁹. Do Polski też jeździł. Dlatego antologia *Polskiej poezji maryjnej* w układzie wyżej wspomnianego Jodełki-Burzeckiego mogła mu być znana. Niemniej jednak wydaje się, że kluczem do odpowiedzi jest sama osoba o. Nawki. A był to wielki człowiek:

⁵¹⁹ Por. *Wosadnik*, 1048.

⁵²⁰ Por. S. SKORUPKA (red.), *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, 223; M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, I, 101-102.

⁵²¹ Por. *Gotteslob*, 552.

⁵²² Por. *Pokój wam*, T. BIELSKI (red.), 466-467.

⁵²³ *Wosadnik*, 1048.

⁵²⁴ Nie posiada ich także francuski dziewiętnastowieczny oryginał, którego autorem jest o. Gaignes z Lucon.

⁵²⁵ *Gotteslob*, 552.

⁵²⁶ Np. Syman Donat – organista parafii pw. Św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Chróścicach oraz ks. Michał Nawka – proboszcz parafii pw. Św. Katarzyny w Ralbicach proponują odpowiednio takie oto rozwiązania: „Kak spodziwnje měło so to stać, Božo, hdyž njeznaju džě muža ja žanoho”; „Kak spodziwnje měło so, Knježe, to stać, hdyž z Józefom mamoj 'šće slubjenja čas?”; zob. również Apendyks.

⁵²⁷ ANONIM, *Radości wam powiedam*; cytata za T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 8.

⁵²⁸ ANONIM, *Mocne boskie tajemności*; cytata za T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 12.

⁵²⁹ „Dom parafialny ks. Nawki – niewątpliwie najpopularniejszego duchownego łużyckiego w Polsce – był miejscem częstych odwiedzin polskich księży <...>” (T. KOWALCZYK, *Kościół*, 221); por. J. A. N., «Pater», 126; T. KOWALCZYK, *Kościół*, 221. O. Stanisław znał także osobiście Prymasa Tysiąclecia – kardynała Stefana Wyszyńskiego (1901-1981) i św. Jana Pawła II; por. CHRYSZTAMARIJA, «Różant jara lubował», 395; J. A. N., «Pater», 126; T. KOWALCZYK, *Kościół*, 70.182.

żarliwy patriota, pobożny i gorliwy kapłan, jeden z inicjatorów nowego tłumaczenia Pisma Świętego na język narodowy, autor pieśni religijnych, animator ruchu ekumenicznego na Łużycach Górnych etc.⁵³⁰. Nie to jest jednak najważniejsze. Najistotniejsze jest to, że był to kapłan odznaczający się bardzo wielką pobożnością maryjną⁵³¹, ku której 8 grudnia 1911 r. w Uroczystość Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny został zrodzony, i w której 13 maja 1992 r. w 75. rocznicę objawień Matki Bożej w Fatimie ostatecznie został pogrążony⁵³². Prawdopodobnie to właśnie promaryjna postawa o. Stanija⁵³³, która przejawiała się w jego życiu na różne sposoby, np. w częstym pielgrzymowaniu – nawet w podeszłym wieku – do Częstochowy⁵³⁴ i w zamiśle przeszczepienia zakonu żeńskiego Sióstr Służek Najświętszej Marii Panny Niepokalanej na Łużyce Górne⁵³⁵, stała się też główną przyczyną wprowadzenia owego suplementarnego *nochcu* do pytania Maryi. Ale nie tylko. Do tego, naszym zdaniem, przyczyniły się także ówczesne wydarzenia historyczne. A mianowicie dyskusja na temat słuszności twierdzeń hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu trwałego panieństwa Maryi, która zapoczątkowana w 1909 r. przez niemieckiego egzegetę i asyriologa bp. S. K. Landersdorfera (1880-1971)⁵³⁶ – zacieklego oponenta hipotezy ślubu dziewictwa Maryi⁵³⁷, wznowiona krótko przed wybuchem II wojny światowej przez wyżej wspomnianego Haugga⁵³⁸, szczególnie przybrała na sile w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku dzięki publikacjom takich autorów jak P. Gaechter⁵³⁹ i J. B. Bauer⁵⁴⁰. Nawka o tym oczywiście wiedział i śledził tok

⁵³⁰ Por. ANONIM., «Slěborny jubilej», 115; CHRYSAMARIJA, «Różant jara lubował», 395; J. A. N., «Pater», 124-126; T. KOWALCZYK, *Kościół*, 59-60.66.76.171-172.181-182.184-185.187-188.207-208.253; G. WORNAR, «Za paterom», 82.

⁵³¹ „Mać bożu stajnie česćował, pod jeje zakitom sće stał” (H. W., «Syn Radworskeje wosady», 124); por. CHRYSAMARIJA, «Różant jara lubował», 395.

⁵³² Por. ANONIM., «Slěborny jubilej», 115; CHRYSAMARIJA, «Różant jara lubował», 395; J. A. N., «Pater», 124; G. WORNAR, «Za paterom», 82.

⁵³³ Tak go bowiem nazywali i dzisiaj pod takim imieniem wspominają jego rodacy na Łużycach Górnych; por. J. A. N., «Pater», 124; G. WORNAR, «Za paterom», 82.

⁵³⁴ „Wyjazdy na Jasną Górę były organizowane najczęściej przez ks. Stanisława Nawkę <...>” (T. KOWALCZYK, *Kościół*, 211); por. CHRYSAMARIJA, «Różant jara lubował», 395; J. A. N., «Pater», 126; T. KOWALCZYK, *Kościół*, 210-211.

⁵³⁵ „W celu zaznajomienia ewentualnych kandydatek do zgromadzenia z jego zasadami <...> Nawka organizował jednodniowe skupienia połączone z liturgią Słowa Bożego. Po niej odbywała się konferencja <...>” (T. KOWALCZYK, *Kościół*, 213); por. CHRYSAMARIJA, «Różant jara lubował», 395; T. KOWALCZYK, *Kościół*, 213-215.

⁵³⁶ Por. G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 109; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 2; A. FEUILLET, «La Vierge», 29; J. GALOT, *Maria*, 144; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 28-29; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 56; S. LANDERSDORFER, «Bemerkungen», 30-48; J. MCHUGH, *Maryja*, 227; G. SCHWAIGER, «Landersdorfer, Simon Konrad», 498-499; E. VALLAURI, «L'esegesi», 461; M. ZERWICK, «Verginità di Maria», 1135.

⁵³⁷ „adversario insigne del voto <...>” (M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 310).

⁵³⁸ Zob. książkę D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*.

⁵³⁹ Zob. książkę P. GAECHTER, *Maria im Erdenleben*.

⁵⁴⁰ Por. J.B. BAUER, «Die Antwort», 244-245; ID., «Monstra te», 124-135; ID., «Philologische Bemerkungen», 535-540; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 3.60-61.66.219; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 34; A. FEUILLET, «La Vierge», 29; J.A. FITZMYER, *The Gospel*, 349; J. GALOT, *Maria*, 145; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 228-229; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 29-31; ID., «Virgin», 16; O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; ID., «Wollte Maria», 1; U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud», 70-71; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 102-104; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 69; J. MCHUGH, *Maryja*, 228-230; E. VALLAURI, «L'esegesi», 462; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 307-308.314; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 214.224; ID., «Verginità di Maria», 1135.

owych debat, a było o tym głośno szczególnie w sąsiedniej Austrii⁵⁴¹. I być może owo *nochcu* było jego osobistą odpowiedzią na daną polemikę, gdyż tekst pieśni *Slyš po horach, dolinach* został napisany w 1975 r.⁵⁴², czyli w trakcie nasilenia się owej dyskusji.

Warto też pamiętać o tym, iż wśród maryjnych pieśni liturgicznych są też i takie teksty, których autorzy odznaczali się wielką pobożnością do Matki Bożej, więcej nawet, w sposób szczególnie naśladowali jej cnotę czystości, jednakże o żadnym przedanuncjacyjnym ślubie trwałego dziewictwa Maryi ani słowem nie wspomnieli⁵⁴³. Do takich tekstów niewątpliwie należy siedemnasto- lub osiemnastowieczna pieśń *Omni die dic Mariae*, której autorstwo jest przypisywane św. Kazimierzowi Jagiellończykowi (1458-1484) – patronowi Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁵⁴⁴.

2.9. *Przedstawiciele literatury mistycznej.* Każdy człowiek jako obraz Boży (Rdz 1,26-27) jest w pewnym stopniu *locus theologicus* (tzw. *źródło nienatchnione i niezobiektywizowane*)⁵⁴⁵. W sposób szczególny dotyczy to człowieka świętego. Tym bardziej świętego mistyka⁵⁴⁶. Mistyka wszakże stanowi szczytową formę przeżycia religijnego⁵⁴⁷. Dlatego też już w czasach swego zarania Kościół poświęcał wiele uwagi kwestii prywatnych objawień (Dz 7,55-56; 9,4-5.9-16; 10,10-16.30-32)⁵⁴⁸. Dzisiaj nie jest inaczej. Wręcz przeciwnie. Atencja współczesnego Kościoła wobec danego zjawiska przybiera na sile. Ewidentnym dowodem tego, nie mówiąc już szerzej na temat liczby tekstów wydanych drukiem⁵⁴⁹, jest chociażby fakt opublikowania w 2012 roku przez Kongregację Nauki Wiary oficjalnych tłumaczeń na języki nowożytnie norm klarujących zasady postępowania w przypadku rozpoznawania prawdziwości domniemyanych objawień (oryginał łaciński tych norm zaaprobowano w roku 1978). Co więcej, obecnie wśród teologów mówi się poniekąd o istnieniu swego rodzaju *egzystencjalnej dogmatyki świętych* bądź o *mariologii doświadczenia*⁵⁵⁰. Owszem, ludzkie doświadczenie ogrywa ważną rolę w procesie odkrywania prawdy⁵⁵¹. W religii chrześcijańskiej też. Przecież to właśnie osobiste przeżycia Apostołów legły u podstaw naszej wiary (Łk 1,1-4; 1J 1,1-4). Niemniej jednak, kategoria

---

⁵⁴¹ Por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 6.

⁵⁴² Por. *Wosadnik*, 1048.

⁵⁴³ Por. M. JANOCHA, «Ikona Zwiastowania», 104-105; C. MAGGIONI, «Annunciazione e Liturgia», 429-435.

⁵⁴⁴ Por. S. MASLAUSKAITE, «Jis», 237-242.257-263.

⁵⁴⁵ Por. B. KOCHANIEWICZ, «Objawienia», 33-34.

⁵⁴⁶ Por. J. RATZINGER, «Komentarz teologiczny», 469; M. RUSECKI, «Objawienia prywatne», 853.

⁵⁴⁷ Por. M. CHMIELEWSKI, «Mistyka maryjna», 24-25.

⁵⁴⁸ Niemniej jednak hiszpański teolog Melchior Cano OP (ok. 1509-1560), autor bestselleru *De locis theologicis* (ponad 30 wydań), nie zaliczał prywatnych objawień do źródeł objawienia publicznego: „w systemie Melchiora Cano objawienia prywatne jawią się jako teologiczne *non-locus*” (B. KOCHANIEWICZ, «Objawienia», 33); por. B. KOCHANIEWICZ, «Objawienia», 33; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 96.

⁵⁴⁹ Por. B. KOCHANIEWICZ, «Objawienia», 32.

⁵⁵⁰ Por. B. FERDEK, *Nasza siostra*, 13; PAPIESKA MIĘDZYNARODOWA AKADEMIA MARYJNA, *Matka Pana*, 338-340.

⁵⁵¹ Por. W. ŻYCIŃSKI, «Historyczne doświadczenie», 81.87.

religijnego doświadczenia, zresztą jak i każdego innego, może mieć również negatywny charakter. Stąd potrzeba weryfikacji i uzgadniania ze stanowiskiem *Magisterium*⁵⁵². Odnosi się to także do tzw. *życiorysów Najświętszej Maryi Panny*, powstałych na podstawie mistycznych doświadczeń różnych osób. Fragmenty jednego z nich, autorstwa służebnicy Bożej Marii z Agredy, zostały przytoczone na kartach pierwszego rozdziału. Jednakże lista owych „objawionych” żywotów Matki Jezusa jest o wiele dłuższa. Znajdują się na niej przede wszystkim dzieła spisane przez niemiecką zakonnicę bł. Annę Katarzynę Emmerich (1774-1824), włoską pisarkę Marię Valtortę (1897-1961) oraz hiszpankę Consuelę (zm. pod koniec XX w.)⁵⁵³. Poza tym są też i tacy wizjonerzy, którzy doznali objawień wydarzeń z życia Maryi, wszakże z różnych przyczyn ich nie opublikowali. Do takowych przykładowo należy niemiecka stygmatyczka Teresa Neumann (1898-1962)⁵⁵⁴. Dla naszych dociekań ważna jest jednak następująca uwaga. Dotyczy ona przed wszystkim funkcji prywatnego objawienia, której istotę stanowi odsyłanie do objawienia publicznego (J 16,12-14)⁵⁵⁵. W przypadku zaś prywatnych objawień dotyczących przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego panieństwa Maryi owo zadanie jest niewykonalne. Wszak źródła natchnione i zobiektywizowane nie zawierają takiej prawdy. A objawienie nowej prawdy po ukształtowaniu się katolickiego kanonu Pisma Świętego nie jest możliwe: „rozstrzygającą dla wiary <...> chrześcijanina jest wiara 'Apostołów i Proroków' <...>”⁵⁵⁶. Wskazanim byłoby uwzględnić także i to, iż nie wszystkie powyżej wymienione „objawione” biografie Maryi nawiązują do jej ślubu dziewictwa: augustianka Emmerich go pomija⁵⁵⁷.

2.10. *Przedstawiciele ikonografii*. Trzeba podkreślić, że przedstawiciele hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi z dziedziny sztuki sakralnej⁵⁵⁸, których wymieniliśmy w pierwszym rozdziale, zapewne także znajdują się pod oddziaływaniem literatury apokryficznej. Dowodem na to jest chociażby wizerunek anioła Gabriela

⁵⁵² Por. B. KOCHANIEWICZ, «Objawienia», 32; W. ŻYCIŃSKI, «Historyczne doświadczenie», 88.

⁵⁵³ Por. R. LAURENTIN – F.M. DEBROISE, *Tajemnica Maryi*, 11-12.

⁵⁵⁴ Por. *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 842; R. LAURENTIN – F.M. DEBROISE, *Tajemnica Maryi*, 12-13.

⁵⁵⁵ „Objawienia prywatne, szczególne orędzie Boga manifestujące się w świecie i historii w celu ujawnienia w nowy sposób swej zbawczej woli (Objawienie Boże) <...>” (M. RUSECKI, «Objawienia prywatne», 853); por. B. KOCHANIEWICZ, «Objawienia», 32; J. RATZINGER, «Komentarz teologiczny», 469; M. RUSECKI, «Objawienia prywatne», 853.856-858.

⁵⁵⁶ L. SCHEFFCZYK, «'Dziewicze narodziny'», 45; „objawienie zakończyło się wraz z urzeczywistnieniem tajemnicy Chyrstusa, które znalazło wyraz w Nowym Testamencie” (J. RATZINGER, «Komentarz teologiczny», 469); por. B. KOCHANIEWICZ, «Objawienia», 32; M. RUSECKI, «Objawienia prywatne», 853; J. RATZINGER, «Komentarz teologiczny», 468-470.

⁵⁵⁷ Por. A.K. EMMERICH, *Życie Maryi*, 106-112; R. LAURENTIN – F.M. DEBROISE, *Tajemnica Maryi*, 80.

⁵⁵⁸ A jest to bardzo ważny obszar wiary chrześcijańskiej, stanowiący także swego rodzaju *locus theologicus*: „katecheza dokonywała się w Kościele już od pierwszych wieków poprzez dzieła sztuki <...>” (J. BOLEWSKI, «Maryja», 73); „tutta la struttura compositiva è in funzione della trasmissione del messaggio della fede <...>” (M.G. MUZI, «L'iconografia», 508); por. M. JANOCHA, «Ikona Zwiastowania», 102.

przedstawionego na modłę apokryficzną, czyli w postaci pięknego i uskrzydłonego młodzieńca ubranego w zielono-czerwone szaty⁵⁵⁹. Nie to jest jednak najbardziej problematyczne, lecz fakt, iż na tych obrazach Maryja jest ukazana nie jako Żydówka żyjąca w początkach ery chrześcijańskiej, lecz jako niewiasta siedemnasto- (tak obraz Procacciniego) i dziewiętnastowieczna (tak obraz Parsons)⁵⁶⁰. A nie są to przypadki odosobnione, lecz raczej nagminna tendencja sztuki sakralnej⁵⁶¹. Oto jeszcze jeden z wielu możliwych przykładów. Pochodzi on z przed kilku laty – 2008 rok – wydanej książki zatytułowanej *Jezus według Mistrzów*, w której biblijna scena zwiastowania została zilustrowana za pomocą reprodukcji fresku *Zwiastowanie* z 1501 r., pędzla włoskiego malarza renesansowego Pinturicchia (ok. 1454-1513), obecnie znajdującego się w kaplicy Baglioniach należącej do kolegiatu Santa Maria Maggiore w Spello⁵⁶². Otóż ów fresk ukazuje Maryję na tle przepięknego pałacu, z widocznym krajobrazem Umbrii, w pozie tzw. *pięknych Madonn piętnastowiecznych*⁵⁶³. Jednakże owo malowidło posiada jeden bardzo pozytywny element. Nie, wcale nie chodzi o to, że została zmniejszona odległość czasowa o co najmniej kilka stuleci. Chociaż to też jest ważne. Tym dodatnim szczegółem jest całkiem coś innego. A mianowicie to, iż biała lilia – symbol dziewictwa – znajduje się nie w ręce Maryi, lecz anioła Gabriela. Różnica, naszym zdaniem, jest ogromna, gdyż lilia w „ręce” anioła prawdopodobnie symbolizuje lub przynajmniej może symbolizować ideę postanuncyjnego charakteru dziewictwa Maryi: „A srebrny anioł wchodzi w drzwi migając szatą białą... Ave Maria! – słyhać szept – Słowo się ciałem stało. I srebrną lilię wznosił na znak poselstwa gdzieś z niebiosów <...>”⁵⁶⁴. A takich obrazów, zaczynając być może już poniekąd od najstarszego wizerunku sceny zwiastowania tj. od fresku anonimowego malarza z Katakumb św. Pryscylli przy Via Nomentana w Rzymie, datowanego na pierwszą połowę III w.⁵⁶⁵, mówiąc językiem biblijnym, jest jak gwiazd na niebie (Rdz 15,5)⁵⁶⁶, czego dowodem jest np. album wydawnictwa *Phaidon* z 2004 roku, gdzie na ponad 100 obrazów poświęconych tematyce zwiastowania przypada około 40 reprodukcji ukazujących archanioła

⁵⁵⁹ „Il modulo iconografico più diffuso continua a presentare la Vergine <...> secondo il racconto degli apocrifi” (M.G. MUZI, «L’iconografia», 483); „przyszedł do niej młodzieniec o niezwykłej piękności” (*Ewangelia Pseudo-Mateusza*, 9,1); por. S. DE FIORES, «Najświętsza Maryja Panna», 220; M. JANOCHA, «Ikona Zwiastowania», 103-109; M.G. MUZI, «L’iconografia», 481-485.487.490.492.

⁵⁶⁰ Por. *Verkündigung*, 165-166.216-218.

⁵⁶¹ Por. S. DE FIORES, «Najświętsza Maryja Panna», 220-221; D. RAMONIENÉ, *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, 37.

⁵⁶² Por. E. OLCZAK (red.), *Jezus według mistrzów*, 12-13.

⁵⁶³ Por. L. ŚLIWA, «Błogosławiona», 14-15.

⁵⁶⁴ M. KONOPNICKA, *Angelus*; cytata za T. JODELKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 240.

⁵⁶⁵ Por. S. DE FIORES, «Najświętsza Maryja Panna», 219-220; G. FALLANI, «Maria», 932; M.G. MUZI, «L’iconografia», 478; D. RAMONIENÉ, *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, 36. Użyliśmy zwrotu *być może* zasadniczo z dwóch powodów. Po pierwsze: obecność lilii na nim jest tylko domniemana. Po drugie: niektórzy badacze wcale nie zaliczają go do obrazów maryjnych; por. B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, «Najstarsza ikonografia», 134; J. SPRUTTA, «Najstarsze przedstawienia», 153-154.

⁵⁶⁶ Por. M. JANOCHA, «Ikona Zwiastowania», 118.120; D. RAMONIENÉ, *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, 174.

Gabriela z lilią w „ręku”⁵⁶⁷. Ponadto do tej grupy można byłoby również zaliczyć jeszcze około 10 wizerunków, na których lilia lub bukiet lilii znajduje się nie po stronie Maryi, lecz anioła⁵⁶⁸. Oprócz tego, aby lepiej uchwycić problematykę niniejszego zagadnienia, należy przytoczyć jeszcze dwie kolejne ciekawostki z dziedziny historii sztuki sakralnej. Otóż warto byłoby najpierw pamiętać, że w ikonografii chrześcijańskiej nie zawsze kwiat lilii odsyła do dziewictwa Maryi. W sposób szczególny odnosi się to do obrazów reprezentujących szkołę florencką. Lilia wszak była i jest emblematem Florencji. Również z tego samego powodu na wielu obrazach należących do sienieńskiej szkoły malarskiej zamiast lilii widnieje gałązka oliwna – symbol miasta Sieny⁵⁶⁹. Poza tym, jak utrzymują badacze sztuki, na wielu obrazach poświęconych tematyce anuncjacyjnej malowano dość często wazę z różnymi kwiatami, co oczywiście wskazywało, iż zwiastowanie miało miejsce na wiosnę⁵⁷⁰. Niemniej jednak, można byłoby ów wątek odczytać inaczej. A mianowicie w duchu słów św. Metodego z Olipmu (zm. ok. 311) pochodzących z *Ucztę*, jedyne jego dzieła, które dotarło do naszych czasów w całości i w oryginale⁵⁷¹: „Nauka prorocka porównuje Kościół do ukwieconej, barwnej łąki, ale Kościół jest uwieńczony w różny sposób nie tylko kwiatem dziewictwa, lecz również kwiatami rodzicielstwa i powściągliwości”⁵⁷². W takim razie, waza z kwiatami, mimo wskazówki chronologicznej, mogłaby również oznaczać postać Najświętszej Maryi Panny, w życiu której – mówiąc słowami poety polskiego baroku Wespazjana Hieronima Kochowskiego (1633-1700) – „nie idzie w pogardę najliszsze ziele”⁵⁷³, czyli ani to symbolizujące dziewictwo, ani to przedstawiające macierzyństwo⁵⁷⁴. Zresztą czyż mogło to być inaczej w przypadku Maryi – mieszkanki kwiecistego Nazaretu⁵⁷⁵?

⁵⁶⁷ Por. *Verkündigung*, 36.38-39.44-45.72-73.78-79.88-89.90-91.94-96.98.102-103.108-109.112-113.116-117.120-121.124-125.130-131.142-151.154-159.164.166-167.172-175.178-183.188-191.194-209.222-223.226-227.232-233.

⁵⁶⁸ Por. *Verkündigung*, 34-35.42-43.62-63.82-83.114-115.118.140-141.224-225. *Titulo curiositatis*: jeszcze jednym potwierdzeniem popularności i rozpowszechnienia tego wątku jest wizerunek anioła Gabriela z lilią w „ręku” znajdujący się na drzwiczkach tabernakulum w kościele parafii pw. św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Chróścicach na Łużycach Górnych, gdzie w czasie pisania niniejszego studium mieliśmy zaszczyt sprawowania posługi kapłańskiej.

⁵⁶⁹ Por. D. RAMONIENĖ, *Kriščioniškosios ikonografijos žodynas*, 36-37.

⁵⁷⁰ „<...> Apreiškimas įvyko pavasarį, todėl iš čia ir vazos su gėlėmis motyvas, kuris vėliau pavirto LELIJA <...>” (D. RAMONIENĖ, *Kriščioniškosios ikonografijos žodynas*, 36); por. M. JANOCZA, «Ikona Zwiastowania», 108.

⁵⁷¹ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 384; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 117.

⁵⁷² METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 147.

⁵⁷³ W. KOCHOWSKI, *Dziaryn fijałkowy to jest ulubione miejsce Matce Bożej na Piasku w Krakowie*; cytat za T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 83.

⁵⁷⁴ „<...> Maria <...> è tutta rivestita di grazia divina, sia nella sua maternità, che nella sua verginità” (B. RINALDI, *La Madonna*, 19).

⁵⁷⁵ „Nazareth interpretatur flos” (BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Homilia I*, 3); por. А. МЕНЬ, *Сын человеческий*, 53.

3. Treść

Zawartość *Treści* hipotezy ślubu można byłoby posegregować na trzy kategorie: 1) wątki ortodoksyjne, 2) wątki fantastyczne (niedowiedzione) i 3) wątki fanatyczne (przesadne i bezkrytyczne). Do pierwszej klasy, jednakże w znaczeniu tylko ogólnym, tj. bez precyzowania czynników sprawczych, należą wątki przeszkody i trudności, do drugiej – faktu, formy i czasu ślubowania, posiadania pewności boskiego natchnienia bądź transcendentnej aprobaty oraz wpływu tekstów biblijnych, do trzeciej – powodów ślubowania i większego umiłowania obligatoryjnego dziewictwa niż zwiastowanego macierzyństwa. Po dokonaniu klasyfikacji przejdźmy do testowania, lecz – w celu uniknięcia powtórzeń – tylko tych wątków, do których w dalszym ciągu naszej pracy już więcej nie powrócimy. A takimi są właściwie dwa motywy – formy ślubowania i większego umiłowania panieństwa, niż zapowiedzianego przez anioła macierzyństwa.

3.1. *Forma ślubowania.* Jest to jedno z najbardziej problematycznych zagadnień hipotezy ślubu, do którego już wyżej, nawet kilkakrotnie, przynajmniej wstępnie nawiązywaliśmy. Na czym polega jego problem? Na zróżnicowaniu zdań zwolenników hipotezy. Potwierdzeniem i odzwierciedleniem tego jest stosowanie różnorodnego nazewnictwa na określenie istoty i sensu uzasadnienia pytania Maryi ujętego przez autora trzeciej ewangelii jako „ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω” (Łk 1,34c)⁵⁷⁶. Albowiem, oprócz najbardziej rozpowszechnionego określenia, jakim jest oczywiście *ślub dziewictwa proprie dicto*, występują także takie terminy, jak *ślub służenia czystości*, *trwale / stanowcze przyrzeczenie*, *ślub prywatny / zwykły – votum in corde / non coram populo / non in ore / occulte / privatum / simplex / simpliciter*⁵⁷⁷, *ślub dotyczący przyszłości – de futuro*, *ślub warunkowy – sub conditione*⁵⁷⁸, *brak nadziei na potomstwo / pragnienia dzieci / zgody na cielesne współzycie*, *całkowite poświęcenie się Bogu / Chrystusowi / życiu w świątyni*, *darowanie / konsekracja / obranie / ofiarowanie / umiłowanie / zobowiązanie*

⁵⁷⁶ Por. C.P. CEROKE, «Luke», 329; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 224; G.I. SÖLL, «Maria», 2104.

⁵⁷⁷ Por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 50.167.169-170; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 30; O. DA SPINETOLI, *Maria*, 92; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 103-104; S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 80; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 222; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 15; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 328-329.332.336; M.J. LAGRANGE, *Évangile*, 33; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 412-413.415-416; S.M. MANELLI, «The Virgin», 76; J. MCHUGH, *Maryja*, 213; M. ORSATTI, «L'annuncio», 294; V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 36; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 213.

⁵⁷⁸ Por. J. CANTINAT, *La Madonna*, 62; P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 78; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 167-172.176-177.184; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 15-16.142; W. HANC, «Święty Józef», 33; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 50; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 329-331.333.336-337; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 412-413.415-416; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 250.454; J. MCHUGH, *Maryja*, 216-217.225-226; M.D. PHILIPPE, *Maryja*, 54-55; M.D. PHILIPPE – F. LENOIR, *Meilès gelmèse*, 34; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 47; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 309; ID., «L'esegesi», 460; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 280-281; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeit. Dogmatik», 476; ID., «Jungfräulichkeitsgelübde», 482.

dziewictwa / dziewiczości / integralności / matczyności, decyzja / intencja / planowanie / postanowienie / poświęcenie / pragnienie / projekt / wola / wybór / zamiar / zdecydowanie prowadzenia dziewiczego życia / służenia dziewictwu / wiekuistego panieństwa / wstrzeźliwości / zachowania dziewictwa, niedyspozycja do stosunków małżeńskich, opozycja ku cielesnemu poznaniu, wewnętrzne ukierunkowanie / skłonność ku trwałemu dziewictwu, rezerwacja łona, rezygnacja z / wyrzeczenie się bogactwa ludzkiego macierzyństwa / dobra / dopełnienia małżeństwa / macierzyństwa / naturalnych skłonności erotyczno-prokreacyjnych, stanowcze postanowienie chronienia dziewictwa małżonka, zniechęcenie do rozkoszy ciała⁵⁷⁹, a

⁵⁷⁹ Por. L. ALONSO SCHÖKEL, *Lezioni sulla Bibbia*, 298.300.302; K. BAKER, *Fundamentals*, 348; O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 14; Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 372; J.B. BAUER, «Monstra te», 124; BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 699; J. BOLEWSKI, «Problematyka», 71-72; P. BORTKIEWICZ, «Zwiastowanie», 116.118-119.121-122; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 107.109; R.E. BROWN, *The Birth*, 304; G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 64-66.89; J. CANTINAT, *La Madonna*, 56.61-62; ID., «Le propos», 17; C.P. CEROKE, «Luke», 335-337.338.342; P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 74.78; X. CHAIGNON, *Rozmyślenia*, 129; G. COLZANI, *Maria*, 55; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 39.161.163.172.223-224; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 30; O. DA SPINETOLI, *Maria*, 92; ID., *Maria nella Bibbia*, 81.86; P. DAUSCH, *Die drei älteren Evangelien*, 430; S. DE FIORES, *Maria*, 1781.1783.1790; ID., «Vergine», 1314.1321; S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 784; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 67-69; ID., «Maria nel NT», 910; ID., «Virginité», 1118; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 394; M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 29; J. DILLERSBERGER, *Lukas*, 101-103; J. DUQUESNE, *Maria*, 33-34; P. EVDOKIMOV, *Prawosławie*, 159; A. FEUILLET, «La Vierge», 29-30; A. FIC, *Jezus Chrystus*, 131; J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 61; ID., *The Gospel*, 348; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 119-120; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 72; J. GALOT, *Maria*, 143.154; ID., «Vierge», 463-464.466.468.473.476-477; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 34-35; A. GEJDOS, *Lauretansche Litanai*, 14-15; A. GEORGE, «Maria, Vergine», 964; ID., «Marie», 584; GERMAN, *Na Zwiastowanie*, 177; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 222; C. GHIDELLI, *Luca*, 58; A. GILA, «Antiche omelie», 371.381.401; M.J. GIOVANONI, «Two Terrible Translations», 58; O. GRABER, «Die Engelsbotschaft», 4; ID., «Wollte Maria», 1; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 16.28.31-32.141-142.144; ID., «Virgin», 8.17; S. GRZYBEK, «Czy Chrystus?», 237; R. GUARDINI, *La Madre*, 27; J. GUITTON, *Maryja*, 43; E. HANTER, *Poznaj skarby*, 11; S. HARĘZGA, «Dziewictwo», 20; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 996; U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud?», 70.73-75; HUGO DE SANCTO VICTORE, *De B. Mariae*, 857-858; JAN PAWEŁ II, «Dziewictwo», 20; ID., «Dziewicza jedność», 24; ID., *Komentarz do Ewangelii*, 341.352; ID., «Maryja – wzór dziewictwa», 23; ID., «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; ID., *Redemptoris Custos*, 28; ID., «Tajemnica», 19; ID., «Zapowiedź mesjańskiego macierzyństwa», 46; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 102; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 123-124; P. JOÜON, «L'Annonciation», 794-795; ID., *L'Évangile*, 284; H. KOCH, *Adhuc virgo*, 38; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 329-330.336; R. KUGELMAN, «The Object», 70.72.78.81; P.C. LANDUCCI, «I motivi», 74-75; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 37.69; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 42; X. LÉON-DUFOUR, *Les Évangiles*, 23; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 405; R.C.H. LENSKI, *The Interpretation*, 70; J. ŁACH, *Dziecię*, 136.138; A.П. ЛОПУХИН, *Библейская история*, 13; M. MALIŃSKI, «Zwiastowanie Maryi», 16; E.H. MALY, «Virginité», 43-44; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 188.194.200; L. MELOTTI, *Maryja, Matka żyjących*, 35; K.H. MENKE, *Fleisch*, 32.34; A. MERK, «La figura», 49.55; J.P. MICHAUD, *Marie des évangiles*, 38-39; G. MORANTE, «Catechesi», 550-551; A.E. NACHEF, *Mary*, 176; *Naujasis Testamentas*, Č. KAVALIAUSKAS – V. ALIULIS (red.), 149; E. NEUBERT, *Marie*, 294.307; ID., *Meine Mutter*, 8-9; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 88-89.102-103; J. NOLLAND, *Luke 1-9:20*, 53; J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 64-65.102; M. ORSATTI, «L'annuncio», 294; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; ID., *Our Lady*, 30; E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 69-70.81.83.88; M.D. PHILIPPE – F. LENOIR, *Meilès gelmèse*, 33-34; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; G. PONS, *Le litanie*, 30.43-44; PSEUDO-GREGORIO NISSENO, *Omelia sull'Annunciazione*, 790; J. REUMANN, «Maria», 131; A. ROETS, «Maria», 448; K. ROMANIUK – A. JANKOWSKI – L. STACHOWIAK, *Komentarz*, 269; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 98-100; C. ROMANO, «Il voto», 148; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 36; ID., *La vita*, 89; M. ROSIK, *Jezus*, 49; ID., «Mariologia», 305; V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35; A. SERRA, *Maria di Nazaret*, 14-15; ID., «Testimonianze», 84; ID., «Vergine», 1300; F. SIEG, «Jezus Chrystus», 58; *Šventasis Raštas*, J.J. SKVIRECKAS (red.), 303; F. SUÁREZ, *Maryja*, 12; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 249; M. THURIAN, *Maryja*, 52; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 306.308; ID., «L'esegesi», 456; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 307-308.327-328; F. WILLAM, *Życie*, 28; W. WOŁYNIEC, *Maryja*, 25; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 213.222; ID., «Virginità di Maria», 1138; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeit. Dogmatik», 476.

nawet *ślub niewychodzenia za mąż*⁵⁸⁰. Co więcej, zdania prekursorów hipotezy ślubu też były podzielone. Oto np. autor *Protoewangelii Jakuba* pisze o zaprowadzeniu Maryi w darze Panu / do świątyni Pana: „προσάξω αὐτὸ δῶρον κυρίῳ <...>”⁵⁸¹; „Ἀνάξωμεν αὐτὴν ἐν τῷ ναῷ κυρίου <...>”⁵⁸². Z kolei św. Grzegorz z Nyssy ujmuje to jako 1) bronienie postanowień / przekonania: „τῶν κεκριμένων ἐξέρχεται”⁵⁸³, 2) zakaz kontaktów z mężczyzną: „Ἀπείρηταί μοι, φησίν, ἀνδρὸς ὁμίλια”⁵⁸⁴, 3) konsekracja ciała, na wzór złożonej nienaruszonej i świętej ofiary: „τὴν ἀφιερωθεῖσαν τῷ Θεῷ σάρκα, οἷόν τι τῶν ἁγίων ἀναθημάτων ἀνέπαφον <...>”⁵⁸⁵. Św. Augustyn zaś, oprócz zwrotu „virginitatem Deo dicavit <...>”⁵⁸⁶, lawiruje pomiędzy postanowieniem a ślubowaniem⁵⁸⁷: „nisi Deo virginem se ante vovisset. <...> quod illa jam voverat”⁵⁸⁸; „Illa quia proposuerat virginitatem <...> Illa admiratio, propositi est testificatio <...>”⁵⁸⁹; „Agnoscite propositum virginis. <...> Sed illa propositi sui momor, et sancti voti conscia, quia noverat quid voverat <...> virginis votum. <...> votum virginis <...> votum vovisti <...>”⁵⁹⁰. A co to wszystko znaczy dla nas? Zasadniczo pozwala to na wyciągnięcie dwóch wniosków. Po pierwsze: różnorodność nazewnictwa jest znakiem złożoności zagadnienia Łk 1,34c⁵⁹¹. Po drugie: różnorodność terminologii jest znakiem *szczelin interpretacyjnych* hipotezy ślubu⁵⁹², ponieważ wyżej wymieniona nomenklatura dotycząca kwintesencji uzasadnienia pytania Maryi opisanego w Łk 1,34c nie jest jedynie zbiorem wyrazów równo- i bliskoznacznych, tj. o takim samym lub podobnym znaczeniu albo zwykłym *lis verborum*⁵⁹³, chociaż takich też tu nie brakuje, ale jest ona niejednokrotnie najczęściej ze sobą sprzeczna. Czym innym jest bowiem ślubowanie wiekuistego dziewictwa, a czym innym postanowienie⁵⁹⁴ i / lub posiadanie jedynie skłonności ku trwałemu dziewictwu, nie mówiąc już szerzej na temat określenia *ślub niewychodzenia za mąż*, który jest bezceremonialnym zniekształceniem świadectwa tekstu biblijnego (Mt 1,18-25; Łk 1,27; 2,5). A co na to przedstawiciele hipotezy

⁵⁸⁰ „z natchnienia Bożego <...> Marya uczyniła niezwykły w narodzie żydowskim ślub, nie wychodzenia nigdy za mąż, a pozostania na całe życie dziewicą” (D. BĄCZKOWSKI, *Dogmatyka*, 71); „La Vergine non solamente ignorava del tutto la realtà del matrimonio, ma non aveva neppure in cuore il progetto di desiderarlo <...>” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 200); por. D. BĄCZKOWSKI, *Obszerna Historia*, 6; А.П. ЛОПУХИН, *Библейская история*, 13; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 200.

⁵⁸¹ *Protevangelium Jacobi. Graece*, IV,1; por. *Natività di Maria*, IV,1; *Protoevangelium des Jakobus*, 4,1; *Protoewangelia Jakuba*, 4,1.

⁵⁸² *Protevangelium Jacobi. Graece*, VII,1; por. *Natività di Maria*, VII,1; *Protoevangelium des Jakobus*, 7,1; *Protoewangelia Jakuba*, 7,1.

⁵⁸³ GREGORIUS NYSSENUS, *In diem*, 324; por. GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 320; G.I. SÖLL, «Aspetti», 22.

⁵⁸⁴ GREGORIUS NYSSENUS, *In diem*, 324; por. GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 320; G.I. SÖLL, «Aspetti», 22.

⁵⁸⁵ GREGORIUS NYSSENUS, *In diem*, 324; por. GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, 321.

⁵⁸⁶ AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4.

⁵⁸⁷ Por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 199; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitwille», 298; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 10.

⁵⁸⁸ AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4.

⁵⁸⁹ AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXXV*, II,2; por. AUGUSTYN, *Z Kazania* 225, 121.

⁵⁹⁰ AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXCI*, 5,6; por. AUGUSTYN, *Z Kazania* 291, 122-123.

⁵⁹¹ Por. J.P. MICHAUD, *Marie des évangiles*, 39.

⁵⁹² „jū per daug, kad visos būtu teisingos <...>” (G. BERESNEVIČIUS, *Baltų religinės reformos*, 16).

⁵⁹³ Por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 192.194.

⁵⁹⁴ Por. M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 327.

ślubu? Ich zdania w tej kwestii też są podzielone. Uogólniając, można byłoby wyodrębnić pięć „szkół”. Pierwsza, nawet zdając sobie sprawę z tego, że ślub dziewictwa Maryi jest anachronizmem wzbudzającym wiele kontrowersji i pytań⁵⁹⁵, obsesyjnie broni terminologii uroczystego i absolutnego ślubu – *votum solemne*, ponieważ 1) jedynie uroczysty i absolutny ślub religijny – *ex voti religione* – tj. wiążący obligatoryjnie w dziedzinie sumienia jest jedyną, logiczną i konsekwentną podstawą interwencji Maryi w Łk 1,34⁵⁹⁶, 2) ślub warunkowy zaś podważyłby istotę samego ślubowania i stanowiłby nawet pewną odmianę wystawiania Pana Boga na próbę⁵⁹⁷. Druga, w odróżnieniu od tej pierwszej, nie przejmuje się problematyką terminologii ślubu, ponieważ 1) *ślub uroczysty* nie jest lepszy od *ślubu zwykłego* – obydwa, chociaż innymi słowami, wyrażają tę samą rzeczywistość⁵⁹⁸, 2) *ślub warunkowy* nie różni się od *ślubu absolutnego* – ten ostatni też zawiera *implicite* klauzulę – jeżeli Bogu to się spodoba⁵⁹⁹. Trzecia z kolei szkoła poprzestaje na znaczeniu symbolicznym używanych terminów – nazewnictwo nie jest ważne, najważniejsza jest idea, którą owa zróżnicowana terminologia wyraża, a jest ona bardzo prosta – od zarania swego świadomego życia Maryja, umiławszy dziewictwo, zrezygnowała z małżeństwa dopełnionego⁶⁰⁰. Czwarta zaś, zdając sobie sprawę z trudności natury biblijno-historycznej i prawno-teologicznej lub być może po prostu z racji wierności tradycji *Protoewangelii Jakuba*, odżegnuje się od wszelkiej terminologii *à la ślub-*

⁵⁹⁵ „Parlare di voto propriamente detto <...> è senza dubbio un anacronismo” (J. CANTINAT, *La Madonna*, 62); „L’anachronisme ne doit pas nous arrêter <...>” (J. GALOT, «Vierge», 464); „a vow <...> this would involve a number of the questions <...>” (J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 64); „non si può applicare a Maria <...> il linguaggio che i Padri del IV o V secolo usavano quando parlavano delle vergini del loro tempo e della consacrazione di esse” (B. PRETE, «A proposito», 382-383); „La decisione di una verginità permanente in una giovane giudea di quel tempo è ritenuto un grossolano anacronismo <...>” (M. ZERWICK, «Verginità di Maria», 1135); por. I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 68-69; J. GALOT, «Vierge», 464; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 141-142; E. VALLAURI, «L’annunciazione», 308; ID., «L’esegesi», 456-457.

⁵⁹⁶ „<...> Beata Virgo, contra angeli propositum, allegare haud potuit impotentiam a) *naturalem* <...> aut b) *legalem* <...> nisi γ) quae *ex voti religione* oriatur” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 404); „but prudence, nay necessity, required her to ask <...>” (J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 101-102); „Sie legte <...> nich bloß das Versprechen, sondern das Gelübde immerwährender Keuschheit ab” (E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 9); „A jeśli pyta, w jaki sposób się to stanie, to nie przez ciekawość czy nieufność, ale z roztropnej konieczności <...>” (A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 102); „geradezu ein religiöses Gelübde Marias, immer Jungfrau zu bleiben” (H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 96); „Ed infatti, dalla domanda rivolta all’Angelo <...> risulta chiaro che la scelta da Lei fatta dello stato verginale era ben più di un semplice proposito <...>” (G.M. ROSCHINI, *La vita*, 89); por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 19; A. BISPING, *Exegetisches Handbuch*, 157; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 208-209; J. GALOT, «Vierge», 474-475; H.M. KÖSTER, *Unus Mediator*, 62; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 403-404.408-409.412-417; C.W. NEUMANN, *The Virgin*, 101; J. PATSCH, «Hat Maria?», 144-145; ID., «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 24; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482.

⁵⁹⁷ „votum sub conditione, si DEUS revelaverit, est contra voluntatem eligendi perfectius supposita cognitione, quod votum sit perfectius <...>” (V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35); por. A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 416-417.

⁵⁹⁸ „per se loquendo votum solemne non est melius simplici <...>” (V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 36); „Ueber den Namen votum solemne mag man streiten, aber die Sache selbst ist klar genug. <...> kann man diese Weihe ganz vorzüglich als eine solemnizatio voti ansehen” (M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 483); por. M.J. SCHEEBEN, *Mariology*, I, 116.

⁵⁹⁹ „il voto condizionale si avvicina al voto assoluto perché <...> un voto emesso sotto lo condizione <...> ha in effetti un carattere assoluto, perché ogni voto è pronunciato con questa implicita condizione” (J. GALOT, *Maria*, 153); por. J. GALOT, *Maria*, 153; ID., «Vierge», 464-465; M.J. SCHEEBEN, *Handbuch*, 482.

⁶⁰⁰ „Im Grunde besteht hier zwischen Versprechen und Gelübde nicht ein Wesensunterschied, nur ein Gradunterschied” (D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 37); por. M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 34.

postanowienie, oddając znaczenie greckiego sformułowania „ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω” (Łk 1,34c), jedynie za pomocą określeń odnoszących się do wewnętrznej postawy Maryi, takich jak: chęć, decyzja, intencja, pragnienie, wola, zamiar dziewictwa / konsekracji duszy, niekanoniczne, nieoficjalne, wewnętrzne poświęcenie się dziewictwu⁶⁰¹. Piąta szkoła posunęła się jeszcze dalej – według jej przedstawicieli fragment ewangelii Łukaszej Łk 1,34 odzwierciedla wyłącznie nieświadomą lub podświadomą dziewiczą orientację, jaźń Maryi⁶⁰² lub otwartość i gotowość na życie dziewicze⁶⁰³.

Nasza ocena wymienionych wyżej poglądów jest następująca. Pierwsza szkoła, broniąca terminologii *uroczystego ślubu*, mówiąc językiem prawniczym, nie liczy się z problematyką

---

⁶⁰¹ „Nie musiał to być jakiś ślub formalny, uroczysty, zatwierdzany przez kapłanów. Mogła to być osobista decyzja dziewictwa <...>” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 372); „A recent Catholic writer, Graystone, *Virgin*, has a lengthy defense of Mary’s resolve or intention of virginity—a resolve that was not a vow” (R.E. BROWN, *The Birth*, 304); „La solution la meilleure paraît être toujours, non certes un vœu proprement dit, indémontable et anachronique, mais une certaine résolution de virginité <...>” (A. FEUILLET, «La Vierge», 30); „substantiellement il s’agit d’une affirmation de la résolution intime prise par Marie devant Dieu de demeurer vierge” (J. GALOT, «Vierge», 464); „le texte est favorable à la volonté de virginité de Marie” (A. GEORGE, «Marie», 584); „Wielkie dzieła <...> dokonały się przede wszystkim w duszy Maryi” (JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 24); „Marie affirme un état présent impliquant volonté d’y persévérer” (P. JOÜON, *L’Évangile*, 284); „Hoc non potest significare <...> sed solum, se non habere intentionem cognoscendi virum” (H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 42); „To powściągliwe sformułowanie wskazuje nie tylko na to, że Maryja jest dziewicą, ale także na wolę trwania w tym stanie” (B. MARTELET, *Maryja z Nazaretu*, 47); „avendo stabilito nel suo cuore di rimanere in perpetua verginità <...>” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 200); „Auf der anderen Seite will der Redaktor des Textes Lk 1,26-38 sagen: Maria weiß – vielleicht nicht auf der reflexen Ebene eines expliziten Entschlusses, wohl aber in der Tiefe ihres Herzens –, daß sie Jungfrau bleiben soll” (K.H. MENKE, *Fleisch*, 34); „Marijos atsakymas angelui rodo, kad širdies gelmėje <...> ji buvo visiškai pasišventusi Dievui <...>” (M.D. PHILIPPE – F. LENOIR, *Meilės gelmėse*, 34); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 397; P. BENOIT, «Bulletin. Nouveau Testament», 130; J. CANTINAT, «Le propos», 17; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 81; S. DE FIORES, «Vergine», 1321; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 394; J. DUQUESNE, *Maria*, 34; A. FEUILLET, «La Vierge», 30; J. GALOT, *Maria*, 152; ID., «Vierge», 464.466.477; C. GHIDELLI, *Luca*, 58-59; K. GRZESICA, «Specyfika», 67; A. JANKOWSKI, *Bliżej Bogarodzicy*, 40-41; JAN PAWEŁ II, «Dziewicza jedność», 24; ID., *Komentarz do Ewangelii*, 341; ID., «Maryja», 25; ID., «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; ID., «Tajemnica», 19; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 124; P. JOÜON, «L’Annonciation», 794; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 167.171-173; B. KOROŠAK, *Mariology*, 329-330; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 48-49; R. LAURENTIN, «Concepito dallo Spirito», 80; B. MARTELET, *Maryja z Nazaretu*, 47-48; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 200; J.P. MICHAUD, *Marie des évangiles*, 39-40; M.D. PHILIPPE – F. LENOIR, *Meilės gelmėse*, 34-36; G. PONS, *Le litanie*, 30.43; B. RINALDI, *La Madonna*, 17-18; A. ROETS, «Maria», 448; M.J. SCHEEBEN, *Mariology*, I, 115; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 119.124; U. TERRINONI, *Słowo*, 205; M. VALANCIUS, *Žiwatas*, 310-313.

⁶⁰² „Trudno powiedzieć do końca o świadomości tego wyboru. Ta sfera <...> pozostaje tajemnicą” (P. BORTKIEWICZ, «Zwiastowanie», 119); „Chodzi raczej o pewną orientację, o głęboki pociąg do życia dziewiczego, o ukryte pragnienie dziewictwa <...> chociaż nie mogło to jeszcze przybrać formy postanowienia <...>” (I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 61); „Nulla <...> spinge all’ipotesi che Maria prima del messaggio dell’angelo abbia avuto la volontà consapevole di rimanere vergine. <...> la miglior cosa da dire è che Maria s’è impegnata nel suo fidanzamento e non ha potuto pensare se non che esso avrebbe portato al matrimonio nel senso pieno. Tuttavia, ella non poteva sentirsi a suo agio in tale situazione, perché contraddiceva l’orientamento ultimo della sua vita. <...> un sapere e non sapere al tempo stesso <...> Allora, la frase significherebbe: 'Come può avvenire ciò, se è pur vero che la relazione sessuale con l’uomo mi è estranea?'. In tale modo sarebbe espressa la concezione della verginità come un atteggiamento di fondo che definisce l’essenza e il sentire di Maria, ma non ha ancora acquisito la forma di una volontà cosciente e non ha ancora trovato una collocazione nell’ordinamento giuridico ed etico vigente nell’epoca” (R. GUARDINI, *La Madre*, 27-28); por. I. DE LA POTTERIE, «Maria nel NT», 910; ID., *Maryja*, 61-62; R. GUARDINI, *La Madre*, 27-29; K.H. MENKE, *Fleisch*, 34; A. SERRA, «Vergine», 1299.

⁶⁰³ „nie uważamy, że chodzi tu o świadomy zamiar zachowania dziewictwa” (I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 61); „Wydaje się, że będzie bardziej właściwe, jeśli przyjmiemy, że w każdym z nich istniała głęboka zdolność, powiedzielibyśmy, zdolność wrodzona do tego, by pozostać całkowicie otwartym na wszystko, czego Bóg mógłby od nich zażądać. Oboje od dzieciństwa czuli, że są prowadzeni ku przeznaczeniu, które jakby niejasno przeczuwali” (B. MARTELET, *Maryja z Nazaretu*, 48).

natury kanonicznej, która, mając na celu obronę ważności małżeństwa świętej rodziny, właściwie przyczyniła się do wprowadzenia do obiegu nazewnictwa *ślub warunkowy*, a nawet legła u podstaw tendencji przypisania takiej nomenklatury św. Augustynowi⁶⁰⁴. Druga szkoła, która nie rozróżnia *ślubu uroczystego* i *ślubu prywatnego* z jednej strony, oraz *ślubu absolutnego* a *ślubu warunkowego* – z drugiej, popełnia błędy natury lingwistyczno-semantycznej, przecież owe przymiotniki nie są ani synonimami, ani wyrazami bliskoznacznymi. Są to oczywiste antonimy. Przymiotnik *uroczysty* sugeruje ideę pełnej dostojności ceremonii i odświętnego przyjęcia, czego nie da się powiedzieć o słowie *prywatny* akcentującym osobisty i niejawni charakter ślubowania Maryi⁶⁰⁵. Podobnie rzecz ma się z terminami *absolutny* i *warunkowy*. Pierwszy znaczy *niewątpliwy, bez zastrzeżeń*, drugi, odwrotnie, wyrażając ideę zastrzeżenia wykonania czegoś, sugeruje pewną niepewność, czyli wątpliwość co do słuszności i / lub absolutnej wartości zamierzonej czynności⁶⁰⁶. Innymi słowy, w momencie składania *ślubu absolutnego* nie może być żadnych wątpliwości, nawet *implicite*, co do jego praworządności. Jest to warunek *sine qua non*. Trzecia szkoła, uwypuklająca jedynie znaczenie symboliczne stosowanej nomenklatury, nie traktuje poważnie funkcji kognitywnej języka, która należy przecież do najważniejszych przejawów ludzkiej mowy (Rdz 2,19-20)⁶⁰⁷. Co więcej, nie liczy się ona także z wymaganiami, jakie dzisiaj są stawiane przed współczesną mariologią. Chodzi mianowicie o to, że obecnie mariologia, jeżeli chce być obiektywna i akceptowana, musi być w sposób szczególnie uwrażliwiona na kwestię stosowanej terminologii. Nie może być bowiem ona np. ani przestarzała⁶⁰⁸, ani przyczynowa (mariologia chrystotypiczna; błąd tzw. *maksymalistów*)⁶⁰⁹, ani androcentryczna (mariologia eklezjotypiczna;

⁶⁰⁴ „Iamvero, testimonium illud nullibi prostat apud Hipponensem praesulem <...>” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 416); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 223; J. GALOT, *Maria*, 152-153; ID., «Vierge», 464.468; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 142; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 415-416; B. KOROŠAK, *Mariologia*, 328-329.332.336; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 48-49; V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 35; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 482.

⁶⁰⁵ Por. M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, II, 951; ID., *Słownik języka polskiego*, III, 616,

⁶⁰⁶ „Buwo rižusis tileti par kiaura āmži, jej tilejmas patiktu Wieszpatem” (M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 172); por. M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, I, 3; ID., *Słownik języka polskiego*, III, 661.

⁶⁰⁷ Por. D. DIKEVIČIUS, «„Kaip?!“», 33; D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 112; A. MACEINA, *Daiktas ir žodis*, 11-23; V. MANNUCCI, *Bibbia*, 15-18; P. RICŒUR, *Interpretacijos teorija*, 13-14.

⁶⁰⁸ „Maryja, czysta Dziewice, daj nam widzieć Boże lice <...>” (ANONIM, *Maryja, czysta Dziewice*); cytat za T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 5; „il mondo sarebbe distrutto se non fosse sostenuto dalle preghiere della santa Maria” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia*, 715); „<...> Chrystus zatrzymał sobie sprawiedliwość, Maryi oddał miłosierdzie <...> głosi średniowieczna formuła. <...> Jezus chce potępić, Maryja pragnie ratować <...>” (W. ŁASZEWSKI, «Pośrednictwo», 104); „La Vergine <...> ignorava del tutto la realtà del matrimonio <...>” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 200); „nadcielesna! Półboska!... Matko, o! <...>” (C.K. NORWID, *Do Najświętszej Panny Maryi Litania*); cytat za T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 192; „Królowo świata, żmudzkie ołtarze wszystkie wonności niosą Ci w darze i uwielbiają boskie Twe imię” (M.K. SARBIEWSKI, *Litewska modlitwa*); cytat za T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 46; „Wszecpośredniczka wszystkich łask <...>” (H. STATKOWSKA, «Z rozważań», 12); por. D. FLUSSER, *Chrześcijaństwo religii żydowską*, 19; T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 48; Č. KAVALIAUSKAS, *Tarp fizikos*, 152; J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 148-149; W. ŁASZEWSKI, «Pośrednictwo», 104; T. SIUDY, «Wiara», 75; T. ŠPIDLÍK, *Myśl rosyjska*, 415.

⁶⁰⁹ „<...> Boża Matko święta <...> daj <...> win odpuszczenie” (ANONIM, *Ave Maris Stella!*); cytat za T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 23; „Przez Twe, Panno, siedm radości zbaw nas smutku i żalości niniejszych i teże wiecznych <...>” (ANONIM, *Siedem radości Najśw. Panny Maryi*); cytat za T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja*

błąd tzw. *minimalistów*)⁶¹⁰ etc.⁶¹¹. A skoro miały miejsce poniekąd propozycje zmiany nazwy dziedziny teologicznej rozprawiającej o Maryi z *mariologia* (termin ów po raz pierwszy został użyty przez Placidusa Nigidiusa w 1602 roku) na *mariologia* lub na *teologia maryjna*⁶¹², już nawet nie mówiąc szerzej o kontrowersjach wokół tytułów *mediatrix* i *corredemptrix*⁶¹³, to tym bardziej zwolennicy hipotezy ślubu muszą uważać na słownictwo używane przy komentowaniu ustępu Łk 1,34, bo, jak to już powyżej zaznaczyliśmy, pozostawia ono wiele do życzenia⁶¹⁴. Na szczególną uwagę zasługuje świadectwo czwartej szkoły, której poglądy moglibyśmy określić za pomocą hasła: *trzy w jednym*. Otóż chodzi tu o to, iż mniemania przedstawicieli owego kierunku są trójwymiarowe: pozytywne, negatywne i pozytywne. Innymi słowy, owa szkoła jest w tym samym czasie i *spadkobierczynią*, i *krytykiem*, i *remedium* hipotezy ślubu. Jako spadkobierczyni opowiada się ona za ideą trwałego przedanuncyjnego dziewictwa Maryi wyrażonego w Łk 1,34c. Jako krytyk dostrzega jej mankamenty, tzn. nie popiera używania anachronicznych terminów *à la ślub*. I jako *remedium* proponuje swoje rozwiązanie – *sanatio in radice* – używając określeń mających związek tylko z przeżyciami psychiczno-duchowymi Maryi, ale nieujawnionymi zewnętrznie ani w formie ślubu, ani postanowienia. Ale skąd o tym wiemy, że Maryja chciała pozostać dozgonną dziewicą? Za tym przemawiają następujące argumenty... O tym jednak dopiero w następnym paragrafie. Poglądy ostatniej szkoły są natomiast wysoce oryginalne. Zdaniem jej przedstawicieli wers Łk 1,34c jest jedynie przejawem nieświadomej panińskiej orientacji Maryi i / lub znakiem jej otwartości na dziewictwo. Lecz jak pogodzić ową dziewiczą orientację z zamążpójściem (Mt 1,18; Łk 1,27)? Poza tym taki

---

maryjna, 21; „è diventata la nostra salvezza. <...> è lei la causa e la dispensatrice di ogni bene” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 186-188); „<...> L.A. Muratori <...> piętnował <...> wzywanie M., by odpuściła nam grzechy lub zbawiła nas, jak i twierdzenie, że Bóg i Chrystus nie udzielają nam, a nawet nie mogą udzielić łaski, jeśli nie wstawi się za nami M. <...>” (S.C. NAPIÓRKOWSKI, «Maryja. IV», 30); por. F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 22; K.C. FELMY, *Współczesna teologia prawosławna*, 121; T. JODELKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 33.36.193.245; K. KOWALIK, *Wejrzal na nicłość*, 58-61; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 30; W. ŁASZEWSKI, «Pośrednictwo», 104; G. MIEGGE, *La Vergine Maria*, 245; S.C. NAPIÓRKOWSKI, «Maryja. IV», 30; T. ŠPIDLÍK, *Myśl rosyjska*, 415.

⁶¹⁰ „Se Maria fosse stata una pia e devota ragazza, probabilmente avrebbe rifiutato la proposta angelica come una sacrilega tentazione <...>” (A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 47); por. K. KOWALIK, *Wejrzal na nicłość*, 61.123; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 30; G. MIEGGE, *La Vergine Maria*, 245.

⁶¹¹ „Jakimże uczcić Ciebie już wyrazem? Zwałbym Boginią; ale mi inaczej i pismo głosi i Kościół tłumaczy <...>” (K. BENISŁAWSKA, *Z 'Pozdrowienia Anielskiego'*); cytata za T. JODELKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 117; „wypowiedzi mariologiczne powinny być spójne z całością wiary <...>” (J. KRÓLIKOWSKI, «Mariologia», 283); por. S. DE FIORES, «Mariologia», 815; K.C. FELMY, *Współczesna teologia prawosławna*, 120-121; B. FERDEK, *Nasza siostra*, 16; J. KRÓLIKOWSKI, «Mariologia», 283.

⁶¹² „Należy zatem przejść od 'mariologii' do 'teologii maryjnej' <...>” (B. SESBOÛÉ, «Czy?», 271); por. S. DE FIORES, «Mariologia», 810-811.813; B. FERDEK, *Nasza siostra*, 9-10; B. SESBOÛÉ, «Czy?», 271-272.

⁶¹³ „sprawa pośrednictwa Najświętszej Maryi Panny, sprawa tak często niezrozumiała, przemilczana, a nawet odrzucana <...>” (R. RAK, «Z Maryją», 127); por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 632-633; J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 147-148; W. ŁASZEWSKI, «Pośrednictwo», 92-118; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 19.21; G. MIEGGE, *La Vergine Maria*, 245; S.C. NAPIÓRKOWSKI, «Maryja. III», 17; ID., «Maryja. IV», 27; R. RAK, «Z Maryją», 127; J. RATZINGER, «Znak kobiety», 64.70-74; B. SESBOÛÉ, «Czy?», 269-271; T. SIUDY, «Wiara», 75.

⁶¹⁴ „dovremmo avere una lingua degna <...> che possa esprimere convenientemente la sua gloria e la sua lode. <...> e parola adatte, mentre stiamo per aprire la bocca” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 186).

obraz nieświadomej sobie Maryi wcale nie harmonizuje z tym, co o niej czytamy w Łk 1,29: „καὶ διελογίζετο ποταπὸς εἶη ὁ ἀσπασμὸς οὗτος” i w Łk 2,19: „ἡ δὲ Μαριάμ πάντα συνετήρει τὰ ῥήματα ταῦτα συμβάλλουσα ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς”. W dodatku, gdzie nie ma świadomości i wolności, tam nie ma cnoty⁶¹⁵. I oprócz tego pamiętajmy, że podświadomość nie jest jedynie niekontrolowaną warstwą psychiki ludzkiej, ale jest to także taka dziedzina życia ludzkiego, gdzie przebiegają procesy ogólnoludzkie lub mówiąc językiem biblijnym – adamowe⁶¹⁶. A orientacja dziewicza – cecha szczególna aniołów⁶¹⁷ – do takowych przecież nie należy: „ὄταν γὰρ ἐκ νεκρῶν ἀναστῶσιν οὔτε γαμοῦσιν οὔτε γαμίζονται, ἀλλ’ εἰσὶν ὡς ἄγγελοι ἐν τοῖς οὐρανοῖς” (Mk 12,25). Co zaś dotyczy otwartości maryjnej na trwałe dziewictwo, to trzeba zaznaczyć, że ową ideę nie wyraża fragment Łk 1,34, lecz raczej lub prawdopodobnie werset Łk 1,38, który, zdaniem niektórych autorów, jest lub mógłby być nośnikiem idei entuzjastycznej i totalnej konsekracji Maryi (do tego zagadnienia powrócimy poniżej)⁶¹⁸.

3.2. *Większe umiłowanie panieństwa*. Jest to jedna z największych *szczelin interpretacyjnych* hipotezy ślubu. Jej prekursorem był św. Grzegorz z Nyssy⁶¹⁹. Anioł ogłasza Maryi dobrą nowinę o poczęciu Mesjasza Bożego, a ona – twierdzi Nysseńczyk – przez dziewictwo absorbowana – „κάκεινη τῇ παρθενίᾳ προσφύεται <...>” – za cenniejszą poczytuje dziewiczą integralność / nienaruszalność, niż zwiastowane macierzyństwo – „προτιμοτέραν τῆς ἀγγελικῆς

⁶¹⁵ „Questa è bellezza quando uno è bello con libertà <...>” (GIACOMO DI SARUG, *Omelia*, 147).

⁶¹⁶ Por. A. АНДРЕЕВА (red.), *Omeu*, 15; P. BROWN, *The Body & Society*, 268.

⁶¹⁷ „caelestis vitae imitatio voto fieret <...>” (AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4); „Płodna panieństwa w świecie Latorośli, przez którą ludzie w anioły porośli” (K. BENISŁAWSKA, *Z 'Pozdrowienia Anielskiego'*); cytata za T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 111; „Ślub decyduje o tym, że Maryja już na ziemi naśladuje życie w niebie <...>” (M. GILSKI, *Mariologia*, 148); por. P. BROWN, *The Body & Society*, 259; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 130; W. KANIA, «Doktor», 136; P. SKARGA, *Żywoty*, I, 489.491-492.

⁶¹⁸ Por. ANDRZEJ Z KRETY, *Homilia*, 154; S. DE FIORES, *Maria*, 1800; I. DE LA POTTERIE, «Virginité», 1118; A. GILA, «Antiche omelie», 350-351.

⁶¹⁹ Niektórzy autorzy analogiczne poglądy przypisują również św. Ambrożemu i św. Augustynowi: „Najświętsza Panna, jako twierdzą stanowczo św. Ambroży, św. Augustyn <...> nie <...> chciała opuścić pokornego stanu swego <...>” (X. CHAIGNON, *Rozmyślenia*, 131). Nie jest to jednak zgodne z prawdą. Dla św. Ambrożego, jak to już powyżej dowiedliśmy, Łk 1,34 jest tylko *pytaniem o sposób*: „Ta oświadcza swą gotowość <...> lecz tylko się dowiaduje, jak się to stać może <...>” (AMBROŻY, *Wykład*, 56). A dla św. Augustyna pytanie Maryi jest trójwymiarowe: 1) znak złożonego ślubu: „Quod profecto non diceret, nisi Deo virginem se ante novisset” (AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4); por. AGOSTINO, *La santa verginità*, 316; 2) wyraz zdziwienia: „quando ei nuntiavit angelus, ait, *Quomodo fiet istud, quoniam virum non cognosco?* Si cognoscere disponderet, non miraretur. Illa admiratio, propositi est testificatio <...>” (AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXXV*, II,2); por. AUGUSTYN, *Z Kazania 225*, 121; 3) zapytanie o sposób: „dicendo, *Quomodo fiet istud?* modum quaesivit <...> Annuntias mihi filium, habes meum paratum animum, dic mihi modum” (AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXCI*, 5); por. AUGUSTYN, *Z Kazania 291*, 122-123. Wprawdzie według komentarza tego ostatniego Maryja ma stracha, jednakże nie z powodu utraty dziewictwa, lecz z racji samego ślubowania: „Potuit enim virgo sancta metuere <...> quasi improbasset virginis votum” (AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXCI*, 5); por. AUGUSTYN, *Z Kazania 291*, 123. Ponadto św. Augustyn zastanawia się nawet nad tym, co by było, gdyby Bóg rozkazał Maryi *poznać* męża: „Quid enim si diceret, Nube, conjungere viro?” (AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXCI*, 5); por. AUGUSTYN, *Z Kazania 291*, 123. I sam odpowiada: ten, który przyjął złożony wcześniej ślub, tak nigdy by nie powiedział: „Non diceret Deus accepit enim votum virginis <...>” AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo CCXCI*, 5; por. AUGUSTYN, *Z Kazania 291*, 123.

ἐμφανείας τὴν ἀφθαρσίαν κρίνουσα <...>⁶²⁰. Zwolennikiem analogicznych poglądów był również żyjący kilkanaście wieków potem francuski jezuita Pierre Chaignon (1791-1883) – autor ongiś popularnych *Rozmyślań dla kapłanów*, według którego Maryja w Łk 1,34 mając za najcenniejszą rzecz ślubowane wiekuiste dziewictwo⁶²¹ i poczytując jego utratę za wielkie nieszczęście⁶²², ohotniej zrzeka się boskiego macierzyństwa⁶²³, wykazując przez to wielką moc swojej duszy⁶²⁴. A w Polsce w latach sześćdziesiątych ks. prof. Stanisław Grzybek (1915-1998), w artykule rozprawiającym o braciach Chrystusowych, tak oto skomentował ustęp Łk 1,34: „nie chciała od niego zrobić wyjątku nawet dla samego Mesjasza”⁶²⁵. Przykłady zarówno pod względem geograficznym, jak i czasowym można byłoby i dalej powielić⁶²⁶. Nie to jest jednak najważniejsze. Chociaż rozpowszechnienie i popularność owego przekonania ma także wielkie znaczenie hermeneutyczne. Najistotniejsze jednakże jest to, iż owego obrazu Maryi – zagorzałej zwolenniczki dziewictwa – nie da się pogodzić z danymi językowymi, tj. ani ze składnią wersetu Łk 1,34bc, ani z semantyką dwóch innych Łukaszkowych wersów: Łk 1,38.48⁶²⁷. Łk 1,34bc jest przecież zaledwie pytaniem z uzasadnieniem: πῶς ..., ἐπεὶ ..., a nie zdaniem wyrażającym weto⁶²⁸. Wiemy to dzięki porównaniu Łk 1,34bc z Łk 6,42a; 11,18a; 20,41-44; Dz 8,31a, czyli z tekstami, w których pytanie wprowadzone partykułą pytajną πῶς bez żadnego cienia wątpliwości wyraża ideę dezaprobaty. Wskazuje na to technika literacka autora Łk-Dz, co prawda nie do końca jednolita, którą można byłoby oddać następująco. Łk 6,42a i Dz 8,31a mają formułę: πῶς + δύναμαι oraz uzasadnienie w formie zdania podrzędnego⁶²⁹. W Łk 11,18a pytajnik πῶς jest poprzedzony zdaniem wyrażającym nierzeczywistość⁶³⁰. Z kolei w Łk 20,41-44 mamy swoistą pytajną inkluzję πῶς ... πῶς obramowującą zdania uzasadniające, wprowadzone konstrukcją αὐτὸς γὰρ⁶³¹. A w pytaniu Maryi przecież takie zabiegi literackie nie

⁶²⁰ GREGORIUS NYSSENUS, *In diem*, 323; por. X. CHAIGNON, *Rozmyślenia*, 131.

⁶²¹ „za nic w świecie nie byłaby chciała opuścić pokornego stanu swego <...>” (X. CHAIGNON, *Rozmyślenia*, 131).

⁶²² „wielkie nieszczęście Boskie ono Poczęcie <...>” (X. CHAIGNON, *Rozmyślenia*, 131).

⁶²³ „zrzekasz się ohotnie szczęścia zostania Matką Jego, abyś tylko Panną pozostać mogła <...>” (X. CHAIGNON, *Rozmyślenia*, 132).

⁶²⁴ „Taką to niezrównaną moc duszy okazała Panna Maryja w tem że gotową była odmówić takiego Macierzyństwa <...>” (X. CHAIGNON, *Rozmyślenia*, 132).

⁶²⁵ S. GRZYBEK, «Czy Chrystus?», 237.

⁶²⁶ „stawia aniołowi pytanie, w którym tkwi pewna nuta kategoryczności <...> Maryja <...> czyni jakby zarzut samemu Bogu” (J. DROZD, *Maryja Matka*, 55); „Acześ ty jest Anioł, acz mi wielkie poselstwo przynosisz: ale się mnie przeciw męża znać nie godzi” (*Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 111); „Malebat enim esse virgo, quam mater Dei, inquit Anselmus & Nyssenus” (J. TIRINI ANTVERPIANI – SOCIETAS JESU, *Commentarius*, 984); por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 55; B. SCHWANK, «Łk 1, 34», 318; P. SKARGA, *Żywoty*, I, 491.

⁶²⁷ Por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 107.141.

⁶²⁸ „Pytanie sugeruje, że jest ona całkowicie oddana Bogu i Jego zamiarom” (M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 29); por. R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 542; B. WITHERINGTON III, «Birth of Jesus», 71; M. ZERWICK, *Analysis*, 130.

⁶²⁹ „πῶς δύνασαι λέγειν τῷ ἀδελφῷ σου· ἀδελφέ, ἄφες ἐκβάλω τὸ κάρφος τὸ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ σου, αὐτὸς τὴν ἐν τῷ ὀφθαλμῷ σου δοκὸν οὐ βλέπων” (Łk 6,42a); „πῶς γὰρ ἂν δυναίμην εἶναι μὴ τις ὀδηγήσει με” (Dz 8,31).

⁶³⁰ „εἰ δὲ καὶ ὁ σατανᾶς ἐφ’ ἐαυτὸν διεμερίσθη, πῶς σταθήσεται ἡ βασιλεία αὐτοῦ” (Łk 11,18a).

⁶³¹ „Ἐἶπεν δὲ πρὸς αὐτοῦς· πῶς λέγουσιν τὸν χριστὸν εἶναι Δαυὶδ υἱόν; αὐτὸς γὰρ Δαυὶδ λέγει ἐν βίβλῳ ψαλμῶν· εἶπεν κύριος τῷ κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου. Δαυὶδ οὖν κύριον αὐτὸν καλεῖ, καὶ πῶς αὐτοῦ υἱός ἐστιν” (Łk 20,41-44).

występują. Może ono wprawdzie zawierać odcień zdziwienia – *admiratio*⁶³², jak np. w Łk 12,56 i Dz 2,8⁶³³, ale nie dezaprobaty. Poza tym niektórzy autorzy nawet utrzymują, że Maryja w ogóle nie była pytana o zgodę na wcielenie Syna Bożego, które po prostu „było Jej zwiastowane jako fakt postanowiony przez Boga <...>”⁶³⁴. Natomiast w ustępach Łk 1,38.48 jest mowa o Maryi jako δούλη κυρίου / αὐτοῦ – *szluzebnicy Pańskiej / jego*⁶³⁵. A są to zwroty, wszak gr. δούλη w dosłownym tłumaczeniu znaczy „niewolnica”⁶³⁶, które w Biblii wyrażają idee całkowitej zależności, przynależności i radykalnego posłuszeństwa: „λέγω <...> τῷ δούλω μου· ποίησον τοῦτο, καὶ ποιῆ” (Mt 8,9; zob. również Ef 6,5; Kol 3,22; Tt 2,9; 1Pt 2,18)⁶³⁷. Nie da się tego pogodzić z interpretacją dezaprobaty. Tę niemożność uznaje wielu zwolenników hipotezy ślubu⁶³⁸, a niektórzy z nich nawet wprost uwypuklają pokorny charakter pytania maryjnego⁶³⁹. Co więcej, nawet wśród tekstów apokryficznych, pełnych przecież przesady, nie znajdziemy takiej interpretacji. W *Protoewangelii Jakuba* Maryja pyta o poród: „Ona zaś, Maryja, usłyszawszy [te słowa] rozważała je w sobie mówiąc: 'Czyż ja pocznę z Boga żywego [i porodzę] jak każda kobieta rodzi?’”⁶⁴⁰, w *Księdze o narodzeniu świętej Maryi* – o sposób poczęcia: „Dziewica, wierząc temu, co powiedział anioł, lecz chcąc poznać sposób działania Bożego zapytała: 'Jakże się to stać może? Jeśli bowiem zgodnie z moim ślubem nigdy nie poznam męża, jak mogę począć bez współdziałania ludzkiego, albo jak mogę porodzić bez

⁶³² Por. A.B. BRUCE, *The Synoptic Gospels*, 464; J.A. MARTIN, «Luke», 205; A. PLUMMER, *A Critical and Exegetical Commentary*, 24.

⁶³³ „ὑποκριταί, τὸ πρόσωπον τῆς γῆς καὶ τοῦ οὐρανοῦ οἴδατε δοκιμάζειν, τὸν καιρὸν δὲ τοῦτον πῶς οὐκ οἴδατε δοκιμάζειν” (Łk 12,56); „καὶ πῶς ἡμεῖς ἀκούομεν ἕκαστος τῆ ἰδίᾳ διαλέκτῳ ἡμῶν ἐν ἧ ἐγεννήθημεν” (Dz 2,8).

⁶³⁴ J. BOLEWSKI, «Protest(anci)», 123.

⁶³⁵ Jest to *hapax legomenon* Nowego Testamentu i jedyny tytuł, za pomocą którego Maryja określa siebie samą na kartach Pisma Świętego; por. G. COLZANI, *Maria*, 56; B. FERDEK, *Nasza siostra*, 13; G. MORANTE, «Catechesi», 554; K. STOCK, *Maria*, 56.

⁶³⁶ „w starożytności wyraz ten oznaczał przede wszystkim niewolnicę <...>” (M. STROJECKI, «Posłuszeństwo», 87); por. P. BORTKIEWICZ, «Zwiastowanie», 134; T.M. DĄBEK, «Mowa», 164; J. DUPONT, «L'annuncio», 330; M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 28-29; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 123; X. LÉON-DUFOUR, *Słownik Nowego Testamentu*, 241; J. ŁACH, «Jezus», 251; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 118-119; *Pismo Święte*, 2257; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 144; R. ROMIZI – M. NEGRI, *Greco antico*, 354; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 46; F.E.J. VALPY (red.), *The Etymology*, 39.

⁶³⁷ „Il *doulos* 'per natura non appartiene a sé, ma a un altro' <...>” (R. TUENTE, «δοῦλος», 1680); „δοῦλη <...> serve <...> ad indicare <...> la *condizione di schiava* davanti a Dio <...>” (A. WEISER, «δουλεύω», 930); por. R. ALTER, *The Five Books*, 77; Z. BESKUR, «Wiara», 20-22; J.A. BROADUS, *Commentary on Matthew*, 8; G.B. CAIRD, *The Gospel*, 53; J. CANTINAT, *La Madonna*, 58; G. COLZANI, *Maria*, 56; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 72; S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 80; J.B. GREEN, «The Social Status», 468; P. JOÛON, «L'Annonciation», 796-797; A.K. FENZ, *Die Heiligenkreuz-Bibel*, 222; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 118; M. MIKOŁAJCZAK, «Pozycja», 226; G. MORANTE, «Catechesi», 554-555; A. OHLER – G. HIERZENBERGER, «Sługa», 1211; H. RÄISÄNEN, «Maria/Marienförmigkeit», 117; T. STUDY, «Maryja», 56; M. STROJECKI, «Posłuszeństwo», 87; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 249; R. TUENTE, «δοῦλος», 1680-1684; A. VALENTINI, «L'annuncio a Maria», 289.292-293; S. V. KEMPIS – BENEDIKT XVI., *Die Heilige Schrift*, 192; A. WEISER, «δουλεύω», 928-930.

⁶³⁸ „Wäre eine solche Geisteshaltung mit der Vollkommenheit Mariens zu vereinbaren gewesen?” (E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 13); „die höchste Vollkommenheit eines jeden Menschen nur in der gehorsamen Anerkennung des göttlichen Willens beruhen kann” (B. SCHWANK, «Łk 1, 34», 318); por. O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 78; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 107.141; U. HOLZMEISTER, «'Quomodo fiet istud'», 73-74; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 12-13; B. SCHWANK, «Łk 1, 34», 318; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 53-54; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 224.

⁶³⁹ „stellt sie in Demut die verwunderte Frage <...>” (J. SICKENBERGER, *Leben*, 12).

⁶⁴⁰ *Protoewangelia Jakuba*, 11,2.

pomocy nasienia męskiego?”⁶⁴¹, a w *Ewangelii Pseudo-Mateusza* wątek Łk 1,34 wcale nie jest podejmowany⁶⁴². I jeszcze mały szczegół. Według wyżej cytowanego o. X. Chaignona werset Łk 1,34 nie jest jedynie wyrazem dezaprobaty macierzyństwa, lecz i miłości do czystości. Na pierwszy rzut oka wszystko wydaje się być w porządku. Problem jednakże polega na tym, iż w owym komentarzu mowa jest o miłości do czystości *nade wszystko*: „wynurzyła w onych słowach to czego serce Jej było pełne, i wyraziła niemi jakoby mimowolnie tę miłość, jaką czystość nad wszystko ukochała”⁶⁴³. A skoro *ponad wszystko*, to i ponad Boga, bo słowo „wszystko” – *in se*, czyli bez precyzowania, a tu właśnie mamy taki przypadek, odnosi się do ogółu i całości rzeczy lub osób⁶⁴⁴: „πάντα δι’ αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν. ὁ γέγονεν” (J 1,3). Czyż taka jest biblijna Maryja? Oczywiście nie! Przecież, jak to trafnie zaznaczył J. Dobraczyński, nawet miłość ludzka „musi mieć swoją miarę...”⁶⁴⁵. Dowodem tego jest chociażby Łk 1,46: „Καὶ εἶπεν Μαριάμ· Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν κύριον”, gdzie występujący grecki czasownik μεγαλύνειν znaczy nie tylko *wielbić / chwalić*, lecz i *czynić wielkim*⁶⁴⁶, czyli ukazuje Maryję jako osobę oddającą należyta cześć Bogu⁶⁴⁷, a więc mającą dobrze uporządkowaną hierarchię wartości.

4. Argumenty

Przejdźmy teraz do oceny krytycznej argumentów poszczególnych sekcji.

4.1. Sekcja argumentów filologicznych

4.1.1. *Argument wywiedziony z rzeczownika παρθένος jako predykatu imiesłowu ἐμνηστευμένη*. Problematykę danego dowodzenie można skwitować krótko: nie liczy się ono z emfaticzną pozycją wyrazu παρθένος (2x) w wersie Łk 1,27, za pomocą którego autor przedstawia czytelnikowi osobę, do której została skierowana misja anioła Gabriela (Łk 1,26). Innymi słowy mówiąc, wyraz παρθένος oznacza podmiot zdania Łk 1,27. A przy takim układzie imiesłów ἐμνηστευμένη może pełnić jedynie funkcję predykatu tego pierwszego⁶⁴⁸: adresatem przesłania

⁶⁴¹ *Księga*, 9,1-11.

⁶⁴² Por. *Ewangelia Pseudo-Mateusza*, 9,1.

⁶⁴³ X. CHAIGNON, *Rozmyślania*, 130.

⁶⁴⁴ Por. M. SZYMCAK (red.), *Słownik języka polskiego*, III, 776.

⁶⁴⁵ J. DOBRACZYŃSKI, *Cień Ojca*, 20.

⁶⁴⁶ Por. Z. ABRAMOWICZÓWNA (red.), *Słownik grecko-polski*, 85; O. BETZ, «μεγαλύνω», 311; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 380; R. ROMIZI – M. NEGRI, *Greco antico*, 765; F. THIELE, «μέγας», 808.

⁶⁴⁷ Por. D. DIKEVIČIUS, «Marijos apsilankymas», 8-9.

⁶⁴⁸ Por. F. BLASS – A. DEBRUNNER, *Grammatica*, 576-577.

Bożego jest dziewica, ale poślubiona, czyli znajdująca się na pierwszym etapie małżeństwa żydowskiego, który owszem miał wiele wspólnego z zachowaniem czystości, jednakże tylko tego czasowego.

4.1.2. *Argument wywieziony z zastosowania rzeczownika ἀνήρ*. Zwolennicy niniejszego argumentu, zwanego przez niektórych uczonych *argumentem niepodważalnym*⁶⁴⁹, mają częściowo rację: rzeczownik osobowy ἀνήρ może oznaczać nie tylko *męża* i *małżonka* (Mt 1,16.19), lecz również – *jakiegoś mężczyznę* (Łk 5,18; 8,27)⁶⁵⁰. Co o tym decyduje? Brak rodzajnika czy kontekst literacki? Jedno i drugie jest ważne. Jednakże rozstrzygające znaczenie ma właśnie kontekst literacki. Oto kilka przykładów. W najstarszej ewangelii Nowego Testamentu czytamy: „Καὶ προσελθόντες Φαρισαῖοι ἐπηρώτων αὐτὸν εἰ ἔξεστιν ἀνδρὶ γυναῖκα ἀπολῦσαι <...>” (Mk 10,2). Jak widzimy, ani przed słowem ἀνήρ, ani przed γυνή nie ma żadnego rodzajnika, a mowa jest przecież tutaj o relacjach małżeńskich⁶⁵¹, wszak list rozwodowy (תּוֹרַת הַפָּרֹד, βιβλίον ἀποστασίου) w czasach Jezusa Chrystusa, zgodnie z palestyńsko-żydowskim prawem małżeńskim (Pwt 24,1; Iz 50,1; Jr 3,8; Oz 2,4), mógł być napisany (podyktowany) tylko i wyłącznie przez małżonka, a nie przez jakiegokolwiek mężczyznę (Mt 19,7; Mk 10,11-12)⁶⁵². W trzeciej ewangelii synoptycznej zaś w sposób analogiczny podane jest odniesienie do współmałżonka prorokini Anny: „ζήσασα μετὰ ἀνδρὸς ἑτῆ ἐπτά ἀπὸ τῆς παρθενίας αὐτῆς” (Łk 2,36). Znów, jak widzimy, nie ma ani rodzajnika, ani zaimka dzierżawczego. A mowa jest przecież o konkretnym mężu posuniętej w latach prorokini jerozolimskiej, a nie o jakimś mężczyźnie w ogóle⁶⁵³. W tejże ewangelii jest także mowa o żonie opuszczonej przez męża: „ἀπολελυμένην ἀπὸ ἀνδρὸς <...>” (Łk 16,18), jednak ani imiesłów ją określający, ani rzeczownik odnoszący się do jej małżonka nie są bliżej filologicznie

⁶⁴⁹ „one element <...> unassailable <...>” (J.F. CRAGHAN, *Mary*, 15).

⁶⁵⁰ Por. Z. ABRAMOWICZÓWNA (red.), *Słownik grecko-polski*, 183-184; J.B. BAUER, «ἀνήρ», 261-262; R.T. FRANCE, *The Gospel*, 50; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 42-43; R. ROMIZI – M. NEGRI, *Greco antico*, 116; A. SCHMOLLER, *Handkonkordanz*, 40-41; F.E.J. VALPY (red.), *The Etymology*, 12-13.

⁶⁵¹ Czego pośrednim dowodem jest również paralelny tekst Mt 19,3, gdzie termin γυνή został określony nie tylko za pomocą rodzajnika – τῆν, lecz i przy pomocy zaimka dzierżawczego – αὐτοῦ; por. J.B. BAUER, «ἀνήρ», 262; A. HUCK – H. LIETZMANN, *Synopse*, 143; G. RICHTER, *Deutsches Wörterbuch*, 181.

⁶⁵² „<...> Соломея <...> послала <...> разводное письмо <...> поступила она вопреки иудейским законам, потому что это у нас разрешается мужу <...>” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 652); „Формально, по Торе, право предоставлять развод имеет только муж <...>” (П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 237); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 386; R. BARTNICKI, *Będq dwoje jednym ciałem*, 35-37; BRAT EFRAIM, *Jezus Żyd praktykujący*, 280; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 102; A. СОНЕН, *Talmud*, 179-182; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 45-46.49-50; И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 166; F.B. GERRITZEN, «Divorzio», 970-972; S. HAREZGA, «Małżeństwo», 12-13; J. HOMERSKI, *Ewangelia*, 271-272; T. ILAN, *Integrating Women*, 50; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 237; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 21; E. МОСК, «List rozwodowy», 662-663; B. PAWLACZYK, *Matka*, 93-95; H.D. PREUSS, *Old Testament Theology*, 105; M. ROSIK, *Judaizm*, 169-170.

⁶⁵³ Por. J.B. BAUER, «ἀνήρ», 262; M. ZERWICK, *Analysis*, 136.

zdefiniowane⁶⁵⁴. Podobnie rzecz się ma z wyrażeniem ἄνδρα οὐ γινώσκω w ustach Maryi: odnosi się ono przede wszystkim do jej męża – Józefa⁶⁵⁵. Uznają to nawet niektórzy zwolennicy hipotezy ślubu, którzy utrzymują, iż werset Łk 1,34 odzwierciedla nie tylko maryjne, ale i Józefowe prodziewiczze poglądy: „rzekła: Męża nie znam. <...> przeto, iż z nim tę znowę mam. <...> W czym też bezwątpienia małżonka swego czysty żywot i także przedsięwzięcie aniołowi oznajmiła”⁶⁵⁶. Co więcej, ów zwrot znajduje się, w porównaniu z powyżej przytoczonymi przykładami, w lepszej sytuacji, albowiem w najbliższym kontekście literackim, a mianowicie w Łk 1,27, była już mowa o Józefie jako małżonku Maryi: „ἐμνηστευμένην ἀνδρὶ ᾧ ὄνομα Ἰωσήφ <...>”⁶⁵⁷. Ponadto za takim rozwiązaniem przemawia również zabieg literacki paralelizmu Zachariasz-Maryja, który w Łk 1,5 – 2,52, oprócz paralelizmu Jan-Jezus, jest także nośnikiem wielu przewodnich myśli teologicznych⁶⁵⁸. Skoro więc Zachariasz w uzasadnieniu do swego pytania odwołał się nie tylko do siebie samego, lecz i do swojej żony: „ἐγὼ γάρ εἰμι πρεσβύτης καὶ ἡ γυνή μου προβεβηκυῖα ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτῆς” (Łk 1,18c), to motywacja Maryi, idąc za logiką paralelizmu⁶⁵⁹, też powinna mieć analogiczne odniesienie do jej współmałżonka. Ale czy zestawienie argumentacji Zachariasza i Maryi nie byłoby klarowniejsze, gdyby odpowiednikiem Zachariaszowego ἡ γυνή μου było maryjne ἄνδρα μου οὐ γινώσκω? Oczywiście. Jednakże werset Łk 1,34 dotarł do nas w takiej a nie w innej formie⁶⁶⁰, a nie jest to dziełem żadnego przypadku. Prawdopodobnie jest to celowy zabieg trzeciego ewangelisty, który, mając na

⁶⁵⁴ Por. J.B. BAUER, «ἀνὴρ», 262; ID., «Monstra te», 124; ID., «Philologische Bemerkungen», 535; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 118; R. LAURENTIN, «Concepito dallo Spirito», 79. W niektórych tłumaczeniach słowo ἀνὴρ jest oddawane nawet jako *mój mąż*. Np. H. Lassere słowa ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω oddaje jako „puisque je n'ai nul rapport avec mon mari”; por. A. PLUMMER, *A Critical and Exegetical Commentary*, 24.

⁶⁵⁵ Por. J.B. BAUER, «ἀνὴρ», 262; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 118.

⁶⁵⁶ P. SKARGA, *Żywoty*, I, 491; „Dalla domanda di Maria <...> si arguisce un mutuo impegno tra Maria e Giuseppe di non usare dei loro diritti coniugali” (D. BERTETTO, «Verginità di Maria», 1270).

⁶⁵⁷ „The Greek ἀνὴρ can of course mean simply 'man' as well as 'husband', but to refer to a women's ἀνὴρ in a context which is about marriage makes its reference more specific” (R.T. FRANCE, *The Gospel*, 50).

⁶⁵⁸ „Luke 1:5–2:52 is organized into two diptychs dedicated to John the Baptist and Jesus as children <...>” (F. BOVON, *Luke the Theologian*, 180); por. O. BATTAGLIA, *La Madre*, 71; D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 119; R.E. BROWN, *An Introduction*, 228; B. BUBY, *Mary of Galilee*, 67-68; S. BUDZIK, *Maryja*, 27-28; J. CANTINAT, «Le propos», 18; C.P. CEROKE, «Luke», 339; P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 90; G. COLZANI, *Maria*, 53; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 25; M. CZAJKOWSKI, «Perykopa», 12; I. DE LA POTTERIE, «Maria nel NT», 912-913; E.E. ELLIS, *The Gospel of Luke*, 71; J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 37; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 103-104.121; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 70; M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 30; I. GARGANO, *Lectio divina do Ewangelii*, 47-50; G. GRAYSTONE, «Virgin», 8.10; P.R. GRYZIEC, *Według świętego Łukasza*, 33.35; P.J. ISAAK, «Luke», 1233; T. JELONEK, *Małżeństwo*, 197; L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 38; R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1042; C.S. KEENER, *The IVP Bible*, 189; J. KUDASIEWICZ – F. MICKIEWICZ, *Ewangelie synoptyczne dzisiaj*, 91; R. KUGELMAN, «The Object», 71-72; H. LANGKAMMER, *Wprowadzenie*, 228-229; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 31-47; T. LOSKI, *Ewangelia*, 107; J. ŁACH, *Dzieci*, 129-130; S.M. MANELLI, «The Virgin», 72; M. MIKOŁAJCZAK, «Znaczenie», 182-183; H. ORDON, «Zwiastowanie», 71-73; J.P. PRÉVOST, «Zwiastowanie», 111; H. RÄISÄNEN, «Maria/Marienfrömmigkeit», 117; M. ROSIK, «Mariologia», 302-303; G. SEGALLA, *Teologia*, 352; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 58-59.61.114; G.I. SÖLL, *Storia*, 38; H.E.W. TURNER, «The Virgin Birth», 13; T. VATTUKULAM, «Maria», 378-378; H. WEINEL, «Die Auslegung», 38; J. WILK, «Teologia», 107; Z. ZIÓŁKOWSKI, *Najtrudniejsze stronicie*, 55.

⁶⁵⁹ „Jej pytanie jest podobne do prośby Zachariasza (Łk 1,18)” (M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 28); „Pytanie Marii odpowiada pytaniu Zachariasza (1,18) <...>” (R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1042).

⁶⁶⁰ Jedyna *lectio varians* znajduje się w manuskrypcie 579, który zamiast γινώσκω czyta μετέχω; por. *Novum Testamentum*, E. NESTLE – E. NESTLE (red.), 140; *Novum Testamentum Graece*, NESTLE – ALAND (red.), 152; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 392; T. ZAHN, *Das Evangelium*, 83-84.

uwadze dwuznaczność greckiego zwrotu ἐμνηστευμένην ἀνδρὶ (Łk 1,27; 2,5)⁶⁶¹, pragnął w taki sposób zaznaczyć, że zwiastowanie Maryi ma miejsce podczas pierwszego okresu jej małżeństwa, czyli w tym czasie, kiedy można już było w odniesieniu do Józefa powiedzieć ὁ ἀνὴρ αὐτῆς lub ὁ ἀνὴρ μου (Mt 1,19), jednakże tylko w znaczeniu prawnym tych zwrotów⁶⁶². Poza tym uniwersalny charakter terminu ἀνὴρ nie jest zgodny z tym, co czytamy w Łk 1,32: „καὶ δώσει αὐτῷ κύριος ὁ θεὸς τὸν θρόνον Δαυὶδ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ”. Przecież w owym czasie nie każdy ἀνὴρ był potomkiem sławnego króla Dawida⁶⁶³.

4.1.3. *Argument wywiedziony z zastosowania partykuły οὐ*. Zwolennicy hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego panieństwa Maryi twierdzą, że konstrukcja gramatyczna *negacja + czasownik czasu teraźniejszego* posiada szczególną, bliżej nieokreśloną funkcję sygnalizowania przyszłości. Sprawdźmy. W perykopie Łk 1,5 – 2,52, oprócz zwrotu negującego οὐ γινώσκω, znajdujemy jeszcze czternaście wyrażen przeczących. W sumie mamy zatem piętnaście negacji: osiem z użyciem partykuły οὐ, która łączy się z formami trybu oznajmującego (Łk 1,20.22.33.34.37; 2,43.49.50) i siedem z użyciem partykuły μή, występującej z formami pozostałych trybów oraz z imiesłowem i bezokolicznikiem (Łk 1,13.15.20.30; 2,10.26.45)⁶⁶⁴. Spośród nich, oprócz maryjnego wyrażenia οὐ γινώσκω, spotykamy jeszcze następujące zwroty z formą czasu teraźniejszego: „μή φοβοῦ <...>” (Łk 1,13.30), „μή δυνάμενος λαλῆσαι <...>” (1,20) i „μή φοβεῖσθε <...>” (Łk 2,10). Pierwszy i trzeci zwrot odnosi się odpowiednio do Zachariasza, Maryi i pasterzy, drugi – jedynie do Zachariasza. Czy owe frazy określają też precyzyjnie nieoznaczoną przyszłość? Druga na pewno nie. Niemoc języka Zachariasza, zresztą zgodnie z zapowiedzią Gabriela (Łk 1,20), trwała przecież niespełna rok (Łk 1,64.67-79)⁶⁶⁵. Jednakże nie zapomnijmy, że w tym przypadku mamy do czynienia z trochę inną konstrukcją gramatyczną. Przecież *negacja + imiesłów czasu teraźniejszego* to nie to samo, co *negacja + czasownik w czasie teraźniejszym*. Przetestujmy więc wyrażenia μή φοβοῦ i μή φοβεῖσθε, których struktura gramatyczna, z wyjątkiem trybu rozkazującego, jest analogiczna do konstrukcji οὐ γινώσκω. Czy te słowa odnoszą się jedynie do *hic et nunc* wyżej wymienionych

⁶⁶¹ „Ἐμνηστευμένην <...> kann nämlich an sich sowohl eine mulier desponsata (Verlobte) wie auch eine mulier nupta (Gattin) bezeichnen <...>” (B. BRINKMANN, «Die Jungfauengeburt», 329); por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 56; A. D’ALES, «Marie», 133; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 34; W. HAUBECK – H. VON SIEBENTHAL, *Neuer sprachlicher Schlüssel*, 354; C.M. HENZE, «Bezeichnet 'desponsata'», 308; W. KIRCHSCHLÄGER, «Jungfräulichkeit. Exegese. NT», 466-467; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 37-38; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 84; J. PATSCH, «Hat Maria?», 144; D.H. STERN, *Komentarz*, 173; A. STOCK, *The Method*, 27-28.

⁶⁶² „Senza riferimento all’unione coniugale ἀνὴρ è il *partner maschile* in Lc. I,34 <...>” (J.B. BAUER, «ἀνὴρ», 262); „Maria war mit Josef verlobt, nicht verheiratet. Aus ihrem eigenen Mund hören wir, dass sie noch keinen Geschlechtsverkehr hatte <...>” (M. KOSCHORKE, *Jesus*, 72).

⁶⁶³ Por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 118.

⁶⁶⁴ Por. F. BLASS – A. DEBRUNNER, *Grammatica*, 517; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 394.444.

⁶⁶⁵ Analogiczny zasięg czasowy wyraża także konstrukcja *negacja + imperfectum*: „ἐξελεθὼν δὲ οὐκ ἐδύνατο λαλῆσαι αὐτοῖς <...>” (Łk 1,22).

bohaterów *Ewangelii dzieciństwa*, czy do całego dalszego ich życia? Naszym zdaniem odnoszą się jedynie do *tutaj i teraz*. Lęk jest przecież częścią składową ludzkiej egzystencji⁶⁶⁶. Nawet życie pierwszego człowieka było lub raczej musiało nim być naznaczone: „אכלך ממנו מות תמות, „לא תאכל ממנו כי ביום” (Rdz 2,17). Nie była to przecież jedynie prohibicja nakazana przez Pana Boga, lecz zakaz z uzasadnieniem-groźbą. Ponadto jeżeli w przypadku Maryi owo *nie bój się*, miałoby ogarnąć całe jej życie, to dlaczego np. uciekała do Egiptu (Mt 2,13-15) lub pełna troski matczynej i niezmiernego cierpienia szukała zaginionego Jezusa (Łk 2,43-45)⁶⁶⁷? A co z Zachariaszem i pasterzami? Zapewne nie stanowią żadnego wyjątku. Ten pierwszy, jeżeli oczywiście jeszcze żył, przeżywał na pewno z powodu przebywania jego syna na pustkowiu (Łk 1,80) – miejscu strasznym i pełnym różnego rodzaju niebezpieczeństw (Pwt 1,19; Lm 5,9)⁶⁶⁸, a ci drudzy, którzy w owych czasach byli zaliczani do marginesu społecznego⁶⁶⁹, po tym jak wrócili z Betlejem (Łk 2,20), z pewnością dalej pilnowali (φυλάσσοντες φυλακὰς) swoich stad (Łk 2,8), czyli przeżywali strach przed ich utraceniem, np. z powodu zabłąkania się poszczególnych osobników, złodziei, dzikich zwierząt, drapieżnych ptaków etc. (1Sm 17,34-37; Ez 34,8; Am 3,12; Mt 18,12; Łk 15,4; J 10,1-5.10.12)⁶⁷⁰. Poza tym prawdopodobnie na wyrażenie idei ciągłości dozgonnej i bezgranicznej autor perykopy Łk 1,1 – 2,52 nie posługuje się konstrukcją gramatyczną *negacja + czasownik w czasie teraźniejszym*, lecz konstrukcjami typu *negacja + aoristum* i *negacja + futurum*: św. Jan Chrzciciel nigdy w życiu nie będzie używał napojów alkoholowych – „οἶνον καὶ σίκερα οὐ μὴ πίη <...>” (Łk 1,15), Symeon nie umrze, zanim nie zobaczy Chrystusa Pańskiego – „μὴ ἰδεῖν θάνατον <...>” (Łk 2,26), królestwo Mesjasza Bożego nigdy nie będzie miało końca – „τῆς βασιλείας αὐτοῦ οὐκ ἔσται τέλος” (Łk 1,33), a dla Boga nigdy nie będzie nic niemożliwego – „οὐκ ἄδυνατήσῃ παρὰ τοῦ θεοῦ πᾶν ῥῆμα” (Łk 1,37). Jednakże, trzeba przyznać, że nawet takie konstrukcje gramatyczne, szczególnie *negacja + aoristum*, nie zawsze odnoszą się do przyszłości. Zachariasz nie wierzył

⁶⁶⁶ „unsere Welt eine Welt der Angst ist <...>” (S. V. KEMPIS – BENEDIKT XVI., *Die Heilige Schrift*, 191).

⁶⁶⁷ „O Marja, Tyś Panna śliczna, boleściś jest napełniona. Gdyś z Dzieciątkiem uciekała w Egipcie siedm lat z Nim mieszkała. O Marja, pociecho ludzka w smętek wielki jesteś wpadła, gdyś Syna Twego straciła, potymieś Go w trzy dni znalazła” (ANONIM, *O Marja, kwiatku paniński*); cytat za T. JODELKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 26; „kai Jis užtruko šventykloje <...> savo tėvus privertė nemenkai pasijaudinti” (P. LAZZARIN, *Šventųjų knyga*, 256); „Aż gdy Dziecięciu lat było dwanaście, przypadł zasię na nich srogi smutek <...> O jako biegał Józef, a nie śpiąc w nocy i we dnie z najmilszą małżonką swoją, rzewnie płakali <...>” (P. SKARGA, *Żywoty*, I, 494); por. J. CASTELLANO CERVERA, «Maryja», 84; H. LANGKAMMER, *Maryja*, 24; G. RAVASI, «Święty Józef», 210-211.

⁶⁶⁸ Por. F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 156-157; E. ZENGER, «Pustynia», 1109.

⁶⁶⁹ Por. J. ERNST, *Das Evangelium*, 76-77; D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 193; J.B. GREEN, *The Gospel*, 132; R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1046; A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 67-69; I.H. MARSHALL, *The Gospel*, 107-108; D.H. SCOTT, «The Life», 141-142.

⁶⁷⁰ „The sheep must be protected. This was the first rule for the shepherd” (D.H. SCOTT, «The Life», 142); „Stada trzeba stale strzec <...> i wtedy, gdy owce przebywają pod gołym niebem, i wtedy, gdy pozostają w zagrodzie” (F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 141); „o nakties łajku <...> dabo ir jaut idant giwolu gires pauksztej nedraskitu” (M. VALANČIUS, *Žiwatas*, 322); por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библиейский словарь*, 453.947; D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 193; D.H. SCOTT, «The Life», 142-143; A.J. PALLA, *Sekrety Biblii*, 7; M. VALANČIUS, *Žiwatas*, 322-323; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 138.141-142.

słowu anielskiemu – „ἀνθ' ὧν οὐκ ἐπίστευσας τοῖς λόγοις μου <...>” (Łk 1,20), ale jego niewiara trwała tak długo, jak długo mógł mówić (Łk 1,20-22). Maryja i Józef nie wiedzieli, że Jezus pozostał w Jerozolimie – „οὐκ ἔγνωσαν οἱ γονεῖς αὐτοῦ” (Łk 2,43), atoli ich niewiedza trwała zaledwie kilka dni (Łk 2,46). Jednakowy czas trwania miało także ich *nie znalazłszy* – „μη εὐρόντες <...>” (Łk 2,45). Co prawda, nie wiemy jak długo trwało *nie wiedzieli* i *nie zrozumieli* rodziców Jezusa – „οὐκ ἤδειτε <...>” (Łk 2,49)⁶⁷¹; „αὐτοὶ οὐ συνῆκαν τὸ ῥῆμα <...>” (Łk 2,50). *Niewiedza* i *niezrozumienie* Maryi na pewno nie były dozgonne (Dz 1,14), natomiast Józefa, który nie doczekał się wydarzeń zmartwychwstania Jezusa Chrystusa i zesłania Ducha Świętego (tak np. Epifaniusz z Salaminy i *Legenda o św. Józefie Cieśli*)⁶⁷², chociaż nie ma na to definitywnych dowodów (Mk 6,3)⁶⁷³, prawdopodobnie tak. Widzimy zatem, że argument wydedukowany z użycia negacji οὐ γινώσκω jest też naznaczony *szczelinami interpretacyjnymi*.

4.1.4. *Argument wywiedziony z użycia czasownika γινώσκω*. Ogół problemów związanych z czasownikiem γινώσκω jest następujący. Po pierwsze, musimy unikać dwóch skrajności: zarówno radykalnych zwolenników hipotezy ślubu, jak i skrajności jej oponentów. Istotą pierwszej jest koncentrowanie się na czasie przyszłym czasownika γινώσκω i rezygnacja z uwzględniania funkcji czasu teraźniejszego, którą omawiany czasownik także posiada. *Clou* drugiej – odwrotnie – stanowi pozbawienie γινώσκω wszelkiego znaczenia czasu przyszłego⁶⁷⁴. Oba stanowiska są oczywiście błędne. Odniesienie do *hic et nunc* stanowi przecież kwintesencję czasowników należących do owej kategorii gramatycznej⁶⁷⁵, uznaje to nawet wielu obiektywnie myślących przedstawiciele hipotezy ślubu⁶⁷⁶. Z kolei funkcja sygnalizowania przyszłości przez

⁶⁷¹ NB! W Łk 2,49 zamiast konstrukcji gramatycznej *negacja + aoristum* występuje *negacja + plusquamperfectum*.

⁶⁷² „Droga własna Józefa – Jego pielgrzymowanie przez wiarę – zakończy się wcześniej <...>” (JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 11); „niech będzie wola Twoja, niechaj nie patrzę na krzyż i zalżywość Twoją – wolę Cię z Ojcami czekać” (P. SKARGA, *Żywoty*, I, 496); „w omawianych czasach mężczyźni żyli z reguły krócej od kobiet” (S. SZYMIK, «Małżeństwo», 203); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 377-378; W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 17; Z. BOCHNIAK, «19 marca», 15; J. BOLEWSKI, «Oblubieńcza miłość», 36; F.V. FILSON, *Geschichte*, 102; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 98; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 11-12; P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 132; P. LAZZARIN, *Śwentuję knyga*, 257; *Legenda*, 12,1 – 21,9; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 300-301; G. RAVASI, «Święty Józef», 211; Э. РЕВАН, *Жизнь Иисуса*, 104; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 283-284; P. SKARGA, *Żywoty*, I, 496; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 54-55; M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 248-251; ID., *Žiwatas*, 340-341; W. ZALESKI, *Święci*, 149.

⁶⁷³ „<...> Mk 6, 3 nazywa Jezusa 'synem Maryi' <...> mogła to być także mesjanistyczna formuła redakcyjna <...>” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 377-378); „Tłumaczenie określenia 'syn Maryi' tym, że Józef mógł już wówczas nie żyć <...> wydaje się mało prawdopodobne” (D.J. HARRINGTON, «Ewangelia», 1001); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 377-378; J. KUDASIEWICZ, «Matka», 213; Э. РЕВАН, *Жизнь Иисуса*, 104.340-341.

⁶⁷⁴ „Das Präsens im Sinn eines Futurum zu nehmen, ist ebenso unstatthaft, als ihm die Bedeutung eines Präteritum zu geben” (T. ZAHN, *Das Evangelium*, 84); por. J.P. MICHAUD, *Marie des évangiles*, 38; C. PERROT, *Les récits*, 43-44.

⁶⁷⁵ Por. F. BLASS – A. DEBRUNNER, *Grammatica*, 401-406; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 31-32; D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 92; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 140-141; H. LANGKAMMER, *Ewangelia*, 60.

⁶⁷⁶ „She will not pre-judge the future by an expression that is too absolute; she is content with affirming explicitly her present state and implying her resolution to continue in it” (G. GRAYSTONE, *Virgin*, 141); por. I. DE LA

czasowniki w czasie terażniejszym jest zakotwiczona w ich aspekcie niedokonanym i duratywno-linearnym, który należy przecież do czterech głównych tzw. *Aktionarten* greckich czasowników⁶⁷⁷. Potwierdzeniem tego jest fragment Łk 18,12, gdzie na wyrażenie idei stałych czynności „sprawiedliwego” celnika, a więc także otwartych na przyszłość, zostały użyte wyłącznie czasowniki w czasie terażniejszym: „νηστεῶ δὲ τοῦ σαββάτου, ἀποδεκατῶ πάντα ὄσα κτῶμαι”⁶⁷⁸. Po drugie, niektórzy zwolennicy hipotezy dostrzegają w formie czasu terażniejszego czasownika γινώσκω nie tylko ślad przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa, lecz także znak otwartości Maryi na małżeństwo dopełnione, jeżeli oczywiście taka byłaby wola Boża. Przy czym stanowczo oświadczają: zastąpienie formy czasu terażniejszego – γινώσκω – formą czasu przyszłego – γνώσομαι⁶⁷⁹ – byłoby równoznaczne z kompromitacją osoby Maryi, jako pokornej służebnicy Pańskiej⁶⁸⁰. W pełni się zgadzamy z tym ostatnim. Zresztą była już o tym mowa powyżej. Jednakże pierwsza część pozostawia wiele do życzenia, ponieważ przyczynia się ona do wykreowania wizerunku Maryi jako niewiasty *niezdecydowanej* i *niepewnej* co do słuszności swojego postępowania. Oczywiście, taka interpretacja jest nam tylko na rękę. Niepewność Maryi jest znakiem braku posiadania pewności dotyczącej boskiej aprobaty przedanuncjacyjnego ślubu trwałego panieństwa, a dyspozycja do konsumpcji związku małżeńskiego, jak twierdzą zwolennicy argumentu ascetycznego, jest znakiem utraty dziewictwa duchownego. Ale to nie koniec. Jest jeszcze jedno bardzo ważne zastrzeżenie. Taka ocena Maryi jako osoby *niezdecydowanej* i *niepewnej* wcale się nie zgadza z tym, co o niej czytamy w Nowym Testamencie, bo tam jest ona ukazana jako człowiek *stanowczego słowa* i *skutecznego czynu*. Oto dwa z wielu możliwych przykładów: nawiedzenie krewnej Elżbiety (Łk 1,39-56) i skarcenie dwunastoletniego Jezusa (Łk 2,48). Ten pierwszy ukazuje Maryję jako niewiastę z charakterem⁶⁸¹ – nie były bowiem w owych czasach mile widziane samotne i dalekie podróże przedstawicielek płci pięknej, szczególnie w pierwszym okresie małżeństwa. Prawdopodobnie ową peregrynację Maryja wprost musiała sama sobie wywalczyć, a nie było to łatwe ani ze

---

POTTERIE, «L’annuncio», 67; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 73; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 141; P. JOÜON, *L’Évangile*, 284.

⁶⁷⁷ Por. F. BLASS – A. DEBRUNNER, *Grammatica*, 401-402; H. POESCHEL, *Die Griechische Sprache*, 110-111.

⁶⁷⁸ Por. A. SERRA, «Vergine», 1297.

⁶⁷⁹ Por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 141.

⁶⁸⁰ „Maria war in ihrer vollen Hingabe an Gottes Willen bereit, den göttlichen Willen restlos zu erfüllen, auch durch den ehelichen Verkehr, wenn es Gott so von ihr verlangte. Daher scheint die Form U GIGNOSKO statt der andern non cognoscam von ihr gewählt zu sein” (B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 107); „Ideo concludimus: Maria Deo omni modo se subiciens parata fuit ad ipsius voluntatem omnem implendam etiam per usum matrimonii consuetum; quare forma οὐ γινώσκω prae altera absoluta 'non cognoscam' ab ea electa esse videtur” (U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud», 74); por. B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 106-107; A. FEUILLET, «La Vierge», 30; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 141; U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud», 73-74; M. ZERWICK, «!... quoniam virum!», 224.

⁶⁸¹ „Maryja miała osobowość niezwykle mocną, określoną, zdecydowaną, stanowczą i heroiczną” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 378); „L’immagine di Maria è quella <...> di una donna volitiva <...> e sicura di se stessa” (E. CUVILLIER, *Maria*, 38); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 378-379.406; J.A. BROADUS, *Commentary on Matthew*, 8; T.M. DĄBEK, «Mowa», 163; B. SESBOÛÉ, «Czy?», 268.

względów kulturowych (patriarchat), ani politycznych (okupacja rzymska)⁶⁸². Być może właśnie z powodu owych trudności niektórzy egzegeci redukują nawiedzenie Elżbiety jedynie do poziomu zabiegu literacko-teologicznego św. Łukasza⁶⁸³. Ponadto wątek Maryi jako *silnej niewiasty*, najulubieńszy temat teologii feministycznej⁶⁸⁴, zna również sztuka chrześcijańska, szczególnie bizantyjska, która zaczynając od VI w. zaczęła ukazywać Maryję jako osobę znajdującą się w pozycji stojącej i odważnie rozprawiającą z niebieskim posłańcem (np. miniatura zdobiąca Kodeks z Rabbuli)⁶⁸⁵. A ten drugi przykład ukazuje niewiastę z Nazaretu jako sprawiedliwą matkę⁶⁸⁶, która potrafiła nawet, w razie potrzeby, ostro skarcić swojego boskiego syna: „τέκνον, τί ἐποίησας ἡμῖν οὕτως <...>” (Łk 2,48)⁶⁸⁷. Po trzecie, na oddanie idei ciągłości, oprócz wyżej wymienionego czasu teraźniejszego, autor Łk-Dz używa także aorystu, imperfektu, perfektu i czasu przyszłego. Oto najbardziej wyraziste przykłady pochodzące z perykopy Łk 1,5 – 2,52, która jako odrębna jednostka literacka⁶⁸⁸ – tzw. *Ewangelia dzieciństwa*⁶⁸⁹ – stanowi najbliższy kontekst literacki Łk 1,34. *Aoristum*: „μακαρία ἡ πιστεύσασα <...>” (Łk 1,45); „καὶ ἐν τῷ εἰσαγαγεῖν τοὺς γονεῖς τὸ παιδίον Ἰησοῦν τοῦ ποιῆσαι αὐτοὺς κατὰ τὸ εἰθισμένον τοῦ νόμου περὶ αὐτοῦ” (Łk 2,27b); „ὕπέμεινεν Ἰησοῦς ὁ παῖς ἐν Ἱερουσαλὴμ <...>” (Łk 2,43)⁶⁹⁰. *Imperfectum*: „ἦσαν δὲ δίκαιοι ἀμφοτέρωθεν ἐναντίον τοῦ θεοῦ <...>” (Łk 1,6). *Perfectum*: „ἐγὼ εἶμι Γαβριὴλ ὁ παρεστηκὼς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ <...>” (Łk 1,19); „ὅτι οὕτως μοι πεποίηκεν κύριος ἐν ἡμέραις αἷς <...>” (Łk 1,25). *Futurum*: „ἔσται γὰρ μέγας ἐνώπιον [τοῦ] κυρίου <...>” (Łk 1,15). Po czwarte, miejmy na uwadze, że zasięg oznaczania ciągłości

⁶⁸² „Noi oggi non ci rendiamo conto delle difficoltà di un viaggio del genere di quello intrapreso da Maria. <...> Possiamo appena immaginare quali resistenze abbia dovuto superare Maria <...>” (O. BATTAGLIA, *La Madre*, 88); por. O. BATTAGLIA, *La Madre*, 88-89; D. DIKEVIČIUS, «Marijos apsīlankymas», 8-9.

⁶⁸³ „Przesadą jest też wyobrażenie sobie czternastoletniej żydowskiej dziewczicy, która sama odbywa długą <...> podróż. Łukasz pisze o owych 'odwiedzinach' raczej z powodów literackich i teologicznych” (R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1043).

⁶⁸⁴ Por. W. ŻYCIŃSKI, «Mariologia», 377-378.

⁶⁸⁵ „A Bisanzio, Maria non è più la fanciulla <...> Maria è la vergine forte che esamina e discute” (M.G. MUZJ, «L'iconografia», 485-486); por. S. DE FIORES, «Najświętsza Maryja Panna», 220; M. JANOCZA, «Ikona Zwiastowania», 107; M.G. MUZJ, «L'iconografia», 485-486.491.

⁶⁸⁶ Por. S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 82.

⁶⁸⁷ „Reakcja <...> Maryi na odnalezienie Jezusa w świątyni zawiera <...> upomnienie” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 200); „pierwej ś. Józefa frasunek <...> swój przełożyła Panna, mówiąc: Coś to nam uczynił, Synu?” (P. SKARGA, *Żywoty*, I, 495); por. P. LAZZARIN, *Šventųjų knyga*, 256-257; A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 82-83; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 200-201; J. MURPHY-O'CONNOR, *Gesù e Paolo*, 60. Wspaniałym przykładem nawiązującym do wątku Maryi surowej i wymagającej matki jest obraz niemieckiego malarza Maxa Ernsta (1891-1976) – *Maria dająca klapsa Chrystusowi w obliczu trzech świadków: André Bretona, Paula Eluarda i Artysty* (1926 r., Ludwig Museum w Kolonii).

⁶⁸⁸ Por. J. GEWISS, «Die Marienfrage», 243; H. MUÑOZ, «Beata te», 94; G. SEGALLA, *Teologia*, 352; H.E.W. TURNER, «The Virgin Birth», 12-13.

⁶⁸⁹ Por. S. DE FIORES, «Vergine», 1279; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 389; J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 30; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 70; P.R. GRZYBEC, *Według świętego Łukasza*, 25.33; A. JANKOWSKI, «Początki Łukaszczej mariologii», 322; O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 40; J. ŁACH, «Jezus», 243; M. MIKOŁAJCZAK, «Znaczenie», 181; E.G. MORI, «Annunciazione del Signore», 75-76; G.L. MÜLLER, *Nato dalla Vergine*, 61-63; H. MUÑOZ, «Beata te», 95; S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 144; H. ORDON, «Zwiastowanie», 71; G. SEGALLA, *Teologia*, 352; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 26; J. WILK, «Teologia», 105.

⁶⁹⁰ Por. G. MEAULO, «Natività di Maria», 914.

czasowników nie zależy wyłącznie od ich formy gramatycznej, ale – jak głosi jedna z podstawowych zasad hermeneutyki tekstu biblijnego – od ich kontekstu⁶⁹¹. Oto przykłady. *Aoristum*: „ἡ δὲ ἐπὶ τῷ λόγῳ διαταράχθη <...>” (Łk 1,29); „καὶ ἐσπαργάνωσεν αὐτὸν καὶ ἀνέκλινεν αὐτὸν ἐν φάτνῃ <...>” (Łk 2,7). Jak długo trwał wstrząs emocjonalny Maryi? Przynajmniej zanim nie usłyszała uspakajających słów anioła Gabriela (Łk 1,30). Jak długo Jezus pozostawał spowity w pieluszki? Co najmniej każde 2-3 godziny w ciągu kilku pierwszych miesięcy, był przecież prawdziwym człowiekiem, a Maryja była nie tylko sprawiedliwą, lecz i troskliwą matką. A jak długo leżał w żłobie? Najpierw do pierwszego karmienia piersią, które, tak jak i zmiana pieluszek, odbywało się z regularną częstotliwością, a potem prawdopodobnie aż do końca pobytu w Betlejem, jeżeli gr. φάτνη, użyte w Łk 2,7.12.16, oznacza farmerski żłób, tj. długą skrzynię, do której wkładano paszę dla bydła lub zagrodę pasterską czy zagłębienie w grocie⁶⁹², bądź aż do przybycia do Nazaretu, o ile owo słowo, jak sugeruje o. Innocenzo Gargano EC – wielki współczesny znawca egzegezy patrystycznej, znaczy coś w rodzaju skrzynki podróźnej z jedną przegródką po środku⁶⁹³. *Imperfectum*: „καὶ διέμενεν κωφός” (Łk 1,22); „καὶ διελογίζετο ποταπὸς εἶη ὁ ἀσπασμὸς οὗτος” (Łk 1,29). Jak długo trwała kara Zachariasza? Aż do dnia, w którym był obrzezany św. Jan Chrzciciel (Łk 1,59-67), czyli około dziesięciu miesięcy. Jak długo zastanawiała się Maryja nad znaczeniem pozdrowienia anielskiego? Zanim nie padły słowa archanioła Gabriela zapowiadające poczęcie dziecka (Łk 1,31-33), które jednocześnie przyczyniły się do zmiany tematu refleksji Maryi oraz sprowokowały jej pytanie (Łk 1,34). *Perfectum*: „ᾠφθη δὲ αὐτῷ ἄγγελος κυρίου ἐστὼς ἐκ δεξιῶν τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ θυμιάματος” (Łk 1,11). Jak długo w sposób widzialny stał posłaniec niebieski przy prawej stronie ołtarza kadzenia? Do końca zwiastowania (Łk 1,22). *Futurum*: „καὶ αὐτὸς προελεύσεται ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν πνεύματι καὶ δυνάμει Ἡλίου <...>” (Łk 1,17). Jak długo trwało chodzenie św. Jana Chrzciciela w duchu i mocy Eliasza? Aż do dnia jego narodzin dla Nieba (Mt 14,1-12; Mk 6,17-29). Czasowniki w czasie teraźniejszym też nie stanowią pod tym względem żadnego wyjątku. Oto jeden z wielu możliwych przykładów. Na opisanie postawy czekającego ludu na powrót Zachariasza z przybytku i na wyrażenie idei wytłumaczenia się tego ostatniego autor Łk-Dz używa jednakowych form gramatycznych – *Imperfectum* + *participium praesentis*: „ἦν ὁ λαὸς προσδοκῶν τὸν Ζαχαρίαν <...>” (Łk 1,21); „αὐτὸς ἦν διανεύων αὐτοῖς <...>” (Łk 1,22). Jednakże czas trwania *czekania* wiernych i *gestykulacji* kapłana na pewno nie był jednakowy. Po piąte, w perykopie Łk 1,5 – 2,52 są też opisane takie wydarzenia, których dokładnej przestrzeni czasowej nie można ustalić nawet za pomocą kontekstu literackiego. Co prawda, odnosi się to tylko do czasowników w czasie przeszłym dokonanym i niedokonanym. Oto przykłady.

⁶⁹¹ Por. M. ROSIK, «Nowy Testament», 28.

⁶⁹² Por. F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 164; *Pismo Święte*, 2260.

⁶⁹³ Por. I. GARGANO, *Lectio*, 10-11.

Aoristum: „καὶ ἰδόντες αὐτὸν ἐξεπλάγησαν <...>” (Łk 2,48). Jak długo trwało zdziwienie rodziców Jezusa? Nie wiemy. *Imperfectum*: „ἔξιستانτο δὲ πάντες <...>” (Łk 2,47). A jak długo trwało zdziwienie nauczycieli Prawa? Czy tylko zaledwie trzy dni, czyli równo tyle, ile trwała ich dyskusja z dwunastoletnim Jezusem w świątyni jerozolimskiej? A może powracało ono regularnie, jak tylko owa dyskusja z młodzieńcem z Nazaretu była przez nich wspominana? Są to jedynie domysły. Po szóste, w *Ewangelii dzieciństwa* są też i takie teksty, w których autor na różne sposoby uściśla czas trwania jakiejś czynności lub wydarzenia. Oto kilkanaście ilustracji pochodzących tylko z Łk 1,5-56: „Ἐγένετο ἐν ταῖς ἡμέραις Ἡρώδου βασιλέως τῆς Ἰουδαίας <...>” (Łk 1,5); „Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ ἱερατεύειν αὐτὸν <...>” (Łk 1,8); „καὶ πᾶν τὸ πλῆθος ἦν τοῦ λαοῦ προσευχόμενον ἔξω τῆ ὥρα τοῦ θυμιάματος” (Łk 1,10); „καὶ πνεύματος ἁγίου πλησθήσεται ἔτι ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ” (Łk 1,15); „καὶ ἰδοὺ ἔση σιωπῶν καὶ μὴ δυνάμενος λαλῆσαι ἄχρι ἧς ἡμέρας γένηται ταῦτα <...>” (Łk 1,20); „Καὶ ἦν ὁ λαὸς προσδοκῶν τὸν Ζαχαρίαν καὶ ἐθαύμαζον ἐν τῷ χρονίζειν ἐν τῷ ναῷ αὐτόν” (Łk 1,21); „καὶ ἐγένετο ὡς ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι τῆς λειτουργίας αὐτοῦ, ἀπῆλθεν εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ” (Łk 1,23); „Μετὰ δὲ ταύτας τὰς ἡμέρας συνέλαβεν Ἐλισάβετ ἡ γυνὴ αὐτοῦ καὶ περιέκρυβεν ἑαυτὴν μῆνας πέντε <...>” (Łk 1,24); „Ἐν δὲ τῷ μηνὶ τῷ ἕκτῳ ἀπεστάλη ὁ ἄγγελος Γαβριὴλ ἀπὸ τοῦ θεοῦ <...>” (Łk 1,26); „καὶ βασιλεύσει ἐπὶ τὸν οἶκον Ἰακώβ εἰς τοὺς αἰῶνας καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ οὐκ ἔσται τέλος” (Łk 1,33); „καὶ οὗτος μὴν ἕκτος ἐστὶν <...>” (Łk 1,36); „Ἀναστᾶσα δὲ Μαριὰμ ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις <...>” (Łk 1,39); „καὶ ἐγένετο ὡς ἤκουσεν τὸν ἀσπασμὸν <...>” (Łk 1,41); „ἰδοὺ γὰρ ὡς ἐγένετο ἡ φωνὴ <...>” (Łk 1,44); „ἰδοὺ γὰρ ἀπὸ τοῦ νῦν μακαριοῦσίν με <...>” (Łk 1,48); „καὶ τὸ ἔλεος αὐτοῦ εἰς γενεὰς καὶ γενεὰς <...>” (Łk 1,50); „Ἐμεινεν δὲ Μαριὰμ σὺν αὐτῇ ὡς μῆνας τρεῖς <...>” (Łk 1,56). Po siódme, pamiętajmy, że otwartość czasowników czasu teraźniejszego *na przyszłość* wcale nie jest równoznaczna z ich otwartością *na nieskończoność*, co ilustruje poniższy wykaz czasowników *à la* γνώσκω z Łk 1,5 – 2,52, tzn. form czasowników w czasie teraźniejszym trybu oznajmującego:

Nr	Tekst	Ciągłość	Nieskończoność
1.	„εἰμι πρεσβύτης <...>” (1,18)	Tak	Nie, wiek podlega zmianie
2.	„ἐγὼ εἰμι Γαβριήλ <...>” (1,19)	Tak	Tak
3.	„οὗτος μὴν ἕκτος ἐστὶν <...>” (1,36)	Tak	Nie, cięża trwa dłużej
4.	„Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου <...>” (1,46)	Tak	Tak
5.	„οὐδεὶς ἐστὶν <...> ὃς καλεῖται <...>” (1,61)	Tak	Nie, to, że nie ma, nie znaczy, że nie będzie
6.	„<...> Ἰωάννης ἐστὶν ὄνομα αὐτοῦ” (1,63b)	Tak	Tak
7.	„πόλιν <...> καλεῖται Βηθλέεμ <...>” (2,4)	Tak	Nie, nazwa miasta może być zmieniona
8.	„ἰδοὺ γὰρ εὐαγγελίζομαι <...>” (2,10)	Tak	Nie, aniołowie odeszli do nieba

9.	„σωτήρ ὃς ἐστὶν χριστὸς <...>” (2,11)	Tak	Tak
10.	„νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου <...>” (2,29)	Tak	Tak
11.	„ἰδοὺ οὗτος κείται <...>” (2,34)	Tak	Tak
12.	„δεῖ εἶναί με” (2,49)	Tak	Tak

Jak widzimy, z dwunastu przykładów wszystkie wymienione czasowniki są otwarte *na przeszłość*, ale *na bezgraniczność* już tylko siedem. Jednakże nie decyduje o tym wymiar językowy – formalna kategoria czasu każdego z przywoływanych czasowników, lecz semantyka całego zdania lub kontekstu literackiego. W przypadku czasownika γινώσκω nie jest inaczej. On także, i to bez cienia wątpliwości, jest otwarty na przyszłość. Jak odległą? Ustalenie tego nie jest możliwe ani na podstawie pytania Maryi (Łk 1,34), ani na podstawie perykopy zwiastowania (Łk 1,26-38). Do tego niezbędny jest cały tekst *Ewangelii dzieciństwa* (Łk 1,5 – 2,52) i świadectwo Mateusza (Mt 1,18-25). Po ósme, wszystkie owe wyżej wymienione czasowniki w czasie teraźniejszym trybu oznajmującego, nawet mimo otwartości niektórych z nich na nieskończoność, odnoszą się przede wszystkim do *hic et nunc* opisywanych wydarzeń. Dlaczego więc γινώσκω miałby stanowić wyjątek? Po dziewiąte, przesadne poszerzanie aspektu ciągłego czasowników w czasie teraźniejszym mogłoby doprowadzić nawet do podważenia niektórych obiektywnych i powszechnie uznawanych epitetów maryjnych. Oto ilustracja. W 1939 roku Stanislas Lyonnet SJ zwrócił uwagę na to, że gr. χαῖρε, którym został zapoczątkowany dialog Gabriela i Maryi (Łk 1,28), nie jest jedynie zwykłym odpowiednikiem hebr. שלום, ale stanowi raczej wezwanie do mesjańskiej radości⁶⁹⁴. Taka interpretacja, znana już zresztą w czasach patrystycznych⁶⁹⁵, zyskała wielu zwolenników⁶⁹⁶, chociaż jej oponentów też

⁶⁹⁴ Por. J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 56; S. LYONNET, «χαῖρε, κεχαριστωμένη», 131-141.

⁶⁹⁵ Por. ANDRZEJ Z KRETY, *Homilia*, 144.147; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncie», 61; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 65; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 197; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 86; SOFRONIUSZ, *Mowa*, 123; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 81.

⁶⁹⁶ „Coraz częściej współcześni egzegeci tłumaczą pierwsze słowo anioła zwrócone do Maryi, 'chaire', przez 'raduj się!'” (I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 48); por. G.M. BARTOSIK, *Z Niej*, 18; M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 24-25; BENEDIKT XVI., *Maria, Mutter Gottes*, 24-28; J. BOLEWSKI, «Maryja», 79; F. BOVON, *Vangelo di Luca*, 89; J. CANTINAT, *La Madonna*, 54-55; G. DANIELI, «L’annunciazione», 314; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncie», 60.73; ID., *Maryja*, 48-51; J. DROZD, *Maryja Matka*, 42-43; M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 31; I. GARGANO, *Lectio divina do Ewangelii*, 54-56; H. GRAEF, *Mary*, 7; J.B. GREEN, «The Social Status», 466; F. GRYGLEWICZ, «Obraz», 131; K. GRZESICA, «Specyfika», 40-51; S. GRZYBEK, *Wielbi dusza*, 26; J. HOMERSKI, «Starotestamentalne reminiscencje», 77; A. JANKOWSKI, «Początki Łukaszej mariologii», 322; JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 339; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 165-166; A. KLAWEK, «Ave Maria», 28; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 41; J. KUDASIEWICZ, «Ewangelie dzieciństwa Jezusa», 164; ID., «Maryja», 54.56.64; ID., «Maryja Córka Syjonu», 246-247; ID., *Matka Odkupiciela*, 41; *La Bibbia*, 2194-2195; H. LANGKAMMER, *Wprowadzenie*, 229-230; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 35; J. ŁACH, *Dziecię*, 123-124; H.A. MERTENS, *Handbuch der Bibelkunde*, 694-695; *Oficjum*, 17; M. ORSATTI, *Sztuka modlenia się*, 109; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 86-87; J. RATZINGER, «'Łaski pełna'», 99; ID., «Ty», 140; ID., *Wzniosła Córa Syjonu*, 31; G. RAVASI (red.), *Biblia dla każdego*, 195; A.T. ROBERTSON – W.J. PERSCHBACHER, *The Gospel*, 29; M. ROSIK, «Nowy Testament», 23.26; ID., *Ziemia Słowa*, 201; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 76-79; K. STOCK, *Maria*, 51; A. VANHOYE, *Per progredire nell’amore*, 26; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 81.

nie brakuje⁶⁹⁷. Jak długo Maryja miała trwać w owej mesjańskiej radości? Zawsze! Przynajmniej taką odpowiedź sugeruje czas terażniejszy czasownika χαίρω. Ale jak wówczas pogodzić ową permanentną radość czy tzw. *siedem radości Maryi*⁶⁹⁸ z jej określeniem jako *Mater Dolorosa* lub z obchodami bądź tekstami liturgicznymi, dotyczącymi np. święta *Siedmiu Bolesci Najświętszej Maryi Panny* (piątek przed Niedzielą Palmową), wspomnienia obowiązkowego *Najświętszej Maryi Panny Bolesnej* (15 IX), planktów maryjnych etc., nawiązujących do różnorodnych bolesnych wydarzeń w jej życiu (Mt 2,13-15; Łk 2,34-35.42-52; J 19,25-27)⁶⁹⁹? Przecież to wszystko uświadamia nam, że życie niewiasty z Nazaretu, zgodnie zresztą z prorocstwem starca Symeona (Łk 2,35), było naznaczone wielkim cierpieniem⁷⁰⁰, począwszy już nawet od anuncyjnego *fiat* (Łk 1,38)⁷⁰¹ i wątpliwości Józefa (Mt 1,18-25)⁷⁰². A prawdziwe cierpienie, mimo iż może być źródłem radości (Mt 5,11-12; J 16,21; Dz 5,41; 2Kor 7,4b; Kol 1,24; 1Pt 4,13)⁷⁰³, ogarnia całego człowieka⁷⁰⁴ i absolutnie wyklucza, przynajmniej początkowo i przez jakiś czas, choć czasem może działać jako środek

⁶⁹⁷ Por. F. BOVON, *Vangelo di Luca*, 89; K. GRZESICA, «Specyfika», 41-44; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 165; A. KLAWEK, «Ave Maria», 28-29; J. LACH, «Jezus», 246; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 86-92.

⁶⁹⁸ „Duchowość nie tylko średniowieczna czciła Maryję radosną, rozważając siedem radości Maryi <...>” (M. WALUŚ, «Maryja», 76).

⁶⁹⁹ „W formach późnośredniowiecznego kultu maryjnego <...> kazania wielkopostne często w całości poświęcali cierpieniom Maryi, nie zaś męce Zbawiciela” (K. KOWALIK, *Wejrzal na nicość*, 58); por. M. BECKER-HUBERTI, «Die Marienfesten», 111-113; G. CAVALLERI – B. EMMI, «Le feste mariane», 428; J. KUDASIEWICZ, «Matka», 216; B. NADOLSKI, *Leksykon liturgii*, 878.890.892-893; PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 17; M. WALUŚ, «Maryja», 76.

⁷⁰⁰ „Jej życie na pewno nie było sielskie <...>” (D. FLUSSER, *Chrześcijaństwo religią żydowską*, 19); „<...> Jej macierzyństwo <...> będzie bolesne” (JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 346); „La missione di Maria, benchè tutta avvolta dal soprannaturale, è caratterizzata da un elemento costante: il dolore <...>” (M. LACONI, «Maria», 41); por. F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 35; E. CUVILLIER, *Maria*, 43-45; S. DE FIORES, «Mariologia», 806; S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 786; J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 65; E. FLORKOWSKI, «Matka», 72-73; A. GILA, «Antyczne omelie», 366; K. GRZESICA, «Specyfika», 78; JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 346.350; ID., *Redemptoris Mater*, 30-31; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 6-7; R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 41; M. LACONI, «Maria», 41-45; J. RATZINGER, «'Łaski pełna'», 108-111; ID., «Maryja – Matka Kościoła», 124-125; ID., «Znak kobiety», 68; T. SIUDY, «Wiara», 75; G.I. SÖLL, «Maria», 2107; K. STOCK, «Maria», 118-119; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 955-956.964.

⁷⁰¹ „Słowa 'oto ja służebnica Pańska' są wyraźną, świadomą zgodą na fakt, że będzie musiała dzielić los Syna <...> Zgoda Maryi zatem jest faktycznie akceptacją krzyża” (I. GARGANO, *Lectio divina do Ewangelii*, 73); „Powiedzieć 'tak' byłoby rzeczą niestosowną <...> Powie więc tyko: Niech się stanie <...> jak gdyby chcąc dać do zrozumienia, że stapia swą wolność z tym Bożym zamysłem, który dziś jest radością, a jutro stanie się cierpieniem” (J. GUITTON, *Maryja*, 55); „Il suo 'fiat' <...> anticipa la sua partecipazione all'accettazione dolorosa del Golgota <...>” (G. MORANTE, «Catechesi», 554); „Rispondendo positivamente all'invito, Maria assunse <...> la croce” (T. VATTUKULAM, «Maria», 390); por. J. DROZD, *Maryja*, 76; I. GARGANO, «Lectio», 584; ID., *Lectio divina do Ewangelii*, 73-75; H. LANGKAMMER, «Przyrzeczenie», 135-136; G. MORANTE, «Catechesi», 554-555; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 84; T. VATTUKULAM, «Maria», 389-390.

⁷⁰² „Mary had suffered her first great sorrow at the time when Joseph was hesitating about taking her for his wife <...>” (A.J. MAAS, «Virgin Mary», 465); por. J. CASTELLANO CERVERA, «Maryja», 84.

⁷⁰³ „smutek <...> jest radością <...> radość <...> jest smutkiem <...>” (R. BRANDSTAETTER, *Jezus z Nazarethu*, 22); „Tylko radość, która opiera się bólowi i która jest silniejsza niż ból, jest prawdziwą radością” (J. RATZINGER, «'Łaski pełna'», 110); „w naturę prawdziwej radości wpisane jest cierpienie” (A. SOBIERAJ, «Chaire kecharitomene», 86); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 55; A. SOBIERAJ, «Chaire kecharitomene», 85-86.

⁷⁰⁴ „W sytuacji, gdy doznajemy bólu na poziomie fizycznym, odbija się to też na poziomie psychicznym <...> Cierpienie przenika również w obszar noetyczny / duchowy <...>” (W. MICHAŁOWSKI, «Ludzki wymiar cierpienia», 141); „życie ludzkie jest bólem w każdym czasie <...>” (J. RATZINGER, «'Łaski pełna'», 110); „jak stwierdza najnowsza biologia – to, co cielesne w człowieku ma charakter ludzko-cielesny” (J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu*, 27).

znieczulający⁷⁰⁵, wszelką radość, nawet tę wewnętrzną (J 16,20-22)⁷⁰⁶. Smutek jest przecież najbardziej rozpowszechnionym i uniwersalnym objawem każdego cierpienia (2Kor 7,1-16)⁷⁰⁷. Maryja pod tym względem nie była żadnym wyjątkiem. Potwierdzeniem tego są np. słowa *Prefacji o Najśw. Maryi Pannie Bolesnej*: „Ty jednak przemieniłaś Jej cierpienie w radość <...>”⁷⁰⁸. A gdyby było inaczej, wówczas takie lub podobne wypowiedzi – *à la ciemna noc św. Jana od Krzyża*⁷⁰⁹ – w odniesieniu do bolesnych doświadczeń maryjnych, nie mówiąc już szerzej o zagadnieniu tzw. *pośrednictwa paschalnego* Maryi⁷¹⁰ i o bipolarowości mariologii katolickiej⁷¹¹, nie miałyby żadnej racji bytu. Ponadto na zredukowanie owej radości mesjańskiej jedynie do poziomu wewnętrznego nie pozwala także semantyka czasownika χαίρω, która wyraża przecież ideę radości przenikającej całkowicie ludzką jednostkę (Mt 2,10; 18,13; Łk 1,14; 15,5.32; 19,6.37; 22,5; 23,8; J 3,29)⁷¹². Innymi słowy, owa radość mesjańska Maryi, która – mówiąc słowami emerytowanego papieża Benedykta XVI – nie była radością banalną⁷¹³, na pewno była naznaczona mniejszymi lub większymi przerwami⁷¹⁴. W jednym piętnastowiecznym tekście poetyckim Maryja nawet robi wyrzuty Gabrielowi z powodu niestałości obiecanej podczas zwiastowania radości: „O aniele Gabryjele, gdzie jest ono twe

⁷⁰⁵ Por. S. CAT-MACKIEWICZ, *Dostojewski*, 60.

⁷⁰⁶ „każdy ból, każde cierpienie, na podstawie swojej ostatecznej istoty jest <...> zniszczonym szczęściem <...>” (J. RATZINGER, «Łaski pełna», 109); por. BENEDIKT XVI., *Maria, Mutter Gottes*, 29-30.

⁷⁰⁷ Por. W. MICHAŁOWSKI, «Ludzki wymiar cierpienia», 141.

⁷⁰⁸ *Mszal*, 227*.

⁷⁰⁹ „Stojąc pod krzyżem Maryja powtarzała swoje *fiat* w ciemności opuszczenia” (L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 629); „Dnie i noce Maryi stają się <...> 'ciemnymi nocami i jasnymi dniami' <...>” (J. CASTELLANO CERVERA, «Maryja», 84); „<...> Maria jest przykładem tragicznej matki <...>” (D. FLUSSER, *Chrześcijaństwo religią żydowską*, 28); por. V. ABRAHAMSEN, «Maryja, matka Jezusa», 502; E. ADAMIAK, *Kobiety w Biblii*, 10; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 347-348.365.379; Z. BESKUR, «Wiara», 33; J. BOLEWSKI, «Maryja», 75; J. CASTELLANO CERVERA, «Maryja», 84-85; F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 34.36-37.49; J. DROZD, *Maryja Matka*, 47; D. FLUSSER, *Chrześcijaństwo religią żydowską*, 20-21.23-28.30; I. GARGANO, *Lectio divina do Ewangelii*, 63; K. GRZESICA, «Specyfika», 78.80-81; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Mater*, 33-36; T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 152-153.177.192.200-205.211-212.218.234-238.267.277.293.309.313.340-341.343-346.352-354; *Katechizm Kościoła Katolickiego*, § 165; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 14-15.42-45; J. KUDASIEWICZ, «Matka», 216; R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 40-41; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 193; A. NADBRZEŻNY, *Od Matki*, 79-80; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 22; S.C. NAPIÓRKOWSKI, *Mariologia franciszkańska*, 476-477; W. OBRĘBSKI, «Mariologia», 70-71; J. RATZINGER, «Łaski pełna», 103; ID., «Znak kobiety», 67-68; T. SIUDY, «Wiara», 75-76; A. SOBIERAJ, «Chaire kecharitomene», 84; H. STATKOWSKA, «Z rozważań», 12; M. STROJECKI, «Postuszeństwo», 85.

⁷¹⁰ „Epoka średniowieczna rozwinęła <...> koncepcję pośrednictwa, opierając ją o teologię Krzyża. Od XII w. zaczyna się łączyć zagadnienie pośrednictwa Najświętszej Maryi Panny z ideą współodkupienia” (W. ŁASZEWSKI, «Pośrednictwo», 102); por. W. ŁASZEWSKI, «Pośrednictwo», 102-105; PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 17.

⁷¹¹ Por. K. KOWALIK, *Wejrzal na nicłość*, 124.

⁷¹² „Radość staje się tajemnicą ogarniającą całą egzystencję, w różnych jej płaszczyznach, doczesnych i metafizycznych” (A. SOBIERAJ, «Chaire kecharitomene», 89); por. K. BERGER, «χαίρω», 1863-1866; E. BEYREUTHER – G. FINKENRATH, «χαίρω», 766-771.

⁷¹³ Por. J. RATZINGER, «Łaski pełna», 110; zob. również F. GRYGLEWICZ, «Obraz», 131; J. HOMERSKI, «Starotestamentalne reminiscencje», 78.

⁷¹⁴ „życie Maryi nie było <...> spokojną sielanką” (F. GRYGLEWICZ, «Obraz», 133-134); „Nie cenilibyśmy radości, gdyby była wiecznotrwała i snuła się nieprzerwanie. Gorycz bólu i dotkliwość cierpienia tym słodsza nam czynią radość, co się zjawi. Nie byłoby radości bez smutku” (K. MAKUSZYŃSKI, *Awantura o Basię*, 5); „Chwile radości często przeplatane są przez trwające dłużej okresy smutku” (A. SOBIERAJ, «Chaire kecharitomene», 86).

wiesiele, cożeś mi go obiecywał tako barzo wiele <...> A ja pełna smutku i żałości <...>”⁷¹⁵. Źródłem podobnych, a nawet o wiele większych komplikacji, oczywiście w ujęciu zwolenników hipotezy ślubu, jest również czasownik γινώσκω. Podważa on bowiem największy i najważniejszy tytuł Maryi – *Deipara*. O szczegółach powiemy jednakże dopiero poniżej.

4.1.5. *Argument wywiedziony z czasu przyszłego czasowników Łk 1,31-33*. Owszem wszystkie czasowniki perykopy Łk 1,31-33 występują w czasie przyszłym. Wprawdzie horyzont owej przyszłości jest bardzo zróżnicowany. Słowa τέξη i καλέσεις (Łk 1,31), w odniesieniu do Maryi oczywiście, odnosiły się od przyszłości dalszej, a terminy ἔσται, κληθήσεται, δώσει (Łk 1,32) oraz βασιλεύσει, ἔσται (Łk 1,33) sięgały aż po nieskończoność. A jakie znaczenie czasowe posiadał wyraz συλλήμψη (Łk 1,31)? Dotyczył on przyszłości bezpośredniej! Poczęcie Syna Bożego w łonie Maryi nastąpiło wszak w momencie wypowiedzenia przez nią słów przyzwolenia (Łk 1,38). Toteż wcale nie musi nas dziwić fakt użycia przez Maryję czasownika czasu teraźniejszego podczas jej pytania o sposób zapowiedzianego poczęcia Łk 1,34.

4.2. Sekcja argumentów egzegetycznych

4.2.1. *Argument wywiedziony z tekstu „αὐτὴ οὐκ ἔγνω ἄνδρα <...>” (Sdz 11,39a)*. Początkowe wnioskowanie adeptów tego twierdzenia jest słuszne. W rzeczy samej zwroty οὐκ ἔγνω ἄνδρα (Sdz 11,39a) i ἄνδρα οὐ γινώσκω (Łk 1,34c) wyrażają ideę dziewictwa kobiet⁷¹⁶. Ewidentnym potwierdzeniem tego jest chociażby najbliższy kontekst literacki powyższych sformułowań: w tekście Sdz 11,37-38 czytamy dwukrotnie o *dziewictwie* córki Jeftego (παρθένια), a wers Łk 1,27 – również dwakroć – określa małżonkę Józefa mianem *dziewicy* (παρθένος). Toteż nic dziwnego, że niektóre tłumaczenia owo maryjne ἄνδρα οὐ γινώσκω oddają jako *jestem dziewicą*: „Jak to ma się stać, skoro jestem <...> dziewicą?”⁷¹⁷. Jest to jednak swoiste zawężenie zasięgu pola semantycznego wyrażenia ἄνδρα οὐ γινώσκω. Posiada ono przecież dobitny charakter heteroseksualno-matrymonialny, a sformułowanie *jestem dziewicą* go marginalizuje. W dodatku, tam gdzie autor biblijny chce użyć słowa *dziewica*, to tam go bez wahań stosuje (Rdz 24,14.16.43.55), a gdy nie chce, wówczas stara się oddać tę treść za pomocą innych

⁷¹⁵ ANONIM, *Żal Najśw. Marii Panny*; cytata za T. JODELKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 16.

⁷¹⁶ „a typical Jewish way of stating her virginity” (R.C.H. LENSKI, *The Interpretation*, 69); por. I. DE LA POTTERIE, «Maria nel NT», 909-910.

⁷¹⁷ M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 28; „Mary said to the angel: 'How can this be, since I am a virgin?'” (J.B. GREEN, *The Gospel*, 82); „Mary asked the angel, 'But how can I have a baby? I am a virgin'” (*The Way*, 858); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 397; A. JANKOWSKI, *Bliżej Bogarodzicy*, 40-41; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 46; W.L. LIEFELD, «Luke», 831; M. ORSATTI, «Verso la decodificazione», 355-357; J. REILING – J.L. SWELLENGRABEL, *A Translator's*, 58-59; U. TERRINONI, *Słowo*, 198.

odpowiednich wyrażen (Rdz 19,8; Lb 31,18.35; Sdz 21,12). Na tym wszakże naleŹy zakończyć pochwałę wnioskowania zwolenników obecnego argumentu, gdyż dalsze ich rozumowanie, oparte na porównaniu aspektu dokonanego (ἔγρω) i aspektu niedokonanego (γινώσκω) czasownika γινώσκειν, nie jest w pełni uzasadnione. Ostateczne znaczenie poszczególnych słów zależy przecież nie tylko od formy gramatycznej, ale również od najbliższego kontekstu literackiego, co zresztą wykazaliśmy powyŹej podczas omawiania kwestii argumentów filologicznych. Niemniej jednak przytoczmy jeszcze jedną ilustracją. W Rdz 19,8 i Sdz 21,12 czytamy odpowiednio o córkach Lota i o niewiastach z Jabesz. Cech wspólną ich wszystkich było dziewictwo: „οὐκ ἔγρωσαν ἄνδρα <...>”. Córka Jeftego teŹ ni była: „οὐκ ἔγρω ἄνδρα <...>” (Sdz 11,39a). Jak widzimy, w obu przypadkach tekst biblijny na wyraŹenie idei dziewictwa posługuje się niemal jednakową konstrukcj gramatyczną: *negacja + czasownik + rzeczownik*. Rodzi się jedynie liczba czasownika γινώσκειν. W pierwszym wypadku jest to trzecia osoba liczby mnogiej (ἔγρωσαν), w drugim – trzecia osoba liczby pojedynczej (ἔγρω). Filologicznie obie frazy nawiązują do przeszłości (*aoristus*). Ale tak naprawdę o przeszłość chodzi tylko w Sdz 11,39a, jako Źe córki Lota i dziewicy z Jabesz, w odroŹnieniu od córki Jeftego, pozostawały przy Źyciu i swoje panieństwo straciły dopiero po upływie pewnego czasu: córki Lota, wspołyŹyjc występnie ze swoim ojcem (Rdz 19,30-38), a panny z Jabesz, obcując ze swymi meŹami pochodzącymi z pokolenia Beniamina (Sdz 21,12-14). Ze stwierdzeniem Maryi ἄνδρα οὐ γινώσκω (Łk 1,34c) jest podobnie. Ostatecznie rozstrzyga wątpliwości najbliŹszy kontekst literacki. A on, co juŹ wykazaliśmy, jest prorodzinny. Nadto pamietajmy, Źe w ciągu wieków, zaczynając juŹ od przekładw *Vetus Latina*, wielu tłumaczy oddawało zwrot ἄνδρα οὐ γινώσκω za pomocą czasowników czasu przeszego⁷¹⁸. To zjawisko występuje teŹ i w naszych czasach. Świadczy o tym chociaŹby przekład dokonany przez zespół translatorów Kościoła Rzymsko-Katolickiego na Białorusi: „І сказала Марыя янелу: 'Як гэта можа стацца, калі Я мужа не спазнала?'”⁷¹⁹.

4.2.2. *Argument wywiedziony z paralelizmu 'spełnione marzenie nieplodnej kobiety' – 'zaspokojone pragnienie ślubowanej dziewicy'*. W początkowej części swojej argumentacji zwolennicy bieŹcego operandu nie mylą się. W rzeczy samej Łukaszowa narracja dzieciństwa Jezusa Chrystusa jest ułoŹona w dwa równoległe wytyczone szlaki⁷²⁰, dla których kluczową

⁷¹⁸ Por. *Itala*, A. JÜLICHER (red.), 7.

⁷¹⁹ *Новы Завет*, 61.

⁷²⁰ Por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 622; Z. BESKUR, «Wiara», 15; R.E. BROWN, *La nascita*, 391-398; O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 41; M.F. PATELLA, *The Gospel*, 14; H. RAISNEN, *Die Mutter*, 81-82; M. ROSIK, *Jezus*, 46-51; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 31; F. SCHLEIERMACHER, *Luke*, 23; W. SOTOWSKI, «Maryja», 89.

kwestią jest wykazanie prymatu nowotestamentalnego Jezusa nad starotestamentalnym Janem⁷²¹. To samo dotyczy podobieństwa kompozycyjnego Elżbieta-Maryja⁷²², które, jak i paralelizm Jan-Jezus, także odgrywa w opowiadaniu Łk 1,5 – 2,52 relewantną rolę, jednak nie najważniejszą, gdyż zestawienie Elżbieta-Maryja znajduje się w cieniu zestawienia Zachariasz-Maryja, czego dowodem jest chociażby porównanie kolejności prezentowania bohaterów w wersach Łk 1,5 i Łk 1,27. W pierwszym odcinku porządek jest męsko-żeński: „ἱερεὺς τις ὀνόματι Ζαχαρίας <...> καὶ γυνὴ αὐτοῦ <...> καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς Ἑλισάβετ”, w drugim – żeńsko-męski: „πρὸς παρθένον ἐμνηστευμένην ἀνδρὶ ᾧ ὄνομα Ἰωσήφ <...>”⁷²³. Na domiar tego, podkreślić należy, że wyraziciele obecnego dowodu nie uwzględniają jeszcze jednego bardzo ważnego niuansu. A mianowicie tego, iż w relacji Łk 1,5 – 2,52 nic dobitnie nie wskazuje ani na istnienie u Maryi przedanuncjacyjnych permanentnych dziewiczych aspiracji, ani na jej euforyczną radość z powodu zapowiedzianego w Łk 1,35 dziewiczego poczęcia. Wprawdzie zwrot γένοιτό μοι (Łk 1,38) może być interpretowany jako wyraz radosnego synergizmu Maryi, na co mógłby wskazywać tryb intensywno-życzeniowy czasownika γίνομαι tzw. *optativus*⁷²⁴, jednakże odnosi się on nie do jej dziewictwa, lecz dziewiczego macierzyństwa⁷²⁵. Z kolei całkiem odmienna sytuacja panuje w przypadku Zachariasza i Elżbiety. Narracja Łukaszcowa informuje czytelnika, i to bez żadnych osłonek, zarówno o ich prokreacyjnym ukierunkowaniu, jak i o ich radości z powodu posiadania upragnionego potomstwa. Wyrazem pierwszego jest modlitwa o potomstwo, do której z pewnością nawiązują słowa anioła Gabriela skierowane do Zachariasza w świątyni jerozolimskiej: „μὴ φοβοῦ, Ζαχαρία, διότι εισηκούσθη ἡ δέησίς σου <...>” (Łk 1,13). Potwierdzeniem drugiego jest chociażby werset Łk 1,58, w którym jest mowa o współradości sąsiadów oraz krewnych Zachariasza i Elżbiety z powodu przyjścia na świat Jana Chrzciciela: „καὶ ἤκουσαν οἱ περίοικοι καὶ οἱ συγγενεῖς αὐτῆς ὅτι ἐμεγάλυνεν κύριος τὸ ἔλεος αὐτοῦ μετ’ αὐτῆς καὶ συνέχαιρον αὐτῇ” (Łk 1,58). Wszystko więc wskazuje na to, iż paralelizm 'spełnione

⁷²¹ Por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 340; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 173; O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 41-43; J. KRÓLIKOWSKI, *Maryja*, 21; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 4-5; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 32; T. LOSKI, *Ewangelia*, 106; M.M. PAZDAN, «Mary», 585; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 8-9; M. ROSIK, *Jezus*, 55-56; S. VIRGULIN, «Giovanni Battista», 673.

⁷²² Por. D. SÖLLE, «Maria – Mutter Jesu», 39.

⁷²³ Por. R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 33-34.

⁷²⁴ „Użycie <...> greckiego γένοιτό w wypowiedzi Maryi, może być rozumiane wręcz jako życzenie <...> radości” (K. GRZESICA, «Specyfika», 73); „Stwierdzenie Maryi 'niech mi się stanie' koresponduje z wezwaniem anioła 'raduj się Maryjo’” (P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 177); por. ANDRZEJ Z KRETY, *Homilia*, 154; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 339; Z. BESKUR, «Wiarą», 22-23; G. COLZANI, *Maria*, 56; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 72-73; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 73; F. GRYGLEWICZ, «Obraz», 132; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 177; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 70; ID., *Matka Odkupiciela*, 35-36; A. SERRA, *Maria*, 14; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 53; M. WALUŚ, «Maryja», 75; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 83-84; T. ZAKLUKIEWICZ, «Teologiczne znaczenie», 49.

⁷²⁵ „<...> Maryja wyraziła zgodę na dziewicze poczęcie syna i na wierne wykonywanie wszystkich zadań matki” (F. GRYGLEWICZ, «Obraz», 132); por. W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 52.

marzenie niepłodnej kobiety' – 'zaspokojone pragnienie ślubowanej dziewicy' nie ma racji bytu i jako taki nie może być przytaczany na uzasadnienie poglądów zwolenników hipotezy ślubu.

4.2.3. *Argument wywiedziony z perykopy Łk 1,26-38.* Zanim przystąpimy do analizy krytycznej obecnego argumentu, przypomnijmy, że w mniemaniu jego zwolenników hipoteza przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi 1) lepiej odpowiada duchowi narracji perykopy Łk 1,26-38 oraz 2) jest w sposób ewidentny w owym fragmencie wyrażona. Zaczniemy od tego, co jest łatwiejsze, a więc od drugiego twierdzenia. Jest ono, naszym zdaniem, absolutnie nieuzasadnione, bo nie liczy się ani z tekstem Łk 1,26-38, w którym *expressis verbis* nie ma przecież mowy o przedanuncjacyjnym ślubie wiekuistej czystości Maryi⁷²⁶, ani z historią interpretacji wersetu Łk 1,34, która na pewno nie byłaby tak zróżnicowana, skomplikowana i w pewnym sensie kontrowersyjna, jeśliby w perykopie Łk 1,26-38 była *apertis verbis* mowa o ślubie stałego panieństwa Maryi. Wróćmy teraz do pierwszego twierdzenia. Odznacza się ono jedną bardzo pozytywną cechą, a mianowicie tendencją do interpretacji wersetu Łk 1,34 w perspektywie jego najbliższego kontekstu literackiego, czyli w świetle perykopy Łk 1,26-38, przy szczególnym uwzględnieniu jej gatunku literackiego⁷²⁷. Jednakże znajomość teorii nie zawsze idzie w parze z praktyką. Wyrazistym poświadczeniem tego jest powyższe twierdzenie zwolenników owego argumentu, gdyż hipoteza ślubu w ogóle nie odpowiada ogólnej wymowie tekstu Łk 1,26-38. Jak twierdzą znawcy przedmiotu, został on zbudowany pod wpływem przynajmniej dwóch starotestamentalnych wzorców literackich (jest to przypadek tzw. *naśladownictwa literackiego*)⁷²⁸: *zapowiedzi narodzin i powołania do misji* (Rdz 17,1-22; Wj 3,1 – 4,17; Sdz 6,11-24; 13,1-25)⁷²⁹, które z proślubowym wyjaśnieniem wersu Łk 1,34 nie mają nic wspólnego, przeciwnie; właściwie je kwestionują, ponieważ w

⁷²⁶ „Von einem Gelübde der Ehelosigkeit ist nirgends im Text die Rede” (O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 44); „że Maryja złożyła ślub dziewictwa. Historie dzieciństwa nie służą argumentami w tym względzie. <...> tego rodzaju tłumaczenia pozostają w ramach czystej spekulacji” (H. LANGKAMMER, *Maryja*, 37).

⁷²⁷ Por. D. DIKEVIČIUS, «„Kaip?!“», 26-28.33-34; D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 106-109.112.

⁷²⁸ Por. J. KUDASIEWICZ, «Ewangelie dzieciństwa Jezusa», 163-164; W. SOTOWSKI, «'Maryja'», 90-91.

⁷²⁹ „Korzystając z połączenia dwu schematów literackich: zwiastowania i powołania, Łukasz chce <...>” (P.R. GRZYEC, *Według świętego Łukasza*, 32); „Zwiastowanie M. uważa się współcześnie za mieszany gatunek. lit. *Mischform* <...>” (J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 5); „L’annuncio a Maria, come ogni annuncio biblico, è un racconto di nascita e di vocazione <...>” (G. MORANTE, «Catechesi», 543); por. Z. BESKUR, «Wiarą», 14.19; B. BUBY, *Mary of Galilee*, 68-70; J.F. CRAGHAN, «The Gospel», 52; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 55-59; ID., *Maryja*, 40-45; J. DUPONT, «L’annuncio», 329-330; J. ERNST, *Das Evangelium*, 48; J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 46-50; M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 27.29; H. GRAEF, *Mary*, 8; P.R. GRZYEC, *Według świętego Łukasza*, 29-30.32; K. GRZESICA, «Specyfika», 39-40.68-69; *Holy Bible*, 1020; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 122-123; L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 38; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 163.168; O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 44; J. KUDASIEWICZ, «Ewangelie dzieciństwa Jezusa», 164; ID., «Maryja», 5; ID., «Maryja», 68-69; ID., *Matka Odkupiciela*, 33-35; T. LOSKI, *Ewangelia*, 106; B. MAGGIONI, *Il racconto*, 25; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 106-108; G. MORANTE, «Catechesi», 543; M. NAVARRO PUERTO, *Maria, la mujer*, 98; M. ORSATTI, «L’annuncio», 288-289; M.M. PAZDAN, «Mary», 585; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 9-11; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 81.97-99; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 31-32; T. VATTUKULAM, «Maria», 379-382; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 78; T. ZAKLUKIEWICZ, «Teologiczne znaczenie», 49-50.

owych starotestamentalnych opowiadaniach pytania oraz / lub zastrzeżenia głównych bohaterów są zawsze klarowne i nie mają żadnych niedopowiedzeń czy też jakiegoś podwójnego znaczenia (Rdz 17,17; Wj 3,11.13; 4,1.10.13; Sdz 6,13.15.17-18; 13,8.11-12.17). Tak też jest w przypadku pytania Zachariasza (Łk 1,18), które stanowi nieodzowną część składową perykopy Łk 1,5-25, również wzorowanej na analogicznych starotestamentalnych paradygmatach literackich⁷³⁰. Dlaczego więc miałyby być inaczej w wypadku pytania Maryi? Uznają to nawet niektórzy zagorzali zwolennicy hipotezy, gdyż twierdzą, iż proślubowe objaśnienie św. Augustyna do Łk 1,34 nie zrodziło się jedynie na podstawie lektury Łukaszej perykopy zwiastowania. Na to wpłynęło również ówczesne życie Kościoła⁷³¹.

4.2.4. *Argument wywiedziony z marginesowości Józefa w perykopie zwiastowania Łk 1,26-38.* Reprezentanci obecnego dowodu rozumują logicznie. Rzeczywiście, spółdzenie dziecka w czasach Starego Testamentu było przede wszystkim prerogatywą i zasługą lędźwi przedstawiciela płci męskiej (Rdz 46,26)⁷³². Świątym tego dowodem są starotestamentalne genealogie uwzględniające pochodzenie wyłącznie od strony ojca: „<...> ויולד <...> שׁת <...> ויולד <...> אדם” (Rdz 5,3-6)⁷³³. Analogiczną ideę odzwierciedlają również boskie zapowiedzi licznego potomstwa i / lub narodzin syna, których bezpośrednim odbiorcą był najczęściej mężczyzna (Rdz 12,2; 15,4-5.13-16; 17,15-16; 18,9-10; 22,15-18; 28,13-14)⁷³⁴. Przypadek Hagar, drugorzędnej żony Abrahama, nie stanowi tu żadnego wyjątku, gdyż w momencie rozmowy z aniołem Pańskim podczas ucieczki do Egiptu była ona już od dłuższego czasu w ciąży (Rdz 16,1-4). Dlatego zapowiedź licznego potomstwa, która do niej została skierowana, nie była przepowiednią nowego poczęcia, lecz tylko obietnicą rozmnożenia potomstwa, poprzednio poczętego życia, czyli Izmaela (Rdz 16,10-12)⁷³⁵. Co prawda, ogłoszenie poczęcia i narodzin Samsona najpierw było skierowane do jego przyszłej matki (Sdz 13,1-5.9), jednakże natychmiast został poinformowany o tym także jej mąż – Manoach (Sdz 13,6-7.10). Toteż dalsze pertraktacje w sprawie zapowiedzianego potomka przebiegały już tylko i wyłącznie pod jego czujnym, lecz nie zawsze mądrym przewodnictwem (Sdz 13,11-21)⁷³⁶. Poza tym w Starym

⁷³⁰ Por. F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 91-93; T. VATTUKULAM, «Maria», 381.

⁷³¹ „Non è pertanto solo il testo dell'Annunciazione, considerato in se stesso, che definisce la posizione di Agostino. E' il testo letto alla luce della vita della Chiesa” (J. GALOT, *Maria*, 152); por. J. GALOT, *Maria*, 152.

⁷³² „jak długo poruszamy się w ramach Starego Testamentu, decydujący pozostaje, pomimo działania Boga, stosunek ziemskiego, ludzkiego ojca do syna” (H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 208); „we wszelkim rodzeniu naturalnym jest obecny na pierwszym planie mężczyzna <...>” (J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 47); por. P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 386.399; R. GOWER, *Usi*, 57-58; C.P. MÄRZ, «Maria», 17; H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 208; J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu*, 17; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 89-92.

⁷³³ Por. A. BAUM – K. ZISLER, «Genealogie», 374; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 149.

⁷³⁴ Taki wątek występuje również w literaturze rabinistycznej. Przykładowo poczęcie Mojżesza zostało zapowiedziane także jego ojcu; por. B. RINALDI, *La Madonna*, 24.

⁷³⁵ Por. W. BRUEGGEMANN, *Genesi*, 189.

⁷³⁶ Por. M. O'CONNOR, «Księga Sędziów», 228; H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 208-209.

Testamencie mężczyzna spełniał także niekiedy funkcję pewnego rodzaju *medium*, którego modlitwa wstawiennicza sprawiała, iż Bóg otwierał łono dotąd nieplodnej kobiety lub przywracał utraconą płodność (Rdz 18,1-15; 20,17-18; 25,21; 1Sm 1,1-20; 2Krl 4,8-17)⁷³⁷. W świetle powyższego należy więc stwierdzić, iż zwiastowanie Maryi rzeczywiście stanowi pewnego rodzaju *novum*: oto po raz pierwszy w historii zbawienia zapowiedź poczęcia i narodzin dziecka została skierowana wyłącznie do kobiety⁷³⁸. Dodatkowym potwierdzeniem tego jest również nowotestamentalna przepowiednia narodzenia Jana Chrzciciela, która, wzorem wyżej wspomnianych starotestamentalnych paradygmatów anuncjacyjnych, także została skierowana do męża Elżbiety – Zachariasza (Łk 1,5-23)⁷³⁹. Jednakże pierwszoplanowość Maryi w opisie zwiastowania nie jest wcale równoznaczna z absolutnym pominięciem Józefa: „w całej scenie Zwiastowania <...> Józef jest pominięty, scena rozgrywa się jedynie z Maryją”⁷⁴⁰. Owszem, scena zwiastowania rozgrywa się tylko z Maryją. Józef jest nieobecny⁷⁴¹, ale jest to zaledwie *nieobecność fizyczna*, która wcale nie przekreśla trzykrotnie przywoływanej *obecności teologicznej* Józefa. Najpierw czyni to narrator tekstu: „ἐμνηστευμένην ἀνδρὶ ᾧ ὄνομα Ἰωσήφ ἐξ οἴκου Δαυὶδ <...>” (Łk 1,27), potem anioł Gabriel: „καὶ δώσει αὐτῷ κύριος ὁ θεὸς τὸν θρόνον Δαυὶδ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ” (Łk 1,32), a ostatecznie sama Maryja: „ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω” (Łk 1,34). Pierwszy fragment, podający imię i status społeczny, przywołuje postać Józefa *apertis verbis*, dwa zaś pozostałe jedynie pośrednio: fraza θρόνος Δαυὶδ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ (Łk 1,32) nawiązuje do wyrażenia ἐξ οἴκου Δαυὶδ (Łk 1,27)⁷⁴², a słowo ἀνὴρ (Łk 1,34) – do sformułowania ἐμνηστευμένην ἀνδρὶ (Łk 1,27)⁷⁴³. Stąd marginalność Józefa w perykopie Łk 1,26-38 jest jedynie pozorna⁷⁴⁴ lub przeciwnie – całkiem niedopuszczalna⁷⁴⁵, albowiem w owym

⁷³⁷ Por. U. SZWARC, «Dzieci», 228.

⁷³⁸ „Infatti, nell’ Antico Testamento l’ unica volta che Dio si è rivolto a una donna, è stato per rimproverare Sara, la moglie di Abramo, e da allora non ha più rivolto la parola a nessuna donna (Gen 18,10-15)” (A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 46); „anioł Gabriel zjawił się Dziewicy w Nazarecie. Fakt ten nie mógł być typowy dla mentalności żydowskiej, gdyż kobieta w ówczesnym pojmowaniu mniej była zdolna do przyjmowania Bożych posłańców” (E. SZYMANEK, *Wykład*, 62-63); „Tutaj po raz pierwszy Anioł Pana zwraca się do niewiasty <...>” (H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 209); por. E. CUVILLIER, *Maria*, 38-39; T. LOSKI, *Ewangelia*, 106; A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 46; M. ORSATTI, *Sztuka modlenia się*, 109; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 86; J. RATZINGER, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, 291; ID., *Wzniosła Córa Syjonu*, 31; B. RINALDI, *La Madonna*, 36-37; M. ROSIK, «Nowy Testament», 23; E. SZYMANEK, «Chrystus», 189-190.

⁷³⁹ „w pierwszym rozdziale u Łukasza kapłan Zachariasz <...> ma przewagę nad swoją żoną: to jemu <...> ukazuje się anioł, to on otrzymuje wyraźną obietnicę, iż urodzi mu się syn <...>” (H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 209); por. H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 209.

⁷⁴⁰ H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 209; por. W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 20; R. LAURENTIN, «Concepito dallo Spirito», 79; G. RAVASI, «Święty Józef», 210.

⁷⁴¹ „Józef <...> nie zna szczegółów wszystkiego, co wydarzyło się w Nazarecie. Ani nie miał na to wpływu, ani nie był tam potrzebny” (W. CHROSTOWSKI, «Dziewicze poczęcie», 15); „Jan Chrzciciel począł się w sposób naturalny, Chrystus w sposób nadprzyrodzony. To w pewnym sensie stawia na drugim planie Józefa <...>” (M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 30); por. P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 164; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 34.

⁷⁴² Por. I.H. MARSHALL, *The Gospel*, 68.

⁷⁴³ Por. R. LAURENTIN, «Concepito dallo Spirito», 79.

⁷⁴⁴ „W pierwszych dwóch wersach opisu zwiastowania znajduje się wskazówka dotycząca czasu i miejsca wydarzenia oraz przedstawienie trzech postaci, odgrywających w nim główne role: Gabriela, Maryi i Józefa” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 109).

tekście Józef nie jest jedynie jednostką historyczną – „osobą samą w sobie i samą dla siebie <...>”⁷⁴⁶, lecz i postacią symboliczną uosabiającą wszystkie starotestamentalne proroctwa mesjańskie związane z osobą legendarnego króla Dawida (2Sm 7,12-16; Iz 7,14; 9,1-6; 11,1-9; Mi 5,1-2)⁷⁴⁷, których eschatologiczne wypełnienie wymagało właśnie tego, co moglibyśmy określić mianem *nieobecnej obecności* Józefa. Innymi słowy, *nieobecność fizyczna* Józefa w opisie zwiastowania oznacza i potwierdza darmość zbawienia: przyście Mesjasza przecież nie było kwestią biologicznego spłodzenia (Iz 7,14)⁷⁴⁸, a *obecność teologiczna* ukazuje wypełnienie przepowiedni mesjańskich Starego Testamentu. Wykazanie tego ostatniego miało ogromne znaczenie szczególnie dla chrześcijan pochodzenia judaistycznego⁷⁴⁹. Jednakże ani *nieobecność fizyczna*, ani *obecność teologiczna* nic nie mają wspólnego z przedanuncjacyjnym ślubem trwałego dziewictwa Maryi⁷⁵⁰. Analogicznie trzeba powiedzieć również o kwestii samodzielności Maryi w podjęciu decyzji zostania matką Mesjasza (Łk 1,38)⁷⁵¹: ona także nie jest powiązana z żadnym przedanuncjacyjnym ślubem dozgonnego panieństwa. Jej wartość polega na czymś innym. A mianowicie na poświadczeniu, iż w życiu niewiasty z Nazeretu Bóg był najważniejszy i jego wola była decydująca (Mt 10,37; Łk 14,26). Podobnie postąpił kiedyś Abraham, składając Bogu w ofierze swego jedynego syna. Nie pytając o żadne pozwolenie swojej żony Sary, którą – nawet mimo jej niepłodności (Rdz 11,30; 1Sm 1,4-5) – bardzo miłował (Rdz 23,1-2), po prostu „<...> וַיִּלֶךְ <...> צִחָק <...> וַיִּקַּח” (Rdz 22,3). Ponadto samodzielność decyzji Maryi na bycie matką Syna Bożego przywołuje cały szereg tekstów

⁷⁴⁵ „wzmianka o Józefie okazuje się konieczna” (H. LANGKAMMER, *Ewangelia*, 56); por. H. LANGKAMMER, *Ewangelia*, 55-56.

⁷⁴⁶ CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 375.

⁷⁴⁷ „św. Józef <...> Był uosobieniem prawego Izraela, duchowym strażnikiem nurtu obietnic Dawidowych <...>” (Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 375); „<...> Józef <...> jako członek narodu Dawidowego przekazuje Chrystusowi prawa dynastyczne” (M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 30); „w prezentacji Józefa Łukasz <...> pisze jedynie, że pochodził z rodu Dawida. Ta uwaga okazuje się tu najbardziej istotna, ponieważ nawiązuje do starotestamentalnych obietnic mesjańskich” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 110); „Tutto il racconto ha di mira una meta: la salvezza degli uomini; salvezza che <...> si identifica con l’instaurazione del regno davidico” (G. MORANTE, «Catechesi», 544); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 375-376; W. CHROSTOWSKI, «Dziewicze poczęcie», 14; R.E. BROWN, *An Introduction*, 229; D. DORMEYER, *Das Lukasevangelium*, 21-22; J.B. GREEN, *The Gospel*, 88; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 39; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 4; R. LAURENTIN, *Matka Pana. Traktat*, 23; J. ŁACH, *Dziecię*, 121; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 114-115; M. MIKOŁAJCZAK, «Dar», 28; G. MORANTE, «Catechesi», 544.547; C. MORA PAZ – A.J. LEVORATTI, «Vangelo», 687; E.G. MORI, «Annunciazione del Signore», 74; B. PONIŻY, «Maryja», 209; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 85; J. RATZINGER, «*Et incarnatus est de Spiritu*», 89; B. RINALDI, *La Madonna*, 39-40; M. ROSIK, *Jezus*, 49; ID., *Ziemia Słowa*, 201; A. SERRA, «Maryja», 32; SOFRONIUSZ, *Mowa*, 130; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 48; F. SUÁREZ, *Maryja*, 30; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 80.

⁷⁴⁸ „zbawienie świata nie pochodzi od człowieka i jego własnej mocy <...>” (J. RATZINGER, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, 291); „Gesù non è debitore dell’inizio della propria esistenza a un uomo, bensì alla potenza del Creatore” (K. STOCK, *Maria*, 54); por. R.E. BROWN, *An Introduction*, 229; J. RATZINGER, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, 291-292; K. STOCK, *Maria*, 54-55; H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 208.

⁷⁴⁹ Por. J. KÜRZINGER, «Jungfrauengeburt», 682.

⁷⁵⁰ „Argument z *nieobecności Józefa* jest dobrym dowodem, ale jedynie dziewiczego / nadprzyrodzonego poczęcia Jezusa Chrystusa. Nie zawiera on natomiast żadnej informacji o złożonym ślubie wiecznego dziewictwa Maryi” (D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 93).

⁷⁵¹ Por. M. KREIDLER-KOS, «Maria», 26; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 85.

biblijnych ukazujących, iż starotestamentalne niewiasty nie były zawsze wyłącznie pasywnymi odbiorczyniami męskiego działania rozrodczego: „<...> יהאדם ידע את חוה אשתו ותהר ותלד” (Rdz 4,1). W wielu przypadkach to właśnie one i wyłącznie one stawały się promotorkami poczęcia nowego życia. W celu osiągnięcia tego nie wahały się przed niczym⁷⁵². Kiedy nie pomagały rozpaczliwe prośby (Rdz 30,1-2), a tradycyjne metody – jak np. starożytny zwyczaj posłużenia się matką zastępczą – komplikowały ich życie (Rdz 16,1-3; 30,3-8; 30,9-13)⁷⁵³ lub nie było w pobliżu odpowiedniego i otwartego na przekazanie życia partnera (Rdz 19,30-31; 38,6-9), wówczas uciekały się one nie tylko do różnorodnych forteli, jak np. udawanie nierządnic (Rdz 38,12-26)⁷⁵⁴, lecz i do współżycia z pijanym ojcem (Rdz 19,30-38)⁷⁵⁵. Skoro więc poczęcie zwykłego człowieka nawet w tak patriarchalnym środowisku Starego Testamentu nie zawsze szło w parze z świadomym przyzwoleniem mężczyzny, to tym bardziej poczęcie Mesjasza Bożego u progu Nowego Testamentu nie wymagało żadnego pozwolenia ze strony Józefa. Do tego potrzebna była jedynie wolna wola i zgoda Maryi: „Było zaś wolą Ojca miłosierdzia, aby Wcielenie poprzedziła zgoda Tej, która przeznaczona została na matkę <...>”⁷⁵⁶. Identycznie wygląda także kwestia niepoinformowania Józefa o poczęciu Syna Bożego: ona również nie zawiera żadnej informacji o przedanuncyjnym ślubie wiekiustego dziewictwa Maryi. Ponadto pamiętajmy, iż sam fakt niepoinformowania Józefa, nawet nie zważając na brak odnotowania w Nowym Testamencie bezpośredniej wymiany zdań między obojga małżonkami⁷⁵⁷, nie jest taki

⁷⁵² „Exitus acta probat” (Owidiusz); por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 120.

⁷⁵³ „W przypadku trwałej bezpłodności pierwsza żona uważała za swój obowiązek znaleźć mężowi niewolnicę lub służącą, z której mógł mieć upragnionego potomka <...>” (S. SZYMIK, «Małżeństwo», 213); por. R. ALTER, *The Five Books*, 77; W. BRUEGGEMANN, *Genesis*, 188-189; R.J. CLIFFORD – R.E. MURPHY, «Księga Rodzaju», 34; *La Bibbia*, 61; Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 544; *Pismo Święte*, 56-57; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 213; U. SZWARC, «Dzieci», 230; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 98.

⁷⁵⁴ „Tamar <...> è spinta, non dall’impudicizia, ma dal desiderio di avere un figlio dal sangue del marito morto” (*La Bibbia*, 69); por. R. ALTER, *L’arte*, 18-19; R.J. CLIFFORD – R.E. MURPHY, «Księga Rodzaju», 62; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 110.121; B. PAWLACZYK, *Matka*, 117-118.

⁷⁵⁵ „le figlie di Lot non sono presentate come impudiche; esse vogliono prima di tutto perpetuare la razza” (*La Bibbia*, 69); por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 110; F. PUZO, «Verginità», 1127.

⁷⁵⁶ *Lumen Gentium*, § 56; „In una storia di uomini in cui nessuno le dà la parola, Dio è il primo a chiedere a Maria il suo parere!” (E. CUVILLIER, *Maria*, 39); „Dobrowolne pełnienie woli Bożej to najdoskonalszy akt posłuszeństwa <...>” (H. LANGKAMMER, «Przyrzeczenie», 131); „Szwęcziause Panele jau buwo su wisu ant to pritajsita, truka tiktaj jos sutikima arba prizwalijma” (M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 200); por. Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 339; BENEDYKT XVI, *Verbum Domini*, 53; P. BORTKIEWICZ, «Zwiastowanie», 131; S. BUŁGAKOW, «Kult», 98; J. CASTELLANO CERVERA, «Maryja», 76-91; F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 31; E. CUVILLIER, *Maria*, 39; S. DE FIORES, «Najświętsza Maryja Panna», 222; J. DROZD, *Maryja Matka*, 56-57.62; B. FERDEK, *Nasza siostra*, 21-22; S. GRZYBEK, *Wielbi dusza*, 27; JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 15; M. KABASILAS, *Homilia*, 256-257; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 24; J. MAJEWSKA, «Mariologia», 337; J. MURPHY-O’CONNOR, *Gesù e Paolo*, 56; M. ORSATTI, *Sztuka modlenia się*, 107; J. PACH, *Maria*, 102.116-117; PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 15; J. RATZINGER, «*Et incarnatus est de Spiritu*», 87.92; ID., «Maryja – Matka Kościoła», 122; B. RINALDI, *La Madonna*, 16-17; M. ROSIK, *Biblia*, 119.123; F. SIEG, «Jezus Chrystus», 56; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 52-55.57.67.78.80-83; M. STROJECKI, «Posłuszeństwo», 86.89-90; F. SZULZ, «Dziewica-Matka», 174; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 83. Motyw wolnej zgody Anuncjaty zna również sztuka chrześcijańska. Jest to oddawane za pomocą symboliki skrzyżowanych dłoni spoczywających na piersi Maryi; por. S. DE FIORES, «Najświętsza Maryja Panna», 220.

⁷⁵⁷ Por. A. FUMAGALLI, *E Dio*, 49-50.

oczywisty⁷⁵⁸. Po pierwsze, nie wiemy dokładnie, ile czasu upłynęło od zwiastowania do nawiedzenia. Informacja chronologiczna zawarta w greckim wyrażeniu ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις (Łk 1,39) jest zbyt ogólnikowa (Łk 6,12; 23,7; Dz 1,15)⁷⁵⁹, a zwrot μετὰ σπουδῆς (Łk 1,39), oddawany zazwyczaj jako z *pośpiechem*, może oznaczać również *gorliwość*, *pilność*, *radość* oraz *ochoczość* Maryi⁷⁶⁰. Prawdopodobnie, wbrew temu co twierdzą niektórzy autorzy⁷⁶¹, owo typowo Łukasze powiedzenie ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις⁷⁶², podobnie jak w przypadku wersetu Łk 24,14, oznacza interwał czasowy, którego długość wynosiła co najmniej dwa lub trzy dni⁷⁶³. Trzeba było przecież, oprócz przygotowania tobołka podróznego na kilkudniową peregrynację (1Sm 9,7; Mt 10,10; Mk 6,8; Łk 9,3; 10,4)⁷⁶⁴, jeszcze uzyskać pozwolenie (Rdz 21,8-14; 24,50-61; 28,1-5; 32,1; 37,12-14) i znaleźć w celu zapewnienia sobie bezpieczeństwa (Tb 1,15; 10,6; Łk 10,30)⁷⁶⁵, poza fizycznie niewidzialnymi Jezusem i aniołami (Tb 5,22; 6.1)⁷⁶⁶, widzialnych towarzyszy podróży (1Sm 9,3-5; Tb 5,4-17; 6,6.10)⁷⁶⁷. Możliwość spotkania Józefa zatem istniała (Pnp 1,4-7; 2,8-14; 5,2-6)⁷⁶⁸. Szczególnie w tak niewielkim siole, jakim był ówczesny

⁷⁵⁸ „La Vergine santa da allora dovette tenere questo grande mistero nascosto nel suo cuore <...> e non comunicò neppure a Giuseppe l'annuncio dell'angelo, e a nessun altro in quei giorni” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 202); por. S. HAREZGA, «Małżeństwo», 15.

⁷⁵⁹ „The time reference is vague <...>” (I.H. MARSHALL, *The Gospel*, 79); por. J. ERNST, *Das Evangelium*, 59; L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 297; J. ŁACH, *Dziecię*, 143; *Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 151; H. SCHÜRMAN, *Das Lukasevangelium*, 65; E. SZYMANEK, *Wykład*, 66.

⁷⁶⁰ „Wzmianka zaś o pośpiechu nie musi być rozumiana w znaczeniu czasowym <...> lecz w znaczeniu psychologicznym <...>” (E. SZYMANEK, *Wykład*, 66); por. O. BATTAGLIA, *La Madre*, 87; I. DE LA POTTERIE, «Maria nel NT», 913; D. DIKEVIČIUS, «Marijos apsilankymas», 8; J. ERNST, *Das Evangelium*, 59; C. GHIDELLI, *Luca*, 62-63; I.H. MARSHALL, *The Gospel*, 80; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 124; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 562; H. SCHÜRMAN, *Das Lukasevangelium*, 66; E. SZYMANEK, *Wykład*, 66.

⁷⁶¹ „Łukasz pisze, że Maryja udała się do Elżbiety zaraz po zwiastowaniu <...>” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 124); por. O. BATTAGLIA, *La Madre*, 87; J.B. GREEN, *The Gospel*, 94; W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 61.

⁷⁶² „Die Verbindung ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις zum Vorhergehenden entspricht lukanischer Eigenart (vgl. 5,17; 6,12; 7,11; 8,1; 8,22 u.a.)” (W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 61)

⁷⁶³ „In diebus illis. <...> semblerait indiquer que Marie ne se mit pas en route immédiatement après l'Annonciation” (L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 297); por. D. DIKEVIČIUS, «Marijos apsilankymas», 8.

⁷⁶⁴ „Zawiązała rzemyki u swych sandałów, a do zawiniątka włożyła pół jęczmiennego placka” (R. BRANDSTAETTER, *Jezus z Nazarethu*, 22); „czas wędrówki <...> trwał 3–4 dni” (E. SZYMANEK, *Wykład*, 66); por. O. BATTAGLIA, *La Madre*, 88; R. BRANDSTAETTER, *Jezus z Nazarethu*, 23; T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 23; J. DROZD, *Maryja Matka*, 65-66; L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 294; F. GRYGLEWICZ, *Ewangelia*, 92; H. LANGKAMMER, *Ewangelia*, 64; J. ŁACH, *Dziecię*, 143; *Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 151; *Pismo Święte*, 2257; K. STOCK, *Maria*, 58; P. TERMES, «Visita», 1188; M. VALANČIUS, *Žiwatas*, 314-315.

⁷⁶⁵ „Główne szlaki komunikacyjne były strzeżone <...> Podróż przez odludne tereny jednak wciąż wiązała się z ryzykiem” (M. ROSIK, *Ziemia Słowa*, 48); por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 65; S. GRZYBEK, *Wielbi dusza*, 30; M. ROSIK, *Ziemia Słowa*, 48-52; L. TULABA, *Tai jums kalbėjau*, 233.

⁷⁶⁶ „La Vergine tenera e pura non camminava da sola, ma portava il Figlio di Dio nel trono del suo cuore; una schiera di angeli l'accompagnava invisibilmente” (Friedrich Spee); cyt. za K. STOCK, *Maria*, 58; por. *Żywot*, 10.

⁷⁶⁷ „As a young girl, Mary would not normally have left her home without accompaniment <...>” (J.B. GREEN, *The Gospel*, 94); „podróż <...> musiała odbyć w towarzystwie innych osób <...>” (F. GRYGLEWICZ, *Ewangelia*, 92); por. O. BATTAGLIA, *La Madre*, 88-89; R. BRANDSTAETTER, *Jezus z Nazarethu*, 23; J. DROZD, *Maryja Matka*, 65; A.K. EMMERICH, *Życie Maryi*, 74; R. GOWER, *Usi*, 225; J.B. GREEN, *The Gospel*, 94-95; H. LANGKAMMER, *Ewangelia*, 64; J. ŁACH, *Dziecię*, 143; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 124; E. SZYMANEK, *Wykład*, 66; P. TERMES, «Visita», 1188-1189; L. TULABA, *Tai jums kalbėjau*, 233; M. VALANČIUS, *Žiwatas*, 314-315.

⁷⁶⁸ „Отделение мужчин от женщин <...> было <...> гораздо менее строгим в посадах и деревнях, чем в больших городах” (Э. РЕНАН, *Жизнь Иисуса*, 139); por. R. BRANDSTAETTER, *Jezus z Nazarethu*, 20-21.

Nazaret (J 1,45-46)⁷⁶⁹, a zwłaszcza w tej sytuacji, w jakiej Maryja nie tylko jako sąsiadka Józefa⁷⁷⁰, lecz i / lub przede wszystkim jako niewiasta mu poślubiona się znajdowała: pozwolenia na podróż oblubienicy udzielał przecież oblubieniec⁷⁷¹, który był jej panem, właścicielem i obrońcą – וְיָדָא, בַּעַל (Rdz 18,12; Sdz 19,26; Est 1,20-22; Oz 2,18-19; Am 4,1)⁷⁷², a ona jego własnością – בַּעֲלָתָא בַּעַל (Rdz 20,3; Pwt 22,22)⁷⁷³. Po drugie, na poinformowanie Józefa o nadprzyrodzonym poczęciu Jezusa wskazują prawdopodobnie również słowa anioła Garbiela: „μη φοβηθῆς παραλαβεῖν Μαρίαν τὴν γυναῖκά σου· τὸ γὰρ ἐν αὐτῇ γεννηθὲν ἐκ πνεύματος ἔστιν ἁγίου” (Mt 1,20), którym współcześnie przez wielu badaczy jest nadawane raczej znaczenie potwierdzające, niż przyczynowe⁷⁷⁴: „Stąd należałoby <...> przełożyć – a w każdym razie rozumieć – w ten sposób: *nie bój się... albowiem rzeczywiście <...> to, co się w niej poczęło,*

⁷⁶⁹ „Jezus przyszedł z północy, ze wsi. Dziś byłby chłopem z kibucu, kibucnikiem” (M. FLOHR, *Gdzie sobota*, 117); „Nazwa tej miejsciny <...>, liczącej wówczas może około 150 mieszkańców <...>” (R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1042); „Nazareth in this period was an insignificant village of an estimated sixteen hundred to two thousand inhabitants” (C.S. KEENER, *The IVP Bible*, 190); „In un villaggio come Nazaret, con circa 1.600 abitanti <...>” (J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 300); „za Jego czasów była to niewielka wioska <...>” (M. ROSIK, *Ziemia Słowa*, 198); „Kościołek – chata – w małym Nazarecie <...>” (J.B. ZALESKI, *Zwiastowanie*); cytat za T. JODELKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 150; por. M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 24; R. BRANDSTAETTER, *Jezus z Nazarethu*, 14.16; J. CANTINAT, *La Madonna*, 52-53; J.D. CROSSAN, *Historyczny Jezus*, 45-49; E. CUTOLO, *Maria*, 19; G. DANIELI, «L’annunciazione», 313; J. DROZD, *Maryja Matka*, 36.39; L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 294; F.V. FILSON, *Geschichte*, 101; I. GARGANO, *Lectio divina do Ewangelii*, 49; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 97-98; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 24; L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 36; C.S. KEENER, *Komentarz*, 125; M. KOSCHORKE, *Jesus*, 21-25; M. KREIDLER-KOS, «Maria», 26; P. LAZZARIN, *Šventųjų knyga*, 389; I.H. MARSHALL, *The Gospel*, 64; A. МЕНЬ, *Сын человеческий*, 53; A. NEGEV (red.), *Encyklopedia*, 332; *Nowy Testament*, W. SZCZEPAŃSKI – W. PROKULSKI (red.), 351; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 72; M. ORSATTI, *Sztuka modlenia się*, 111; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 11-12; R. POPOWSKI – L. COLEMAN, *Nowy Testament*, 138; B. RINALDI, *La Madonna*, 43; M. ROSIK, *Biblia*, 118.123; ID., *Ziemia Słowa*, 198-207; Э. РЕВАН, *Жизнь Иисуса*, 80.82; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 59.114; D. SÖLLE, «Maria – Mutter Jesu», 38; K. STOCK, *Maria*, 48; A. TORNIELLI, *Carlo Maria Martini*, 289; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 42-43; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 198; M. WALUŚ, «Maryja», 75; U. WOLFF, *Der Mann*, 18; R. WRIGHT, *Ewolucja Boga*, 269.271.

⁷⁷⁰ Por. S. HAREZGA, «Małżeństwo», 12; M. ROSIK, *Biblia*, 118.

⁷⁷¹ „W tamtych czasach mąż decydował za kobietę we wszystkich <...> sprawach <...>” (A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 125); „Kajpogi nieka netrukusi jemies łazdele pasikłause S. Juzupa wira sawa ir <...> iszkialawa i namus Zakariosziaus” (M. VALANČIUS, *Žiwatas*, 314); por. M. VALANČIUS, *Žiwatas*, 314-315.

⁷⁷² „The Mishnah quotes Torah to the effect that a man 'acquires' a wife, but the Talmud glosses the Mishnah, making it clear that a wife is not property” (G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 160); „È la sposa di Giuseppe; sta sotto la sua protezione e riceve il suo aiuto” (K. STOCK, *Maria*, 49); „In Jewish law a girl was betrothed to a man <...> henceforth she was in his power and he ranked as her 'Baal' <...>” (H. WANSBROUGH, «St Matthew», 906); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 23-24; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 30.37.46.49; H.M. DÖPP, «Małżeństwo», 526; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 111; F.T. GENCH, «Marriage», 315; P.S. HIEBERT, «Wdowy», 793; E. KOFFMAHN, «Frau», 365; B. PAWLACZYK, *Matka*, 90-91; G. RAVASI, «Święty Józef», 210; G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 160; H. WANSBROUGH, «St Matthew», 906; H.W. WOLFF, *Antropologia*, 223-224; W. ZALESKI, *Święci*, 149; *Żywot*, 6.

⁷⁷³ „Mąż jest panem (hebr. *baal*), żona własnością (*beula*) <...>” (H.M. DÖPP, «Małżeństwo», 526); „Juridicamente el marido es 'poseedor' de la mujer <...> y la mujer 'posesión' del marido <...>” (H.W. WOLFF, *Antropologia*, 223-224); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 23.35; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 111; R. FULLER, «Małżeństwo», 496; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 125.133-134; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 204; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 48.50; H.W. WOLFF, *Antropologia*, 223-224.

⁷⁷⁴ „alcuni Padri interpretano <...> come se egli non conoscesse questo mistero né l’annuncio dell’angelo, né il concepimento che supera la natura” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 202); por. S. HAREZGA, «Małżeństwo», 15-17; S. JAKŠTAVIČIUS, *Žiwatas*, 12-13; J. ŁACH, *Dziecię*, 37-38; W. MUNRO, «Maryja Dziewica», 723; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 2002; K. ROMANIUK, «Józef», 25; M. ROSIK, *Ziemia Słowa*, 206; E. SZYMANEK, *Wykład*, 51-52; L. TULABA, *Tai jums kalbėjau*, 391-392.

jest za sprawą Ducha Świętego”⁷⁷⁵. W podobnym duchu fragment Mt 1,20-21 tłumaczy także André Pelletier: *Józefie, synu Dawida, nie bój się wziąć do siebie Maryi, twej żony, albowiem – chociaż z Ducha Świętego jest to, co się w niej poczęło – to ty nadasz mu imię Jezus*⁷⁷⁶. Gdyby więc taki był rzeczywiście zamiar autora pierwszej ewangelii kanonicznej, to poinformowanie Józefa ze strony Maryi byłoby bezspornie faktem dokonany⁷⁷⁷. Za takim objaśnieniem wersu Mt 1,20 przemawiałby również argument psychologiczny⁷⁷⁸: wzajemna miłość i zaufanie obojga małżonków⁷⁷⁹.

4.2.5. Argument wywiedziony z podwójnego użycia rzeczownika *παρθένος* w wersecie Łk 1,27.

Zwolennicy niniejszego uzasadnienia mają po części rację: dwukrotne użycie rzeczownika *παρθένος* w wersecie Łk 1,27 jest docelowe⁷⁸⁰. Doskonałym dowodem na to jest porównanie tego ostatniego z wersem opisującym żonę kapłana Zachariasza, na końcu którego powiedziano: „καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς Ἑλισάβετ” (Łk 1,5). Schemat owej wypowiedzi jest czteroczłonowy: *spójnik + rzeczownik + zaimek osobowy + imię własne*. Przedstawienie Maryi mogłoby być identyczne, ale jest tylko podobne, ponieważ zamiast greckiego zaimka osobowego αὐτῆς występuje rzeczownik z rodzajnikiem – τῆς παρθένου: „καὶ τὸ ὄνομα τῆς παρθένου Μαρίας” (Łk 1,27). Nie byłoby w tym być może nic dziwnego – gdyby nie fakt, iż o Maryi jako dziewicy była już mowa na początku tegoż werseku: „πρὸς παρθένον ἐμνηστευμένην ἀνδρὶ ᾧ ὄνομα Ἰωσήφ ἐξ οἴκου Δαυὶδ <...>” (Łk 1,27). Względy stylistyczne, uniknięcie powtórzeń w odrębnie jednego zdania, sugerowałyby zatem zastosowanie zaimka osobowego. Jednakże skryba tekstu, a był on przecież wyśmienitym pisarzem⁷⁸¹ i znał inne terminy na określenie młodej niewiasty – *παῖς* (Łk 8,51), *παιδίσκη* (Łk 12,45) etc.⁷⁸², postąpił inaczej⁷⁸³. Można się zatem zastanawiać, z

⁷⁷⁵ J. HOMERSKI, *Ewangelia*, 79; por. J. BOLEWSKI, «Oblubieńcza miłość», 26-27; W. CHROSTOWSKI, «Dziewicze poczęcie», 14-15; I. DE LA POTTERIE, «Maria nel NT», 911; A. PELLETIER, «L’annonce à Joseph», 67; B. RINALDI, *La Madonna*, 37; A. SERRA, «Maryja», 33; W. WOŁYNIĘC, *Maryja*, 26-27.

⁷⁷⁶ „Joseph, fils de David, ne crains pas de prendre chez toi Marie ton épouse, car ce qui a été engendré en elle a beau être l’œuvre du Saint-Esprit, elle enfantera un fils auquel tu as à imposer le nom de Jésus” (A. PELLETIER, «L’annonce à Joseph», 68); por. I. DE LA POTTERIE, «Maria nel NT», 911; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 358-359; A. PELLETIER, «L’annonce à Joseph», 67-68; K. ROMANIUK, «Józef», 28-29.

⁷⁷⁷ „il concepimento verginale non viene annunciato a Giuseppe come un fatto ch’egli ignorava, ma è presentato come una situazione già conosciuta da lui <...>” (I. DE LA POTTERIE, «Maria nel NT», 911); „Takie tłumaczenie ukazuje w innym świetle sytuację Józefa. Wiedział on wcześniej o poczęciu dziewiczym, co zostaje mu potwierdzone przez anioła” (W. WOŁYNIĘC, *Maryja*, 27); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 375.

⁷⁷⁸ „Studia psychologii i psychoanalizy wnoszą do egzegezy biblijnej pewne wzbogacenie <...>” (PAPIESKA KOMISJA BIBLIJNA, *Interpretacja*, 48); por. M. PESCE, «Approccio», 217-220.

⁷⁷⁹ „Józef <...> był bardzo szczęśliwy, bo ożenił się z Maryją <...> Maryja wyobrażała sobie, jak cudownie będzie wyglądało Jej życie, gdy już zamieszka z Józefem. <...> Z nastaniem dnia powiedziała o swej decyzji rodzicom i Józefowi” (M. ROSIK, *Biblia*, 118-121); por. K. ROMANIUK, «Józef», 32; E. SZYMANEK, *Wykład*, 51.

⁷⁸⁰ Por. S. LANDMANN (red.), *Jüdische Witz*, 64.

⁷⁸¹ „Św. Łukasz jest bardzo uważnym pisarzem” (M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 27); „the most literary of the New Testament writers. <...> His writing style indicates a cultivated literary background” (E.E. ELLIS, «Luke, Saint», 554); „Luke <...> is a lively narrator <...>” (G. GRAYSTONE, «Virgin», 13); por. E.E. ELLIS, «Luke, Saint», 555; C. JANSSEN – R. LAMB, «Das Evangelium», 516; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 47-48.

⁷⁸² Por. P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 164.

jakiego powodu to uczynił. Zdaniem zwolenników obecnego dowodu: z racji poświadczenia przedanuncjacyjnego ślubu trwałego panieństwa Maryi. Jednak jest to, naszym zdaniem, mało prawdopodobne, a nawet niemożliwe z następujących powodów. Po pierwsze, rzeczownik *παρθένος*, którego zakres semantyczny jest bardzo szeroki, obejmuje on bowiem takie elementy, jak *dojrzałość płciowa, bezżeństwo, gotowość do małżeństwa, brak doświadczenia seksualnego, młodość, niezamężność, piękno, zalety duchowe, sakralność, tytuł honorowy, bóstwo, przynależność do bóstwa / Boga, świeżość życia*⁷⁸⁴ etc., może również oznaczać *zaprzysiężoną dziewicę*⁷⁸⁵, ale wcale nie musi. Wszystko zależy od danego kontekstu literackiego. Jest to przecież, jak już nieraz zaznaczyliśmy, jedna z głównych zasad hermeneutycznych⁷⁸⁶. A tło użycia rzeczownika *παρθένος* w Łk 1,5 – 2,52 nie jest proślubowe, ponieważ świat Łukaszej *Ewangelii dzieciństwa* jest światem starotestamentalnego oficjalnego judaizmu z początków ery chrześcijańskiej⁷⁸⁷, który, jak wiadomo, zawsze był nastawiony promażeńsko i prokreacyjnie⁷⁸⁸. Oczywiście fenomen życia w czystości lub w bezżeństwie nie był mu

---

⁷⁸³ Por. M. MASINI, *Le feste*, 13; D.N. SCHOWALTER, «Dziewicze narodzenie Chrystusa», 136.

⁷⁸⁴ Por. A. BAUM, «Dziewica», 288; O. BECKER – C. BROWN, «*παρθένος*», 1071-1073; O. BECKER, «*παρθένος*», 499-501; J. BLENKINSOPP, «Księga Powtórzonego Prawa», 168; P. BROWN, *The Body & Society*, 259; P.T. CAMELOT, «*Virginité*», 544; J. CZERSKI, *Pierwszy list*, 400; J.J. DEVAULT, «*The Concept*», 27; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 343; J.A. FITZMYER, «*παρθένος*», 810-811; S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «*Maria*», 77; C. GHIDELLI, *Luca*, 58; J.B. GREEN, «*The Social Status*», 464; F. GRYGLEWICZ, «*Dziewictwo*», 27-29; L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 36; C.S. KEENER, *Komentarz*, 125; ID., *The IVP Bible*, 190; J. KÜRZINGER, «*Jungfrauengeburt*», 686; G.W.H. LAMPE (red.), *A Patristic Greek Lexicon*, 1037-1040; D.A. LEEMING, «*Virgin Birth*», 272; X. LÉON-DUFOUR, *Słownik Nowego Testamentu*, 241; J. ŁACH, *Dziecię*, 134; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 221; W. MUNRO, «*Dziewicze narodzenie*», 228; M. ORSATTI, «*Verso la decodificazione*», 349-350; J. REILING – J.L. SWELLENGRABEL, *A Translator's*, 49-50; J. SCHARBERT, «*Jungfräulichkeit. Exegese. AT*», 465; L. SCHEFFCZYK, *Maria*, 21; D.N. SCHOWALTER, «*Dziewicze narodzenie Chrystusa*», 137; C. SPICQ – J.D. ERNEST, *Theological Lexicon*, 44-52; K. STOCK, *Maria*, 48; E. SZYMANEK, «*Chrystus*», 190; C. TIBILETTI, «*Vergine-Verginità-Velatio*», 3559; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 266-267; R. WRIGHT, *Ewolucja Boga*, 313.

⁷⁸⁵ Por. G.W.H. LAMPE (red.), *A Patristic Greek Lexicon*, 1037; Z. PROCHOWNIK, *Dziewictwo*, 17-18.

⁷⁸⁶ Por. D. DIKEVIČIUS, «*Dėl*», 99; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 142; P. RICEUR, *Interpretacijos teorija*, 13.

⁷⁸⁷ „The world of Luke in the first two chapters of his Gospel (1:1-4 excepted) is profoundly Jewish” (J.F. CRAGHAN, «*The Gospel*», 50); „prawie każde zdanie jest poparte słowami wziętymi ze Starego Testamentu” (M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 31); „The Annunciation narrative is a mosaic of Old Testament references and allusions; almost an 'anthology' of O.T. texts” (R. KUGELMAN, «*The Object*», 62); „Wszystko w przedstawieniu poczęcia i narodzenia Jezusa u <...> Łukasza jest całkowicie zrozumiałe w oparciu o Stary Testament <...>” (H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 210); por. Z. BESKUR, «*Wiara*», 10; R.E. BROWN, *An Introduction*, 229; ID., *The Birth*, 304; J.F. CRAGHAN, «*The Gospel*», 50-53; P. DE AMBROGGI, «*Infanzia di Gesù*», 1933; H. GRAEF, *Mary*, 6; F. GRYGLEWICZ, «*Obraz*», 129; P.R. GRYZIEC, *Według świętego Łukasza*, 29.31; JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 338; L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 38; R. KUGELMAN, «*The Object*», 60-62.64; H. LANGKAMMER, *Wprowadzenie*, 230; R. LAURENTIN, «*Concepito dallo Spirito*», 82; J.G. MACHEN, *The Virgin Birth*, 119; H. MUÑOZ, «*Beata te*», 93; F. MUSSNER, «*Das 'semantische Universum'*», 229.236; J. RATZINGER, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, 285-287; M. SCHMAUS, «*Maria*», 335; T.W. WALKER, *Luke*, 6-7.

⁷⁸⁸ „mimo całego szacunku dla przedmałżeńskiego dziewictwa, było ono, jako stały stan życiowy, obce myśli Izraela” (A. BAUM, «*Dziewica*», 288); „в ВЗ <...> нет советов всю жизнь сохранять девственность” (У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 343); „W judaizmie na pierwszym planie stało małżeństwo, było poniekąd nawet nakazane z racji wskrzeszenia potomstwa” (H. LANGKAMMER, «*Przyrzeczenie*», 138); por. G.M. BARTOSIK, «*Dziewictwo*», 109; J.B. BAUER, «*Monstra te*», 124-125; A. BAUM, «*Dziewica*», 288; M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 27; P. BORTKIEWICZ, «*Zwiastowanie*», 119; R.E. BROWN, *The Birth*, 304; P.T. CAMELOT, «*Virginité*», 544; C.P. CEROKE, «*Luke*», 341-342; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 42-43.54.233; E. CUVILLIER, *Maria*, 38; M. CZAJKOWSKI, «*Perykopa*», 16; T. CZEKAŁA, «*Łk 1, 34*», 32-33; S. DE FIORES, *Maria*, 1781.1784; ID., «*Vergine*», 1321; I. DE LA POTTERIE, «*Maria nel NT*», 910; ID., «*Virginité*», 1117; J.J. DEVAULT, «*The Concept*», 37; J.

całkowicie obcy⁷⁸⁹. Potwierdzeniem tego jest chociażby istnienie wysoko cenionej instytucji wdowieństwa (Jdt 8,4-8; 16,21-22)⁷⁹⁰ i tzw. *nazirejczyków*⁷⁹¹, których przedstawicielami w Łk 1,5 – 2,52 są niewątpliwie odpowiednio stara Anna (Łk 2,36-37) i młodziutki Jan (Łk 1,15)⁷⁹². Jednakże są to wyjątki potwierdzające regułę. Poza tym pamiętajmy, że ponowne zamążpójście wdów nie było zakazane, przeciwnie – szczególnie w przypadku bezdzietności i niezamożności – było wprost zalecane prawem lewiratu (Pwt 25,5-10; Rt 2,20 – 4,10; Tb 6,10-13; 7,10.12; Mt 22,24)⁷⁹³, a bezżeństwo tych ostatnich w tzw. *prawie nazireatu* nawet nie jest wymienione (Lb 6,1-21)⁷⁹⁴. Nic więc dziwnego, że Samson i Samuel – należący do największych

---

DUQUESNE, *Maria*, 21-22.33; J. ERNST, *Das Evangelium*, 52-53; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 343; A. FIC, *Jesus Chrystus*, 136; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 72; J. GALOT, «Vierge», 463; J.M. GARCÍA PÉREZ – M. HERRANZ MARCO, *La infancia*, 39; I. GARGANO, *Lectio divina do Ewangelii*, 50; A. GEORGE, «Marie», 583; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 223; M. GILSKI, *Mariologia*, 146; R. GOWER, *Usi*, 61; F. GRYGLEWICZ, «Dziewictwo», 25; S. HAREŻGA, «Dziewictwo», 20; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 44; S. JAKŠTAVIČIUS, *Ziwatas*, 10; JAN PAWEŁ II, «Postanowienie zachowania dziewictwa», 21; ID., «Tajemnica», 19; ID., «Zapowiedź mesjańskiego macierzyństwa», 45; H. LANGKAMMER, *Ewangelia*, 60; ID., «Przyrzeczenie», 140; P. MALAKAUSKIS, «Kaip?», 175; C. MAKARIAN, *Maria*, 57; E.H. MALY, «Virginité», 41; K.H. MENKE, *Fleisch*, 33; A. MERK, «La figura», 50; H.A. MERTENS, *Handbuch der Bibelkunde*, 695; J.P. MICHAUD, *Marie des évangiles*, 39; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 244; G. MOLIN, «Die Frage», 79; A.J. NOWAK, *Osoba konsekrowana*, 38; L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, 29; Z. PROCHOWNIK, *Dziewictwo*, 7; J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu*, 18; J. REUMANN, «Maria», 131; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 245; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 99; C. ROMANO, «Il voto», 149; M. ROSIK, «Mariologia», 300; G. ROSSÉ, *Il Vangelo*, 54; J. SCHARBERT, «Jungfräulichkeit. Exegese. AT», 465; E. VALLAURI, «L'esegesi», 458; T. VATTUKULAM, «Maria», 389; H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 210-211; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 93; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 481. Analogiczne poglądy posiada również współczesny judaizm ortodoksyjny: „Krótko przed skrzyżowaniem Malcher Izrael rabin skrzyżował w prawo w uliczkę, potem szedł schodami pod górę. <...> Otworzyły się drzwi i wyskoczyły z nich dzieci, czworo, pięcioro, sześcioro. Było ich jeszcze więcej, ale w pewnym momencie przestałem nadążać z liczeniem <...>” (M. FLOHR, *Gdzie sobota*, 198-199).

⁷⁸⁹ Por. H. LANGKAMMER, «Przyrzeczenie», 138; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 99.

⁷⁹⁰ „Judaizm bardzo cenił wdowy <...>” (R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 97); por. R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 50; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 223-224; B.J. MALINA, *The New Testament*, 153; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 191.

⁷⁹¹ Por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 8-10; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 478-479; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 999; A. JANKOWSKI, «Nazireat», 146; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 99; B. PAWLACZYK, *Matka*, 127-128.

⁷⁹² „John the Baptist may have been a Nazirite <...>” (W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 269); „Samson i Samuel byli Bożymi nazirejczykami <...> Jan też jest zaliczony do ich grona <...>” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 99); por. J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 87; A. JANKOWSKI, «Nazireat», 146; Э. РЕНАН, *Жизнь Иисуса*, 114.

⁷⁹³ „ułatwieniem w egzystencji wdów miało być prawo lewiratu <...>” (B. PAWLACZYK, *Matka*, 118); „на иврите этот вид брака называется 'ибум' <...>” (П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 64-65); „Le seconde nozze di vedove <...> l'AT considera come una possibilità del tutto ovvia <...>” (S. SOLLE, «χήρα», 502); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 12-13; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 228; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 47-48.50.64; E. DREWERMANN, *Il tuo nome*, 240; EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 29; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 201.223.735; И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 167; C. GANCHO – T. DE ORBISO, «Vedova», 1117; P.S. HIEBERT, «Widow», 793-794; T. ILAN, *Integrating Women*, 56-58; S. LANDMANN (red.), *Jüdische Witz*, 65-66; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 64-68; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 26; G. MCAFEE, «Seks», 707; B. PAWLACZYK, *Matka*, 118.127.136; J.L. PRICE JR., «Widow», 1326; M. ROSIK, *Judaizm*, 167; S. SOLLE, «χήρα», 502; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 49; H.W. WOLFF, *Antropologia*, 226.

⁷⁹⁴ „Nazir <...> zobowiązywał się na okres trwania ślubu nie strzyć włosów, nie używać napojów oszalamiających i nie zbliżać się do trupa” (*Biblia Tysiąclecia*, 142); por. A. BERLIN, «Włosy», 1345; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 269; R. CALIMANI, *Paolo*, 48; J. CASSIDY, «Clothing», 52; A. JANKOWSKI, «Nazireat», 146; P.R. GRZYBIEC, *Według świętego Łukasza*, 30; X. LÉON-DUFOUR, *Słownik Nowego Testamentu*, 421.602-603; M. O'CONNOR, «Księga Sędziów», 228; B. PAWLACZYK, *Matka*, 127-128; D. ROPS, *Od Abrahama*, 323; Э. РЕНАН, *Жизнь Иисуса*, 114; *Żywot*, 11.

starotestamentalnych nazirejczyków (Sdz 13,5; 1Sm 1,11.21-28)⁷⁹⁵ – byli ludźmi żonatymi (Sdz 14,1-20; 1Sm 8,1-7), a ten pierwszy ponoć kilkakrotnie (Sdz 15,1-2; 16,4-21). Po drugie, proślubowe ujmowanie rzeczownika *παρθένος* w Łk 1,27 nie jest zgodne także z tekstem Łk 2,36: „ζήσασα μετὰ ἀνδρὸς ἔτη ἑπτὰ ἀπὸ τῆς παρθενίας αὐτῆς”, który wskazuje na to, że dla trzeciego ewangelisty dziewictwo – *παρθενία* – jest to jedynie okres poprzedzający wspólne zamieszkanie małżonków. Stąd rzeczownik *παρθένος* wersu Łk 1,27 w zestawieniu z niejednoznacznym greckim wyrażeniem *ἐμνηστευμένη ἀνδρὶ* – *zaręczona z mężczyzną / poślubiona mężowi*⁷⁹⁶ – przywołuje raczej starotestamentalne sformułowanie z Pwt 22,23: „*παρθένος μεμνηστευμένη ἀνδρὶ* <...>”⁷⁹⁷ i znaczy tyle, co *niewiasta znajdująca się na pierwszym etapie małżeństwa żydowskiego*, czyli przed tym, co *Ewangelia według św. Mateusza* oddaje jako „*πρὶν ἢ συνελθεῖν αὐτοὺς* <...>” (Mt 1,18)⁷⁹⁸. Po trzecie, skoro dualne użycie rzeczownika *παρθένος* w Łk 1,27, jak twierdzą zwolennicy hipotezy, wyraża ideę złożonego przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego panieństwa Maryi, to do jakiego ślubu lub postanowienia nawiązuje wówczas rzeczownik *ἄνθρωπος*, którym również dwukrotnie został określony starzec Symeon: „*Καὶ ἰδοὺ ἄνθρωπος ἦν ἐν Ἱερουσαλὴμ ὃ ὄνομα Συμεὼν καὶ ὁ ἄνθρωπος οὗτος δίκαιος* <...>” (Łk 2,25)? Przeto, naszym zdaniem, dwukrotnie użyty rzeczownik *παρθένος*, który część autorów traktuje niemal jako pewną formę tytułu i / lub imienia⁷⁹⁹, pełni w Łk 1,27 przede wszystkim funkcję emfazy dwojako rozumianą⁸⁰⁰. Pierwsza –

⁷⁹⁵ Por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 891; M. O’CONNOR, «Księga Sędziów», 228-229.

⁷⁹⁶ Por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 56; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 34; C.M. HENZE, «Bezeichnet 'desponsata'», 309; W. KIRCHSCHLÄGER, «Jungfräulichkeit. Exegese. NT», 466-467; R. LAURENTIN, «Concepito dallo Spirito», 79; ID., *La Vergine Maria*, 37-38; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 84; J. PATSCH, «Hat Maria?», 144; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 84; C. SPICQ – J.D. ERNEST, *Theological Lexicon*, 49.

⁷⁹⁷ Por. I. GARGANO, «Lectio», 579-580; ID., *Lectio divina do Ewangelii*, 50-53.57.76; S. HAREZGA, «Małżeństwo», 13; Á.A. RODRÍGUEZ, «María», 307.

⁷⁹⁸ „Where the NT speaks of Mary as a virgin, it has in mind the period up to the birth of Jesus” (O. BECKER – C. BROWN, «*παρθένος*», 1073); „дева – это женщина, достигшая физической зрелости, но не вступавшая в половые отношения. Очевидный пример – Мария <...>” (У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 343); „'Vergine' in senso stretto (ἄπειρος ἀνδρός) è il senso di *παρθένος* in Lc. 1,27 <...> i relativi enunciati neotestamentari sono riferiti soltanto alla verginità di Maria *ante partum*” (J.A. FITZMYER, «*παρθένος*», 810); por. O. BECKER, «*παρθένος*», 501; C. CORSATO, «La mariologia», 314-315; E. CUVILLIER, *Maria*, 38; D. DORMEYER, *Das Lukasevangelium*, 21; A.K. FENZ, *Die Heiligenkreuz-Bibel*, 221; R.T. FRANCE, *The Gospel*, 50; J.B. GREEN, *The Gospel*, 85-86; F. GRYGLEWICZ, «Dziewictwo», 34; S. HAREZGA, «Małżeństwo», 13-14; D.J. HARRINGTON, *The Gospel*, 34; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 995; G. HILION, «La Sainte Vierge», 46; U. HOLZMEISTER, *De sancto Ioseph*, 31; C.S. KEENER, *The IVP Bible*, 47; I.H. MARSHALL, *The Gospel*, 64; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 110; C.W. NEUMANN, *The Virgin*, 71; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 12; A. RUBSYS, *Lyties*, 31; A. STOCK, *The Method*, 28.

⁷⁹⁹ „tytuł Panna (*Virgo*) stał się niejako imieniem własnym M. <...>” (S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 18); „Not only does Luke write *parthenos* first, before the name of the young woman, but he repeats it and wants to emphasize its weight; it is the title par excellence <...>” (C. SPICQ – J.D. ERNEST, *Theological Lexicon*, 49-50); por. K. BAKER, *Fundamentals*, 348-349; C. BALIĆ, «Maria», 864; A. BAUM, «Dziewica», 288; S. DE FIORES, «Vergine», 1276.1311; I. DE LA POTTERIE, «Virginité», 1118; M. DI S. MARIA, «Maria», 58; EPIFANIO DI SALAMINA, *Il Panarion*, 394-395; EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 51; B. FERDEK, *Nasza siostra*, 165; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 57; A.L. KRUPA, «Reportata Lublinsia», 131; J. ŁACH, *Dziecię*, 122; A.E. NACHEF, *Mary*, 120; M. NAVARRO PUERTO, *María, la mujer*, 157; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 236; G. PONS, *Le litanie*, 29; F. TRISOGLIO, «La Madre», 103.115.

charytologiczno-chrystocentryczna – kładzie nacisk na darmowość zbawienia (*non ex voluntate carnis*) oraz na boskie pochodzenie Jezusa Chrystusa (*Christus vere Deus*)⁸⁰¹. Druga – mariologiczna – podkreśla ideę absolutnej dyspozycji Maryi względem Boga (*Tota Tua*)⁸⁰². Obie emfazy osiągnęły swoje apogeum w Łk 1,38: Bóg stał się sługą – δούλος (Flp 2,7), Maryja – służebnicą – δούλη⁸⁰³.

4.2.6. *Argument wywiedziony z pytania Maryi w passusie Łk 1,34*. Zwolennicy obecnego argumentu mają po części rację: pytanie Maryi rzeczywiście nie jest znakiem niewiary lub wątpliwości (Łk 1,45), lecz zapytaniem o sposób – *interrogatio de modo*. Ale na tym niestety koniec. Dalsze ich wnioskowanie jest błędne i do końca nieuzasadnione, albowiem nie uwzględniają oni dostatecznie dwóch zasadniczych czynników czasowych wydarzenia zwiastowania Maryi: czasu historycznego i czasu egzystencjalnego. Czas historyczny zwiastowania, którego uwzględnienie jest wprost niezbędne przy rozpatrywaniu każdego

---

⁸⁰⁰ Wszakże nie brakuje autorów inaczej myślących: „Lukas deutet mit keinem Wort an, dass der Jungräulichkeit der Maria theologische Bedeutung zukomme. Ihre Unberührtheit ist lediglich die notwendige Voraussetzung für das Wunder Gottes” (H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 84).

⁸⁰¹ „kiedy ewangelista zaznacza, że Maryja była dziewicą, daje do zrozumienia, że zbawienie człowieka pochodzi tylko od Boga” (M. BEDNARZ, *Ewangelia*, 28); „Der Nachdruck liegt weniger auf der moralischen Integrität der Jungfrau Maria als auf der Tatsache, daß ihr Kind Gottes Sohn war” (I.H. MARSHALL, «Das Evangelium», 108); „la verginità della madre si riflette sulla dignità del figlio” (G. MORANTE, «Catechesi», 551); „Narodzenie z Dziewicy nie jest <...> rozdziałem ascetyki <...> jest ono przede wszystkim i ostatecznie teologią łaski <...> Jezus <...> jest tylko dzięki Duchowi <...>” (J. RATZINGER, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, 291-292); por. H. ASMUSSEN, *Maria*, 21; C. BALIĆ, «Maria», 864; K. BARTH, *Die kirchliche Dogmatik*, I, 152; Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 339-340.402-404; G.M. BARTOSIK, *Z Niej*, 28-29; J.L. BASTERO DE ELEIZALDE, *Virgen singular*, 58; R.E. BROWN, *La concezione*, 39-40; F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 29-30; W. CHROSTOWSKI, «Dziewicze poczęcie», 14; G. DAMIGELLA, *Il mistero*, 157.159; G. DANIELI, «L’annunciazione», 313; S. DE FIORES, «Najświętsza Maryja Panna», 221; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 385; J. DUPONT, «L’annuncio», 329; D. DZIKIEWICZ, «Jak?», 9; P.R. GRZYBIEC, *Według świętego Łukasza*, 32-33; *Il Nuovo Testamento*, G. VIGINI (red.), 216; IPPOLITO ROMANO, *Su Elcana*, 191; JAN PAWEŁ II, «Znaczenie», 22; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 5; ID., *Matka Odkupiciela*, 46-47; LATTANZIO, *Le istituzioni divine*, 88; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 69; J. ŁACH, *Dziecię*, 128; ID., «Jezus», 245; G. MORANTE, «Catechesi», 551; R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 94-95; X. M-I, «Bonosus», 505; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 18-19; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 236; A. PRYBA, «Święta Rodzina», 73; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 85.102; J. RATZINGER, *Służycy prawdzie*, 97; ID., *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, 291-292; ID., *Wniosła Córa Syjonu*, 34-35; Á.A. RODRÍGUEZ, «María», 305; L. SCHEFFCZYK, «Dziewicze narodziny», 41-54; ID., *Maria*, 22-23; ID., *Maryja*, 41-44.112.114-115.120.129-130.132; B. SESBOÜÉ, «Czy?», 267; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 122-123; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 48; E. SZYMANEK, *Wykład*, 63-64; TEODOTO DI ANCIRA, *Esposizione*, 502; ID., *Omelia II*, 500; ID., *Omelia V*, 506-507; U. TERRINONI, *Słowo*, 199-200; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 80; *Youcat polski*, § 80.

⁸⁰² „Dziewictwo Maryi <...> jest wyznacznikiem odpowiedniej postawy człowieka wobec Boga, charakteryzującej się pełną pokorą i gotowością poddania się Jego woli” (L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 42-43); por. C. BALIĆ, «Maria», 864; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 5; ID., «Maryja», 54; R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 97-98; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 19; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 236; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 38.42-44.130; A. SICARI, *Matrimonio*, 104; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 124; A. VALENTINI, «L’annuncio a Maria», 283.289-290.

⁸⁰³ „Dio che nel proprio Figlio stava assumendo in quel supremo momento la condizione di servo, richiedeva un uguale atteggiamento anche nella Madre: non signora ma serva” (G. MORANTE, «Catechesi», 554); por. ANDRZEJ Z KRETY, *Homilia*, 154; O. BATTAGLIA, *La Madre*, 80; P. BORTKIEWICZ, «Zwiastowanie», 134; G.B. CAIRD, *The Gospel*, 53; J. CANTINAT, *La Madonna*, 58; G. COLZANI, *Maria*, 56; S. DE FIORES, *Maria*, 1778.1800; I. DE LA POTTERIE, «Virginité», 1118; S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 80; A. GILA, «Antiche omelie», 350-351; P. JOÛON, «L’Annonciation», 796-797; M. LÁCONI, «Maria», 35; J. ŁACH, *Dziecię*, 122; G. MORANTE, «Catechesi», 554-555; T. SIUDY, «Maryja», 54-55; A. VALENTINI, «L’annuncio a Maria», 289.292-293.

tematu⁸⁰⁴, przypadł na okres judaizmu powygnaniowego, zwanego również mianem *judaizmu biblijnego* lub *judaizmu drugiej świątyni*, który trwał od 587 r. przed Chr. do 70 r. po Chr.⁸⁰⁵. Dowodem tego jest wskazówka chronologiczna zawarta w wersecie Łk 1,5 – „Ἐγένετο ἐν ταῖς ἡμέραις Ἡρώδου βασιλέως τῆς Ἰουδαίας <...>” – odnosi się ona bowiem nie tylko do zwiastowania Zachariasza, lecz i do zwiastowania Maryi, ponieważ różnica czasowa pomiędzy tymi dwoma zwiastowaniami wynosiła zaledwie sześć miesięcy: „Ἐν δὲ τῷ μηνὶ τῷ ἕκτῳ <...>” (Łk 1,26)⁸⁰⁶. Co prawda informacja chronologiczna zawarta w zwrocie ἐν ταῖς ἡμέραις Ἡρώδου jest dość ogólna⁸⁰⁷, jednak dla nas wystarczająca, gdyż rządy króla Heroda Wielkiego przypadły na lata 40 – 4 przed Chr., czyli na schyłek wyżej wspomnianego okresu⁸⁰⁸. Natomiast czas egzystencjalny zwiastowania odnosi się do tzw. *erusin* (ארוסין), czyli do pierwszego etapu małżeństwa żydowskiego – *ante deductionem sponsae in domum sponsi*⁸⁰⁹. Wyraźnym dowodem powyższego rozumowania jest tekst Mt 1,18, w którym czytamy o tym, iż Maryja stała się brzemienna, wprawdzie pewni egzegeci greckiemu czasownikowi συνέρχομαι nadają znaczenie *współżycia małżeńskiego* oraz sugerują, że wydarzenie zwiastowania Maryi miało miejsce nie na pierwszym, lecz na drugim etapie małżeństwa – *post celebrationem solemnem matrimonii* – czyli po dokonaniu tzw. *nissusin* (נשואין)⁸¹¹. To była, jak

⁸⁰⁴ Por. S.M. BURSTEIN, *Kleopatra*, 86.

⁸⁰⁵ Por. W. CHROSTOWSKI, «Żydzi», 216; J.J. DEVAULT, «The Concept», 24-27.31; H. KÜNG, *Ebraismo*, 119; P. SACCHI, «Il giudaismo», 53-54; ID., «La storia», 97-124.

⁸⁰⁶ „By naming him, Luke connects the narrative both to the biblical story and to wider world history” (L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 32); por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 40-41; P. GAECHTER, *Maria im Erdenleben*, 92; G. HILION, «La Sainte Vierge», 44; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 164; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 109; M.F. PATELLA, *The Gospel*, 14; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 84; F. SIEG, «Jezus Chrystus», 56; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 77.79-80.

⁸⁰⁷ Por. F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 94; J. REILING – J.L. SWELLENGRABEL, *A Translator's*, 14; F. SCHLEIERMACHER, *Luke*, 24.

⁸⁰⁸ „<...> Erode <...> nel 40 a.C. <...> riparò a Roma, dove ottenne amicizia, il titolo di re e soldati <...> Nel 37 a.C. Erode era di nome e di fatto re della Giudea <...>” (P. SACCHI, «La storia», 120); por. G. BARBAGLIO, *Jesús*, 88; S.M. BURSTEIN, *Kleopatra*, 52-53; J. DROZD, *Maryja Matka*, 12-15; D. DZIKIEWICZ, «Okres», 6; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 44-47.101-102; T. JELONEK, *Wprowadzenie*, 78-80; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 163-164; I.H. MARSHALL, «Das Evangelium», 107; ID., *The Gospel*, 51; H.A. MERTENS, *Handbuch der Bibelkunde*, 677-678; A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 53; P. SACCHI, «La storia», 119-120.

⁸⁰⁹ „Józef i Maryja mieszkali jeszcze osobno, gdy ta zeczęła oczekiwać na narodziny poczętego dziecka” (M. ROSIK, *Ziemia Słowa*, 206); „Maria riceve il messaggio di Dio nel tempo che intercorre tra il fidanzamento e lo sposalizio” (K. STOCK, *Maria*, 49); por. S. HAREZGA, «Małżeństwo», 11-13; H. KOSSOWSKI, «Marja», 457; M. ROSIK, *Ziemia Słowa*, 206.

⁸¹⁰ „Maryja i Józef byli zaręczeni, nie mieszkali jeszcze razem i nie korzystali z pełni praw małżeńskich (Mt 1,18)” (*Pismo Święte*, 2257); „Już z w. 18 wynika, że poczęcie Jezusa odbyło się w sposób dziewiczy <...> Stało się to jeszcze przed przejściem Maryi do domu Józefa, a więc w okresie narzeczeństwa <...>” (E. SZYMANEK, *Wykład*, 51); por. P. BARBAGLIO – ED. AL., *Józef z Nazaretu*, 17-18; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 374-375; J.A. BROADUS, *Commentary on Matthew*, 8; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 58; R.T. FRANCE, *The Gospel*, 50; D.J. HARRINGTON, *The Gospel*, 34; J. HOMERSKI, *Ewangelia*, 77; J. KRÓLIKOWSKI, *Maryja*, 22; U. LUZ, *Matthew 1–7*, 93-94; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 110; B. PAWLACZYK, *Matka*, 86; M.M. PAZDAN, «Mary», 584; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 12; A. RUBŠYS, *Lyties*, 31; J. SCHMID, *Das Evangelium*, 42; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 35; H. WANSBROUGH, «St Matthew», 906.

⁸¹¹ „Wielu egzegetów proponuje jednak przyjęcie innego znaczenia czasownika *synerchomai*. Jeśli zamiast 'zamieszkać razem', przyjmując dalsze znaczenie 'żyć życiem małżeńskim', wówczas użycie formy *syneltein* w

twierdzą niektórzy, ogólnie przyjęta opinia Kościoła Zachodniego⁸¹². Wymownym potwierdzeniem tego jest chociażby następujący komentarz o Piotra Skargi SJ (1536-1612) – pierwszego rektora sławnej niegdyś Akademii Wileńskiej: „Gdy tedy tak anielskim żywotem żyli <...> w to takie małżeństwo włożony jest Syn bez męskiego rodzaju <...> Zwiastował anioł żonie jego <...> iż powić miała dziwnego Syna, ona jako ta, która w czystości zaślubionej żyła, rzekła: Męża nie znam. Nie rzekła: Męża nie mam. Mam, ale go nie znam”⁸¹³. Analogiczne usytuowanie czasowe zwiastowania Maryi znano również na Wschodzie⁸¹⁴. Prawdopodobnie takie objaśnienie ma swoje źródło w tradycji apokryficznej: „I Józef zdjęty łękiem Bożym wziął ją w swoją opiekę, i rzekł do niej: 'Maryjo, wziąłem ciebie ze świątyni Pańskiej. Teraz zaś zostawiam cię w domu moim’”⁸¹⁵; „Wtedy Józef przyjął Maryję wraz z innymi pięcioma dziewczętami, które razem z nią miały przebywać w jego domu”⁸¹⁶. Jednakże autor pierwszej ewangelii kanonicznej na wyrażenie idei *schodzenia się w celu współżycia małżeńskiego* w odniesieniu do Maryi i Józefa nie używa czasownika συνέρχομαι, lecz starotestamentalnego eufemizmu γινώσκω: „καὶ οὐκ ἐγίνωσκεν αὐτὴν ἕως οὗ ἔτεκεν υἱόν” (Mt 1,25a)⁸¹⁷. Stąd naszym zdaniem συνέρχομαι we fragmencie Mt 1,18 wyraża raczej ideę *wspólnego dachu*, niż *wspólnego łoża*. Ponadto miejmy na uwadze, iż na kartach Nowego Testamentu ów czasownik, poza jednym wyjątkiem w 1Kor 7,5 (*lectio varia*), nigdzie nie jest używany na oznaczenie współżycia małżeńskiego⁸¹⁸. Tak samo jest w *Septuagincie* (Mdr 7,2)⁸¹⁹. Świadczenie zaś *Ewangelii według św. Łukasza* w tej kwestii nie jest jednoznaczne z uwagi na wieloznaczność czasownika μνηστεύω, który, jak już nieraz zaznaczaliśmy, może określać osobę znajdującą się zarówno na pierwszym etapie małżeństwa, jak i na drugim jego etapie (Łk 1,27; 2,5)⁸²⁰.

---

stwierdzeniu ewangelisty sugerowałoby, że Maryja i Józef mieszkali już razem, nie doszło natomiast do fizycznego współżycia pomiędzy nimi” (M. ROSIK, *Jezus*, 40); por. H. BALZ, «συνέρχομαι», 1492; P. BARBAGLI – ED. AL., *Józef z Nazaretu*, 18; J.A. BROADUS, *Commentary on Matthew*, 8; S. HAREZGA, «Małżeństwo», 11-12; U. LUZ, *Matthew 1–7*, 94; J. ŁACH, *Dziecię*, 32; R.E. NIXON, «Das Evangelium», 7; T.C. ODEN (red.), *Incomplete Commentary*, 24.

⁸¹² „wielu Ojców Kościoła i poważnych egzegetów jest zdania, że w chwili zwiastowania Maryja mieszkała już ze św. Józefem” (P. BARBAGLI – ED. AL., *Józef z Nazaretu*, 17); „i Latini, quasi tutti, ammettono già celebrate le nozze, con la coabitazione in atto” (G. STANO, «Giuseppe», 792); por. P. BARBAGLI – ED. AL., *Józef z Nazaretu*, 17; U. LUZ, *Matthew 1–7*, 93.

⁸¹³ P. SKARGA, *Żywoty*, I, 491; por. MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże*, 88; R. PETRAITIS, «Apreiškimas Marijai», 28; P. SKARGA, *Żywoty*, I, 490-491.

⁸¹⁴ „For many, especially Eastern church fathers, συνέρχεσθαι refers to sexual intercourse so that Mary is already regarded as living with Joseph <...>” (U. LUZ, *Matthew 1–7*, 94); „Sei mesi dopo la concezione di Elisabetta, l’arcangelo Gabriele fu inviato da Dio, nella città di Nazaret alla casa di Giuseppe, e annunciò alla Vergine Maria questo annuncio glorioso <...>” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 197); por. U. LUZ, *Matthew 1–7*, 94; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 196-197.

⁸¹⁵ *Protoewangelia Jakuba*, 9,3.

⁸¹⁶ *Ewangelia Pseudo-Mateusza*, 8,5.

⁸¹⁷ Por. J. HOMERSKI, *Ewangelia*, 81; J. SCHMID, *Das Evangelium nach Matthäus*, 44; M. ZERWICK, *Analysis*, 2.

⁸¹⁸ Por. H. BALZ, «συνέρχομαι», 1492; J.A. BROADUS, *Commentary on Matthew*, 8; W. MUNDLE, «ἔρχομαι», 1937; *Novum Testamentum Graece*, NESTLE – ALAND (red.), 450; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 583-584; M. ZERWICK, *Analysis*, 1.

⁸¹⁹ Por. W. MUNDLE, «ἔρχομαι», 1937.

⁸²⁰ Por. P. BRIKS, *Podręczny słownik*, 45; J.A. BROADUS, *Commentary on Matthew*, 8; A. D’ALES, «Marie», 133; E. DĄBROWSKI, «Maryja, Matka Boża», 44; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 42; J. HOMERSKI, *Ewangelia*,

Większość argumentów przemawia jednak raczej za pierwszym, niż za drugim rozwiązaniem⁸²¹. Niektóre z nich, a mianowicie świadectwo takich zwrotów, jak *παρθένος ἐμνηστευμένη ἀνδρὶ* (Łk 1,27) i *ἄνδρα οὐ γινώσκω* (Łk 1,34) były już powyżej przytaczane. Nie ma więc potrzeby ich powtarzania. Dlatego tutaj ograniczymy się jedynie do przedstawienia nowego argumentu wykreowanego z informacji zawartej w wersetych Łk 1,56-57: „Ἐμεινεν δὲ Μαριάμ σὺν αὐτῇ ὡς μῆνας τρεῖς, καὶ ὑπέστρεψεν εἰς τὸν οἶκον αὐτῆς. Τῇ δὲ Ἐλισάβετ ἐπλήσθη ὁ χρόνος τοῦ τεκεῖν αὐτὴν καὶ ἐγέννησεν υἱόν”. Z narracji Łukaszej wiemy, iż w niedługim czasie po zwiastowaniu anielskim w Nazarecie miało miejsce kolejne bardzo ważne wydarzenie w życiu Maryi – nawiedzenie Elżbiety (Łk 1,39-56). Nie wiemy jednak, w jakim celu ono nastąpiło, gdyż autor tekstu nie wypowiada się na ten temat *expressis verbis*: „Ἀναστᾶσα δὲ Μαριάμ ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις ἐπορεύθη εἰς τὴν ὄρεινὴν μετὰ σπουδῆς εἰς πόλιν Ἰούδα” (Łk 1,39)⁸²². Toteż proponowane są różnorodne rozwiązania: altruistyczne (posługa Elżbiecie)⁸²³, dydaktyczne (edukacja Jana Chrzciciela i Zachariasza)⁸²⁴, egzemplaryczne (przykład pokory i wiary)⁸²⁵, eklezjologiczne (zapowiedź uniwersalnej misji Kościoła)⁸²⁶, epifanijne (objawienie wcielonego

77; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 84; M. ORSATTI, «L’annuncio», 286; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 402; E. PLÜMACHER, «μνηστεύομαι», 406; R. ROMIZI – M. NEGRI, *Greco antico*, 797; E. SZYMANEK, *Wykład*, 51.

⁸²¹ „Wyraz *μνηστεύω* w kontekście zwyczajów panujących wśród Żydów w Palestynie, a zwłaszcza w Galilei w czasach Chrystusowych, ma znaczenie oficjalnych zaręczyn <...>” (J. HOMERSKI, *Ewangelia*, 77).

⁸²² „Nie znamy dokładnie powodów, dla których Maryja udała się w drogę” (K. GRZESICA, «Specyfika», 75); por. P. KASIOŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 176.

⁸²³ „L’episodio narrato da Luca rappresenta il viaggio della carità” (O. BATTAGLIA, *La Madre*, 85); „per porsi premurosamente al servizio di una donna ormai avanzata in età” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sulla Visitazione*, 705); „Kobiety wiedzą, że w pewnych sytuacjach potrzebna jest pomoc” (M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 33); „per assisterla convenientemente nelle varie faccende domestiche <...> Questa fu la ragione fondamentale della sua visita <...>” (P. TERMES, «Visita», 1189); por. G.M. BARTOSIK, *Z Niej*, 46; O. BATTAGLIA, *La Madre*, 84-124; BENEDIKT XVI., *Maria, Mutter Gottes*, 32.34-36; *Biblia łacińsko-polska*, S. KOZŁOWSKI (red.), 169; C. CORSATO, «La mariologia», 300; T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 23.25; D. DORMEYER, *Das Lukasevangelium*, 24; J. FLOREK, «Zasłuchana», 177-178; M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 33; S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 80; GIACOMO DI SARUG, *Omelia*, 160; K. GRZESICA, «Specyfika», 75; H. KOSSOWSKI, «Marja», 458; J. KRÓLIKOWSKI, *Maryja*, 23; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 49; R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 27; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 124; PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 17; G.M. ROSCHINI, «Maria», 825; M. ROSIK, *Biblia*, 121; H. SCHÜRMAN, *Das Lukasevangelium*, 80; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 63; G.I. SÖLL, *Storia*, 43; M. STONYS, «Pamokslas», 201; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 251; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 949; L. TULABA, *Tai jums kalbėjau*, 233.

⁸²⁴ „Jan przeto ćwiczył się, i, jeśli tak można powiedzieć, był namaszczone oliwą w szkole zapaśniczej, przygotowywał się w łonie matki do tego, aby po cudownym narodzeniu w cudowny sposób został wychowany” (ORYGENES, *Homilie*, 55); „Maria rimase con Elisabetta tre mesi <...> perché il Salvatore presente in lei potesse istruire <...> non soltanto Giovanni, ma anche Zaccaria” (Orygenes); cytat za I. GARGANO, «Lectio», 587; por. I. GARGANO, «Lectio», 587; ORYGENES, *Homilie*, 54-55.

⁸²⁵ „Ora la beata Madre di Dio è stata la prima a mostrarci la via dell’umiltà <...>” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sulla Visitazione*, 705); „Wędrowka Maryi jest figurą wędrowki ku wyższym rzeczywistościom, którą musi przebyć każdy wierzący” (E. GIANNARELLI, «Maryja», 51); por. BEDA IL VENERABILE, *Omelia sulla Visitazione*, 704-705; F. CONCCHINI, «Maryja», 99-100; E. GIANNARELLI, «Maryja», 51-52.

⁸²⁶ „Ukazanie Maryi jako Tej, która jest w drodze i przynosi Jezusa konkretnej osobie, stanowi wyraz apostołskiego wymiaru Kościoła, który swoją misją obejmuje całe stworzenie” (*Pismo Święte*, 2257); por. R.E. BROWN, *An Introduction*, 232; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 58; T. LOSKI, *Ewangelia*, 108-109; M. ROSIK, *Jezus*, 50; ID., «Nowy Testament», 27.

Syna Bożego)⁸²⁷, feministyczne (przyjęcie Maryi do wspólnoty emancypowanych kobiet)⁸²⁸, historio-zbawcze (ukazanie Jana jako poprzednika Jezusa)⁸²⁹, psychologiczne (podzielenie się radością)⁸³⁰, soteriologiczne (usprawiedliwienie Jana Chrzciciela i Elżbiety)⁸³¹, weryfikacyjne (upewnienie się co do prawdziwości słów anioła)⁸³² etc.⁸³³. Tu nasuwają się jednak dwa pytania. Po pierwsze: dlaczego w przypadku teleologii altruistycznej owa wizyta trwała *tylko* trzy miesiące? Przecież posługa Maryi, jeśli w ogóle takowej Elżbieta potrzebowała – miała wszak męża (Łk 1,23) i znajdowała się w otoczeniu sąsiadów oraz krewnych (Łk 1,58-59.65)⁸³⁴ – była najbardziej potrzebna w chwili porodu, a szczególnie w czasie poporodowym⁸³⁵. Poza tym miejmy na uwadze również i ten fakt, iż zawód położnej w Izraelu istniał od pradawnych czasów (Rdz 35,17; 38,28; Wj 1,15-21; Rt 4,13-14; 1Sm 4,19-20)⁸³⁶. Po drugie: czemu w pozostałych wypadkach owe odwiedziny wydłużyły się *aż* do trzech miesięcy? Tak długi czas nawiedzenia przy uwzględnieniu wymienionych celów nie był konieczny. Oczywiście zdajemy sobie sprawę

⁸²⁷ „niewątpliwie z natchnienia Tego, który mieszkając już w niepokalanym Jej żywocie, na poprzedniku swoim i świętej matce jego chciał uczynić pierwsze przez Matkę swoją okazanie przyjscia swego i łask z niego na świat płynących” (H. KOSSOWSKI, «Marja», 458); por. PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 17.

⁸²⁸ „Die beiden Frauen bilden eine solidarische Gemeinschaft <...> Elisabet heißt Maria *en gunaixin*, in der Gemeinschaft von Frauen, willkommen” (C. JANSSEN – R. LAMB, «Das Evangelium», 519); por. C. JANSSEN – R. LAMB, «Das Evangelium», 519.

⁸²⁹ „Lukasz pisze o owych 'odwiedzinach' <...> aby dziecko Elżbiety mogło zostać ukazane jako 'poprzednik' torujący drogę dziecku Marii” (R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1043); por. B. BUBY, *Mary of Galilee*, 77; J. DROZD, *Maryja Matka*, 33; R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1043; O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 48.

⁸³⁰ „si reca verso la dimora dei servi di Dio e sente il bisogno di comunicare con altri” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sulla Visitazione*, 705); „<...> Ona chce wspólnie ze swą krewną przeżywać radość <...>” (F. GRYGLEWICZ, *Ewangelia*, 92); „Udałam się do Elżbiety, by opowiedzieć jej o Twych wspaniałych dziełach <...>” (R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 27); por. D. BĄCZKOWSKI, *Obszerna Historia*, 6; BENEDIKT XVI., *Maria, Mutter Gottes*, 28; *Biblia łacińsko-polska*, S. KOZŁOWSKI (red.), 169; R. BRANDSTAETTER, *Jezus z Nazarethu*, 22; T.M. DAŃBEK, *Jezus a kobiety*, 23; *Ewangelie*, G. PEREGO (red.), 171; S. GRZYBEK, «Magnificat anima Dominum», 238-239; ID., *Wielbi dusza*, 29; E. HANTER, *Poznaj skarby*, 13; H. KOSSOWSKI, «Marja», 458; А.П. ЛОПУХИН, *Библиейская история*, 15; R. POPOWSKI – L. COLEMAN, *Nowy Testament*, 139; G.M. ROSCHINI, «Maria», 825; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 250; L. TULABA, *Tai jums kalbėjau*, 233; M. VALANČIUS, *Žiwatas*, 314-315.

⁸³¹ „Azeby <...> Jan i jego matka Elżbieta zostali napelnieni Duchem Ś.” (*Biblia łacińsko-polska*, S. KOZŁOWSKI (red.), 169); „Gesù infatti, che era nel suo grembo, voleva affrettarsi a santificare Giovanni mentre quest'ultimo era ancora nel ventre della madre” (Orygenes); cytat za I. GARGANO, «Lectio», 586; por. *Biblia łacińsko-polska*, S. KOZŁOWSKI (red.), 169; M. DIEKHANS, «Lc 1, 34», 32; J. DROZD, *Maryja Matka*, 68; I. GARGANO, «Lectio», 586; G.M. ROSCHINI, «Maria», 825; M. STAROWIEYSKI, «Mariologia Orygeneses», 26-27; P. TERMES, «Visita», 1188-1190.

⁸³² „Per tre mesi il mistero eccelso e divino era discusso nella casa del sacerdote a ragion di Maria. <...> Anche leggevano dinanzi a lei i libri della profezia, e i misteri del Figlio dalle letture a lei mostravano. E perché nella sua concezione non dubitasse la confortavano, mentre narravano tutto quanto nella profezia si diceva” (GIACOMO DI SARUG, *Omelia*, 160); „Quando l'angelo la lasciò, ella si mise a riflettere e disse: Ebbene sì, alziamoci, andiamo al villaggio sui monti e vediamo se la cosa è vera o no” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 762-763); por. GIACOMO DI SARUG, *Omelia*, 160; W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 61; P.R. GRYZIEC, *Według świętego Łukasza*, 32; O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 48; H. KOSSOWSKI, «Marja», 458; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 202; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 124; F. RIENECKER – G. MAIER (red.), *Lexikon zur Bibel*, 1029; M. ROSIK, *Jezus*, 50; ID., «Nowy Testament», 27.

⁸³³ Por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 340-341; Z. BESKUR, «Wiara», 16-17; F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 61; F. CONCCHINI, «Maryja», 99; J. DROZD, *Maryja Matka*, 65; C. GHIDELLI, *Luca*, 62-63; S. GRZYBEK, *Wielbi dusza*, 29; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 176; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 106.

⁸³⁴ Por. R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1039; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 124; *Żywot*, 3.

⁸³⁵ „kai Elżbieta jau nebuvo reikalinga pagelbos, Marija sugrižo atgal į Nazaretą” (*Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 251).

⁸³⁶ Por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 36-37; U. SZWARC, «Dzieci», 231.

z tego, iż nawiedzenie Elżbiety jest przede wszystkim opisem teologicznym⁸³⁷. Stąd głównym celem informacji chronologicznej o *kwartalnym* pobycie Maryi w domu Zachariasza jest przede wszystkim przywołanie starotestamentalnej wzmianki o *trzymiesięcznym* przebywaniu arki przymierza w domu Obed-Edoma (2Sm 6,11). W taki sposób, chociaż nie tylko, Łukasz ukazuje Maryję jako nowotestamentalną arkę Pańską⁸³⁸. Jednakże tekst teologiczny nie jest równoznaczny z fikcją literacką⁸³⁹, albowiem do uprawiania teologii, poza przysłowiową klęczką, niezbędne są też fakty historyczne⁸⁴⁰. *Ewangelia według świętego Łukasza* nie stanowi pod tym względem żadnego wyjątku⁸⁴¹. Jest ona także rzetelnym sprawozdaniem z toku substancjalnie rzeczywistych wydarzeń: „διύγησι[ς] περὶ τῶν πεπληροφορημένων <...> πραγμάτων” (Łk 1,1)⁸⁴². Niektórzy autorzy nawet utrzymują, iż Najświętsza Maryja Panna była jednym z głównych informatorów św. Łukasza (Łk 2,19.51b)⁸⁴³. Przy obecnym stanie naszej wiedzy nie możemy ani tego potwierdzić, ani temu zaprzeczyć⁸⁴⁴. W niczym to jednak nie ujemuje wartości historycznej owego dzieła. A skoro tak jest, to zwrot μήνας τρεῖς ma nie tylko

⁸³⁷ „celem Łukasza nie było spisanie tylko relacji historycznej <...>” (R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1039); „Główne tendencje Łk są jednak teologiczne” (H. LANGKAMMER, *Wprowadzenie*, 284); „l’evangelista non intende fare la cronaca di un fatto che riguarda la storia, ma una teologia che riguarda la fede” (A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 80); por. H. LANGKAMMER, *Wprowadzenie*, 230-231.

⁸³⁸ „la precisazione dell’evangelista riguardo ai ‘tre mesi’ rimanda a <...> 2 Sam 6,11 <...>” (A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 55); por. Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 341.379; G.M. BARTOSIK, *Z Niej*, 46-49; O. BATTAGLIA, *La Madre*, 91-94; Z. BESKUR, «Wiara», 10; I. DE LA POTTERIE, «Maria nel NT», 912-913; J. DROZD, *Maryja Matka*, 56; H. GRAEF, *Mary*, 10; J. HOMERSKI, «Starotestamentalne reminiscencje», 79; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 35.42; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 5; ID., «Maryja», 55.63-67.71-73; R. KUGELMAN, «The Object», 82; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 224; T. LOSKI, *Ewangelia*, 107.109; A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 55-57; H. MUÑOZ, «Beata te», 96-98; *Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 152; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 103; J. RATZINGER, «*Et incarnatus est de Spiritu*», 91; ID., «Łaski pełna», 100; ID., *Wniosła Córa Syjonu*, 53; G. RAVASI (red.), *Biblia dla każdego*, 194; B. RINALDI, *La Madonna*, 20; M. ROSIK, *Jezus*, 50; ID., «Nowy Testament», 27; P. TERMES, «Visita», 1189; W. WOŁYNYEC, *Maryja*, 39-40.

⁸³⁹ „Allerdings bleibt die verwandtschaftliche Beziehung zwischen den beiden Frauen eine theologische Fiktion und damit auch dieser Besuch” (D. DORMEYER, *Das Lukasevangelium*, 24); „Non è che <...> scritti religiosi manchino di valore storico <...>” (J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 74); por. C. BALDICK, *Oxford Dictionary*, 127-130; R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1043; R. RIESNER, *Jesus als Lehrer*, 210.

⁸⁴⁰ „Fakt bez swego sensu byłby ślepy, zaś sens bez faktu – pusty” (J. RATZINGER, «Maryja – Matka Kościoła», 121).

⁸⁴¹ „Łk ujawnia także ściśle historyczny zmysł <...>” (H. LANGKAMMER, *Wprowadzenie*, 283); por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 62; J. HOMERSKI, «Starotestamentalne reminiscencje», 75; J. RATZINGER, *Wniosła Córa Syjonu*, 32-33; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 38-39.119.

⁸⁴² Por. Z. BESKUR, «Wiara», 27; W. CHROSTOWSKI, «Dziewicze poczęcie», 16-17; C. JANSSEN – R. LAMB, «Das Evangelium», 513; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 81; J. RATZINGER, «Łaski pełna», 97; L. SCHEFFCZYK, «Dziewicze narodziny», 44; W. SOTOWSKI, «Maryja», 95.

⁸⁴³ „Ewangelista mógł ją poznać osobiście w powielkanocnym Kościele <...>” (M. CZAJKOWSKI, «Biblijna droga», 14); „Święty Łukasz powołuje się w historii Narodzenia na pamięć Maryi <...>” (J. RATZINGER, *Wniosła Córa Syjonu*, 33); por. Z. BESKUR, «Wiara», 27; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 31; W. CHROSTOWSKI, «Dziewicze poczęcie», 16; G. COLZANI, *Maria*, 54; T.M. DĄBEK, «Mowa», 159.166; P. DE AMBROGGI, «Infanzia di Gesù», 1933; S. DE FIORES, «Vergine», 1318; S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 785; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 385; J. DROZD, *Maryja Matka*, 41-42; M. GALIZZI, *Wybór ubogich*, 27; H. GRAEF, *Mary*, 6; A. JANKOWSKI, «Początki Łukaszowej mariologii», 321; JAN PAWEŁ II, «Tajemnica», 19; O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 40; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 38-40; R. KUGELMAN, «The Object», 61.65; M. LÀCONI, «Maria», 41; S. LANDERSDORFER, «Bemerkungen», 30; J. LACH, «Jezus», 245; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 466; G.L. MÜLLER, *Nato dalla Vergine*, 61.67; S. MUÑOZ IGLESIAS, «A propósito», 144; J. RATZINGER, «Łaski pełna», 98; W. SOTOWSKI, «Maryja», 88.90-91.95-96; G.I. SÖLL, *Storia*, 42; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 78-79; T. ZAKLUKIEWICZ, «Teologiczne znaczenie», 50.

⁸⁴⁴ Por. W. SOTOWSKI, «Maryja», 96.

teologiczne⁸⁴⁵, lecz i historyczne znaczenie, co dodatkowo potwierdza użycie greckiej partykuły ὥς – *okoto*⁸⁴⁶. Gdyby Łukaszowi chodziło jedynie o przesłanie teologiczne trzymiesięcznego pobytu Maryi w Ain Karem⁸⁴⁷, to musiałby on, wzorując się na tekście 2Sm 6,11, podać dokładny czas jej przebywania u Elżbiety. Dlaczego zatem Maryja nie doczekała się narodzin ostatniego z proroków Starego Testamentu?⁸⁴⁸ Opinie autorów na ten temat są podzielone. Jedni jako argument przytaczają zakaz przebywania dziewicy w obcym domu podczas porodu dziecka⁸⁴⁹, drudzy odwołują się do racji dobrego wychowania Maryi⁸⁵⁰, z kolei trzeci utrzymują, iż nie wypadało, aby Pan (Jezus) usługiwał słudze (Jan)⁸⁵¹. Naszym zdaniem jednak stało się to ze względu na zbliżającą się datę wesela Maryi i Józefa. Za takim rozwiązaniem przemawiają wskazówki chronologiczne zawarte we fragmencie Łk 2,21-22: „Καὶ ὅτε ἐπλήσθησαν ἡμέραι ὀκτώ <...> Καὶ ὅτε ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι <...>”, ukazujące Maryję jako osobę skrupulatnie przestrzegającą terminów prawa żydowskiego, czyli jako gorliwą wyznawczynię judaizmu powygnaniowego tj. religii czasu⁸⁵². Skoro więc Maryja w narracji Łk 1,5 – 2,52 wszystko robi w swoim czasie, czemu w takim razie w wypadku terminu jej przeprowadzenia do domu Józefa miałyby być inaczej? Co prawda, niektórzy egzegeci stanowczo wydłużają czas pobytu Maryi: „Nie pierwiej bowiem opuściła dóm Zacharyasza, aż Elżbieta porodziła <...>”⁸⁵³. Na uzasadnienie tego są podawane różne argumenty. Tytułem przykładu można byłoby wymienić

⁸⁴⁵ Niektórzy egzegeci jednakże w tą wątpliwość: „Czy tej notatce należy przypisać jakieś znaczenie teologiczne, jest wątpliwe” (H. LANGKAMMER, *Ewangelia*, 70).

⁸⁴⁶ „około <...> wskazuje na zainteresowanie Łukasza chronologią” (J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 101).

⁸⁴⁷ Por. R. BRANDSTAETTER, *Jezus z Nazarethu*, 22; J. CASTELLANO CERVERA, «Maryja», 78; J. DROZD, *Maryja Matka*, 63-65; L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 297; W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 61-62; S. GRZYBEK, «Magnificat anima Dominum», 238-239; F. GRYGLEWICZ, *Ewangelia*, 92; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Mater*, 22; H. LANGKAMMER, *Ewangelia*, 64; J. ŁACH, *Dzieci*, 143; H.A. MERTENS, *Handbuch der Bibelkunde*, 696; G. RAVASI, *Videro il Bambino*, 87; G.M. ROSCHINI, «Maria», 825; P. TERMES, «Visita», 1188; U. WOLFF, *Der Mann*, 61.

⁸⁴⁸ „Alla partenza di Maria dalla casa di Elisabetta e Zaccaria <...> la sterile è diventata madre <...>” (A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 56); por. D. BĄCZKOWSKI, *Obszerna Historia*, 6-7; B. BUBY, *Mary of Galilee*, 79; T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 25; A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 56; A.K. FENZ, *Die Heiligenkreuz-Bibel*, 225; F. GRYGLEWICZ, *Ewangelia*, 95.

⁸⁴⁹ „według wschodniego zwyczaju dziewica nie mogła mieszkać w obcym domu w chwili przyjścia w nim na świat dziecka” (*Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 152).

⁸⁵⁰ „<...> Maria habe 'aus Schicklichkeit' vor der Geburt des Johannes das Haus Elisabeths verlassen <...>” (H.A. MERTENS, *Handbuch der Bibelkunde*, 698); por. H.A. MERTENS, *Handbuch der Bibelkunde*, 698.

⁸⁵¹ „W każdym razie jest pewne, że opuściła gościnny dom swoich krewnych, przed przyjściem na świat św. Jana Chrzciciela. Nie wypadało bowiem, jak mówi św. Efreem, aby ten, który miał być Panem, usługiwał temu, który całe swoje życie nazywał się tylko jego sługą <...>” (S. GRZYBEK, «Magnificat anima Dominum», 242).

⁸⁵² „Na wygnaniu <...> religia Izraelitów stała się religią czasu” (W. CHROSTOWSKI, «Żydzi», 216); „Mówiąc o powołaniu Maryi trzeba zaznaczyć, że rozwój Jej powołania był bardzo związany z czasem. Przede wszystkim <...> umiała 'wykorzystać czas' <...>” (K. GRZESICA, «Specyfika», 74); por. W. CHROSTOWSKI, «Żydzi», 216-217; J.J. DEVAULT, «The Concept», 24-27.31; D. FLUSSER, *Chrześcijaństwo religią żydowską*, 21; K. GRZESICA, «Specyfika», 74-75; R. LAURENTIN, *Matka Pana. Traktat*, 132-133.

⁸⁵³ *Biblia łacińsko-polska*, S. KOZŁOWSKI (red.), 171; por. R. BRANDSTAETTER, *Jezus z Nazarethu*, 26; L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 299; I. GARGANO, «Lectio», 587; W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 66; K. GRZESICA, «Specyfika», 77; *La Sainte Bible*, 1353; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 224; H.A. MERTENS, *Handbuch der Bibelkunde*, 968; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 138; *Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 152; G.M. ROSCHINI, «Maria», 825; H. SCHÜRMAN, *Das Lukasevangelium*, 80; E. SZYMANEK, *Wykład*, 67; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 251; P. TERMES, «Visita», 1189.

choćby potrzebę posługi podeszłej w wieku Elżbiecie⁸⁵⁴. Niemniej jednak najbardziej rozpowszechniona pozostaje argumentacja wywodzona z techniki literackiej Łukasza, polegającej na 1) wyczerpaniu podjętego wątku, czego znakiem jest wzmianka o tym, iż główny bohater opuszcza miejsce akcji opowieści i na 2) antycypacji pewnych wydarzeń⁸⁵⁵. Z jednej strony owe uzasadnienie ma solidne podstawy tekstowe. Rzeczywiście w Łk 1,5 – 2,52 występują takie jednostki literackie, na których końcu czytamy o *exodusie* naczelnego protagonisty: Zachariasz opuszcza Jerozolimę (Łk 1,23), Gabriel – Nazaret (Łk 1,38), aniołowie – pole betlejemskie (Łk 2,15), pasterze – Betlejem (Łk 2,20), Święta Rodzina – Jerozolimę (Łk 2,51a)⁸⁵⁶. To samo należy powiedzieć także o wyprzedzeniach narracyjnych. One są również dobrze udokumentowane i odnoszą się do przyszłych wydarzeń z życia Jana Chrzciciela (Łk 1,13-17.76-77.80), Zachariasza (Łk 1,20), Jezusa (Łk 1,31-33.35; 2,34), Maryi (Łk 1,43.48; 2,35), mieszkańców górskiej krainy Judei (Łk 1,65-66), Symeona (Łk 2,26), Izraela (Łk 2,34). Z drugiej strony jednak takie motywacje mają swoje słabe strony. Nie uwzględniają one bowiem dwóch bardzo ważnych szczegółów. Po pierwsze, faktu, iż w perykopie Łk 1,5 – 2,52 wyżej wspomniane techniki literackie nigdy nie nakładają się nawzajem. Po drugie, wszystkie *exodusy* bohaterów są rzeczywiste i dokonane. Co prawda, jest jeden wyjątek, albowiem rodzice dwunastoletniego Jezusa nie wrócili do Nazaretu od razu. Szukając zgubionego syna, musieli powrócić do Jerozolimy (Łk 2,41-44). Ale o tym Łukasz mówi *apertis verbis* (Łk 2,45). Innymi słowy, wszystko przemawia za tym, iż werset Łk 1,56 nie antycypuje, lecz *de facto* oznacza powrót Maryi do swego domu⁸⁵⁷. A skoro tak, to zgodnie z narracją Łukaszową miało to miejsce

⁸⁵⁴ „reikia manyti, kad ji pasiliko su Elzbieta, kol jai gimė kūdikis. O jam gimus, kai Elzbieta jau nebuvo reikalinga pagelbos, Marija sugrižo atgal į Nazaretą” (*Sventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 251).

⁸⁵⁵ „Maria probabilmente rimase presso Elisabetta fino alla nascita e alla circoncisione di Giovanni. Luca esaurisce l’argomento prima di passare a un altro (cf. 1,64-67; 3,19-20; 8,37-38)” (*La Bibbia*, 2196); „<...> Luca <...> conclude solitamente una sequenza col personaggio principale in essa considerato” (R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 224); „Zur arzählerischen Eigenart des Lukasevangeliums gehört nämlich, daß es immer einen Komplex zu Ende erzählt <...> bevor es einen anderen Komplex aufnimmt” (H.A. MERTENS, *Handbuch der Bibelkunde*, 698); „Ewangelista Łukasz również gdzie indziej, ze względu na zwartość opisu, uprzedza niektóre wydarzenia. Na przykład w 3, 19-20 pisze o uwięzieniu Jana Chrzciciela przed chrztem Jezusa w Jordanie <...> Historycznie zatem Maryja mogła pozostać w domu Zachariasza i Elżbiety aż do narodzin Jana <...>” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 138); por. W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 66; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 224-225; H. SCHÜRMAN, *Das Lukasevangelium*, 80.

⁸⁵⁶ Por. H. LANGKAMMER, *Ewangelia*, 70; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 138.

⁸⁵⁷ Por. L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 299. Według Starego Testamentu i Talmudu dom był własnością mężczyzny (Rdz 39,2.4-5.8-9; 43,17-19; 44,8.14; Wj 7,23.28; 8,7.17.20; 10,8; 12,48; Sdz 19,28). Niewiasta mogła w nim zamieszkać jedynie z tytułu córki (Sdz 11,31.34; 19,1-3), żony (Rt 1,9), siostry (2Sm 13,20) lub wdowy (Mk 12,40). Jednakże to ostatnie musiało być prawnie przez jej męża oświadczone: „Jewish men are obligated by the Talmud and the marriage contract to provide their wives <...> the right to live in his house if he dies first <...>” (G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 160); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 23.81; F.T. GENCH, «Marriage», 315-316; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 138-143; A. RUBŠYS, *Lyties*, 25-26; H.L. STRACK – P. BILLERBECK, *Kommentar*, II, 392; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 50. Narracja Łk 1,5 – 2,52 wydaje się odzwierciedlać analogiczne poglądy: „καὶ ἐγένετο ὡς ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι τῆς λειτουργίας αὐτοῦ, ἀπῆλθεν εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ” (Łk 1,23); „καὶ βασιλεύσει ἐπὶ τὸν οἶκον Ἰακώβ <...>” (Łk 1,33); „καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸν οἶκον Ζαχαρίου <...>” (Łk 1,40); „διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν ἐξ οἴκου καὶ πατριᾶς Δαβὶδ” (Łk 2,4). Dlatego naszym zdaniem wzmianka o powrocie Maryi do swego domu – „εἰς τὸν οἶκον αὐτῆς” (Łk 1,56) – może oznaczać tyle, co powrót do domu rodzinnego. Byłby to kolejny argument za zwiastowaniem na pierwszym etapie małżeństwa: „Wenn diese

jeszcze przed narodzeniem Jana Chrzciciela (Łk 1,57), na którego przyjscie na świat z racji zbliżających się uroczystości weselnych Maryja nie mogła poczekać w Ain Karem⁸⁵⁸. Dodatkowym argumentem za takim objaśnieniem owego wersetu jest fakt istniejącego podobieństwa między informacją o *śpieszeniu się* Maryi (μετὰ σπουδῆς) podczas jej podróży do Elżbiety (Łk 1,39) a wzmianką o *pośpiechu* pasterzy (σπεύσαντες) w czasie ich peregrynacji do żłóbka Jezusa (Łk 2,16). Oczywiście nie wiemy, jak długo trwała wizyta tych ostatnich, jednakże informacja o odbywaniu straży nocnej nad trzodą (Łk 2,8-9) sugeruje raczej, że ich powrót był bezzwłoczny i wymuszony: „κτῆνῃ σοί ἐστὶν ἐπισκέπτου αὐτὰ <...>” (Syr 7,22), tym bardziej, że prawdopodobnie owo stado nie było wcale ich własnością⁸⁵⁹. Paralelnie przesłanie analogiczne można byłoby odczytać także w wersie Łk 1,56, z tą tylko różnicą, że nie wprost wyrażony pośpiech Maryi był naznaczony troską o dobro rodziny. Do tego Maryja jako przedstawicielka judaizmu powygnaniowego była rzetelnie oraz systematycznie wychowywana, gdyż judaizm czasów drugiej świątyni nie był jedynie religią czasu, lecz i rodziny. Bezspornie tendencje prorodzinne znane już były w czasach judaizmu przedwygnaniowego⁸⁶⁰, niemniej jednak to właśnie tylko w czasach powygnaniowych nastąpiły w tej dziedzinie zasadnicze zmiany paradygmatów⁸⁶¹. A mianowicie miała miejsce promulgacja monogamistycznych oraz endogamicznych poglądów małżeńskich narodu wybranego, których przestrzeganie było utożsamiane z wiernością boskiemu przymierz (Pwt 7,1-6; Ezd 9,1 – 10,44; Ne 10,29-31; 13,23-29; Tb 4,12-13; 6,16; Ml 2,10-16)⁸⁶². Jednakowe zapatrywania panowały także w sferze prokreacyjnej. Płodność, nieodzowna część pożycia małżeńskiego (Tb 6,18; 8,7)⁸⁶³, była

---

dann 'in ihr Haus' zuruckerhrt <...> Maria ist eine noch nich heimgeführte verlobte Jungfrau” (H. SCHÜRMANN, *Das Lukasevangelium*, 80); por. W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 66; U. WOLFF, *Der Mann*, 18-19.

⁸⁵⁸ „Gächter <...> mag Recht haben, daß der festgesetzte Termin der Heimführung drängte <...>” (H. SCHÜRMANN, *Das Lukasevangelium*, 80).

⁸⁵⁹ „I pastori erano per lo più servi dei proprietari del gregge <...>” (A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 67); por. A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 67-69.

⁸⁶⁰ Por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 7-10; B.J. MALINA, *The New Testament*, 145-150; B. PAWLACZYK, *Matka*, 89-90; A. RUBŠYS, *Lyties*, 24-25; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 206; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 44.

⁸⁶¹ Por. H. COX, *Le feste*, 288; Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 544; B.J. MALINA, *The New Testament*, 150-151.

⁸⁶² „reformy Ezdrasza i Nehemiasza po powrocie z niewoli babilońskiej regulują sprawy małżeństw mieszanych <...>” (B. PAWLACZYK, *Matka*, 97); „potremtiniu laikotarpju įvyko daug vedybų su svetimtautėmis <...> Buvo imtasi drastiškų priemonių tokioms santuokoms išardyti” (A. RUBŠYS, *Lyties*, 27); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 11-12.37; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 119-120; R. FULLER, «Małżeństwo», 496-497; B.J. MALINA, *The New Testament*, 151; C.A. MOORE, «Księga Tobiasza», 394; B. PAWLACZYK, *Matka*, 94.97-98; H.D. PREUSS, *Old Testament Theology*, 104; J.D. PURVIS – E.M. MEYERS, «Wygnanie i powrót», 326-330; M. ROSIK, *Judaizm*, 167; R. RUBINKIEWICZ, «Troska», 167-168; A. RUBŠYS, *Lyties*, 26-29; J. SCHREINER, *Teologia Starego Testamentu*, 362; H.L. STRACK – P. BILLERBECK, *Kommentar*, II, 372-373; D.W. SUTER, «Księga Tobiasza», 625; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 206; H. WITCZYK, «Narodziny», 106; M. БАЙС, «Языки Палестины», 38. Analogiczne wzmocnienie polityki prorodzinnej miało miejsce także po utracie drugiej świątyni jerozolimskiej w 70 roku. Teologia rabinacka zaczęła utożsamiać rodzinę z małym sanktuarium; por. A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 48-49.

⁸⁶³ „z praw małżeńskich wolno było korzystać tylko *propter procreationem prolis*” (J. DROZD, *Maryja Matka*, 36); „The focus of this intention in marriage is on offspring, on holy seed, this being the sole valid motivating factor for sexual encounters” (B.J. MALINA, *The New Testament*, 154); por. A. RUBŠYS, *Lyties*, 20-21.

postrzegana w kategoriach Bożego błogosławieństwa-nakazu (Rdz 1,28) i daru za wierność przymierzu (Kpł 26,1-9; Pwt 28,1-4; Ps 127,3; 128,1-6)⁸⁶⁴. Szczególnie wysoko ceniony był tzw. *święty potomek* – זרע אלהים (Ml 2,15), czyli według wyżej wymienionych zasad urodzone i wychowane dziecko, które było podstawą i gwarantem teraźniejszości oraz świetlanej przyszłości narodu wybranego⁸⁶⁵. Gdzie owe koncepcje były rozpowszechniane? Zasadniczo w pięciu miejscach: w świątyni (Łk 2,46) i synagogach (Łk 4,16-30), w szkołach (Iz 28,9-13; 50,4; Prz 22,17-21; Syr 51,23)⁸⁶⁶ i rodzinach (Tb 4,1-21; Prz 1,8) oraz na ulicy (Prz 1,10.20-21; 3,31; 4,14; 8,1-2.34)⁸⁶⁷. Troska o właściwą edukację spoczywała przede wszystkim na rodzinie (Syr 7,23)⁸⁶⁸. Odpowiedzialność za wychowanie dzieci – i to już zaczynając od kołyski, bądź pierwszej oznaki świadomości⁸⁶⁹ – ponosili obydwój rodzice (Rdz 18,19; Pwt 11,18-19; Tb 4,1-21; 2Mch 7,27; Hi 15,18; Prz 1,8; 4,1-3; 6,20; 15,5; 23,22; 31,1.26; Pnp 8,2; Syr 30,1-13; Dn

⁸⁶⁴ „Założenie rodziny i splodzenie dzieci uważano nieomal za obowiązek Izraelity, opierając się na słowach z Rdz 1,28 <...>” (J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 233); „il popolo giudaico <...> considerava la fecondità come un ordine divino <...> come premio alla fedeltà alla Legge <...>” (F. PUZO, «Verginità», 1125); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 379; R. APPLE, «Marriage. The Concept», 1026-1027; R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 82; J. BREZCKO, «Nurt», 78; Б. БЛЕХ, *Чмо макое уйдаузм*, 247; A. COHEN, *Talmud*, 174-175; B. COSTACURTA, *Obietnica*, 80-81; R.S. HESS, *Israelite Religions*, 172; D. LIFSCHITZ, *Mężczyzna*, 103; B.J. MALINA, *The New Testament*, 151; G. MCAFEE, «Seks», 706; J. MURPHY-O'CONNOR, *Gesù e Paolo*, 93; ID., *Paolo*, 29; H.D. PREUSS, *Old Testament Theology*, 104; F. PUZO, «Verginità», 1125-1128; G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 160.244; M. ROSIK, *Judaizm*, 167; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 206-207; U. SZWARC, «Dzieci», 227-229; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 49.

⁸⁶⁵ „we might characterize the postexilic Israelite period as focused on the symbol of holy offspring” (B.J. MALINA, *The New Testament*, 154); „Każde zachowanie seksualne, które nie prowadziło do dania legalnego potomstwa świętej wspólnoty izraelskiej, było <...> naganne <...>” (G. MCAFEE, «Seks», 706); por. B.J. MALINA, *The New Testament*, 154; G. MCAFEE, «Seks», 707; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 214. Podobne wartości propoguje współczesny judaizm ortodoksyjny i Państwo Izrael: „słusznie państwo żydowskie tak utrudnia nie-Żydom zawieranie małżeństw z Izraelczykami <...> Żydzi mają żenić się z Żydami. Inaczej przyjdzie czas, że już ich nie będzie. Powinni trzymać się razem” (M. FLOHR, *Gdzie sobota*, 239); por. A. SERRA, «Maryja», 36.

⁸⁶⁶ Szkoły na Bliskim Wschodzie istniały już od najdawniejszych czasów. Uczono tam przede wszystkim czytania, gramatyki, pisania, matematyki etc.; por. J.L. CRENSHAW, *Education*, 85; J.A. G.-LARRAYA, «Educazione», 1131-1132; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 98-99. W Izraelu natomiast szkoły były znane co najmniej od VIII w. do Chr.; por. J.L. CRENSHAW, *Education*, 90-113; D. DZIKIEWICZ, «Czy Jezus?», 14. Co zaś dotyczy kwestii zorganizowanego szkolnictwa narodu wybranego, to opinie naukowców w tej kwestii są podzielone. Jedni utrzymują, że zostało ono wprowadzone przez króla hasmonejskiego Jana Hirkana I (134-104) w 130 r. do Chr., drudzy, iż przez arcykapłana Jehoszuę Ben Gamlę w 63 r. po Chr., a trzeci z kolei twierdzą, że na ten temat nic pewnego nie wiemy; por. R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 60; D. DZIKIEWICZ, «Czy Jezus?», 14; J.A. G.-LARRAYA, «Educazione», 1135-1136; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 273-285; R. RIESNER, *Jesus als Lehrer*, 153-206; D. SÖLLE, «Maria – Mutter Jesu», 38; E. SZYMANEK, «Środowisko Nowego Testamentu», 28; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 216; U. SZWARC, «Dzieci», 244; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 51-52.

⁸⁶⁷ Por. R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 58-60; D. DZIKIEWICZ, «Czy Jezus?», 14; J. HOLZNER, *L'apostolo Paolo*, 12; J.A. G.-LARRAYA, «Educazione», 1135; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 274; J. PATSCH, *Our Lady*, 30-32; R. RIESNER, *Jesus als Lehrer*, 97-198; M. ROSIK, *Judaizm*, 166; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 206.216.223-224; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 43.51-52; S. WŁODARCZYK, *Dzieło*, 22-23; U. WOLFF, *Der Mann*, 47.

⁸⁶⁸ „Gli Ebrei avevano un eccellente metodo di educazione domestica <...>” (J. HOLZNER, *L'apostolo Paolo*, 12); „Die älteste und für lange Zeit auch wichtigste jüdische Bildungsinstitution war das Elternhaus” (R. RIESNER, *Jesus als Lehrer*, 102); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 377; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 399; D. DZIKIEWICZ, «Czy Jezus?», 14; J. HOLZNER, *L'apostolo Paolo*, 12; J.A. G.-LARRAYA, «Educazione», 1129-1130; Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 544; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 276.281-282; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 118-120; J. PATSCH, *Our Lady*, 30-31; G. RAVASI, «Święty Józef», 211; R. RIESNER, *Jesus als Lehrer*, 102-110; M. ROSIK, *Biblia*, 118; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 215; U. SZWARC, «Dzieci», 240; S. WŁODARCZYK, *Dzieło*, 21.

⁸⁶⁹ Por. G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 198.

13,3). Tylko zamożni mogli pozwolić sobie na zatrudnienie fachowego wychowawcy lub piastunki (2Sm 4,4; 2Krl 10,6)⁸⁷⁰. Kształcenie miało charakter sakralny (Pwt 4,1.5; Dn 13,3) i skupiało się głównie wokół trzech kierunków: praktycznego (Prz 10,4-5.26; 12,9-11.27; Syr 25,22), narodowego (2Sm 1,17-18; 1Mch 9,20-21; Prz 11,14.26; 12,24) i religijnego (Wj 10,2; 12,24-27; 13,8.14-15; Pwt 4,9; 6,6-9; 11,18-19; Ps 44,2; 78,3; Prz 20,11; Iz 38,19; 2Tm 3,14)⁸⁷¹. Dotyczyło ono nie tylko chłopców, chociaż męski wymiar edukacji w Izraelu był dominujący⁸⁷², lecz i dziewcząt, nad którymi szczególną pieczę, podobnie jak i np. w starożytnej Grecji, sprawowały matki (Prz 31,26; Ez 16,44)⁸⁷³. Istotę religijno-narodowego wychowania stanowiła miłość Boga i Ojczyzny (Hi 29,7-8)⁸⁷⁴. A na czym polegało wychowanie praktyczne? Najpierw na opanowaniu pewnego zawodu (niezbędnego źródła zapewniającego środki do życia)⁸⁷⁵ i na wypracowaniu nawyków radzenia sobie ze złymi i dobrymi doznaniem życiowymi⁸⁷⁶, lecz także na przygotowaniu chłopców do obowiązków męża-ojca (Syr 30,1-13), a dziewcząt do zadań żony-matki (Syr 22,4-5)⁸⁷⁷. Wpajano im również przekonanie o możliwości zostania ojcem lub

⁸⁷⁰ Por. E. CUTOLO, *Maria*, 20; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 58-59; J.A. G.-LARRAYA, «Educazione», 1130.1134; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 276; R. RIESNER, *Jesus als Lehrer*, 102; U. SZWARC, «Dzieci», 240; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 198; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 96-97.99; S. WŁODARCZYK, *Dzieło*, 21.

⁸⁷¹ Por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 377; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 59; D. DZIKIEWICZ, «Czy Jezus?», 14; F.V. FILSON, *Geschichte*, 102; J.A. G.-LARRAYA, «Educazione», 1133-1135; J. HOLZNER, *L'apostolo Paolo*, 12-13; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 25-26; Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 544; B.J. MALINA, *The New Testament*, 153; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 278-282; A. PRYBA, «Święta Rodzina», 71; G. RAVASI, «Święty Józef», 211; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 215-216; U. SZWARC, «Dzieci», 241-242; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 51; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 198; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 96; S. WŁODARCZYK, *Dzieło*, 21-22; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 44; U. WOLFF, *Der Mann*, 46-50.

⁸⁷² „I passi veterotestamentari si riferiscono quasi esclusivamente all'educazione maschile” (J.A. G.-LARRAYA, «Educazione», 1134); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 373; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 60; J. DROZD, *Maryja Matka*, 32; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 273-274; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 198; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 100; F. WILLAM, *Życie*, 36-37; S. WŁODARCZYK, *Dzieło*, 22-23; U. WOLFF, *Der Mann*, 47.

⁸⁷³ „Naturally the training of daughters was chiefly the mother's task” (J. PATSCH, *Our Lady*, 31); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 376-377; J.A. G.-LARRAYA, «Educazione», 1133; R. RIESNER, *Jesus als Lehrer*, 103-105; E. SZYMANEK, «Środowisko Nowego Testamentu», 28; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 215; U. SZWARC, «Dzieci», 245-246.

⁸⁷⁴ „Specyfiką izraelskiego patriotyzmu jest <...> przekonanie, że jedynie religia jest najmocniejszą więzią jednoczącą naród” (S. HAREZGA, «Zasady», 150); por. S. HAREZGA, «Zasady», 147-154; J. PATSCH, *Our Lady*, 31; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 215-216; U. SZWARC, «Dzieci», 244.

⁸⁷⁵ „Biblia ukazuje Izraela jako oddanego pracy” (M. FILIPIAK, *Problematyka*, 66); „prac[a] w środowisku judaistycznym <...> była nakazem religijnym” (J. KUDASIEWICZ, «Nowotestamentalne rozumienie», 45); „To nie hańba mieć ręce zgrubiałe od pracy” (C. MCCULLOUGH, *Ptaki ciernistych krzewów*, 24); „<...> Dobra jest nauka Tory [łączona] ze świeckim zajęciem <...>” (*Pirke Awot*, S. PECARIC (red.), 23); „Еврейский обычай требовал, чтоб всякий <...> знал какое-нибудь ремесло” (Э. РЕХАН, *Жизнь Иисуса*, 104); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 43; R. CALIMANI, *Paolo*, 50; J. DROZD, *Maryja Matka*, 36; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 930; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 66-72; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 100; J. HOLZNER, *L'apostolo Paolo*, 13-14; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 34-36; J. KUDASIEWICZ, «Nowotestamentalne rozumienie», 45-46; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 276; D.J. O'HERLIHY, «The Life», 891; Э. РЕХАН, *Жизнь Иисуса*, 104-105; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 215; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 51; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 196.

⁸⁷⁶ Por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 118.

⁸⁷⁷ „W rodzinie istniał podział zajęć pomiędzy mężem i żoną <...>” (S. SZYMIK, «Małżeństwo», 211); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 375; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 60; J.A. G.-LARRAYA, «Educazione»,

matką mesjasza⁸⁷⁸. Omawiano też aspekty ludzkiej płciowości, którą postrzegano w kategoriach wielkiej tajemnicy, czyli jako coś, co może być dla człowieka zarazem błogosławieństwem i niebezpieczeństwem (Kpł 12,1-8; 15,1-33)⁸⁷⁹. Poruszane były jednocześnie kwestie współżycia seksualnego (Prz 5,15-20; 6,24-35; Syr 9,1-9; 26,10-12), które musiało się odbyć z odpowiednią osobą (Kpł 18,6-18; Pwt 22,13-21; Tb 3,14-15; 4,12; Prz 2,16-19; 5,1-20; 7,5; 12,4; Koh 9,9; Syr 7,25; Jr 29,23)⁸⁸⁰ i w odpowiednim czasie (Kpł 15,19-24; 18,19; 20,18; Pwt 22,13-21; 2Sm 13,1-22; Syr 7,24; 42,9-14)⁸⁸¹, albowiem nie były mile widziane stosunki matrymonialne⁸⁸², chociaż prawnie możliwe⁸⁸³, nawet na pierwszym etapie małżeństwa, zwłaszcza w Galilei⁸⁸⁴, która

---

1134; D. LIFSCHITZ, *Mężczyzna*, 103; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 20; J. PATSCH, *Our Lady*, 31; B. PAWLACZYK, *Matka*, 103; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 211-216; U. SZWARC, «Dzieci», 244; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 51.

⁸⁷⁸ „Maryja wyrosła wśród mesjańskich oczekiwań swego ludu, znała je <...>” (W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 54); „każda ciężarna niewiasta pragnęła urodzić Mesjasza” (F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 94); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 395; J. HOLZNER, *L’apostolo Paolo*, 13; JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 13.81; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 45; F. PUZO, «Verginità», 1127.

⁸⁷⁹ „Sfera życia płciowego u wszystkich ludów pierwotnych jako tajemnicza ma w sobie coś strasznego. To domena Boga – Dawcy życia” (A. JANKOWSKI, «Nieczystość rytualna», 151); por. W. KORNFELD, «Sesso», 420-421; J. PATSCH, *Our Lady*, 35-36; A. RUBŠYS, *Lyties*, 19; L. SZABÓ, «Pur», 888.

⁸⁸⁰ „Кто же не имеет намерения жениться на девушке, тот да не вступит в связь с женщиной, живущей с другим человеком <...>” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 165).

⁸⁸¹ „Всякий, кто достигнет брачного возраста, пусть берет себе в жены <...> девушку <...>” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 165); „A marriage was considered to be concluded with the act of betrothal <...> even if not yet consummated” (H.D. PREUSS, *Old Testament Theology*, 104); por. Б. БЛЕХ, *Что такое иудаизм*, 253-254; J. DROZD, *Maryja Matka*, 36-37; R.J. FALEY, «Księga Kapłańska», 119; И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 165-166; J.A. G.-LARRAYA, «Educazione», 1134; B.J. MALINA, *The New Testament*, 152-153; G.D. MILLER, *Marriage*, 39; A. RUBŠYS, *Lyties*, 19-21.

⁸⁸² „Trydyccie, religie i prawa bezlitośnie ograniczają intymny czas związku mężczyzny z kobietą” (J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 153); „Relacje seksualne po zaślubinach, jednak przed zamieszkaniem razem, uważane była za naruszenie prawa” (M. ROSIK, «Nowy Testament», 31); por. P. GAECHTER, *Maria im Erdenleben*, 81-86; B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 319.

⁸⁸³ „Tra 'fidanzati' i rapporti sessuali erano <...> del tutto leciti <...>” (G. DANIELI, «L’annunciazione», 313); por. W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 18.

⁸⁸⁴ „According to *b. Ketub.* 12a, pre-marital intimacy between a betrothed couple was permitted in Judaea but not in Galilee <...>” (M. GOODMAN, «Galilean Judaism», 596); „Premarital privacy between betrothed persons was permitted in Judea but apparently frowned upon in Galilee <...>” (C.S. KEENER, *The IVP Bible*, 47); „współżycie cielesne <...> w opinii ludzi uznawane było za niewłaściwe i nie odpowiadające dobrem obyczajom” (J. ŁACH, *Dziecię*, 121); „Il giudaismo dei contadini galilei <...> aveva una forte vena conservatrice <...>” (J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 284); por. P. BARBAGLI – ED. AL., *Józef z Nazaretu*, 18; R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 14-15; J.B. BAUER, «Monstra te», 124.130; D.I. BLOCK – A. KÖSTENBERGER, *Matrimonio*, 166-167; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 102; P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 76; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 65; T. CZEKAŁA, «Łk 1, 34», 34-35; J. CZERSKI, *Pierwszy list*, 420; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 44; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 109.112; P. GAECHTER, *Maria im Erdenleben*, 79-89.96-102; J. GALOT, *Maria*, 145; J. GEWIESS, «Die Marienfrage», 229; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 294; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 29-30; ID., «Virgin», 5.15-16; J.B. GREEN, «The Social Status», 465; K. GRZESICA, «Specyfika», 69; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 63.65.72; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 102.104; M. LÀCONI, «Maria», 35; L.I. LEVINE, «Okres hellenistyczny», 383; U. LUZ, *Matthew 1-7*, 93; J. ŁACH, *Dziecię*, 137; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 116; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 234; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 83-84; *Nowy Testament*, M. WOLNIEWICZ (red.), 150; B. ORCHARD, «The Betrothal», 11-12; M. ORSATTI, «L’annuncio», 286; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 96; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 244; A. ROLLA, «Le istituzioni», 205; C. ROMANO, «Il voto», 148; S. SAFRAI, «Home and Family», 756-757; J. SCHMID, *Das Evangelium*, 42; F. SIEG, «Jezus Chrystus», 57-58; H.L. STRACK – P. BILLERBECK, *Kommentar*, I, 45-47; ID., *Kommentar*, II, 393.395; A. STÖGER, *Das Evangelium*, 371; L. TULABA, «Marija», 104; E. VALLAURI, «L’esegesi», 462; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 315-316; B.T. VIVIANO, «Ewangelia», 918; K. WIŚNIEWSKA-ROSZKOWSKA, *Życie*, 7; M. ZERWICK, «‘... quoniam virum’», 215; Z. ZIÓLKOWSKI, *Najtrudniejsze stronicze*, 56.

„chętnie pielęgnowała własne, odrębne w stosunku do Jerozolimy, tradycje religijne”⁸⁸⁵. Być może owa radykalizacja zwyczajów ślubnych, wprawdzie mężczyźni mieli lżej⁸⁸⁶, była jednym ze sposobów, sprawdzonym zresztą nieraz⁸⁸⁷, podkreślenia i zachowania tożsamości narodowo-religijnej, co było sprawą bardzo ważną szczególnie w Dolnej Galilei, której położenie geograficzne – niskie łańcuchy górskie, sąsiedztwo Samarytan i pogańskich ludów ościennych (Fenicja), bliskość wielkich szlaków handlowych (*Via Maris*, około 10 km) oraz ośrodków urbanistycznych (Seforis, około 4 km) – sprzyjało rozpowszechnieniu się kultury hellenistycznej⁸⁸⁸. Ponadto pamiętajmy, iż Dolna Galileja była jednym z najgęściej zaludnionych obszarów rozległego (około 4 mln km²) imperium rzymskiego⁸⁸⁹. Ale to jeszcze nie koniec. Judaizm powygnaniowy, zresztą jak i chrześcijaństwo⁸⁹⁰, odznaczał się jeszcze jedną ważną cechą: była to także religia słowa⁸⁹¹. Z jednej strony słowa zapisanego, czytanego i komentowanego (Ne 8,5-8), a z drugiej – słuchanego, rozważanego oraz wprowadzanego w życie (Iz 50,4b-5; Ne 8,13-17), lecz także bezpośrednio skutecznego (słowo = czyn), czego dobitną ilustracją jest chociażby tzw. *formuła konsekwentnego odpowiednika*: „<...> ויהי <...> יהי” (Rdz 1,3nn; zob. również Ps 33,6.9; Iz 55,11)⁸⁹². Życie Maryi opisane w Łk 1,5 –

⁸⁸⁵ A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 60; por. M. GOODMAN, «Galilean Judaism», 596-617; A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 60.

⁸⁸⁶ „Prior to marriage and even during marriage, a man could have intercourse with any woman he wanted, as long as she was not married or engaged to someone else” (G.D. MILLER, *Marriage*, 39); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 24.26-33; H.M. DÖPP, «Małżeństwo», 526; G. MCAFEE, «Seks», 706; M. ROSIK, *Judaizm*, 169.

⁸⁸⁷ „L’elemento che ha salvato Israele <...> è l’attaccamento del popolo di Israele alle sue mitswòt” (F. FABBRINI, «Per avvicinarsi all’anima», 11); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 17; F. FABBRINI, «Per avvicinarsi all’anima», 14.

⁸⁸⁸ „Галилея <...> окружена Финикией и Сирией. <...> она тянется по границам Самарии <...>” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 1009); „В те времена Галилея была <...> открытой всем ветрам мира” (А. МЕНЬ, *Сын человеческий*, 51); „u progu Nowego Testamentu, Galilea nabiera znaczenia jako najbardziej zhellenizowana część Palestyny” (A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 45); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 13-14; G. BORNKAMM, *Jesus von Nazareth*, 47; J.D. CROSSAN, *Historyczny Jezus*, 46-49; T.M. DĄBEK, «Mowa», 160; E. DĄBROWSKI, «Paweł Apostoł (Życie)», 218; ID., *Studia biblijne*, 161; J. DROZD, *Maryja Matka*, 39; И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 1009-1010; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 98-99; M. GOODMAN, «Galilean Judaism», 610-613; X. LÉON-DUFOUR, *Słownik Nowego Testamentu*, 420; J. ŁACH, *Dziecię*, 120; J. MURPHY-O’CONNOR, *Gesù e Paolo*, 46-53; А. МЕНЬ, *Сын человеческий*, 51; A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 52; F. RIENECKER – G. MAIER (red.), *Lexikon zur Bibel*, 1131; R. RIESNER, *Jesus als Lehrer*, 206-210; Э. РЕНАН, *Жизнь Иисуса*, 143.351; С.Р. THIEDE, *Jezus*, 48-50; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 43.45; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 197; S. WŁODARCZYK, *Dzieło*, 20-21.

⁸⁸⁹ „Галилея <...> сильно заселена <...> в самой незначительной деревне числится свыше 16 000 жителей” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 1009); „w czasach Nowego Testamentu zdarzało się, że w rodzinie dziedziczono nazwiska <...> Częściej zaczęły pojawiać się imiona modne. Przyczyną obu zjawisk było prawdopodobnie duże zagęszczenie ludności” (A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 68-69); „Józef Flawiusz <...> twierdzi, że kraina ta była wówczas gęsto zaludniona i liczyła ponad 200 miejscowości” (A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 45); por. J.D. CROSSAN, *Historyczny Jezus*, 49; J. DROZD, *Maryja Matka*, 11; И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 1009; А. МЕНЬ, *Сын человеческий*, 51; A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 51-52.58. Szerzej na temat *status quo* sytuacji demograficznej biblijnego Izraela zob. np. A.R. SIKORA, «Demografia starożytnego Izraela», 149-158.

⁸⁹⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Verbum Domini*, 18.

⁸⁹¹ „religia Izraela to religia słuchania. <...> Nic więc dziwnego, że początek Listu do Hebrajczyków reasumuje historię Starego Testamentu czasownikiem 'mówić' <...>” (E. SZYMANEK, «Chrystus», 184); por. W. CHROSTOWSKI, «Żydzi», 216-217; J.J. DEVAULT, «The Concept», 24-27.31; Č. KAVALIAUSKAS, *Trumpas teologijos žodynas*, 157; J.D. PURVIS – E.M. MEYERS, «Wygnanie i powrót», 326-330; R. RUBINKIEWICZ, «Troska», 166-168; E. SZYMANEK, «Chrystus», 184; H. WITCZYK, «Narodziny», 106-108.

⁸⁹² „słowo, rzecz pozornie krótkotrwała i ulotna, gdy wypowiedziane jest przez Boga wiernego, staje się rzeczą najbardziej pewną i niewzruszoną <...>” (FRANCISZEK, *Lumen fidei*, 12-13); por. BENEDYKT XVI, *Verbum Domini*,

2,52 jest lustrzanym odbiciem tej omówionej powyżej rzeczywistości: „ἐμνηστευμένην ἀνδρὶ ᾧ ὄνομα Ἰωσήφ <...>” (Łk 1,27), „καὶ ἐσπαργάνωσεν αὐτὸν καὶ ἀνέκλινεν αὐτὸν ἐν φάτνῃ <...>” (Łk 2,7), „τέκνον, τί ἐποίησας ἡμῖν οὕτως; ἰδοὺ ὁ πατήρ σου καγὼ ὀδυνώμενοι ἐζητοῦμέν σε” (Łk 2,48) przywołują jej wychowanie do życia w rodzinie⁸⁹³; „ἐμνηστευμένην ἀνδρὶ ᾧ ὄνομα Ἰωσήφ ἐξ οἴκου Δαυὶδ <...>” (Łk 1,27) nawiązuje do jej edukacji patriotycznej⁸⁹⁴; „ἡ δὲ ἐπὶ τῷ λόγῳ διεταιράχθη καὶ διελογίζετο <...>” (Łk 1,29), „γένοιτό μοι κατὰ τὸ ῥῆμά σου” (Łk 1,38b), „Καὶ εἶπεν Μαριάμ· Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν κύριον <...> καθὼς ἐλάλησεν πρὸς τοὺς πατέρας ἡμῶν, τῷ Ἀβραάμ καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ εἰς τὸν αἰῶνα” (Łk 1,46-55) odnoszą się do jej „wyszkolenia” biblijnego⁸⁹⁵, nawet nie zważając na to, iż kobieta izraelska „nie mogła pobierać nauki Tory <...>”⁸⁹⁶; a „πῶς ἔσται τοῦτο, ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω” (Łk 1,34bc) odzwierciedla jej wiedzę z dziedziny ówczesnej etyki seksualnej⁸⁹⁷. Innymi słowy uwzględnienie uwarunkowań historyczno-egzystencjalnych zwiastowania Maryi sugeruje następującą interpretację. Maryja jako osoba żyjąca w czasach judaizmu powygnaniowego była wychowana do życia rodzinnego. Usłyszawszy zaś zapowiedź poczęcia dziecka, zmieszła się, ponieważ wiedziała, że stosunki na pierwszym etapie małżeństwa, który w jej wypadku miał jeszcze trwać mniej więcej około trzech miesięcy, były zakazane, a przesłanie anielskie przecież

20; J. RATZINGER, «'Słowo'», 127-130; R. RUBINKIEWICZ, «Troska», 171; J. SCHREINER, *Teologia Starego Testamentu*, 165-167; T. ZAKLUKIEWICZ, «Teologiczne znaczenie», 49.

⁸⁹³ „Pierwsza osoba liczby mnogiej wskazuje na głęboką jedność małżonków, rodziny <...> Maryja wymienia najpierw Józefa, zgodnie z dawnym podkreśleniem roli mężczyzny jako głowy rodziny, ale też jako znak miłości <...>” (T.M. DĄBEK, «Mowa», 164); por. T.M. DĄBEK, «Mowa», 164.

⁸⁹⁴ „Prymas Tysiąclecia mówiąc i pisząc o patriotyzmie często mógł powoływać się na przykład Maryi” (T.M. DĄBEK, «Mowa», 161); por. T.M. DĄBEK, «Mowa», 161.

⁸⁹⁵ „Św. Łukasz <...> ukazuje Maryję jako wzorcą Słuchaczkę słowa <...>” (J. RATZINGER, «Znak kobiety», 72); „Za tym opisem Maryi uwidacznia się obraz pobożnego Izraelity ze Starego Testamentu <...> Dla tego obrazu pobożnego Izraelity <...> jest charakterystyczny fakt, że miłuje on słowo Boże <...>” (J. RATZINGER, «Łaski pełna», 105); „<...> Maryja <...> całkowicie należała do Biblii <...>” (J. RATZINGER, «Łaski pełna», 107); „Jeśli pieśń adwentowa każe śpiewać, że Maryja w momencie przybycia anioła 'natenczas Psalterz czytała', to objawia tu wielką intuicję dotyczącą <...> Jej znajomości słowa Bożego” (E. SZYMANEK, «Chrystus», 189); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 350-351; BENEDIKT XVI, *Maria, Mutter Gottes*, 25; Z. BESKUR, «Wiara», 20.23.27.36-38; F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 35-36; M. CHMIELEWSKI, «Mistyka maryjna», 29; E. CUTOLO, *Maria*, 27; T.M. DĄBEK, «Mowa», 159; F. GRYGLEWICZ, «Obraz», 129; K. GRZESICA, «Specyfika», 69; S. GRZYBEK, *Wielbi dusza*, 9; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 172; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 64-68; H. LANGKAMMER, *Maryja*, 27; J. RATZINGER, «'Łaski pełna'», 104-108; ID., «Nawiedzenie», 133; ID., «*Redemptoris Mater*», 81; M. STROJECKI, «Posłuszeństwo», 83; E. SZYMANEK, «Chrystus», 190; A. TRONINA, «„Matka”», 67-79; M. WALUŚ, «Maryja», 71. Określenie Maryi jako *Zasłuchanej* w słowo Boże bądź jako *Dziewicy słuchającej* nie jest więc wcale przypadkowe; por. BENEDIKT XVI, *Verbum Domini*, 53; J. FLOREK, «Zasłuchana», 177; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 19; PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 29.

⁸⁹⁶ M. FILIPIAK, *Problematyka*, 104; „jeżeli oprzemy się na pismach Flawiusza Józefa, to musimy przyjąć, że zwłaszcza młodzież męska posiadała umiejętność czytania <...>” (F. WILLAM, *Życie*, 37); por. J. PATSCH, *Our Lady*, 31; E. SZYMANEK, «Środowisko Nowego Testamentu», 28; F. WILLAM, *Życie*, 36-37.

⁸⁹⁷ Z wychowaniem Jezusa Chrystusa było podobnie: „Św. Józef <...> wprowadzał Go w całość życia społecznego i kulturalnego, uczył zawodu i pracowitości, a także modlitwy i żydowskiego Prawa <...>” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 377); por. G. BARBAGLIO, *Jesús*, 89; R. CALIMANI, *Paolo*, 50; F.V. FILSON, *Geschichte*, 102; R.H. FULLER, «Jezus Chrystus», 262; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 99-100; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 25-26.34; J. KUDASIEWICZ, «Nowotestamentalne rozumienie», 46-52; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 280-282; J. MURPHY-O'CONNOR, *Gesù e Paolo*, 49; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 282-283; C.P. THIEDE, *Jésus*, 45.47-49; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 43; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 195-196.

odnosiło się do *hic et nunc*⁸⁹⁸. Stąd pytanie w Łk 1,34bc nie kompromituje i nie podważa ani dojrzałości Maryi, ani systemu edukacyjnego Izraela biblijnego. Wręcz przeciwnie – jest znakiem piastowania wysokich religijno-moralnych ideałów wiernej córki Izraela⁸⁹⁹. Tym bardziej pamiętajmy, iż Nazaret w czasach maryjnych, o czym powyżej wspominaliśmy, był jedynie małą wioską⁹⁰⁰. Wieś zaś, nawet biorąc pod uwagę istnienie pewnej formy unifikacji kulturowej ówczesnej Palestyny, zawsze była bardziej konserwatywna⁹⁰¹. A tego, iż w czasach rzymskich Nazaret był głównie wsią żydowską, dowodzą artefakty archeologiczne⁹⁰². Dowodem zaś religijno-narodowego patriotyzmu jego obywateli jest chociażby fakt ich udziału w Pierwszej Wojnie Żydowskiej (66-74)⁹⁰³. Gdy tymczasem mieszkańcy pobliskiego Seforis, w którym przeważnie panowały nastroje hellenofilskie, zaniechując podjęcia walki, pokojowo poddali się Rzymianom⁹⁰⁴. Dlatego też ani początkowo żydujące postępowanie rodowitego Galilejczyka i brata Pańskiego Jakuba (Dz 15,1-35; Ga 2,11-14)⁹⁰⁵, ani osiedlenie się przedstawicieli osiemnastego rodu kapłańskiego Hapissesa w Nazarecie (1Krn 24,15), po zburzeniu drugiej świątyni jerozolimskiej w 70 roku⁹⁰⁶, ani postawa pełna rezerwy wobec proponowanej przez faryzeuszów nowelizacji Halachy⁹⁰⁷, ani talmudyczna laudacja Galilejczyków jako ludzi dbających o swój honor⁹⁰⁸, nie były wcale przypadkowe.

⁸⁹⁸ Por. P. BENOIT, «Bulletin. Nouveau Testament», 130.

⁸⁹⁹ Por. Z. BESKUR, «Wiara», 9-10.

⁹⁰⁰ „W Nazarecie mieszkało tylko około trzystu osób” (R. WRIGHT, *Ewolucja Boga*, 271); por. G. HILION, «La Sainte Vierge», 44; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 283; C.P. THIEDE, *Jezus*, 46.

⁹⁰¹ „W odległym Nazarecie niewiele zapewne dawało się odczuć z hellenistycznych wpływów wielkiego świata” (J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 99); „<...> E. mieszkali w wioskach, unikali miast, z powodu zwykłego w nich zepsucia obyczajów i możliwej stąd moralnej zarazy dla siebie” (M. NOWODWORSKI, «Esseńczycy», 74); „Während die äußeren Lebensbedingungen wie Sozialordnung <...>, Handel, Technik oder Architektur <...> stark vom Hellenismus geprägt wurden, verhielt sich die überwiegend ländliche Bevölkerung kulturell und vor allem religiös konservativ. <...> Die Annahme eines 'halb heidnischen Galeläa' zur Zeit Jesu ist ein wissenschaftlicher Mythos, der endlich aufgegeben werden sollte” (R. RIESNER, *Jesus als Lehrer*, 207-209); por. J.D. CROSSAN, *Historyczny Jezus*, 49; W.R. HERZOG II, *Gesù*, 253; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 284; A. МЕНЬ, *Сын человеческий*, 53; A. ÖHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 60; R. RIESNER, *Jesus als Lehrer*, 207-210; Э. РЕНАН, *Жизнь Иисуса*, 138; S. WŁODARCZYK, *Dzieło*, 20-21; M. ВАЙС, «Языки Палестины», 37.40. Analogiczne zjawisko występowało także w Egipcie Ptolemeuszów: „zdecydowana większość Egipcjan, którzy mieszkali na wsiach, miało niewielki kontakt z Grekami <...>” (S.M. BURSTEIN, *Kleopatra*, 108); „<...> Aleksandria <...> stanowiła najaktywniejszy ośrodek greckiej literatury i nauki. Jednakże za jej bramami, wśród niższych warstw ludu koptyjskiego, życie Egiptu wraz z jego starożytną kulturą utrzymywało swoją własną egzystencję” (D. OLSZEWSKI, *Dzieje*, 64-65). Kolejną ilustracją konserwatywności wsi jest wzrost prostytucji żydowskiej w dziewiętnastowiecznym Królestwie Marokańskim. Jedną z przyczyn tego zjawiska była urbanizacja kraju: „Росту 'марокканской' проституции <...> способствовал <...> переход от традиционной жизни в сельской местности к городской <...>” (П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 252).

⁹⁰² Por. J.D. CROSSAN, *Historyczny Jezus*, 46-48; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 283; M. ROSIK, *Biblia*, 123; S. WŁODARCZYK, *Dzieło*, 20.

⁹⁰³ „жители <...> всегда стойко выдерживали всякое вражеское нападение” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 1009); por. И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 1009-1010; M. GOODMAN, «Galilean Judaism», 613-617.

⁹⁰⁴ Por. J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 99; J. MURPHY-O'CONNOR, *Gesù e Paolo*, 53; A. TRONINA, «Жизнь Святейшей Родзини», 43.

⁹⁰⁵ Por. J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 284.

⁹⁰⁶ Por. A. NEGEV (red.), *Encyklopedia*, 332; F. RIENECKER – G. MAIER (red.), *Lexikon zur Bibel*, 1131; C.P. THIEDE, *Jezus*, 46; A. TRONINA, «Жизнь Святейшей Родзини», 42.

⁹⁰⁷ Por. R. RIESNER, *Jesus als Lehrer*, 209.

⁹⁰⁸ Por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 39.

4.2.7. *Argument wywiedziony z sensus plenior wersetu Łk 1,34.* Ci, którzy wyznają niniejsze twierdzenie, częściowo trafiają w sedno. *Sensus plenior*, obok tzw. *quadrigi* Jana Kasjana (ok. 360-430)⁹⁰⁹, jest częścią składową naszych Ksiąg świętych: „W ich bowiem słowach <...> zawierają się liczne prawdy <...> często mają one myśl znacznie wyższą i głębiej ukrytą, aniżeli to zdają się wyrażać słowa tekstu <...>”⁹¹⁰. Przykładem tego, obok wspomnianego w pierwszym rozdziale wersetu Iz 7,14⁹¹¹, może być również wizja proroka Ezechiela dotycząca ożywienia wysuszonych kości (Ez 37,1-14), której *sens wyrazowy* – zapowiedź odrodzenia narodu wybranego znajdującego się na wygnaniu w Babilonii (597-539)⁹¹² – na poziomie *sensu pełniejszego* staje się również oznaką eschatologicznego zmartwychwstania umarłych (Dn 12,1-3)⁹¹³. Jednak naszym zdaniem, adepci obecnego argumentu nie uwzględniają w pełni treści prologu trzeciej ewangelii (Łk 1,1-4), który, wzorem literackich schematów starożytnej historiografii grecko-rzymskiej⁹¹⁴, ukazuje czytelnikowi metodologię hagiograficzną św. Łukasza⁹¹⁵, jaką, w ogólnych zarysach, moglibyśmy określić jako *metodę analizy i syntezy*⁹¹⁶. Postępowanie badawcze Łukasza polegało przecież na analitycznym badaniu źródeł – „παρηκολουθηκότι ἄνωθεν <...>” (Łk 1,3) – oraz na syntetycznym ich opracowaniu: „ἀκριβῶς καθεξῆς <...> γράψαι (Łk 1,3). I jeszcze jedno. Łukaszowa metoda badań sugerowała również opracowanie *całego* dostępnego materiału – πᾶσιν (Łk 1,3). Wprawdzie nie wiemy dokładnie, do jakiego czasownika odnosi się przymiotnik πᾶν. Zdania tłumaczy są zróżnicowane. Jedni widzą w nim dopełnienie czasownika παρακολουθέω, drudzy – γράφω: „Dlatego też i ja, dostojny Teofilu, postanowiłem *zbadać dokładnie wszystko* i opisać ci według kolejności”⁹¹⁷; „postanowiłem więc i ja prześledzić, a następnie od początku, *wszystko*, dokładnie i po kolei *opisać* ci, najdostojniejszy Teofilu”⁹¹⁸. Która wersja jest lepsza? Syntaktycznie obie są dobre.

⁹⁰⁹ Por. K. KOWALIK, *Wejrzał na nicłość*, 44-45.

⁹¹⁰ LEON XIII, *Providentissimus Deus*, 39; por. A. FERNÁNDEZ, «Sentido», 299-306; T. JELONEK, *Mesjanizm*, 154; J. STĘPIEŃ, «Sens biblijny», 504; E.F. SUTCLIFFE, «The Plenary Sense», 333-343.

⁹¹¹ Por. J. DROZD, *Maryja*, 72; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 61; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 36; H. LEMPA, «Almah», 46.48-49.51-53; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 29-30; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 104-107.

⁹¹² „This vision refers to the revival of the defunct nation of Israel, hopelessly scattered in exile” (E. POWER – E. MAY, «Ezekiel», 646); por. L. BOADT, «Księga Ezechiela», 771; A. LACOCQUE, «Ze śmierci», 193-221; *Pismo Święte*, 1912-1913; E. POWER – E. MAY, «Ezekiel», 646.

⁹¹³ „Pierwsi komentatorzy, zarówno chrześcijańscy, jak i rabiniczni <...> u Ez 37 widzieli usprawiedliwienie wiary w zmartwychwstanie umarłych” (A. LACOCQUE, «Ze śmierci», 210); „vision <...> may be said to prepare providentially for later revelation on the resurrection of the dead” (E. POWER – E. MAY, «Ezekiel», 646).

⁹¹⁴ „Ewangelia rozpoczyna się prologiem, którego słownictwo i styl przypomina wstępy komponowane przez historyków epoki hellenistycznej” (*Pismo Święte*, 2255); por. D. DORMEYER, *Das Lukasevangelium*, 14; J.B. GREEN, *The Gospel*, 33-34; L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 29; I.H. MARSHALL, *The Gospel*, 39; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 79-80; *Pismo Święte*, 2255.

⁹¹⁵ „W <...> prologu Łukasz informuje czytelnika o swoich zamiarach i sposobie ich realizacji” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 82); por. *Pismo Święte*, 2255; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 79.

⁹¹⁶ Por. J. MAJKA, *Metodologia nauk teologicznych*, 60-63.

⁹¹⁷ *Ewangelia*, K. ROMANIUK (red.), 9; por. D. DORMEYER, *Das Lukasevangelium*, 14; J. ERNST, *Das Evangelium*, 37; J.B. GREEN, *The Gospel*, 33; L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 27.

⁹¹⁸ F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 79.

Oczywiście translator owego wersu, chcąc nie chcąc, musi dokonać wyboru. Staje więc przed pewnym dylematem i doświadcza tzw. *udręka tłumacza*⁹¹⁹. A perykopa Łk 1,1-4 jako przynależąca do grupy tekstów trudno przetłumaczalnych wcale mu ich nie oszczędza⁹²⁰. Naszym celem merytorycznym bardziej odpowiadałaby druga wersja, czyli ta, która przymiotnik *πᾶν* traktuje jako przysłówek pochodny od czasownika *γράφω*. Skoro więc Łukasz postanowił *wszystko opisać*, to czemu ani jednym słowem nie wspomniał o przedanuncjacyjnym ślubie trwałego dziewictwa Maryi? W tym wypadku odpowiedź jest nader prosta: nic o nim nie wiedział. Bo gdyby wiedział, a nie napisał, to nie mógłby opisać wszystkiego. A to z kolei byłoby sprzeczne z jego metodologią skryptualistyczną. Żebyśmy jednak nie byli posądzeni o tendencyjność, zastanówmy się również i nad tą pierwszą wersją przekładu Łk 1,3 – odnoszącą *adiectivum πᾶν* do czasownika *παρακολουθέω*. Niewątpliwie *zbadanie wszystkiego* nie jest równoznaczne z *opisaniem wszystkiego*. Ale z drugiej strony, jeżeli Łukasz o takim czymś jak przedanuncjacyjny ślub stałego panieństwa Maryi wiedział, to dlaczego o tym nie napisał? Przecież starożytna grecka technika literacka, polegająca na szczegółowym wykazaniu życiorysu, myśli lub uczuć bohatera⁹²¹, nie była mu wcale obca⁹²². Dobitym dowodem na to są chociażby szczegółowe opisy postaci starca Symeona i prorokini Anny (Łk 2,25-27.36-38)⁹²³. Czyżby uważał to za mało istotne? Tak czy owak stoimy przed faktem dokonanym: w perykopie Łk 1,5 – 2,52 nie ma mowy *apertis verbis* o żadnym uprzednio do zwiastowania złożonym ślubie wiekiustego dziewictwa Maryi. Pośrednim tego dowodem jest również argumentacja zwolenników obecnego umotywowania, które wcale nie byłoby możliwe, gdyby uzasadnienie pytania Maryi w Łk 1,34c było wyrażone klarownie, albowiem do zaistnienia *sensus plenior*, oprócz boskiego zamiaru, wymagany jest również chociażby minimalny stopień tajemniczości danego tekstu⁹²⁴. A więc zwolennicy obecnego argumentu mają rację przynajmniej w kwestii niejasności tekstu. Wykazanie zaś zamiaru Bożego w ukryciu w wersecie Łk 1,34 *sensu pleniuszego* nie jest wprost oczywiste, jako że każde wyodrębnienie tego ostatniego, podobnie jak i w przypadku cnoty wiary⁹²⁵, musi uwzględniać organiczną jedność ekonomii zbawienia, czyli nie tylko Nowy, ale też i Stary Testament, a nawet eschatologię⁹²⁶. Zagadnienie dziewictwa

⁹¹⁹ Por. P. RICŒUR, *Apie vertimq*, 7-15.

⁹²⁰ Por. L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 29; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 79.

⁹²¹ Por. E. AUERBACH, *Mimesis*, 7-30; D. DIKEVIČIUS, „Kaip?!“, 28; D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 108-109.

⁹²² „u Łukasza – spotykają się <...> dwa sposoby pisania: żydowski (wschodni) i helleński (grecki)” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 345).

⁹²³ Por. F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 184.190.

⁹²⁴ Por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 54; H. LEMPA, «Almah», 51; J. STĘPIEŃ, «Sens biblijny», 504; E.F. SUTCLIFFE, «The Plenary Sense», 338-339.

⁹²⁵ „Wiara <...> pochodzi <...> z przeszłości <...> i <...> z przyszłości <...>” (FRANCISZEK, *Lumen fidei*, 7).

⁹²⁶ „<...> Nowy bez Starego jest jak dom bez fundamentu, a Stary bez Nowego – jak dom bez dachu <...>” (D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 113); „*sensus plenior* <...> można zgłębiać na podstawie związków pomiędzy historią zbawienia i jej spełnieniem w osobie Jezusa <...>” (L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 29); por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 54;

Maryi wyrażonego w Łk 1,34 nie stanowi żadnego wyjątku: „staje się ono dopiero wtedy zrozumiałe, kiedy rozpatrzemy jego wewnętrzne znaczenie teologiczne <...> w całości dzieła zbawienia”⁹²⁷. A Stary Testament, o czym już wielokrotnie pisaliśmy, był przecież prorodzinnie ukierunkowany. Z kolei wymiar eschatologiczny historii zbawienia, chociaż jest prodziejowy (Mt 22,30; Łk 18,29), nie jest jednak proślubowy⁹²⁸. Stąd naszym zdaniem *sensus plenior* wersetu Łk 1,34 nie jest odpowiednią przesłanką do wnioskowania zwolenników przedanuncjacyjnego ślubu stałego panieństwa Maryi. Dostrzeżenie w Łk 1,34 proślubowych tendencji Maryi byłoby raczej równoznaczne z nadaniem Łk 1,34 *sensu przystosowanego* – *sensus accomodatus*, który z sensem zamierzonym przez autora boskiego i ludzkiego nie ma nic wspólnego⁹²⁹.

4.2.8. *Argument wywiedziony z ustępu Łk 1,34 jako glosy*. Wstępne twierdzenie zwolenników obecnego argumentu jest poprawne. Istotnie, na przełomie XIX i XX wieków tacy autorzy protestancy, jak H. Usener, H. J. Holtzmann, J. Hillmann, F. Kattenbusch, H. Weinel, A. von Harnack etc., zaczęli powątpiewać w integralność literacką perykopy zwiastowania Maryi⁹³⁰. Ich zdaniem pierwotna wersja tekstu Łk 1,26-38 była co najmniej kilka wersetów krótsza⁹³¹. Nieoryginalne dodatki, do których zaliczano również pytanie Maryi, wyszły dopiero spod pióra jakiegoś późniejszego skryby, np. jednego z kopistów lub redaktorów trzeciej ewangelii bądź samego Łukasza⁹³². Owe poglądy znalazły swoich wyznawców nawet wśród badaczy katolickich⁹³³. Jednakże naszym zdaniem sympatycy niniejszego uzasadnienia nie uwzględniają

J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 28; C. MAGGIONI, «Annunciazione e Liturgia», 461; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 29; J. STĘPIEŃ, «Sens biblijny», 504.

⁹²⁷ L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 129.

⁹²⁸ Por. A. BAUM, «Dziewica», 289; P. NEHRING, *Dlaczego dziewictwo?*, 14; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 44.

⁹²⁹ Por. O. GARCÍA DE LA FUENTE, «Sensi biblici», 384; J. STĘPIEŃ, «Sens biblijny», 505.

⁹³⁰ Por. B. BRINKMANN, «Die Jungfauengeburt», 327; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 100; I. CECCHETTI, «Annunciazione», 1383; J. ERNST, *Das Evangelium*, 52; J.A. FITZMYER, *The Gospel*, 336; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 27; H. GUNKEL, *Zum religionsgeschichtlichen Verständnis*, 68; A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 53-57; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 3; U. HOLZMEISTER, «Quomodo fiet istud», 70; E. KLOSTERMANN, *Das Lukasevangelium*, 14; J. KÜRZINGER, «Jungfrauengeburt», 684; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 69; J.G. MACHEN, *The Virgin Birth*, 120; J. MCHUGH, *Maryja*, 212; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 108; J. NOLLAND, *Luke 1-9:20*, 41; J. REUMANN, «Maria», 132-133; M. ROSIK, «Mariologia», 305; G.I. SÖLL, *Storia*, 41; E. VALLAURI, «L'esegesi», 462; H. VOGELS, «Zur Textgeschichte», 256; J.M. VOSTE, *De conceptione*, 41; H. WEINEL, «Die Auslegung», 37-39; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 213-214.

⁹³¹ Por. B. BRINKMANN, «Die Jungfauengeburt», 327; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 17-26; K. GRZESICA, «Specyfika», 66-67; J.G. MACHEN, *The Virgin Birth*, 120; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 108; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 82; H. WEINEL, «Die Auslegung», 37-39.

⁹³² Por. D.L. BOCK, *Luke 1:1-9:50*, 119; F. BOVON, *Vangelo di Luca*, 86; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 100; J. CANTINAT, «Le propos», 18; I. CECCHETTI, «Annunciazione», 1383; P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 73.81.89; E.E. ELLIS, *The Gospel*, 71; J. ERNST, *Das Evangelium*, 52; J.A. FITZMYER, *The Gospel*, 336-337; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 26; ID., «Virgin», 8; W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 57-58; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 1-2; E. KLOSTERMANN, *Das Lukasevangelium*, 14; R. LAURENTIN, *Matka Pana*, 281; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 108; J. NOLLAND, *Luke 1-9:20*, 41; M.M. PAZDAN, «Mary», 585; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 82.95-96; J. REUMANN, «Maria», 132-133; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 245; M. ROSIK, «Mariologia», 305; G. SCHNEIDER, «Lk 1, 34», 257-258; H.E.W. TURNER, «The Virgin Birth», 13.

⁹³³ Por. K. GRZESICA, «Specyfika», 66.

w pełni wszystkich aspektów powyższego zagadnienia. Po pierwsze, nie biorą pod uwagę tego, iż na zaliczeniu wersetu Łk 1,34 lub jego części Łk 1,34c do grupy zwrotów nieautentycznych perykopy Łk 1,26-38 nie zaważyły jego proślubowe właściwości, lecz uprzednie poglądy wyżej wspomnianych autorów⁹³⁴. A były to przecież zapatrywania o światopoglądzie pełnym filozoficzno-pozytywistycznych uprzedzeń wobec wszystkiego, co miało nadprzyrodzony charakter w Biblii⁹³⁵. Nic więc dziwnego, że werset uwypuklający prawdę o cudownym poczęciu Jezusa Chrystusa stał się obiektem ich krytyki⁹³⁶. Innymi słowy, głównym zamiarem wymienionych wyżej autorów było wykazanie, iż w pierwotnej wersji perykopy Łk 1,26-38 była mowa jedynie o naturalnym poczęciu Jezusa Chrystusa⁹³⁷. Bez eliminacji wersetu Łk 1,34, wprowadzającego odpowiedź Gabriela (Łk 1,35-37) – ewidentną deklarację dziewiczego poczęcia Maryi, byłoby to absolutnie niemożliwe⁹³⁸. Po drugie, zwolennicy obecnego argumentu nie biorą pod uwagę tego, że na przyznanie pytaniu Maryi statusu glosy wpłynęło również świadectwo dwóch łacińskich manuskryptów z V wieku – b (*Codex Veronensis*) i e (*Codex Palatinus*), które zamiast wersetu Łk 1,34 podają wers Łk 1,38⁹³⁹. Po trzecie, warto byłoby pamiętać, iż do podważania autentyczności wersetu Łk 1,34, oprócz jego rzekomej sprzeczności z wersem Łk 1,27 (dlaczego niewiasta poślubiona pyta o sposób poczęcia zapowiedzianego dziecka!?)⁹⁴⁰, przyczyniły się również inne względy stylistyczne⁹⁴¹. Oto trzy ilustracje. 1) Na

⁹³⁴ Por. J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 222.

⁹³⁵ „Protestantyzm XIX-wieczny był pod przemożnym wpływem poglądów głoszonych przez przedstawicieli <...> racjonalizmu <...> naturalizmu <...>” (S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 26); por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 26-27; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 3; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 57; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 26; L. SCHEFFCZYK, «Dziewicze narodziny», 46; ID., *Maryja*, 28.121; E. VALLAURI, «L'esegesi», 462.

⁹³⁶ „Na początku XIX wieku Jefferson stworzył edycję Biblii nazywaną Biblią Jeffersona. Pozbawił ją wszystkich aluzji do spraw nadprzyrodzonych. Znikło Zmartwychwstanie. Znikł cud rozmnożenia chleba i ryb. Znikły narodziny z dziewicy” (A.J. JACOBS, *Rok biblijnego życia*, 382). Dzisiaj jest podobnie: „Obecnie można czasami przeczytać, że dziewictwo Maryi to wyraz Jej otwartości w odniesieniu do Boga <...> Nie należy jej jednak rozumieć w sensie 'biologicznym'” (L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 38); por. P. BENOIT, «Bulletin. Nouveau Testament», 129-130; J. KÜRZINGER, «Jungfrauengeburt», 684; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 34.38-39.115-117.

⁹³⁷ „Ob Lucas selbst nachträglich oder ein Interpolator die Jungfrauengeburt in das Evangelium eingestellt hat, lässt sich nicht entscheiden” (A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 57); „Welche Gründe dafür sprechen, dass Lc I und 2 ursprünglich die Geburt aus der Jungfrau nicht enthalten haben, wie sie ganz unbefangen von Jesu Eltern und Vater sprechen, braucht hier nicht wiederholt zu werden” (H. WEINEL, «Die Auslegung», 37); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 17; J. ERNST, *Das Evangelium*, 52; J. KÜRZINGER, «Jungfrauengeburt», 684; J.G. MACHEN, *The Virgin Birth*, 119; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 115-117.

⁹³⁸ Por. J. KÜRZINGER, «Jungfrauengeburt», 684-685.

⁹³⁹ „Nun hat der altlateinische Text b an dieser Stelle : ecce ancilla domini, contingat mihi secundum verbum tuum, was bei ihm in V. 38a fehlt. Die Mischtext e bestätigt die Lesart von b” (W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 57); por. B. BRINKMANN, «Die Jungfrauengeburt», 327-332; R.E. BROWN, *La nascita*, 386; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 23; E.E. ELLIS, *The Gospel*, 71; W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 57-58; H. GUY, «The Virgin Birth», 157; J.G. MACHEN, *The Virgin Birth*, 120-121; I.H. MARSHALL, *The Gospel*, 69; J. MCHUGH, *Maryja*, 212; *Novum Testamentum Graece*, NESTLE – ALAND (red.), 714; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 95; B.H. STREETER, *The Four Gospels*, 267-268; H. VOGELS, «Zur Textgeschichte», 256-257.

⁹⁴⁰ „Maria wundert sich nicht darüber, dass ihr Sohn der Messias sein wird, sondern darüber, dass sie überhaupt einen Sohn gebären wird <...> Das ist <...> völlig unverständlich <...>” (A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 55); por. A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 55; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 94-95.

nieautentyczność wersetu Łk 1,34 wskazuje obecność spójnika ἐπεὶ – *hapax legomenon* dwutomowego dzieła Łukaszowego. Łukasz przecież odznaczał się stałością w używaniu partykuł⁹⁴². 2) Nieoryginalność wersetu Łk 1,34 poświadcza również Łukaszowy wizerunek Maryi jako niewiasty milczącej. Ona słucha, rozważa oraz przechowuje w pamięci wszystkie słowa i wydarzenia jakie miały miejsce w jej życiu, ale nigdzie, oprócz Łk 1,38, nie zabiera głosu⁹⁴³. 3) Na późniejsze pochodzenie tekstu Łk 1,34 wskazuje także brak podjętych sankcji wobec Maryi. Skoro niedowiarstwo Zachariasz zostało ukarane, to niedowiarstwo Maryi, czego wyrazem jest jej pytanie, też musiałyby być analogicznie potraktowane⁹⁴⁴. Po czwarte, nie wolno przeoczyć także faktu, że niektórzy autorzy, próbując rozwikłać trudności wynikające z pytania niewiasty zamężnej o poczęcie dziecka, nie przyznawali rangi glosy wersetowi Łk 1,34, lecz frazie Łk 1,27. Przy takim objaśnieniu tekstu zwiastowanie Maryi miałyby miejsce jeszcze przed ślubem z Józefem, co w pełni uzasadniałoby jej pytanie o sposób poczęcia dziecka zapowiedzianego przez anioła Gabriela⁹⁴⁵. Po piąte, pamiętajmy, iż nie wszyscy, którzy uważali werset Łk 1,34 za późniejszy wtwór, dostrzegali w nim odniesienie do przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa Maryi⁹⁴⁶, chociaż takich też nie brakowało. Jednym z nich był np. znamienity niemiecki teolog, najlepszy ówczesny znawcy historii Kościoła starożytnego oraz prominentny przedstawiciel teologii liberalnej, Adolf von Harnack (1851-1930)⁹⁴⁷, którego zdaniem aspekt niedokonany czasownika γινώσκω być może został użyty w celu nawiązania do stałego dziewictwa Maryi⁹⁴⁸. Jednakże niech nie ujdzie naszej uwadze tryb przypuszczający cytowanej wypowiedzi: „scheint nahe zu liegen, dass <...>”. Co moglibyśmy przetłumaczyć jako *wydaje się, że*. Po szóste, uwzględnijmy także i to, że dostrzeżenie w tekście Łk 1,34 referencji do przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa Maryi byłoby równoznaczne z uznaniem

⁹⁴¹ „Ein verfehelter <...> Versuch wurde von A. v. Harnack unternommen, der mit literarkritischen Argumenten aus dem lukanischen Bericht die auf die Jungfrauengeburt hinweisenden Stellen <...> als sekundäre Zusätze streichen wollte <...>” (J. KÜRZINGER, «Jungfrauengeburt», 684); por. H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 82-83.

⁹⁴² „Bei der Constanz des Partikelgebrauchs im Lucasevangelium ist <...> das ἐπεὶ geradezu verräterisch” (A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 53); por. P.F. CEUPPENS, *Theologia biblica*, 86; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 18.21-22; W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 58; A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 53; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 17; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 95; J.M. VOSTE, *De conceptione*, 42.

⁹⁴³ „Das Bild der Maria in c. I und c. 2, I-39 des Lucas wird erst dann eindeutig, wenn man ihr sowohl die Rede I, 34 als den sog. Lobgesang <...> nimmt: sie spricht nicht <...>” (A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 56); por. A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 56.

⁹⁴⁴ „Die Verwunderung der Maria ist zugleich ein Zweifel, also Unglaube. <...> wenn er es ihr in den Mund gelegt hat, so musste er zeigen, dass sie dafür gestraft worden ist” (A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 55); por. H. GUNKEL, *Zum religionsgeschichtlichen Verständnis*, 68; A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 55-56; H. WEINEL, «Die Auslegung», 37-38.

⁹⁴⁵ „ist diese Frage verwunderlich; denn so scheint eine Nichtverlobte zu sprechen. Daher entsteht der Verdacht, der Hinweis auf Joseph in V. 27 könnte redaktionelle Notiz sein <...>” (W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 57); por. B. BRINKMANN, «Die Jungfrauengeburt», 327-328.331.

⁹⁴⁶ „Der Hinweis der katholischen Exegese auf ein Gelübde immerwährender Keuschheit ist eine dogmatisch bestimmte Verlegensheitsauskunft” (W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 57).

⁹⁴⁷ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 166; S.J. GRENZ – R.E. OLSON, *20th – Century Theology*, 51.59-60; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 262; W. PAUCK, «Harnack», 711-712.

⁹⁴⁸ „Auf das sehr auffallende Präsens γινώσκω will ich nicht eingehen; die Annahme scheint nahe zu liegen, dass es in Hinblick auf eine beständige Jungfrauschafft geschrieben ist” (A. HARNACK, «Zu Lc I, 34. 35.», 55).

anachronizmu. A to wiązałoby się nieodzownie z podważeniem autorytetu samej metody historyczno-krytycznej, na co jej zwolennicy, rzecz jasna, żadną miarą nie mogli sobie pozwolić. Po siódme, miejmy też w świadomości, że wielu autorów protestanckich, broniąc oryginalności wersetu Łk 1,34⁹⁴⁹, wcale nie popierało proślubowego jego objaśnienia. Podsumowując powyższą kontrargumentację, należy stwierdzić, iż siła dowodowa argumentu wywiedzionego z wersetu Łk 1,34 jako głosy jest bardzo słaba.

4.2.9. *Argument wywiedziony z użycia hebrajskiej konstrukcji gramatycznej מן אשר לא jako odpowiednika greckiego spójnika przyczynowego ἐπεὶ oraz negacji οὐ.* Naszym zdaniem zwolennicy obecnego argumentu nie liczą się z następującymi faktami. Po pierwsze, musimy pamiętać, o czym już zresztą powyżej wspominaliśmy, iż po dziś dzień nie dysponujemy żadnymi starożytnymi hebrajskimi lub aramejskimi rękopisami perykopy Łk 1,5 – 2,52⁹⁵⁰. Po drugie, najstarszy semicki przekład – *Peschitta* – jest dwuznaczny, albowiem syryjski tekst uzasadnienia pytania Maryi może odnosić się równie dobrze do jej terażniejszości (*quoniam vir non cognoscit me*), jak i do jej przeszłości (*quoniam vir non cognovit me*)⁹⁵¹. Po trzecie, współczesne przekłady hebrajskie Nowego Testamentu przy oddawaniu wersetu Łk 1,34 nie używają proponowanej przez reprezentantów obecnego argumentu hebrajskiej konstrukcji gramatycznej מן אשר לא. Oto dwie bardzo wymowne i wyraziste ilustracje. Pierwsza pochodzi z przekładu dokonanego przez dwóch konwertytów chrześcijańskich z judaizmu – wilnianina Izaaka Edwarda Salkinsona (1820-1883) i warszawiaka Christiana Dawida Ginsburga (1831-1914)⁹⁵²: „רותאמ מרים אל המלאך איכה תהיה כזאת ואני אינני ידעת איש”⁹⁵³. Druga z kolei jest dziełem wspaniałego protestanckiego hebraisty i asyriologa niemieckiego Franza Juliusa Delitzscha (1813-1890)⁹⁵⁴: „ותאמר מרים אל המלאך איך יהיה הדבר הזה ואני אינני ידעת איש”. Po czwarte, nigdzie w Starym Testamencie zwrot מן אשר (מאשר) nie przyjmuje znaczenia *bez (tego), że* (Wj 5,11; 29,27; Kpł 14,30; Lb 6,11; Joz 10,11; Sdz 16,30; Rt 2,9; 2Sm 18,8; 2Krl 6,16; 1Krn 17,13; Est 4,11; Koh 3,22; Iz 43,4; 47,13; Jr 40,7). Po piąte, nigdy w *Septuagincie* sformułowanie מן אשר (מאשר) nie jest oddawane za pomocą spójnika przyczynowego ἐπεὶ. Po szóste, rzeczywiście hebrajska

⁹⁴⁹ „<...> A. Hilgenfeld und C. Clemen sowie H. Gunkel lehnten die gewagten Operationen Harnacks, seiner Vorgänger und Nachfolger, als unbegründet und willkürlich ab” (B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 101); por. B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 101; J. CANTINAT, «Le propos», 18.

⁹⁵⁰ Por. F. KLONIECKI, «Starożytne przekłady», 532-545; A. PASSONI DELL'ACQUA, «Versioni», 359-367.

⁹⁵¹ „Den Peschittatext habe ich schon mehrfach angeführt. Er lautet <...> was meines Erachtens nichts anderes heissen kann als 'ich habe keinen Mann arkannt' oder allenfalls – wenn man so will – 'ich kenne keinen Mann' <...>” (H. QUECKE, «Lk 1,34», 513); por. H. QUECKE, «Lk 1,34», 513; ID., «Lk 1,34», 85-86. Np. J.M. Magiera – jeden z najlepszych współczesnych znawców starożytnego języka syryjskiego Łk 1,34 tłumaczy następująco: „Mary said to the angel: 'How cant his be? Because no man has known me'” (*Aramaic Peshitta*, J.M. MAGIERA (red.), 148).

⁹⁵² Por. ED., «Ginsburg, Christian Dawid», 581-582; E. KAGAN, «Salkinson, Isaac Edward», 687; P.E. LAPIDE, *Hebräisch*, 110-112.

⁹⁵³ Por. *Das Neue Testament*, 109-110.

⁹⁵⁴ Por. M. BREUER – ED., «Delitzsch, Franz», 1474-1475; P.E. LAPIDE, *Hebräisch*, 99-107; M. ROSIK, *Ewangelia*, 5.

partykuła przeczenia לֹא może nadać pewnemu stwierdzeniu znaczenie absolutne⁹⁵⁵. Tak to jest na przykład w wypadku zakazu dotyczącego spożywania owoców drzewa poznania dobra i zła: „<...> לֹא תֹאכַל” (Rdz 2,17). Był to zakaz całkowity i niepodważalny. Nie zawsze jednak jest tak. Oto jeden z wielu możliwych wzorów. Niepłodność Sary nie była przecież permanentna (Rdz 21,1-2), atoli na jej oznaczenie została użyta również partykuła negacyjna לֹא: „<...> לֹא יִלְדָה לוֹ” (Rdz 16,1). Poza tym, gdyby Maryi rzeczywiście chodziło o dziewictwo wcześniej ślubowane, to czy nie lepiej by było, gdy hipotetyczny tekst semicki zamiast לֹא posiadał אַל – zwykłą partykułę negacyjną wyrażającą ideę negacji wolitywnej⁹⁵⁶. Innymi słowy, złożoność zagadnienia wskazuje na to, iż uzasadnienia obecnego argumentu są mocno naciągane: nie można materializować tekstu biblijnego, pytając jak anioł wyglądał bądź w jakim języku przemawiał⁹⁵⁷.

4.2.10. *Argument wywiedziony z hebrajskiego czasownika יָדַע jako odpowiednika greckiego γινώσκω*. Niniejszy argument, parafrazując słowa Józefa Stalina (1878-1953), można byłoby skwitować w sposób następujący: nie ma tekstu, nie ma problemu⁹⁵⁸. Z tym się zgadzają nawet niektórzy zagorzali zwolennicy hipotezy⁹⁵⁹. My jednak postanowiliśmy spróbować działać inaczej. A mianowicie dać się przekonać logice rozumowania zwolenników obecnego dowodu i uznać: rzeczywiście grecki tekst Łk 1,34c jest jedynie nieudolnym tłumaczeniem hebrajskiego lub aramejskiego oryginału⁹⁶⁰. Co zatem pociągnie za sobą przyznanie im racji? Naszym zdaniem, przyniesie to skutek odwrotny. Wprowadzenie semickich form gramatycznych typu יָדַעַתִּי lub יָדַעַתִּי przyczynia się jedynie do powielania problemów. Oczywiście z jednej strony mogą owe formy odnosić się do bliżej niezdefiniowanej przyszłości, a nawet nieskończoności (Rdz 4,9; 12,11; 22,12; 27,2; 48,19; Ps 139,14). Z drugiej strony natomiast mogą one również dotyczyć przeszłości. Oto dwa wymowne przykłady. W tekście Rdz 28,16 forma czasownika w pierwszej osobie liczby pojedynczej יָדַעַתִּי została użyta na oznaczenie uprzedniej niewiedzy

⁹⁵⁵ Por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 378-379; P. JOÜON – T. MURAOKA, *A Grammar*, I-II, 333; ID., *A Grammar*, III, 602-603.

⁹⁵⁶ Por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 61-62; P. JOÜON – T. MURAOKA, *A Grammar*, III, 603-604; R. MEYER, *Gramática*, 295.345.

⁹⁵⁷ Por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 338-339.

⁹⁵⁸ „In Wirklichkeit gibt es <...> kein altes Manuskript mit auch nur einer einzigen Zeile des Neuen Testaments, das in Hebräisch geschrieben wurde” (M.L. BROWN, *Handbuch Judentum*, 168-169); por. M.L. BROWN, *Handbuch Judentum*, 168-174. A *Peschitta*? W tym wypadku *Peschitta* nie wchodzi w grę. Jest to bowiem semicki przekład dokonany z greki: „fast alle Bibelwissenschaftler erkennen in diesem aramäischen Neuen Testament, *Peschitta* genannt, eine *Übersetzung* des griechischen Neuen Testament, keine Kopie eines vermuteten ursprünglichen aramäischen Neuen Testaments” (M.L. BROWN, *Handbuch Judentum*, 175); por. K. ALAND – B. ALAND, *The Text*, 194-197; M.L. BROWN, *Handbuch Judentum*, 175-179; F. KLONIECKI, «Starożytnie przekłady», 537; A. PASSONI DELL’ACQUA, «Versioni», 362.

⁹⁵⁹ „Wir sind nur auf den griechischen Text angewiesen” (J. PATSCH, «Nochmals: Die Engelsbotschaft», 23).

⁹⁶⁰ „Egzegeci przyjmują bez większych trudności, iż źródła te były pisane w języku aramejskim lub hebrajskim. Zostały ona przetłumaczone na język grecki” (S. WŁODARCZYK, «Maryja», 79); por. S. WŁODARCZYK, «Maryja», 79.

Jakuba o obecności Boga w miejscu znajdującym się między Beer-Szebą a Charanem: „לא ידעתי, וראנכי” – *a ja nie wiedziałem*⁹⁶¹. Przykład drugi dotyczy wersu Lb 31,17, w którym forma imiesłowa rodzaju żeńskiego liczby pojedynczej ידעת odnosi się do kobiety mającej wcześniejsze doświadczenie współżycia z mężczyzną: „<...> וכל אשה ידעת איש” – *i każdą kobietę poznającą mężczyznę*. Większość tłumaczeń zwrot ידעת איש oddaje za pomocą zdania podrzędnego wprowadzonego zaimkiem przymiotnym. Przykładowo *Biblia Gdańska* tłumaczy to tak: „i każdą niewiastę, która poznała męża <...>”. A w *Biblii Tysiąclecia*, by podkreślić wcześniejsze współżycie seksualne, dodano nawet przysłówkę czasu: „a spośród kobiet te, które *już* obcowały z mężczyzną”⁹⁶². Innymi słowy, zastępowanie greckiego czasownika γινώσκω za pomocą werbów semickich ידעתי lub ידעת nie tylko niczego nie dowodzi, lecz i podważa rozumowanie zwolenników obecnego argumentu, albowiem uzasadnienie pytania Maryi mogłoby w takim razie dotyczyć także przeszłości: jak to będzie, skoro męża nie poznałam, czyli być świadectwem jedynie *virginitas ante partum Mariae*. Poza tym analogiczne semityzujące przekształcenia perykopy zwiastowania Łk 1,26-38, które miały miejsce w 1909 r. (S.K. Landersdorfer), doprowadziły jedynie do wznowienia *hipotezy poczęcia dokonanego*⁹⁶³, według której Maryja, słuchając przesłania anielskiego po hebrajsku lub po aramejsku, zrozumiała, że oznajmia ono już dokonane poczęcie, dlatego pełna zdziwienia oświadczyła: jak to możliwe, przecież ja nie współżyłam z mężem⁹⁶⁴.

4.2.11. *Argument wywiedziony z braku przysłówka czasu οὔπω w wersji Łk 1,34*. Argumentacja zwolenników obecnego dowodu jest bardzo wnikliwa. Rzeczywiście wtrącenie greckiego adverbium czasu οὔπω – *jeszcze nie* – nadałoby pytaniu Maryi jednoznaczny charakter i byłoby od razu wiadomo, iż adresatce zwiastowania chodziło jedynie i wyłącznie o dziewictwo tymczasowe: „Jak to będzie, skoro męża [jeszcze] nie znam?”⁹⁶⁵. Dlatego wysuwane są przeróżne argumenty usprawiedliwiające nieobecność owego przysłówka. Oto dwa najbardziej rozpowszechnione: 1) argument wysnuty z właściwości starożytnych języków semickich i 2) argument dotyczący używania współczesnej mowy potocznej. Pierwszy głosi, że tekst

⁹⁶¹ Paralelny wzór mamy w Rt 2,11.

⁹⁶² Analogiczny przykład znajdujemy w Sdz 21,11.

⁹⁶³ Jej autorstwo zazwyczaj jest przypisywane Kardynałowi Tomaszowi Kajetanowi OP (1469-1534) – sławnemu adwersarzowi Martina Luthera i gorliwemu kontreformatorowi; por. O. BARDENHEWER, «Zur Geschichte», 21-22; J.B. BAUER, «Philologische Bemerkungen», 536; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 101; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 2-3.52; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 108; J. MCHUGH, *Maryja*, 227; E. VALLAURI, «L'annunciazione», 310-311; ID., «L'esegesi», 461.

⁹⁶⁴ Por. G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 109; B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 101-102; J. CANTINAT, *La Madonna*, 62-63; A. FEUILLET, «La Vierge», 29; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 108.118; J. GALOT, *Maria*, 144; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 58; S. LANDERSDORFER, «Bemerkungen», 30-48; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 70; J. MCHUGH, *Maryja*, 227; A. SERRA, «Vergine», 1298; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 312-313; M. ZERWICK, «Verginità di Maria», 1135

⁹⁶⁵ *Nowy Testament*, R. POPOWSKI (red.), 76; por. R. POPOWSKI – L. COLEMAN, *Nowy Testament*, 138.

oryginalny Łk 1,5 – 2,52 był napisany w jednym ze starożytnych języków semickich – po hebrajsku lub po aramejsku⁹⁶⁶, który w przeciwieństwie do biblijnej greki nie miał tak wielkich możliwości precyzowania. O dokładnym znaczeniu poszczególnych zdań lub wyrazów decydował najbliższy kontekst literacki. Dla drugiego argumentu natomiast podstawą wyciągania wniosków jest fakt, iż we współczesnej mowie potocznej również występuje zjawisko elipsy przysłówka *jeszcze*. Stąd np. na pytanie: „Czy podróżujesz?”, osoba nie mająca jeszcze dowodu osobistego raczej odpowie: „Nie, nie mam paszportu”, niż: „Nie, *jeszcze* nie mam paszportu”⁹⁶⁷. Oczywiście takie wnioskowanie, szczególnie pierwsze, jest po części uzasadnione, gdyż w *Septuagincie* rzeczywiście napotykamy przykłady doprecyzowania tekstu hebrajskiego. Oto ilustracja. Hebrajska wersja rozkazu wydanego Hebrajczykom przez nieprzychylnego im faraona: „כֹּה אָמַר פַּרְעֹה אֵינֹנִי נֹתֵן לָכֶם תַּבֵּן” (Wj 5,10), uściślona przez dodanie przysłówka οὐκέτι – *więcej (nie)*, po grecku brzmi następująco: „τάδε λέγει Φαραω οὐκέτι δίδωμι ὑμῖν ἄχυρα”. Podobnie tłumaczy również *Biblia Tysiąclecia*: „Tak rozkazał faraon: Nie dostarczę wam *więcej* słomy”. Natomiast *Wulgata* oraz najnowszy polski przekład biblijny z języków oryginalnych w tym przypadku oddają o wiele wierniej tekst masorecki: „sic dicit Pharaon non do vobis paleas”; „Faraon zarządził, co następuje: Nie będę wam dostarczał słomy”. Analogiczne przypadki doprecyzowania *Tanaku* występują także w *Wulgacie* św. Hieronima, który dla przykładu hebrajską wersję wersetu Rdz 19,8: „<...> נָא לִי שְׁתֵּי בָנוֹת אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ אִישׁ” uściśla przez wprowadzenie przysłówka *necdum – jeszcze nie*: „habeo duas filias quae *necdum* cognoverunt virum <...>”. *Biblia Tysiąclecia* oraz wyżej wspomniany najnowszy polski przekład biblijny odczytują identycznie: „Mam dwie córki, które *jeszcze nie* żyły z mężczyzną <...>”; „Mam dwie córki, które *jeszcze nie* współżyły z mężczyzną”. Niniejsze zjawisko odzwierciedla się również na kartach Nowego Testamentu, gdzie przykładowo grecki tekst wprowadzający objaśnienie przypowieści Jezusa Chrystusa o prawdziwej czystości: „οὐ νοεῖτε ὅτι <...>” (Mt 15,17), w *Biblii Gdańskiej* został oddany jako „*Jeszczeż* nie rozumiecie, iż <...>”. Tymczasem w *Biblii Tysiąclecia* i najnowszym polskim przekładzie biblijnym odpowiedni fragment brzmi następująco: „Nie rozumiecie, że <...>”; „Nie dostrzegacie, że <...>”. Jednakże naszym zdaniem powyższy tok rozumowania nie jest wystarczający. Po pierwsze: nie ma dzisiaj, jak już powyżej zaznaczyliśmy, żadnego starożytnego hebrajskiego lub aramejskiego świadka tekstualnego perykopy Łk 1,5 – 2,52. Po drugie: argument wysnuty z używania mowy potocznej nie może być w pełni zastosowany do wyjaśnienia zagadnień mowy pisanej, gdyż obie odmiany: ustna i pisana rządzą się swoimi prawami. Język mówiony charakteryzuje większa dowolność konstrukcji, pewna powtarzalność, mniejszy stopień

⁹⁶⁶ „<...> Łk 1 – 2 pracuje na materiale starszym, zredagowanym albo w języku hebrajskim, albo w aramejskim” (H. LANGKAMMER, *Wprowadzenie*, 228); por. H. GUNKEL, *Zum religionsgeschichtlichen Verständnis*, 67.

⁹⁶⁷ Por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 122.

normatywności, a w języku pisanim obowiązują określone reguły normatywne⁹⁶⁸. Po trzecie: *Ewangelia według świętego Łukasza* rzeczywiście zawiera przysłówkę οὐπω tam, gdzie pozostałe teksty synoptyczne go nie mają. Oto przykład. Wszyscy synoptycy zgadzają się co do tego, iż ciało zmarłego Jezusa Chrystusa było pogrzebane w grobie wykutym w skale (Mt 27,60a; Mk 15,46a; Łk 23,53)⁹⁶⁹. Jedyne Mateusz i Łukasz akcentują rytualną czystość grobu⁹⁷⁰, ale każdy na swój sposób. Ten pierwszy pisze wprost o *nowym* grobie: „καὶ ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ αὐτοῦ μνημείῳ <...>” (Mt 27,60)⁹⁷¹, a ten drugi, stosując zdanie podrzędne z przysłówkiem οὐπω, informuje o tym, że nikt w nim jeszcze nie był pochowany: „καὶ ἔθηκεν αὐτὸν ἐν μνήματι λαξευτῷ οὗ οὐκ ἦν οὐδεὶς οὐπω κείμενος” (Łk 23,53). Wszystko zatem świadczy o poprawności dowodzenia zwolenników danej argumentacji: nieobecność greckiego przysłówka οὐπω w pytaniu Maryi (Łk 1,34) nie jest przypadkowa. Należy się z tym zgodzić. Nie zgadzamy się jednakże z tym, iż jego brak jest dowodem na istnienie uprzedniego wobec zwiastowania ślubu trwałego dziewictwa Maryi, albowiem obecność przysłówka οὐπω w Łk 23,53 może być rozpatrywana nie jako odrębny dopisek autora trzeciej ewangelii kanonicznej, lecz jako część składowa tradycji, ustnej lub zapisanej, z której on przy pisaniu swojego dwutomowego dzieła czerpał (Łk 1,3). Pośrednim dowodem na to mógłby być Janowy opis pogrzebu Jezusa Chrystusa (J 19,38-42), gdzie, podobnie jak i u Łukasza, również pada wzmianka o tym, że ciało ukrzyżowanego Jezusa zostało umieszczone w grobie, w którym jeszcze nikt nie był pogrzebany: „ἦν δὲ ἐν τῷ τόπῳ ὅπου ἐσταυρώθη κήπος, καὶ ἐν τῷ κήπῳ μνημεῖον καινὸν ἐν ᾧ οὐδέπω οὐδεὶς ἦν τεθειμένος” (J 19,41)⁹⁷². Oczywiście zdajemy sobie sprawę z tego, iż kwestia wzajemnej zależności obu tekstów nie jest dzisiaj do końca rozstrzygnięta. Jedni utrzymują, że to Jan czytał Łukasza, drudzy odwrotnie, że to Łukasz – Jana⁹⁷³. Lecz jeśli, jak to większość badaczy utrzymuje, obydwaj ewangelisci czerpali z jednego źródła lub opierali się na tej samej tradycji⁹⁷⁴, to w takim wypadku argumentacja przytoczona

⁹⁶⁸ Por. M. SZYMCZAK (red.), *Słownik języka polskiego*, I, 844; ID., *Słownik języka polskiego*, II, 219.

⁹⁶⁹ Por. A. HUCK – H. LIETZMANN, *Synopse*, 207.

⁹⁷⁰ „Lk erwähnt ausdrücklich, daß noch niemand anders dort gelegen hat. Möglicherweise hat diese Notiz kultische Bedeutung <...>” (J. ERNST, *Das Evangelium*, 434); „ciało Jezusa zostało złożone w *nowym* (rytualnie czystym) <...> *grobie* <...>” (J. HOMERSKI, *Ewangelia*, 356); „Ciało Jezusa zostaje pogrzebane <...> w nieskażonym grobie <...>” (J. KLINKOWSKI, *Analiza*, 464); por. W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 437.

⁹⁷¹ Co prawda niektórzy temu stanowczo zaprzeczają: „Grób nie był 'nowy' (w przeciwieństwie do Łk 23,53), był przeznaczony dla samego Józefa <...>” (B.T. VIVIANO, «Ewangelia», 978). Jednakże *przeznaczenie* nie zakłada *wykorzystania*. Tym bardziej, że w momencie pogrzebu Jezusa Józef z Arymatei żył: „Matt 27:60 includes Mark's elements and adds that it was a 'new' tomb” (L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 383); „In V. 60 wird eigenes gesagt, daß das Grab neu <...> war <...>” (J. SCHMID, *Das Evangelium*, 377).

⁹⁷² Por. L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 383; L. MORRIS, *Luke*, 64; D.R. RUSSELL, «St John», 1025.

⁹⁷³ Por. R.E. BROWN, *An Introduction*, 364-365; L. MORRIS, *Luke*, 63-64; P. PERKINS, «Ewangelia», 1109; D.R. RUSSELL, «St John», 1025; D.M. SMITH, *John*, 85-110.

⁹⁷⁴ „although the fourth evangelist had not seen the final form of Luke, he was familiar with traditions incorporated later into Luke” (R.E. BROWN, *An Introduction*, 365); „The Gospels of John and Luke have special affinities in number of themes and in specific pericopes. <...> Such pieces reflect antecedent pre-Synoptic traditions that perhaps were preserved or used by John and Luke in forms of closer affinity <...>” (E.E. ELLIS, *The Making*, 162-163);

powyżej miałyby sens. Jednakże najważniejszym naszym kontrargumentem jest zjawisko paralelizmu występujące między charakterystyką Zachariasza i Maryi. Jest ono wieloaspektowe: mężczyzna – niewiasta (Łk 1,5a.27), żonaty – poślubiona (Łk 1,5b.27), pełniący służbę w sławnej świątyni jerozolimskiej – przebywająca w domu marginalnego Nazaretu (Łk 1,8-9.26), wątpiący – wierząca (Łk 1,20.45) etc.⁹⁷⁵. Dla nas najważniejsze jest jednak zestawienie pod względem wieku: stary – młoda (Łk 1,7.18.27). Co prawda, nie znamy dokładnej liczby ich lat. Greckie określenia *προβαίνειν ἐν ταῖς ἡμέραις* (Łk 1,7), *πρεσβύτης* (Łk 1,18) i *παρθένος* (Łk 1,27) są zbyt ogólnikowe. Pierwsze dwa mogą oznaczać osobę między 50 a 100 rokiem życia⁹⁷⁶. Tak na przykład w *Septuagincie* jest określony 100-letni Abraham i 90-letnia Sara (Rdz 17,17): „Ἀβρααμ δὲ καὶ Σαρρα πρεσβύτεροι προβεβηκότες ἡμερῶν <...>” (Rdz 18,11). Z kolei trzecie określenie może dotyczyć młodej dziewczyny lub kobiety⁹⁷⁷. Dlatego – przykładowo – pierwsze słowo *παρθένος* dwukrotnie użyte w Rdz 24,16 na scharakteryzowanie Rebeki jest oddawane w *Biblii Gdańskiej* jako *dzieweczka*, w *Biblii Tysiąclecia* jako *panna*, w najnowszym polskim tłumaczeniu jako *dziewczyna*, a w *Angielskiej Wersji Standardowej* jako *young woman* etc. Jednakże w naszym przypadku nieprecyzyjność owych epitetów nie stanowi wielkiego problemu. Wystarczy, jeśli przyjmiemy, że Zachariasz był mniej więcej w wieku prorokini Anny, która w momencie ofiarowania malutkiego Jezusa w świątyni jerozolimskiej miała 84 lata (Łk 2,37b)⁹⁷⁸. Jako argument przemawiający za takim rozwiązaniem można przytoczyć fakt, iż wiek córki Fanuela został określony przydawką przypominającą określenie wieku Zachariasza: „προβεβηκυῖα ἐν ἡμέραις πολλαῖς <...>” (Łk 2,36). Z kolei ze świadectwa tekstów rabinistycznych wiemy, iż zwykle poślubienie dziewicy żydowskiej odbywało się mniej więcej pomiędzy dwunastym a czternastym rokiem jej życia⁹⁷⁹. A w Nowym Testamencie nic nie

---

„liegt der Verdacht nahe, daß es eine gemeinsame Traditionsschicht gegeben hat” (J. ERNST, *Das Evangelium*, 26); por. E.E. ELLIS, *The Making*, 162-164; J. ERNST, *Das Evangelium*, 26-27; J. MÉNARD, «Giovanni, Vangelo di», 1129; L. MORRIS, *Luke*, 64; H. WITCZYK, *Kościół Syna Bożego*, 275-277.

⁹⁷⁵ Por. G. HILION, «La Sainte Vierge», 44; L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 38; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 164-165; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 34; X. LÉON-DUFOUR, *Słownik Nowego Testamentu*, 420; J. ŁACH, *Dziecię*, 120; J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu*, 31; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 77-78.

⁹⁷⁶ „il sostantivo *presbýtēs* <...> vuol dire l’età avanzata <...> oppure anche il vecchio o il più vecchio, che non è più <...> *neaniskos* <...> uomo giovane, cioè è al di sopra dei 50 anni <...>” (L. COENEN – A. TESSAROLO, «πρεσβεύω», 1404-1405); por. L. COENEN – A. TESSAROLO, «πρεσβεύω», 1404-1405; W. RAKOCY, *Paweł Apostoł*, 16-20.

⁹⁷⁷ Por. O. BECKER, «παρθένος», 499-450; F. GRYGLEWICZ, «Dziewictwo», 27-28; M. ORSATTI, «Verso la decodificazione», 349-350; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 267.

⁹⁷⁸ Wprawdzie niektórzy autorzy cyfrę 84 odnoszą nie do aktualnego wieku Anny, lecz do okresu jej wdowieństwa: „Lobend wird hervorgehoben, daß sie trotz ihrer frühen Witwenschaft nach sieben Jahren im Ehestand nicht wieder geheiratet hatte, sondern 84 Jahre im Witwenstand geblieben war, so daß ihr Alter 104–105 Jahre sein müßte” (H. SCHÜRMAN, *Das Lukasevangelium*, 130); por. W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 92.

⁹⁷⁹ „<...> Maria e Giuseppe, fidanzati nel senso ebraico di questo termine, cosa che indica la giovinezza” (R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 33); por. M. LACONI, «Maria», 35; H. LESÊTRE, «Marie», 784.787; Á.A. RODRÍGUEZ, «María», 306. Podobna praktyka była znana również w innych kulturach starożytnych; por. P. BROWN, *The Body & Society*, 6.

wskazuje na to, iż w odniesieniu do Maryi miano by zaniechać owego zwyczaju⁹⁸⁰. Innymi słowy, w chwili zwiastowania między Zachariaszem a Maryją istniała ogromna różnica wiekowa: pierwszy był sędziwym starcem (πρεσβύτης), druga – młodą niewiastą (παρθένος). O tym czytelnik narracji Łukaszej jest informowany na wstępie każdej perykopy zwiastowania (Łk 1,7.27). Ale nie tylko. Do wieku obydwójga odbiorców przesłania Bożego nawiązują również ich pytania-objecki. Pierwszego – wyrażone wymownymi słowami: „καὶ εἶπεν Ζαχαρίας πρὸς τὸν ἄγγελον· κατὰ τί γνώσομαι τοῦτο; ἐγὼ γάρ εἰμι πρεσβύτης <...>” (Łk 1,18). Drugiej – wyrażone pośrednio: „εἶπεν δὲ Μαριάμ πρὸς τὸν ἄγγελον· πῶς ἔσται τοῦτο, ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω” (Łk 1,34). Słowo πρεσβύτης przywołuje frazę: „καὶ ἀμφοτέροι προβεβηκότες ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτῶν ἦσαν” (Łk 1,7), a zwrot ἄνδρα οὐ γινώσκω przypomina związek frazeologiczny: „παρθένον ἐμνηστευμένην ἀνδρὶ <...>” (Łk 1,27). Istotę pytania-objecki Zachariasza stanowi stwierdzenie: *za późno*, Maryi zaś – *za wcześnie*. Łukasz oczywiście mógłby to wyrazić inaczej. Na przykład w przypadku zastrzeżenia Zachariasza mógłby użyć adverbium ἔτι – *już* akcentującego ustanie pewnej czynności, sytuacji lub stanu (Łk 16,2; 20,36; 22,71)⁹⁸¹. Tak ów fragment zresztą precyzuje wiele współczesnych przekładów Nowego Testamentu. Jako przykład można wymienić *Biblię Tysiąclecia*: „Bo ja jestem *już* stary <...>” i litewskie tłumaczenie autorstwa księdza Česlovasa Kavaliauskasa (1923-1997) – patriarchy biblistyki litewskiej⁹⁸²: „Aš gi *jau* senis <...>”⁹⁸³. Autor Łk 1,1 – 2,52 był jednak odmiennego zdania. Prawdopodobnie nie chciał uściślać tego, co i tak z toku narracji wynikało. Identyczne objaśnienie należałyby odnieść również do przypadku opuszczenia lub nieużycia przysłówka οὐπω w uzasadnieniu pytania Maryi (Łk 1,34c). Jednakże owo Zachariaszo-maryjne *za późno* – *za wcześnie* nie jest jedynie odzwierciedleniem rzeczywistości historycznej. Jest to przepiękny zabieg literacki – polaryzm – wyrażający ludzką niezdolność do samozbawienia i darmowość Bożego odkupienia.

4.2.12. *Argument wywiedziony z odpowiedzi Gabriela w tekście Łk 1,35-37*. Z jednej strony motywowanie zwolenników obecnego dowodu trafia w sedno: istotnie odpowiedź Gabriela jest kopalnią informacji teologicznej. Można by było posegregować ją następująco: 1) informacja angelologiczna, 2) informacja chrystologiczna, 3) informacja mariologiczna, 4) informacja trynitologiczna i 5) informacja soteriologiczna. Informacja angelologiczna ukazuje anioła Gabriela jako postać dobrze i wszechstronnie poinformowaną o tajnikach boskiej ekonomii.

⁹⁸⁰ „Jeśli zaręczyny odbyły się zgodnie z obowiązującymi wówczas zwyczajami, miała około 12-13 lat” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 110).

⁹⁸¹ Por. R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 238.

⁹⁸² Por. I. GUDAUSKIENĖ – D. DIKEVIČIUS, «Pratarmė», 8.

⁹⁸³ Por. *Ewangelia*, K. ROMANIUK (red.), 10; *Naujasis Testamentas*, I. GUDAUSKIENĖ (red.), 224; *Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 148; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 247.

Informacja chrystologiczna ujawnia tajemnicę osoby Jezusa Chrystusa jako rzeczywistego Syna Bożego⁹⁸⁴. Informacja trynitologiczna objawia Tróję Przenajświętszą⁹⁸⁵. Z kolei informacja soteriologiczna, przywołując takie wątki starotestamentalne, jak stworzenie świata (Rdz 1,2), odnowienie stworzenia (Iz 32,15), namiot spotkania (Lb 9,15), świątynia jerozolimska (1Krl 8,10-11) oraz obraz początkowo nieplodnych wielkich matek ludu wybranego (Rdz 11,30; 25,21; 30,1; 1Sm 1,5), unaocznia wydarzenie wcielenia Syna Bożego jako nowy i definitywny etap historii zbawienia⁹⁸⁶. A jaki ładunek komunikacyjny posiada informacja mariologiczna? Informacja mariologiczna wersetów Łk 1,35-37 jest dwojakiego rodzaju: faktyczna i hipotetyczna. Do pierwszej kategorii należy informacja o: 1) pytaniu Maryi (Łk 1,34bc), 2) dziewiczym poczęciu Jezusa Chrystusa (Łk 1,35b) i 3) historycznej rzeczywistości niewiasty z Nazaretu. 1) Pytanie Maryi. Odpowiedź Gabriela, wyjaśniająca sposób poczęcia Syna Bożego, ukazuje, iż werset Łk 1,34bc rzeczywiście jest wyrazem *interrogatio de modo Mariae*⁹⁸⁷. Nie było bowiem to pytanie ani retoryczne jak Boga (Rdz 4,9), ani ironiczne jak Sary (Rdz 18,9-15), ani podstępne jak uczonych w Piśmie i faryzeuszy (J 8,1-6), ani tym bardziej niedowierzające jak Zachariasza (Łk 1,18)⁹⁸⁸. Maryja zapytała, bo nie wiedziała, a wiedzieć chciała⁹⁸⁹. 2) Dziewicze poczęcie. Reakcja anioła poświadcza również prawdę o *virginitas ante partum Mariae* – dogmacie maryjnym z powszechnego nauczania i z uroczystego ogłoszenia⁹⁹⁰. Uczłowieczenie Syna Bożego nie było konsekwencją ani *hieros gamos*, ani *anthropinos gamos*. Wcielenie było jedynie bezpośrednim skutkiem stwórczego działania Bożego – *spiritus*

⁹⁸⁴ „Słowa te mówią <...> nie o zwykłym dziecięciu <...>” (F. GRYGLEWICZ, *Błogosławiona*, 20); por. S. DE FIORES, *Maria*, 1781.1799; F. GRYGLEWICZ, *Błogosławiona*, 19-20; G. MORANTE, «Catechesi», 548; M. ORSATTI, *Sztuka modlenia się*, 108; J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu*, 35.

⁹⁸⁵ „Patrz na objawienie tajemnicy Trójcy!” (ANDRZEJ Z KRETY, *Homilia*, 153); „Święty Łukasz umożliwia dostrzeżenie w słowach anioła misterium trynitarnego <...>” (J. RATZINGER, «*Et incarnatus est de Spiritu*», 91); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 339-340; J. DROZD, *Maryja Matka*, 55; M. JANOCZA, «Ikona Zwiastowania», 109-110; JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 11-12; J. RATZINGER, «*Et incarnatus est de Spiritu*», 91; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 33; E. SZYMANEK, «Chrystus», 190.

⁹⁸⁶ Por. G. COLZANI, *Maria*, 55; J.F. CRAGHAN, «The Gospel», 57-58; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 389; D. DZIKIEWICZ, «Jak?», 9; H. GOLLWITZER, *La Joie*, 17; H. GRAEF, *Mary*, 10; K. GRZESICA, «Specyfika», 70-71; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 996; JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 346; W. KIRCHSCHLÄGER, «Jungfräulichkeit. Exegese. NT», 467; R. KUGELMAN, «The Object», 79.81; J. ŁACH, *Dziecię*, 138-139; M. MIKOŁAJCZAK, «Dar», 25; G. MORANTE, «Catechesi», 548; E.G. MORI, «Annunciazione del Signore», 74; F. MUSSNER, «Das 'semantische Universum'», 230; J. RATZINGER, «*Et incarnatus est de Spiritu*», 91; ID., *Wzniosła Córa Syjonu*, 32; U. TERRINONI, *Słowo*, 202; F. TRISOGLIO, «La Madre», 105-106; A. VALENTINI, «L'annuncio a Maria», 287; W. WOŁYNIEC, *Maryja*, 26.

⁹⁸⁷ „Niepokoi Ją tylko sposób, w jaki dojdzie do poczęcia” (T. LOSKI, *Ewangelia*, 107); „<...> Maryi natomiast niezwłocznie odpowiada. <...> Słowa 'jakże się to stanie' nie są wyrazem niewiary, lecz pytaniem o sposób realizacji” (W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 58); por. Z. BESKUR, «Wiara», 25; W.L. LIEFELD, «Luke», 831; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 16-17; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 58-60.

⁹⁸⁸ Por. K. GRZESICA, «Specyfika», 68.

⁹⁸⁹ „Jest to pytanie, w którym wyraża się prośba o dalsze wyjaśnienia” (K. GRZESICA, «Specyfika», 68); por. K. GRZESICA, «Specyfika», 68-69; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 171.

⁹⁹⁰ Por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 396-397; A. JANKOWSKI, *Bliżej Bogarodzicy*, 38-41; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 24; R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 238-239; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 112.

*creans*⁹⁹¹. 3) Historyczna realność Maryi. Posłaniec niebieski nie tylko informował (Łk 1,35) o boskiej interwencji, lecz i zilustrował jej skuteczność, przywołując postać starej, a jednak brzemiennej Elżbiety (Łk 1,36-37). Ale dlaczego? Przecież Maryja, w odróżnieniu od Zachariasza (Łk 1,18), wcale nie prosiła o żaden znak potwierdzający wiarygodność mówcy! Czy zatem można to wiązać z wymogami gatunku literackiego? Jest to możliwe⁹⁹², ale nie wyjaśnia to jednak całkowicie problemu. Prawdopodobnie w taki sposób Łukasz chciał uwypuklić historyczną realność Maryi: niewiasta z Nazaretu była prawdziwym człowiekiem, nie boginią, jak sądzili kiedyś kollirydianie – zwolennicy egipskiego heterodoksalnego kultu maryjnego⁹⁹³ i o. Antoni Węgrzynowicz OFM (1658-1721)⁹⁹⁴ bądź inni⁹⁹⁵. A jako człowiek Maryja potrzebowała pewnych namacalnych doświadczeń boskiej interwencji w jej życiu⁹⁹⁶. W skład zaś drugiego typu informacji wchodzi przesłanie o dziewiczym porodzie Maryi – *virginitas in partu Mariae*⁹⁹⁷. Na uzasadnienie tego, iż zrodzenie Jezusa nie naruszyło fizycznej integralności Maryi, oprócz dowodów *ex traditio* i *ex magisterium*⁹⁹⁸, przytaczane są również świadectwa *ex scriptura*: Wj 3,2; Pnp 4,12; Iz 7,14; 66,7; Ez 44,1-3; Mt 28,2.6; Łk 2,7; J 1,13; 20,19.26⁹⁹⁹. Werset Łk 1,35c także wyraża tę prawdę. Słowo *ἄγiov*, jak twierdzą niektórzy, nie

⁹⁹¹ „wiera chrześcijańska nie twierdzi, że Duch Święty odegrał rolę 'rodzica' <...> lecz rolę *Stwórcy* <...>” (B. SESBOÛÉ, «Czy?», 266-267); por. K. BARTH, *Die kirchliche Dogmatik*, IV, 226-227; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 402-403; W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 19; G.B. CAIRD, *The Gospel*, 53; L. DATTRINO, «Riferimenti», 164-165; S. DE FIORES, *Maria*, 1799.1802; ID., «Vergine», 1281; ID., «Vergine», 1318; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 70; P. DESCOUVEMONT, *Przewodnik*, 389; H. GOLLWITZER, *La Joie*, 17-18; F. GRYGLEWICZ, *Błogosławiona*, 19-20.23-24; K. GRZESICA, «Specyfika», 70-71; H. GUNKEL, *Zum religionsgeschichtlichen Verständnis*, 66-67; JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 347; ID., «Znaczenie», 22; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 173-175; I.R. KITZBERGER, «Maria, Mutter Jesu», 799; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 63; J. KÜRZINGER, «Jungfrauengeburt», 687-688; M. LĂCONI, «Maria», 35; J. ŁACH, «Jezus», 250; E. MANICARDI, «L'annuncio a Maria», 314; E.G. MORI, «Annunciazione del Signore», 74; R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 93; F. MUSSNER, «Das 'semantische Universum'», 230; G.L. MÜLLER, *Nato dalla Vergine*, 63-64; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 14; M. ORSATTI, *Sztuka modlenia się*, 114; H. RĂISĂNEN, *Die Mutter*, 84.99-104; J. RATZINGER, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, 285-288; B. RINALDI, *La Madonna*, 17; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 129-130; M. SCHMAUS, «Maria», 337; B. SESBOÛÉ, «Czy?», 266-267; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 119; D. SÖLLE, «Maria – Mutter Jesu», 40; U. TERRINONI, *Słowo*, 201-202; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeit. Dogmatik», 478-479.

⁹⁹² „In accordance with the literary form of angelic message, Mary, like Gideon and like Zechariah, is given a sing <...>” (W.J. HARRINGTON, «St Luke», 997); por. K. GRZESICA, «Specyfika», 70-73; H. RĂISĂNEN, *Die Mutter*, 104.

⁹⁹³ Por. S. DE FIORES, «Mariologia», 808; S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 783; D. DIKEVIČIUS, «Apreiškimo», 5; B. FERDEK, *Nasza siostra*, 8; E. FLORKOWSKI, «Matka», 68; E. GIANNARELLI, «Maryja», 42; G. JOUASSARD, «Marie», 92; T. KOEHLER, «Storia della mariologia», 1250; J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 66-68; H. THURSTON, «Virgin Mary», 460; S. YLA, «Marijos kultas», 729.

⁹⁹⁴ Por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 368.

⁹⁹⁵ Por. J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 18.

⁹⁹⁶ „dla Maryi zwiastowanie jest 'punktem wyjścia, od którego zaczyna się <...> cała Jej droga wiary'. <...> Jest to wiara wsparta potwierdzeniami <...>” (F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 35).

⁹⁹⁷ Por. W. WOŁYNIĘC, *Maryja*, 24.26.

⁹⁹⁸ Por. G.M. BARTOSIK, *Z Niej*, 31; S. DE FIORES, *Maria*, 1785-1786.1788-1789; W. GRANAT, *Dogmatyka katolicka*, 286; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 65-68; R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 239; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeit. Dogmatik», 479.

⁹⁹⁹ Por. ANDRZEJ Z KRETY, *Homilia*, 149; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 399-340; G.M. BARTOSIK, *Z Niej*, 31-38; J.B. BAUER, «Monstra te», 134; D. BERTETTO, «Verginità di Maria», 1270; S. DE FIORES, *Maria*, 1789; S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 76.81; A. JANKOWSKI, *Blżej Bogarodzicy*, 41-42; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 66-68; M. LĂCONI, «Maria», 37; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_H; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 78-79; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 486-487; W. WOŁYNIĘC, *Maryja*, 27.

jest w owym zdaniu bowiem przymiotnikiem, lecz adverbium. Stąd zamiast tradycyjnego oddawania zwrotu τὸ γεννώμενον ἁγίων jako *święte, które się narodzi* mielibyśmy w dosłownym tłumaczeniu: *rodzony święcie*¹⁰⁰⁰. A *święcie* w Biblii znaczy tyle, co *inaczej*. Byłoby to właściwie jedyne poważne biblijne uzasadnienie dogmatu wiary z powszechnego nauczania Kościoła o dziewiczym zrodzeniu Jezusa – *non ex sanguinibus*¹⁰⁰¹. Wszystko więc wskazuje na to, iż w wersetach Łk 1,35-37 nie jest zawarta żadna informacja o przedanuncjacyjnym ślubie trwałego panieństwa Maryi. Odpowiedź anioła jest bardzo rozbudowana¹⁰⁰². Stanowi ona, szczególnie werset Łk 1,35, który posiada bardzo oryginalny język¹⁰⁰³, ponoć *climax* sceny zwiastowania Łk 1,26-38¹⁰⁰⁴ oraz spełnia funkcję małego wyznania wiary pierwotnej wspólnoty chrześcijańskiej¹⁰⁰⁵. Jednakże w żaden sposób nie daje podstaw do uzyskania proślubowej informacji.

4.2.13. *Argument wywiedziony z greckiego wyrażenia ἡ δούλη κυρίου (Łk 1,38b)*. Po części zwolennicy obecnego argumentu mają rację: w rzeczy samej określenia skryptyalistyczne δοῦλος (עַבְד) i / lub δούλη (אָמָה), których pole semantyczne w Biblii jest bardzo obszerne¹⁰⁰⁶, w zależności od kontekstu literackiego mogą wyrażać ideę absolutnej przynależności istoty ludzkiej do Boga (Pwt 10,12-13; 1Sm 12,20.24; Ps 34,23; 86,2; 123,2; Łk 2,29; Rz 1,1; 1Kor 7,22)¹⁰⁰⁷. Jednak problem polega na tym, iż wyraziciele niniejszego twierdzenia nie biorą pod uwagę pewnych bardzo ważnych szczegółów. Po pierwsze, zwrot ἡ δούλη κυρίου (Łk 1,38b) odnosi się najpierw do *hic et nunc* Maryi i jest doskonałą syntezą jej osoby jako człowieka paradygmatycznej wiary (Łk 1,45)¹⁰⁰⁸. Niektórzy z translatorów nawet, na podkreślenie idei

¹⁰⁰⁰ Por. G.M. BARTOSIK, *Z Niej*, 34; N. CAPIZZI, «Vergine», 1258; S. DE FIORES, *Maria*, 1782.1787; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 74; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 175-176; J. ŁACH, *Dziecię*, 139; U. TERRINONI, *Słowo*, 202-203; W. WOLYNIEC, *Maryja*, 26.

¹⁰⁰¹ Por. A. JANKOWSKI, *Bliżej Bogarodzicy*, 41-42; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 175; R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 239-240; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 123-126.

¹⁰⁰² Por. H. GOLLWITZER, *La Joie*, 17-18; R. KUGELMAN, «The Object», 74.

¹⁰⁰³ Por. H. GOLLWITZER, *La Joie*, 17; M. MIKOŁAJCZAK, «Dar», 28-30.

¹⁰⁰⁴ „Werszet ten stanowi kulminację opowieści” (U. TERRINONI, *Słowo*, 201); por. B. BRODMANN, «Mariens Jungfräulichkeit», 100-101; E.G. MORI, «Annunciazione del Signore», 74.76; U. TERRINONI, *Słowo*, 201.

¹⁰⁰⁵ Por. A. GILA, «Antiche omelie», 371; E.G. MORI, «Annunciazione del Signore», 74.

¹⁰⁰⁶ Por. C. AUGRAIN – M.F. LACAN, «Serveur de Dieu», 1012-1015; Z. BESKUR, «Wiara», 21; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1072-1073; K. GRZESICA, «Specyfika», 73; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 177; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 118-119; A. ÖHLER – G. HIERZENBERGER, «Sługa», 1211; C. WESTERMANN, «ἡ δούλη κυρίου», 239-262; T. ZAKLUKIEWICZ, «Teologiczne znaczenie», 47-52.

¹⁰⁰⁷ „Mientras 'creer en Dios' puede expresar un hecho exclusivamente espiritual, sólo es posible 'servir a Dios' con toda la existencia” (C. WESTERMANN, «ἡ δούλη κυρίου», 256); por. T.M. DĄBEK, «Mowa», 164; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1072-1073.1182; F. GRYGLEWICZ, «Obraz», 132; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 123; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 177; J. ŁACH, *Dziecię*, 141; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 118; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 104-106; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 46; C. WESTERMANN, «ἡ δούλη κυρίου», 250-252; T. ZAKLUKIEWICZ, «Teologiczne znaczenie», 48.

¹⁰⁰⁸ „Wiara Maryi przejawiała się w wyrażeniu zgody w chwili Zwiastowania” (W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 55); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 339; Z. BESKUR, «Wiara», 19-20; J.B. GREEN, *The Gospel*, 92; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 997; R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1043; H. RÄISÄNEN, «Maria/Marienförmigkeit», 117; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 55-61.

teraźniejszości, dodają do wypowiedzi Maryi czasownik *jestem*. Tak na przykład postąpił kiedyś M. Luther: „Siehe, ich *bin* des HErrn Magd <...>” (Łk 1,38b). Po drugie, owszem owo *tu i teraz* sugeruje *status quo ante*: Maryja, jako κεχαριτωμένη (Łk 1,28), także i przed zwiastowaniem odznaczała się cechami właściwymi dla prawdziwej służebnicy Pańskiej. U podstaw ή δούλη κυρίου Annuncjaty leży κεχαριτωμένη Immakulaty¹⁰⁰⁹. Jednakże dopatrywanie się w powyższym sformułowaniu idei przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa jest pozbawione racji bytu, gdyż semantyka słowa δοῦλος / δούλη sugeruje obraz człowieka doskonale i w pełni wypełniającego wolę Bożą, czyli też i to lub zwłaszcza to, co zostało nakazane w przykazaniu płodności: „<...> פרו ורבו” (Rdz 1,28)¹⁰¹⁰. Po trzecie, w Piśmie Świętym określenie *śługi Pańskiego* lub *służebnicy Pańskiej* dotyczy również osób pozostających w związku małżeńskim: żonatych mężczyzn i zamężnych kobiet, jak np. Abrahama (Ps 105,42), Mojżesza (Wj 14,31), Dawida (2Sm 3,18), Anny (1Sm 1,11), Estery (Est 4,17x-17y) oraz odsyła do ludu wybranego jako całości (Iz 41,8-9; 44,1.21)¹⁰¹¹. A przecież nikt z nich nie był związany żadną przysięgą wstrzeźliwości seksualnej. Co więcej, według Biblii być sługą Boga znaczy tyle, co być człowiekiem¹⁰¹². Zapewne dlatego *Katechizm Kościoła Katolickiego*, cytując św. Tomasza z Akwinu, naucza, że *tak* Maryi jako służebnicy Pańskiej było wypowiedziane w imieniu całej ludzkości – *loco totius humanae naturae*¹⁰¹³. Po czwarte, wyrażenie ή δούλη κυρίου, oprócz wyżej wspomnianych odniesień do *hic et nunc* oraz *status quo ante* Maryi, posiada zarówno wyraźne zabarwienie futurystyczne. Jest ono wyrazem jej gotowości do synergizmu (partnerstwa) na rzecz boskiej ekonomii soteriologicznej¹⁰¹⁴, ale

¹⁰⁰⁹ „Ty jesteś pełna łaski”. Oznacza to więc, że Maryja jest osobą całkowicie otwartą, która w pełni oddała się do dyspozycji, która gorąco i bezgranicznie złożyła się w Boże ręce <...>” (J. RATZINGER, «Łaski pełna», 102); por. G. MIEGGE, *La Vergine Maria*, 257.

¹⁰¹⁰ „Pomnażanie życia jest aktem posłuszeństwa” (B. COSTACURTA, *Obietnica*, 22); por. B. COSTACURTA, *Obietnica*, 21-22.

¹⁰¹¹ „Maryja nie jest pierwszą kobietą wypowiadającą w Bilii słowa: 'Oto ja służebnica Pańska' <...>” (L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 46); „En un grupo muy numeroso de textos <...> se designa a un individuo especial (o a un grupo de ellos) como siervo (siervos) de Yahvé” (C. WESTERMANN, «תָּבַע 'ébaed Siervo», 252); „sługą Pana mógł się tytułować każdy pobożny Izraelita” (T. ZAKLUKIEWICZ, «Teologiczne znaczenie», 50); por. C. AUGRAIN – M.F. LACAN, «Serviteur de Dieu», 1013; O. BATTAGLIA, *La Madre*, 79; Z. BESKUR, «Wiara», 21; У. ЭЛЮЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1072-1073; D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 232-233; F. GRYGLEWICZ, «Obraz», 132; J. HOMERSKI, «Starotestamentalne reminiscencje», 80; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 177; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 36; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 118-119; J.M. POPLAWSKI, «Magnificat», 381-382; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 105-106; M. ROSIK, «Nowy Testament», 24; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 46; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 62; M. STROJECKI, «Posłuszeństwo», 86-87; C. WESTERMANN, «תָּבַע 'ébaed Siervo», 252-254; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 83; T. ZAKLUKIEWICZ, «Teologiczne znaczenie», 48-49.

¹⁰¹² „No puede haber ser humano que no sirva a Dios <...>” (C. WESTERMANN, «תָּבַע 'ébaed Siervo», 256); por. C. WESTERMANN, «תָּבַע 'ébaed Siervo», 256.

¹⁰¹³ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, § 511; zob. także CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 374.382; J. CASTELLANO CERVERA, «Maryja», 80-81; F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 21; J. FLOROWSKII, «Matka», 182; JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 16; C.P. MÄRZ, «Maria», 22-23; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 20.22; J. PACH, *Maria*, 116; T. SIUDY, «Wiara», 74; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 51.71-76.79; A. SOBIERAJ, «Chaire kecharitomenene», 88; M. STROJECKI, «Posłuszeństwo», 88.90.

¹⁰¹⁴ Por. BENEDIKT XVI., *Maria, Mutter Gottes*, 30-31; G. COLZANI, *Maria*, 56; F. CONCCHINI, «Maryja», 102-103; K.C. FELMY, *Współczesna teologia prawosławna*, 128; B. FERDEK, *Nasza siostra*, 21-22; J. KRÓLIKOWSKI – K.

nie tylko. Stąd niektórzy egzegeci, przywołując społeczny wymiar terminu δούλος (δουλος) / δούλη (δούλη)¹⁰¹⁵, sięgnęli jeszcze dalej i w słowach *służebnica Pańska* dostrzegli swoistą zapowiedź przyszłej separacji łoża małżeńskiego rodziców Jezusa¹⁰¹⁶. Z pewnością takie objaśnienie ma solidne podstawy biblijno-teologiczne. Przecież w Nowym Testamencie *imitatio Christi* stosunkowo często występuje w parze z wymogiem rewizji uprzednich stosunków rodzinnych lub małżeńskich (Mt 10,34-37; Łk 9,59-62)¹⁰¹⁷. Z kolei prawda o dziewictwie Maryi po urodzeniu Jezusa – *virginitas post partum* – przez wielu teologów zaliczana jest do rangi dogmatu z powszechnego nauczania – *de fide divina catholica* ¹⁰¹⁸. W takim przypadku formuła ἡ δούλη κυρίου w ustach Maryi oznaczałaby zgodę na wyświadczenie nie tylko jednorazowej przysługi, lecz i permanentej służby w dziele zbawienia¹⁰¹⁹. Posługi oblubienicy Pańskiej¹⁰²⁰. Nie to jest jednak najważniejsze. Dla nas najistotniejsze jest to, iż według powyższej interpretacji dziewictwo Maryi miałoby jedynie postanuncjacyjny charakter. Wszystko więc wskazuje na bezpodstawność twierdzeń adherentów obecnego argumentu. Wysłowienie ἡ δούλη κυρίου (Łk 1,38b) nie posiada żadnych proślubowych danych z okresu poprzedzającego wydarzenia opisane w Łk 1,26-38. Przedanuncjacyjna niewiasta z Nazaretu jako służebnica

---

KUPIEC, *Matka Zbawiciela* , 24; M. MIKOŁAJCZAK, «Pozycja», 226; A. NADBRZEŻNY, *Od Matki* , 78-79; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum* , 60-61.64; T. ZAKLUKIEWICZ, «Teologiczne znaczenie», 48-49.

¹⁰¹⁵ „'siervo', está determinado en su sentido como concepto relacional, en el campo semántico del orden social, por el concepto opuesto <...> 'señor'” (C. WESTERMANN, «ἡ δούλη 'ábaed Siervo'», 242); por. C. WESTERMANN, «ἡ δούλη 'ábaed Siervo'», 239.

¹⁰¹⁶ „fiat w ustach Maryi wyraża <...> Jej przyporządkowanie się Bogu z pewnym aspektem rezygnacji” (Z. BESKUR, «Wiara», 22); „Być prawdziwie 'służebnicą Pańską' oznacza dokładnie tyle, co być wiecznie dziewicą <...>” (J. FŁOROWSKI, «Matka», 185); „<...> Mary's words carry with them a fundamental definition of her personhood; indeed, in this socio-historical context, her words relativize and actually jeopardize her status as Joseph's betrothed. For her, partnership with God transcends the claims <...> of family” (J.B. GREEN, «The Social Status», 468); „z chwilą akceptacji poczęcia z Ducha Świętego, Maryja wyraziła również zgodę na życie bez męża” (H. LANGKAMMER, *Maryja* , 37); por. L. ALONSO SCHÖKEL, *Lezioni sulla Bibbia* , 303; J.B. BAUER, «Jungfräulichkeit», 690; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 72; J.B. GREEN, *The Gospel* , 92; ID., «The Social Status», 468; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Mater* , 5; T. KONDRUSIEWICZ, «Perché ha guardato l'umiltà», 26; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela* , 35; M. MIKOŁAJCZAK, «Pozycja», 226; A. NADBRZEŻNY, *Od Matki* , 77; M. NAVARRO PUERTO, *María, la mujer* , 160-161; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 236; M. ROSIK, «Nowy Testament», 26; L. SCHEFFCZYK, «Dziewicze narodziny», 52; A. SERRA, *Maria* , 16; B. SESBOÛÉ, «Czy?», 267; T. SIUDY, «Maryja», 54-56.

¹⁰¹⁷ „pełnienie woli Bożej powoduje rozluźnienie świętych więzów rodzinnych” (T.M. DĄBEK, «Mowa», 164).

¹⁰¹⁸ Por. A. JANKOWSKI, *Bliżej Bogarodzicy* , 42-45; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia* , 69-72; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PĄPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 18-19; R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej* , 240.

¹⁰¹⁹ „Przez swoje 'tak' <...> Maryja daje <...> całą siebie do dyspozycji <...>” (J. RATZINGER, «Znak kobiety», 67); „<...> Maryja wyraża swoją gotowość na wszystko” (E. SZYMANEK, «Chrystus», 188); por. Z. BESKUR, «Wiara», 19-22; J. CASTELLANO CERVERA, «Maryja», 80; F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi* , 39.47-48; J. DROZD, *Maryja* , 76; F. GRYGLEWICZ, «Obraz», 132; S. GRZYBEK, *Wielbi dusza* , 27; S. HAREZGA, «Małżeństwo», 15; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela* , 36; *Lumen Gentium* , § 56; J. RATZINGER, « *Et incarnatus est de Spiritu* », 88; ID., «Nawiedzenie», 132; L. SCHEFFCZYK, *Maryja* , 32-33.45-47.130-131; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum* , 53.61-64.84; M. STROJECKI, «Posłuszeństwo», 84.86.91; E. SZYMANEK, «Chrystus», 188-189; C. WESTERMANN, «ἡ δούλη 'ábaed Siervo'», 256; D. WIDER, *Zapatrzeni w Chrystusa* , 92-93.

¹⁰²⁰ „Jest to 'tak' ślubne <...>” (F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi* , 33); „uległa Służebnica, wyzwolona przez łaskę, wymawia swoje fiat i w ten sposób przykształca się w Małżonkę <...>” (J. RATZINGER, «Maryja – Matka Kościoła», 118); por. F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi* , 33; L. SCHEFFCZYK, *Maryja* , 129; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum* , 79. Niektórzy autorzy dostrzegają ową ideę już nawet w takich zwrotach jak κεχαριτωμένη i ὁ κύριος μετὰ σου (Łk 1,28); por. J. ŁACH, *Dzieci* , 126.

Pańska, na wzór wiernego Prawu boskiemu służy Jahwe (Iz 42,1-4)¹⁰²¹, mówiąc językiem biblijnym, chciała chodzić wszystkimi drogami Bożymi (Pwt 10,12; 19,9; 30,16), czyli też drogą małżeństwa i macierzyństwa¹⁰²².

4.2.14. *Argument wywiedziony ze znaczenia rzeczownika ταπεινωσις (Łk 1,48a)*. W czasach dominacji na polu egzegetycznym metody historyczno-krytycznej skwitowanie argumentacji adherentów owego dowodu nie przysporzyłoby wielkich trudności¹⁰²³. Wystarczyłoby zaznaczyć po prostu, iż *Magnificat* (w Kościele bizantyjskim: *Megalynai*, w kręgach zaś naukowych: *hymn, kantyk, psalm, pieśń dziękczynna* itp.), który chociaż i „ma coś z 'auto-teologii' Matki Mesjasza”¹⁰²⁴, nie jest żadną autobiografią Maryi¹⁰²⁵. Dzisiaj taka kontrargumentacja nie jest odbierana jako właściwa. Współczesne metody analizy literackiej – retoryczna, narratywna i semiotyczna – przypominały: utwór literacki, na modłę samowystarczalnego Świata Pochodnego powieści *Władcy Pierścieni* autorstwa J. R. R. Tolkiena (1892-1973), rządzi się swoimi prawami, żyje własnym tekstowym życiem¹⁰²⁶. Podstawę tego stanowi status tzw. *autora implikowanego*, który dzięki swojej wszechogarniającej wiedzy (*licentia poetica*) wie najlepiej, co i w jakich okolicznościach dany bohater zrobił lub powiedział¹⁰²⁷. *Magnificat* nie stanowi pod tym względem żadnego wyjątku. Na łamach Łukaszeckiego opowiadania jedynym podmiotem owego tekstu poetyckiego jest wyłącznie Maryja: „Καὶ εἶπεν Μαριάμ· Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν κύριον” (Łk 1,46)¹⁰²⁸. Co prawda, według świadectwa niektórych starołacińskich kodeksów (a, b, l*) oraz pism wczesno- i późnochrześcijańskich autorów (Ir^{arm}, Or^{lat}, Nic) fragment Łk 1,46-55 jest wkładany w usta Elżbiety¹⁰²⁹. Prawdopodobnie owa lekcja – tak sądzą przynajmniej niektórzy – jest jedynie

¹⁰²¹ Por. E. SZYMANEK, «Chrystus», 189.191.

¹⁰²² Por. S. ŁACH, «Starotestamentowe oczekiwanie», 34.

¹⁰²³ „Metoda historyczno-krytyczna <...> była znana i praktykowana już od czasów Oświecenia <...>” (D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 111); por. D. DIKEVIČIUS, «„Kaip?!“», 31.

¹⁰²⁴ Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 344; „queste parole rispecchiano i sentimenti personali della Vergine <...>” (B. RINALDI, *La Madonna*, 21); por. B. RINALDI, *La Madonna*, 21-22; M. ROSIK, «Nowy Testament», 30.

¹⁰²⁵ „<...> *Magnificat* <...> niemals von Maria selbst gesprochen worden ist” (W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 22); „la preghiera di Maria non ci fa sapere nulla di ciò che le è successo e che ci è stato riferito prima” (E. CUVILLIER, *Maria*, 42); por. E. CUVILLIER, *Maria*, 41-43; E. GIANNARELLI, «Maryja», 48; M. KOKOT, «Magnificat», 81.86; T. KONDRUSIEWICZ, «Perché ha guardato l'umiltà», 22; H. LANGKAMMER, *Maryja*, 47; R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 101; M.F. PATELLA, *The Gospel*, 15; J.M. POPLAWSKI, «Magnificat», 378; B. RINALDI, *La Madonna*, 21; M. ROSIK, «Nowy Testament», 28-29; B. SESBOÛÉ, «Czy?», 268.

¹⁰²⁶ Por. D. DIKEVIČIUS, «„Kaip?!“», 31-32; D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 111; G. SANTORO, «Per una mariologia», 103-104; B. WIKER, *Dziesięć ksiąg*, 403-405.

¹⁰²⁷ Por. C. BALDICK, *Oxford Dictionary*, 166; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 174.

¹⁰²⁸ „Tekst bibl. przypisuje hymn Maryi (Łk 1,46a) <...>” (S. HAREZGA, «Magnificat», 807); „kantyk Łukasza jest hymnem włożonym w usta Maryi <...>” (J. HOMERSKI, «Starotestamentalne reminiscencje», 80); por. V. ABRAHAMSEN, «Maryja, matka Jezusa», 502; T.M. DĄBEK, «Mowa», 159.165; J. DROZD, *Maryja Matka*, 74; W. MUNRO, «Maryja Dziewica», 723.

¹⁰²⁹ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 240-241; E. DĄBROWSKI, «Magnificat», 12; E. GIANNARELLI, «Maryja», 48; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 997; E.M. HUMPHREY, «Infancy Narratives», 325; R.J. KARRIS,

wynikiem błędnego przekładu¹⁰³⁰. Jakkolwiek by było, jednakże najstarsze greckojęzyczne rękopisy α i B w tym miejscu zamiast $\text{\textprime}\epsilon\lambda\iota\sigma\acute{\omicron}\beta\epsilon\tau$ czytają $\text{\textprime}\text{Μαρι\acute{\alpha}\mu}$ ¹⁰³¹. Oznacza to, iż nasze oponowanie przeciwko racjom zwolenników omawianego argumentu, nawet pomimo otwartości kwestii genezy historycznej hymnu¹⁰³², musi być oparte także na kontrargumentach o charakterze literackim. Naszym zdaniem adepci obecnego dowodu nie liczą się przede wszystkim z świadectwem narracji Łk 1,5 – 2,52 ukazującym Maryję jako niewiastę poślubioną: $\text{\textprime}\rho\alpha\rho\theta\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma\ \acute{\epsilon}\mu\eta\eta\sigma\tau\epsilon\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\ \acute{\alpha}\nu\delta\rho\iota$ (Łk 1,27; 2,5). Po co więc małżeństwo, skoro było one poprzedzone przez złożenie stałego ślubu dziewictwa? W pełni nieuwzględniony zostaje również literacko-teologiczny level Łukasowego obrazu maryjnego, ponieważ Maryja Łukasowej *Ewangelii dzieciństwa*, jak i Janowa *niewiasta* (J 2,4; 19,26), nie jest jedynie postacią historyczną¹⁰³³. W perykopie Łk 1,5 – 2,52 Maryja występuje jako uosobienie ludu wybranego (córa syjońska)¹⁰³⁴, którego główna misja polegała przede wszystkim na współpracy z Bogiem w celu zbawienia ludzkości: „וַנְּבָרְכֶוּ בְךָ כָּל־מִשְׁפַּחַת הָאָדָמָה” (Rdz 12,3)¹⁰³⁵. Wyrzeczenie się małżeństwa oraz potomstwa kosztem zachowania wiekuistego dziewictwa byłoby więc równoznaczne z przekreśleniem owego zamiaru Bożego¹⁰³⁶. Byłoby to też znakiem pewnej obojętności Maryi na dramat zbawienia świata¹⁰³⁷. Czyż mogła sobie pozwolić na to znawczyni

---

«Ewangelia», 1043; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 363; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 129.131; *Novum Testamentum Graece*, NESTLE – ALAND (red.), 153.

¹⁰³⁰ Por. F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 129.

¹⁰³¹ „trzy późne kodeksy już nie greckiego oryginału, ale przekładu tylko, są niczym w porównaniu ze wszystkimi kodeksami greckimi <...>” (E. DĄBROWSKI, «Magnificat», 12); por. E. DĄBROWSKI, «Magnificat», 12; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 997; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 129.

¹⁰³² „Nie da się obecnie zrekonstruować procesu powstawania *Magnificat* <...>” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 131); por. Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 342-343; T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 25; ID., «Mowa», 161; E. DĄBROWSKI, «Magnificat», 12; J. DROZD, *Maryja Matka*, 73-74; H. GRAEF, *Mary*, 11; S. HAREŻGA, «Magnificat», 807-808; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 997; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 130-131; H. MUÑOZ, «Beata te», 100; J. RATZINGER, «Ty», 147; G. RAVASI, *Videro il Bambino*, 88-89.

¹⁰³³ „in these first chapters of Luke Mary does not appear simply as an individual” (H. GRAEF, *Mary*, 9); „Poprzez zwrot 'Niewiasto' Jezus ukazuje w Maryi Córę Syjonu <...>” (J. KRÓLIKOWSKI, *Maryja*, 25); por. J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 43-45.

¹⁰³⁴ „w historii zbawienia Maryja reprezentuje Izraela” (L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 622); „Według Ewangelii jest ona córką Syjonu <...>” (X. LÉON-DUFOUR, *Słownik Nowego Testamentu*, 383); por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 625-626; G.M. BARTOSIK, *Z Niej*, 18-20; Z. BESKUR, «Wiara», 11-12; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 20-22.32; J. DROZD, *Maryja Matka*, 42; F. GRYGLEWICZ, «Obraz», 130-131; J. HOMERSKI, «Starotestamentalne reminiscencje», 78.80.82-83; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 165-166; A. KOWALSKI, «Pismo», 156; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 35.41-42; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 54.65; ID., «Maryja Córka Syjonu», 245-252; ID., *Matka Odkupiciela*, 52-56; J.M. POPŁAWSKI, «Magnificat», 378; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 87-89.103; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 75-79; A. SOBIERAJ, «Chaire kecharitomene», 87; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 79.

¹⁰³⁵ Por. G.M. BARTOSIK, «Maryja ikona tajemnicy», 278; G. COLZANI, *Maria*, 54; J.F. CRAGHAN, «The Gospel», 53; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncie», 61-62; ID., «Virginité», 1118; D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 93; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 74-75; H. GRAEF, *Mary*, 10; A. JANKOWSKI, «Początki Łukasowej mariologii», 320; J. ŁACH, «Jezus», 249; G. MORANTE, «Catechesi», 549.555; H. MUÑOZ, «Beata te», 101; J. RATZINGER, «*Et incarnatus est de Spiritu*», 91; ID., «Łaski pełna», 100; ID., «Ty», 140-142; ID., *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, 285; ID., *Wzniosła Córa Syjonu*, 32.45-46; A. SERRA, *Maria*, 15; F. SIEG, «Jezus Chrystus», 59; A. VALENTINI, «L'annuncie a Maria», 292; J. WILK, «Teologia», 110-111.114; G. WITASZEK, «Jerozolima», 46.56; M. WOLNIEWICZ, «Święty Józef», 20.

¹⁰³⁶ Por. D. DZIKIEWICZ, «Łk 1,34», 93.

¹⁰³⁷ Por. K. KOWALIK, *Wejrzal na nicosc*, 123; L.J. SUENENS, *Kim jest Ona?*, 54.

biblijnej ekonomii zbawienia? *Magnificat* jest przecież na wskroś przesiąknięty wątkami biblijnymi¹⁰³⁸. Jest on wyrazem duchowości Maryi oraz jej przynależności do ludu Starego Testamentu¹⁰³⁹, lecz i jej zmysłu historiozbowczego: „*Magnificat* przypomina nam historię, która biegnie od Abrahama, poprzez Dawida, aż do Jezusa Chrystusa”¹⁰⁴⁰. A główną bohaterką starotestamentalnej historii zbawienia, zresztą jak i nowotestamentalnej (Ga 4,4; Ap 12,1-17), była niewiasta płodna, czyli matka: „ובין האשה ובין זרעך ובין זרעה הוא ישופך ראש ואתה תשופנו עקב” (Rdz 3,15; zob. też Rdz 12,2; 13,16; 22,17; 24,60; Ps 21,10-11; Iz 7,14; 49,1; Jr 31,22; Mi 5,1-3)¹⁰⁴¹. Maryja jako miłośniczka słowa Bożego na pewno o tym wiedziała. Kantyk jest ewidentnym tego dowodem: „καὶ τὸ ἔλεος αὐτοῦ εἰς γενεὰς καὶ γενεὰς τοῖς φοβουμένοις αὐτόν” (Łk 1,50); „καθὼς ἐλάλησεν πρὸς τοὺς πατέρας ἡμῶν, τῷ Ἀβραάμ καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ εἰς τὸν αἰῶνα” (Łk 1,55). Czyż mogłaby osoba, z negatywnym nastawieniem do stosunków małżeńskich, tak wspaniałomyślnie mówić o działaniu Boga w historii zbawienia, do którego urzeczywistnienia nieodzownie była potrzebna instytucja małżeństwa? Jakże mogłoby trwać miłosierdzie Boże *z pokolenia na pokolenie* bez płodnych małżeństw? Jakże byłyby

¹⁰³⁸ „The familiarity with Scripture manifested by her song of thanksgiving <...> shows how lovingly she had been accustomed to dwell on the word of God” (J.A. BROADUS, *Commentary on Matthew*, 8); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 343-344; BENEDIKT XVI., *Maria, Mutter Gottes*, 25; BENEDIKT XVI., *Verbum Domini*, 54; Z. BESKUR, «Wiarą», 10-13; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 241; T.M. DĄBEK, «Mowa», 160-161; E. DĄBROWSKI, «Magnificat», 12-13; J. DROZD, *Maryja Matka*, 76-77; J. FLOREK, «Zasłuchana», 178; J.B. GREEN, «The Social Status», 470; F. GRYGLEWICZ, «Obraz», 129; S. GRZYBEK, «Magnificat anima Dominum», 239-240; ID., *Wielbi dusza*, 9-24; S. HAREZGA, «Magnificat», 808-809; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 997; J. HOMERSKI, «Starotestamentalne reminiscencje», 80-82; C. JANSSEN – R. LAMB, «Das Evangelium», 517.519; O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 50-51; M. KOKOT, «Magnificat», 80-87; T. KONDRUSIEWICZ, «Perché ha guardato l'umiltà», 23-24; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 58-63; H. LANGKAMMER, *Maryja*, 47-51; T. LOSKI, *Ewangelia*, 110; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 130; R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 101; H. MUÑOZ, «Beata te», 101; M.F. PATELLA, *The Gospel*, 15; J. PATSCH, *Our Lady*, 32; J.M. POPLAWSKI, «Magnificat», 378-387; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 111.114; J. RATZINGER, «Ty!», 147; G. RAVASI, *Videro il Bambino*, 88; A. SCHLATTER, *Das Evangelium*, 147; B. SESBOÜÉ, «Najświętsza Maria Panna», 485; W. SOTOWSKI, «Maryja!», 95; D. SÖLLE, «Maria – Mutter Jesu», 39; J. WILK, «Teologia», 111-112.

¹⁰³⁹ „Esso dice che ella vive profondamente nel mondo dello spirito e del cuore che è proprio dell'Antico Testamento” (R. GUARDINI, *La Madre*, 23); „Magnificat jest <...> wyrazem głębokiego poczucia więzi Maryi ze swoim narodem <...>” (T.M. DĄBEK, «Mowa», 161); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 344; BENEDIKT XVI., *Verbum Domini*, 54; T.M. DĄBEK, «Mowa», 161; J. DROZD, *Maryja Matka*, 74; S. HAREZGA, «Magnificat», 808; JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 351; J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 130; J.M. POPLAWSKI, «Magnificat», 383.

¹⁰⁴⁰ R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 102; „<...> Maryja <...> z *Magnificat* czyni pełną mądrości syntezę historii minionej, obecnej i przyszłej” (J. CASTELLANO CERVERA, «Maryja», 79); „Maryja, łaskę Jej udzieloną, stawia w serii zbawczych dzieł Bożych dokonanych w dziejach Izraela” (K. GRZESICA, «Specyfika», 76); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 344; BENEDIKT XVI., *Maria, Mutter Gottes*, 32-34; Z. BESKUR, «Wiarą», 11-13; K. GRZESICA, «Specyfika», 76-77; S. GRZYBEK, *Wielbi dusza*, 9-12; M. KOKOT, «Magnificat», 83; T. KONDRUSIEWICZ, «Perché ha guardato l'umiltà», 23; J.M. POPLAWSKI, «Magnificat», 381; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 116; B. RINALDI, *La Madonna*, 21-22; F. WILLAM, *Życie*, 31.

¹⁰⁴¹ „Wraz z pierwszym grzechem Bóg po raz pierwszy objawił Zbawiciela świata, jak również zapowiedział Jego Matkę. <...> Kobieta przyczyni się do zmiany losów całej ludzkości przez swoje macierzyństwo” (W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 100-102); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 368; F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 30; M. FILIPIAK, «Protoewangelia», 40-44; D. FLUSSER, *Chrześcijaństwo religią żydowską*, 28-29; JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 11.43-49; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 58-62; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 23-24.35-38.44-45; S. ŁACH, «Starotestamentowe oczekiwanie», 29; G. MCAFEE, «Seks», 706; R. RAK, «Z Maryją», 126; J. RATZINGER, «Redemptoris Mater», 78; ID., «Znak kobiety», 69; A. SERRA, «Maryja», 36; ID., «Vergine», 1294; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 30.80-85.92-93.98-104.111-112.

spełnione *obietnice dane patriarchom* bez udziału otwartych na prokreację biblijnych niewiast? Byłoby to wprost niemożliwe! Nic więc dziwnego, iż bezdzietność u starożytnych Izraelitów była postrzegana na równi z przekleństwem oraz traktowana w kategorii wielkiego osobistego dramatu życiowego (Rdz 15,2; 16,2; 30,1; 1Sm 1,4-11)¹⁰⁴². Maryja jako prawdziwa żydowska matka też tak myślała. Bo gdyby miała na ten temat inne poglądy, to przykładowo na pewno nie byłaby wcale przejęta zaginięciem dwunastoletniego Jezusa¹⁰⁴³, będącego przecież w wieku prawie dojrzałego mężczyzny (Łk 2,41-46)¹⁰⁴⁴. Poza tym jako znawczyni *Księgi Psalmów*, czego potwierdzeniem znowuż jest *Magnificat*, musiała wiedzieć, iż progenitura jest częścią składową rodziny bogobojnej: „אשתך כגפן פריה בירכתי ביתך בניך כשתלי זיתים סביב לשלחנך” (Ps 128,3). A ten tekst był przecież przez nią recytowany podczas każdej pielgrzymki do Jerozolimy (Łk 2,41)¹⁰⁴⁵. Dlatego według naszej opinii owe *uniżenie* nie ma nic wspólnego z proślubowym usposobieniem Maryi. Wprawdzie do terminu *ταπεινωσις* proponowane są różnorodne objaśnienia: 1) anuncjacyjne (gotowość służenia Chrystusowi)¹⁰⁴⁶; 2) dziewicze (niedoszła matka)¹⁰⁴⁷; 3) egzystencjalne (anonimowość)¹⁰⁴⁸; 4) ekonomiczne (ubóstwo materialne)¹⁰⁴⁹; 5) teologiczne (ciemna noc wiary)¹⁰⁵⁰; 6) zwyczajowe (przedwczesna ciąża)¹⁰⁵¹ etc.¹⁰⁵². Najbardziej prawdopodobne są jednak cztery: 1) antropologiczne (zraniona grzechem ludzka natura)¹⁰⁵³; 2) duchowe (przynależność do ubogich Yhwh)¹⁰⁵⁴; 3) etyczne (cnota pokory)¹⁰⁵⁵ i 4)

¹⁰⁴² Por. G.P. COUTURIER, «Księga Jeremiasza», 700; Y. ЭΠΥΘΛΙ – Φ. ΚΑΜΦΟΡΤ (red.), *Большой библиейский словарь*, 343; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 124; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26–38», 172; H. LANGKAMMER, *Słownik biblijny*, 48; X. LÉON-DUFOUR, *Słownik Nowego Testamentu*, 241; F. PUZO, «Verginità», 1127; A. SERRA, «Vergine», 1294.

¹⁰⁴³ Por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 32; E. GIANNARELLI, «Maryja», 45.56; B. RINALDI, *La Madonna*, 13.

¹⁰⁴⁴ „po ukończeniu 12 roku życia chłopiec wchodził w wiek dojrzały <...>” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 198); „za mężczyzną uznaje się tego, kto ukończył trzynasty rok życia” (*Pirke Awot*, S. PECARIC (red.), 81); por. R. CALIMANI, *Paolo*, 50; J. MURPHY-O’CONNOR, *Gesù e Paolo*, 58; *Pirke Awot*, S. PECARIC (red.), 80-81; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 280; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 216. Wprawdzie Józef Flawiusz osobnika będącego w wieku około czternastu lat mianuje tylko *chłopcem*; por. J. FLAWIUSZ, *Autobiografia*, 103.

¹⁰⁴⁵ Por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 50.74; F. PUZO, «Verginità», 1126.

¹⁰⁴⁶ „La Vergine confessa di essere stata a suo giudizio umile *serva* di Cristo <...>” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sulla Visitazione*, 710); por. L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 46.

¹⁰⁴⁷ „Niektórzy egzegeci zwracają też uwagę na fakt, że dziewictwo traktowano jako brak godności” (I. GARGANO, *Lectio divina do Ewangelii*, 50); por. L. ALONSO SCHÖKEL, *Lezioni sulla Bibbia*, 302; S. DE FIORES, *Maria*, 1799; I. GARGANO, *Lectio divina do Ewangelii*, 50; M. MIKOŁAJCZAK, «Pozycja», 228-229; C. TIBILETTI, «Vergine-Verginità-Velatio», 3561; A. VALENTINI, «L’annuncio a Maria», 283; H.U. VON BALTHASAR, *W pełni wiary*, 210-211.

¹⁰⁴⁸ „określiła siebie samą jako pokorną, to znaczy jako anonimową (por. Łk 1, 48) <...>” (J. RATZINGER, «*Et incarnatus est de Spiritu*», 87); por. B. RINALDI, *La Madonna*, 22.

¹⁰⁴⁹ Por. S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 784; B. RINALDI, *La Madonna*, 22; U. SZWARC, «Bóg», 65-67; G.G. TROMBELL, *Vita*, 40-41.

¹⁰⁵⁰ „Nauczyłeś mnie wierzyć nawet w chwilach ciemności i niewiedzy. Wejrzałeś na moje uniżenie, wziąłeś w swe ręce moją ludzką słabość i umocniłeś moją ufność, moją wiarę” (R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 25); por. R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 23-25.

¹⁰⁵¹ „What is more disgraceful than a premature pregnancy in one who ought to preserve her virginity until marriage?” (P.J. ISAAK, «Luke», 1233).

¹⁰⁵² Por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 75; J. HOMERSKI, «Starotestamentalne reminiscencje», 80; J.M. POPLAWSKI, «'Magnificat'», 381; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 114.

¹⁰⁵³ „wejrzał na uniżenie służebnicy swojej” (Łk 1, 48) <...> Maryja identyfikuje się z Izraelem i ludzkością oczekującą Odkupiciela. Nie można tego wyjaśnić inaczej jak jej własną głęboką i osobistą świadomością potrzeby

socjalne (niska pozycja społeczna)¹⁰⁵⁶. To są najlepiej udokumentowane znaczenia słowa ταπεινῶσις na kartach Pisma Świętego, albowiem w *Septuagincie* 1) odnosi się ono do pojedynczych osób lub poszczególnych wspólnot doznających różnorodnych krzywd w życiu społecznym (Rdz 16,11; 29,32; 31,42; 41,52; Pwt 26,7; 1Sm 1,11; 9,16; 2Sm 16,12; 2Krl 14,26; Ne 9,9; Jdt 6,19; 7,32; 13,20; 1Mch 3,51; Est 4,8; Ps 9,14; 22,22; 25,18; 31,8; 119,50; 135,23; Syr 2,4-5; 11,12; 20,11; Iz 40,2; 53,8; Lm 1,3.7.9; Dn 3,39), 2) oznacza nędzę ludzkiej natury zranionej grzechem pierworodnym (Ps 90,3; 119,92.153) oraz 3) wyraża ideę cnoty pokory, jako przeciwieństwa pychy (Prz 16,19)¹⁰⁵⁷. Analogiczne znaczenia posiada wyraz ταπεινῶσις w Nowym Testamencie. Tekst Dz 8,33, pomimo klarownego znaczenia chrystologicznego¹⁰⁵⁸, przywołującego werset Iz 53,8, implikuje szeroko pojętą starotestamentalną tematykę niesprawiedliwości społecznej. Fragment Fil 3,21 nawiązuje do skażonej grzechem śmiertelnej natury ludzkiej¹⁰⁵⁹. Z kolei wers Jk 1,10, przypominając przejściowy charakter bogactwa materialnego, zachęca człowieka bogatego do unżenia się przed Bogiem, czyli do prowadzenia życia naznaczonego prawdziwą chrześcijańską pokorą¹⁰⁶⁰. Stąd konkludując, moglibyśmy wnioskować, iż ταπεινῶσις w ustach Maryi jest prawdopodobnie trójpoziomowe: antropologiczne, społeczne i etyczne. Poziom antropologiczny unżenia przywoływałby ideę Maryi jako człowieka-stworzenia całkowicie zależnego od Boga stwórcy¹⁰⁶¹. Poziom społeczny nawiązywałby do jej statusu jako niewiasty żyjącej w patriarchalnym społeczeństwie oraz do jej

---

odkupienia” (L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 622); „Davvero la tua anima esulta: 'La mia anima, dice, esulta nel Signore <...> perché ha guardato verso l'umiltà' (Lc 1, 46-47) di Eva ed ebbe pietà di lei, grazie a te” (PSEUDO-ATANASIO, *Omelia*, 765-766).

¹⁰⁵⁴ „słowo 'unżenie' wyraża <...> Jej <...> wewnętrzne usposobienie względem Boga nacechowane pokorą i ufnością” (M. KOKOT, «Magnificat», 81); „z racji 'unżenia' Maryi można ją włączyć do kategorii 'ubogich Jahwe', a więc twz. *anawim* <...>” (J.M. POPLAWSKI, «Magnificat», 386); por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 624.629; S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 785; M. KOKOT, «Magnificat», 81-82.86; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 35; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 38-40; J.M. POPLAWSKI, «Magnificat», 383-384; P. STEFANI, «Maria», 26; U. SZWARC, «Bóg», 76-78; M. THURIAN, *Maryja*, 46-47.

¹⁰⁵⁵ „Inoltre bene ha aggiunto la Vergine dicendo: *Suo servo*, volendo significare la sua umiltà e obbedienza <...>” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sulla Visitazione*, 713); por. K. BARTH, *Die kirchliche Dogmatik*, I, 153; BEDA IL VENERABILE, *Omelia sulla Visitazione*, 712; F. CONCCHINI, «Maryja», 104-105; T. JODELKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 39; J.M. POPLAWSKI, «Magnificat», 383.386; B. RINALDI, *La Madonna*, 22.

¹⁰⁵⁶ „Stan i środowisko, z jakich wyszła Maryja, to było właśnie owo 'unżenie służebnicy' <...>” (A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 78); „Termin ten w odniesieniu do Maryi może wskazywać na Jej niskie pochodzenie, niewiele znaczącą wtedy pozycję palestyńskiej kobiety <...>” (J.M. POPLAWSKI, «Magnificat», 382-383); por. J.B. GREEN, «The Social Status», 470-471; S. GRZYBEK, «Magnificat anima Dominum», 241; J. HOMERSKI, «Starotestamentalne reminiscencje», 81; M. KOKOT, «Magnificat», 81; M. MIKOŁAJCZAK, «Pozycja», 224.226.229; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 78-79; J.M. POPLAWSKI, «Magnificat», 386; P. STEFANI, «Maria», 27.

¹⁰⁵⁷ Por. H.H. ESSER, «ταπεινός», 1891-1893.

¹⁰⁵⁸ Por. E. DĄBROWSKI, *Dzieje Apostolskie*, 297; R.J. DILLON, «Dzieje Apostolskie», 1210; H.H. ESSER, «ταπεινός», 1895; H. GIESEN, «ταπεινός», 1570; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 124.

¹⁰⁵⁹ Por. B. BYRNE, «List do Filipian», 1408; H.H. ESSER, «ταπεινός», 1895; H. GIESEN, «ταπεινός», 1570.

¹⁰⁶⁰ Por. H.H. ESSER, «ταπεινός», 1895-1896; H. GIESEN, «ταπεινός», 1570; T.W. LEAHY, «List świętego Jakuba», 1494-1495.

¹⁰⁶¹ „dziewictwo Maryi jest rzeczywistym symbolem <...> łaski zbawienia <...> która <...> opiera się na całkowitej nicości i pustce człowieka, która w Biblii określana jest mianem 'tapeinosis' (=unżenie) <...>” (L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 132).

materialnej niezamożności¹⁰⁶². Natomiast poziom etyczny wskazywałby na nią jako na bogobojną Izraelitkę żyjącą w duchu pobożności *ubogich Jahwe* (ענויים יהוה)¹⁰⁶³. Ponadto dodajmy, iż nawet niektórzy zwolennicy hipotezy stanowczo negują proślubowe objaśnienie słowa ταπεινωσις: „Wyraz 'uniżenie' (gr. *tapeinosis*) nie odnosi się tutaj jakoby do ślubu dziewiczości Maryi <...>”¹⁰⁶⁴.

4.2.15. *Argument wywiedziony z wersetów J 1,13 i 3,5*. Początkowe założenia adherentów niniejszego dowodzenia są w pełni słuszne. Rzeczywiście o członkostwie w Kościele decyduje przyjęcie Sakramentu Chrztu Świętego, a nie przynależność etniczna. Jednak tej ostatniej nie wolno lekceważyć, gdyż wyrzeczenie się tożsamości narodowej może stać się podłożem zerwania z wiarą i Kościołem. Poza tym rzeczywiście Maryja stanowi najdoskonalszy prototyp Kościoła – *typus Ecclesiae*. „<...> Boża Rodzicielka jest, jak uczył już św. Ambroży, pierwowzorem (*typos*) Kościoła <...>” – przypomina *Vaticanum II*¹⁰⁶⁵. Jednakże stronnicy obecnego argumentu nie uwzględniają jednego bardzo ważnego niuansu, a mianowicie zapominają o tym, iż Kościół posiada judaistyczne korzenie. A judaizm biblijny był religią prorodzinno-prokreacyjną. Zestawienie Maryi i Kościoła siłą rzeczy musi się z tym liczyć, albowiem do zaistnienia rzeczywistej typologii niezbędne jest istnienie esencjalnych cech wspólnych porównywanych rzeczywistości¹⁰⁶⁶. Aspekt prorodzinno-prokreacyjny do takich właśnie należy. Dlatego – naszym zdaniem – proślubowe objaśnienie wersetu Łk 1,34 przyczynia się jedynie do zatarcia znaku starotestamentalnej przynależności Maryi¹⁰⁶⁷, którym ona jako córka swego czasu z konieczności była naznaczona¹⁰⁶⁸. Z kolei zatuszowanie tego

¹⁰⁶² „wielkie rzeczy <...> wydarzyły się w warunkach ludzkiego uniżenia, biedy i wewnętrznej pustki” (L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 46); por. T.M. DĄBEK, «Mowa», 160-161.

¹⁰⁶³ „This is Mary's song of praise as she realizes her destiny and she speaks words typical of the pious poor <...>” (W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 241); „<...> Maryja przyznaje się do swego 'uniżenia' (w. 48a); w ten sposób staje w gronie 'ubogich Jahwe' <...>” (S. HAREZGA, «Magnificat», 810); por. Z. BESKUR, «Wiara», 11-12; F. GRYGLEWICZ, «Obraz», 130; K. GRZESICA, «Specyfika», 76-77; S. HAREZGA, «Magnificat», 807-810.

¹⁰⁶⁴ J. DROZD, *Maryja Matka*, 75.

¹⁰⁶⁵ *Lumen Gentium*, § 63; por. Z. BESKUR, «Wiara», 23-24; CLEMENTE ALESSANDRINO, *Il Pedagogo*, 193-194; M. DI S. MARIA, «Maria», 48-49; D. FLUSSER, *Chrześcijaństwo religią żydowską*, 28-29; J. GALOT, «Vierge», 467-468; A.M. GILA, «Divina maternità», 61.79-80; A. JANKOWSKI, «Nova», 327; A. KOWALSKI, «Pismo», 156-157; J. KRÓLIKOWSKI, «Mariologia», 284-288; T. LOSKI, *Ewangelia*, 108; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 21; S.C. NAPIÓRKOWSKI, «Maryja. IV», 30-31; ID., «Nie ma dobrej mariologii», 132; R. RAK, «Z Maryją», 126; J. RATZINGER, «Łaski pełna», 100-101; T. SIUDY, «Wiara», 77-78; F. SZULZ, «Dziewica-Matka», 175.

¹⁰⁶⁶ Por. C. BALDICK, *Oxford Dictionary*, 344; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 389; У. ЭЛҮЭЛЛІ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библиейский словарь*, 1244; P. GRELOT, «Typico, Senso», 940; R. RIVA, «Simbolo», 1475-1476; J. STĘPIEŃ, «Sens biblijny», 505-506.

¹⁰⁶⁷ „była jednym z ludzi, z gałęzi semickiej, z pokolenia Judy (Żydówką), Córą izraelską” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 368); „matka Jezusa była Żydówką, żyła po żydowsku <...>” (D. FLUSSER, *Chrześcijaństwo religią żydowską*, 21); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 368-369; D. FLUSSER, *Chrześcijaństwo religią żydowską*, 20-21; R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 94.

¹⁰⁶⁸ A greckie słowo τύπος oznacza przede wszystkim *odcisk, ślad i piętno*; por. R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 613; R. ROMIZI – M. NEGRI, *Greco antico*, 1310-1311.

ostatniego równoznaczne jest ze zniekształceniem obrazu Maryi jako typu Kościoła. Stąd nowotestamentalny τύπος – wzór domaga się starotestamentalnego τύπος – *piętna*. Jest to warunek o randze *sine qua non*¹⁰⁶⁹.

4.3. Sekcja argumentów historycznych

4.3.1. *Argumenty bazujące na dokumentach biblijnych*. Sam punkt wyjścia obecnej argumentacji jest słuszny, gdyż rzeczywiście Biblia jest także kopalnią wiedzy historycznej¹⁰⁷⁰. Jednak poszczególne dowodzenia nie mają właściwie nic wspólnego z proślubowym objaśnieniem wersetu Łk 1,34. Oto szczegóły.

1) W starożytnym Izraelu istotnie dziewictwo było otaczane wielkim szacunkiem: specjalne szaty (2Sm 13,18-19; Jr 2,32a), szczególna opieka rodziców (Syr 7,24; 42,9-14), poślubne dowody dziewictwa – בחולים (Pwt 22,15), sankcje prawne (Wj 22,15-16; Pwt 22,13-21), warunek *sine qua non* co do wyjścia za mąż za arcykapłana (Kpł 21,7.13-14; Ez 44,22), przywilej kapłański zbliżenia się do zwłok siostry-dziewicy (Kpł 21,1-3), nakaz dożywotniego poślubienia zgwałconej dziewicy (Pwt 22,28-29), dziewice-druhny orszaku weselnego królowej (Ps 45,15) etc.¹⁰⁷¹. Jednakże chodziło w tym wszystkim jedynie o dziewictwo przedmałżeńskie i to osoby młodej (Rdz 29,26; Syr 42,9)¹⁰⁷². Pragnienie dziewictwa *in se* było obce myśli ludu wybranego¹⁰⁷³.

¹⁰⁶⁹ „Ohne die jüdische Tradition lässt sich die Rolle der Mutter Jesu nicht verstehen” (D. SÖLLE, «Maria – Mutter Jesu», 40).

¹⁰⁷⁰ Por. R. WRIGHT, *Ewolucja Boga*, 265-266.

¹⁰⁷¹ Por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 13-14.22; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 394-395; A. BAUM, «Dziewica», 288; L. DE LORENZI, «Verginità», 1640; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 44-45; Y. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библиейский словарь*, 343; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 105.115; T. ILAN, *Jewish*, 97-100; L. KRINETZKI, «Impurità», 268; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 44-45; G.D. MILLER, *Marriage*, 39; S.M. PAUL – L.I. RABINOWITZ, «Virgin, Virginità», 160-162; B. PAWLACZYK, *Matka*, 86-87.102-105; F. PUZO, «Verginità», 1125; F. RIENECKER – G. MAIER (red.), *Lexikon zur Bibel*, 862; M. ROSIK, *Judaizm*, 169.

¹⁰⁷² „Dziewictwo traktowano <...> jako wartość 'handlową' (przymiot nabywanej żony) <...>” (M. FILIPIAK, *Problematyka*, 115); „W Izraelu dz. było cenione w kontekście rajskiego przykazania: 'Bądźcie płodni' (Rdz 1, 28)” (T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 235); „bardzo dbano o to, by poślubiona kobieta była dziewicą <...>” (B. PAWLACZYK, *Matka*, 103); „La verginità viene celebrata per la sua bellezza nella gioventù, non però come stato permanente <...>” (F. PUZO, «Verginità», 1127); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 394-395; A. BAUM, «Dziewica», 288; L. DE LORENZI, «Verginità», 1640; Y. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библиейский словарь*, 343; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 44-45; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 235; B. PAWLACZYK, *Matka*, 104-105.

¹⁰⁷³ „Świat starotestamentowy <...> nie rozumiał i nie cenił dziewictwa <...> dziewictwo na zawsze pozbawione małżeństwa było dla niego powodem płaczu” (FILARET DROZDOW, *Homilia*, 283); „celibacy and self-denial are not on the Jewish agenda” (G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 244); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 395; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 56-57; L. DE LORENZI, «Verginità», 1640; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 105-106; JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 81; J. KRÓLIKOWSKI, «Dziewiczność», 180; J. KUDASIEWICZ – T. SIKORSKI, «Dziewictwo», 142; H. LESÉTRE, «Virginité», 2439; A.J. NOWAK, *Osoba konsekrowana*, 39; Z. PROCHOWNIK, *Dziewictwo*, 7; F. PUZO, «Verginità», 1125.1127; G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 244; A. ROLLA, «Le istituzioni», 205; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 105; E. SZYMANEK, «Środowisko Nowego Testamentu», 28.

2) Rzeczywiście dziewictwo w Biblii posiada głębokie znaczenie symboliczne. Hebrajskie słowo בתולה (*dziewica*) występuje w Starym Testamencie 50 razy¹⁰⁷⁴. 15 razy termin ten oznacza pewną społeczność¹⁰⁷⁵, np. mieszkańców Babilonu (Iz 47,1), Egiptu (Jr 46,11), Sydonu (Iz 23,12) a także ogół bądź część ludu wybranego (2Krl 19,21; Iz 37,22; 62,5; Jr 2,32; 14,17; 18,13; 31,4.21; Lm 1,15; 2,13; Jl 1,8; Am 5,2)¹⁰⁷⁶. Oczywiście jest to określenie przenośne¹⁰⁷⁷. Nie wszyscy przecież członkowie powyższych zbiorowości etnicznych byli *de facto* kawalerami lub pannami. Jakie więc przesłanie symboliczne zawiera w sobie konstrukcja בתולה + nazwa miejscowości? Uogólniając, można wyodrębnić trzy podstawowe motywy. Pierwszy wyraża ideę otoczonej boską opieką dziewicy-Izrael (2Krl 19,21; Iz 37,22; 62,5; Jr 31,4.21)¹⁰⁷⁸. Drugi – odstępstwo tejże dziewicy-Izrael od zobowiązań wynikających z zawartego przymierza z Bogiem (Jr 2,32; 18,13)¹⁰⁷⁹. Trzeci motyw ukazuje zaś opłakany stan dziewicy-Izrael doznającej kary za niewierność boskiemu przymierzu (Jr 14,17; Lm 1,15; 2,13; Jl 1,8; Am 5,2) oraz odnosi się do wyroków skierowanych pod adresem dziewicy-Sydonu (Iz 23,12), Babilonu (Iz 47,1) i Egiptu (Jr 46,11)¹⁰⁸⁰. Oznacza to, iż symboliczne ujęcie dziewictwa w Starym Testamencie nie ma nic wspólnego z ślubowaniem wiekuistego stanu dziewictwa. Wręcz przeciwnie. Powyższa symbolika jeszcze bardziej podkreśla przejściowy charakter stanu dziewiczego. Bo tylko dziewica poślubiona, czyli ukierunkowana na dopełnione małżeństwo, może czuć się osobą wstępującą na drogę wiodącą ku pełnej samorealizacji (Iz 62,4-5). Poza tym, gdyby naród wybrany w tej kwestii miał inne zapatrywania, to przesłanie prorockiej metafory Izraela jako dziewicy poślubionej lub ukaranej nie byłoby dla niego wcale czytelne¹⁰⁸¹.

3) Starotestamentalny Bóg jako stwórca nieba i ziemi (Rdz 1,1) był Bogiem wszechobecnym (Ps 139,1-12). Niemniej jednak wejście w relację z Nim, nawet mimo jego nieustannej dyspozycyjności w nawiązaniu bliskich więzi z wszystkimi ludźmi (Rdz 3,8-9; 4,9; 6,12-13)¹⁰⁸², nie było sprawą prostą. Człowiek musiał najpierw spełnić pewne wymagania (Rdz 32,25-33; Wj 3,1-5). Jednym z nich było zachowanie tzw. *czystości rytualnej* lub *kulturowej* (Ez 44,15-31)¹⁰⁸³.

¹⁰⁷⁴ Por. F.I. ANDERSEN – A. DEAN FORBES, *The Vocabulary*, 297; A. EVEN-SHOSHAN (red.), *A New Concordance*, 214.

¹⁰⁷⁵ Por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 141; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 30-32.

¹⁰⁷⁶ Por. A. BAUM, «Dziewica», 288; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 31; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библиейский словарь*, 343; F. PUZO, «Verginità», 1128.

¹⁰⁷⁷ „w Starym <...> Testamencie spotykamy kobiety będące symbolami jakiejś wspólnoty, społeczności, ludu” (D. FLUSSER, *Chrześcijaństwo religią żydowską*, 28); por. D. FLUSSER, *Chrześcijaństwo religią żydowską*, 28.

¹⁰⁷⁸ Por. A. BAUM, «Dziewica», 288.

¹⁰⁷⁹ Analogiczne znaczenie symboliczne posiada również rzeczownik בתולים (*panieństwo, dziewictwo*) w Ez 23,3.8.

¹⁰⁸⁰ Por. L. DE LORENZI, «Verginità», 1640.

¹⁰⁸¹ Por. W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 33-35.

¹⁰⁸² Por. W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 39.

¹⁰⁸³ „In tre casi soprattutto bisognava essere in stato di purità <...> il primo era quello del viaggiatore; il secondo quello del soldato durante <...> missione; il terzo <...> quello del sacerdote che si accostava all'altare” (P. SACCHI, «Il giudaismo», 64); por. A. BAUM, «Czystość», 215-216; J.B. BAUER, «Rein», 995; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ

Jej istotę stanowiło unikanie wszystkiego, co człowieka czyniło nieczystym (טמא): spożywania mięsa nieczystych zwierząt (twz. *tora pokarmowa*), dotykania padliny, kontaktów z trędotatym lub mającym upływ krwi (Kpł 11,1 – 15,33) etc.¹⁰⁸⁴. Stosunki płciowe również zanieczyszczały człowieka¹⁰⁸⁵. Stąd np. naród wybrany przed zawarciem przymierza na Synaju otrzymał nakaz unikania współżycia płciowego (Wj 19,14-15)¹⁰⁸⁶, a Dawid i jego towarzysze dopiero po dowiedzeniu przynajmniej jednodniowej wstrzeźliwości seksualnej dostąpili możliwości spożycia chlebów pokładnych (1Sm 21,2-7). Jednakże rozprawiając o nieczystości rytualnej wywołanej stosunkiem płciowym, należy uwzględnić to, co następuje. Po pierwsze, musimy pamiętać, że na początku stworzenia ludzkości tak nie było. Albowiem wszystko, cokolwiek tylko było stworzone, zostało określone jako טוב מאד – *bardzo dobre* (Rdz 1,31)¹⁰⁸⁷. Co więcej. Stosunki płciowe zostały nawet objęte specjalnym boskim błogosławieństwem (Rdz 1,28). Po drugie, zmiana owej perspektywy nastąpiła dopiero po upadku człowieka (Rdz 3,1-7). W wyniku tego, to, co było u zarania stworzenia *bardzo dobre*, zostało naznaczone zranioną grzechem pożądlivością (יצר הרע) i dominacją pierwiastka męskiego nad żeńskim (Rdz 3,16)¹⁰⁸⁸. Lecz, a to jest sprawą relewantną, poglądy boskie na stosunki płciowe pozostały niezienne nawet po zaistnieniu grzechu pierworodnego (Rdz 9,1). Po trzecie, jedyny tekst biblijny mówiący *explicite* o nieczystości wynikającej z stosunków płciowych jest dwuznaczny, albowiem nie jest do końca jasne, co jest przyczyną sprawczą nieczystości – współżycie seksualne jako takie czy stosunek przerywany: „ואשה אשר ישכב איש אתה שכבת זרע <...> וטמאו עד הערב,» (Kpł 15,18). Zdania komentatorów w tej kwestii są podzielone. Jedni popierają pierwsze objaśnienie¹⁰⁸⁹, inni z kolei – drugie¹⁰⁹⁰. Najbliższy kontekst literacki przemawiałby jednak za tym ostatnim rozwiązaniem. Perykopa Kpł 15,1-33 porusza przecież kwestię różnego rodzaju zewnętrznych wycieków i

---

(red.), *Большой библейский словарь*, 1393; A. JANKOWSKI, «Nieczystość rytualna», 150; P. SACCHI, «Il giudaismo», 64.

¹⁰⁸⁴ Por. A. BAUM, «Czystość», 216; J.B. BAUER, «Rein», 996-997; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 314; Y. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1394; A. JANKOWSKI, «Nieczystość rytualna», 150-151; L. KRINETZKI, «Impurità», 268; S. ŁACH, *Księga Kapłańska*, 182-183; D.L. PETERSEN, «Clean», 74-75; G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 246; P. SACCHI, «Il giudaismo», 63-64; L. SZABÓ, «Pur», 887; A. TRONINA, *Księga Kapłańska*, 225.420-424.

¹⁰⁸⁵ „era impuro l’atto sessuale, indipendentemente dalla sua liceità <...>» (P. SACCHI, «Il giudaismo», 64); „akt płciowy czyni kobietę skażoną» (*Tora Pardes Lauder*, III, S. PECARIC (red.), 179); por. A. BAUM, «Czystość», 216; J.B. BAUER, «Rein», 996; J. CANTINAT, «Le propos», 24; Y. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1394; S. ŁACH, *Księga Kapłańska*, 207; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 22; D.L. PETERSEN, «Clean», 75; *Pismo Święte*, 230; *Tora Pardes Lauder*, III, S. PECARIC (red.), 179; A. TRONINA, *Księga Kapłańska*, 229.

¹⁰⁸⁶ Por. R. ALTER, *The Five Books*, 608; J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 158; A. STEINER, «Warum?», 10.

¹⁰⁸⁷ Por. K.H. SCHELKLE, *Teologia Nowego Testamentu*, 176.

¹⁰⁸⁸ Por. B. COSTACURTA, *Obietnica*, 118-120; ERAZM Z ROTTERDAMU, *Pochwała Głupoty*, 47; G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 245.

¹⁰⁸⁹ „Współżycie małżonków również powodowało, że stawali się rytualnie nieczyści» (*Pismo Święte*, 231); „Uncleanness <...> is produced <...> by lawful sexual intercourse <...>» (P.P. SAYDON, «Leviticus», 235); por. R. ALTER, *The Five Books*, 608; *Biblia Tysiąclecia*, 121³; *La Bibbia*, 233; S. ŁACH, *Księga Kapłańska*, 207; *Pismo Święte*, 230-231; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *Komentarz*, 128.

¹⁰⁹⁰ „Nieczystość rytualna, wynikająca z kontaktów seksualnych, zależała od tego, czy współżycie było prawnie dopuszczalne, czy też nie» (R.J. FALEY, «Księga Kapłańska», 115).

upływów krwi. Wytrysk byłby jednym z nich. Poza tym zwrot זרע שכבה – *wytrysk nasienia* – występuje także w kontekście cudzołóstwa i zdrady małżeńskiej (Kpł 19,20; Lb 5,12-13), gdzie zapewne oznacza przerywany stosunek płciowy (*coitus interruptus*) – najpopularniejszy kontrasept starożytności¹⁰⁹¹ oraz, jak nauczali i nadal nauczają niektórzy rabini, na przykład sławny Raszi (1040-1105), jeden z największych grzechów przyrównywany nawet do przelania krwi, czyli do morderstwa (Rdz 38,9)¹⁰⁹². Dlatego naszym zdaniem w tekście Kpł 15,18 jest mowa raczej o nieczystości spowodowanej ejakulacją stosunku przerywanego, niż o nieczystości wywołanej samym faktem współżycia seksualnego. A co w takim razie z wyżej przytoczonymi tekstami Wj 19,14-15 i 1Sm 21,2-7? Bezsposornie świadectwo owych ustępów jest starożytne i niepodważalne¹⁰⁹³. Ale z drugiej strony trzeba też się liczyć z informacją zawartą w wersach Rdz 1,28 i 9,1. Prawdopodobnie najsensowniejszym rozwiązaniem byłoby uznanie istnienia dwóch odrębnych tradycji biblijnych. Zdaniem jednej, którą reprezentują fragmenty Wj 19,14-15 i 1Sm 21,2-7, stosunki płciowe zakłócają kontakt z Bogiem, a według drugiej, odzwierciedlonej w wersach Rdz 1,28 i 9,1, – udoskonalają. Po czwarte, musimy pamiętać, iż nieczystość kultyczna nie zawsze była utożsamiana z niedoskonałością moralną człowieka¹⁰⁹⁴. Szczególnie widoczne jest to w przypadku tekstów należących do tradycji kapłańskiej *Pięcioksięgu* (*Priesterquelle*)¹⁰⁹⁵. Najlepszym potwierdzeniem tego jest przypadek nieczystości rytualnej spowodowanej kontaktem z ciałem zmarłego (Kpł 21,1-4; 22,4; Lb 19,11-16)¹⁰⁹⁶. Grzebanie umarłych było przecież nie tylko obowiązkiem, lecz i cnotą zarazem (Tb 2,1-4; 6,15; 12,12). Stąd bycie niepogrzebanym oznaczało największe przekleństwo i hańbę (1Krl 14,11; Jr 16,4; 22,19; Ez 29,5)¹⁰⁹⁷. Niepochowane ciało zmarłego stawało się potencjalnym łupem drapieżników (Prz 30,17)¹⁰⁹⁸, wołało o pomstę do Boga (Rdz 4,10) i mogło stać się przyczyną różnorodnych klęsk (2Sm 21,1-14)¹⁰⁹⁹. Dlaczego więc człowiek stawał się nieczysty? Zasadniczo z racji kontaktu ze śmiercią jako tajemnicą, czyli jako sferą *sacrum* w sposób szczególnie związaną z Bogiem (1Sm 2,6)¹¹⁰⁰. Prawdopodobnie w przypadku nieczystości kultycznej spowodowanej nawet legalnymi stosunkami płciowymi chodziło o to samo. Człowiek

¹⁰⁹¹ Por. R. ALTER, *L'arte*, 17.

¹⁰⁹² Por. R. ALTER, *The Five Books*, 215; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 65-66.

¹⁰⁹³ „Przekonanie o nieczystości kultowej, wynikającej ze współżycia płciowego, było rozpowszechnione w starożytności, zaś jego dawny charakter w Izraelu potwierdza 1 Sm 21,4-5” (R.J. FALEY, «Księga Kapłańska», 115).

¹⁰⁹⁴ Por. W.J. HARRINGTON, «St Luke», 999; A. TRONINA, *Księga Kapłańska*, 229.423.

¹⁰⁹⁵ „Secondo un'altra teologia, l'impuro non sarebbe stato moralmente così neutro come secondo il Sacerdotale” (P. SACCHI, «Il giudaismo», 65); por. P. SACCHI, «Il giudaismo», 65.

¹⁰⁹⁶ Por. P. SACCHI, «Il giudaismo», 64.

¹⁰⁹⁷ Por. J.B. BAUER, «Rein», 996; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 66-71; G. HERRGOTT, «Pogrzeb», 985-986; T. JELONEK, *Małżeństwo*, 175-176; M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 238-239; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 125-128.

¹⁰⁹⁸ Por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 96.

¹⁰⁹⁹ Por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 152-157.

¹¹⁰⁰ „L'impuro si presenta come una sorta di sacro depotenziato o diluito <...> tra sacro e impuro vi era una discreta affinità <...>” (P. SACCHI, «Il giudaismo», 63-64); por. A. TRONINA, *Księga Kapłańska*, 423-424.

stawał się nieczysty, bo dotykał płciowości – sakralnej domeny Boga (Hi 10,11-12; Ps 139,13; Jr 1,5)¹¹⁰¹. Analogiczne zjawisko zachodziło także podczas kontaktu z Biblią. Księgi święte – zdaniem rabinów – brudziły ręce¹¹⁰². Innymi słowy, w świetle powyższych informacji nasuwa się wniosek, iż zjawisko nieczystości kulturowej nie tylko nie zmniejsza, ale – wręcz przeciwnie – staje się przyczyną sakralizacji legalnych stosunków płciowych. Ślub dozgonnego dziewictwa w czasach judaizmu biblijnego miałyby wprost proporcjonalnie odwrotne skutki.

4) Argumentacja wywiedziona z życia dziewiczego pewnych bohaterów biblijnych skłania do następujących refleksji.

A) O życiu intymnym prorokini Miriam, siostry Aarona i Mojżesza, ze źródeł skryptyalistycznych nic pewnego nie wiemy (Wj 15,20-21; Lb 12,1-15; 20,1; 26,59; Pwt 24,9; 1Krn 5,29; Mi 6,4)¹¹⁰³. Jednakże zarzuty stawiane Mojżeszowi, prawdopodobnie w kontekście walki o pierwszeństwo przywództwa nad Izraelem¹¹⁰⁴, z powodu poślubienia Kuszytki (Lb 12,1), mogłyby być dwojako interpretowane: prodziewiczo lub proendogamicznie¹¹⁰⁵. Pierwsze objaśnienie wskazywałoby na Miriam jako na człowieka wymagającego od Mojżesza życia w celibacie, a drugie – jako na osobę zatroskaną o czystość etniczną ludu wybranego (Pwt 7,1-4)¹¹⁰⁶. Podstawą pierwszego zarzutu musiałaby być wstrzemięźliwość płciowa Miriam, zaś drugiego – jej małżeństwo endogamiczne. Należy wszak – głosi maksyma – najpierw wymagać od siebie a dopiero później od innych. Jakkolwiek by było, wszystko jednakże skończyło się na tym, iż rebeliantka poniosła surową karę (Lb 12,9-10)¹¹⁰⁷. Przecież żadna kobieta (Wj 2,21; 4,20) nie była przeszkodą dla Mojżesza w prowadzeniu życia cnotliwego (Lb 12,3). Poza tym warto byłoby także uwzględnić interpretację rabinistyczną ustępu Lb 12,1, według której przyczyną interwencji Miriam było zaprzestanie wypełniania obowiązków małżeńskich przez

¹¹⁰¹ „the Jewish attitude toward sexuality is unique: it wholeheartedly approves of sex and sexual pleasure. Not sex as an unfortunate but necessary way of continuing the species, but sex as a holy experience, a *mitzvah*” (G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 244); „Les forces vitales <...> étant considérées comme sacrées <...>” (L. SZABÓ, «Pur», 888); por. V. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1393; A. JANKOWSKI, «Nieczystość rytualna», 151; G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 244; L. SZABÓ, «Pur», 888.

¹¹⁰² „Der Rand einer Buch[rolle der Schrift], sei es der obere, der untere, der am Anfang oder der am Ende, macht Hände unrein” (*Traktat 'Jadajim' Hände*, III,4); por. A. JANKOWSKI, «Nieczystość rytualna», 151; *Traktat 'Jadajim' Hände*, III,4-5.

¹¹⁰³ Por. E. ADAMIAK, *Kobiety w Biblii*, 51-52; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 257; E. STERN – A. ROTHKOFF – H.Z. HIRSCHBERG, «Miriam», 82; P. WEIMAR, «Miriam», 743.

¹¹⁰⁴ Por. E. ADAMIAK, *Kobiety w Biblii*, 53-55; E. STERN – A. ROTHKOFF – H.Z. HIRSCHBERG, «Miriam», 82-83.

¹¹⁰⁵ Wprawdzie tożsamość narodowa owej Kuszytki nie jest do końca pewna. Dla jednych jest ona Etiopką, dla drugich – Madianką, dla trzecich z kolei – ciemnoskórą Żydówką; por. M. FILIPIAK, *Problematyka*, 117; S. LANDMANN (red.), *Jüdische Witz*, 64.

¹¹⁰⁶ Por. E. ADAMIAK, *Kobiety w Biblii*, 53; *Biblia Tysiąclecia*, 149³; *La Bibbia*, 283; W. PALUBICKI, *Małżeństwo*, 63; *Pismo Święte*, 285.

¹¹⁰⁷ „W Księdze Liczb kara Boża dotyka albo cały naród, albo jedno pokolenie. Miriam jest jedyną osobą, która samotnie ponosi konsekwencje swych czynów” (E. ADAMIAK, *Kobiety w Biblii*, 54); por. E. ADAMIAK, *Kobiety w Biblii*, 54-55; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 117; E. STERN – A. ROTHKOFF – H.Z. HIRSCHBERG, «Miriam», 83.

Mojżesza, czyli złamanie nakazu Bożego (Rdz 1,28)¹¹⁰⁸. Najpierw należy wszakże wymagać od siebie... Dlatego też, w tradycji judaistycznej Miriam jest zarówno żoną, jak i matką¹¹⁰⁹.

B) Całkiem inaczej wygląda sprawa czystości Jozuego, syna Nuna (Lb 11,28; 27,18-23; Pwt 1,38; 3,28; Joz 1,1). Pomocnik i następca Mojżesza miał rodzinę. Dowodem tego jest zwrot ביתי – *mój dom* (Joz 24,15), który użyty przez Jozuego przywołuje jego rodzinę oraz wskazuje na niego samego jako na *męża, ojca, pana i patriarchę*¹¹¹⁰. Analogiczne znaczenie posiada owo wyrażenie w ustach Jakuba w ustępie Rdz 34,30. W związku z tym niektóre tłumaczenia oddają go nawet po prostu jako *moja rodzina*¹¹¹¹. Wprawdzie tradycja rabinistyczna interpretuje nakaz zdjęcia sandałów, dany Jozuemu w Joz 5,15, jako znak jego powołania do życia w abstynencji seksualnej, posiadała ona jednakże tylko czasowy charakter tj. wiązała na czas pełnienia służby¹¹¹².

C) Sytuacja córki Jeftego też jest jasna. Jedyna córka ojca faktycznie pozostała wiekiutą dziewczicą. Nie było to jednak panieństwo dobrowolne, lecz wymuszone pochopnym ślubem jej rodzica (Sdz 11,29-36)¹¹¹³. Nie było „ono wobec tego jeszcze cnotą”¹¹¹⁴. Niemniej jednak owa dramatyczna historia posiada wielki walor. Ukazuje ona, iż przejście ze stanu dziewiczego do kobiecego mogło nastąpić tylko i wyłącznie z właściwym człowiekiem (mąż) i w odpowiednim czasie (noc poślubna). Analogiczny punkt widzenia był znany również i w czasach Maryi.

D) Kazus Eliasza, jednego z największych proroków Izraela IX w.¹¹¹⁵, przypomina przypadek Miriam. Teksty biblijne, wbrew temu, co niegdyś sądzili niektórzy¹¹¹⁶, nie podają *explicite* żadnej informacji o jego statusie rodzinnym. Niemniej jednak *implicite* sugerują

---

¹¹⁰⁸ Por. E. STERN – A. ROTHKOFF – H.Z. HIRSCHBERG, «Miriam», 84; M. THURIAN, *Maryja*, 40-41.

¹¹⁰⁹ „Повествуя о биографиях выдающихся еврейских женщин, <...> еврейские источники никогда не изображают их некими мужеподобными созданиями, <...> Напротив, все они – обычные женщины, имеющие мужей и детей. Такова пророчица Мирьям, сестра Моисея” (П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 146); por. E. STERN – A. ROTHKOFF – H.Z. HIRSCHBERG, «Miriam», 83-84.

¹¹¹⁰ „rodzina izraelska jest wyraźnie patriarchalna <...> Terminem właściwym na jej określenie jest 'dom ojcowski', hebr. *bet 'ab* <...>” (R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 30); por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 180; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 29-31; B. PAWLACZYK, *Matka*, 89-90; H.W. WOLFF, *Antropologia*, 223.

¹¹¹¹ Por. *Biblia Tysiąclecia*, 53³.

¹¹¹² Por. S. JANKOWSKI, «*Życie*», 39.

¹¹¹³ „Niezwykły to ślub <...>” (E. ADAMIAK, *Kobiety w Biblii*, 85); por. E. ADAMIAK, *Kobiety w Biblii*, 84-86; S. JANKOWSKI, «*Życie*», 41; *Pismo Święte*, 478.

¹¹¹⁴ FILARET DROZDOW, *Homilia*, 286; por. FILARET DROZDOW, *Homilia*, 285-286.

¹¹¹⁵ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 113-114; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 573; D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 71; G. HERRGOTT, «Eliasz», 307; P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 76-77; J.A. SOGGIN, *Israele*, 16; W. SZUBZDA, «Eliasz», 329-330; U. WOLFF, *Der Mann*, 64-65.

¹¹¹⁶ „Pismo Święte uczy nas <...> o Eliaszu <...> i o wielu innych, których życie było <...> nieskalane” (PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 85); por. FILARET DROZDOW, *Homilia*, 283; J. NAUMOWICZ, «*Wstęp*», 85; PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List II*, 107.

posiadanie rodziny. Po pierwsze, prorok Eliasz na kartach Starego Testamentu, nawet mimo jego licznych podróży i tułaczki (1Krl 17,2-5.9-10; 18,1-2; 19,3.19)¹¹¹⁷, jest nazywany *Eliaszem z Tiszbe* (1Krl 17,1; 21,17.28; 2Krl 1,3.8; 9,36). Oczywiście chodzi tu przede wszystkim o miejsce pochodzenia proroka¹¹¹⁸. Jednakże owa informacja mogłaby oznaczać również miejsce jego zamieszkania. A to z kolei mogłoby sugerować posiadanie rodziny. Nie wiemy przecież, w jakim wieku był Eliasz w momencie powołania na proroka. Po drugie, na posiadanie rodziny mogłoby wskazywać również zamieszkiwanie Eliasza przez trzy lata w domu pewnej wdowy z Sarepty sydońskiej (1Krl 17,8 – 18,2), a zwłaszcza wynajem górnej izby (1Krl 17,19.23). Oczywiście, być może, chodzi tutaj jedynie o wysokie celibatyczne ideały proroka, lecz wierność małżeńska też nie jest wykluczona. Po trzecie, jeżeli przypisujemy Eliaszowi prowadzenie życia dziewiczego jedynie z tytułu jego przynależności do grona proroków Jahwe, to dlaczego nie moglibyśmy tego samego powiedzieć o pozostałych prorokach Pańskich, których gremium, według świadectwa tzw. *pierwszego cyklu narracyjnego o Eliaszu* (1Krl 17,1 – 19,21)¹¹¹⁹, było nawet przeszło stuosobowe (1Krl 18,4.13). Po czwarte, prorok Eliasz, upominając króla Achaba (874-853), zarzucał mu porzucenie przykazań Pańskich (1Krl 18,18). Owszem zrobił to z racji posłuszeństwa boskiemu wezwaniu (1Krl 18,1-2)¹¹²⁰, ale nie tylko. Owo upomnienie było zapewne podyktowane również potrzebą serca proroka, wynikającą z jego wielkiej żarliwości o chwałę Pana Zastępów (1Krl 19,10.14). Jednakże owa admonycja przy prowadzeniu samotniczego stylu życia nie byłaby w pełni konsekwentna. W takim przypadku również i sam prorok mógłby być oskarżony o pewną formę apostazji. Przecież wierzyć w Boga Abrahama, Izaaka i Jakuba (1Krl 18,36) znaczyło po prostu tyle, co wyznawać Boga Jahwę jako Pana historii, życia i płodności. A wykazanie tej ostatniej prawdy w owym czasie, naznaczonym znamieniem walki z kultem Baala – syryjsko-kananejskiego bożka pogody, burzy, deszczu, wegetacji i płodności, było głównym zadaniem proroka Eliasza (1Krl 17,17-24; 18,20-46; Syr 48,1-11; Rz 11,2-4)¹¹²¹. Po piąte, niektóre fragmenty Starego Testamentu zlecają Eliaszowi eschatologiczną misję pojednania rodzin (Ml 3,24; Syr 48,10)¹¹²². Co prawda, w relacjach opowiadających o dziejach proroka (1Krl 17,1 – 19,21; 21,17-29; 2Krl 1,1 – 2,18) nie

¹¹¹⁷ „Przez większą część życia musiał uchodzić przed pościgiem” (P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 78); „La sua vita è un cammino <...>” (A. SPREAFICO, *La voce*, 49); por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 94; A. SPREAFICO, *La voce*, 52-53.

¹¹¹⁸ „Eliasz pochodził z bliżej niezidentyfikowanej miejscowości o nazwie Tiszbe <...>” (P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 76).

¹¹¹⁹ Por. D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 71; G. HERRGOTT, «Eliasz», 307; C. WESTERMANN, *Primo approccio*, 86.

¹¹²⁰ Por. A. SPREAFICO, *La voce*, 50.

¹¹²¹ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 114; D. DIKEVIČIUS, «Dievo», 14; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 211.573-575; D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 71; G. HERRGOTT, «Baal», 79; ID., «Eliasz», 307; P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 77; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 100; *Pismo Święte*, 660-664; J. SCHREINER, *Teologia Starego Testamentu*, 51-52.265-266; J.A. SOGGIN, *Israele*, 16; A. SPREAFICO, *La voce*, 48-55; W. SZUBZDA, «Eliasz», 329; C. WESTERMANN, *Primo approccio*, 86-87.

¹¹²² Por. M. ABERBACH, «Elijah», 635-638.

znajdujemy niczego, co wyjaśniałoby *explicite* przyczyny powierzenia mu owej funkcji¹¹²³. Ponadto zwrot *zwrócić serca ojców do synów, a serca synów ku ich ojcom* posiada niewątpliwie znaczenie symboliczne. Jest to zapowiedź przygotowania narodu żydowskiego na *novum* przyjścia Mesjasza (Łk 1,17)¹¹²⁴. Jednakże u podstaw powierzenia owego zadania mogłoby leżeć także osobiste doświadczenie życia rodzinnego Eliasza – *gratia supponit naturam*. Podobnie zresztą było w przypadku Abrahama i Mojżesza. Ten pierwszy zanim został powołany do misji ustawicznego wędrowca (Rdz 12,1)¹¹²⁵, już dawno był w drodze (Rdz 11,31)¹¹²⁶. Ten drugi z kolei nim stał się oficjalnym pośrednikiem *Exodusu* ludu wybranego z niewoli egipskiej (Wj 3,1 – 4,31), już na własną rękę próbował obronić swoich rodaków przed krzywdzącymi ich Egipcjanami (Wj 2,11-12). Chyba nie jest też dziełem przypadku, iż Pascha – jedno z najbardziej rodzinnych świąt żydowskich (Wj 12,1-28)¹¹²⁷ – obchodzona jest w duchowej łączności z Eliaszem, którego obecność przywołuje tzw. *talerz Eliasza i piąta czara wina*¹¹²⁸, nawiązująca do piątej obietnicy *Exodusu* (Wj 6,8)¹¹²⁹, której zrealizowanie wymagało istnienia otwartej na prokreację instytucji małżeństwa. A to ostatnie nie było możliwe bez odpowiednio dobranej pary małżeńskiej, co z kolei zapewne nie obchodziło się bez aktywnego udziału Eliasza: „Kto bierze za żonę kobietę odpowiednią dla siebie, tego Eliasz całuje, a Pan Bóg miłuje (*Derech Erec* 1)»¹¹³⁰. Po szóste, nawet jeżeli udałoby się wykazać beżzenność Eliasza¹¹³¹, to co wspólnego miałby ów fakt z zamążpójściem Maryi i jej hipotetycznym przedanuncjacyjnym ślubem wiecznego dziewictwa?

E) Przypadek dożgonnego beżeństwa Elizeusza (IX w. p.n.e.), syna Szafata z Abel-Mechola (1Krl 19,16.19; 2Krl 3,11; 6,31), ostatniego wielkiego przedstawiciela profetyzmu przedklasycznego¹¹³², też nie jest pewny¹¹³³. Wprawdzie w momencie powołania na proroka i na

¹¹²³ Por. A. CODY, «Księga Malachiasza», 887.

¹¹²⁴ Por. A. CODY, «Księga Malachiasza», 887; D. DIKEVIČIUS, «„Tėvų“», 11-12; *Pismo Świąte*, 2121; W. SZUBZDA, «Eliasz», 329.

¹¹²⁵ „Co zmienia się w życiu Abrahama teraz, gdy Bóg mówi do niego: 'Wyruszaj!?' <...> Bóg czyni go człowiekiem pozbawionym ojczyzny, definitywnym cudzoziemcem” (B. COSTACURTA, *Obietnica*, 85-86); „to be a Jew has meant to be a transient, in search of home” (G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 118).

¹¹²⁶ Por. B. COSTACURTA, *Obietnica*, 82.85.

¹¹²⁷ „Passover <...> was of immense significance for the Jewish sense of identity as a people; it united successive generations in a family” (W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 288); „The central event of that holiday – the *seder* – is a joyous dinner at home” (G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 118).

¹¹²⁸ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 114.288; H. COX, *Le feste*, 137-159; G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 124; E.B. ЖУДИНОВА, *Иудаизм*, 184-186.

¹¹²⁹ Por. G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 124.

¹¹³⁰ S. JANKOWSKI, «Życie», 38.

¹¹³¹ „<...> Eliasz <...> Był postacią samotną <...>” (P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 77); por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 93.

¹¹³² Por. K. BIEŃ, «Elizeusz (Prorok)», 332; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 114; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 421-422; U. WOLFF, *Der Mann*, 65.

¹¹³³ Por. FILARET DROZDOW, *Homilia*, 283; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 85; PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 85; *Id.*, *List II*, 107.

sługę Eliasza (1Krl 19,15-16.21; 2Krl 3,11) był prawdopodobnie kawalerem. Dowodem tego byłaby wzmianka o jego pożegnaniu się jedynie z ojcem i matką (1Krl 19,20)¹¹³⁴. Jednakże niektóre informacje zawarte w tekstach opowiadających o jego dziejach (1Krl 19,15-21; 2Krl 2,1 – 9,3; 13,14-21) mogłyby sugerować posiadanie rodziny. Po pierwsze, bycie sługą Eliasza może oznaczać przynależność Elizeusza do grona tzw. *uczniów proroków* (1Krl 20,35; 2Krl 2,3.5.7.15-18; 4,38; 5,22; 6,1; 9,1)¹¹³⁵, którzy nie tylko mogli, lecz i *de facto* posiadali rodziny (2Krl 4,1). Po drugie, w wersecie 2Krl 5,9 jest mowa o *domu Elizeusza*, a we fragmencie 2Krl 6,32 o *jego domu*. Owszem chodzi o budynek, niemniej jednak obecność prywatnej nieruchomości¹¹³⁶ mogłoby suponować istnienie ogniska domowego (1Sm 19,9; 25,36-37; 2Sm 7,1)¹¹³⁷, którego posiadanie było znakiem pobożnego i dobrego człowieka¹¹³⁸.

F) Na pierwszy rzut oka znakomity Jeremiasz jest jednym z najlepiej udokumentowanych celibatariuszy czasów Starego Testamentu¹¹³⁹. Rzeczywiście z rozkazu Pańskiego prorok nie mógł mieć ani żony, ani dzieci: „<...> לֹא תִקַּח לְךָ אִשָּׁה” (Jr 16,2)¹¹⁴⁰. Jednakże zwróćmy uwagę na to, iż ów zakaz posiadał restrykcję terytorialną: *na tym miejscu* – במקום הזה. A więc odnosił się jedynie do miejsca zamieszkania proroka, czyli do terytorium królestwa Judy, na terenie którego Jeremiasz jako urodzony w lewickiej miejscowości Anatot (Jr 1,1; 29,27; 32,7-9), oddalonej ok 5/7 km na północny wschód od Jerozolimy¹¹⁴¹, mieszkał aż do przymusowego uprowadzenia do Egiptu w 587/586 r., za sprawą inspiratorów mordu gubernatora Palestyny Godoliasza (Jr 40,7 – 43,7)¹¹⁴². Nie wiemy dokładnie, jakie były dalsze

¹¹³⁴ „Elizeusz <...> nie posiada <...> rodziny <...>” (A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 86).

¹¹³⁵ „He <...> was <...> attached to groups of ecstatic prophets <...> who lived in communities” (W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 114); por. У. ЭЛЮЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 421; W. SZUBZDA, «Eliasz», 329.

¹¹³⁶ „He <...> had a residence in the city of Samaria (2 Kgs. 6:32)” (W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 114).

¹¹³⁷ „Żona oznaczała dom, stąd też stwierdzenia: <...> Domem mężczyzny jest żona jego <...> oraz <...> Nigdy nie nazwałem mojej żony tym słowem, lecz mówiłem zawsze: 'mój dom' <...>” (A. COHEN, *Talmud*, 175).

¹¹³⁸ „Tylko ten, kto posiadał dom i ziemię uchodził wśród rolniczego ludu Izraela za prawego człowieka” (A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 86).

¹¹³⁹ „Nie mógł czy nie chciał się ożenić” (P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 86); „<...> Biblia wymienia tylko jeden przypadek proroka bezżennego: to Jeremiasz” (A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 49); „Di lui sappiamo più che qualsiasi altro profeta” (C. WESTERMANN, *Primo approccio*, 101); por. M. FILIPIAK, *Problematyka*, 102; S. JANKOWSKI, «Życie», 41; P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 86-87; M. NAVARRO PUERTO, *Maria, la mujer*, 99.

¹¹⁴⁰ „Posłuszny nakazom Jahwe, pozostał w stanie bezżennym <...>” (W. SZUBZDA, «Jeremiasz», 527); por. N. HILLYER, «Der erste und zweite Brief», 319; T. PASZKOWSKA, «Dziewiectwo», 235; B. PAWLACZYK, *Matka*, 127; H.D. PREUSS, *Old Testament Theology*, 103-104; A. SERRA, «Maryja», 37.

¹¹⁴¹ Por. У. ЭЛЮЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 532; D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 106; P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 86; *La Bibbia*, 1685; A. PENNA, «Geremia», 761; *Pismo Święte*, 1701; W. SZUBZDA, «Jeremiasz», 526.

¹¹⁴² Por. E. BECK – A. MEISTER, «Jeremiasz», 504; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 199; F. CAWLEY – A.R. MILLARD, «Jeremia», 769; У. ЭЛЮЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 535; D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 106; P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 88-89; A. PENNA, «Geremia», 764-765; *Pismo Święte*, 1701; A. SPREAFICO, *La voce*, 170; W. SZUBZDA, «Jeremiasz», 526-527.529-530.

losy proroka¹¹⁴³, gdyż przekaz tradycji jest zróżnicowany. Przykładowo – według świadectwa św. Hieronima i Pseudo-Epifaniusza miał on zginąć śmiercią męczeńską w Egipcie (Mt 23,29-31; Hbr 11,36-37), a zdaniem *Talmudu* – śmiercią naturalną w Babilonii¹¹⁴⁴. Jakkolwiek by było w momencie deportacji do Egiptu prorok Jeremiasz urodzony około 650 r. miał mniej więcej 53 lata¹¹⁴⁵. Oznacza to, iż nie był jeszcze za stary na założenie rodziny¹¹⁴⁶. Nie to jest jednak najistotniejsze. Kwintesencja zagadnienia bezżenności proroka Jeremiasza tkwi gdzie indziej, a mianowicie w jej wymiarze symbolicznym, albowiem celibat Jeremiasza posiadał znaczenie negatywne (i nie był całkiem związany, jak to twierdzą niektórzy autorzy, z powołaniem prorockim jako warunek *sine qua non* tego ostatniego¹¹⁴⁷). Była to zapowiedź zbliżającej się kary (Jr 16,1-13)¹¹⁴⁸. Owa symbolika nie byłaby jednak absolutnie czytelna, jeśliby stan stałego dziewictwa posiadał w kulturze narodu wybranego pozytywne znaczenie.

G) Kwestia bezżenności proroka Daniela i jego trzech towarzyszy Chananasza, Miszaela i Azariasza również nie jest całkiem oczywista. Teksty biblijne *apertis verbis* nie podejmują owego zagadnienia¹¹⁴⁹. Jednakże najbliższy kontekst literacki, czyli dane pochodzące z *Księgi Daniela*, ukazują raczej ich prorodzinne, niż dziewicze usposobienie. Po pierwsze, w owej księdze prorok Daniel i jego towarzysze przeżywają pewną metamorfozę wiekową: z *młodzieńców* – ילדים (Dn 1,4) stają się *mężczyznami* – גברים (Dn 2,25; 3,12-13.21.23; 5,11)¹¹⁵⁰. A słowo גברים w *Księdze Daniela* odnosi się nie tylko do najsilniejszych mężów¹¹⁵¹ spośród wojska króla babilońskiego Nabuchodonozora II (605-562) – wybitnego polityka i budowniczego Starożytnego Bliskiego Wschodu¹¹⁵², lecz i do mężczyzn posiadających żony oraz dzieci (Dn 6,6.12.16.25). Po drugie, w owym trójjęzycznym dziele *explicite* czytamy tylko o postanowieniu

¹¹⁴³ „verliert sich alles in einem Dunkel <...> Über sein Ende wissen wir nichts Genaueres” (F. CAWLEY – A.R. MILLARD, «Jeremia», 769); por. A. SPREAFICO, *La voce*, 170.

¹¹⁴⁴ „Fu l'uomo dei dolori per eccellenza, perchè il più perseguitato dei profeti” (A. PENNA, «Geremia», 765); por. E. BECK – A. MEISTER, «Jeremiasz», 504; F. CAWLEY – A.R. MILLARD, «Jeremia», 769; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 535; A. PENNA, «Geremia», 765; W. SZUBZDA, «Jeremiasz», 530.

¹¹⁴⁵ Por. E. BECK – A. MEISTER, «Jeremiasz», 503; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 199; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 532; D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 106; E. HAAG, *Das Buch Jeremia*, 7; A. PENNA, «Geremia», 761.

¹¹⁴⁶ Por. M. MCNAMARA, «Jeremiah», 611.

¹¹⁴⁷ „W Starym Testamencie Jeremiasz pozostaje bezżenny ze względu na swój urząd prorocki (Jr 16,2)” (J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 233).

¹¹⁴⁸ „Ehelosigkeit <...> Es gibt keine Zukunft” (F. CAWLEY – A.R. MILLARD, «Jeremia», 784); „Celibat Jeremiasza miał znaczenie symboliczne. Bóg chciał przez jego życie tragiczne - bo samotne, ukazać upadek narodu i kraju” (Z. PROCHOWNIK, *Dziewictwo*, 7); por. J. CANTINAT, «Le propos», 25; G.P. COUTURIER, «Księga Jeremiasza», 700; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 343; E. HAAG, *Das Buch Jeremia*, 185-186; X. LÉON-DUFOUR, «Stérilité», 1030-1031; M. MCNAMARA, «Jeremiah», 611-612; *Pismo Święte*, 1737; B. PAWLACZYK, *Matka*, 127; F. PUZO, «Verginità», 1126; C. WESTERMANN, *Primo approccio*, 105.

¹¹⁴⁹ Por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 332.

¹¹⁵⁰ Por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 332.

¹¹⁵¹ Por. P. BRIKS, *Podręczny słownik*, 70.

¹¹⁵² Por. L.F. HARTMAN – A.A. DI LELLA, «Księga Daniela», 782; J. OATES, *Babilonia*, 183-186; L. STACHOWIAK, «Daniel», 1003.

Daniela i jego towarzyszy dotyczącym jedynie wstrzemięźliwości pokarmowej, która z abstynencją seksualną nie ma raczej nic wspólnego (Dn 1,8-16). Po trzecie, główni bohaterowie owej księgi określają Jahwe jako *Boga swoich ojców* (Dn 2,23; 3,26.52) oraz modlą się o to, aby imię Pańskie było błogosławione przez wszystkie wieki wieków (Dn 2,20; 3,26.52-90). To ostatnie nie byłoby jednak możliwe bez wiernych zasadom religii judaizmu płodnych małżeństw. Poza tym, czyż owa modlitwa bez czynu nie byłaby przejawem jakiejś formy hipokryzji? Po czwarte, w jednym z tzw. *fragmentów deuterokanonicznych Księgi Daniela* jest mowa o pewnej Zuzannie – niewieście bardzo pięknej, bogobojnej oraz wychowanej według prawa Mojżeszowego (Dn 13,1-3)¹¹⁵³. Potwierdzeniem tego ostatniego jest nie tylko odrzucenie propozycji cudzołóstwa (Dn 13,5-27). Pierwszym znakiem owego wychowania zgodnie z prawem Mojżesza było jej zamążpójście (Dn 1,1-2). Prorok Daniel i jego towarzysze także byli doskonale wykształceni w prawie Pańskim. Wprawdzie tekst nie poświadcza tego *expressis verbis* (Dn 1,3-4). Niemniej jednak ich teologiczno-ortodoksyjne wypowiedzi oraz cnotliwe postępowanie są wspaniałym tego dowodem. Dlaczego więc w kwestii małżeństwa mieliby być odmiennego zdania? Tym bardziej, iż piastując wysokie stanowiska dworskie (Dn 1,4.19; 2,48; 3,30; 5,11.29; 6,3) posiadali wspaniałe warunki społeczno-ekonomiczne do utrzymania nawet licznej rodziny. Po piąte, jedynym, lecz tylko prawdopodobnym, udokumentowaniem bezżeństwa proroka Daniela oraz jego kolegów byłyby *Dawne dzieje Izraela* pióra sławnego Józefa Flawiusza¹¹⁵⁴, bez którego nasza wiedza o historii ludu wybranego, szczególnie jeśli chodzi o okres obejmujący lata od 200 p.n.e. do 100 n.e., byłaby o wiele bardziej fragmentaryczna¹¹⁵⁵. Otóż zdaniem owego historyka żydowskiego niektórzy z uprowadzonych na wygnanie do Babilonii młodzieńców żydowskich byli przeznaczani na eunuchów (סריס, εὐνοῦχος). Przypuszczalnie Danielowi i jego kompanom także przypadł w udziale ten właśnie urząd¹¹⁵⁶. Byłaby to jednak agamia narzucona i wręcz sprzeczna, ze względu na obowiązkową

¹¹⁵³ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 91; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 337-339; L.F. HARTMAN – A.A. DI LELLA, «Księga Daniela», 780-781; M. MCNAMARA, «Daniel», 651.

¹¹⁵⁴ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 211; G. HERRGOTT, «Józef Flawiusz», 527.

¹¹⁵⁵ „Se i suoi scritti non fossero giunti fino a noi, i nostri dizionari biblici avrebbero le dimensioni di un tascabile <...>” (S. MASON, *Giuseppe*, 8); por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 211; G. HERRGOTT, «Józef Flawiusz», 527.

¹¹⁵⁶ „Некоторых из этих юношей он сделал евнухами” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 436). W świecie starożytnym eunuchowie nie tylko sprawowali pieczę nad heremami królewskimi. Piastowanie wysokich urzędów państwowych też wchodziło w rachubę. Być może był to jeden ze sposobów zapewnienia wydajności ich pracy? Przecież człowiek niezdolny do podjęcia pożycia płciowego nie musiał zabiegać ani o względy żony, ani o uwagę kochanki (Syr 20,4; 30,20; 1Kor 7,25-40). Przykładowo, jednym z najślawniejszych eunuchów-urzędników świata antycznego, pomijając oczywiście anonimowego eunucha-dworzanina królowej etiopskiej Kandaki znanego z passusa Dz 8,25-40, był niewątpliwie Pothejnos – regent współwładcy Egiptu Ptolemeusza XIII (51-47), brata Kleopatry VII Wielkiej (51-30), oraz morderca prominentnego Gnejusza Pompejusza Wielkiego (106-48); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 67-70; S.M. BURSTEIN, *Kleopatra*, 36-41; J. DROZD, *Maryja Matka*, 12; S. JANKOWSKI, «Życie», 38-39; Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 183; W. PAŁUBICKI, *Małżeństwo*, 53-63; J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 274-275; J. SCHMID, *Das Evangelium*, 280; L. STEFANIAK, «Eunuch», 348; M. WOJCIECHOWSKI, «Eunuch», 270.

kastrację, z godnością ludzkiej natury¹¹⁵⁷ i z wolą Stwórcy¹¹⁵⁸. Takich ludzi prawo Mojżeszowe wyłączało ze społeczności ludu wybranego (Kpł 22,24; Pwt 23,2; Iz 56,3)¹¹⁵⁹. Zmiana perspektywy teologicznej w tej kwestii nastąpiła dopiero od czasów proroka Trito-Izajasza, który zapowiadał przyjęcie nawet rzezańców do grona ludu Bożego (Iz 56,4-5)¹¹⁶⁰. Nie upoważnia nas to jednak żadną miarą do literalnej interpretacji Mt 19,12¹¹⁶¹. Kazus Orygenesa – jeśli oczywiście informacja Euzebiusza jest prawdziwa¹¹⁶² – jest wspaniałym tego dowodem¹¹⁶³. Po szóste, niech nie umknie naszej uwadze i to, iż dla wielu uczonych biblijny Daniel jest zaledwie postacią literacką, nawiązującą do legendarnego Danela, znanego z ustępów Ez 14,14.20; 28,3 oraz z ugaryckiej *Opowieści a Aqhat* (XV w.) odkrytej w Ras-Szamra¹¹⁶⁴.

¹¹⁵⁷ „Eunuch – mężczyzna pozbawiony przez okaleczenie (kastrację) zdolności rozrodczych” (G. HIERZENBERGER, «Eunuch», 334); por. J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 274; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 386; G. HIERZENBERGER, «Eunuch», 334.

¹¹⁵⁸ „Kastracja sprzeciwia się stwórczej woli Boga” (R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 70).

¹¹⁵⁹ „Следует избегать общества кастратов <...>” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 171); „Kastracja była <...> dla Izraela czymś strasznym” (J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 233-234); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 70; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 124-125; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 386; И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 171; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 233-234; C.S. KEENER, *The IVP Bible*, 97; X. LÉON-DUFOUR, «Stérilité», 1031; J. SCHMID, *Das Evangelium*, 280; L. STEFANIAK, «Eunuch», 348; M. WOJCIECHOWSKI, «Eunuch», 270. Być może właśnie z tego powodu w tradycji rabinistycznej występuje wątek przywrócenia męskości Danielowi i jego towarzyszom (b. *Sanhedrin*, 93b); por. S. JANKOWSKI, «Życie», 38-39. Eunuchami pogardzali również starożytni Grecy; por. J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 274.

¹¹⁶⁰ Por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 70; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 386; C.S. KEENER, *The IVP Bible*, 97; X. LÉON-DUFOUR, «Stérilité», 1031.

¹¹⁶¹ „<...> w Mt 19,12 <...> kastrat jest metaforą dobrowolnie przyjętego bezżeństwa” (J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 233-243); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 71-74; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 125; T.M. DABEK, *Jezus a kobiety*, 84; R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 298; G. HIERZENBERGER, «Eunuch», 334; J. SCHMID, *Das Evangelium*, 280; W. SCHRAGE, *Ethik*, 81; L. STEFANIAK, «Eunuch», 348; M. WOJCIECHOWSKI, «Eunuch», 270.

¹¹⁶² „<...> Origenes <...> dokonał czynu, świadczącego niewątpliwie o niedojrzałości i młodości usposobienia jego <...> Otóż słowa: <...> rzezańcy, Którzy samych siebie wytrzebili <...> rozumiał zbyt prosto i dziecinnie <...> Postanowił więc wykonać rzeczywiście słowa Zbawicielowie <...>” (EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 259-260); por. Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 183. Ale jak to pogodzić z symboliczną interpretacją Orygenesa ustępu Mt 19,12: „obrzezani duchowo są ci, którzy <...> wyrzekli się stosunków seksualnych dla królestwa niebieskiego <...>” (ORYGENES, *Komentarz do Listu*, 124); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 71; ORYGENES, *Komentarz do Listu*, 130.

¹¹⁶³ Por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 71; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 125. Na marginesie trzeba jednak zauważyć, iż nie zawsze biblijny eunuch był celibatariuszem. Egipcjanin Potifar – *eunuch faraona* (סריס פרעה, εὐνοῦχος Φαραώ) – posiadał przecież żonę (Rdz 39,1-20). Stąd trzeba wnioskować, że czasami autorzy biblijni „posługiwali się wyrażeniem 'eunuch' jako tytułem, abstrahując całkowicie od znaczenia literalnego tegoż terminu <...>” (L. STEFANIAK, «Eunuch», 348); „eunuch <...> the primary meaning 'court-officer' <...>” (W. WATSON, «Wisdom», 535). Jednakże w świecie antycznym występowały również przypadki małżeństw rzezańców w ścisłym znaczeniu tego wyrazu: „In the Classical period, religious eunuchs are a feature of several Anatolian cults of goddesses. As a whole the institution created a class of pure servants of a god. Its significance derives from a double contrast, with the involuntary castration of boys for court use and the normal obligation to marry” (J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 274); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 68. Na związki małżeńskie z eunuchem pozwalało także prawo rabiniczne: „una donna può sposare un eunuco <...>” (M. ANIDOLFI, «La donna», 379). Gdyby powyżej wspomniany Potifar także byłby żonatym kastratem, to uwodzicielskie zachowanie jego żony względem Józefa byłoby łatwo wytłumaczalne...

¹¹⁶⁴ „Daniel is a legendary figure <...>” (W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 90); „Nie jest pewne, czy Daniel jest postacią historyczną <...>” (A. MEISTER – M. STUMPF-KONSTANZER, «Daniel», 220); por. *Biblia Tysiąclecia*, 996³; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 90; L.F. HARTMAN – A.A. DI LELLA, «Księga Daniela», 777-778; M. MCNAMARA, «Daniel», 650; A. MEISTER – M. STUMPF-KONSTANZER, «Daniel», 220-221; A. SPREAFICO, *La voce*, 211-212; L. STACHOWIAK, «Daniel», 1003.

H) O stanie cywilnym starca Symeona nie wiemy nic pewnego. W relacji Łukasza to zagadnienie nie zostało poruszone (Łk 2,25-35). Jednak najbliższy kontekst literacki naprowadza myśl o jego prorodzinnym stylu życia. Za tym przemawiają zasadniczo dwa argumenty. Pierwszy wypływa ze *sprawiedliwości* – jednego z trzech przymiotów duchowych Symeona: „ὁ ἄνθρωπος οὗτος δίκαιος <...>” (Łk 2,25)¹¹⁶⁵. Sprawiedliwość starotestamentalna była przecież pochodną wiernego i doskonałego przestrzegania prawa Pańskiego¹¹⁶⁶, czyli też i tego, co zostało przykładowo obiecane w Pwt 7,14: „<...> לֹא יִהְיֶה בְךָ עֲקָרָה” – *nie będzie w tobie niepłodny*. Wspaniałym tego potwierdzeniem jest *sprawiedliwość* pary małżeńskiej Zachariasza i Elżbiety: „ἦσαν δὲ δίκαιοι ἀμφοτέρωθεν ἐναντίον τοῦ θεοῦ <...>” (Łk 1,6). Prócz tego w Biblii sprawiedliwość ludzka była postrzegana też jako odzwierciedlenie sprawiedliwości boskiej¹¹⁶⁷. A jednym z wielu możliwych przejawów tej ostatniej była wierność obietnicom danym ludowi wybranego (Pwt 32,4), to znaczy także i przyrzeczeniu rozmnożenia Izraela (Rdz 12,2). Ale w czasach Starego Testamentu nie byłoby to możliwe bez istnienia prokreacyjnie ukierunkowanych małżeństw judaistycznych. Z kolei drugi argument wynika z symbolicznego ujęcia postaci starca Symeona w narracji Łukaszej (Łk 2,25-35). Pomimo wielu szczegółów biograficznych prezentujących jego osobę (Łk 1,25-26), nie był on wszak tylko postacią historyczną. Była to przede wszystkim figura symboliczna, która na równi z pasterzami (jako uosobieniem ludu witającego Mesjasza) i prorokinią Anną (jako personifikacją królestwa północnego Izraela, reszty ludu wybranego bądź ubogich Jahwe)¹¹⁶⁸, występowała i działała w imieniu tego wszystkiego, co my dzisiaj w sposób uproszczony nazywamy *Starym Testamentem*¹¹⁶⁹. Dowodem tego jest chociażby gest *wzięcia* w objęcia przyniesionego do świątyni jerozolimskiej małego Jezusa (Łk 2,28), który przywołuje postać Mojżesza z Dz 7,38, *przyjmującego* na górze Synaj tablice słowa żywego – Dekalog. W jednym i drugim przypadku na wyrażenie czynności przyjęcia występuje tenże sam czasownik δέχομαι w tej samej formie gramatycznej: jest to aoryst w trybie oznajmującym strony zwrotno-biernej – ἐδέξατο. Na Synaju starzec Mojżesz, który według tradycji żydowskiej w momencie *Exodusu* miał 80 lat, był świadkiem przejścia tłumu niewolników do stanu świętego ludu kapłańskiego (Wj 19,3-7). Natomiast na Syjonie starzec Symeon był obecny przy przejściu ze Starego do Nowego Testamentu. Jednakże ów pierwszy był prorodzinnie zorientowany. Stąd osoba go reprezentująca siłą rzeczy musiała mieć analogiczne poglądy.

¹¹⁶⁵ Por. F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 184.

¹¹⁶⁶ Por. F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 94-95.184.

¹¹⁶⁷ Por. F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 95.

¹¹⁶⁸ Por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 347; J.B. GREEN, *The Gospel*, 143; W.J. HARRINGTON, «St Luke», 999; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 192.

¹¹⁶⁹ „oczekiwanie na Mesjasza <...> w czasach bezpośrednio poprzedzających narodzenie Jezusa przybrały na sile, a które reprezentuje prorok Symeon” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 184).

I) *Casus* prorokini Anny jest bardziej prosty. Anna była wszak *wdową* – χήρα (Łk 2,36-37), a wdowieństwo sugeruje utratę dziewictwa¹¹⁷⁰. Rzecz jasna były znane wyjątki. Jednym z najbardziej znanych jest przypadek Sary, córki Raguela z Ekbatany, która pomimo swego siedmiokrotnego zamążpójścia i wdowieństwa w dalszym ciągu pozostawała dziewicą (Tb 3,7-8)¹¹⁷¹. Jednakże sytuacja prorokini Anny była całkowicie odmienna. Przeżyła ona przecież z mężem całych siedem lat (Łk 1,36).

J) Niemal powszechne przekonanie o bezżeństwie św. Jana Chrzciciela¹¹⁷², ostatniego najoryginalniejszego proroka starotestamentalnego¹¹⁷³ i jednej z najpopularniejszych postaci Nowego Testamentu¹¹⁷⁴, jest oparte na adnotacji Łukaszej o jego przebywaniu na pustyni (Łk 1,80): „A Jan mieszkał na pustyni <...> Żył on w wielkiej wstrzemięźliwości i pobożności”¹¹⁷⁵. Skutkiem tego *Priedtiecza* (Πρόδρομος) Chrystusa jest uważany, szczególnie w Kościele bizantyjskim, za ideał życia ascetycznego oraz określany mianem *aniola pustyni*¹¹⁷⁶. Niektórzy uczeni kwestionują jednak wartość historyczną ustępu Łk 1,80. Jedni owo ἦν ἐν ταῖς ἐρήμοις – *było na pustkowiach* – sprowadzają jedynie do dłuższego, lecz bliżej nieokreślonego przebywania na pustkowiach lub zaledwie do posiadania pewnych kontaktów z pustynią¹¹⁷⁷. Drudzy, przypisując wersowi Łk 1,80 funkcję literackiego pomostu łączącego perykopę narodzenia Jana (Łk 1,57-80) z relacją narodzenia Jezusa (Łk 2.1-7) i / lub z opisem publicznej

¹¹⁷⁰ „Sometimes men married women whom they knew were not virgins, such as widows or divorcees <...>” (G.D. MILLER, *Marriage*, 39); por. R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 50; У. ЭЛУЭЛИ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библиейский словарь*, 223; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 191; H. KRAFT, «χήρα», 1901.

¹¹⁷¹ „Although most widows have enjoyed conjugal relations with their spouse, Sarah has never had that opportunity” (G.D. MILLER, *Marriage*, 42).

¹¹⁷² „ów święty posłaniec naszego Pana był dziewicą” (PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 84); „Że Jan Chrzciciel był dziewicą uczą także inni autorzy wczesnochrześcijańscy: TERTULIAN, *De monogamia* 8, CCL 2,1239–1240; HIERONIM, *Adversus Jovinianum* II 16, PL 23, 310A; JAN CHRZYZOSTOM, *De virginitate* 79, PG 48,591 sq.” (J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 84); por. FILARET DROZDOW, *Homilia*, 283; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 84; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 235; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 208.

¹¹⁷³ „Judaizm nigdy nie miał do czynienia z kimś takim, jak Jan <...>” (W. WINK, «Jan Chrzciciel», 250); por. C.C. АВЕРИНЦЕВ, «Иоанн Креститель», 551-552; D. BĄCZKOWSKI, *Historia Kościoła Katolickiego*, 7; J. DROZD, *Maryja Matka*, 66-67; M. ELLADE, *Historia*, II, 271.273; Э. РЕВАН, *Жизнь Иисуса*, 114; W. WINK, «Jan Chrzciciel», 250; U. WOLFF, *Der Mann*, 62.

¹¹⁷⁴ „W Nowym Testamencie Jan Chrzciciel jest wymieniony ponad osiemdziesiąt razy” (BRAT EFRAIM, *Jezus Żyd praktykujący*, 79); „Nur Jesus, Petrus und Paulus werden haufiger genannt als Johannes” (F.V. FILSON, *Geschichte*, 67); por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 66; P.L. SHULER, «Jan Chrzciciel», 431.

¹¹⁷⁵ *Żywot*, 17; „Przebywał tak w samotności na puszczy, nie widząc prawie nikogo do 30-tu lat życia swego” (D. BĄCZKOWSKI, *Obszerna Historia*, 16); „w ciągu tej długiej przez trzydzieści lat samotności żył na ustawicznej z Bogiem rozmowie <...>” (X. CHAIGNON, *Rozmyślenia*, 330); por. C.C. АВЕРИНЦЕВ, «Иоанн Креститель», 551-552; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 377; J. DROZD, *Maryja Matka*, 67; EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 39; F.V. FILSON, *Geschichte*, 67; ORYGENES, *Homilie*, 60-61; R. PETRAITIS, «Jonas Krikštytojas», 168; A. STÖGER, *Das Evangelium*, 71-72; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 254; B. THIERING, *Jezus mężczyzną*, 80.87; M. VALANCIUS, *Giwenimas*, 253; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 198; W. WINK, «Jan Chrzciciel», 249.

¹¹⁷⁶ Stąd w ikonografii chrześcijańskiej nieraz spotykamy go jako osobę wyposażoną w skrzydła; por. C.C. АВЕРИНЦЕВ, «Иоанн Креститель», 552-553; R. PETRAITIS, «Jonas Krikštytojas», 168; U. WOLFF, *Der Mann*, 61.

¹¹⁷⁷ „Jego publiczne wystąpienie poprzedził dłuższy pobyt 'na pustyni'” (A. BAUM, «Jan Chrzciciel», 493); „Jan Chrzciciel <...> Nie był pustelnikiem, separatystą <...>” (P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 130); „in gioventù aveva avuto dei contatti con il deserto” (S. VIRGULIN, «Giovanni Battista», 676).

działalności tego pierwszego (Łk 3,1-22)¹¹⁷⁸, twierdzą, iż ów tekst nie zawiera żadnych danych biograficznych¹¹⁷⁹. Jeszcze inni z kolei, upatrują w wersecie Łk 1,80 jedynie swoistą metaforę: przebywanie na pustyni jest wyrazem idei dorastania Jana w Bożej obecności¹¹⁸⁰. Z drugiej jednak strony należy zaznaczyć, że nie brakuje również badaczy broniących historyczności wydarzeń zapisanych w tym wersecie¹¹⁸¹. Co prawda, istnieją między nimi pewne rozbieżności dotyczące wieku św. Jana. Zdaniem jednych w momencie udania się na pustynię *Elias redivivus* (Mt 11,14; 17,10-13; Mk 9,11-13; Łk 1,17; 7,25-27)¹¹⁸² miał około trzech / siedmiu lat¹¹⁸³, a według innych, był już osobą w pełni dojrzałą¹¹⁸⁴. Ci pierwsi są oczywiście wierniejsi tekstowi biblijnemu. Greckie słowo παιδίον – *dzieciątko, dziecię, dziecko*, chociaż odnosi się czasami na kartach Nowego Testamentu do osób dorosłych (J 21,5; 1J 2,18)¹¹⁸⁵, jednakże ani we fragmencie Łk 1,80, ani w innych passusach Łk 1,59.66.76 żadną miarą nie może oznaczać Jana jako człowieka dorosłego¹¹⁸⁶. Jak w takim razie trzyletnie dziecko poradziło sobie samo na pustyni? Toż pustynia biblijna nie jest jedynie miejscem szczególnej Bożej opieki (Pwt 32,10-14; Jr 2,2; Oz 2,16), lecz i krainą wielkiego przerażenia (Pwt 1,19), siedzibą demonów (Pwt 32,17; Iz 34,14; Mt 4,1-11; 12,43; Mk 1,13; Łk 8,29; 11,24), miejscem zamieszkania różnych zwierząt (Pwt 32,10; Hi 24,5; Iz 13,21; Ml 1,3; Mk 1,13) oraz, co jest najważniejsze, terenem bezludnym (Pwt 32,10; Hi 38,26-27)¹¹⁸⁷. A wyraz παιδίον konotuje przecież osobę słabą, niedoświadczoną i

¹¹⁷⁸ „verweist diese Aussage bereits an die Vorbereitung auf seine Buß- und Täuferstätigkeit am Jordan (Lk 3,3)” (A.K. FENZ, *Die Heiligenkreuz-Bibel*, 226); „Z narracyjnego punktu widzenia wersec ten zamyka opis dzieciństwa Jana i ma za zadanie przeprowadzić czytelnika do opisu przyścia na świat Zbawiciela” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 157); por. J. ERNST, *Das Evangelium*, 70-71; L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 47; R.J. KARRIS, «Ewangelia», 1045.

¹¹⁷⁹ „Całe dzieciństwo i młodość Jana zostały scharakteryzowane w jednym zdaniu. O kolejach tego życia nie można powiedzieć nic pewnego” (*Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 154); por. E. SZYMANEK, *Wykład*, 69.

¹¹⁸⁰ „There is possibly the thought of the wilderness as the place of God’s presence <...>” (I.H. MARSHALL, *The Gospel*, 95); „Die Wüste ist hier als Ort der Gottesnähe verstanden” (H. SCHÜRMAN, *Das Lukasevangelium*, 94); „Nie można sobie wyobrazić, by dziecko czy młodzieniec spędzał swą młodość na sposób anachorety. <...> stąd bardziej przekonujący wyjaśnienie rozumiejące wzmiankę o pobycie 'na miejscach pustynnych' jako o sposobie życia, które odznaczało się świadomością obecności Boga, rozważaniem Bożych spraw, modlitwą i życiem ascetycznym” (E. SZYMANEK, *Wykład*, 69); por. F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 156-157.

¹¹⁸¹ „Dann würde diese Schlußbemerkung eine wichtige historische Reminiszenz enthalten <...>” (W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 74); por. Э. РЕНАН, *Жизнь Иисуса*, 114-115; U. WOLFF, *Der Mann*, 63.

¹¹⁸² Por. С.С. АВЕРИНЦЕВ, «Иоанн Креститель», 551; BRAT EFRAIM, *Jezus Żyd praktykujący*, 77; F.V. FILSON, *Geschichte*, 67; J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 82-83.87; A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Giovanni il Battista», 1158; P. LAZZARIN, *Šventųjų knyga*, 241-242; R. PETRAITIS, «Jonas Krikštytojas», 168; P.L. SHULER, «Jan Chrzcziciel», 432; M.A. SWEENEY, «John the Baptist», 378; S. VIRGULIN, «Giovanni Battista», 674; U. WOLFF, *Der Mann*, 65.

¹¹⁸³ „<...> S. Jonas kajp nekurie saka woz trejus metus amžiaus sawa sukakies; aplejda namus tiewa sawa <...>” (M. VALANČIUS, *Žiwatas*, 340); „Der Kirchenvater Augustinus vermutete, dass Johannes im Alter von sieben Jahren die Wüste aufsuchte” (U. WOLFF, *Der Mann*, 63); por. M. VALANČIUS, *Žiwatas*, 340-341.

¹¹⁸⁴ „Als Johannes zum Mann herangereift war, zog er sich in die Wüste zurück” (F.V. FILSON, *Geschichte*, 67); „Pustynia, o której mówi autor i gdzie udał się Jan, gdy osiągnął wiek dojrzały <...>” (G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 251).

¹¹⁸⁵ Por. G. BRAUMANN, «παῖς», 596-598; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 456; R. ROMIZI – M. NEGRI, *Greco antico*, 874.

¹¹⁸⁶ Por. W. EGGER, «παιδίον», 719.

¹¹⁸⁷ „W ST na określenie 'pustyni' <...> używa się zwłaszcza jednego słowa hebrajskiego: *midbar*, które znaczy 'coś, co jest wyludnione i pustynne' <...>” (D. BALY – P.J. ACHEMEIER, «Pustynia», 1035); por. D. BALY – P.J. ACHEMEIER, «Pustynia», 1035-1036; O. BÖCHER, «ἐρημος», 453-457; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 98;

w pełni zależną od innych osób¹¹⁸⁸. Z reguły ów problem jest rozstrzygany dwojako: w sposób nadprzyrodzony i w sposób naturalny. Zwolennicy rozwiązania nadprzyrodzonego głoszą: na pustkowiu dziecię było pod nieustanną opieką bosko-anielską¹¹⁸⁹; natomiast przedstawiciele metody naturalistycznej utrzymują, iż młodzieńcy Jan, tuż po śmierci swoich rodziców, został adoptowany przez żyjących na pustyni esseńczyków¹¹⁹⁰. Pierwsza hipoteza jest zbyt bajeczna. Tymczasem zasada teologiczna mówi: *gratia supponit naturam*¹¹⁹¹. Druga zaś, nie mówiąc już szerzej o próbie utożsamienia Jana Chrzciciela z Mistrzem Sprawiedliwości¹¹⁹², przy obecnym stanie naszej wiedzy, jest właściwie nie do udowodnienia¹¹⁹³. Chociaż po części, trzeba przyznać, ma solidne podstawy. Prawdopodobnie esseńczycy rzeczywiście dokonywali adopcji małych dzieci. Tak przynajmniej w swoich pismach twierdzi Józef Flawiusz¹¹⁹⁴, który sam również przez trzy lata przebywał na Pustyni Judzkiej u pewnego anachorety o imieniu Bannus¹¹⁹⁵. Istnieje jednak jeszcze jedno – apokryficzne – rozwiązanie owego problemu. Stanowi ono pewnego rodzaju wypadkową dwóch poprzednich hipotez. Oto przykładowo według apokryfu *Vita Ioannis Baptistae*, którego autorstwo przypisywane jest biskupowi egipskiemu Serapionowi (IV-V)¹¹⁹⁶, dwuletni Jan, z woli Boga¹¹⁹⁷, udał się na pustynię w

---

У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1065-1066; U. WOLFF, *Der Mann*, 64; E. ZENGER, «Pustynia», 1109-1111.

¹¹⁸⁸ „Il contenuto di questo termine è <...> la subordinazione a una persona superiore, l'inesperienza e l'impotenza <...>” (G. BRAUMANN, «παῖς», 597); por. W. EGGER, «παῖδιόν», 718.

¹¹⁸⁹ „odszedł na pustynię, gdzie powietrze jest czystsze, gdzie niebo jest szerzej otwarte i gdzie Bóg jest bliżej. <...> chciał poświęcić czas na modlitwy, chciał obcować z aniołami, wzywać Boga <...>” (ORYGENES, *Homilie*, 60); por. D. BAČKOWSKI, *Obszerna Historia*, 16; ORYGENES, *Homilie*, 60-61.

¹¹⁹⁰ „Nie można wykluczyć jego związków z Qumran” (A. BAUM, «Jan Chrzciciel», 493); „Dopo la morte dei suoi anziani genitori, è del tutto probabile che Giovanni Battista sia stato adottato <...> La chiamata di Dio comportò un distacco dalla comunità esoterica e separata degli Esseni <...>” (J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 77-78); „Diese auffällige Bemerkung über seinen Aufenthalt läßt daran denken, daß Johannes in Qumran erzogen worden ist” (W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 74); por. M.A. SWEENEY, «John the Baptist», 378; U. WOLFF, *Der Mann*, 63.

¹¹⁹¹ „Droga Syna Bożego na świat do ludzi nie mogła przecież być całkowicie pozaludzka i pozanaturalna” (Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 373).

¹¹⁹² „Człowiekiem tym był Jan Chrzciciel, syn Zachariasza, następcy Sadoka. Autorzy zwojów znad Morza Martwego nazywają go Nauczycielem Sprawiedliwości” (B. THIERING, *Jezus mężczyzną*, 80); por. J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 330; M. ROSIK, *Jezus*, 47-48; J. STĘPIEŃ, «Jan Chrzciciel», 520.

¹¹⁹³ „Trudno dziś o jakies przekonujące dowody, że poprzednik Chrystusa był pod wpływem duchowości qumrańskiej” (M. ROSIK, *Jezus*, 48); por. A. BAUM, «Jan Chrzciciel», 493; BRAT EFRAIM, *Jezus Żyd praktykujący*, 76-77; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 207; J. ERNST, *Das Evangelium*, 71; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 586; J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 77-82; S. GADECKI, *Archeologia biblijna*, 392-393; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 102; A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Giovanni il Battista», 1163; W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 74; V. LÖSER (red.), *Lexikon der Weltreligionen*, 193; I.H. MARSHALL, «Das Evangelium», 110; ID., *The Gospel*, 95-96; R. PETRAITIS, «Jonas Krikštytojas», 168; *Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 154; M. ROSIK, *Jezus*, 47-48; H. SCHÜRMAN, *Das Lukasevangelium*, 94-95; P.L. SHULER, «Jan Chrzciciel», 432; J. STĘPIEŃ, «Jan Chrzciciel», 520; A. STÖGER, *Das Evangelium*, 71; E. SZYMANEK, *Wykład*, 69; W. WINK, «Jan Chrzciciel», 250.

¹¹⁹⁴ „ессеи <...> принимают к себе чужих детей в нежном возрасте, когда они еще восприимчивы к учению, обходятся с ними как со своими собственными, и внушают им свои нравы” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 953); por. S. JANKOWSKI, «Życie», 41-42; M. NOWODWORSKI, «Esseńczycy», 74; E.F. SUTCLIFFE, «Esseni», 135.

¹¹⁹⁵ „kiedy posłyszałem, że na pustyni przebywa pewien mąż, imieniem Bannus, <...> poszedłem w jego ślady. Po spędzeniu z nim trzech lat <...> powróciłem <...>” (J. FLAWIUSZ, *Autobiografia*, 104); por. E. DĄBROWSKI, «Józef Flawiusz», 611; D. DORMEYER, *Das Lukasevangelium*, 29; S. MASON, *Giuseppe*, 151; E.F. SUTCLIFFE, «Esseni», 135.

¹¹⁹⁶ Por. M. ROSIK, «ŻJ syd», 588.

towarzystwie swojej matki Elżbiety¹¹⁹⁸, gdzie po jej śmierci¹¹⁹⁹ jako siedmiolatek spotkał się osobiście z Jezusem i Maryją, którym zawdzięcza wtajemniczenie w tajniki przetrwania na pustyni¹²⁰⁰, lecz nawet po przejściu owego szkolenia nigdy nie był sam. Zawsze cieszył się towarzystwem aniołów i proroków, a zmarła matka Elżbieta regularnie go odwiedzała¹²⁰¹. Innymi słowy, wszystko wskazuje na to, iż kwestia historycznej weryfikacji informacji zawartej w wersecie Łk 1,80 jest zbyt skomplikowana¹²⁰². Jednakże, naszym zdaniem, samo przebywanie na pustyni wcale nie musi być dowodem bezżeństwa św. Jana Chrzciciela, chociaż owszem może nim być. Przecież Izmael – syn patriarchy Abrahama i Egipcjanki Hagar – także mieszkał na pustyni (Rdz 21,20-21a), co mu wcale nie przeszkodziło ani w założeniu rodziny (Rdz 21,21b), ani w zostaniu ojcem licznych potomków (Rdz 17,20; 21,18; 25,13-16), a nawet w byciu protoplastą wszystkich Arabów¹²⁰³. Ponadto nie wszyscy esseńczycy również byli celibatariuszami¹²⁰⁴. Dowodem na to, oczywiście pod warunkiem ich tożsamości z qumrańczykami, mogłyby być chociażby ekshumowane szkielety kobiet i dzieci na cmentarzach w Ǧirbet Qumr'an bądź jego okolicach¹²⁰⁵. Zresztą współcześni Beduini, którym zawdzięczamy odkrycie zwojów qumrańskich¹²⁰⁶, są także wspaniałą ilustracją połączenia życia pustynnego z życiem rodzinnym. *À propos*, można zaznaczyć, że w czasach Jana Chrzciciela oni także nosili ubrania z sierści wielbłądziej (tzw. *abbaja*) i skórzane pasy¹²⁰⁷. Dlatego lepiej by było, gdyby bezżeństwo Jana opierało się na innych, bardziej zasadnych, przesłankach. Jedną z nich na

¹¹⁹⁷ „To <...> jest wolą mojego Ojca <...> On pozostanie na pustyni <...>” (*Żywot*, 15).

¹¹⁹⁸ „Jeśli chodzi o mego syna, poszedł on na pustkowie wraz ze swą matką, a ja nie znam miejsca jego pobytu” (*Żywot*, 8); por. M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 252-253; *Żywot*, 4-12.15.

¹¹⁹⁹ „w dniu jej śmierci miał on zaledwie siedem lat i sześć miesięcy” (*Żywot*, 12); por. *Żywot*, 12-13.

¹²⁰⁰ „A Jezus Chrystus i jego Matka <...> nauczyli go, jak żyć na pustyni” (*Żywot*, 14).

¹²⁰¹ „będzie on chodził po pustyni pełnej aniołów i proroków <...> A co się tyczy jego matki Elżbiety, ona będzie nieustannie go odwiedzać i pocieszać, jakby wcale nie umarła” (*Żywot*, 15-16); por. *Żywot*, 17.

¹²⁰² „Wir wissen also nicht, in welchem Alter Johannes in die Wüste ging und wie lange er dort lebte” (U. WOLFF, *Der Mann*, 64).

¹²⁰³ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 192; У. ЭЛҮЭЛЛІ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 547-548; I. FINKELSTEIN – N.A. SILBERMAN, *Le tracce*, 44; P.K. MCCARTER JR – R.S. HENDEL, «Okres patriarchalny», 30; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 74; W. SZUBZDA, «Izmael», 500.

¹²⁰⁴ „Nie łatwo dowieść, że <...> dziewictwo było praktyką religijną przyjętą w Izraelu. Możliwe że Esseńczycy praktykowali je <...>, ale niewiele świadectw za tym przemawia” (L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 626); „The Essenes – or at least part of them – were celibate <...>” (L.L. GRABBE, «Tobit», 744); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 380-382; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 29; G. MCAFEE, «Seks», 708; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 97; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 49.

¹²⁰⁵ „as all the skeletons excavated in the main, planned part of the cemetery were male, while skeletons of woman and children were found only on the outskirts. This may indicate that there was both a celibate group as well as a married group <...> among the sectarians <...>” (T.S. BEALL, «Essenes», 265); por. R. APPLE, «Marriage. The Concept», 1027; T.S. BEALL, «Essenes», 265-266; J. CANTINAT, «Le propos», 30; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 57; R. HACHLILI, «Cemeteries», 125-126; E.H. MALY, «Virginity», 42-43; G. MCAFEE, «Seks», 708; G. MOLIN, «Die Frage», 80; E.M. SCHULLER – C. WASEN, «Women. Daily Life», 984; A. SERRA, «Vergine», 1297; A. STEINER, «Warum?», 9-10; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 195.

¹²⁰⁶ Por. A.J. PALLA, *Sekrety Biblii*, 7-11; M. ROSIK, *Ziemia Słowa*, 176.

¹²⁰⁷ „Odzienie z sierści wielbłądziej jest zwykłym ubraniem mieszkańca pustyni. <...> Skórzany pas należy do normalnego stroju <...> Beduina” (J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 107-108); por. K.E. BAILEY, «Ubiory», 782; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 152; J. CASSIDY, «Clothing», 49-50; R. GOWER, *Usi*, 237; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 80-81.130.228-229.

przykład mógłby być eschatologiczny wymiar nauczania Chrzciciela: „ἦδη δὲ ἡ ἀξίωσις πρὸς τὴν ρίζαν τῶν δένδρων κεῖται” (Mt 3,10a; zob. także Mt 3,1-12; Mk 1,1-8; Łk 3,1-18; J 1,26.33)¹²⁰⁸. Skoro się spodziewał rychłego zakończenia dziejów świata, i to w sposób o wiele intensywniejszy niż współcześni mu qumrańczycy¹²⁰⁹, nic więc dziwnego, iż prowadził kawalerski tryb życia¹²¹⁰. Pośrednim potwierdzeniem tego ostatniego może być podanie muzułmańskie o przyczynach stracenia Jana (Yaḥyā), a mianowicie jego odmowa poślubienia krewnej Heroda Antypasa (4 przed Chr. – 39 po Chr.)¹²¹¹. Konkludując, należałoby więc stwierdzić, iż bezżeństwo św. Jana Chrzciciela nie może być dowodem popierającym proślubowe objaśnienie pytania Maryi (Łk 1,34). Przeciwnie, kazus Baptysty dowodzi twierdzenia odwrotnego: celibatariusz nie zawierał małżeństwa. Co prawda, mógł być ojcem, czyli mieć uczniów (Mt 9,14; Mk 2,18; 6,29; Łk 5,33; 7,18-23.29-30.33; 11,1; J 1,35; Dz 18,24-25; 19,1-7), lecz nie małżonkiem (J 1,27)¹²¹².

¹²⁰⁸ „So nahe also ist das Gericht wie der Augenblick zwischen der Bloßlegung der Wurzel und dem Schlag, der den Baum treffen wird” (G. BORNKAMM, *Jesus von Nazareth*, 41); „Die Botschaft des Täufers war eschatologischer Natur” (F.V. FILSON, *Geschichte*, 67); „W centrum Janowego przepowiadania <...> znajduje się oczekiwany kres dziejów” (J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 103); por. С.С. АВЕРИНЦЕВ, «Иоанн Креститель», 552; A. BAUM, «Jan Chrzciciel», 493-494; G. BORNKAMM, *Jesus von Nazareth*, 41-42; R. CALIMANI, *Paolo*, 52-53; M. ELLADE, *Historia*, II, 271; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 586-587; F.V. FILSON, *Geschichte*, 67; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 102-103; A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Giovanni il Battista», 1160-1161; P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 130-131; V. LÖSER (red.), *Lexikon der Weltreligionen*, 193; S. PAUL, «Jesus», 368; R. PETRAITIS, «Jonas Krikštytojas», 168; M.A. SWEENEY, «John the Baptist», 378; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 198; S. VIRGULIN, «Giovanni Battista», 676; W. WINK, «Jan Chrzciciel», 250; U. WOLFF, *Der Mann*, 64-67.

¹²⁰⁹ Por. O. BETZ, «The Essenes», 451.461-462.465-466; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 103-104; A. STEINER, «Warum?», 6.

¹²¹⁰ „Zewnętrzny sposób życia Chrzciciela jest zgodny z jego przepowiadaniem sądu” (J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 107); por. A. STÖGER, *Das Evangelium*, 72.

¹²¹¹ „Казнь Й Иродом <...> за отказ жениться на племяннице царя описывается в предании” (М.Б. ПИОТРОВСКИЙ, «Йахья», 597); por. J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 49.

¹²¹² „Udał się zatem Jan do Elem i tam udzielał chrztu. <...> wielu przychodziło do niego. Zgromadziło się też wokół niego czterdziestu uczniów, którzy mu towarzyszyli” (*Żywot grecki*, 3); por. F.V. FILSON, *Geschichte*, 68; J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 87; A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Giovanni il Battista», 1162; Э. РЕНАН, *Жизнь Иисуса*, 114-115. Uczniowie św. Jana Chrzciciela tzw. *Joannici* przetrwali prawdopodobnie aż do III w.; por. A. BAUM, «Jan Chrzciciel», 494; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 588; J. STĘPIEŃ, «Jan Chrzciciel», 519. Janowe zaś pochodzenie mandejczyków (baptystów, hemerobaptystów), uważających Chrzciciela za prawdziwego mesjasza, nie jest pewne: „Problem <...> łączności <...> mandejczyków z uczniami św. Jana Chrzciciela <...> nadal otwarty <...>” (J. STĘPIEŃ, «Jan Chrzciciel», 519). Opinie naukowców w tej kwestii są podzielone. Jedni jak np. R. Bultmann, R. Reitzenstein, R. Stahl etc. go bronią, drudzy – negują: „L’ipotesi che mette direttamente in relazione il mandeismo con il movimento battista manca di ogni fondamento” (A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Giovanni il Battista», 1162); „mandejczycy nie mogą uchodzić za spadkobierców duchowych Jana Chrzciciela <...>” (J. STĘPIEŃ, «Jan Chrzciciel», 519); por. G. BORNKAMM, *Jesus von Nazareth*, 43; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 365; V. LÖSER (red.), *Lexikon der Weltreligionen*, 242; J. STĘPIEŃ, «Jan Chrzciciel», 519. Gdyby jednak ci pierwsi mieli rację, to Janowe pochodzenie mandejczyków mogłoby być potwierdzeniem prorodzinych poglądów Jana Chrzciciela, albowiem współcześni mandejczycy, zamieszkujący tereny Iraku i Iranu, są bardzo negatywnie nastawieni wobec wszelakich form ascetyzmu: „A characteristic of this <...> sect is their vigorous disapproval of deserters” (W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 207); por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 365; V. LÖSER (red.), *Lexikon der Weltreligionen*, 242. A w Nowym Testamencie przecież tylko św. Łukasz pisze *apertis verbis* o Chrzcicielu jako ascecie (Łk 1,15,80); por. S. VIRGULIN, «Giovanni Battista», 675.

K) Nowy Testament jest najstarszym i najobszerniejszym źródłem informacji o Jezusie Chrystusie¹²¹³. Niemniej jednak jest to dzieło bardzo fragmentaryczne i – mówiąc słowami wybitnego nowotestamentalisty Rudolfa Karla Bultmanna (1884-1976)¹²¹⁴ – „nieznośnie pospolite” tj. informacyjnie skąpe¹²¹⁵. „Co czuł Jezus do kobiet, które Go otaczały: przecież one swym niewiściem urokiem, jak Maria Magdalena, oddziaływały na mężczyzn, co przecież musiało dotyczyć również Nauczyciela <...> Niewiele o tym wiemy *expressis verbis* z Ewangelii <...>”¹²¹⁶. Nic zatem dziwnego, iż liczba woluminów usiłujących zrekonstruować dane biograficzne Jezusa historycznego, począwszy już od ukazania się w 1774 roku tzw. *Fragmentów* Hermanna Samuela Reimarus (1694-1768), jeśli oczywiście pominiemy liczne teksty apokryficzne, stale wzrasta¹²¹⁷. Owa nowotestamentalna parcjalność zaważyła także na podziale poglądów badaczy dotyczących kwestii bezżeństwa Jezusa Chrystusa. Dla jednych celibat założyciela chrześcijaństwa jest faktem niezbitym: „Jezus w Ewangelii jawi się nam jako mężczyzna niemal aseksualny”¹²¹⁸; „Jezus żył bezżennie, wyrzekł się założenia własnej rodziny, posiadania żony i dzieci”¹²¹⁹. Dla innych z kolei, to twierdzenie odwrotne jest bardziej oczywiste: „Według interpretacji Mynarka Chrystus <...> spędził noc <...> z kobietami (wieloma; Mynarek nazywa to nawet wędrownym harem) <...>”¹²²⁰; „*Kod Leonarda da Vinci* <...> twierdzi wprost, że Chrystus <...> się żeni i ma dzieci <...>”¹²²¹. Do tych pierwszych należą w większości autorzy o poglądach ortodoksyjnych. Choć nie zawsze. Są też wyjątki, jak na przykład sławny francuski badacz historii religii Ernest Renan (1823-1892)¹²²².

¹²¹³ „Le fonti e i documenti fondamentali per ricostruire la vicenda e l’immagine di Gesù, il Cristo, sono i testi del canone cristiano” (R. FABRIS, «Gesù Cristo», 596); por. R. FABRIS, «Gesù Cristo», 596; S. PAUL, «Jesus», 368; R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 64-67; M. SIMON – A. BENOÎT, *Giudaismo e cristianesimo*, 45.

¹²¹⁴ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 52-53; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 87; R. MORGAN, «Bultmann Rudolf Karl», 67-69.

¹²¹⁵ Por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 39-40; G. BORNKAMM, *Jesus von Nazareth*, 48; A.M. BUSCEMI, *San Paolo*, 1; R. CALIMANI, *Paolo*, 47.69-70; M. ELLADE, *Historia*, II, 275; R.H. FULLER, «Jezus Chrystus», 261-262; R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 67; B. SESBOÛÉ, «Czy?», 267; M. SIMON – A. BENOÎT, *Giudaismo e cristianesimo*, 45-47; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 194-195.

¹²¹⁶ J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 39; por. S. BEN-CHORIN, «Judaizm», 398.

¹²¹⁷ „There is no intention to offer even a sampling of the thousands of lives of Jesus <...>” (C.A. EVANS, *Life*, 250); por. C.A. EVANS, *Life*, 250-256; R. FABRIS, «Gesù Cristo», 597-598; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 13-17.

¹²¹⁸ J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 39; por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 39-41.

¹²¹⁹ J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 233; por. M. ANIDOLFI, «La donna», 382; G. BARBAGLIO, *Jesús*, 89; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 59; P. BROWN, *The Body & Society*, 41; R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 297; S. LÉGASSE, *Paul apôtre*, 46; METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 136; J. MURPHY-O’CONNOR, *Gesù e Paolo*, 94; ORYGENES, *Komentarz do Listu*, 130; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 235; W. SCHRAGE, *Ethik*, 82; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 208; S. V. KEMPIS, *Benedikt XVI.*, 254; T. ŠPIDLÍK, *Mysl rosyjska*, 322.

¹²²⁰ J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 40-41.

¹²²¹ A.J. JACOBS, *Rok biblijnego życia*, 382; por. S. BEN-CHORIN, «Judaizm», 397; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 27.40-41; D. DONNINI, *Il matrimonio*, 1-143; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 16; H. KÜNG, *Ebraismo*, 364; U. WOLFF, *Der Mann*, 94.

¹²²² „Иисус не был женат” (Э. РЕНАН, *Жизнь Иисуса*, 104); por. H. KÜNG, *Ebraismo*, 364; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 194-198. Wprawdzie według Renana historyczny Jezus, na podobieństwo św. Franciszka z Asyżu, posiadał swoją św. Klarę, jednakże traktował ją tylko i wyłącznie jako siostrę: „он относился к женщинам <...> как к сестрам; у него была своя св. Клара <...>” (Э. РЕНАН, *Жизнь Иисуса*, 105); por. Э. РЕНАН, *Жизнь Иисуса*, 104-105.139-140.

Do tych drugich należą skrybowie o zapatrywaniach liberalnych i „z dużą szczyptą oświecenia”¹²²³. Oba nurty oczywiście posiadają rozbudowaną argumentację egzegetyczno-teologiczną. Tytułem przykładu, ortodoksi przywołują werset o eunuchach Mt 19,12, który „według wszelkiego prawdopodobieństwa odnosi się do bezżeństwa Jezusa”¹²²⁴; pisarze liberalni natomiast opierają się na nieobecności w Nowym Testamencie polemik dotyczących bezżeństwa Jezusa, przecież w owych czasach publiczna działalność edukacyjna nieznanego rabiego musiała budzić zgorszenie, wszak kawaler nie mógł zostać rabbim¹²²⁵. Owszem, nie są to dowody stuprocentowe. W ustępie Mt 19,12 jest przecież mowa nie o jednym, lecz o pewnej grupie eunuchów (εὐνοῦχοι). Prawdopodobnie wers Mt 19,12 nawiązuje po prostu do celibatariuszy pierwszych wspólnot chrześcijańskich, a nie do stanu bezżennego Jezusa Chrystusa. Co zaś dotyczy argumentu wywiedzionego z braku zarzutów, to trzeba zaznaczyć, iż Jezus nie był żadnym rabinem z urzędu, tj. wyznaczonym na urząd nauczycielski zgodnie z obowiązującymi przepisami ordynacji (tzw. סמיכה), lecz przez Boga powołanym samodzielnym wędrownym nauczycielem: „ἐθαύμαζον οὖν οἱ Ἰουδαῖοι λέγοντες· πῶς οὗτος γράμματα οἶδεν μὴ μεμαθηκώς” (J 7,15b; zob. także Mt 13,54; Mk 6,2)¹²²⁶. Dlatego też i zwroty ῥαββί oraz ῥαββουví użyte w odniesieniu do Jezusa w Mt 26,25.49; Mk 9,5; 10,51; 11,21; 14,45; J 1,38.49; 3,2; 4,31; 6,25; 9,2; 11,8; 20,16 nie konotują jego rabinatu w znaczeniu oficjalnej funkcji dydaktycznej. Są to raczej tytuły grzecznościowe¹²²⁷. Potwierdzeniem tego jest chociażby fakt ich występowania przeważnie w perykopach rozprawiających o jego działalności cudotwórczej, a nie nauczycielskiej¹²²⁸. Naszym jednak zdaniem najlepszym dowodem *bezżeństwa historycznego* Jezusa Chrystusa jest jego *małżeństwo teologiczne*: „οὕτως γὰρ ἠγάπησεν ὁ θεὸς

¹²²³ A.J. JACOBS, *Rok biblijnego życia*, 382; por. J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 15-17.

¹²²⁴ J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 233; por. M. ANIDOLFI, «La donna», 382; R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 74; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 233-234; S. JANKOWSKI, «Życie», 39; J. KUDASIEWICZ – T. SIKORSKI, «Dziewictwo», 142-143.

¹²²⁵ „uomo celibe non deve insegnare ai fanciulli <...>” (M. ANIDOLFI, «La donna», 373); „Można założyć, że Jezus miał żonę, gdyż nieznanaty rabbi byłby odbierany jako coś skandalicznego. <...> Przeciwnicy Jezusa, nader chętnie wytykający mu najmniejsze wykroczenia przeciw Prawu, o takim jednak nie wspominają” (S. BEN-CHORIN, «Judaizm», 397); por. J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 233-234.

¹²²⁶ „nie był On uczonym w Piśmie, który pod kierunkiem nauczycieli przez wiele lat przygotowywał się do objaśniania Pisma <...>” (A. BAUM, «Rabbi», 1118); „nauczał <...> wychodząc do ludzi, a nie czekając, aż sami do Niego przyjdą <...>” (R.H. FULLER, «Jezus Chrystus», 262); por. A. BAUM, «Rabbi», 1118; S. BEN-CHORIN, «Judaizm», 396-397; R. CALIMANI, *Paolo*, 50.53; R.H. FULLER, «Jezus Chrystus», 262; W.R. HERZOG II, *Gesù*, 30-35; J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 331; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 284-285; S. PAUL, «Jesus», 368. Trzeba jednak zaznaczyć, iż metodologia dydaktyczna Jezusa Chrystusa miała wiele wspólnego z metodyką współczesnych mu uczonych w Piśmie: „Podobnie jak rabini nauczał w synagogach, zebrał grupę uczniów i dyskutował na temat Tory <...>” (R.H. FULLER, «Jezus Chrystus», 262); por. S. BEN-CHORIN, «Judaizm», 397; M.L. BROWN, *Handbuch Judentum*, 153-154; M. ELLADE, *Historia*, II, 272; F.V. FILSON, *Geschichte*, 113-114; R.H. FULLER, «Jezus Chrystus», 262-263.

¹²²⁷ „Słowo *raw* <...> zaczęto stosować jako tytuł uczonych dopiero w pokoleniu po Hillelu (proces ten ilustruje Mt 23,7)” (L. DOERING – T. KWASMAN, «Rabbi», 700); por. A. BAUM, «Rabbi», 1117-1118; S. BEN-CHORIN, «Judaizm», 397; M.L. BROWN, *Handbuch Judentum*, 153-154; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 319; L. DOERING – T. KWASMAN, «Rabbi», 700; S. LANDMANN (red.), *Jüdische Witz*, 63; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 280-281.

¹²²⁸ Por. A.J. SALDARINI, «Rabbi, rabbuni», 1040.

τὸν κόσμον, ὥστε τὸν υἱὸν τὸν μονογενῆ ἔδωκεν <...>” (J 3,16); albowiem jakże mógł wejść w związek małżeński z jedną niewiastą ten, który był przeznaczony (ἔδωκεν) do poślubienia (ἡγάπησεν) całej ludzkości (τὸν κόσμον): „χαίρωμεν καὶ ἀγαλλιῶμεν καὶ δώσωμεν τὴν δόξαν αὐτῷ, ὅτι ἦλθεν ὁ γάμος τοῦ ἀρνίου καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ ἡτοίμασεν ἑαυτὴν” (Ap 19,7)!¹²²⁹. Byłoby to równoznaczne z przekreśleniem całej ekonomii historii zbawienia, której dzieje, zapowiedziane nie tylko w tekstach Starego Testamentu (śmiały pomysł proroka Ozeasza), lecz i w tradycji mitologicznej¹²³⁰, właściwie były (i nadal są) dziejami oblubieńczej miłości jednego małżeństwa: Boga i ludzkości (Iz 50,1; 54,1-17; 62,1-12; Jr 2,2; 3,1-5; 31,3; Ez 16,8.59-63; 23,1-49; Oz 1,1 – 3,5; Mt 25,1-10; Mk 2,19-20; J 2,1-12; 3,29; Ef 5,21-33; Ap 21,1-27; 22,17)¹²³¹. Oznacza to, iż celibat Jezusa Chrystusa nie był motywowany, jak to twierdzą niektórzy¹²³², ani mizogamią – małżeństwo było dla niego świętością (Mt 19,1-9; Mk 10,1-12; Łk 16,18)¹²³³, ani mizoginią – niewiasty traktował niezwykle przyjaźnie (Mt 27,55-56; 28,9-10; Mk 15,40-41; Łk 8,1-3; 10,38-42; 13,10-17; J 4,1-42; 8,1-11; 11,1-44; 12,1-11; 20,11-18)¹²³⁴, ani jakąś niezdolnością psychiczną, przeciwnie, był atrakcyjnym kandydatem do zawarcia

¹²²⁹ „Nie wiedzą zatem, dlaczego Pan się nie ożenił? <...> miał On swą własną oblubienicę – Kościół <...>” (KLEMENS ALEKSANDRYJSKI, *Kobierce*, I, 257); „On realizuje zapowiedziane przez proroków zaślubiny Boga z tymi, których odwiecznie umiłował” (T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 235); „Die Liebe des Menschen Jesu ist ja die menschliche Inkarnation der Erlösungsliebe Gottes: ein Kommen der Liebe Gottes in Sichtbarkeit” (E.M. SCHILLEBEECKX, *Christus*, 24); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 59; J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 149.

¹²³⁰ „Nach der endgültigen Besiegung des Drachen erfolgt dann die Hochzeit des Gotthelden mit der 'Braut'. <...> das ist deutlich eine mythologische Vorstellung. So reden die Hellenen von der heiligen Hochzeit des Zeus mit der Hera, die Gnostiker von der Hochzeit des Soter mit der Sophia <...>” (H. GUNKEL, *Zum religionsgeschichtlichen Verständnis*, 59); por. H. GUNKEL, *Zum religionsgeschichtlichen Verständnis*, 59; J. SCHREINER, *Teologia Starego Testamentu*, 51.

¹²³¹ „Judaizm <...> całe jego dzieje to dzieje małżeństwa <...>” (BRAT EFRAIM, *Jezus Żyd praktykujący*, 277); „Od co najmniej VIII w. przed Chr. przymierze Jahwe z Izraelem porównuje się z przymierzem małżeńskim <...>” (R. FULLER, «Małżeństwo», 496); por. L. ALONSO SCHÖKEL, *Lezioni sulla Bibbia*, 305-306; R. APPLE, «Marriage. The Concept», 1027; R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 86.102-107; J. BOLEWSKI, «Oblubieńcza miłość», 21-24; Б. БЛЕХ, *Чмо макое уйдаизм*, 248; E.K. CZACZKOWSKA, *Siostra Faustyna*, 86; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 22-26; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 36; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 117; R. FULLER, «Małżeństwo», 496-497; D. INSTONE-BREWER, *Divorce*, 1-3.35-39; J. KRÓLIKOWSKI, «Dziewiczość», 184; H. LUBSCZYK, *Das Buch Jesaja*, 188; METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 129; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 236; A. PENNA, «Isaiah», 595; J. SCHREINER, *Teologia Starego Testamentu*, 51-53.56.265-266; D. SINCLAIR, «Marriage», 443; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 207-208; C. WESTERMANN, *Isaiah 40-66*, 271-273; M. WOJCIECHOWSKI, «Etyka biblijna», 11; H.W. WOLFF, *Antropologia*, 225.

¹²³² „W Ewangeliach synoptycznych znajdują wyraz postawy antymałżeńskie i antyrodzinne, które przypisuje się Jezusowi (Mt 8,21-22; 10,34-37; 19,10-12; Łk 8,19-21; 11,27-28) <...>” (G. MCAFEE, «Seks», 708).

¹²³³ „Il matrimonio <...> non era per lui qualcosa di impuro che contamina, bensì la volontà del creatore” (H. KÜNG, *Ebraismo*, 364); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 36.39-41; P. BROWN, *The Body & Society*, 41; R. FULLER, «Małżeństwo», 497; H. KÜNG, *Ebraismo*, 364; Э. ПЕHAH, *Жизнь Иисуса*, 104-105.139-140; W. SCHRAGE, *Ethik*, 82-86; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 219-221; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 195.

¹²³⁴ „<...> Chrystus stał się wobec swoich współczesnych rzecznikiem prawdziwej godności kobiety <...>” (JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 51); „<...> Jezusa jako mężczyznę <...> otaczało grono zaprzyjaźnionych kobiet i przygodnych wielbicielek” (G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 195); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 370-372.374.379; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 23-30; J. BRECZKO, «Nurt», 78-79; T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 69; A.K. FENZ, *Die Heiligenkreuz-Bibel*, 259; JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 50-68; C. JANSSEN – R. LAMB, «Das Evangelium», 518; E. KOFFMAHN, «Frau», 368-369; H. KÜNG, *Ebraismo*, 364; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 14; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 235; Э. ПЕHAH, *Жизнь Иисуса*, 104-105.139-140; W. SCHRAGE, *Ethik*, 80-81; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 195. Za pierwszego chrześcijańskiego mizogina jest uważany Tertulian; por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 65; J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 159.

małżeństwa dla niejednej niewiasty: pierworodny syn pobożnych i stosunkowo zamożnych rodziców (Łk 2,7.24.41), królewskie pochodzenie (Łk 1,32), dobry zawód (Mk 6,3)¹²³⁵, staranne wykształcenie (Mk 6,1-2; Łk 2,47; J 7,15)¹²³⁶, znajomość języków (Mt 15,21-28)¹²³⁷, nowoczesne ubranie (J 19,23-24)¹²³⁸, wysoki i uroczy (Całun Turyński)¹²³⁹ etc.¹²⁴⁰. Bezżeństwo Jezusa Chrystusa było uzasadnione tylko i wyłącznie *eschatologiczną Basileą* (Mk 1,15; 9,1; 13,30; Łk 11,20)¹²⁴¹. Mało tego! Było ono jej znakiem *par excellence* (Mt 19,12; Mk 12,18-25)¹²⁴². Stąd przypisanie Maryi przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa byłoby równoznaczne z przeniesieniem porządku nowotestamentalnego w czasy starotestamentalne. A to z kolei oznaczałoby wypłowienie owego *totaliter aliter Basilei*.

L) Przejdźmy teraz do zagadnienia stanu cywilnego dwunastu apostołów – członków najstarszej instytucji Kościoła. Na kartach Nowego Testamentu najlepiej poświadczony jest tylko stan cywilny św. Piotra, wszak wyrażenie *πενθερὰ Σίμωνος* – *teściowa Szymona* – w ustępie Mk 1,30 (Mt 8,14; Łk 4,38) bez wątpienia odsyła do jej córki, czyli małżonki Piotra: „O Piotrze pewna jest że miał żonę <...>”¹²⁴³. Natomiast stan społeczny pozostałych jedenastu apostołów jest przedmiotem dyskusji. Najczęściej się przyjmuje, że jedni byli żonaci (np. św.

¹²³⁵ „Cieśla jest <...> potocznym tłumaczeniem terminu, który w szerszym znaczeniu oznaczał cieślę, stolarza, także rzemieślnika, rzeźbiarza lub kamieniarza <...>, a nawet mistrza budowlanego” (S. SZYMIK, «Małżeństwo», 212); por. W.R. HERZOG II, *Gesù*, 32; J. KUDASIEWICZ, «Nowotestamentalne rozumienie», 46; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 212.

¹²³⁶ Jezus nie był żadnym „ciemnym” Żydem; por. M. ELLADE, *Historia*, II, 270.

¹²³⁷ Jezus władał co najmniej aramejskim, hebrajskim i greckim; por. A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 60-62; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 45; M. ВАЙС, «Языки Палестины», 37-47. Pewna tradycja przypisuje mu także znajomość języka syryjskiego. Dowodem tego miałyby być jego korespondencja z Abgarem V – królem Edessy; por. EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 41-44.

¹²³⁸ „tunica indossata da Gesù doveva essere all’ultima moda, poiché era senza cucitura centrale. I telai con cui era possibile tessere una pezza lunga come l’intera tunica furono inventati solo durante il periodo della sua vita <...>” (R. GOWER, *Usi*, 14).

¹²³⁹ „Jesus, according to the Holy Shroud of Turin, was about 181–183 cm tall—an imposing stature. <...> The face is uncommonly noble and majestic” (J. PATSCH, *Our Lady*, 37).

¹²⁴⁰ „Jesus war ein Typ, den viele Frauen liebten” (U. WOLFF, *Der Mann*, 96); por. G. BARBAGLIO, *Jesús*, 88-89; G. BORNKAMM, *Jesus von Nazareth*, 47; M.L. BROWN, *Handbuch Judentum*, 164-168; R. CALIMANI, *Paolo*, 50; J. DANIELOU, *Dialogo con Israele*, 71; E. DĄBROWSKI, *Studia biblijne*, 160-163; F.V. FILSON, *Geschichte*, 102; R.H. FULLER, «Jezus Chrystus», 262; P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 135; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 280-285; J. MURPHY-O’CONNOR, *Gesù e Paolo*, 51.58; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 282-283; C.P. THIEDE, *Jésus*, 47-50; U. WOLFF, *Der Mann*, 96-97.

¹²⁴¹ Por. M. ELLADE, *Historia*, II, 272.276; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 234; J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 331-332; W. SCHRAGE, *Ethik*, 81.

¹²⁴² „Nowy Testament odniósł się radykalnie inaczej do dziewictwa <...> traktując je jako akt <...> eschatologiczny” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 395); „celibacy is an eschatological value <...>” (R.E. BROWN, *An Introduction*, 194).

¹²⁴³ *Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 21; por. S. BEN-CHORIN, «Judaizm», 398; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 25; P. BROWN, *The Body & Society*, 42; E. DĄBROWSKI, «Piotr Apostoł», 276; EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 129; У. ЭЛЮЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 965; R. FISCHER-WOLLPERT, *Leksykon papieży*, 11; R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 298; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 234; A.A. LIVERMORE, *The Acts*, 20; *Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 517; Э. РЕНАН, *Жизнь Иисуса*, 139.350; W. SCHRAGE, *Ethik*, 82; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 60; W. TROLLOPE, *A Commentary*, 27-28 U. WOLFF, *Der Mann*, 103.

Filip), a drudzy – nie (np. św. Jan)¹²⁴⁴. Tymczasem według naszego zdania, uważna lektura Nowego Testamentu podsuwa myśl o posiadaniu żony przez każdego apostoła. Za takim rozwiązaniem przemawiają zasadniczo trzy fragmenty: Mt 19,27-30; Mk 10,28-31 i Łk 18,28-30. Owe perykopy, swoista zapowiedź nowego wieku¹²⁴⁵, posiadają dwuczłonową strukturę, na którą składają się dwie wypowiedzi: Szymona Piotra (Mt 19,27; Mk 10,28; Łk 18,28) i Jezusa Chrystusa (Mt 19,28-30; Mk 10,29-31; Łk 18,29-30)¹²⁴⁶. W pierwszej części Piotr pyta o nagrodę: „τί ἄρα ἔσται ἡμῖν” (Mt 19,27), w drugiej – Jezus składa obietnicę: „ἀμὴν λέγω ὑμῖν <...>” (Mt 19,28; Mk 10,29; Łk 18,29)¹²⁴⁷. *Homo sapiens* jest zarówno *homo economicus* – istotą szukającą zawsze i wszędzie zysku¹²⁴⁸. Księżę apostołów i jego koledzy nie stanowili pod tym względem żadnego wyjątku (Mt 20,20-23; Mk 10,35-40). Niemniej jednak, jakim prawem pierwszy papież tak zapytał? Do tego upoważniały go głównie dwie przyczyny: opuszczenie wszystkiego i pójście za Jezusem (Mt 19,27; Mk 10,28; Łk 18,28). Dla naszych celów merytorycznych najważniejsze jest to pierwsze uzasadnienie: „ἰδοὺ ἡμεῖς ἀφήκαμεν πάντα <...>” – *oto my opuściliśmy wszystko* (Mt 19,27; Mk 10,28); „ἰδοὺ ἡμεῖς ἀφέντες τὰ ἴδια <...>” – *oto my opuściwszy to własne* (Łk 18,28). Odnosi się ono bowiem do wszystkich apostołów naraz: ἰδοὺ ἡμεῖς – *oto my*¹²⁴⁹ oraz suponuje pewną formę oddalenia się od żony¹²⁵⁰, ponieważ po pierwsze, występujący w wersetach Mt 19,27 i Mk 10,28 grecki bezrodzajnikowy przymiotnik rzeczownikowy πάντα oznacza *całość* (J 1,3; Rz 9,5; 1Kor 2,10)¹²⁵¹, i po drugie, w kulturze patriarchalnej niewiasta poślubiona zawsze była postrzegana jako własność swego męża (Wj 20,17; Pwt 5,21; Tb 10,10; Dz 24,24)¹²⁵². Niewątpliwym dowodem słuszności toku naszego rozumowania jest wykaz obiektów oraz osób opuszczonych przez apostołów, jaki znajdujemy w odpowiedzi danej Piotrowi przez Jezusa Chrystusa (Mt 19,28-30; Mk 10,29-31; Łk 18,29-30):

¹²⁴⁴ „Toć Piotr i Filip mieli dzieci, a Filip także swe córki wydał za mąż <...>” (CLEM. ALEX., *Strom.* III, 52-53); cytat za EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 129; „pisze Hieronim Ś. Apostołowie jedni żon nigdy nie mieli : a drudzy <...> mieli <...>” (*Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 21); „Dziewiczy był <...> ów <...> Jan, który spoczywał na piersi Pana <...>” (PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 85); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 59; EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 129-130.142; A.A. LIVERMORE, *The Acts*, 20; *Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 517; U. WOLFF, *Der Mann*, 98.

¹²⁴⁵ Por. A. PACIOREK, «'Oto'», 305.

¹²⁴⁶ Por. A. PACIOREK, «'Oto'», 306-308.

¹²⁴⁷ Por. W. TRILLING, *Christuverkündigung*, 131-132.

¹²⁴⁸ Por. D. DIKEVIČIUS, «Kodėl», 19.

¹²⁴⁹ „der <...> Abschnitt handelt von dem Zwölferkreis, den 'Aposteln' im engeren Sinn” (W. TRILLING, *Christuverkündigung*, 131); por. A. PACIOREK, «'Oto'», 308; Šventasis Raštas, L. TULABA (red.), 108; W. TRILLING, *Christuverkündigung*, 131.

¹²⁵⁰ „Piotr domagał się <...> konkretnej wypowiedzi na temat, co oni otrzymają za to, że <...> opuściwszy wszystko (rodziny, swoje rzemiosło, majątek) <...> poszli za Jezusem” (J. HOMERSKI, *Ewangelia*, 276); „Ci, którzy poszli za Jezusem, musieli rzeczywiście opuścić wszystko: zarówno rodzinę <...>” (*Pismo Święte*, 2235); por. A.K. FENZ, *Die Heiligenkreuz-Bibel*, 188; A. PACIOREK, «'Oto'», 308; W. TRILLING, *Christuverkündigung*, 131.

¹²⁵¹ Por. M. LANGKAMMER, «πᾶς, πᾶσα, πᾶν», 831; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 473.

¹²⁵² „Kobieta zamężna jest 'własnością' <...>” (R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 36); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 371-372; A. COHEN, *Talmud*, 175; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 30.36-37; F.T. GENCH, «Marriage», 315; R. POSNER – R. KASHANI, «Marriage. Marriage Ceremony», 1032; H.L. STRACK – P. BILLERBECK, *Kommentar*, II, 393; E. SZYMANEK, «Środowisko Nowego Testamentu», 28.

„οὐδεὶς ἐστὶν ὃς ἀφῆκεν οἰκίαν ἢ γυναῖκα ἢ ἀδελφούς ἢ γονεῖς ἢ τέκνα <...>” (Łk 18,29). Jak widzimy, *ζονή* – γυναῖκα – też wciągnięto na listę¹²⁵³. Wprawdzie nie ma o niej mowy *expressis verbis* ani w ustępie Mt 19,29: „οἰκίας ἢ ἀδελφούς ἢ ἀδελφάς ἢ πατέρα ἢ μητέρα ἢ τέκνα ἢ ἀγρούς <...>”, ani w passusie Mk 10,29: „οἰκίαν ἢ ἀδελφούς ἢ ἀδελφάς ἢ μητέρα ἢ πατέρα ἢ τέκνα ἢ ἀγρούς <...>”. Niemniej jednak, na jej obecność wskazuje słowo τέκνα – *dzieci*, których przyjście na świat w owych czasach bez istnienia tej pierwszej nie było absolutnie możliwe. Poza tym trzeba dodać, iż wyraz γυνή pojawia się w licznych rękopisach jako *lectio varians* wersetów Mt 19,29 i Mk 10,29¹²⁵⁴. A skoro już o wariantach mowa, to niechże nie umknie naszej uwadze fakt, że według świadectwa pięćowiecznego grecko-łacińskiego kodeksu D (*Bezae Cantabrigiensis*), należącego do najważniejszych kodeksów uncjalnych grupy zachodniej¹²⁵⁵, apostołowie, czekając na zesłanie Ducha Świętego, trwali na modlitwie nie tylko z niewiastami, Matką Jezusa oraz jego braćmi, lecz i z *dziećmi* – και τεκνοῖς (Dz 1,14)¹²⁵⁶. Znamienne jest także i to, iż ów dodatek występuje zaraz po słowach σὺν γυναῖξιν, tłumaczonych zazwyczaj jako z *niewiastami*¹²⁵⁷, które w tym przypadku tj. w zestawieniu z frazą και τεκνοῖς – i z *dziećmi* – oraz z wyrażeniem οὗτοι πάντες – *oni wszyscy* (Dz 1,14), odnoszącym się do jedenastu apostołów wymienionych w tekście Dz 1,13, mogłyby znaczyć po prostu tyle co z *małżonkami*¹²⁵⁸. Dodatkowym argumentem przemawiającym za taką treścią sformułowania σὺν γυναῖξιν jest wers Dz 21,5, gdzie występuje fraza „πάντων σὺν γυναῖξι καὶ τέκνοῖς <...>” mająca konstrukcję niemal analogiczną do οὗτοι πάντες σὺν γυναῖξιν καὶ τεκνοῖς: *mężczyźni* (πάντων / οὗτοι πάντες) + *niewiasty* (σὺν γυναῖξι / σὺν γυναῖξιν) + *dzieci* (καὶ τέκνοῖς / και τεκνοῖς). Skoro więc w tekście Dz 21,5 w wyrażeniu σὺν γυναῖξι chodzi o żony wcześniej wspomnianych mężczyzn (πάντων), tak właśnie ów fragment jest przekładany¹²⁵⁹, to dlaczego w

¹²⁵³ Por. A. PACIOREK, «'Oto'», 311.

¹²⁵⁴ Por. *Novum Testamentum Graece*, NESTLE – ALAND (red.), 54.124.

¹²⁵⁵ Por. L. CERFAUX, «Les Actes», 373; R.J. DILLON, «Dzieje Apostolskie», 1181-1182; M.J. LAGRANGE, «La critique», 387-390; V. MANNUCCI, *Bibbia*, 107; B.M. METZGER, «Kodeksy», 527; A. PASSONI DELL'ACQUA, «Storia», 326-327; J. STĘPIEŃ, «Tekst Pisma Św.», 598-601; A. WEISER, *Die Apostelgeschichte*, 30.

¹²⁵⁶ Por. C.K. BARRETT, *The Acts*, 8; D.L. BOCK, *Acts*, 78; C.M. DU VEIL, *A Literal Explanation*, 23; E. GIANNARELLI, «Maryja», 42; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 234-235; *Novum Testamentum Graece*, NESTLE – ALAND (red.), 321; G. SCHILLE, *Die Apostelgeschichte*, 79; B. WITHERINGTON III, *The Acts*, 113.

¹²⁵⁷ Zazwyczaj owe niewiasty są utożsamiane z kobietami z wersetów Mt 27,55; Łk 8,2-3; 23,49.55; 24,1,9-10.22; por. C.K. BARRETT, *The Acts*, 8; D.L. BOCK, *Acts*, 77-78; F.F. BRUCE, *The Acts*, 106; E. DĄBROWSKI, *Dzieje Apostolskie*, 229-230; C.M. DU VEIL, *A Literal Explanation*, 23; W.G. HUMPHRY, *A Commentary*, 8; I.H. MARSHALL, *Acts*, 62; G. SCHILLE, *Die Apostelgeschichte*, 79; W. TROLLOPE, *A Commentary*, 27-28; A. WEISER, *Die Apostelgeschichte*, 40; B. WITHERINGTON III, *The Acts*, 113.

¹²⁵⁸ „With their wives. This is the most natural way of taking Luke's Greek” (C.K. BARRETT, *The Acts*, 8); „This might be rendered *with their wives* <...>” (W. TROLLOPE, *A Commentary*, 27); „The phrase σὺν γυναῖξιν is taken in Codex D to refer to the wives of the apostles <...>” (B. WITHERINGTON III, *The Acts*, 113); por. D.L. BOCK, *Acts*, 78; F.F. BRUCE, *The Acts*, 106; C.M. DU VEIL, *A Literal Explanation*, 23; E. GIANNARELLI, «Maryja», 42.

¹²⁵⁹ Np., *Biblia Paulistów*: „Wszyscy razem z żonami i dziećmi <...>”; *Biblia Poznańska*: „wszyscy z żonami i dziećmi <...>”; *Biblia Tysiąclecia*: „a wszyscy z żonami i dziećmi <...>”; *Biblia Wujka*: „a wszyscy <...> z żonami i z dziećmi <...>”; por. *La Bibbia*, 2379; *Naujasis Testamentas*, I. GUDAUSKIENE (red.), 515; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 566. Jednakże nie brakuje również przekładów niejasnych. Jednym z nich jest tłumaczenie górn-

przypadku ustępu Dz 1,14 miałyby być inaczej? Oczywiście zdajemy sobie sprawę z różnorodnych mankamentów kodeksu D: niewypracowany język, harmonizowanie tekstów, dodatki, opuszczenia, parafrazy itd.¹²⁶⁰. Z drugiej jednak strony nie przeoczmy, iż to właśnie temu kodeksowi zawdzięczamy takie perykopy jak na przykład Łk 22,43-44 (pocieszenie modlącego się Jezusa Chrystusa przez anioła) i J 7,53 – 8,11 (uchronienie kobiety cudzołożnej przed ukamienowaniem)¹²⁶¹. Poza tym, w pracach współczesnych egzegetów znowu pojawiła się tendencja do uznania edycji zachodniej *Księgi Dziejów Apostolskich*, czyli przekazanej właśnie przez kodeks D, za wersję Łukasową¹²⁶². Innymi słowy, wyżej wymienione argumenty przemawiają raczej na rzecz promatrymonialnego podejścia do życia wszystkich apostołów. Pewna zmiana perspektywy w owej dziedzinie nastąpiła prawdopodobnie dopiero po zstąpieniu Ducha Świętego (Dz 2,1-47). Na skutek tego żona (γυνή) stała się siostrą-żoną (ἀδελφή-γυνή) i towarzyszką (περιίγειν) misji apostolskich (1Kor 9,5)¹²⁶³, ale w żadnym wypadku nie była oddalona w sposób opisany przez św. Hieronima: „pisze Hieronim <...> a drudzy co je pierwej mieli, po swem powołaniu na urząd Apostolski tak je opuścili, że ich potem nigdy nie uznali”¹²⁶⁴.

M) Mniemanie o życiu dziewiczym Łazarza, Marii i Marty, rodzeństwa mieszkającego w Betanii położonej na zboczu Góry Oliwnej (Łk 10,38-42; J 11,1-44; 12,1-8)¹²⁶⁵, opiera się głównie na dowodzie wyciągniętym z *argumentum ex silentio*. Oczywiście takie wnioskowanie jest możliwe. Metoda milczenia źródeł jest przecież metodą w pełni naukową. Brak adnotacji o

---

łużyckie: „wšitcy, ze żonami a dżęciami <...>”. Wszak górno-łużyckie słowo *żona* może oznaczać zarówno *niewiastę*, jak i *małżonkę*; por. *Hornjo-serbsko-ruski słownik*, K.K. TROFIMOWIČ (red.), 460.

¹²⁶⁰ Por. R.J. DILLON, «Dzieje Apostolskie», 1181-1182; M.J. LAGRANGE, «La critique», 387-390; V. MANNUCCI, *Bibbia*, 107; A. PASSONI DELL'ACQUA, «Storia», 326-327; J. STĘPIEŃ, «Tekst Pisma Św.», 600-601; A. WEISER, *Die Apostelgeschichte*, 30-32.

¹²⁶¹ Por. M.J. LAGRANGE, «La critique», 388.

¹²⁶² Por. L. CERFAUX, «Les Actes», 373-374; R.J. DILLON, «Dzieje Apostolskie», 1182. Nie brakuje także naukowców posiadających odmienne zdanie; por. A. WEISER, *Die Apostelgeschichte*, 31-32.

¹²⁶³ „urchristliche Wandermissionare <...> bis hin zu Petrus selbst <...> nehmen ihre Ehefrauen auf ihre Missionsreisen mit <...>” (H.J. KLAUCK, *I. Korintherbrief*, 66); „apostołowie <...> zgodnie ze swą służbą nieprzerwanie poświęcając się głoszeniu Słowa Bożego, obwozili z sobą niewiasty nie jako małżonki, ale jako siostry <...>” (KLEMENS ALEKSANDRYJSKI, *Kobierce*, I, 259); „błogosławiony Piotr na widok swej żony prowadzonej na śmierć <...> powiedział: 'Pamiętaj, moja, o Panu'” (KLEMENS ALEKSANDRYJSKI, *Kobierce*, II, 268); „In ogni modo, per questo compito, consistente nell'alleggerirli dai problemi materiali, gli apostoli sposati, come Cefa (Pietro), sceglievano normalmente la loro sposa” (*La Bibbia*, 2464-2465); „Das Naheliegendste ist die Annahme, daß es sich um die Ehefrauen der Apostel handelte, die verheiratet waren. Wohl war von ihnen einmal verlangt, alles zu verlassen. Aber es spricht vieles dafür, daß dieses Gebot befristet war für jene erste Zeit in der Gefolgschaft Jesu” (E. WALTER, *Der erste Brief*, 158); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 25; C.M. DU VEIL, *A Literal Explanation*, 23; EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 129-130; R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 298; H.J. KLAUCK, *I. Korintherbrief*, 66; *Naujasis Testamentas*, Č. KAVALIAUSKAS – V. ALIULIS (red.), 407; A. PACIOREK, «'Oto'», 311; *Pismo Święte*, 2499; *Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 400; M. ROSIK, *Pierwszy list*, 296-297; W. SCHRAGE, *Ethik*, 82; W. TRILLING, *Christuverkündigung*, 144; E. WALTER, *Der erste Brief*, 158.

¹²⁶⁴ *Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 21; „<...> Petrus verheiratet war und blieb <...>” (W. SCHRAGE, *Ethik*, 82); por. *Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 517.

¹²⁶⁵ Por. T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 82.

pewnych wydarzeniach może istotnie świadczyć o ich faktycznym niezaistnieniu. Jednakże pozostają jeszcze inne możliwości¹²⁶⁶, albowiem milczenie źródła może równie dobrze wskazywać zarówno na niewiedzę autora, jak też i na bezużyteczność bądź powszechną znajomość pewnych faktów, których zapisanie nie było ani ważne, ani potrzebne. Jak to było w przypadku autorów *Ewangelii według świętego Łukasza* i *Ewangelii według świętego Jana*, tego dokładnie nie wiemy. Odpada raczej ewentualność ich niewiedzy (Łk 1,3; J 21,24-25). Toteż najbardziej prawdopodobna jest opcja bezużyteczności, przecież informacja o stanie cywilnym Łazarza, Marii i Marty, nie była potrzebna ani do przekonania dostojnego Teofila o wierności udzielonych mu nauk (Łk 1,3-4), ani do uwierzenia adresatów czwartej ewangelii w Jezusa Chrystusa jako Mesjasza i Syna Bożego (J 20,30-31). I jeszcze jedno. Wielu ojców, pisarzy oraz egzegetów Kościoła utożsamiało i nadal utożsamia Marię z pokutującą anonimową jawno grzesznicą znaną z perykopy Łk 7,36-50¹²⁶⁷. W takim razie czystość siostry Łazarza i Marty, jeżeli rzeczywiście identyfikacja jest pewna, bo znana ona była tylko w Kościele łacińskim i to dopiero począwszy od VI w.¹²⁶⁸ i jeżeli rzeczywiście Łukasz miał na uwadze jedną ładacznicę¹²⁶⁹, miałyby wyłącznie chrześcijański charakter. Ponadto gdyby rzeczywiście owo rodzeństwo prowadziło dziewiczy tryb życia, to ich kazus byłby kolejnym wspaniałym dowodem na to, iż celibatariusz nie zakładał rodziny. Prawdziwa wielkość Łazarza, Marii i Marty polega raczej na czymś innym, a mianowicie na dawaniu przykładu „wzajemnej miłości, wiary, szacunku dla Jezusa i konkretnej pomocy świadczonej Jemu i Jego uczniom”¹²⁷⁰.

N) Analizując sprawę celibatu św. Pawła, współtwórcy religii chrześcijańskiej¹²⁷¹, trzeba zaznaczyć co następuje. Po pierwsze, nie ma żadnego cienia wątpliwości, iż w momencie pisania

¹²⁶⁶ „argumenty <...> pochodzące z milczenia, nie są nigdy decydujące” (J. FŁOROWSKI, «Matka», 186).

¹²⁶⁷ „Podobieństwa, jakie zachodzą pomiędzy opowiadaniem Łk i J 12, 3–8, skłaniają niektórych do przypuszczenia, że grzesznica z domu faryzeusza Szymona jest tą samą osobą, co Maria, siostra Łazarza z Betanii” (*Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 173); „Moteris, apie kurią čia kalba Lukas, tikriausiai yra Betanijos Marija, Lozorėjus ir Marijos sesuo <...>” (*Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 284); por. T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 71-73; W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 170; *Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 173; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 284.

¹²⁶⁸ Por. *Biblia Tysiąclecia*, 1190³; *La Bibbia*, 2213; *Naujasis Testamentas*, Č. KAVALIAUSKAS – V. ALIULIS (red.), 168.

¹²⁶⁹ „Als Sünderin kann sie bezeichnet werden, weil sie eine Dirne ist, eine Prostituierte, aber auch weil sie Frau eines Mannes ist, den die Pharisäer als Sünder betrachten, weil er das Gesetz nicht achtet und nicht nach seiner Regel lebt” (W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 170); „Ewangelista nazywa kobietę grzesznicą (*hamartole*). Określenie to niekoniecznie oznacza kobietę lekkich obyczajów” (*Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 172); por. *Pismo Święte*, 2276.

¹²⁷⁰ T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 83.

¹²⁷¹ „Dopo che a Cristo, colui a cui il cristianesimo deve di più è san Paolo <...>” (J. LEAL, «Paolo, San», 436); „Senza di lui non sarebbe pensabile né la teologia cristiana né la storia stessa del cristianesimo” (P. ROSSANO, «Paolo», 1080); por. C. AUGIAS – R. CACITTI, *Inchiesta*, 41; W. BAIRD, «Paweł», 907; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 14.43; J. BRECZKO, «Nurt», 78; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 289; E. DĄBROWSKI, «Paweł Apostoł (Życie)», 227; A. EIDINTAS – D. EIDINTAS, *Żydai*, 57; P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 136; R. WRIGHT, *Ewolucja Boga*, 286.

Pierwszego Listu do Koryntian, tzn. mniej więcej w latach 53-57¹²⁷², Paweł prowadził samotny tryb życia: „θέλω δὲ πάντας ἀνθρώπους εἶναι ὡς καὶ ἐμαυτὸν· ἀλλὰ ἕκαστος ἴδιον ἔχει χάρισμα ἐκ θεοῦ, ὁ μὲν οὕτως, ὁ δὲ οὕτως. Λέγω δὲ τοῖς ἀγάμοις καὶ ταῖς χήραις, καλὸν αὐτοῖς εἶναι μείνωσιν ὡς ἐγώ” (1Kor 7,7-8)¹²⁷³. Po drugie, przypuszczalnie nie zawsze jednak tzw. *trzynasty apostoł*¹²⁷⁴ był człowiekiem niezonatym. Za tym przemawiają przynajmniej trzy argumenty. 1) Posada rabinatu: Paweł przedchrześcijański był dyplomowanym rabinem – דַּבָּר (Dz 22,3), a więc siłą rzeczy musiał być osobą zoną¹²⁷⁵. 2) Świadectwo tradycji: wczesnochrześcijański pisarz Klemens Aleksandryjski (ok. 150-215)¹²⁷⁶ i Orygenes na podstawie ustępów 1Kor 9,4-12 i Fil 4,3 dowodzą, że św. Paweł miał żonę¹²⁷⁷. 3) Prawodawstwo rzymskie: w czasie panowania pierwszego cesarza rzymskiego Oktawiana Augusta (27 r. p.n.e. – 14 r. n.e.) zostały wprowadzone pewne zmiany w prawie matrymonialnym, to jest zobowiązano wszystkich obywateli rzymskich, wdowców i rozwiedzionych też, do zawarcia związku małżeńskiego¹²⁷⁸. A św. Paweł posiadał przecież obywatelstwo owego Cesarstwa (Dz 22,25-28). Po trzecie, przy obecnym stanie naszej wiedzy nie wiemy, jaki los spotkał Pawłową małżonkę, jeśli rzeczywiście ona kiedyś istniała. Stąd naukowcy wysuwają na ogół trzy przypuszczenia: śmierci, rozwodu i separacji. Według pierwszego założenia w chwili zapisywania tekstu 1Kor 7,7-8 Paweł był wdowcem¹²⁷⁹, podług drugiego – osobą rozwiedzioną z uwagi na nieprzyjęcie

¹²⁷² „exact dating of the letter seems impossible <...>” (J.J. O’ROURKE, «1 Corinthians», 1143); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 88; R.E. BROWN, *An Introduction*, 514-515; N. HILLYER, «Der erste und zweite Brief», 306; *La Bibbia*, 2402; S. LÉGASSE, *Paul apôtre*, 45; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 442; J. MURPHY-O’CONNOR, «Pierwszy list», 1322-1323; J.J. O’ROURKE, «1 Corinthians», 1143; M. ROSIK, *Pierwszy list*, 45-47.

¹²⁷³ „Paul obviously was not married at the time when he wrote this epistle” (J.J. O’ROURKE, «1 Corinthians», 1150); por. G. BORNKAMM, *Paulus*, 213; R.E. BROWN, *An Introduction*, 519; E. DĄBROWSKI, *Listy do Koryntian*, 194; R. FABRIS, *Paolo*, 59; J. JEREMIAS, «War Paulus Witwer?», 310; S. LÉGASSE, *Paul apôtre*, 45; J. MURPHY-O’CONNOR, *Gesù e Paolo*, 94; ID., *Paolo*, 30; ID., «Pierwszy list», 1331; *Naujasis Testamentas*, I. GUDAUSKIENĖ (red.), 623; *Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 315; M. ROSIK, *Pierwszy list*, 239-240.

¹²⁷⁴ Por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 43; S. V. KEMPIS, *Benedikt XVI*, 204.

¹²⁷⁵ „gli studenti che aspirano a diventare 'rabbi ordinato' rimandano il matrimonio alla fine degli studi” (R. FABRIS, *Paolo*, 61); „die Verheiratung nach der übereinstimmenden Lehre der rabbinischen Gelehrten als unbedingtes Pflichtgebot galt <...>” (J. JEREMIAS, «War Paulus Witwer?», 311); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 380; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 47; P.T. CAMELOT, «Virginity», 545; E. DĄBROWSKI, *Listy do Koryntian*, 194; J.A. FITZMYER, «Święty Paweł», 2060; J. JEREMIAS, «Nochmals», 321.323; ID., «War Paulus Witwer?», 311-312; S. LÉGASSE, *Paul apôtre*, 45.

¹²⁷⁶ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 128.

¹²⁷⁷ „Clemente di Alessandria nel testo greco di Fil 4 <...> legge un riferimento alla 'fedele sposa' di Paolo <...>” (R. FABRIS, *Paolo*, 61); „Paweł też w pewnym liście nie wzdraga się wymenić publicznie towarzyszkę życia, której z sobą nie obwoził ze względu na dobro swej służby apostołskiej” (KLEMENS ALEKSANDRYJSKI, *Kobierce*, I, 259); „Paweł <...> według niektórych przekazów – został powołany jako człowiek żonaty; o swojej żonie mówi w Liście do Filipian: 'Proszę cię, szlachetny towarzyszu, wspieraj je' <...>” (ORYGENES, *Komentarz do Listu*, 51); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 380; A.M. BUSCEMI, *San Paolo*, 33-34; E. DĄBROWSKI, *Listy do Koryntian*, 194; EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 129; R. FABRIS, *Paolo*, 61-62; *Naujasis Testamentas*, I. GUDAUSKIENĖ (red.), 623; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 85; ORYGENES, *Komentarz do Listu*, 51.

¹²⁷⁸ Por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 17-18.26.

¹²⁷⁹ „er wird Witwer gewesen sein, als er den ersten Korintherbrief schrieb <...>” (J. JEREMIAS, «War Paulus Witwer?», 312); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 380; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 47; R.E. BROWN, *An Introduction*, 519; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 290; A.M. BUSCEMI, *San Paolo*, 33; P.T. CAMELOT, «Virginity», 545; R. FABRIS, *Paolo*, 59; E. FASCHER, «Zur Witwerschaft», 62; J.A. FITZMYER, «Święty Paweł»,

przez żonę wiary chrześcijańskiej (tzw. *privilegium Paulinum*; 1Kor 7,12-15)¹²⁸⁰, a wedle trzeciego – żonatym eunuchem z racji całkowitego poświęcenia się sprawie głoszenia królestwa niebieskiego¹²⁸¹. Po czwarte, owszem jesteśmy świadomi wymiaru hipotetycznego dowodzenia zwolenników statusu owdowiałego bądź rozwiedzionego / pozostającego w separacji Pawła: „niemal każdy punkt tej intrygującej hipotezy wydaje się wątpliwy <...>”¹²⁸². Przeto naszym zdaniem każda refleksja dotycząca statusu społecznego Pawła przedchrześcijańskiego musi się opierać nie na tekstach sugerujących jego rabinat (Dz 22,3; 26,4.10), bo te pochodzą wyłącznie z *Księgi Dziejów Apostolskich*, czyli ze źródła pośredniego o charakterze schematyzującym¹²⁸³, lecz na fragmentach należących do *protopaulina* ukazujących Pawła jako gorliwego i dumnego wyznawcę judaizmu¹²⁸⁴. „<...> Paweł <...> był <...> typem ideowego zapaleńca, a nie spokojnego kochanka <...>”¹²⁸⁵. Jednym z nich jest niewątpliwie werset Ga 1,14: „καὶ προέκοπτον ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ὑπὲρ πολλοὺς συνηλικιώτας ἐν τῷ γένει μου, περισσοτέρως ζηλωτῆς ὑπάρχων τῶν πατρικῶν μου παραδόσεων”¹²⁸⁶. W owym czasie człowiek bezzenny nie mógłby siebie scharakteryzować jako osobę gorliwie przestrzegającą tradycji przodków¹²⁸⁷. Po

---

2060; N. HILLYER, «Der erste und zweite Brief», 319; J. JEREMIAS, «Nochmals», 321; ID., «War Paulus Witwer?», 310-312; H.J. KLAUCK, *I. Korintherbrief*, 53; S. LÉGASSE, *Paul apôtre*, 45-46; J. MURPHY-O'CONNOR, *Gesù e Paolo*, 94; ID., *Paolo*, 30; ID., «Pierwszy list», 1331; *Naujasis Testamentas*, I. GUDAUSKIENĖ (red.), 623; M. ROSIK, *Pierwszy list*, 240.

¹²⁸⁰ „Dal momento che egli nel brano immediatamente successivo si sofferma a dare una serie di istruzioni e consigli dettagliati circa il modo di comportarsi nel caso di separazione degli sposi cristiani o del partner cristiano che ha sposato una non credente, pare plausibile l'ipotesi che Paolo viva da separato” (R. FABRIS, *Paolo*, 59); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 380; R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 93-95; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 290; A.M. BUSCEMI, *San Paolo*, 33; R. FABRIS, *Paolo*, 59-61; M. ROSIK, *Pierwszy list*, 232.240.

¹²⁸¹ „Paolo, dice <...> Origene, in seguito, con il consenso della moglie stessa si sarebbe separato per dedicarsi al servizio esclusivo di Cristo. Del resto anche Clemente precisa che Paolo non ha condotto con sé la moglie per essere più libero nella sua missione” (R. FABRIS, *Paolo*, 62); „Paweł <...> został powołany jako człowiek żonaty <...> a ponieważ za obopólną zgodą otrzymał od niej wolność, nazywa siebie niewolnikiem Chrystusa” (ORYGENES, *Komentarz do Listu*, 51); por. EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 129; R. FABRIS, *Paolo*, 61-62; FILARET DROZDOW, *Homilia*, 285; S. LÉGASSE, *Paul apôtre*, 46.

¹²⁸² J.A. FITZMYER, «Święty Paweł», 2060; „la questione dello stato civile di Paolo <...> non esce dal limbo delle ipotesi” (R. FABRIS, *Paolo*, 62); „Paweł <...> został powołany jako człowiek żonaty <...> Jeśli zaś, jak sądzą inni, nie miał żony <...>” (ORYGENES, *Komentarz do Listu*, 51); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 47-48; H.J. KLAUCK, *I. Korintherbrief*, 53; J. MURPHY-O'CONNOR, *Paolo*, 29-30.

¹²⁸³ „non risulta da nessuna testimonianza attendibile che Paolo abbia intrapreso i corsi regolari per diventare rabbi” (R. FABRIS, *Paolo*, 61); „Als Schüler der berühmten Rabbi Gamaliel (Apg 22, 3) bereitete er sich auf die ehrenvolle Laufbahn eines Gesetzeslehrers vor” (F.V. FILSON, *Geschichte*, 218); „Jedynym dowodem, że Paweł pobierał nauki u nauczyciela szkoły rabinackiej <...> jest <...> fragment Dz” (J.A. FITZMYER, «Święty Paweł», 2060); por. C.C. АВЕРИНЦЕВ, «Павел», 272; W. BAIRD, «Paweł», 907; G. BORNKAMM, *Paulus*, 11-26; R.E. BROWN, *An Introduction*, 425-426; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 290; A.M. BUSCEMI, *San Paolo*, 2-12; J.W. DRANE, «Paweł», 584-585; У. ЭЛУЭЛИ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 930; R. FABRIS, *Paolo*, 9-12.40-44; F.V. FILSON, *Geschichte*, 218; J.A. FITZMYER, «Święty Paweł», 2059-2060; J. HOLZNER, *L'apostolo Paolo*, 14-15; J. LEAL, «Paolo, San», 437-440; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 442; P. ROSSANO, «Paolo», 1066; P. TRUMMER, «Paweł», 938.

¹²⁸⁴ „Le lettere contengono notizie autobiografiche importantissime per conoscere <...> Paolo” (J. LEAL, «Paolo, San», 438); por. W. BAIRD, «Paweł», 907; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 290; A.M. BUSCEMI, *San Paolo*, 12-14; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 442.

¹²⁸⁵ J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 48; por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 48.

¹²⁸⁶ Zob. również 2Kor 11,22; Flp 3,4-6; por. R. FABRIS, *Paolo*, 36-40.

¹²⁸⁷ „Wierność wierze przodków była powodem jego dumy” (W. BAIRD, «Paweł», 907); „<...> Paolo si sia sposato a Gerusalemme seguendo anche in questo la tradizione dei padri e l'osservanza della legge” (R. FABRIS, *Paolo*, 61);

piąte, jeśliby jednak św. Paweł *de facto* był celibatariuszem z ideologicznego przekonania¹²⁸⁸, a nie z życiowego przymusu (śmierć żony lub rozwód), to jego przypadek – bezzenny mężczyzna – niewiele miałby wspólnego z przedanuncyjnym ślubem stałego dziewictwa Maryi – zamężnej niewiasty. Przeciwnie dowodziłby tylko, że παρθένοι (celibatariusze) zawsze byli ἀγάμοι (bezzenni).

O) Rzetelna analiza zagadnienia dziewictwa czterech córek diakona oraz ewangelisty Filipa z Cezarei Nadmorskiej (Dz 6,1-7; 8,4-13; 21,8-9)¹²⁸⁹ musi uwzględnić co najmniej następujące kwestie. Po pierwsze, trzeba się liczyć z szerokim zasięgiem pola semantycznego rzeczownika παρθένος, który w passusie Dz 21,9 – παρθένοι προφητεύουσai – mógłby równie dobrze nawiązywać do niewiast konsekrowanych, poślubionych lub po prostu znajdujących się w wieku odpowiednim do zawarcia małżeństwa. Toteż nic dziwnego, że i opinie badaczy nie są jednolite. Jedni owo słowo παρθένος sakralizują: *dziewica Bogu konsekrowana*¹²⁹⁰, drudzy – laicyzują: *niewiasta niezamężna*¹²⁹¹. Po drugie, trzeba wziąć również pod uwagę i to, iż w ustaleniu dokładnego znaczenia terminu παρθένος w wersecie Dz 21,9 nie wystarcza nawet uwzględnienie najbliższego kontekstu literackiego perykopy Dz 21,8-15, ponieważ wzmianka o przebywaniu córek w domu ojca – „τούτω δὲ ἦσαν θυγατέρες τέσσαρες <...>” (21,9) – jest także wieloznaczna. Mamy tutaj co najmniej trzy możliwości. Córki Filipa mieszkały z rodzicem, bo były niezamężne jak dziewczina Rebeka, córka Betuela (Rdz 24,1-67) bądź były już poślubione swoim mężom, lecz jeszcze znajdowały się na pierwszym etapie małżeństwa jak dziewczę córki Lota (Rdz 19,1-29) lub faktycznie były dziewczycami konsekrowanymi (córkami przymierza), jednakże z powodu braku klasztorów żeńskich *sensu stricto* przebywającymi wciąż w domu

---

„Non avrebbe potuto parlare con tanto compiacimento dei suoi successi, in Galati 1,14, se avesse disobbedito in modo flagrante a un obbligo sociale fondamentale” (J. MURPHY-O’CONNOR, *Paolo*, 29); por. J. MURPHY-O’CONNOR, *Gesù e Paolo*, 94; ID., *Paolo*, 29-30.

¹²⁸⁸ „Apostoł <...> sam zachowywał czystość nie z rozkazu, lecz z własnej woli. I nie należy słuchać tych, którzy zmyślają, że miał żonę <...>” (HIERONIM, *List XXII*, 131); „Aus seiner persönlichen Vorliebe für die Ehelosigkeit <...> macht Paulus gar keinen Hehl” (H.J. KLAUCK, *1. Korintherbrief*, 53); „Paolo fu sempre celibe” (J. LEAL, «Paolo, San», 451); „He never married (1 Cor 7:7)” (D.J. O’HERLIHY, «The Life», 891); por. R. BARTNICKI, *Bydą dwoje jednym ciałem*, 78.86.92; G. MCAFEE, «Seks», 708; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 85; PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 85.

¹²⁸⁹ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 298; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1291-1292; P.L. SHULER, «Filip», 300.

¹²⁹⁰ „Wydaje się że autor wskazuje tutaj na istnienie stanu dziewic w gminie <...>” (A. BAUM, «Dziewica», 288); por. T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 41; J. KÜRZINGER, *Die Apostelgeschichte*, 148; *Nowy Pana*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 264; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 567.

¹²⁹¹ „<...> Philippus in ihr wohnte und mit ihm vier prophetisch begabte Töchter im heiratsfähigen Alter (*parthenoi*) <...>” (A. WEISER, *Die Apostelgeschichte*, 327); por. T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 41-42; C.M. DU VEIL, *A Literal Explanation*, 448; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1292; *La Bibbia*, 2379; *Naujasis Testamentas*, I. GUDAUSKIENĖ (red.), 515; *Naujasis Testamentas*, Č. KAVALIAUSKAS – V. ALIULIS (red.), 342; R. PESCH, *Die Apostelgeschichte*, 213; P.L. SHULER, «Filip», 300.

swego ojca¹²⁹². Po trzecie, trzeba przyznać, że w odkryciu dokładnego znaczenia wyrazu *παρθένος* w wersji Dz 21,9 niewiele pomaga także zestawienie tego ostatniego z imiesłowem czynnym czasu teraźniejszego *προφητεύουσα* – *prorokujące*, albowiem z tekstu wcale nie wynika¹²⁹³, jak to niektórzy komentatorzy sądzą, iż posiadanie daru prorokowania było uwarunkowane uprzednią chęcią prowadzenia dziewiczego trybu życia: „A jako Oekumenius pisze, przydał to Łukasz ś. na zalecenie dziewictwa, które one z nabożeństwa ku Bogu zachowały: i przetoż dar proroctwa otrzymały”¹²⁹⁴. Duch Święty jest przecież wolny w rozdzielaniu darów (J 3,8; 1Kor 12,4-11)¹²⁹⁵. Dar prorokowania pod tym względem nie stanowi żadnego wyjątku. Jego adresatem może być każdy człowiek – *πᾶσα σὰρξ* (Dz 2,17-18)¹²⁹⁶. Wymownym potwierdzeniem tego jest chociażby ustęp 1Kor 11,5 wzmiankujący o *γυνή προφητεύουσα* – *prorokującej kobiecie* (Łk 2,36-37)¹²⁹⁷. Prorokujące mężatki znane były także w czasach Starego Testamentu, na przykład: Debora – żona Lappidota (Sdz 4,4), Chulda – połowica Szalluma (2Krl 22,14) i anonimowa małżonka proroka Izajasza (Iz 8,3)¹²⁹⁸. Po czwarte, skoro znaczenie tekstu biblijnego nie jest jasne (*scriptura ambigua*), trzeba sięgnąć po pomoc ojców i pisarzy Kościoła. Taka zasada hermeneutyczna jest znana nawet wśród teologów protestanckich (np. M. Flacius)¹²⁹⁹. Nie jesteśmy przecież pierwszymi interpretatorami Biblii: „Pismo Święte w całości jak i poszczególne jego wersy posiadają ponad tysiącletnią historię interpretacji. Jest to przeogromny skarb, który biblista powinien wykorzystać (por. Mt 13,52). Prawdziwy egzegeta jest także patrologiem”¹³⁰⁰. Jak zatem było postrzegane dziewictwo córek Filipa w czasach patrystycznych? Zapewne na różne sposoby. Przykładowo, Klemens z Aleksandrii dostrzegał w słowie *παρθένου* (Dz 21,9) jedynie nawiązanie do państwa

¹²⁹² „Not shut up in a monastery, but abiding at home with him” (C.M. DU VEIL, *A Literal Explanation*, 448); por. J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 80; PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List II*, 96-97. Zakony niewieście zaczęły wylaniać się dopiero pod koniec III w.: „udają się do domów dziewiczych braci i sióstr <...>” (PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 89); por. R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 302-303; J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 168; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 31-32; D. OLSZEWSKI, *Dzieje*, 64-67.

¹²⁹³ „It is hard to tell whether Luke relates this as a simple fact or as a condition relevant to prophecy” (C.K. BARRETT, *The Acts*, 325).

¹²⁹⁴ Nowy Pana, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 264; por. A. BAUM, «Dziewica», 288-289; T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 41; J. KÜRZINGER, *Die Apostelgeschichte*, 148. Podobnie wypowiada się Orygenes na temat czystości prorokini Anny: „prorokini Anna <...> zasłużyła, aby otrzymać ducha proroctwa, bo wzniosła się na ten szczyt dzięki długo zachowywanej czystości <...>” (ORYGENES, *Homilie*, 81); por. ORYGENES, *Homilie*, 81.

¹²⁹⁵ Wprawdzie rabinі na ten temat byli odmiennego zdania: „The maxims of the Jewish schools were, 'The Divine Majesty dwelleth not on any out of the land of Israel <...> The Holy Ghost is never imparted to any Gentile'” (A.A. LIVERMORE, *The Acts*, 34).

¹²⁹⁶ Por. C.K. BARRETT, *The Acts*, 24; D.L. BOCK, *Acts*, 637; F.F. BRUCE, *The Acts*, 121; T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 39; C.M. DU VEIL, *A Literal Explanation*, 23; A.A. LIVERMORE, *The Acts*, 34; G. SCHILLE, *Die Apostelgeschichte*, 408; E. SZYMANEK, *Wykład*, 237; W. TROLLOPE, *A Commentary*, 50-51.

¹²⁹⁷ Por. C.K. BARRETT, *The Acts*, 325; E. DĄBROWSKI, *Dzieje Apostolskie*, 418; J. KÜRZINGER, *Die Apostelgeschichte*, 148; R. PESCH, *Die Apostelgeschichte*, 215; *Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 335; *Šventasis Raštas*, L. TULABA (red.), 567.

¹²⁹⁸ Por. T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 33-44.

¹²⁹⁹ Por. J. GRONDIN, *Filosofinēs hermeneutikos įvadas*, 82-83.

¹³⁰⁰ D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 110; por. D. DIKEVIČIUS, «„Kaip?!“», 28-31; D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 109-110; J. GRONDIN, *Filosofinēs hermeneutikos įvadas*, 76.

przedmażeńskiego, po upływie którego córki Filipa rzecz jasna wyszły za zamąż¹³⁰¹. Dla nas najciekawsze jest jednak objaśnienie św. Hieronima: „W tych czterech córkach Filipowych (według Hieronima) po krzyżu Pańskim panieństwa pierwiastki były poświęcone”¹³⁰². Zatem zdaniem Księcia egzegetów córki Filipowe były jednak dziewicami konsekrowanymi. Nie to jest wszakże najważniejsze. Kluczowa kwestia tkwi gdzie indziej, a mianowicie w wzmiance o tym, iż owo dziewictwo było ofiarowane Jezusowi Chrystusowi: *po krzyżu Pańskim poświęcone*. Oznacza to, że dziewictwo córek diakona Filipa miało charakter chrześcijański, a Maryja przedanuncjacyjna, nawet jako *Immaculata*, nie była jeszcze chrześcijanką w pełnym tego słowa znaczeniu. Oprócz tego, była żoną Józefa, a o mężach córek Filipowych na kartach Nowego Testamentu nie ma ani słowa. Wręcz przeciwnie tekst Dz 21,9 zdaje się akcentować ich przynależność do ojca: „τοῦτ' ὁ δὲ ἦσαν θυγατέρες τέσσαρες <...>” – *jemy zaś były córki cztery*¹³⁰³.

5) W niniejszym punkcie zastanowimy się nad słusznością dowodzenia opartego na tematyce cnotliwego wdowieństwa i szlachetnej bezdzietności. Rozpocznijmy od problematyki argumentu wywiedzonego z wdowieństwa. Z jednej strony zwolennicy owego dowodu odznaczają się wielką przenikliwością. W rzeczy samej biblijne wdowieństwo i dziewictwo mają wiele cech wspólnych. Obydwa stany są szanowane i chronione przez prawo (Wj 22,15-16.22-23; Pwt 10,18; 22,13-21.28-29; 24,19-22; 26,12-15; 27,19), osoby do nich należące noszą wyróżniające je szaty (Rdz 38,14.19; 2Sm 13,18-19; Jdt 8,4-5; 10,3; 16,7; Jr 2,32a), są szczególnie uprzywilejowane wśród kapłanów (Kpł 21,1-3.7.13-14; Ez 44,22), prowadzą przyzwoity tryb życia (Rdz 19,8; Łk 2,36-38), posiadają znaczenie symboliczne (2Krl 19,21; Ps 109,9; Iz 37,22; 47,8-9; 54,4; 62,5; Jr 15,8; 18,21; 31,4.21; 51,5; Lm 1,1; 5,3) etc.¹³⁰⁴. Punkty styczności owych grup społecznych istnieją także na płaszczyźnie pozabiblijnej. Przykładowo w czasach wczesnego chrześcijaństwa niektóre wdowy na równi z pannami poświęconymi Bogu składały śluby lub przyrzeczenia dożgonnej czystości¹³⁰⁵, piastowały zaszczytny tytuł *cnotliwej matki*, bądź *niewiasty wtórnego dziewictwa i czystości odzyskanej*, podczas nabożeństwa liturgicznego zasiadały na ławkach obok dziewic konsekrowanych lub biskupa oraz ze względów

¹³⁰¹ „Who at that time were not married, but that they were afterward given in wedlock, writeth that incomparably learned man Clemens, a presbyter, of Alexandria” (C.M. DU VEIL, *A Literal Explanation*, 448).

¹³⁰² Nowy Pana, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), 264.

¹³⁰³ „Dem gehörten vier jungfräuliche Töchter <...>” (G. SCHILLE, *Die Apostelgeschichte*, 407).

¹³⁰⁴ Por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 13-14.36; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 402; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 33.38.42.47-50.64; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 223-224; M.F. FOSKETT, *A Virgin Conceived*, 40; С. ГАНЧО – Т. ДЕ ОРБИСО, «Vedova», 1116-1118; P.S. НИБЕРТ, «Wdowy», 794; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 68-71; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 191; B. PAWLACZYK, *Matka*, 117-119.123; J.L. PRICE JR., «Wdowa», 1326; S. SOLLE, «χήρα», 501-502; P. WEIMAR, «Wdowa», 1388-1389.

¹³⁰⁵ „Ślubuję i przyrzekam <...> pozostanę nieskalaną wdową” (ORYGENES, *Homilie*, 81); por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 27-28; P. NEHRING, *Dlaczego dziewictwo?*, 13-14.

ekonomiczno-społecznych mieszkały pod opieką wierzącego mężczyzny prowadzącego kawalerski żywot¹³⁰⁶. Co więcej, prawdopodobnie instytucja chrześcijańskich dziewic wyłoniła się właśnie ze stanu chrześcijańskich wdów¹³⁰⁷. Z drugiej jednak strony należy pamiętać, iż biblijne wdowieństwo nie posiada *expressis verbis* wyrażonej motywacji. A motywacja jest najważniejsza, bo to ona właściwie powoduje podjęcie lub zaniechanie jakichś działań bądź decyzji. Oczywiście znamy główny czynnik sprawczy stanu wdowiego. Jest nim śmierć małżonka. Stąd też określenie wdowy charakteryzuje ją przede wszystkim jako osobę, „której mąż umarł”¹³⁰⁸ (Rt 1,3-5; 2Sm 14,5; Jdt 8,1-4; 1Kor 7,8; 1Tm 5,5)¹³⁰⁹. Jednakże zgon współmałżonka stanowi jedynie czynnik zewnętrzny, na podstawie którego nie możemy wywnioskować nic pewnego o racjach wewnętrznych wpływających na postanowienie prowadzenia wdowiego trybu życia. Bo skoro ani podeszły wiek (Rt 1,12-13; Jdt 16,21-23; Łk 2,36)¹³¹⁰, ani choroba (Jdt 8,5; Łk 2,37-38), ani uroda (Jdt 8,7), ani paskudny charakter (Jdt 8,8; 16,22), ani stan moralny (Jdt 8,8; Łk 2,37) etc. nie były przeszkodą do zawarcia powtórnego małżeństwa, to pytanie *dlaczego dożgonne wdowieństwo* pozostaje raczej bez jasnej odpowiedzi. W takim razie zostaje nam jedynie snucie przypuszczeń. Dwa z nich są godne miana *domysłów klasycznych*. Kobiety biblijne żyły w stałym wdowieństwie, jako że poprzednie małżeństwo było albo bardzo szczęśliwe, albo odwrotnie – nadzwyczaj nieudane. W pierwszym przypadku niewiasta byłaby wdową z miłości do zmarłego męża (2Sm 14,4-7)¹³¹¹, a w drugim – z nienawiści i / lub z bojaźni przed przeżyciem ponownego dramatu rodzinnego. Nie wchodzi tu w rachubę rzecz jasna nowotestamentalne wdowy chrześcijańskie. Miały one przed sobą

---

¹³⁰⁶ „in the closedness and silence of sexual inactivity, the *parthenos* and widow are functional equivalents” (M.F. FOSKETT, *A Virgin Conceived*, 40); por. M.F. FOSKETT, *A Virgin Conceived*, 40; R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 301-303; J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 168-169; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 26-28.31; PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 89; F. PUZO, «Verginità», 1127. W klasycznych Atenach wdowy znajdowały się także pod opieką odpowiedzialnego za nie mężczyzny; por. J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 822-823.

¹³⁰⁷ „Il ministero delle vedove <...> conflui <...> nello stato delle vergini <...>” (H. KRAFT, «χήρα», 1901); por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 28.

¹³⁰⁸ J.L. PRICE JR., «Wdowa», 1326.

¹³⁰⁹ „wdowa w języku greckim to *chera* – pusta, bez męża <...>” (B. PAWLACZYK, *Matka*, 127); por. Y. ЭЛIVЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 223; C. GANCHO – T. DE ORBISO, «Vedova», 1117; P.S. HIEBERT, «Wdowy», 791; T. ILAN, *Integrating Women*, 52-55; S. SOLLE, «χήρα», 501; P. WEIMAR, «Wdowa», 1388. Co prawda starożytne prawo Asyrii Środkowej było nieco odmiennego zdania: wdową była uważana tylko ta niewiasta, która nie miała ani żywego męża, ani teścia, ani potomka płci męskiej; por. P.S. HIEBERT, «Wdowy», 794.

¹³¹⁰ „Hanna ist eine alte Frau, die <...> nach syr^{sin} und Ephr sieben Tage – verheiratet gewesen ist <...>” (W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 92); „Ewangelista przedstawia <...> Annę jako pobożną wdowę, która już w młodym wieku utraciła męża <...>” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 191); por. J.B. GREEN, *The Gospel*, 151; I.H. MARSHALL, *The Gospel*, 123; H. SCHÜRMAN, *Das Lukasevangelium*, 130.

¹³¹¹ „Der Verzicht auf die Wiederverheiratung <...> im Judentum von der Treue gegenüber dem verstorbenen Gatten über das Grab hinaus motiviert wurde (Jdt 8, 4 – 8; 16, 22 – 25) <...>” (J. ERNST, *Das Evangelium*, 85); „ištikimybė liudijo meilės jausmo ilgalaikiškumą <...>” (R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 290); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 41; R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 289-290. Żona jednego męża – *univira* – była szczególnie ceniona w czasach imperium Rzymskiego: „Romans admired the *univira* <...>” (J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 823). Jednakże wdowie obywatela Rzymu prawo raczej zalecało, po upływie czasu obowiązującej żałoby, zawarcie ponownego związku małżeńskiego; por. R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 280-281; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 26; J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 823.

perspektywę eunuchowstwa eschatologicznego (Mt 19,12) i rychłej paruzji (Mt 19,12; 1Kor 7,29.31; 2Kor 5,1-10; 1Tes 4,13-18)¹³¹². A to wpływało lub przynajmniej mogło pozytywnie wpływać, albowiem w życiu starożytnych chrześcijan w tej dziedzinie było różnie¹³¹³, na motywy wdowieństwa (1Kor 7,8.27-31)¹³¹⁴. Wdowy czasów Starego Testamentu takiego punktu widzenia nie miały. Dlatego też i motywacje ich stałego wdowieństwa owiane są tajemnicą. Z tekstu biblijnego wiemy tylko, jak swoje wdowieństwo przeżywały. W większości przypadków były zaangażowane w trzech sektorach: rodzinnym (2Sm 14,4-7; 1Krl 7,13-14; 17,8-24; 2Krl 4,1-7; Łk 7,11-17), społecznym (Jdt 8,1 – 16,25) i religijnym (Jdt 8,4-6; 9,1-14; 11,17; 15,14 – 16,20; Łk 2,37)¹³¹⁵. Co prawda, jest jeszcze jedna supozycja. Po śmierci męża niewiasta biblijna stawała się bardziej „niezależna” (Lb 30,10)¹³¹⁶. Jeśli więc miała amażeńskie usposobienie, a poprzedni związek matrymonialny był jej *ex potestate* narzucony, to zapewne bez żadnych zastrzeżeń decydowała się na prowadzenie wdowiego trybu życia. Jednakże takich kazusów Pismo Święte nie zna. Przeciwnie, Biblia uważa wdowieństwo za wielkie zło, hańbę i anomalie społeczną (Rt 1,1-22; Iz 4,1; 54,4)¹³¹⁷. Stanowi ono, zwłaszcza wdowieństwo bez męskiego potomka, wręcz metaforę *par excellence* kary Bożej i prześladowanego Izraela (Iz 47,8-9; 54,4;

¹³¹² „pierwsi chrześcijanie <...> stanowili apokaliptyczną sektę w ramach palestyńskiego judaizmu” (M. ELLADE, *Historia*, II, 276); por. M. ELLADE, *Historia*, II, 276; J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 159.

¹³¹³ „Tymczasem obecnie są w Kościele ludzie, którzy zawierają drugie, trzecie i czwarte małżeństwo, że nie powiem o kolejnych” (ORYGENES, *Homilie*, 81); por. ORYGENES, *Homilie*, 81-82; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 27.

¹³¹⁴ „Paweł wychodzi tu z przeświadczenia, że chrześcijanie żyją w czasach ostatecznych <...>” (R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 95); „<...> 1Kor 7, 8 <...> un’affermazione <...> caratterizzata dall’attesa della parusia imminente <...>” (S. SOLLE, «χήρα», 503); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 95-96; E. FASCHER, «Zur Witwerschaft», 62.67-69; R. FULLER, «Małżeństwo», 497; H. KRAFT, «χήρα», 1902; B. PAWLACZYK, *Matka*, 125-127; A.W. PITTS, «Unity», 75-78; J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 823; R. SCHNACKENBURG, *Neutestamentliche Theologie*, 98-100.

¹³¹⁵ „<...> Giuditta <...> Anna <...> Per ambedue lo stato vedovile presenta le note d’una vita consacrata, culturale <...>” (L. DE LORENZI, «Verginità», 1643); „wdowy odgrywały dużą rolę w życiu społecznym i politycznym Izraelitów <...> Judyta, będąc wdową, uratowała mieszkańców przed wojskami wroga, Holofernesa. Wspomnijmy także wdowę z pokolenia Neftalego, która wykształciła swojego syna Hirama tak, że później był doradcą króla Salomona i budowniczym pierwszej Świątyni Jahwe <...>” (B. PAWLACZYK, *Matka*, 121); por. T.M. DĄBEK, *Jezus a kobiety*, 40; L. DE LORENZI, «Verginità», 1643; E. DREWERMANN, *Il tuo nome*, 240; J. ERNST, *Das Evangelium*, 85; J.B. GREEN, *The Gospel*, 151; W. GRUNDMANN, *Das Evangelium*, 92; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 235; B. PAWLACZYK, *Matka*, 128; H. SCHÜRMAN, *Das Lukasevangelium*, 130. W pierwotnym Kościele szczególnie rozpowszechniona była działalność charytatywna wdów (1Tm 5,3-16). Nawet tak bardzo, iż skutkiem tego słowo χήρα (wdowa) stało się synonimem spełnianej przez nie posługi; por. P. BROWN, *The Body & Society*, 147-148; Y. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 224; C. GANCHO – T. DE ORBISO, «Vedova», 1117-1118; P.S. HIEBERT, «Wdowy», 794; H. KRAFT, «χήρα», 1901-1903; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 635-636; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 26-28; B. PAWLACZYK, *Matka*, 126; J.L. PRICE JR., «Wdowa», 1326; G. RAVASI, *Videro il Bambino*, 136; J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 823; S. SOLLE, «χήρα», 503; P. WEIMAR, «Wdowa», 1388-1389.

¹³¹⁶ „Śmierć męża nie zawsze czyniła kobietę ponownie wolną <...>” (S. SZYMIK, «Małżeństwo», 222); por. R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 50. Wątek wdowieństwa jako okazji do emancypacji kobiety szczególnie akcentował Tertulian; por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 27.

¹³¹⁷ „Nell’antichità una donna cessava praticamente di vivere quando le moriva il marito” (E. DREWERMANN, *Il tuo nome*, 240); „Kobieta <...> której mąż zmarł <...> żyła <...> poza normalną strukturą społeczną <...>” (P.S. HIEBERT, «Wdowy», 791); „W biblijnym Izraelu wdowa jawi się jako osoba samotna i nieszczęśliwa” (F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 191); por. E. ADAMIAK, *Kobiety w Biblii*, 140-142; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 402; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 23; P.S. HIEBERT, «Wdowy», 791.793; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 191; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 135-136; W. PALUBICKI, *Małżeństwo*, 115-116; B. PAWLACZYK, *Matka*, 117; J.L. PRICE JR., «Wdowa», 1326.

Jr 15,8-9; Lm 1,1; 5,1-3; Ba 4,12; Ap 18,7)¹³¹⁸. Bezdzienna wdowa-Izrael to lud bez prawa, rodziny, domu, dziedzictwa, opieki itd. Krótko mówiąc: obca wśród swoich¹³¹⁹. Przejdźmy teraz do omówienia problematyki argumentu wyprowadzonego z tekstów opiewających stan szlachetnej bezdzietności. Z reguły chodzi tu o trzy fragmenty pochodzące z dwóch ksiąg starotestamentalnych: *Księgi Izajasza* i *Księgi Mądrości*. Pierwszy fragment. Istotnie w ustępie Iz 54,1 czytamy o wezwaniu do radości skierowanym do niewiasty niepełnej – „εὐφράνθητι στεῖρα <...>”. Jednakże owa niepełność, wypuklona w tekście za pomocą wprowadzenia zwrotów synonimicznych οὐ τίκτουςα – *nierodząca* i οὐκ ὀδίνουσα – *niemająca bólów porodowych*, nie jest bezpłodnością honorową, lecz haniebną¹³²⁰, ponieważ kobieta perykopy Iz 54,1-17, uosabiająca naród wybrany przebywający na wygnaniu w Babilonii (597-593)¹³²¹, jest obrazem kobiety rozwiedzianej i porzuconej przez Jahwe (Iz 50,1; 54,1.6-7)¹³²², której wina wszakże została przebaczona (Iz 54,4.8-10), dlatego też może się ona radować (Iz 54,1a), bo darowanie winy jest równoznaczne z przywróceniem jej perspektywy macierzyństwa (Iz 54,1b-3.13)¹³²³. Gdyby więc bezdzietność miała wartość prestiżową *in se* zbawcze przesłanie tekstu Iz 54,1-17 byłoby absolutnie nieczytelne (Rdz 20,18; Sdz 11,29-40; 1Sm 15,33; Ps 113,9). Drugi fragment. W wersecie Mdr 3,13 faktycznie *apertis verbis* się mówi o błogosławionej lub szczęśliwej niepełnej niewieście – μακαρία στεῖρα. Jednakże jej stan szczęśliwości nie wynika z bezpłodności jako takiej, lecz z niepełności nieskalanej, co zostało wyrażone przez użycie przymiotnika rzeczownikowego ἡ ἀμίαντος – *nieskazitelna, niesplamiona* – oraz zdania podrzędnego przydawkowego: „ἥτις οὐκ ἔγνω κοίτην ἐν παραπτώματι <...>” – *która nie poznała łoża w grzechu*¹³²⁴. Oprócz tego słowo στεῖρα nie musi obowiązkowo znaczyć ἄγαμος – *niezaślubiona* lub παρθένος – *dziewica*. Być może, autorowi *Księgi Mądrości* chodziło tu

¹³¹⁸ „le vedove continuarono ad essere <...> l'immagine letteraria preferita della desolazione <...>” (C. GANCHO – T. DE ORBISO, «Vedova», 1117); „Prorocy, szukając obrazu najgłębszej hańby, wybierają obraz wdowieństwa <...>” (A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 141); por. R. ALTER, *L'arte*, 17; C. GANCHO – T. DE ORBISO, «Vedova», 1116-1117; H. LUBSCZYK, *Das Buch Jesaja*, 188; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 141-157; B. PAWLACZYK, *Matka*, 117.120; J. RATZINGER, *Wniosła Córa Syjonu*, 18-19; S. SOLLE, «χήρα», 502.

¹³¹⁹ „Znamienny jest fakt, że prawo deuteronomiczne wymienia 'wdowy i sieroty' na jednym miejscu z obcymi” (A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 141); por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 174-175.

¹³²⁰ Szczególnie sromotną była śmierć bezdzietna, bo absolutna (2Sm 18,18): „Gdy prorok Izajasz przychodzi do Ezechiasza, który był chory, to on płacze, bo umrze bezpotomnie (Iz 38, 1-2) <...>” (B. PAWLACZYK, *Matka*, 135); „chi moriva senza figli era come se fosse morto del tutto” (C. WAU, «Sterilità», 653-654); por. R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 51-52; J. DROZD, *Maryja Matka*, 34; X. LÉON-DUFOUR, «Stérilité», 1029-1030; B. PAWLACZYK, *Matka*, 135; W. WATSON, «Wisdom», 535.

¹³²¹ Por. D. KIDNER, «Jesaja», 757; H. LUBSCZYK, *Das Buch Jesaja*, 188-189; A. PENNA, «Isaiah», 595; *Pismo Świète*, 1673; J.F.A. SAWYER, *Isaiah*, 152; C. STUHLMUELLER, «Deutero-Izajasz», 666-667; C. WESTERMANN, *Isaiah 40-66*, 271-272.

¹³²² „chapter 54 is <...> addressed to an abandoned wife <...>” (J.F.A. SAWYER, *Isaiah*, 151); por. J.F.A. SAWYER, *Isaiah*, 152.

¹³²³ Por. X. LÉON-DUFOUR, «Stérilité», 1030-1031; H. LUBSCZYK, *Das Buch Jesaja*, 188; A. PENNA, «Isaiah», 595; *Pismo Świète*, 1673.

¹³²⁴ Podobnie na ten temat wypowiadał się także twórca utworu *Mądrość Syracha*: „κρείσσων γὰρ <...> ἀποθανεῖν ἄτεκνον ἢ ἔχειν τέκνα ἄσεβῆ” (Syr 16,3) – *użyteczniej bowiem umrzeć bezdzietnym, niż mieć dzieci bezbożne*; por. X. LÉON-DUFOUR, «Stérilité», 1031.

zaledwie o zwykłą γυνή – *mężatkę*, borykającą się z problemami związanymi z niezdolnością rozrodczą (Rdz 16,1-16; 30,1-24; 1Sm 1,4-20)¹³²⁵, zdaniem którego ta ostatnia z tego powodu wcale nie musiałaby wpadać w rozpacz bądź naśladować niektóre matrony biblijne za wszelką cenę próbować zostać matką (Rdz 16,1-16; 19,30-38; 30,1-24; 38,1-30)¹³²⁶, albowiem cnotliwa niepłodność też jest produktywna: „ἔξει καρπὸν ἐν ἐπισκοπῇ ψυχῶν” – *otrzyma owoc podczas nawiedzenia dusz*¹³²⁷. A więc jest tylko niepłodnością pozorną¹³²⁸. Za takim objaśnieniem terminu στειρα w wersji Mdr 3,13 przemawia również zwykła logika: w owym czasie o swej niepłodności mogła wiedzieć jedynie wieloletnia mężatka (Rdz 11,29-30; Łk 1,5-7). Mężczyzna zaś, poza wyjątkiem starości lub braku jąder (1Krl 4,14; Łk 1,7.18), za to prawie nigdy nie był obarczany winą (Rdz 30,2; Sdz 13,2-3; Łk 1,7)¹³²⁹. Jednak prawo żydowskie nie pozwalało na oddalenie żony z powodu jej bezpłodności w ciągu pierwszych dziesięciu lat małżeństwa¹³³⁰. Poza tym nie zapomnijmy, iż twórca *Księgi Mądrości* napisał te słowa pod wpływem wiary w nieśmiertelność człowieka, która, począwszy od czasów tzw. *Powstania Machabeuszów* (167-160)¹³³¹, coraz bardziej przybierała na popularności w systemie wierzeń ludu wybranego i niewątpliwie wpływała także na zmianę perspektywy w dziedzinie płodności (Mt 22,23-33)¹³³², przynajmniej wśród wyznawców judaizmu mieszkających poza granicami Ziemi Świętej. Na terenie zaś Palestyny *Księga Mądrości*, która powstała prawdopodobnie w Egipcie¹³³³ i była

¹³²⁵ „problemem nurtującym autora jest pytanie, dlaczego bezbożni cieszą się licznym potomstwem, podczas gdy sprawiedliwi umierają bezpotomnie” (*Pismo Święte*, 1431); „bezdzietna <...> Nie chodzi o celibat, lecz o bezpłodność” (A.G. WRIGHT, «Księga Mądrości», 560); por. R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 35,51-52.97; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 135; X. LÉON-DUFOUR, «Stérilité», 1029-1030; B. PAWLACZYK, *Matka*, 138.

¹³²⁶ Poligamia, zakazana w Europie wśród Żydów aszkenazyjskich dopiero w XI w. przez sławnego talmudystę Rabina Gerszoma z Moguncji (ok. 960-1040), też była jednym ze sposobów na bezpłodność; por. M. ANIDOLFI, «La donna», 383-385; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 34-36; H.M. DÖPP, «Małżeństwo», 526; B. PAWLACZYK, *Matka*, 139; D. SINCLAIR, «Marriage», 443; ID., «Marriage, prohibited», 443; C. WAU, «Sterilità», 654.

¹³²⁷ „Sprawiedliwy, nawet pozbawiony potomstwa, jest szczęśliwy i ostatecznie odnosi tryumf, bo żyje wiarą w błogosławioną wieczność” (*Pismo Święte*, 1431); por. A.G. WRIGHT, «Księga Mądrości», 560.

¹³²⁸ „les sages <...> proclament l’existence d’une fécondité spirituelle authentique <...>” (X. LÉON-DUFOUR, «Stérilité», 1031); por. X. LÉON-DUFOUR, «Stérilité», 1031; M.J. REESE, «Księga Mądrości», 362.

¹³²⁹ „wśród ludów Bliskiego Wschodu <...> Niezależnie od wyznawanej religii <...> niepłodność była zawsze przypisywana kobietom i tylko kobietom <...> W starożytności uważano kobiece narządy płciowe za naczynie dla nasienia mężczyzny” (B. PAWLACZYK, *Matka*, 135-137); por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 135; B. PAWLACZYK, *Matka*, 135.137.139.

¹³³⁰ „the purpose of marriage is procreation, ant ten years of childless marriage was regarded as a valid and natural cause for divorce” (D. SINCLAIR, «Marriage», 443); por. M. ANIDOLFI, «La donna», 387; BRAT EFRAIM, *Jezus Żyd praktykujący*, 282; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 34; B. PAWLACZYK, *Matka*, 138-139; M. ROSIK, *Judaizm*, 170; D. SINCLAIR, «Marriage», 443; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 49.

¹³³¹ Por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 12.21-22; J.A. SOGGIN, *Storia d’Israele*, 383-393.

¹³³² „W żadnej księdze Starego Testamentu nie jest tak jasno przedstawiona nauka o <...> nieśmiertelności duszy jak w Księdze Mądrości” (M. TOKARZ, «Mądrości Księga», 75); „soltanto la fede dell’autore del Libro della Sapienza nell’immortalità ha potuto considerare fortunata la sorte di chi muore <...> senza lasciare discendenza” (C. WAU, «Sterilità», 654); por. X. LÉON-DUFOUR, «Stérilité», 1031; M. TOKARZ, «Mądrości Księga», 75. Chyba też nie jest rzeczą zgoła przypadkową, iż werset Mdr 3,13 stanowi część składową perykopy Mdr 1,1 – 6,21, którą niektórzy autorzy nazywają mianem *Księgi eschatologicznej*; por. W. WATSON, «Wisdom», 532.

¹³³³ Por. M. TOKARZ, «Mądrości Księga», 74; W. WATSON, «Wisdom», 532; A.G. WRIGHT, «Księga Mądrości», 553.

przeznaczona przede wszystkim dla wyznawców judaizmu mieszkających w diasporze¹³³⁴ oraz stopniowo ulegających czarowi kultury hellenistycznej¹³³⁵, nie była raczej znana. Jako dowód mógłby służyć chociażby fakt nieznaledzenia owej księgi pośród rękopisów znad Morza Martwego¹³³⁶. Nie przeoczmy również, że dobrowolna bezdzietność religijna się rozpoczęła dopiero od tego, co my nazywamy *wydarzeniem Jezusa Chrystusa* (Mt 19,12; Łk 1,26-38)¹³³⁷. Powyższe odnosi się także do ustępu Mdr 4,1. Owszem, bezdzietność jest użyteczniejsza – κρείσσων ἀτεκνία, lecz tylko w połączeniu z cnotą – μετὰ ἀρετῆς¹³³⁸.

6) Zagadnienie ubioru należy do centralnych tematów biblijnych¹³³⁹. Poniekąd można by powiedzieć, iż tworzy ono swoistą inkluzję tematyczną całego Pisma Świętego: człowiek czasów prahistorycznych ukrywa swoją grzeszność, przywdziewając *przepaskę* (הַרְרָה, περίζωμα) splecioną z najszerszych liści Kanaanu¹³⁴⁰ pochodzących z drzewa figowego (Rdz 3,7)¹³⁴¹, a człowiek czasów eschatologicznych pierze swą *szatę* (στολή) we krwi Baranka, tj. stosuje sakramentalne środki oczyszczenia z grzechów (Ap 22,14)¹³⁴². Takie ogniskowanie uwagi tekstów biblijnych na ubraniu wcale nie jest przypadkowe. Garderoba należy przecież do głównych potrzeb życiowych każdej istoty ludzkiej: „ἀρχὴ ζωῆς ὕδωρ καὶ ἄρτος καὶ ἱμάτιον <...>” (Syr 29,21; zob. też Wj 21,10; Joz 7,21; Sdz 5,30; 14,12)¹³⁴³, dlatego też jest znakiem boskiej lub ludzkiej przychylności (Rdz 3,21; 28,20; 37,3; 45,22; Wj 3,22; 12,35; Pwt 10,18) oraz zbawczego zamiaru (Wj 3,22; Iz 60,1.10 – 62,9; Ez 16; Kol 3,10; Ef 4,24; Ap 7,14; 19,7; 21,2; 22,14)¹³⁴⁴, i odwrotnie, jej brak oznacza upokorzenie, hańbę, karę etc. (Rdz 9,23; Pwt 28,45-48; 2Sm 10,1-5; Iz 20,1-4; 47,1-2; Am 2,13-16)¹³⁴⁵. Mało tego, strój w Biblii objawia osobę człowieka, czyli w pewnym stopniu spełnia funkcję dokumentu tożsamości zawierającego

¹³³⁴ „Z treści księgi można wysnuć wniosek, że celem autora było wzmocnienie wiary swoich współbraci <...> mieszkających <...> wśród pogan <...>” (A.G. WRIGHT, «Księga Mądrości», 554); por. M.J. REESE, «Księga Mądrości», 364; D.W. SUTER, «Księga Mądrości», 606.608; W. WATSON, «Wisdom», 532.

¹³³⁵ Por. M.J. REESE, «Księga Mądrości», 364; D.W. SUTER, «Księga Mądrości», 606.608.

¹³³⁶ „Księgi deuterokanoniczne. Z utworów tych <...> nie <...> znaleziono Mdr <...>” (R.E. BROWN – D.W. JOHNSON – K.G. O’CONNELL – M. WOJCIECHOWSKI, «Tekst», 1667).

¹³³⁷ Por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 34; X. LÉON-DUFOUR, «Stérilité», 1031-1032; C. WAU, «Sterilità», 654-655.

¹³³⁸ Por. W. WATSON, «Wisdom», 535.

¹³³⁹ „the idea of clothing <...> held a uniquely important place in Hebrew life” (J. CASSIDY, «Clothing», 48); por. J. CASSIDY, «Clothing», 48-49.

¹³⁴⁰ Por. P. MORANT, *Die Anfänge*, 174; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 32.

¹³⁴¹ Por. K.E. BAILEY, «Ubiory», 782; R.J. CLIFFORD – R.E. MURPHY, «Księga Rodzaju», 18; H. GUNKEL, *Genesis*, 17-18; CZ. JAKUBIEC, *Genesis*, 71; *La Bibbia*, 40; S. ŁACH, *Księga Rodzaju*, 216; *Pismo Święte*, 39.

¹³⁴² Por. *Biblia Tysiąclecia*, 1416³.

¹³⁴³ Por. J. CASSIDY, «Clothing», 48-49; D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 260; E. HAULOTTE, «Vêtement», 1098.

¹³⁴⁴ „Ricevere da Dio una veste nuova equivale <...> ad essere salvati e restituiti alla vita” (R. CAVEDO, «Corporeità», 319); „Daß Gott es ist, der die Menschen bekleidet, würde hier, aus dem Zusammenhange verstanden, als ein lezttes armes Almosen <...>” (H. GUNKEL, *Genesis*, 23); por. R. CAVEDO, «Corporeità», 319-320; E. DREWERMANN, *Strukturen des Bösen*, 99; E. HAULOTTE, «Vêtement», 1098.1100-1103; S. ŁACH, *Księga Rodzaju*, 220-221; P. MORANT, *Die Anfänge*, 196; L. RUPPERT, *Das Buch Genesis*, 67; G. VON RAD, *Genesi*, 120.

¹³⁴⁵ Por. K.E. BAILEY, «Ubiory», 782; E. HAULOTTE, «Vêtement», 1098; P. WEIMAR, «Ubiór», 1344-1345.

informację o płci, statusie społecznym, profesji, charyzmaty, stanie duchowym etc. jego właściciela (Rdz 35,2; 38,14-19; 41,14.42; Wj 28,1-43; Kpł 13,45; Pwt 21,13; 22,5; Joz 9,3-5; 1Krl 19,13-19; Prz 7,10; Iz 58,5; Jon 3,6; Za 13,4; Mk 5,30; Łk 10,13; Dz 12,21; 19,12; Ef 4,24; Jk 2,2-4)¹³⁴⁶. Jednakże sposób ubierania się człowieka czasów biblijnych zależał nie tylko od klimatu, mody, zawartości portfela, okoliczności egzystencjalnych bądź względów praktycznych (np. swoboda ruchów)¹³⁴⁷, lecz i od jego poglądów religijnych, które w owej epoce, na równi z dzisiejszym Paryżem, także dyktowały trendy stylistyczne. A te ostatnie wśród ludu wybranego były właściwie podporządkowane jednej dominującej zasadzie: jak najmniej nagiego ciała na pokaz (Rdz 3,7.21)¹³⁴⁸. Owa norma dotyczyła przedstawicieli obojga płci (Rdz 9,20-23; Kpł 18,6-18; 2Sm 6,20-22), wszakże w sposób szczególny odnosiła się do niewiast¹³⁴⁹. Przykładowo, nie wolno im było, zwłaszcza w miejscach publicznych, chociaż nie zawsze (Rdz 12,14-15; 1Sm 1,12), przebywać z odsłoniętą głową i / bądź twarzą (Rdz 24,64-65; Pnp 4,1.3; 6,7; Iz 47,2; 1Kor 11,4-10)¹³⁵⁰. A nie chodziło tu jedynie o zabezpieczenie głowy przed udarem słonecznym (2Krl 4,18-20; Jdt 8,2-3; Jon 4,8; Ps 121,6), zimnem, niepogodą (Pnp 5,2) lub o wymóg trendu¹³⁵¹. Istotną przyczyną tej praktyki tkwiła gdzie indziej, a mianowicie w erotyzmie włosów – jednej z głównych oznak urody (Pwt 21,10-14; 2Sm 14,25-26; 2Krl 2,23; Pnp 4,1; Syr 9,8; 25,21; Iz 3,16-17; Am 8,10; 1Kor 11,6,14-15; 1Tm 2,9)¹³⁵². Z tego też powodu na przykład, zaczynając od

¹³⁴⁶ „According to the biblical view, clothes reveal the essential nature of a person <...>” (W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 72); por. K.E. BAILEY, «Ubiory», 783; R.S. BORAAS, «Ubiór», 1298.1300; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 72; J. CASSIDY, «Clothing», 48; R. CAVEDO, «Corporeità», 318; R.J. CLIFFORD, «Księga Wyjścia», 94; L. DOERING – T. KWASMAN, «Ubiór», 852; У. ЭЛЮЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 903; D. FOUILLOUX – ET AL., *Kultura biblijna*, 260; E. HAULOTTE, «Vêtement», 1099-1100.

¹³⁴⁷ Por. K.E. BAILEY, «Ubiory», 783; H. BARDTKE, «Vestiarium», 1148-1155; R.S. BORAAS, «Ubiór», 1298; J. CASSIDY, «Clothing», 53-54; R. GOWER, *Usi*, 12.

¹³⁴⁸ „Najważniejszą zasadą jest tutaj *cni'ut*, czyli skromność” (P. SPIEGEL, *Co znaczy koszerne?*, 132); por. E. HAULOTTE, «Vêtement», 1099.

¹³⁴⁹ „piękno kobiecie ma <...> służyć mężowi, a nie innym <...>” (J. BESALA, *Miłość i strach*, II, 20); „Verhüllung des ganzen Leibes bis zu den Händen und Füßen ist der Hauptzweck der weiblichen Kleidung <...>” (G. DALMAN, *Arbeit*, 301); „kobiety mają się ubierać obyczajnie” (P. SPIEGEL, *Co znaczy koszerne?*, 132); por. G. DALMAN, *Arbeit*, 301-305; P. SPIEGEL, *Co znaczy koszerne?*, 132-133.

¹³⁵⁰ „Wenn Maria auf die Straße trat, dann bedeckte sie wie alle jungen Frauen ihre Haare mit einem Kopftuch oder Schleier” (U. WOLFF, *Der Mann*, 19); por. K.E. BAILEY, «Ubiory», 783; R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 20-22; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 17.20.51-53; R.S. BORAAS, «Ubiór», 1300; M.L. BROWN, *Handbuch Judentum*, 83-85; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 72; J. CASSIDY, «Clothing», 52; G. DALMAN, *Arbeit*, 331-339; L. DOERING – T. KWASMAN, «Ubiór», 852; J. DROZD, *Maryja Matka*, 36; R. GOWER, *Usi*, 15-17.20; E. HAULOTTE, «Vêtement», 1099; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 21; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 84-86; U. WOLFF, *Welche Farbe?*, 49. Owa praktyka przetrwała do naszych dni: „Niedawno w Emiratach Arabskich zobaczyłem miejscową dziewczynę ubraną w obcisłe dzinsy i równie obcisły T-shirt... Była nadzwyczaj zgrabna, więc bardzo wyraźnie było widać jej kształty. Ale głowę miała zupełnie zasłoniętą chustą” (W. BEREŚ – K. BURNETKO (red.), *Kapuściński*, 198); por. L. DOERING – T. KWASMAN, «Ubiór», 852-853; P. SPIEGEL, *Co znaczy koszerne?*, 133; U. WOLFF, *Welche Farbe?*, 49-50.

¹³⁵¹ Por. R.S. BORAAS, «Ubiór», 1300; H. WEIPPERT, «Haartracht», 129; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 83. Nakryta głowa była także symbolem poddania i przynależności (1Kor 11,10). Tego dowodem są również starożytne artefakty. Oto na przykład, płaskorzeźba z kości słoniowej znaleziona w Megiddo (XIII w. przed Chr.) ukazuje stojących więźniów przed królem. Wszyscy są nadzy, lecz mają nakryte głowy; por. K.E. BAILEY, «Ubiory», 782.

¹³⁵² „Bald, for the Hebrews, was not beautiful <...>” (W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 164); „Kobiece włosy są do dziś symbolem seksualnym <...>” (P. SPIEGEL, *Co znaczy koszerne?*, 133); „Der Glaube an die Sexualmagie

XVIII w., ortodoksyjne żydowskie mężatki, zamieszkujące tereny Wschodniej Europy, musiały nosić perukę – *szajtl*¹³⁵³. Ponadto, niektórzy autorzy twierdzą, iż nawet we „wzajemnym pożyciu zakazane było obnażanie się <...>”¹³⁵⁴. Jest to wszakże mało prawdopodobne, ponieważ w Starym Testamencie zwrot *odślonić nagość* jest synonimem współżycia płciowego (Kpł 18,6; zob. również Prz 5,15-20)¹³⁵⁵. Bardziej poświadczona jest raczej inna praktyka. Człowiek biblijny rozróżniał zasadniczo dwa rodzaje odzieży: ubranie wierzchnie i ubranie spodnie (Mt 5,40; Łk 6,29)¹³⁵⁶. To ostatnie było postrzegane jako negliż, ale nie tylko. Było ono także w zasadzie utożsamiane z nagością samego człowieka (J 21,7)¹³⁵⁷, którą, zaczynając już od czasów upadku pierwszych ludzi (Pr 3,1-6), trzeba było starannie ukrywać (Pr 3,7)¹³⁵⁸. A podstawą ku temu nie było jedynie uczucie wstydu (Pr 3,7), lecz i przekonanie o przynależności nagości do sfery *sacrum* (Iz 6,2)¹³⁵⁹. Stąd jej oglądanie było dozwolone wyłącznie osobom wtajemniczonym przez zawarcie legalnego związku małżeńskiego (Kpł 18,6-18; 20,11.17-21), jakkolwiek tylko w odpowiednim czasie (Kpł 18,19; 20,18)¹³⁶⁰. W sposób szczególny przyzwoitość stroju musiała być zachowana także w czasie sprawowania kultu (Wj 20,26)¹³⁶¹. Toteż każdy kapłan poza *tuniką* (כתנת, χιτών), *szarfą* (טבנט, ζώνη) oraz *nakryciem głowy* (מגבעה, κίδαρις) był zobowiązany (Wj 28,1 – 39,30; Ez 44,17-19; Syr 45,6-13) również do noszenia *spodni* (מכנסים, περισκελῆ)¹³⁶². Na to zaś, iż chodziło tu rzeczywiście o spodnie, a nie o spódnice, wskazuje forma dualistyczna

---

der Haare ist besonders unter Muslimen weit verbreit” (U. WOLFF, *Welche Farbe?*, 50); por. K.E. BAILEY, «Ubiory», 783; A. BERLIN, «Włosy», 1344; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 45; H. BIEDERMANN, *Leksykon symboli*, 409; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 164; S. CAT-MACKIEWICZ, *Dostojewski*, 46-47; J.E. CIRLOT, *Słownik symboli*, 455; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 107; G.D. MILLER, *Marriage*, 44; P. SPIEGEL, *Co znaczy koszerne?*, 133-134; U. WOLFF, *Welche Farbe?*, 49-50. Toteż nie jest to dziełem żadnego przypadku, iż dawna mitologia przedstawiała boginię miłości Hathor jako niewiastę posiadającą przepiękną fryzurę; por. H. WEIPPERT, «Haartracht», 129; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 54-55.

¹³⁵³ Por. P. SPIEGEL, *Co znaczy koszerne?*, 133.

¹³⁵⁴ J. DROZD, *Maryja Matka*, 36.

¹³⁵⁵ Por. *Biblia Tysiąclecia*, 124³; *La Bibbia*, 239; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 95. Nagość była także synonimem organów płciowych (Rdz 3,7); por. R. ALTER, *The Five Books*, 621; CZ. JAKUBIEC, *Genesis*, 70-71.

¹³⁵⁶ Por. K.E. BAILEY, «Ubiory», 783; R.S. BORAAS, «Ubiór», 1298.1300; L. DOERING – T. KWASMAN, «Ubiór», 852; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 902; R. GOWER, *Usi*, 12.20.

¹³⁵⁷ Por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 903; R. GOWER, *Usi*, 12; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 79.

¹³⁵⁸ Por. BRAT EFRAIM, *Jezus Żyd praktykujący*, 184; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1150; H. GUNKEL, *Genesis*, 18; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 152; H.W. WOLFF, *Antropologia*, 232.

¹³⁵⁹ Por. H.W. WOLFF, *Antropologia*, 232-233.

¹³⁶⁰ Por. W. KORNFELD, «Sesso», 420-421.

¹³⁶¹ Por. R. ALTER, *The Five Books*, 434.477; J. LEMAŃSKI, *Księga Wyjścia*, 447; S. ŁACH, *Księga Wyjścia*, 206-207.

¹³⁶² Por. H. BARDTKE, «Vestiarium», 1149-1150; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 365-369; И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 115-119; J. LEMAŃSKI, *Księga Wyjścia*, 571; S. ŁACH, *Księga Wyjścia*, 258-259; P. WEIMAR, «Ubiór», 1344; H.W. WOLFF, *Antropologia*, 232-233. Wprawdzie niektórzy autorzy utrzymują, iż spodnie nie były wyłącznym atrybutem garderoby kapłańskiej: „Breeches were not worn except by the priestly officials” (R. ALTER, *The Five Books*, 477). Jednakże w tekście masoreckim Starego Testamentu słowo מכנסים występuje tylko i wyłącznie w odniesieniu do kapłanów (Wj 28,42; 39,28; Kpł 6,3; 16,4; Ez 44,18): „Für das alte Palästina werden nur bei der Priesterkleidung der Priester und des Hohenpriesters <...> linnene Beinkleider erwähnt <...>” (G. DALMAN, *Arbeit*, 223); por. G. DALMAN, *Arbeit*, 223-224; A. EVEN-SHOSHAN (red.), *A New Concordance*, 655..

powyżej przytoczonego słowa hebrajskiego¹³⁶³. Głównym celem wkładania spodni, zresztą jak i całego stroju kapłańskiego, poza funkcją zasłonięcia genitaliów¹³⁶⁴, było wyrażenie idei przejścia ze sfery *profanum* do *sacrum* (Wj 28,1-5; Kpł 16,1-5; Za 3,1-5)¹³⁶⁵. Stąd też po wykonaniu ceremonii liturgicznej kapłan musiał znów się przebrać (Ez 44,19)¹³⁶⁶. Zachowanie obyczajności ubioru podczas czynności liturgicznych miało jeszcze jedną funkcję. Nagość rytualna była szeroko rozpowszechniona wśród ludów starożytnego Bliskiego Wschodu¹³⁶⁷. Przeto przyzwoitość ubrania osoby składającej ofiarę była znakiem jej przynależności do grona ludu wybranego. Analogiczną funkcję spełniały także zakazy noszenia stroju odmiernej płci (Pwt 22,5)¹³⁶⁸ oraz tkanin z mieszanki dwóch rodzajów nici bądź wełny i lnu (Kpł 19,19; Pwt 22,11). Wszystkie owe praktyki były znane w kultach pogańskich, m.in. w kulcie biseksualnych bóstw kananejskich, w hetyckich rytuałach leczenia impotencji oraz w religiach syryjskich okresu rzymskiego¹³⁶⁹. Ale to nie wszystko. Owe trudne do wyjaśnienia zakazy¹³⁷⁰ miały jeszcze jedno znaczenie, a mianowicie broniły niezmienności porządku Bożego na świecie¹³⁷¹, a więc i tego, co dotyczy zawierania rodziny (Rdz 2,18-25) i przedłużania rodu ludzkiego (Rdz 1,27-28). Konkludując, należy stwierdzić, iż argument wywiedziony ze skromności i przyzwoitości strojów (Rdz 3,21; Wj 28,42; Pwt 22,5) nie może być rozpatrywany jako dowód na proślubową interpretację wersu Łk 1,34. Odwrotnie, właściwie utwierdza w przekonaniu o jej niesłuszności.

7) Człowiek biblijny wszystko przeżywał w sposób religijny: „Εἴτε οὖν ἐσθίετε εἴτε πίνετε εἴτε τι ποιεῖτε, πάντα εἰς δόξαν θεοῦ ποιεῖτε” (1Kor 10,31; zob. też Rdz 4,1; 42,27-28; 43,23; 45,8-9; Pwt 21,10; Rt 4,13-14; Hi 10,8-12; Ps 22,10; 71,6)¹³⁷². Małżeństwo nie stanowiło żadnego wyjątku¹³⁷³. Oznaką tego są błogosławieństwa (ברכת אִירוּסִין), modlitwy oraz formułki prawne

¹³⁶³ Por. S. ŁACH, *Księga Wyjścia*, 259.

¹³⁶⁴ Por. H. BARDTKE, «Vestiario», 1149-1150; G. DALMAN, *Arbeit*, 223; P. WEIMAR, «Ubiór», 1344.

¹³⁶⁵ Por. R. CAVEDO, «Corporeità», 319; E. HAULOTTE, «Vêtement», 1100; P. WEIMAR, «Ubiór», 1344. Szczegółowy opis symboliki stroju kapłańskiego podaje Józef Flawiusz. Jednakże spodniom nie przypisuje żadnego znaczenia przenośnego; por. И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 118-119.

¹³⁶⁶ Por. H. BARDTKE, «Vestiario», 1150.

¹³⁶⁷ Por. R. ALTER, *The Five Books*, 477; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 97.

¹³⁶⁸ „Смотрите всегда, <...> за тем, чтобы женщина не надевала мужского платья, а мужчина женского” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 172).

¹³⁶⁹ Por. R. ALTER, *The Five Books*, 986; H. BARDTKE, «Vestiario», 1155; J. BLENKINSOPP, «Księga Powtórzonego Prawa», 168; R.S. BORAAS, «Ubiór», 1298; J. CASSIDY, «Clothing», 52; L. DOERING – T. KWASMAN, «Ubiór», 852; R. GOWER, *Usi*, 20; E. HAULOTTE, «Vêtement», 1099; S. ŁACH, *Księga Powtórzonego Prawa*, 220-221; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 194; P. WEIMAR, «Ubiór», 1344; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 84.

¹³⁷⁰ „Trudno jest dociec racji tych zakazów <...>” (S. ŁACH, *Księga Powtórzonego Prawa*, 221).

¹³⁷¹ Por. R. ALTER, *The Five Books*, 986; J. CASSIDY, «Clothing», 52; R. CAVEDO, «Corporeità», 318; S. ŁACH, *Księga Powtórzonego Prawa*, 221.

¹³⁷² Por. A. SERRA, «Maryja», 36.

¹³⁷³ „Małżeństwo żydowskie jest z samej swej istoty mistyczne <...>” (BRAT EFRAIM, *Jeżus Żyd praktykujący*, 278); „małżeństwo <...> jest w Izraelu instytucją religijną, a nie cywilnoprawną” (H.M. DÖPP, «Małżeństwo», 526); por. Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 544; A. SERRA, «Maryja», 36; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 50; M. WOJCIECHOWSKI, «Etyka biblijna», 11. W literaturze przedmiotu nie brakuje jednak pozycji broniących

używane podczas ceremonii zawarcia związku małżeńskiego (Rdz 24,60; Rt 4,11; Tb 7,12-14; 9,6; Prz 2,17), jak również terminologia matrymonialna: ברית – *przymierze* (Prz 2,17; Ez 16,8.59-63; Ml 2,14), קידושין – *poświęcenie*, a nawet położenie geograficzne pary zawierającej małżeństwo (w kierunku Jerozolimy) i czas pobierania się: trzeci dzień tygodnia z racji dwukrotnego użycia wyrażenia כי טוב – *że [były] dobre* w opisie trzeciego dnia stworzenia świata (Rdz 1,10.12)¹³⁷⁴. To samo należy powiedzieć o stosunkach płciowych – nieodzownym elemencie pożycia małżeńskiego (Rdz 4,1-2; Tb 8,7; Prz 5,15-20). Zespolecie się fizyczne obojga małżonków także nosiło sakralny charakter¹³⁷⁵. Ilustracją tego jest chociażby modlitwa Tobiasza i Sary, wypowiedziana w pierwszą noc poślubną (Tb 8,5-8). Jednak jej problem jest następujący. Po pierwsze, owa modlitwa poprzedzająca skonsumowanie małżeństwa była *expressis verbis* nakazana przez anioła Rafała: „καὶ ὅταν μέλλης γίνεσθαι μετ’ αὐτῆς ἐξεγέρθητε πρῶτον ἀμφοτέρω καὶ προσεύξασθε καὶ δεήθητε τοῦ κυρίου τοῦ οὐρανοῦ <...>” (Tb 6,18). Stąd można wnioskować, iż taka forma modlenia się, nie była Tobiaszowi znana, mimo jego wszechstronnego bogobojnego wykształcenia (Tb 4,1-21). To samo można powiedzieć o innych osobach biblijnych. Księga ksiąg poświęca wiele miejsca modlitwie: „W samej Biblii hebrajskiej znajduje się ponad dziewięćdziesiąt tekstów modlitw napisanych prozą <...>”¹³⁷⁶. Wymienia też różne jej formy: prośby, dziękczynienia, uwielbienia, lamentacje etc.¹³⁷⁷. Mimo to, współzycie płciowe jej bohaterów nie poprzedza żadna modlitwa (Rdz 4,1-2; 6,4; 16,4; 19,35-36; 29,23.28-30; 30,1-24; Wj 2,2.21-22; 6,20.23.25). O takiej wzmiankuje się jedynie w ustępie 6,18 *Księgi Tobiasza*, księdze, która, podobnie zresztą jak i niektóre inne dzieła deuterokanoniczne (Jdt 9,1-

---

wprost odmienne poglądy: „w Izraelu <...> małżeństwo jest sprawą czysto cywilną i nie jest sankcjonowane żadnym aktem religijnym” (R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 43); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 19-20.

¹³⁷⁴ Por. S.O. ABOGUNRIN, «Ewangelia», 1244; W. BARCLAY, *The Gospel*, 15; R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 22-23; J.B. BAUER, «Monstra te», 124; M. BEDNARZ, *Pytania do Biblii*, 125; BRAT EFRAIM, *Jezus Żył praktykujący*, 278-280; N. CAPIZZI, «Vergine», 1257; A. COHEN, *Talmud*, 177; H. COX, *Le feste*, 282.287; J. CZERSKI, *Pierwszy list*, 420; E. DĄBROWSKI, «Maryja, Matka Boża», 44; J.J. DELANEY – J.E. TOBIN, *Dictionary*, 764; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 42-44; D. DORMEYER, *Das Lukasevangelium*, 21; H.M. DÖPP, «Małżeństwo», 527; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 50.64-65; S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 79-80; A. GEORGE, «Maria, Vergine», 964; M.J. GIOVANNI, «Two Terrible Translations», 54-57; R. GOWER, *Usi*, 65; J.B. GREEN, «The Social Status», 465; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 62-63; C.M. HENZE, «Bezeichnet 'desponsata'», 310; T. ILAN, *Integrating Women*, 46; D. INSTONE-BREWSTER, *Divorce*, 1-3; H. LESÈTRE, «Marie», 784; S. MATHEWS, «Betrothal», 201; J. MCHUGH, *Maryja*, 197-198; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 234; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 83; I. NOWELL, «Księga Tobiasza», 594; B. ORCHARD, «The Betrothal», 11; A. PACIOREK, *Ewangelia*, 91; J. REUMANN, «Maria», 129-131; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 243-244; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 320-321; M. ROSIK, *Judaizm*, 168-169; R. RUBINKIEWICZ, «Troska», 160; A. SERRA, «Maryja», 36; F. SIEG, «Jezus Chrystus», 57-58; L. STRADA, *Patron doskonały*, 70; H.L. STRACK – P. BILLERBECK, *Kommentar*, II, 396; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 210-211; U. SZWARC, «Dzieci», 228; R.C. TANNEHILL, *Luke*, 47; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 315; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 112; F. WILLAM, *Życie*, 46; K. WIŚNIEWSKA-ROSKOWSKA, *Życie*, 7; Z. ZIÓLKOWSKI, *Najtrudniejsze stronicze*, 55-56.

¹³⁷⁵ „Tradycja żydowska zauważa, że nakaz czci odnosi się jednocześnie do Boga, do ojca i matki. *Trójca ta bowiem współdziała w stworzeniu człowieka* (Talmud Babiloński, traktat Qidduszin 31a)” (A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 51).

¹³⁷⁶ E. SCHULLER, «Modlitwa», 524.

¹³⁷⁷ Por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 833.

14; 13,4-7.14; 15,14 – 16,17; Est 4,17_a-17_z; 1Mch 2,7-14; 3,1; Dn 3,24-90)¹³⁷⁸, poświęca sporo uwagi tematyce modlitwy (Tb 3,1-6.11-15; 8,5-8.15-17; 11,14; 13,1-19)¹³⁷⁹. Dlatego też całkowicie słusznie jest określana tytułem *szkoły modlitwy* (J. Goettmann)¹³⁸⁰. Po drugie, tak naprawdę nie wiadomo, czy polecenie Rafała zostało wykonane poprawnie¹³⁸¹. Zalecało ono bowiem modlitwę przed współżyciem: „καὶ ὅταν μέλλης γίνεσθαι μετ’ αὐτῆς <...>” (Tb 6,18) – *i kiedy miałbyś [jednym ciałem] stać się z nią*. A w wersecie Tb 8,4 mowa jest o tym, iż modlitwa Tobiasza i Sary miała miejsce nie przed ich pójściem do łóżka, lecz dopiero po powstaniu z niego: „καὶ ἠγέρθη Τωβίας ἀπὸ τῆς κλίνης καὶ εἶπεν αὐτῇ ἀδελφῇ ἀνάστηθι προσευξόμεθα καὶ δεηθῶμεν τοῦ κυρίου ἡμῶν <...>” – *i wstał Tobiasz z łóżka i powiedział jej: siostrze, wstań abyśmy się modlili i błagali Pana naszego*¹³⁸². Z kolei czynność powstania z łoża (ἠγέρθη, ἀνάστηθι) sugeruje uprzednie w nim *leżenie* (Rdz 41,4.7; 2Krl 4,31-32; 2Krn 21,9; Mt 9,2-7; Mk 2,3-11; Dz 12,5-7)¹³⁸³. A zwrot *leżeć z kobietą* (κοιμάω μετὰ γυναικός) w Biblii znaczy tyle, co *współżyć z nią* (Rdz 19,32-38; 39,7.10.12.14; Kpł 15,24; 18,22; 20,12; Pwt 22,22-23.25.28-29; 27,20.22-23; 1Sm 2,22)¹³⁸⁴. Za takim objaśnieniem wersetu Tb 8,4 przemawia także najbliższy jego kontekst literacki, w którym jest mowa o tym, iż zaraz po odmówionej modlitwie nowożeńcy udali się na spoczynek (Tb 8,9), a mieli tak twarde sen, że nawet nie słyszeli jak do ich pokoju wchodziła służąca (Tb 8,13). Wprawdzie w przekładzie św. Hieronima, dokonany – na prośbę przyjaciół Chromacjusza i Heliodora – w ciągu jednego dnia z nieznanego tekstu aramejskiego¹³⁸⁵, czytamy o propozycji Tobiasza, której inicjatorem był archanioł Rafał¹³⁸⁶, skonsumowania małżeństwa dopiero po upływie trzydniowej

¹³⁷⁸ Por. E. SCHULLER, «Modlitwa», 524.

¹³⁷⁹ „prayer is not only a large part of Tobit, but it reveals elements of the plot, moves the narrative forward, and reveals the faith of the characters in the book” (M. MCDOWELL, *Prayers*, 75-76); por. A.A. DI LELLA, «Two Major Prayers», 95; J.A. FITZMYER, *Tobit*, 47; M. MCDOWELL, *Prayers*, 74-77.84.

¹³⁸⁰ Por. M. MCDOWELL, *Prayers*, 75.

¹³⁸¹ „Szczęśliwa noc poślubna Tobiasza i Sary wypełniona jest modlitwą. Tobiasz najpierw błaga Boga, aby błogosławił ich małżeństwu” (I. NOWELL, «Księga Tobiasza», 594).

¹³⁸² Stąd niektórzy egzegeci utrzymują, że fragment Tb 8,5-8 zawiera nie pierwszą, lecz drugą modlitwę nowożeńców: „Oboje modlą się w przyjętej dla modlitwy pozycji stojącej. Tekstu tej modlitwy – wbrew pozorom – autor nie podał, gdyż modlitwa zacytowana tuż poniżej dotyczy innego tematu, pochwały małżeństwa. Jest to więc druga modlitwa obojga, a nie pierwsza” (M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 111).

¹³⁸³ „il verbo <...> Viene usato in riferimento a persone che si risvegliano dal sonno <...>” (L. COENEN, «ἀνάστασις, ἐγείρω», 1573); por. L. COENEN, «ἀνάστασις, ἐγείρω», 1572-1575; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 152-153.

¹³⁸⁴ Por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 760-761; R. ALTER, *The Five Books*, 623.

¹³⁸⁵ „Et quia vicina est Chaldaeorum lingua sermoni Hebraico: utriusque linguae peritissimum loquacem reperiens, unius diei laborem arripui: et quidquid ille mihi Hebraicis verbis expressit, hoc ego accito notario, sermonibus Latinis exposui. Orationibus vestris mercedem hujus operis compensabo, cum gratum vobis didicero me, quod jubere estis dignati, complese” (*Liber Tobiae*, EUSEBIUS HIERONYMUS (red.), 25-26); por. S. GRZYBEK, *Księga Tobiasza*, 23; F. KLONIECKI, «Wulgata», 668; C.A. MOORE, «Księga Tobiasza», 394; A. PASSONI DELL’ACQUA, «Versioni», 360; *Polyglotte Tobit-Synopse*, C.J. WAGNER (red.), XXV-XXVIII; A. ROBERT, «Les livres historiques», 136; D. SHANZER, «Jerome», 89; *The Book*, S. WEEKS – S. GATHERCOLE – L. STUCKENBRUCK (red.), 32; A. TRONINA, *Księga Tobiasza*, 8-9; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 19.

¹³⁸⁶ „tu autem cum acceperis eam ingressus cubiculum per tres dies continens esto ab ea et nihil aliud nisi orationibus vacabis cum ea” (Tb 6,18); por. J. MAIWORM-HAGEN, «Die drei Tobias-Nächte», 21.23.

wstrzemięźliwości: „tunc hortatus est virginem Tobias dixitque ei Sarra exsurge deprecemur Deum hodie et cras et secundum cras quia istis tribus noctibus Deo iungimur tertia autem transacta nocte in nostro erimus coniugio filii quippe sanctorum sumus et non possumus ita coniungi sicut et gentes quae ignorant Deum” (Tb 8,4-5)¹³⁸⁷. Niemniej jednak owa lektura nie ma podwierdzenia w żadnej z trzech greckich recenzji *Księgi Tobiasza*¹³⁸⁸: ani w *krótkiej* G^I (B, A), ani w *długiej* G^{II} (S), ani we *fragmentarycznej* G^{III} (d, 44)¹³⁸⁹. Poza tym, ów przekład nie występuje także na kartach najnowszego wydania *Neowulgaty* (1986): „Et exierunt et clauserunt ostium cubiculi. Et exsurrexit Thobias de lecto et dixit ei: 'Surge, soror! Oremus et deprecemur Dominum nostrum, ut faciat super nos misericordiam et sanitatem’” (Tb 8,4). A jest to przecież oficjalny tekst Pisma Świętego Kościoła łacińskiego, którego podstawę właśnie stanowi, jakkolwiek nieraz redagowane, tłumaczenie Strydończyka¹³⁹⁰. Wszystko wskazuje więc na to, iż skonsumowanie małżeństwa Tobiasza i Sary, o którym co prawda nie ma mowy *apertis verbis* w żadnej wersji *Księgi Tobiasza*¹³⁹¹, miało miejsce zaraz po wygnaniu demona Asmodeusza (Tb 8,1-3) oraz wyjściu rodziców z sypialni (Tb 8,4), lecz przed ich wspólną modlitwą przed zaśnięciem (Tb 8,4-8)¹³⁹². A co na to fragmenty qumrańskie *Księgi Tobiasza*? Niestety, w tym wypadku nie mogą służyć pomocą. Znalezione teksty, cztery aramejskie (4QpapTob^{a-d}) i jeden hebrajski (4QTob^e)¹³⁹³, opracowane w latach 1953-1960 przez sławnego polskiego qumranistę J. T. Milika (1922-2006)¹³⁹⁴, a opublikowane w 1995 roku przez jednego z czołowych katolickich znawców rękopisów znad Morza Martwego, J. A. Fitzmyera SJ, zawierają 69 ustępów *Księgi Tobiasza* (ok. 20% tekstu kanonicznego), jednakże żaden z nich nie ma wersetu Tb 8,4¹³⁹⁵. W

¹³⁸⁷ Por. J.A. FITZMYER, *Tobit*, 244; J. MAIWORM-HAGEN, «Die drei Tobias-Nächte», 20; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 110. Powyższy tekst legł u podstaw wyrażenia *Tobiaszowe noce* oraz przyczynił się do ogłoszenia na synodzie w Kartaginie (398) zalecenia zachowania czystości w noc poślubną; por. Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 519. W Chinach zaś istniał nawet zwyczaj zobowiązujący niewiasty pochodzące z wyższych sfer do trzymiesięcznej wstrzemięźliwości po ślubie; por. T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 234.

¹³⁸⁸ „The abstinence from intercourse for three nights that appears in Jerome’s Vg is found in no other ancient form of the story <...>” (J.A. FITZMYER, *Tobit*, 244); por. M. MCDOWELL, *Prayers*, 75; J.A. FITZMYER, *Tobit*, 244; I. NOWELL – T. CRAVEN – D. DUMM, «Księgi», 369.

¹³⁸⁹ Por. A.A. DI LELLA, «Two Major Prayers», 96; У. ЭЛЮЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1249; J.A. FITZMYER, *Tobit*, 4-5; S. GRZYBEK, *Księga Tobiasza*, 20-22; M. MCDOWELL, *Prayers*, 73; C.A. MOORE, «Księga Tobiasza», 394; I. NOWELL – T. CRAVEN – D. DUMM, «Księgi», 365; M. PRIOTTO, «Disegno», 277; A. ROBERT, «Les livres historiques», 136; A. TRONINA, *Księga Tobiasza*, 8; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 18-19.

¹³⁹⁰ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 398; F. KLONIECKI, «Wulgata», 666-672; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 624-625; P. SELLEW, «Wulgata», 806-807.

¹³⁹¹ Por. J.A. FITZMYER, *Tobit*, 246.

¹³⁹² Por. A. TRONINA, *Księga Tobiasza*, 46.

¹³⁹³ Owe fragmenty zostały odkryte w 1952 roku w tzw. *Grocie 4* – najbogatszej jaskini qumrańskiej – położonej około 200 m od Qumran: „Cave 4 was by far the richest cave, with some 575 manuscripts, of which 127 were classified as 'biblical' <...>” (E. ULRICH, «The Bible», 53); por. J.A. FITZMYER, *Tobit*, 8-10; A.J. PALLA, *Sekrety Biblii*, 23; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 17.

¹³⁹⁴ „The identification and assembling of the fragments that make up the Tobit texts 4Q196-200 were the work of Józef Tadeusz Milik <...>” (J.A. FITZMYER, *The Dead*, 159); por. M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 17.

¹³⁹⁵ Por. M.J. BERNSTEIN – A. KOLLER, «The Aramaic Texts», 182-184; A.A. DI LELLA, «Two Major Prayers», 96; J.A. FITZMYER, *The Dead*, 159-160; ID., «Tobit», 1-76; ID., *Tobit*, 10; S. GRZYBEK, *Księga Tobiasza*, 25-26; D.R. JACKSON, *Enochic Judaism*, 56; I. NOWELL – T. CRAVEN – D. DUMM, «Księgi», 365; *Polyglotte Tobit-Synopse*, C.J.

dodatku, owe fragmenty qumrańskie, jak twierdzą znawcy tematu, zgadzają się w gros przypadków z długą grecką recenzją *Księgi Tobiasza*¹³⁹⁶, a ona, jak powyżej zaznaczyliśmy, nie posiada dodatku Hieronimowego, oraz znacznie odbiega od tekstu aramejskiego, na podstawie którego Strydończyk dokonał swego tłumaczenia¹³⁹⁷. Jedynym tekstem, poza przekładem św. Hieronima, wzmiankującym o postanowieniu trzydniowej abstynencji seksualnej jest trzynastowieczny hebrajski przekład *Księgi Tobiasza*, znajdujący się obecnie w Muzeum Brytyjskim w Londynie. Wiele wskazuje jednak na to, iż owe dzieło powstało w oparciu o translację Księcia egzegetów¹³⁹⁸. Po trzecie, modlitwa zlecona przez archanioła była częścią składową egzorcyzmu, którego przeprowadzenie miało przepędzić wyżej wspomnianego demona Asmodeusza (Tb 3,8), zwanego także *demonem-kochankiem* lub *demonem komnaty nowożeńców*¹³⁹⁹. Aniołowi Rafałowi, nakazującemu modlitwę przed skonsumowaniem małżeństwa, bardziej zatem chodziło o ocalenie nowożeńców, niż o przygotowanie ich do pobożnego przeżycia pierwszego stosunku płciowego: „προσεύξασθε καὶ δεήθητε τοῦ κυρίου τοῦ οὐρανοῦ ἵνα ἔλεος γένηται καὶ σωτηρία ἐφ’ ὑμᾶς <...>” (Tb 6,18)¹⁴⁰⁰ – *módlcie się i proście Pana niebios, aby miłosierdzie stało się i zbawienie nad wami*. Po czwarte, modlitwa błagalna Tobiasza i Sary¹⁴⁰¹ nawiązuje do opisu stworzenia Adama i Ewy, znanego z perykopy Rdz 2,4b-25 (Tb 8,6a)¹⁴⁰², oraz cytuje wers Rdz 2,18, zawierający sławną Bożą obserwację na temat mankamentów samotniczego trybu życia (Tb 8,6b), to znaczy ukazuje nadprzyrodzony (σὺ ἐποίησας καὶ σὺ εἶπας – *Tyś stworzył i Tyś powiedział*), obligatoryjny (οὐ καλὸν – *nie dobrze*) i uniwersalny (οὐ καλὸν εἶναι τὸν ἄνθρωπον μόνον – *nie dobrze być człowiekowi samemu*) charakter małżeństwa¹⁴⁰³. Po piąte, jeżeli nawet rzeczywiście perykopa Tb 8,5-8 miałyby

---

WAGNER (red.), XXIX-XXXI.91-93; M. PRIOTTO, «Disegno», 277; A. ROBERT, «Les livres historiques», 136; *The Book*, S. WEEKS – S. GATHERCOLE – L. STUCKENBRUCK (red.), 29-31.222-223.381; A. TRONINA, *Księga Tobiasza*, 8-9; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 17.

¹³⁹⁶ „the Qumran fragments of Tobit <...> support the Greek Long Recension <...>” (J.A. FITZMYER, *Tobit*, 10); por. A.A. DI LELLA, «Two Major Prayers», 96; S. GRZYBEK, *Księga Tobiasza*, 23; A. TRONINA, *Księga Tobiasza*, 9; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 18-19.

¹³⁹⁷ V.T.M. Skemp, jeden z najlepszych współczesnych znawców problematyki łacińskich przekładów *Księgi Tobiasza*, konkluduje: „The evidence indicates, that Jerome’s Aramaic Vorlage differed considerably from the extant Qumran Aramaic fragments”; cytat za *Polyglotte Tobit-Synopse*, C.J. WAGNER (red.), XXVI; por. *Polyglotte Tobit-Synopse*, C.J. WAGNER (red.), XXV.

¹³⁹⁸ „Hebrew Tobit of London (HL) <...> is dependent on Jerome’s version” (J.A. FITZMYER, *Tobit*, 244).

¹³⁹⁹ Por. У. ЭЛЮЭЛИ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1249; D.R. JACKSON, *Enochic Judaism*, 56; C.A. MOORE, «Księga Tobiasza», 393; D.W. SUTER, «Księga Tobiasza», 625; U. WOLFF, *Der Mann*, 19.

¹⁴⁰⁰ „Jako środek ocalenia pojawia się modlitwa, wymieniona jakby paralelnie do magicznego czy paramedycznego okadzenia <...>” (M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 102); por. T. JELONEK, *Małżeństwo*, 178; I. NOWELL – T. CRAVEN – D. DUMM, «Księgi», 368; A. TRONINA, *Księga Tobiasza*, 39.47; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 101-102.111.

¹⁴⁰¹ Por. M. McDOWELL, *Prayers*, 82-83; I. NOWELL, «Księga Tobiasza», 594.

¹⁴⁰² Por. S. GRZYBEK, *Księga Tobiasza*, 112; I. NOWELL – T. CRAVEN – D. DUMM, «Księgi», 369; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 112. Werset Tb 8,6 jest jedynym tekstem Starego Testamentu, w którym, poza perykopą Rdz 2,4b – 4,26, postacie Adama i Ewy występują razem; por. L.L. GRABBE, «Tobit», 744; I. NOWELL, «Księga Tobiasza», 594.

¹⁴⁰³ „Uzasadnieniem małżeństwa jest akt stwórczy Boga <...>” (M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 44); por. A. TRONINA, *Księga Tobiasza*, 48; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 112.

charakter modlitwy przed uprawianiem seksu¹⁴⁰⁴, to byłaby ona jedynie ewidentnym unaocznieniem sakralności małżeńskich stosunków płciowych: „καὶ νῦν οὐχὶ διὰ πορνείαν ἐγὼ λαμβάνω τὴν ἀδελφὴν μου ταύτην <...>” (Tb 8,7) – *i teraz nie z powodu rozwiązłości biorę siostrę moją tę*¹⁴⁰⁵. Reasumując, trzeba stwierdzić, iż na podstawie tekstu Tb 8,5-8 nie możemy dowieść ani cnotliwości celibatu¹⁴⁰⁶, ani tym bardziej przedanuncjacyjnego ślubu dziewictwa Maryi. *Księga Tobiasza* jest utworem prorodzinnym: opowieścią – jak określają ją niektórzy – o miłości rodzinnej¹⁴⁰⁷. Modlitwa zaś Tobiasza i Sary, oprócz tego, że jest znakiem ich wielkiej pobożności¹⁴⁰⁸ oraz wyrazem boskiej przychylności do cierpiącego człowieka (1Krl 9,3; Ps 65,3; Mt 7,11)¹⁴⁰⁹, jest także wyrazistym odzwierciedleniem promatrymonialnych poglądów ludu wybranego¹⁴¹⁰. I skoro już o modlitwie mowa, to warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię. *Księga Tobiasza* jest również bardzo dobrą ilustracją genezy form modlitewnych, ponieważ prawie każda modlitwa jej protagonisty rozpoczyna się formułką błogosławiącą Boga (Tb 3,11; 8,5.15; 11,14; 13,2). Wraz z upływem czasu stała się owa praktyka kanoniczną normą (Ne 9,5)¹⁴¹¹, i nie tylko wśród Żydów¹⁴¹².

8) Dysharmonia jest jedną z głównych oznak grzechu pierwotnego. Podlegają jej wszystkie dziedziny życia ludzkiego (Rdz 3,8-19), też sfera płciowości: uczucie wstydu, bolesna defloracja, trud brzemiennosci, bóle porodowe, pożądliwość, dominanta archetypu męskości (Rdz 3,7.16; 35,17-18)¹⁴¹³. Ale nie tylko. Biblia wylicza jeszcze kazirodztwo (Kpł 18,6-18; 20,11-12.14.17.19-21; Pwt 27,20.22-23), homoseksualizm (Kpł 18,22; 20,13)¹⁴¹⁴ i zoofilię (Wj 22,18; Kpł 18,23; 20,15-16; Pwt 27,21)¹⁴¹⁵. To są trzy najbardziej znane biblijne przejawy amoralności seksualnej. Ich ocena w Piśmie Świętym jest jednoznaczna. Kto tak postępuje, popełnia *sromotę* – תבל (Kpł 20,12), *ohydę* – תרעבה (Kpł 20,13) i *hańbę* – חסד (Kpł 20,17), toteż

¹⁴⁰⁴ Przykładowo taką modlitwę zawiera modlitewnik dla małżonków, wydany w 2009 roku w Wielkiej Brytanii przez wydawnictwo *Catholic Truth Society*; por. *Prayer*, 19-20.

¹⁴⁰⁵ „Obca autorowi biblijnemu jest idea, jakoby współżycie małżeńskie pojawiło się dopiero wraz z grzechem pierwszych ludzi” (M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 112).

¹⁴⁰⁶ „there is no indication that celibacy or abstinence was considered an act of piety” (L.L. GRABBE, «Tobit», 743-744).

¹⁴⁰⁷ Por. M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 43-45.

¹⁴⁰⁸ Por. L.L. GRABBE, «Tobit», 743.

¹⁴⁰⁹ Por. A.J. HULTGREN, «Modlitwa», 773; E. SCHULLER, «Modlitwa», 523.

¹⁴¹⁰ „Modlitwa Tobiasza podkreśla świętość małżeństwa <...>” (A. TRONINA, *Księga Tobiasza*, 48); „Na nierozzerwalność więzi małżeńskiej wskazuje <...> ustęp modlitwy Tobiasza i Sary <...>” (M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 44).

¹⁴¹¹ Por. E. SCHULLER, «Modlitwa», 524; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza*, 112.

¹⁴¹² Por. I. NOWELL, «Księga Tobiasza», 594.

¹⁴¹³ „Libido wird alles, das Leben Erotik ohne Grenze” (K. BARTH, *Der Römerbrief*, 30); „w sferze cielesnej, zapanował nieporządek, brak harmonii, która cechowała dzieło Boże” (T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 152); por. T. ILAN, *Jewish*, 98; JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 38-43.72; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 152; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 36-43; U. SZWARC, «Dzieci», 231.

¹⁴¹⁴ Zwany także *sodomia*; por. C. GANCHO, «Sodomia», 577.

¹⁴¹⁵ Zoofilia jest także zwana *grzechem pasterskich ludów*; por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 155-156.

zasługuje na najwyższy wyrok – karę śmierci: מוֹת יוֹמָה (Wj 22,18; Kpł 20,12-13.15.17)¹⁴¹⁶. Brzmi to bezwzględnie¹⁴¹⁷. Etyka biblijna jest moralnością maksymalistyczną¹⁴¹⁸. Jest to szczególnie dobrze widoczne przy jej porównaniu z prawodawstwem ludów ościennych starożytnego Izraela, które za analogiczne postępowania przewidywało mniej rygorystyczne sankcje. *Kodeks Hammurabiego* (XVIII-XVII w. p.n.e.)¹⁴¹⁹ kazirodztwo karał zaledwie wygnaniem (§ 154)¹⁴²⁰, a *Kodeks Środkowej Asyrii* (XII-XI w. p.n.e.)¹⁴²¹ homoseksualizm piętnował jedynie kastracją (§ 20)¹⁴²². Wprawdzie *Kodeks Hetycki* (XVII-XII w. p.n.e.)¹⁴²³ za uprawianie zoofilii przewidywał karę ostateczną, jednakże owa sankcja była przewidziana jedynie za stosunki płciowe ze świnią (§ 199)¹⁴²⁴, lecz już nie dotyczyła współżyjącego ani z koniem, ani z mułem (§ 200)¹⁴²⁵. Poza tym, nawet uprawiający seks ze świnią mógł zawsze liczyć na amnestię królewską (§ 199)¹⁴²⁶. Mało tego, w pewnych krajach niektóre z powyżej przytoczonych wykroczeń seksualnych były wprost zalecane. Przykładowo, faraonowie egipscy, w celu zapewnienia ciągłości dynastii, brali za żony swoje rodzone siostry¹⁴²⁷, a w czasach okresu perskiego (VI-IV w. p.n.e.) poślubienie matki, córki bądź siostry było postrzegane na równi z cnotą¹⁴²⁸. Zresztą związki kazirodcze występowały również w historii ludu wybranego: Abraham i jego przyrodnia siostra Sara (Rdz 12,9-20; 20,1-18), Lot i jego córki (Rdz 19,30-38), Jakub i dwie rodzone siostry (Rdz 29,1-30), Ruben i drugorzędna żona jego ojca Bilha (Rdz

¹⁴¹⁶ Por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 10.60-62; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 48; B.J. BROOTEN, «Homoseksualizm», 239; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 42; R.J. FALEY, «Księga Kapłańska», 118-119; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 114-115; V.P. FURNISH, «Homoseksualizm», 399; C. GANCHO, «Sodomia», 577; O. GARCÍA DE LA FUENTE, «Bestialità», 1181; I. JAKOBOVITS, «Homosexuality», 961; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 126; B.J. MALINA, *The New Testament*, 152; D. SINCLAIR, «Marriage, prohibited», 443; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 135; E.B. ЖУДИНОВА, *Иудаизм*, 118. Za uprawianie homoseksualizmu, jeśli winowajca miał 13 lat, Talmud także przewidywał karę śmierci; por. I. JAKOBOVITS, «Homosexuality», 961.

¹⁴¹⁷ Jednakże nie dla przedstawicieli judaizmu reformowanego: jego rabini pozwalają na zawieranie związków jednopłciowych nawet pod chuppą; por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 138-139.

¹⁴¹⁸ Por. M. WOJCIECHOWSKI, «Etyka biblijna», 1-13; ID., *Księga Tobiasza*, 43.

¹⁴¹⁹ Por. *The Code*, T.J. MEEK (red.), 155.

¹⁴²⁰ „If a seignior has had intercourse with his daughter, they shall make that seignior leave the city” (*The Code*, T.J. MEEK (red.), 169); por. J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 135.

¹⁴²¹ Por. V.H. MATTHEWS – D.C. BENJAMIN (red.), *Old Testament Parallels*, 120.

¹⁴²² „If the father of one household has homosexual intercourse with the father of another household, then, following due process, the defendant is raped and castrated” (V.H. MATTHEWS – D.C. BENJAMIN (red.), *Old Testament Parallels*, 123); por. J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 135.

¹⁴²³ Por. V.H. MATTHEWS – D.C. BENJAMIN (red.), *Old Testament Parallels*, 115; *The Hittite Laws*, A. GOETZE (red.), 188-189.

¹⁴²⁴ „If anyone does evil with a pig, he shall die. They will bring them to the gate of the palace and the king may order them killed <...>” (*The Hittite Laws*, A. GOETZE (red.), 196); por. O. GARCÍA DE LA FUENTE, «Bestialità», 1181; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 135.

¹⁴²⁵ „If a man does evil with a horse or a mule, there shall be no punishment. He must not appeal to the king nor shall he become a case for the priest” (*The Hittite Laws*, A. GOETZE (red.), 197); por. O. GARCÍA DE LA FUENTE, «Bestialità», 1181; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 155-156.

¹⁴²⁶ „the king may spare their lives <...>” (*The Hittite Laws*, A. GOETZE (red.), 196).

¹⁴²⁷ Por. R. ALTER, *The Five Books*, 620; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 126-127; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 132.

¹⁴²⁸ „In the Persian period <...> men were encouraged to marry their sisters, daughters or mother as acts of piety” (J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 135).

35,22; 49,4), Juda i jego synowa Tamar (Rdz 38,1-30), Amram i jego ciotka Jokebed (Wj 6,20), Amnon i jego rodzona siostra Tamar (2Sm 13,1-22)¹⁴²⁹. Ponadto, niektóre midrasze żydowskie wciągają na tę listę także większość synów patriarchy Jakuba (oprócz Judy i Józefa), których żonami, jakoby miały być rodzone lub przyrodnie siostry¹⁴³⁰. W podobnym duchu owe midrasze objaśniają postępek Symeona i Lewiego opisany w perykopie Rdz 34,1-31: każdy z nich planował poślubienie swej siostry Diny, wszakże jej zgwałcenie przekreśliło ich plany, dlatego też dokonali tak okrutnej zemsty, i nie tylko na winowajcy¹⁴³¹. W tym kontekście warto byłoby wspomnieć również biblijne prawo lewiratu (Pwt 25,5-10). Czyż nie jest ono oficjalną legalizacją pewnej odmiany kazirodztwa, a dokładnie współżycia z bratową¹⁴³²?! A co z innymi wykroczeniami seksualnymi? Dokładnie nie wiemy, czy i jak szeroko były rozpowszechnione praktyki homoseksualne oraz zoofiliczne wśród biblijnego ludu wybranego¹⁴³³. Biblia na ten temat milczy. Przynajmniej *apertis verbis*. Sama zaś obecność zakazów powyższych stosunków w prawodawstwie starożytnego Izraela jest dwuznaczna, ponieważ owa prohibicja mogła spełniać tak represyjną, jak i prewencyjną funkcję. Pozostaje więc tylko snucie domysłów. A te posiadają wybitnie subiektywny charakter. Przeto nic dziwnego, że jedni próbują dopatrzeć się związków homoseksualnych w kupnie Józefa przez Potifara (Rdz 39,1)¹⁴³⁴, bądź w bliskich relacjach Dawida i Jonatana (1Sm 18,3; 20,17; 2Sm 1,26)¹⁴³⁵. Drudzy zaś, broniąc wysokiej moralności narodu wybranego, twierdzą, iż Żydzi nigdy nie byli posądzeni o taki sposób postępowania¹⁴³⁶. Jeszcze inni z kolei za przeszczepienie i rozpowszechnienie owych praktyk w starożytnym Izraelu obarczają kulturę hellenistyczną¹⁴³⁷. Jakkolwiek by było, jedno pozostaje pewne – homoseksualizm i zoofilia były raczej zjawiskami rzadkimi, w dodatku, także zwalczanymi (Sdz 19,11-30). To ostatnie odbywało się na różne sposoby: publiczne egzekucje

¹⁴²⁹ Por. R. ALTER, *The Five Books*, 64.96.99-100.622; R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 10; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 114; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 110; H.D. PREUSS, *Old Testament Theology*, 104. Takie nadużycie nie było obce także ludowi czasów Nowego Testamentu: 1Kor 5,1-13; por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 88.

¹⁴³⁰ Por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 128.

¹⁴³¹ Por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 128.

¹⁴³² Por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 10; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 724; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 139-140; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 221-222. Według współczesnego prawa państwa Izrael bliskie pokrewieństwo stanowi przeszkodę absolutną do zawarcia ważnego małżeństwa; „in the case of incest <...> marriages are void *ab initio*” (D. SINCLAIR, «Marriage, prohibited», 443); por. H.M. DÖPP, «Małżeństwo», 526-527.

¹⁴³³ Prawdopodobnie w dawnym Egipcie i Babilonii zoofilia była uprawiana poniekąd na poziomie kultycznym: „Secondo informazioni di Erodoto (*Hist.*, 2,46) la conobbero anche gli Egiziani nel culto <...> anche molto probabile che l'abbiano praticata i Babilonesi, come sembra di poter arguire dal mito di Ištar. Gilgameš rimprovera la dea di aver avuto rapporti col leone, col cavallo e col passero” (O. GARCÍA DE LA FUENTE, «Bestialità», 1181); „Kozioł i Pan nazywa się po egipsku Mendes. Za moich czasów zdarzył się w tym powieście taki dziw: kozioł sparzył się z bobietą publicznie” (HERODOT, *Dzieje*, 141); por. O. GARCÍA DE LA FUENTE, «Bestialità», 1181.

¹⁴³⁴ Por. I. JAKOVIČ, «Homosexuality», 961.

¹⁴³⁵ Por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 132. Jednakże na podstawie powyżej przytoczonych odniesień do tekstów skryptualistycznych nie da się tego dowieść, bo hebrajskie słowo *חֵבֶרֶת* oznacza nie tylko *miłość*, lecz i *przyjaźń* (Ps 109,4); por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 36.

¹⁴³⁶ „Jews are not suspect to practice homosexuality” (I. JAKOVIČ, «Homosexuality», 961).

¹⁴³⁷ Por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 133.

winowajców, samobójstwa oraz wykupy uprowadzonych do niewoli chłopców, społeczna pogarda¹⁴³⁸, a nawet zbrojne wystąpienia ludu, jak np. Powstanie Machabeuszów¹⁴³⁹. A lesbianizm? W Biblii hebrajskiej zarządzenie zabraniające pożycie lesbijskie nie występuje¹⁴⁴⁰. W objaśnieniu tego fenomenu badacze nie są zgodni. Dla jednych brak zakazu jest znakiem nieobecności problemu, dla drugich natomiast współżycie lesbijskie wcale nie jest życiem seksualnym¹⁴⁴¹. Najbardziej prawdopodobne jest jednak trzecie wyjaśnienie, iż starotestamentalne apodyktyczne prawo dotyczące mężczyzn zobowiązywało również niewiastę¹⁴⁴². Przykładem tego jest chociażby zakaz spożywania z drzewa poznania dobra i zła: ogłoszony mężczyźnie (Rdz 2,16-17), nałożył obowiązki także na niewiastę (Rdz 3,2-3)¹⁴⁴³. Analogiczną ideę wyrażają zarówno zakazy homoseksualizmu w ustępach Kpł 18,22; 20,13: skoro mężczyznom nie wolno, to niewiastom też¹⁴⁴⁴. W Talmudzie zaś zostało przewidziane wymierzenie kary lesbijce przez bicie pałką, biczowanie, danie rozwodu i zakazanie zbliżania się do innych niewiast¹⁴⁴⁵. Przejdźmy teraz do omówienia kwestii teleologii wyżej wymienionych interdiktów. Różni naukowcy podają różne komentarze¹⁴⁴⁶. Przykładowo, ich zdaniem starotestamentalna prohibicja kaziroctwa, homoseksualizmu i zoofilii miała pomagać biblijnym Izraelitom w: a) przestrzeganiu stwórczego porządku Bożego (Rz 1,27; 9,1)¹⁴⁴⁷, b) podkreśleniu świętości życia i aktu płciowego (Rdz 1,28)¹⁴⁴⁸, c) zapewnieniu dalszej egzystencji ludu

---

¹⁴³⁸ Wspaniałą ilustracją tego sposobu zwalczania homoseksualizmu jest przykład teścia ojca judaizmu rabinicznego rabiego Akiwy (ok. 50-135): nawet imię jego zostało wymazane z pamięci Izraela, pozostało tylko przezwisko Kalba Sawua – *nasycony pies*. A jedną z przyczyn tego było podejrzenie o biseksualizm; por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 134.143.

¹⁴³⁹ Por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 133.

¹⁴⁴⁰ Por. В.Ј. ВРООТЕН, «Homoseksualizm», 239; V.P. FURNISH, «Homoseksualizm», 399; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 145-146; Е.В. ЖУДИНОВА, *Иудаизм*, 118.

¹⁴⁴¹ Por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 146.

¹⁴⁴² „Prawo <...> zostało (wprawdzie) napisane dla mężczyzn, ale odnosi się także do kobiet” (*Dokument Damascencki*, IV,9-11); „W tamtych czasach mąż decydował za kobietę we wszystkich publicznych sprawach, dlatego o niej nie wspomina się w przykazaniach” (A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 125); por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 188.

¹⁴⁴³ Analogiczna idea jest wyrażona w ustępie Iz 1,2: synowie są uobecnieniem całego Izraela; por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 46. Warto byłoby pamiętać również i o tym, iż w społeczeństwie patriarchalnym kobieta uchodziła za istotę niepełnoprawną. Dlatego też podmiotem *Dekalogu* jest mężczyzna; por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 125.131.133-134.

¹⁴⁴⁴ Por. J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 132.

¹⁴⁴⁵ Por. I. ЯКОВОВИТС, «Homosexuality», 961; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 146; Е.В. ЖУДИНОВА, *Иудаизм*, 118.

¹⁴⁴⁶ Choć nie brakuje i takich, którzy wcale nie zastanawiają się nad celowością owych prohibicji: przepisy mają być przestrzegane, a nie medytowane; por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 130-131.

¹⁴⁴⁷ Por. В.Ј. ВРООТЕН, «Homoseksualizm», 239; R.J. FALEY, «Księga Kapłańska», 118; O. GARCÍA DE LA FUENTE, «Bestialità», 1181; I. ЯКОВОВИТС, «Homosexuality», 961; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 130.135.142-143.156; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 101; H.W. WOLFF, *Antropologia*, 235.

¹⁴⁴⁸ „Nella mentalità israelitica cresce la gravità a seconda del disordine che il peccato implica <...> proprio perché anzitutto e soprattutto intacca le fonti stesse della vita” (C. GANCHO, «Sodomia», 577); por. R.J. FALEY, «Księga Kapłańska», 118; O. GARCÍA DE LA FUENTE, «Bestialità», 1181; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 129-130.

wybranego (Rdz 12,2; 15,5)¹⁴⁴⁹, d) zachowaniu tożsamości narodowej (Kpł 18,1-5)¹⁴⁵⁰, e) uchronieniu rodziny i jej majątku (Rdz 2,24)¹⁴⁵¹, f) urodzeniu pełnosprawnego potomstwa (Mt 19,12; J 9,1; Dz 3,2)¹⁴⁵², g) demitologizacji stosunków płciowych (Oz 4,13-14)¹⁴⁵³ etc. Są to, jak widzimy, bardzo trafne oraz wzajemnie uzupełniające się interpretacje: zakazy kazirodztwa, homoseksualizmu i zoofilii stały (i nadal stoją) na straży boskiego porządku świata, który był, jest i w dalszym ciągu będzie promatrymonialnie i prokreacyjnie ukierunkowany. Wśród współczesnej żydowskiej ortodoksji panuje nawet takie przekonanie, iż koniec świata nastąpi tuż na drugi dzień po zalegalizowaniu przez Rząd Państwa Izrael małżeństw jednopłciowych¹⁴⁵⁴. Analogicznie rzecz się miała z postępkami Onana, od którego imienia wzięło nazwę zjawisko onanizmu¹⁴⁵⁵. Jego stosunki płciowe z bratową Tamar także były sprzeczne z prokreacyjną naturą małżeństwa (Rdz 38,6-9)¹⁴⁵⁶. Nie chciał bowiem, żeby dziecko spłodzone przez niego, otrzymało status potomka zmarłego brata (Rdz 38,9)¹⁴⁵⁷. Dlatego też całkiem słusznie został ukarany przedwczesną śmiercią (Rdz 38,10)¹⁴⁵⁸. Luka prokreacji prowadzi do degradacji. Z tego też powodu w tradycji rabinistycznej wylewanie nasienia poza pochwę niewiasty jest równoznaczne z morderstwem¹⁴⁵⁹ bądź z homoseksualizmem¹⁴⁶⁰. Rekapitulując, trzeba więc stwierdzić, iż powyższa argumentacja nie może stanowić podstawy do proślubowej interpretacji wersetu Łk 1,34, ponieważ zakaz kazirodztwa, homoseksualizmu i zoofilii stał na straży religii ludu wybranego oraz instytucji małżeństwa, tzn. faktycznie wskazywał, zresztą jak i całe Prawo¹⁴⁶¹, w jaki sposób Izrael miał służyć Bogu. Poza tym, wielu komentatorów żydowskich podkreśla, iż owe zakazy dotyczyły nie tylko Izraelitów, lecz i potomków Noego, czyli wszystkich ludzi¹⁴⁶².

¹⁴⁴⁹ „Wszelkie zachowanie seksualne, które nie przyczyniało się do wzrostu 'synów Izraela', było zabronione” (G. MCAFEE, «Seks», 707); por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 130; M. ROSIK, *Judaizm*, 166.

¹⁴⁵⁰ Por. R.J. FALEY, «Księga Kapłańska», 118; V.P. FURNISH, «Homoseksualizm», 399; H.W. WOLFF, *Antropologia*, 231-232.

¹⁴⁵¹ Por. J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 132.135.

¹⁴⁵² Por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 128-129.

¹⁴⁵³ Por. BRAT EFRAIM, *Jezus Żyd praktykujący*, 277; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 133; H.W. WOLFF, *Antropologia*, 231.233.

¹⁴⁵⁴ Por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 145.

¹⁴⁵⁵ Por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 151-152; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 140.

¹⁴⁵⁶ „Para małżeńska ma być płodna, tak jak Bóg jest płodny <...>” (BRAT EFRAIM, *Jezus Żyd praktykujący*, 278).

¹⁴⁵⁷ Por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 140. Niektóre midrasze podają jednak inną przyczynę: Onan obawiał się, że zajście w ciążę przyczyni się do utraty strojnej figury Tamar; por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 151-152.

¹⁴⁵⁸ „Bezdzietność <...> zamierzon[a] <...> jedno z najcięższych przewinień, które karał sam Bóg <...>” (U. SZWARC, «Dzieci», 229); por. R. ALTER, *L'arte*, 17; U. SZWARC, «Dzieci», 229-230.

¹⁴⁵⁹ Por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 152.

¹⁴⁶⁰ Por. I. JAKOVIČITS, «Homosexuality», 961; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 134.136.

¹⁴⁶¹ Por. C. WESTERMANN, *Teologia*, 240.

¹⁴⁶² Por. K. DA-DON, *Etica ebraica moderna*, 50-51; I. JAKOVIČITS, «Homosexuality», 961; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 126.

9) Po części zwolennicy obecnego dowodu mają rację: faktycznie w Starym Testamencie występują zakazy cudzołóstwa (Wj 20,14; Pwt 5,18; Prz 5,1-23), prostytucji (Kpł 19,29) oraz nierządu sakralno-kultycznego (Pwt 23,18). Co więcej, za złamanie owych przepisów przewidziano rozmaite sankcje, takie jak: kara śmierci (Rdz 38,24; Kpł 20,10; 21,9; Pwt 22,13-27; Ez 16,35-40; J 8,3-5), rekompensata pieniężna (Wj 22,15-16; Kpł 22,28-29), rozwód bądź jego zakaz (Kpł 22,28-29; Jr 3,6-8), złożenie ofiary przebłagalnej (Kpł 19,20-22), wzgarda publiczna (Rdz 34,31; 38,23; 1Krl 22,38; Ez 21,27-30; Am 7,17), restrykcje socjalne (Kpł 21,7.14), splugawienie Ziemi Obiecanej (Kpł 19,29; Jr 3,1-5), wygnanie (Kpł 18,24-30) etc.¹⁴⁶³. To jednak wcale nie oznacza, iż owe wykroczenia nie miały miejsca w historii biblijnego Izraela. Dawid cudzołoży z żoną Uriasza Chetyty (2Sm 11,2-5)¹⁴⁶⁴, prorok Amos narzeka, iż ojciec i syn chodzą do kurtyzany (Am 2,7)¹⁴⁶⁵, a osiedleniu się w Kanaanie nieustannie towarzyszy apostazja na rzecz kultu płodnościowego bożka Baala, kultu posiadającego sakralno-orgiastyczny charakter (1Krl 14,23-24; 15,12; 18,20-46; 22,47; 2Krl 23,7; Oz 4,14)¹⁴⁶⁶. Nie przeoczmy także i poniższego. Po pierwsze, zakaz cudzołóstwa nie bronił jedynie wysokich standardów etyki seksualnej ludu wybranego¹⁴⁶⁷. Chodziło tu także, a może nawet przede wszystkim, o ochronę instytucji rodziny, w szczególności jej prawa do posiadania prawowitego potomka oraz dziedzica (Rdz 15,1-6; Sdz 13,1-3)¹⁴⁶⁸. Cudzołóstwo, na skutek którego urodziłoby się dziecko, mogłoby przecież doprowadzić do tajnego zagarnięcia mienia jednego klanu rodzinnego przez drugi¹⁴⁶⁹. Toteż maksyma przestrzega: matka pewna, ojciec niepewny¹⁴⁷⁰. Poza tym owo

¹⁴⁶³ „Kary przewidywane za grzech cudzołóstwa były wysokie” (S. SZYMIK, «Małżeństwo», 219); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 24-25; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 18; J. BLENKINSOPP, «Księga Powtórzonego Prawa», 168; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 46-47; H.M. DÖPP, «Małżeństwo», 527; R.J. FALEY, «Księga Kapłańska», 120; M. FILIPAK, *Problematyka*, 120; И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 166; E.A. GOODFRIEND – K. VAN DER TOORN, «Prostitution», 505-506; C. GANCHO, «Sodomia», 577; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 241-250; B.J. MALINA, *The New Testament*, 152; M. ROSIK, *Judaizm*, 169; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 219; *The Code*, T.J. MEEK (red.), 167; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 96.134; H.W. WOLFF, *Antropologia*, 232; E.B. ЖУДИНОВА, *Иудаизм*, 119.

¹⁴⁶⁴ Por. A.F. CAMPBELL – J.W. FLANAGAN, «Pierwsza i Druga Księga», 260; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 218.

¹⁴⁶⁵ „еврейки испокон веков занимались проституцией <...> Обычно считается, что впервые проституция как явление упоминается в Торе в связи с историей невестки Иегуды – Тамар” (П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 241-242); por. M.L. BARRÉ, «Księga Amosa», 827; M. BIČ, *Das Buch Amos*, 58; A. DEISSLER, *Zwölf Propheten*, 99-100; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 241-242.246-264; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 131. Niektórzy autorzy nawet twierdzą, iż prostytucja Izraelitek czasów biblijnych (1Krl 3,16) była pewną formą sprzeciwu przeciwko androcentrycznym strukturalom społeczeństwa ludu wybranego: „Być może <...> wyrazem <...> buntu była prostytucja <...>” (J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 20); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 20-21.

¹⁴⁶⁶ „Nierząd sakralny uprawiany przez kobiety i mężczyzn był związany z obrzędami religii płodności, w Izraelu pojawił się po zajęciu Ziemi Obiecanej <...>” (J. BLENKINSOPP, «Księga Powtórzonego Prawa», 169); por. R. ALTER, *L'arte*, 19; C. GANCHO, «Sodomia», 577; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 245; J.A. SOGGIN, *Israele*, 23.55.

¹⁴⁶⁷ Por. S. SZYMIK, «Małżeństwo», 218.

¹⁴⁶⁸ Por. E.A. GOODFRIEND – K. VAN DER TOORN, «Prostitution», 506; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 110.

¹⁴⁶⁹ „The law does not insure marital fidelity; its focus is paternity, not sexual ethics. The integrity of the family is protected rather than the integrity of the marriage” (J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 96); por. E.A. GOODFRIEND – K. VAN DER TOORN, «Prostitution», 506; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 96.132.

przykazanie broniło również prawa własności męża i jego honoru: „niewierność była naruszeniem materialnych praw małżonka <...>”¹⁴⁷¹. Żona była przecież nieodzowną częścią jego majątku (Wj 20,17; Pwt 5,21; Rt 2,5)¹⁴⁷². Analogiczną ideę wyraża również hebrajskie określenie małżeństwa jako קידושין, którego rdzeń קדש znaczy tyle co *oddzielić od* i / lub *rezerwować dla* (Joz 20,7; Jr 12,3)¹⁴⁷³. „Określano je w ten sposób, ponieważ 'mąż zakazuje swej żony całemu światu – podobnie jak przedmiot poświęcony Sanktuarium' (*Kid. 2 b*)”¹⁴⁷⁴. To samo można wywnioskować także ze słowa ארש, używanego w Biblii hebrajskiej na określenie pierwszego etapu małżeństwa żydowskiego. Znaczy ono *przywłaszczyć sobie*¹⁴⁷⁵. Na mocy zawartego małżeństwa mąż przywłaszczał sobie żonę (Pwt 20,7; 2Sm 3,14)¹⁴⁷⁶. Po drugie, nie zapomnijmy, iż zakaz prostytucji *de jure*, tak okazyjnej (Rdz 38,12-30), jak i profesjonalnej (Joz 2,1)¹⁴⁷⁷, szło w parze z jej tolerancją *de facto* (Rdz 38,1-30; Joz 2,1-24; Sdz 13,1; 16,1; 1Krl 3,16)¹⁴⁷⁸ oraz z pewną odmianą laksyzmu moralnego, który – przykładowo – tolerował stosunki płciowe mężczyzny, i to nawet żonatego, z wolną kobietą¹⁴⁷⁹. Toteż jedyną rzeczą, jakiej się obawiał Juda po współżyciu z przypadkową ladaczną, był strach przed narażeniem się na kpiny otoczenia (Rdz 38,12-30)¹⁴⁸⁰. W podobnym duchu na ten temat wypowiedali się także wybitni

¹⁴⁷⁰ „a woman can always be sure that the children she is raising are her own, whereas the identity of the father is theoretically never certain” (T. ILAN, *Jewish*, 97).

¹⁴⁷¹ S. SZYMIK, «Małżeństwo», 218.

¹⁴⁷² „Żona oznaczała dom, stąd stwierdzenia: 'Domem mężczyzny jest żona jego' (*Joma 1, 1*) <...>” (A. COHEN, *Talmud*, 175); „Кто <...> не имеет намерения жениться <...> тот да не вступит в связь с женщиной, живущей с другим человеком, чтобы не нанести оскорбления ее законному мужу” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 165); „Adultery is <...> an outrage to male honor <...>” (B.J. MALINA, *The New Testament*, 152); „In the Bible the wife is an extension of the husband, and his name is damaged through adultery” (J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 96); por. R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 46-47; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 111.113-114; J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 158; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 204.218; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 48.

¹⁴⁷³ „Qdš <...> esprime originariamente l'idea di separare, non tanto in modo negativo, come esclusione, ma in modo positivo, come riserva, dedicazione, consacrazione <...>” (A. FIGUERAS, «Santità», 188-189); por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 650; P. BRIKS, *Podręczny słownik*, 307; H.P. MÜLLER, «קדש qdš Santo», 742; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 246; A. TRONINA, «Жизнь Святой Родины», 50.

¹⁴⁷⁴ A. COHEN, *Talmud*, 177.

¹⁴⁷⁵ Por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 91; P. BRIKS, *Podręczny słownik*, 45; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 112.

¹⁴⁷⁶ „Małżeństwo polega na fakcie <...> 'wzięcia w posiadanie' <...> kobiety <...> Ze strony kobiety – wychodzić za mąż to znaczy: 'być dla swego męża' <...> (Lb 10,30,7) lub 'stać się jego kobietą' <...> (1 Sm 25,43)” (M. FILIPIAK, *Problematyka*, 113-114).

¹⁴⁷⁷ Por. J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 197.

¹⁴⁷⁸ „Faryzeusze <...> dopuszczali <...> istnienie prostytucji ze względu na nieokiełzany popęd seksualny mężczyzn <...>” (J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 18); „despite legislation intended to outlaw this institution <...> the prostitute seems to have been tolerated” (E.A. GOODFRIEND – K. VAN DER TOORN, «Prostitution», 505); por. E.A. GOODFRIEND – K. VAN DER TOORN, «Prostitution», 505-506; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 137.

¹⁴⁷⁹ „Mąż cudzołożył tylko wtedy, gdy naruszał czyjeś małżeństwo <...>” (S. SZYMIK, «Małżeństwo», 219); „If a married man had an affair with an unmarried woman, it was not considered adultery” (J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 96); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 18.25; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 21; M. ROSIK, *Judaizm*, 169; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 219. Dzisiejsze poglądy obywateli państwa Izrael są podobne: tylko 20 procent ankietowanych uważa, iż mężczyzna odwiedzający dom publiczny popełnia przestępstwo; por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 247.255.

¹⁴⁸⁰ „Mężczyzna, który odwiedza nierządnicę, rozprasza swe dobra i traci siły (Prz 29, 3; 31, 3), ale nie popełnia występku, który byłby karany prawem” (R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 47); por. R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 47.

talmudziści Gerszom ben Jehuda (ok. 960-1040)¹⁴⁸¹ i Abraham ben Dawid z Posquières (ok. 1125-1198)¹⁴⁸². Zdaniem pierwszego nieżonaci mężczyźni, rozwodnicy i wdowcy, w celu uniknięcia gorszych upadków, mogą odwiedzać domy publiczne (najlepiej nie w miejscu zamieszkania), a według tego drugiego – wszystkie grzechy popełnione w dziedzinie płciowości powinny być karane biczowaniem, poza wykroczeniem współżycia nieżonatego mężczyzny z niezamężną kobietą¹⁴⁸³. Ponadto według interpretacji rabinackiej, zakaz prostytucji w ustępie Kpł 19,29 był utożsamiany z odkładaniem małżeństwa córki¹⁴⁸⁴ bądź wydawaniem jej za starca¹⁴⁸⁵. Po trzecie, prohibicja nierządu sakralno-kultycznego, w którego istnienie na terenie antycznego Kanaanu wielu badaczy wciąż wątpi¹⁴⁸⁶, nie tyle stawała w obronie moralności seksualnej dawnego Izraela, co jego wiary w Boga jako jedyne źródło płodności. Ewidentnym dowodem tego są chociażby dzieje proroka Eliasza (1Krl 17,1 – 19,21; 21,17-29; 2Krl 1,1 – 2,18), którego życiową misją było wykazanie wyższości Jahwe nad bóstwem urodzaju Baalem, bo Bóg Izraela, jak się okazuje, nie tylko zsyła deszcz na ziemię (1Krl 18,41-46), lecz poniekąd i zmarłych wskrzesza (1Krl 17,8-24)¹⁴⁸⁷. Skutkiem tego każde zapewnienie rozrodczości pól, trzody bądź rodziny przez współżycie z nierządnicą sakralną przestawało mieć najmniejszy sens¹⁴⁸⁸. Jeśli zaś chodzi o rozwód (גרשין), to w tym wypadku, adepci obecnego argumentu absolutnie nie mają słuszności: starotestamentalny Izrael, podobnie zresztą jak i współczesny, miał legalną możliwość rozwiązywania związków małżeńskich (Wj 21, 7-11; Pwt 21,10-14; 22,13-19; 24,1-4; Syr 25,26; Iz 50,1; Jr 3,8; Oz 1,1 – 3,5; Mt 19,7)¹⁴⁸⁹. Co więcej, w

¹⁴⁸¹ Por. REDAKCJA, «Gerszom ben Jehuda», 280.

¹⁴⁸² Por. H.M. DÖPP, «Abraham», 19.

¹⁴⁸³ „он может прийти к своему раввину и получить от него... благословение на посещение публичного дома” (П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 255); por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 250.254-256.

¹⁴⁸⁴ „Werset <...> Kpł 19, 29 <...> odnoszono do człowieka 'który zwleka z wydaniem córki za męża, gdy już osiągnęła odpowiedni wiek' (*Sanh. 76 a*)” (A. COHEN, *Talmud*, 175).

¹⁴⁸⁵ „Cytowany wyżej tekst *Księgi Kapłańskiej* odnoszono również do ojca, który 'wydaje swą córkę za starca' (*Sanh. 76 a*)” (A. COHEN, *Talmud*, 176); por. A. COHEN, *Talmud*, 176.

¹⁴⁸⁶ „The evidence for cultic prostitution in ancient Israel or elsewhere in the ancient Near East is not conclusive” (J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 197); por. R. ALTER, *The Five Books*, 993-994; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 197. Skoro jednak przy świątyni bogini Afrodyty w Efezie istniała instytucja świętych nierządnic, to dlaczego coś podobnego nie mogło istnieć w Kanaanie!?!; por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 88; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 245-246. W dodatku, w Biblii hebrajskiej występują dwa różne określenia na oznaczenie kobiety uprawiającej nierząd: קדשה (Rdz 38,21) i זונה (Kpł 21,7). To pierwsze zazwyczaj odnosi się do *nierządnicy sakralnej*, a to drugie do *kobiety upadłej*; por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 218.650; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 246.

¹⁴⁸⁷ Por. J.T. WALSH – Ch.T. BEGG, «Pierwsza i Druga Księga», 280-282.

¹⁴⁸⁸ Por. J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 197.

¹⁴⁸⁹ „Jeśli mąż i żona chcieli się rozejść, w świetle prawa talmudycznego nie było żadnych trudności z rozwiązaniem małżeństwa” (A. COHEN, *Talmud*, 179); „Если кто-нибудь захочет <...> развестись с законной женой своей, тот должен ей выдать письменное удостоверение <...>” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 166); „Divorce was possible, and indeed was rather easy” (H.D. PREUSS, *Old Testament Theology*, 105); por. R. APPLE, «Marriage. The Concept», 1027; J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 24; A. COHEN, *Talmud*, 180; D. DIKEVIČIUS, «Biblija apie skyrybas», 4-5; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 105; S. HAREZGA, «Małżeństwo», 12-13; D. INSTONE-BREWER, *Divorce*, 23-26; C.S. KEENER, *The IVP Bible*, 96-97; Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 544; П.

poszczególnych przypadkach, mimo powszechnego niepopierania rozwiązania małżeństwa (Rdz 1,27-28; 2,24; Sdz 19,1-3)¹⁴⁹⁰, możliwość rozwodu była podnoszona wręcz do rangi nakazu sakralnego. „Jeśli ktoś ma złą żonę, jego obowiązkiem religijnym jest się rozwieść” – czytamy w 63b ustępie traktatu talmudycznego *Jewamot*¹⁴⁹¹. Dyskutowano także o czynnikach rozwodu (Szammaj i Hillel)¹⁴⁹². Jednym z nich – na przykład – był zespół spraw seksualnych: niedochowanie wierności, bezpłodność, impotencja, przewlekłe odmówienie współżycia płciowego, zбочenia i frustracja seksualna etc.¹⁴⁹³. Prawdopodobnie znana była także praktyka wymuszenia zgody na danie rozwodu. W tym celu używano różnorodnych środków, takich jak: kara pieniężna, pozbawienie wolności, biczowanie etc.¹⁴⁹⁴. Jednak nawet mimo istnienia prawnej możliwości rozwiązania małżeństwa rozwody w czasach dawnego Izraela stanowiły raczej wyjątki¹⁴⁹⁵. Podsumowując, należy więc powiedzieć, iż zakazy cudzołóstwa, prostytucji oraz nierządu sakralno-kultycznego, jak i możliwość rozwodu odzwierciedlają raczej prorodzinne zapatrywanie narodu wybranego i jako takie wcale nie uzasadniają proślubowego objaśnienia wersu Łk 1,34.

10) Zwolennicy tego twierdzenia także mają słuszość: rzeczywiście Stary Testament – bezpośrednio lub pośrednio – zakazuje pożądania niewiasty (Wj 20,17; Pwt 5,21; Prz 5,15)¹⁴⁹⁶ oraz przestrzega przed niebezpieczeństwem oka bezwstydnego (Syr 26,9.11), a jego bohaterowie

---

ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 233; H.D. PREUSS, *Old Testament Theology*, 104; D. SINCLAIR, «Marriage», 443; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 220-221; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 49-51; M. WOJCIECHOWSKI, «Etyka biblijna», 10. Niektórzy autorzy nawet twierdzą, iż instytucja rozwodu była wynalazkiem dawnego Izraela: „Одним из революционных изменений, произведенных Торой в жизни человечества, стало введение ею института развода <...>” (П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 233). Nie jest to jednak zgodne z prawdą. Ludzkość знаła rozwody zaczynając już od najdawniejszych czasów. A w czasach dawnego Izraela jedynie wspólnota Qumrańska uważała rozwód za grzech: „przez rozpustę, biorąc dwie żony w ciągu ich życia <...>” (*Dokument Damasceński*, IV,20-21); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 37.48; P. BROWN, *The Body & Society*, 41.

¹⁴⁹⁰ „еврейские законоучители всегда подчеркивали, что право развестись рассматривается как возможность, которой нужно пользоваться лишь в крайнем случае” (П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 233); por. D. SINCLAIR, «Marriage», 443; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 49-50.

¹⁴⁹¹ Cytat za A. COHEN, *Talmud*, 179; por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 21; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 221.

¹⁴⁹² „Perhaps the most famous controversy between Beit Shammai and Beit Hillel involves the grounds on which divorce is permissible” (T. ILAN, *Integrating Women*, 50); por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 21; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 220-221; M. WOJCIECHOWSKI, «Etyka biblijna», 10-11.

¹⁴⁹³ Por. M. ANIDOLFI, «La donna», 387; R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 36; Б. БЛЕХ, *Что такое иудаизм*, 248-249; A. COHEN, *Talmud*, 178-179; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 45-46; H.M. DÖPP, «Małżeństwo», 527; T. ILAN, *Integrating Women*, 50-52.59; П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 233-240; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 21; M. ROSIK, *Judaizm*, 169-170; D. SINCLAIR, «Marriage, prohibited», 443; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 213.221; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 50-51.

¹⁴⁹⁴ Por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 237-239.

¹⁴⁹⁵ „в древности, и в Средние века случаи разводов в еврейских общинах были единичны <...>” (П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 234); por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 234-235. W naszych czasach sytuacja się zmieniła: „в Израиле ежегодно распадается около трети от общего числа заключенных супружеских союзов <...>” (П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 239). Oto niektóre dane statystyczne dotyczące Państwa Izrael: 2002 r. – 9854 rozwodów, 2003 r. – 9250 rozwodów, 2004 r. – 9650 rozwodów; por. П. ЛЮКИМСОН – М. КОТЛЯРСКИЙ, *Евреи и секс*, 237.239-240.

¹⁴⁹⁶ „Pożądanie samej tylko piękności u kobiety prowadzi do nieszczęścia <...>” (M. FILIPIAK, *Problematyka*, 108); por. M. FILIPIAK, *Problematyka*, 108-109.

modlą się o łaskę usunięcia żądz (Syr 23,5-6), bądź są dumni z powodu wybitnych osiągnięć w cnocie powściągliwości wzroku (Hi 31,1). Jednak prawie we wszystkich powyższych fragmentach obiektem namiętności lub nieskromnego spojrzenia jest cudza niewiasta. *Dekalog* zabrania pożądania *żony swego bliźniego* (Wj 20,17; Pwt 5,21)¹⁴⁹⁷. Prawowierny Hiob, uzasadniając swą niewinność, szczyci się tym, iż jego oczy nigdy nie spojrzwały na *dziewicę* (Hi 31,1). Przenikliwy Eklezjastyk, mający wiele do powiedzenia na temat złej niewiasty (Syr 23,22-26; 26,22-27), przestrzega przed cudzołożną kobietą: jej znakiem rozpoznawczym jest kuszące spojrzenie (Syr 26,9.11)¹⁴⁹⁸. Z kolei tekst Prz 5,15, przyrównując niewiastę do źródła żywej wody, zaleca korzystanie tylko i wyłącznie z *własnego zbiornika*¹⁴⁹⁹. Podobnie ma się sprawa z ustępem Syr 23,5-6 zawierającym fragment modlitwy o Bożą pomoc w panowaniu nad namiętnością¹⁵⁰⁰. Orantowi wcale nie chodzi o całkowite pozbycie się owego stanu uczuciowego, lecz jedynie o powściągnięcie jego promiskuitycznej skłonności¹⁵⁰¹. Dowodem tego jest najbliższy kontekst Syr 22,27 – 23,6, czyli całość modlitwy. Przecież autor tekstu, błagając Boga o czystość mowy (Syr 22,27 – 23,1), myśli (Syr 23,2-3) i spojrzenia (Syr 23,4), wcale nie miał na myśli pozbawienia go języka, rozumu bądź oczu. Poza tym pamiętajmy, iż namiętność idzie zawsze w parze z pragnieniem. A to ostatnie jest częścią składową natury ludzkiej. Więcej nawet. Sam człowiek jest jednym wielkim ontologicznym pragnieniem, a nie tylko trójdzielną duszą wyposażoną, obok części rozumnej i popędliwej, także w moduł pożądliwy¹⁵⁰². Wszak *Księga Rodzaju* nazywa go *נפש חיה* (Rdz 2,7)¹⁵⁰³. Przekłady biblijne ów zwrot zazwyczaj oddają jako *dusza / istota żyjąca / żywa*¹⁵⁰⁴. Jednakże hebrajskie słowo *נפש*, jeden z najczęściej używanych terminów Starego Testamentu (754x)¹⁵⁰⁵, oznacza przede wszystkim *gardło* (Iz 5,14; Jon 2,6; Ha 2,5)¹⁵⁰⁶. Gardło zaś odnosi się nie tylko do oddychania, lecz i do pragnienia. Stąd być człowiekiem znaczy nie tylko wykazywać się *apetytem, chęcią, głodem, łaknieniem, życzeniem*, lecz i *namiętnością*. To samo trzeba powiedzieć także o spojrzeniu ludzkim. Wzrok jest cechą naturalną człowieka, jego deficyt zaś wielkim złem (Mk

¹⁴⁹⁷ „The Hebrew verb *hamad* <...> clearly suggests wanting to possess something that belongs to someone else <...>” (R. ALTER, *The Five Books*, 432); por. R. ALTER, *The Five Books*, 432; J. BLENKINSOPP, «Księga Powtórzonego Prawa», 158; R.J. CLIFFORD, «Księga Wyjścia», 86.

¹⁴⁹⁸ Por. A.A. DI LELLA, «Mądrość Syracha», 586; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 109.

¹⁴⁹⁹ Por. T. MCCREESH, «Księga Przysłów», 530; *Pismo Święte*, 1349-1350; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 218.

¹⁵⁰⁰ Por. *Pismo Święte*, 1498.

¹⁵⁰¹ „Mędrzec modli się o uwolnienie z tyranii nieczystych pragnień <...>” (A.A. DI LELLA, «Mądrość Syracha», 585); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 25.

¹⁵⁰² Por. T. ŠPIDLÍK, *Myśl rosyjska*, 14.

¹⁵⁰³ „eine für das Menschenverständnis der Bibel wichtige Aussage <...>” (C. WESTERMANN, *Genesis I–II*, 283).

¹⁵⁰⁴ Por. R. ALTER, *The Five Books*, 21; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 170.

¹⁵⁰⁵ Por. D.C. FREDERICKS, «נִפְשׁ», 133; C. WESTERMANN, «נִפְשׁ *néfaš* Alma», 104.

¹⁵⁰⁶ „En expresiones fijas aisladas aparece con certeza, aunque no frecuentemente, el significado concreto de *néfaš* como <...> garganta <...>” (C. WESTERMANN, «נִפְשׁ *néfaš* Alma», 107); por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 504-506; P. BRIKS, *Podręczny słownik*, 232; D.C. FREDERICKS, «נִפְשׁ», 133; I. GUDAUSKIENĖ – D. DIKEVIČIUS, «Pradžios», 61; J. LEMAŃSKI, *Księga Rodzaju*, 163; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 64.89; C. WESTERMANN, «נִפְשׁ *néfaš* Alma», 102-103.107-108.

8,22-26; J 9,1-41)¹⁵⁰⁷. Mało tego. Jest on elementem charakteryzującym *homo sapiens* jako *locum theologicum*¹⁵⁰⁸. Jahwe jest Bogiem widzącym (Rdz 1,4). Człowiek, będąc jego obrazem (Rdz 1,26-27), też nie tylko może, ale i powinien widzieć. Problem polega jedynie na tym, że na skutek grzechu pierworodnego tak namiętność, jak i spojrzenie uległy bezładowi. Cnota namiętności (Rdz 2,22-25) stała się rozpasaną wadą (Rdz 39,7; 2Sm 11,1-5; 1Krl 11,3; Syr 23,17), a zmysł wzroku ograniczył się jedynie do zdolność odbierania bodźców zewnętrznych (Rdz 3,6; 2Sm 11,2)¹⁵⁰⁹. Innymi słowy, zakazy pożądania osoby znajdującej się poza własnym związkiem małżeńskim (Wj 20,17; Pwt 5,21; Prz 5,15) oraz przestrogi dotyczące niebezpieczeństw wypływających z nieskromnych spojrzeń (Hi 31,1; Syr 23,5-6; 26,9.11) są znakiem utraconej harmonii raju oraz zarazem usiłowanie jej przywrócenia. A postrzegane z tej perspektywy nie mogą leć u podstaw proslubowej interpretacji wersetu Łk 1,34.

11) Starotestamentalny Jahwe jest bóstwem opiekuńczym (Rdz 12,2-3; Ps 145,9)¹⁵¹⁰. Wszystko znajduje się pod jego nadzorem (Lb 16,22; 27,16), w szczególności osoby słabe pod różnymi względami: biedni, chorzy, cudzoziemcy, dzieci, grzesznicy, jeńcy, sieroty, wdowy etc. (Rdz 4,15; Wj 22,22; Pwt 10,18; Ps 22,10-11.25.27; 68,6-7.11.20-24; 113,7-9; 145,14; 146,5-9; Prz 15-25; Iz 1,17)¹⁵¹¹. Do nich należą również bezdzietne kobiety: Sara (Rdz 11,30; 16,1-2; 18,9-15), Rebeka (Rdz 25,21-26), Rachela (Rdz 29,31; 30,1-8), Anna (1Sm 1,1-20), Szunemitka (2Krl 4,8-17), anonimowa bohaterka Psalmu 113,9 itp.¹⁵¹². Nie oznacza to jednak wcale marginalizacji niewiasty płodnej. Ilustracją tego jest chociażby przypadek Egipcjanki Hagar (Rdz 16,1). Jej przebywanie na pustyni, tak za pierwszym, jak i za drugim razem, zawsze było naznaczone opiekuńczą obecnością anioła Pańskiego (Rdz 16,7-16; 21,8-21)¹⁵¹³. Poza tym musimy pamiętać, iż motyw *porodu nieplodnej* bądź *sędziwej niewiasty* jest jednym z najbardziej znanych środków stylistycznych literatury biblijnej. Jego główne przesłanie brzmi: zdarzenia historii zbawienia są dziejami łaski¹⁵¹⁴. Odnośnie zaś do kwestii bardziej udanego potomstwa zrodzonego w starości, np. Izaaka, którego spłodzili stuletni Abraham i dziewięćdziesięcioletnia Sara (Rdz 17,17; 21,5), trzeba zaznaczyć, że nie mniej udane są również dzieci spłodzone w zwykłym czasie. Najlepszym przykładem jest sam Jezus Chrystus – *pleroma creationis*¹⁵¹⁵, który będąc podobny do nas we wszystkim (Hbr 4,15), przeszedł przez życie jedynie dobrze czyniąc (Dz 10,38). Na to

¹⁵⁰⁷ Por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 20.

¹⁵⁰⁸ Por. T. ŠPIDLÍK, *Myśl rosyjska*, 13.

¹⁵⁰⁹ Por. T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 152; G. VON RAD, *Genesi*, 24.

¹⁵¹⁰ „<...> Biblia przedstawia Go jako Opiekuna. Prawda o stworzeniu prowadzi do prawdy o Bożej Opatrzności, czuwającej nad każdym bytem” (T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 45).

¹⁵¹¹ Por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 75.135-143.

¹⁵¹² Por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 79.86-88.114.

¹⁵¹³ Por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 73-74.113.

¹⁵¹⁴ Por. J. RATZINGER, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, 291.

¹⁵¹⁵ Por. B. FERDEK, *Nasza siostra*, 52.

oczywiście wpłynęło również wychowanie domowe matki (Łk 2,51), która w chwili jego poczęcia (Łk 1,38) miała prawdopodobnie około 12-14 lat¹⁵¹⁶. Postąpiła więc zgodnie z ówczesną tradycją matrymonialną, zalecającą zawieranie małżeństwa oraz rodzenie dzieci w okresie dojrzałej młodości (Ps 127,4-5; Syr 42,9). Oczywiście ów obyczaj miał na uwadze przede wszystkim dobro dziecka: młoda mama, w odróżnieniu od leciwej, potrafi przecież lepiej sprostać trudom ciąży, porodu i położu (Łk 2,7). Ale nie tylko. Chodziło tu także o uwzględnienie płciowych potrzeb młodego człowieka, czyli praktycznie o zapobieganie stosunkom przedmałżeńskim i innym nadużyciom natury seksualnej. No i w dodatku, stwierdzenie wyższości potomstwa zrodzonego w jesieni życia jest zbyt względne. Przecież, jeśli przywołamy przynajmniej postać powyżej wspomnianego Izaaka, to zobaczymy, iż jego życie było naznaczone wieloma mankamentami: preferowanie starszego syna Ezawa, a pomijanie młodszego Jakuba (Rdz 25,28), powątpiewanie w boską opatrność (Rdz 26,3-7), kłamstwo (Rdz 26,7-9), prowokowanie innych do grzechu (Rdz 26,10-11) etc. Nie było także pozbawione wad i życie św. Jana Chrzciciela – syna posuniętych w latach rodziców (Łk 1,7.18). Wymienić tu można przykładowo, rzutowanie własnych mechanizmów zbawczych na bieg historii zbawienia (Mt 3,13-14) i wątpliwości co do mesjańskiej godności Jezusa Chrystusa (Mt 11,2-6). Toż Jan jako prorok musiał lepiej niż inni znać boskie zamiary soteriologiczne (Rdz 18,17; Am 3,7)¹⁵¹⁷. Rekapituluując, można więc stwierdzić, iż żaden z powyższych argumentów nie uzasadnia hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu wiekiustego dziewictwa Maryi.

12) Częściowo można uznać, że słuszność jest po stronie zwolenników dowodu wywiedzionego z tekstów Rdz 1,28 i Pwt 7,14. W rzeczy samej treścią fragmentu Pwt 7,14 nie jest Boży nakaz, lecz jedynie dwuczęściowa jego obietnica: obfitego błogosławieństwa i braku osób nieplodnych (Wj 23,26)¹⁵¹⁸. Owo przyrzeczenie było wszakże uzależnione od spełnienia trójczęściowej klauzuli (Pwt 7,12): słuchania (שמע), przestrzegania (שמר) i postępowania (עשה) według nakazów Pańskich (משפטים)¹⁵¹⁹. A to nie było takie proste. Toteż w starotestamentalnej historii narodu wybranego nieustannie występowały mniejsze lub większe apostazje: szemrania (Wj 14,5-12), bunty (Lb 14,1-9), kultury bałwochwalcze (Wj 32,1-35), łamanie przymierza (Ez 16,1-63) etc. To z kolei powodowało powstanie problemu bezdzietności (Rdz 11,30; 25,21; 29,31; Sdz 13,1-3; 1Sm 1,5; 2Sm 6,23), który dawny Izrael, poza modlitwą (Rdz 20,17; 30,22; 1Sm 1,10-12; Łk

¹⁵¹⁶ Por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 14; P. BROWN, *The Body & Society*, 6; M. LACONI, «Maria», 35; H. LESÈTRE, «Marie», 784.787; Á.A. RODRÍGUEZ, «María», 306. Wprawdzie inni na ten temat mieli lub mają odmienne zdanie. Przykładowo św. Albert Wielki OP (ok. 1200-1280) i kardynał Tomasz de Vio Kajetan (1469-1534) utrzymywali, iż w chwili zwiastowania Maryja miała 25 lat; por. G. BUCCERONI, *La Beata Vergine*, 70; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 13.91.

¹⁵¹⁷ Por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 89-90.

¹⁵¹⁸ Por. J. BLENKINSOPP, «Księga Powtórzonego Prawa», 159.

¹⁵¹⁹ Por. W.L. MORAN, «Deuteronomy», 265.

1,13)¹⁵²⁰, rozwiązywał, idąc za przykładem starożytnych ludów ościennych¹⁵²¹, stosując różne sposoby prawne, takie jak adopcja (Rdz 15,2; 48,5; Rt 4,16-17)¹⁵²², konkubinaty (Rdz 16,1-2; 30,1-3; Sdz 13,1-2)¹⁵²³, małżeństwo lewirackie (Rdz 38,1-30; Pwt 25,5-10)¹⁵²⁴, poligamia (Rdz 29,1 – 30,23)¹⁵²⁵ itd. Jednakże niepłodność nie była jedyną przyczyną stosowania powyższych rozwiązań. W wymienionych praktykach chodziło także o zrealizowanie Bożej woli zapisanej w Rdz 1,28, który w czasach starotestamentalnego Izraela był postrzegany w kategoriach prawa apodyktycznego, czyli jako zdanie, w którym domniemane jest słowo *musieć*: פרו ורבו – [musicie] *się płodzić i rozmnażać*. Za takim objaśnieniem tekstu Rdz 1,28 przemawiają zasadniczo dwie racje: filologiczna i literacka. Ta pierwsza jest nader prosta. Tryb rozkazujący powyższych czasowników hebrajskich wskazuje, iż w wersecie Rdz 1,28 zawarty jest boski nakaz, zwany mianem *pierwszego* bądź *najstarszego przykazania*¹⁵²⁶. Druga zaś jest bardziej złożona, dotyczy bowiem zagadnienia gatunku literackiego najbliższego kontekstu wersu Rdz 1,28, czyli właściwie pierwszych jedenastu rozdziałów *Księgi Rodzaju*. Zdania badaczy w tej kwestii są podzielone. Dawniej dominowały dwa kierunki: fundamentalistyczny i liberalny. Zwolennicy tendencji fundamentalistycznej postrzegali perykopę Rdz 1,1 – 11,26 jako *zapis kronikarski*¹⁵²⁷, a osoby reprezentujące nurt liberalny zaliczały ją do kategorii *legendy* nasyconej motywami fantastycznymi¹⁵²⁸. Opinie współczesnych uczonych są bardziej zrównoważone. Ich zdaniem, tekst Rdz 1,1 – 11,26 jest swobodnym literacko-religijnym opowiadaniem o wydarzeniach z czasów prehistorycznych. Uzupełniając orzeczenie specjalistów, można byłoby wszakże dodać, iż fragment Rdz 1,1 – 11,26 tworzy swoisty gatunek literacki, który można określić mianem *mitologicznego teologizowania*. Analogie między perykopą Rdz 1,1 – 11,26 a starożytnymi tekstami mitologicznymi dawnego Bliskiego Wschodu, takimi jak przykładowo poemat *Enuma Elis* i epos *Atrahasis*, już dawno zostały wykazane¹⁵²⁹. Początkowo budziły

¹⁵²⁰ Por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 233.

¹⁵²¹ Por. R.J. CLIFFORD – R.E. MURPHY, «Księga Rodzaju», 34.

¹⁵²² Por. R.J. CLIFFORD – R.E. MURPHY, «Księga Rodzaju», 33; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 204; U. SZWARC, «Dzieci», 230.

¹⁵²³ Por. R.J. CLIFFORD – R.E. MURPHY, «Księga Rodzaju», 34.51; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 233.

¹⁵²⁴ Por. J. BLENKINSOPP, «Księga Powtórzonego Prawa», 169; A. ROLLA, «Le istituzioni», 206.

¹⁵²⁵ „Ideał płodności i troska o to, by mieć dużą rodzinę, w sposób zupełnie naturalny prowadziły do poligamii <...>” (M. FILIPIAK, *Problematyka*, 102); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 7-8; J. CANTINAT, «Le propos», 23; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 115-116; A. ROLLA, «Le istituzioni», 204; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 206.

¹⁵²⁶ Por. R.S. HESS, *Israelite Religions*, 172; T. ILAN, *Integrating Women*, 60; A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 44; D. SINCLAIR, «Marriage», 443.

¹⁵²⁷ Por. R.J. CLIFFORD – R.E. MURPHY, «Księga Rodzaju», 12; Cz. JAKUBIEC, *Genesis*, 22.

¹⁵²⁸ Por. Cz. JAKUBIEC, *Genesis*, 19.

¹⁵²⁹ Por. B.S. CHILDS, *Teologia biblica*, 128-132; R.J. CLIFFORD – R.E. MURPHY, «Księga Rodzaju», 11-12; H. GUNKEL, *Schöpfung*, 3-170; JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 21; W. KORNFELD, «Panbabilonismo», 422; E.A. SPEISER, *Genesis*, 3-81; G. VON RAD, *Genesi*, 56-58.

wiele negatywnych reakcji i kontrowersji (*Babel-Bibel-Streit*, panbabilonizm)¹⁵³⁰. Dogłębne badania zmieniły jednak pierwotną perspektywę. Okazało się, iż starożytna mitologia Bliskiego Wschodu, którą znali i z której korzystali autorzy biblijni, nie tyle jest *wybujałą wyobraźnią*¹⁵³¹, co raczej prawdziwą kopalnią wiedzy, wzbogacającą studia skryptualistyczne, „nie ma bowiem takiej formy literackiej, która wykluczałaby jako taka rzeczywiste wydarzenia oraz prawdę historyczną”¹⁵³². Nastąpiła także wielka zmiana w traktowaniu samych tekstów mitologicznych. Z jednej strony, zaniechano oceniania owych utworów jedynie pejoratywnie tj. w kategoriach ich niezgodności z prawdą historyczną¹⁵³³. Z drugiej zaś strony, został odkryty etiologiczny wymiar piśmiennictwa mitologicznego, ponieważ dowiedziono, że opowiadania mityczne miały przed wszystkim na celu wyjaśnienie kwestii bytu człowieka. Wyszła więc na jaw ponadczasowość i uniwersalność przesłania opowiadań mitycznych. „Mit <...> traktuje <...> o pochodzeniu i przyszłości, ale <...> wyłącznie po to, żeby rozjaśnić obecną strukturę egzystencji. To, o czym opowiada, nigdy się nie wydarzyło, a jednak jest zawsze: jest to zawsze jednakowy kosmiczny los człowieka”¹⁵³⁴. Coś podobnego można powiedzieć w odniesieniu do protohistorii zapisanej w *Księdze Rodzaju*. Jej treść ma także ponadczasowy, uniwersalny i archetypowy charakter¹⁵³⁵. Odnosi się zatem jednakowo do każdego człowieka. Nakaz prokreacji nie był (i nadal nie jest) żadnym wyjątkiem. Polecenie Rdz 1,28 ma taki sam status obligatoryjny, jak i przykazania przymierza noachickiego (Rdz 9,1-17), bądź synajskiego (Wj 20,1-17; Pwt 5,1-22)¹⁵³⁶. „Otóż wyrok i rozkaz Boży dotyczący płodzenia dzieci bez wątpienia do dziś zachowuje swoją ważność <...>”¹⁵³⁷. Maryja, jako religijnie wychowana członkini ludu wybranego, zapewne o tym pamiętała (Łk 2,19.51). A *pamiętać* (זכר) w języku biblijnym nie tylko oznacza zdolność umysłu do przyswajania i odtwarzania informacji, lecz i umiejętność stosowania poleceń Jahwe

¹⁵³⁰ „Hipoteza zależności Biblii od literatury starożytnych ludów Mezopotamii miała odrzeć tę pierwszą z natchnienia Bożego” (M. ROSIK, *Ewangelia*, 5); por. W. KORNFELD, «Panbabilonismo», 421-422; M. ROSIK, *Ewangelia*, 5; Y. SHAVIT – M. ERAN, *The Hebrew Bible*, 195-352.

¹⁵³¹ Por. *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 1082.

¹⁵³² L. SCHEFFCZYK, «'Dziewicze narodziny'», 44; „Mit może dopełniać racjonalne poznanie człowieka <...> Lekceważenie go oznacza dlatego pewną utratę rzeczywistości” (A. SMITMANS, «Mit», 747); por. W. KORNFELD, «Panbabilonismo», 422; J. PUHVEL, *Lyginamoji mitologija*, 6-20; M. ROSIK, *Ewangelia*, 5-6; G. VON RAD, *Genesis*, 57.

¹⁵³³ „mity są zmyślane (tzn. nie opisują rzeczywistości) <...>” (M. CHABEREK – T. ROWIŃSKI, *Stworzenie czy ewolucja?*, 50); por. A. SMITMANS, «Mit», 747-747.

¹⁵³⁴ A. SMITMANS, «Mit», 747; por. A. SMITMANS, «Mit», 747-748.

¹⁵³⁵ „Relacja o raju <...> jest <...> egzystencjalnym naswietleniem stanu <...> człowieka we wszystkich czasach” (M. FILIPIAK, «Protoewangelia», 38); „historie opowiedziane w Księdze Rodzaju 2–11 służą do uniwersalizowania tego opisu kondycji ludzkiej, który się w nich zawiera. Poza zasięgiem, czy może raczej nie osiągając progu narodu żydowskiego, rzecz traktuje o istotach ludzkich bez specyfikacji etnicznej <...>” (P. RICOEUR, «Przemysleć Stworzenie», 56); por. R.J. CLIFFORD – R.E. MURPHY, «Księga Rodzaju», 12; M. FILIPIAK, «Protoewangelia», 38-39; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 150-151; P. RICOEUR, «Przemysleć Stworzenie», 53-57; C. WESTERMANN, *Teologia*, 117-120; R.N. WHYBRAY, «Genesis», 54.

¹⁵³⁶ Por. R.J. CLIFFORD – R.E. MURPHY, «Księga Rodzaju», 16; G. VON RAD, *Genesis*, 71-72.

¹⁵³⁷ METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 138; por. METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 138-147.

w życiu (Wj 20,8; Iz 64,4)¹⁵³⁸. Znakiem tego było chociażby wyjście za mąż za Józefa (Mt 1,18; Łk 1,27). Poza tym, próba podważania uniwersalnego znaczenia przesłania ustępu Rdz 1,28 mogłaby być potraktowana jako przyczynek do unieważnienia człowieka jako jednostki płciowej oraz do sprowadzenia płciowości ludzkiej do poziomu przypadkowego i zmiennego akcydensu¹⁵³⁹. Toteż zbyt „niebezpieczną jest rzeczą lekceważyć dosłowny tekst Pisma, a zwłaszcza Księgi Rodzaju, która podaje niezmiennie wyroki Boże dotyczące zasad budowy wszechrzeczy <...>”¹⁵⁴⁰.

13) „ὁ θεὸς ἔκτισεν τὸν ἄνθρωπον ἐπ’ ἀφθαρσίᾳ καὶ εἰκόνα τῆς ἰδίας ἀϊδιότητος <...>” (Mdr 2,23) – *Bóg stworzył człowieka ku nieśmiertelności i [jako] ikonę swej własnej wieczności* – czytamy w deuterokanonicznej *Księdze Mądrości*¹⁵⁴¹. Bez żadnego cienia wątpliwości, owe słowa nawiązują do dwóch pierwszych rozdziałów *Księgi Rodzaju* (LXX). Tam też jest mowa o człowieku jako *boskiej ikonie* – „καὶ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν <...>” (Rdz 1,27) i o jego powołaniu *do nieśmiertelności* – „ἢ δ’ ἂν ἡμέρᾳ φάγητε ἀπ’ αὐτοῦ θανάτῳ ἀποθανεῖσθε” (Rdz 2,17; por. też Mdr 1,14). Sprawy potoczyły się jednak inaczej: „θάνατος εἰσηλθεν εἰς τὸν κόσμον <...>” (Mdr 2,24) – *śmierć weszła na świat a ziemianin oddychający* (Rdz 2,7) stał się ponownie pozbawionym tchu *prochem ziemi* (Rdz 3,19; Hi 34,14-15; Ps 104,29). Sprawiała to grzeszna zachłanność człowieka (Rdz 3,1-7) oraz zazdrosna przebiegłość węża-diabła (Rdz 3,1; Mdr 2,24)¹⁵⁴². W dalszym ciągu swych dziejów człowiek biblijny zjawisko śmierci przeżywał zasadniczo dwojako: naturalistycznie i dramatycznie. Pierwszy sposób traktował umieranie – dzisiaj powiedzielibyśmy – jako część składową niezmiennych praw przyrody (Ps 148,4-6). Drugi zaś ujmował ów fenomen w kategoriach wielkiej tragedii. Przejawem naturalistycznej percepcji śmierci są takie zwroty starotestamentalne, jak *odejść do przodków, połączyć się z przodkami, sytość życia, umrzeć w późnej / szczęśliwej starości, wypełnienie się dni, zbliżenie się kresu życia* (Rdz 25,7-8; 35,29; 1Krl 17,11) etc. Z kolei oznaką formy dramatycznej są tzw. *lamentacje, treny oraz pieśni elegijne / żałobne* (2Sm 1,17-27; 3,31-34; 1Krl 14,17-18; Jr 16,5), które należały do

¹⁵³⁸ Por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 219-220; G. HIERZENBERGER, «Pamięć», 915-916.

¹⁵³⁹ Por. J. RATZINGER, «Maryja – Matka Kościoła», 122-123.

¹⁵⁴⁰ METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 149.

¹⁵⁴¹ Por. FILARET DROZDOW, *Homilia*, 293.

¹⁵⁴² „grzech i śmierć potwierdzają wzajemnie swoje istnienie w świecie. Gdy widzisz panujący w świecie grzech, możesz powiedzieć: świat znajduje się na drodze śmierci. Gdy widzisz w nim śmierć, też możesz powiedzieć: świat widać zgrzeszył i dąży do zguby” (FILARET DROZDOW, *Homilia*, 293); por. T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 150-155.427; G. VON RAD, *Genesi*, 107-112.

podstawowych rodzajów literackich liryki religijnej biblijnego Izraela¹⁵⁴³. Jednakże stosunek bohaterów Pisma Świętego wobec ustawiania procesów życiowych istoty ludzkiej nie ograniczał się jedynie do wyżej wymienionych postaw. *Homo biblicus* zaprogramowany do nieśmiertelności, pokonując pesymistyczno-hedonistyczne nastroje (Mdr 2,1-20), szukał różnych sposobów, by ją sobie zapewnić. Dwa z nich stały się paradygmatyczne: prokreacja i twórczość. Prokreacja zapewniała nieśmiertelność materialną (genetyczną). Rodzic żył w swoim dziecku (Pwt 25,5-10; Rt 2,20; 1Krl 1,47-48; Syr 3,2; 30,4; 40,19)¹⁵⁴⁴. Twórczość natomiast umożliwiała nieprzemijalność duchową: pamięć, powszechne uznanie, sławę, rozgłos... Dzieło uwieczniało swego twórcę (2Sm 18,18; Jdt 8,32; 2Mch 6,27-28; Mdr 2,4; Syr 40,19; Łk 1,48)¹⁵⁴⁵. Rzecz jasna, powyższe formy nieśmiertelności były (i nadal są) skuteczne, choć nie zawsze (Koh 2,16.22)¹⁵⁴⁶, lecz tylko pod jednym warunkiem. Sponują one kolektywny wymiar życia ludzkiego, który w tekstach biblijnych jest bardzo dobrze poświadczony (Koh 1,11; Syr 46,11-12). Przykładowo, występki nienawidzących Boga są karane do trzeciej i czwartej generacji, a życie cnotliwe bogobojnych wynagradzane jest aż do tysięcznego pokolenia (Wj 20,5-6). Jakkolwiek począwszy mniej więcej od połowy VI w. przed Chrystusem w tej kwestii w teologii judaistycznej zaszły pewne zmiany. Otóż prorok Ezechiel, prekursor żydowskiej apokaliptyki¹⁵⁴⁷, zaczął eksponować ideę indywidualnej odpowiedzialności: grzesznik umrze, sprawiedliwy żyć będzie (Ez 18,1-32)¹⁵⁴⁸. Niemniej jednak z biegiem czasu owa zasada wykazała pewne mankamenty. Skoro każdy ponosi odpowiedzialność za swoje czyny, to dlaczego na przykład, grzesznicy żyją i umierają w dostatku (Ps 73,3-5.12), a sprawiedliwi odwrotnie za życia cierpią i odchodzą skrzywdzeni do Szeolu (Ps 73,1-2.13-17; Mdr 2,10-20)? *Gdzie, kiedy i jak* zarówno jedni, jak i drudzy zostaną sprawiedliwie potraktowani według swych czynów? Powyższe oraz podobne pytania w sposób szczególny były stawiane za panowania króla Antiocha IV Epifanesa (175-163), podczas którego miały miejsce religijne prześladowania wyznawców judaizmu. Sytuacja represjonowanych była tragiczna: Tora zniesiona, świątynia Jahwe przekształcona w miejsce kultu Zeusa Olimpijskiego, przestrzeganie szabatu i dokonywanie obrzezania zabronione, rozkrzewienie hellenizmu etc. (1Mch 1,1 – 6,16; 2Mch

¹⁵⁴³ „Lament był na starożytnym Wschodzie częścią kultu zmarłych” (G. HERRGOTT, «Lament», 640); por. G. HERRGOTT, «Lament», 640-641; M. KOKOT, «Magnificat», 80; W. LANGER, «Pieśń żałobna», 960; C. WESTERMANN, *Teologia*, 229-237.

¹⁵⁴⁴ „Ślad Elimeleka, który zmarł na obczyźnie, nie zaginie; przetrwa on w synu Rut” (A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 174); por. EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 28; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 116; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 167.174; U. SZWARC, «Dzieci», 227.230.

¹⁵⁴⁵ Por. D. DIKEVIČIUS, «„Kaip?!“», 18; D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 102; U. SZWARC, «Dzieci», 230. Ks. prałat Józef Obrembski (1906-2011) – patriarcha Wileńszczyzny – zwykł mawiać: „Życie pośmiertne – to dalsze oddziaływanie naszej pracy na innych”.

¹⁵⁴⁶ „Panajew był dziennikarzem, felietonistą, pisywał rzeczy dobre, lecz zbyt zaktualizowane, więc umarły one razem z nim” (S. CAT-MACKIEWICZ, *Dostojewski*, 36-37).

¹⁵⁴⁷ Por. A. LACOCQUE, «Ze śmierci», 193.

¹⁵⁴⁸ Por. P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 90-91.

4,7-17; Dn 11,1-45)¹⁵⁴⁹. Znalaziono jednak na to pytanie odpowiedź. Sprawiedliwi otrzymają nagrodę, a grzesznicy nie umkną karze. Wprawdzie jedni i drudzy będą musieli poczekać, albowiem nastąpi to, podobnie zresztą jak i w tradycji irańskiej, dopiero podczas zmartwychwstania umarłych w czasach poprzedzających nadejście przyszłego świata – עולם הבא (2Mch 6,26; 7,10-11.14.22-23; Dn 12,1-4.13)¹⁵⁵⁰. Oczywiście idea zmartwychwstania, która zrodziła się w kręgach apokaliptycznych narodu wybranego dopiero w II w. p.n.e.¹⁵⁵¹, chociaż jej pierwiastki sięgały co najmniej czasów proroków późniejszych (Iz 25,8; 26,19; Ez 37,1-14; Oz 6,1-3; 13,14)¹⁵⁵², a zdaniem Jezusa Chrystusa nawet okresu Mojżesza (Mt 22,31-32), wywarła wielki wpływ na judaizm początków ery chrześcijańskiej. Owo oddziaływanie nie ominęło także instytucji rodziny. Pojawiły się nowe perspektywy, w szczególności dotyczące osób nieplodnych (Mdr 3,13-14; 4,1), które, jeśli prowadzą cnotliwy tryb życia (Mdr 4,1a), mimo nagrody w wieczności (Mdr 4,2b), już tu na ziemi doświadczą nieśmiertelności oraz duchowej płodności¹⁵⁵³. To pierwsze zapewni ludzka pamięć: „ἀθανασία γὰρ ἐστὶν ἐν μνήμῃ <...>” (Mdr 4,1b) – *nieśmiertelność bowiem jest w pamięci* [o nich], a to drugie – naśladowanie ich cnot: „μιμοῦνται <...>” (Mdr 4,2a) – *naśladują* [ich]. Zwróćmy uwagę, iż autor *Księgi Mądrości* nie sprowadza tematyki nagrody cnotliwej bezdzietności jedynie do poziomu eschatologicznego (Mdr 4,2b). Jego zdaniem, cnotliwa bezdzietność fizyczna może być nagrodzona, i to *hic et nunc*, płodnością duchową, której ideę w powyższym passusie wyraża czasownik wzmiankujący o naśladowaniu (μιμοῦνται) cnotliwego życia osób bezdzietnych. A *naśladować kogoś* w Biblii znaczy tyle co *być jego uczniem* (2Ts 3,7-9; Hbr 13,7; 3J 11). Z kolei *być uczniem* oznacza *być dzieckiem duchowym nauczyciela*. Jezus Chrystus zwraca się do apostołów za pomocą epitetu *dzieci* (J 21,5), św. Piotr nazywa Marka ewangelistę *synem* (1Pt 5,13), św. Paweł określa niewolnika Onezyma mianem *dziecka zrodzonego w kajdanach* (Flm

¹⁵⁴⁹ Por. J. ALONSO DÍAZ, «Risurrezione della carne», 1276; M. ELLADE, *Historia*, II, 216-219; И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 508-510; G. HERRGOTT, «Antioch», 42-43; M. ROSIK, «Okres», 80-91; R. RUBINKIEWICZ, «Troska», 168-169; M. SIMON – A. BENOÎT, *Giudaismo e cristianesimo*, 10-11.

¹⁵⁵⁰ „Jeżeli jednak nie ma sprawiedliwości na tym świecie, będzie z pewnością w przyszłym, kiedy sprawiedliwi zostaną nagrodzeni przez boskiego sędziego, a źli potępieni” (P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 128); por. M. ELLADE, *Historia*, II, 219-220; C.F. EVANS, «Zmartwychwstanie», 916; R. FABRIS, «Risurrezione», 1355-1356; M. HIMMELFARB, «Resurrection», 583; *IV Księga Ezdrasza*, 6,35 – 9,25; *Księga Henocha etiopska*, 51,1-3; 61,5; 62-15-16; R. MARTIN-ACHARD – G.W.E. NICKELSBURG, «Resurrection», 685; M. SIMON – A. BENOÎT, *Giudaismo e cristianesimo*, 26; A. TRICOT, «Le monde», 762.

¹⁵⁵¹ „Zmartwychwstanie <...> 'spóźniony gość' w judaizmie <...>” (C.F. EVANS, «Zmartwychwstanie», 916); „La fede esplicita nella risurrezione dei morti si riscontra nei testi biblici del II secolo a.C., all'epoca della crisi maccabaica” (R. FABRIS, «Risurrezione», 1355); por. J. DAN, «Messiah», 459; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 259; R. FABRIS, «Risurrezione», 1355-1356; M. GARCÍA CORDERO, «Attesa messianica», 945; M. HIMMELFARB, «Resurrection», 583; P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 127-128; J. KUŁACZKOWSKI, «Rzeczywistość», 130; R. MARTIN-ACHARD – G.W.E. NICKELSBURG, «Resurrection», 680.684-688; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 156; W. WINTER, «Zmartwychwstanie ciała», 1494.

¹⁵⁵² Por. J. ALONSO DÍAZ, «Risurrezione della carne», 1273-1277; M. ELLADE, *Historia*, II, 220; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 259; R. FABRIS, «Risurrezione», 1356; P. JOHNSON, *Historia Żydów*, 128; *La Bibbia*, 1597; R. MARTIN-ACHARD – G.W.E. NICKELSBURG, «Resurrection», 680-682; W. WINTER, «Zmartwychwstanie ciała», 1493-1494.

¹⁵⁵³ Por. A. SERRA, «Maryja», 36-37.

10) itd. Innymi słowy, starotestamentalna idea zmartwychwstania wcale nie przyczyniła się do marginalizowania ani rodziny, ani płodności. Początkowo, nie wyznawano bowiem jednakowych poglądów, wierzone nawet, iż zmartwychwstali powrócą, wprowadzie do przeobrażonego, ale i do przedrezurekcyjnego trybu życia (Mt 22,23-28): „W owych dniach <...> Szeol zwróci to, co otrzymał <...> i ziemia ucieszy się i sprawiedliwi będą na niej mieszkać, a wybrani po niej będą chodzić i przechadzać się”¹⁵⁵⁴. Celibatyczny wymiar zmartwychwstania został objawiony dopiero przez Jezusa Chrystusa (Mt 22,29-30)¹⁵⁵⁵. Toteż naszym zdaniem, argumentacja wywiedziona z wpływu starotestamentalnej idei zmartwychwstania na pojęcie rodziny absolutnie nie dowodzi istnienia przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa Maryi.

14) Owszem, zwolennicy omawianego uzasadnienia nie mylą się, utrzymując, iż w Nowym Testamencie występują teksty mające za przedmiot swych rozważań zagadnienie wyrzeczenia się życia w małżeństwie ze względu na królestwo niebieskie (1Kor 7,1-40). Typowym przykładem jest wers Mt 19,12 podający trzy przykłady osób bezżennych, które moglibyśmy podzielić na dwie kategorie: na bezżennych z konieczności i na bezżennych z wyboru. Ci pierwsi są celibateriuszami z przyczyn naturalnych tzw. *eunuchowie słońca* (εὐνοῦχοι ἐκ κοιλίας μητρὸς) bądź z powodu sztucznej ludzkiej interwencji tzw. *eunuchowie ludzcy* (εὐνοῦχοι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων)¹⁵⁵⁶, ci drudzy zaś z racji przyszłego królestwa niebieskiego (εὐνοῦχοι διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν)¹⁵⁵⁷. Ale co wspólnego ma ten tekst z Maryją z Nazaretu? Ona była przecież osobą zamężną (Mt 1,18-20.24; Łk 1,27; 2,5)? Wprawdzie występujące w passusie Mt 19,12 słowo εὐνοῦχος może oznaczać również osobę żyjącą w związku małżeńskim. Tego przykładem jest chociażby żonaty eunuch Potifar (Rdz 39,1-20). Jednakże określenie *może* nie znaczy *musi*. Wszystko zależy bowiem od najbliższego kontekstu literackiego, który w naszym przypadku traktuje o nierozzerwalności małżeństwa (Mt 19,1-11)¹⁵⁵⁸. Skutkiem tego słowo εὐνοῦχος w wersecie Mt 19,12 przybiera znaczenie *całkowicie niezdolny do małżeństwa* i staje

¹⁵⁵⁴ *Księga Henocha etiopska*, 51,1-5; „Panuje niezgodność opinii co do czasu, kręgu tych, którzy mają zmartwychwstać, i przestrzeni życiowej zmartwychwstałych” (W. WINTER, «Zmartwychwstanie ciała», 1494); por. M. ELLADE, *Historia*, II, 220-221; C.F. EVANS, «Zmartwychwstanie», 916; У. ЭЛЮЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библиейский словарь*, 259-260; R. FABRIS, «Risurrezione», 1357; M. GARCÍA CORDERO, «Attesa messianica», 944-945; M. HIMMELFARB, «Eschatology», 233-234; ID., «Resurrection», 583; J. KUŁACZKOWSKI, «Rzeczywistość», 130; P. SACCHI, «Il giudaismo», 113-114; A. SERRA, «Maryja», 36-37; M. SIMON – A. BENOÎT, *Giudaismo e cristianesimo*, 26; A. TRICOT, «Le monde», 762; W. WINTER, «Zmartwychwstanie ciała», 1494.

¹⁵⁵⁵ Por. J. KUŁACZKOWSKI, «Rzeczywistość», 130-136; A. SERRA, «Maryja», 38.

¹⁵⁵⁶ Por. S. JANKOWSKI, «Życie», 38.

¹⁵⁵⁷ Por. C.S. KEENER, *The IVP Bible*, 97; *Pismo Święte*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), 62; J. SCHMID, *Das Evangelium*, 280.

¹⁵⁵⁸ Por. R.E. BROWN, *An Introduction*, 194; J. SCHMID, *Das Evangelium*, 279-280.

się synonimem terminu ἄγαμος – *niezaślubiony*¹⁵⁵⁹. A w niektórych przekładach nawet jest oddawane jako *bezzenny*¹⁵⁶⁰.

15) Argumentacja wywiedziona z ustępu 1Kor 7,36-38, jej prekursorem był prawdopodobnie były franciszkanin i reformator szwajcarski K. Pellicanus (1478-1556)¹⁵⁶¹, który jest częścią składową fragmentu 1Kor 7,25-40¹⁵⁶², jednego z najobszerniejszych nowotestamentalnych tekstów poświęconych tematyce dziewictwa¹⁵⁶³, nie uwzględnia zasadniczo dwóch drobnych niuansów, a mianowicie tego, iż powyższy fragment, jeśli rzeczywiście jest w nim mowa o osobach żyjących w tzw. *matrimonia Josephina (conjugati abstinentes ex consensu)*, znanych z niektórych tekstów starożytnej literatury chrześcijańskiej¹⁵⁶⁴, albowiem podmiotem nieokreślonego zaimka rzeczownikowego τις – *ktos, pewien człowiek* – może być równie dobrze nie tylko narzeczony, lecz i jakaś inna osoba, jak ojciec, właściciel, opiekun bądź szwagier dziewicy¹⁵⁶⁵, odnosi się do ludzi żyjących w czasach naznaczonych perspektywą oczekiwania na rychłe powtórne przyjście Jezusa Chrystusa (1Kor 7,26.29.31; 10,11; 1Tes 4,13-15)¹⁵⁶⁶ oraz znajdujących się – być może – pod wpływem pewnych trendów filozoficznych, wzywających do absolutnej wstrzemięźliwości, ówczesny Korynt sływał przecież z różnorodnych krańcowych poglądów w dziedzinie płciowości i małżeństwa¹⁵⁶⁷. A takiego punktu widzenia Maryja przed

---

¹⁵⁵⁹ „Jesus nennt drei Klassen von Verschnittenen d. h. von ehelos Lebenden” (J. SCHMID, *Das Evangelium*, 280); por. R.E. BROWN, *An Introduction*, 194; J. SCHMID, *Das Evangelium*, 280.

¹⁵⁶⁰ Por. *Biblia Tysiąclecia*, 1145³.

¹⁵⁶¹ Por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 19.

¹⁵⁶² Por. R.E. BROWN, *An Introduction*, 512.519-520; M. ROSIK, *Pierwszy list*, 59.232.

¹⁵⁶³ Por. E.H. MALY, «Virginity», 53.

¹⁵⁶⁴ „owa Rzymianka <...> najczystsza z pośród wszystkich <...> jej małżonek, prefekt Rzymu, z bojaźni się zgodził na jej uprowadzenie <...> Gdy się znalazła sama, przebiła się mieczem i natychmiast padła bez życia, pozostawiając uwodzicielom martwe swe zwłoki” (EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 386); „išaiškink šiuos žodžius visiems savo vaikams ir savo gyvenimo draugei, kuri tau bus sesuo <...>” (HERMAS, *Ganytojas*, 115); por. AURELIUS AUGUSTINUS, *Sermo LI*, XIII, 21; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 55; HERMAS, *Ganytojas*, 115-116; M. ROSIK, *Pierwszy list*, 262.

¹⁵⁶⁵ „Nie jest jasne, czy w <...> 1 Kor 7,36-38 <...> Paweł udziela rady małżonkom, czy zaręczonym” (R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 96); por. J.B. BAUER, «Monstra te», 131; *Biblia Tysiąclecia*, 1297³; R.E. BROWN, *An Introduction*, 519; J. CZERSKI, *Pierwszy list*, 403.410-411.414; *La Bibbia*, 2463; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 556; E.H. MALY, «Virginity», 58; *Naujasis Testamentas*, I. GUDAUSKIENĖ (red.), 626; *Pismo Święte*, 2498; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 245; K. ROMANIUK, *Nowy Testament*, 145; M. ROSIK, *Pierwszy list*, 233.262-264; B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 320-321; B. THIERING, *Jezus mężczyzną*, 61.

¹⁵⁶⁶ „u podstaw tego poglądu leżało <...> przekonanie o bliskim powtórny przyjściu Chrystusa <...>” (R. FULLER, «Małżeństwo», 497); „Błędna jest interpretacja podana przez BT jakoby chodziło o krótkość życia ludzkiego <...> Paweł podobnie jak pierwotne chrześcijaństwo żyje rychłą paruzją, oczekiwaniem Pana” (H. LANGKAMMER, «Przyrzeczenie», 140); por. R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 96-97; R.E. BROWN, *An Introduction*, 519-520; P.T. CAMELOT, «Virginity», 545; J. CZERSKI, *Pierwszy list*, 400; W.C. KAISER JR. – P.H. DAVIDS – F.F. BRUCE – M.T. BRAUCH, *Trudne fragmenty Biblii*, 533-534; E.H. MALY, «Virginity», 55-58; G. MOLIN, «Die Frage», 78; Z. PROCHOWNIK, *Dziewictwo*, 11; M. ROSIK, *Pierwszy list*, 233.

¹⁵⁶⁷ „Gmin[a] w Koryncie <...> zna[j]dowała się pod decydującym wpływem hellenizmu, który w różnej formie określał religijną myśl i religijne zachowanie <...>” (G. HIERZENBERGER, «Listy do Koryntian», 663-664); „Uważna lektura tekstu może prowadzić do wniosku, iż wśród niektórych Koryntian zapanował przesadny ascetyzm seksualny” (M. ROSIK, *Pierwszy list*, 232); por. R.E. BROWN, *An Introduction*, 519-520; E.H. MALY, «Virginity», 53-54; M. ROSIK, *Pierwszy list*, 232-233.

zwiastowaniem nie prezentowała (Mt 1,18; Łk 1,27; 2,5)¹⁵⁶⁸. W tej kwestii postępowała ona raczej według zasady ujętej bardzo trafnie w przysłowiu semickim: „dla panny jeden orszak jest możliwy: ślubny albo pogrzebowy”¹⁵⁶⁹. Charakterystycznym przykładem takiego światopoglądu jest chociażby tragiczny los dziewiczej córki Jeftego (Sdz 11,29-40).

16) Z jednej strony uzasadnienie wyprowadzone z milczenia Starego Testamentu na temat wyższości małżeństwa nad dziewictwem jest oparte na obiektywnych racjach. Faktycznie księgi starotestamentalne takowych tekstów nie zawierają. Nie jest to jednak taki obszar Pisma Świętego, gdzie brak dowodów mógłby być dowodem¹⁵⁷⁰. Nieobecność wymiaru *explicite* pewnej rzeczywistości nie przekreśla jej zakresu *implicite*. W sposób szczególny odnosi się to hagiografii Starego Testamentu. Jest to bowiem takie piśmiennictwo, które, „będąc produktem kultury semickiej, w przeciwieństwie do literatury grecko-romańskiej, nie informuje o wszystkim swego czytelnika w sposób jawny. O wielu rzeczach sam lektor powinien wyczytać między wierszami”¹⁵⁷¹. Analogicznie ma się sprawa z relacją małżeństwo – dziewictwo. O wyższości tego pierwszego względem drugiego można jasno wywnioskować z wielu tekstów starotestamentalnych: stworzenie człowieka jako istoty płciowej (Rdz 1,27), błogosławieństwo płodności (Rdz 1,28), sakralność prokreacji (Rdz 4,1), obietnica liczego potomstwa (Rdz 12,2), dążenie do posiadania dziecka (Rdz 16,1-4), ubolewanie z powodu niepłodności i utraty potomstwa (Rdz 30,1-2; Rt 1,20-21), pochwała wielodzietności (Ps 127,3-5) etc. Pewne zmiany w tej kwestii (Mdr 3,13; 4,1) nastąpiły dopiero pod wpływem tendencji ascetycznych kultury hellenistycznej oraz inklinacji eschatologicznej ruchów apokaliptycznych¹⁵⁷². Reprezentanci pierwszego stanowiska, faworyzując duszę ludzką, odrzucali cielesność i to wszystko, co było z nią związane, w szczególności sferę seksualności i jej pochodną – małżeństwo (mizogamia hellenistyczna)¹⁵⁷³. A ci drudzy, oczekując na bezzwłoczny koniec historii¹⁵⁷⁴, unikali wszystkiego, co powodowało nieczystość rytualną. Do tego zaliczane było także pożycie małżeńskie (mizogamia apokaliptyczna). Problem jednakże polega na tym, iż nic nie wskazuje na to, aby Maryja przed zwiastowaniem znajdowała się pod wpływem powyższych ideologii, albowiem jej małżeństwo z Józefem (Mt 1,18; Łk 1,27; 2,5) wyklucza obydwie formy wyżej wymienionych mizogamii, zarówno hellenistyczną, jak i apokaliptyczną.

¹⁵⁶⁸ „W tamtych czasach żadna dziewczyna izraelska nie wpadłaby na pomysł dobrowolnej rezygnacji z małżeństwa” (A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 93); por. A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 93-94; M.D. PHILIPPE, *Maryja*, 53.

¹⁵⁶⁹ G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 246.

¹⁵⁷⁰ Por. B. BRYSON, *Krótką historia*, 46.

¹⁵⁷¹ D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 108-109; por. E. AUERBACH, *Mimezis*, 7-30; D. DIKEVIČIUS, «„Kaip?!“», 26-28; D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 106-109.

¹⁵⁷² Por. M. ELLADE, *Historia*, II, 217; M. ROSIK, *Ewangelia*, 6.

¹⁵⁷³ Por. T. LANE, *A Concise History*, 7.

¹⁵⁷⁴ Por. B.S. CHILDS, *Teologia biblica*, 205; M. SIMON – A. BENOÎT, *Giudaismo e cristianesimo*, 25-27; J.A. SOGGIN, *Israele*, 164-165.

17) Stanowisko osób odwołujących się do fragmentu Ez 44,1-2 jako do twierdzenia uzasadniającego istnienie przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa Maryi jest częściowo słuszne. Biblijne słowo *brama* (שַׁעַר, θύρα), metaforycznie ujmując, może oznaczać jakiegoś człowieka lub pewną społeczność¹⁵⁷⁵. Jezus Chrystus nazywa siebie *bramą owiec* – „ἡ θύρα τῶν προβάτων” (J 10,7), a Booz – pradziadek króla Dawida (Mt 1,5-6) – *bramą* określa wszystkich mieszkańców Betlejem lub co najmniej starszyznę owej miejscowości: „<...> עַמִּי כָל שַׁעַר” (Rt 3,11) – *każda brama ludu mego*¹⁵⁷⁶. Toteż odniesienie obrazu *zamkniętej bramy* do nienaruszonego dziewictwa Maryi, szczególnie zaś do jego aspektu *virginitas in partu*¹⁵⁷⁷, jest w pełni uzasadnione¹⁵⁷⁸. Tym bardziej, iż na kartach Pisma Świętego napotykamy takie fragmenty, które, zestawiając niewiastę z jakąś rzeczywistością posiadającą ograniczony dostęp, wyrażają ideę jej wierności, czystości i panieństwa (Pnp 4,12)¹⁵⁷⁹. Niemniej jednak, zwolennicy omawianego dowodzenia nie biorą pod uwagę tego, iż fragment wizji proroka Ezechiela, opisujący zamkniętą bramę wschodnią przybytku Pańskiego, nie ogranicza się jedynie do konstatacji owego faktu (Ez 44,1). Prorok nie tylko widzi, lecz i słyszy wyjaśniający głos Boży, który, zakazując otwierania bramy, podaje również uzasadnienie takiego zarządzenia. Brama ma być zamknięta, bo powracająca z wygnania babilońskiego chwała Pańska przeszła przez nią (Ez 43,1-4): „<...> כִּי יְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בָּא בּוֹ” (Ez 44,2) – *ponieważ Pan Bóg Izraela wszedł w nią*. Zaryglowanie bramy posiada wyłącznie postepifaniorny charakter. Coś podobnego można orzec w sprawie dziewictwa Maryi: najpierw tranzyt (*incarnatio*), potem rygiel (*semper virgo*).

4.3.2. *Argumenty bazujące na starożytnych dokumentach pozabiblijnych*. Świadectwa starożytnych tekstów pozabiblijnych w dyskursach teologicznych spełniają stosunkowo ważną rolę. Żeby się o tym przekonać, wystarczy na przykład zajrzeć do niezliczonych książek autorstwa niemieckiego teologa Eugena Drewermanna. Nie jest to jednak wynalazek naszych czasów. Ta praktyka znana była już św. Pawłowi (Dz 17,28) oraz niektórym starożytnym pisarzom chrześcijańskim, a jeśli wierzyć słowom Justyna Męczennika nawet prorokom biblijnym, nawiązującym do filozofii Platona¹⁵⁸⁰. Toteż wcale nie dziwi fakt, że zwolennicy hipotezy ślubu także po takie dokumenty sięgnęli. Jednakże owo korzystanie z tych źródeł jest naznaczone pewnymi mankamentami. Oto szczegóły.

¹⁵⁷⁵ Por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 781-782; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 284.

¹⁵⁷⁶ Por. *Biblia Tysiąclecia*, 257³; C. GANCHO, «Porta», 839; A. URBAN, «Drzwi», 274-275.

¹⁵⁷⁷ Por. C. CORSATO, «La mariologia», 311-312; S. DE FIORES, *Maria*, 1789.

¹⁵⁷⁸ Por. *Pismo Święte*, 1926.

¹⁵⁷⁹ Por. *Pismo Święte*, 1416-1417.

¹⁵⁸⁰ Por. Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 121-122.

4.3.2.1. *Argument wywiedziony z apokryfów*. Apokryfy to temat morze – głęboki i szeroki¹⁵⁸¹, a przede wszystkim witalno-pikantny. *Witalność* apokryfów¹⁵⁸² (np. liczne rękopisy i przekłady, lektura prywatna i liturgiczna, ikonografia, patrystyka, hagiografia) wyklucza postawę ich *lekceważenia*¹⁵⁸³. Co prawda, w historii było z tym różnie (np. zakazy czytania – *Decretum Gelasianum de recipiendis et non recipiendis libris*, rzucanie anatem, wciąganie na indeksy, palenie apokryfów – *aporreta*, utożsamianie ich autorów z bazarzami, fałszerzami, heretykami, hochsztaplerami bądź oszustami)¹⁵⁸⁴. Dzisiaj jednak literatura apokryficzna przeżywa pewien renesans¹⁵⁸⁵. Znajduje się – tak to można ująć – u szczytu swej sławy: wznawianie wydań, nowe przekłady, podkreślanie ich znaczenia biblijnego, dogmatycznego, ikonograficznego, liturgicznego, petycznego, religioznawczego itd.¹⁵⁸⁶. Z drugiej jednak strony, *pikantność* tych utworów napawa uczuciem *sceptycyzmu*¹⁵⁸⁷. Choć w toku dziejów Kościoła właśnie tego poczucia czasem niestety brakowało. Inaczej mówiąc, obszerność tematu zmusza do *zwięzłości*, zaś jego złożoność do *roztropności*. Uwzględniając pierwszy warunek, należałoby zapytać: skoro zwolennicy hipotezy uznają za wiarygodne relacje apokryficzne o przebywaniu

¹⁵⁸¹ „Temat dotyczący ksiąg apokryficznych jest tematem rozległym <...>” (T. JELONEK, *Mesjanizm*, 123). Wprawdzie apokryfów czysto maryjnych jest stosunkowo mało. Oto niektóre z nich: *Protoewangelia Jakuba*, *Ewangelia Pseudo-Mateusza*, *Księga o narodzeniu Zbawiciela, i o Maryi, i o położnej*, *Księga o narodzeniu świętej Maryi*; por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 364; G.M. ROSCHINI, «Maria», 830-838.

¹⁵⁸² „It is surprising that these rejected books ever survived official opprobrium” (J.K. ELLIOTT, «Apocryphal New Testament», 40).

¹⁵⁸³ „Sappiamo pure come vari padri della chiesa <...> non si peritarono di citare libri apocrifi <...> è impossibile, oggi, fare una distinzione netta tra scrittori ecclesiastici e autori di libri apocrifi. Si sono influenzati a vicenda” (B. BAGATTI, «La verginità», 281-282); „it was read as a book of edification in the liturgies” (E. LE CAMUS, *The Life*, 157); „Apokryfy zachowały się we wszystkich niemalże językach wczesnochrześcijańskiego świata <...>” (M. STAROWIEYSKI, «Wstęp», 39); por. P. DE AMBROGGI, «Infanzia di Gesù», 1934; S. DE FIORES, «Mariologia», 807; ID., «Vergine», 1310; J. DROZD, *Maryja Matka*, 30; J.K. ELLIOTT, «Apocryphal New Testament», 39-40; T. JELONEK, *Mesjanizm*, 121-122; F. GORI, «Gli apocrifi», 224; P. LAZZARIN, *Šventųjų knyga*, 389-390; E. LE CAMUS, *The Life*, 157; A. МЕНЬ, *Библия и литература*, 8.18; S.C. NAPIÓRKOWSKI – H. PAPROCKI – K. KOWALIK, «Maryja», 18; K. ONASCH, *Liturgia*, 33-34; E. PERETTO, «Apocrifi», 98; G.M. ROSCHINI, «Maria», 830-831; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 944.

¹⁵⁸⁴ „Wszystkie apokryfy mają niską wartość poznawczą, duchową i teologiczną” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 364); „należy je odrzucić zupełnie, jako niedorzeczne i bezbożne” (EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 125); „Niech się wystrzeżga wszelkich apokryfów <...> wiele błędów się w nich kryje, a szukanie złota w błocie wielkiej wymaga roztropności” (HIERONIM, *List CVII*, 412); „puerile compositions” (E. LE CAMUS, *The Life*, 157); por. J.B. BAUER, «Apokryphen», 824; J. CORLUIY, «Ewangelie apokryficzne», 659-660; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 104; F. COURTH (red.), *Mariologia*, 40; *Decretum Gelasianum*, § 354; J. DUQUESNE, *Maria*, 19-20; J.K. ELLIOTT, «Apocryphal New Testament», 40; EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 124-125.181; C.A. HALL, *Reading Scripture*, 64; HIERONIM, *List CVII*, 412; W. KNAPIŃSKI, «Apokryficzne księgi», 304-305; H. KOSSOWSKI, «Józef Oblubieniec», 199; R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 49-50; A. МЕНЬ, *Библия и литература*, 7-8.12.17-18; K. ONASCH, *Liturgia*, 33; J. PATSCH, *Our Lady*, 27-28; E. PERETTO, «Apocrifi», 100; J. QUASTEN, *Patrology*, 54-55; G.J. REID, «Apocrypha», 607; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 126; M. STAROWIEYSKI, «Wstęp», 53; H. THURSTON, «Virgin Mary», 461; S. YLA, «Marijos kultas», 729.

¹⁵⁸⁵ „Obecnie trzeba stwierdzić wielkie ożywienie w dziedzinie badań nad apokryfami <...>” (T. JELONEK, *Mesjanizm*, 123); „Badania nad apokryfami są bardzo zapóźnione” (M. STAROWIEYSKI, «Wstęp», 53).

¹⁵⁸⁶ Por. S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 783-784; R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 52; A. МЕНЬ, *Библия и литература*, 34; M. STAROWIEYSKI, «Wstęp», 43-53; C.P. THIEDE, *Jezus*, 42.

¹⁵⁸⁷ „Bisognerà distinguere bene gli apocrifi che hanno dottrina cattolica <...> da quelli che sono completamente lontani dal pensiero della chiesa <...>” (B. BAGATTI, «La verginità», 281); „Some of the contents seem to be tinged with what were claimed to be heresies <...> others fit comfortably with 'orthodox' Christian teaching” (J.K. ELLIOTT, «Apocryphal New Testament», 40); por. B. BAGATTI, «La verginità», 284; S. DE FIORES, «Vergine», 1310; *Wniebowstąpienie Izajasza*, 149.

Najświętszej Maryi Panny w świątyni jerozolimskiej oraz o jej ślubowaniu trwałego dziewictwa, to dlaczego jest przez nich podważana na przykład historyczność tekstów sugerujących nieandrogyniczne poczęcie Maryi w łonie św. Anny: „<...> Joachim <...> nie pokazał się swej żonie, lecz udał się na pustynię. <...> I oto Anioł Pański stanął i rzekł: <...> Anno <...> Poczniesz i porodysz <...> Anioł <...> zstąpił do Joachima i powiedział: <...> żona twoja Anna poczęła w swoim łonie <...>”¹⁵⁸⁸, bądź wzmiankujących o manualnym testowaniu prawdziwości nienaruszonego państwo Matki Jezusa przez jedną z położnych: „<...> Maryja <...> ułożyła się odpowiednio, i włożyła Salome palec w jej przyrodzenie”¹⁵⁸⁹? Przykłady takiej lektury selektywnej apokryfów można byłoby mnożyć w nieskończoność¹⁵⁹⁰. Z kolei, mając na uwadze ten drugi wymóg, trzeba zaznaczyć, iż każda rzetelna egzegeza literatury apokryficznej powinna najpierw skonfrontować jej dane z tekstami Pisma Świętego, i jedynie dopiero potem wnioskować o charakterze tej pierwszej¹⁵⁹¹. Według tej zasady, która jest jednym z najważniejszych kluczy hermeneutycznych apokryfów¹⁵⁹², jedność i ciągłość utworu apokryficznego z Biblią stanowi dowód jego autentyczności, natomiast sprzeczność wskazuje na jego legendarny, żeby nie powiedzieć za św. Hieronimem na jego „bredzący” charakter¹⁵⁹³. Oto ilustracja. Piśmiennictwo apokryficzne ukazuje św. Józefa jako starca: „I sprzeciwił się Józef, i rzekł: <...> jestem starcem <...>”¹⁵⁹⁴, co naszym zdaniem zupełnie się nie zgadza z informacją zapisaną o nim w ustępie Mt 1,19, albowiem w owych czasach mężczyzna *sprawiedliwy*, czyli ten który utożsamiał się z całym dziedzictwem Starego Testamentu¹⁵⁹⁵, miał obowiązek zawarcia związku małżeńskiego stosunkowo wcześnie (Ps 127,3-4), choć za jego złamanie nie były przewidziane żadne kary, jak to było przykładowo w starożytnych Atenach lub Sparcie¹⁵⁹⁶. Zdaniem „radykałów” miało to nastąpić do dwudziestego roku życia, natomiast według „liberałów” – po dwudziestce¹⁵⁹⁷. Nawet jeśli weźmiemy pod uwagę wskazówki Józefa Flawiusza bądź Filona Aleksandryjskiego, wydłużających okres matrymonialny mężczyzny

¹⁵⁸⁸ *Protoewangelia Jakuba*, 1,4 – 4,2; por. T. ILAN, *Jewish*, 98.

¹⁵⁸⁹ *Protoewangelia Jakuba*, 20,1; por. A. JANKOWSKI, *Bliżej Bogarodzicy*, 42; *Protoewangelia Jakuba*, 20,1-3.

¹⁵⁹⁰ „Nikt wychowany w Kościele nie przyjmie zdania, że Dziewica urodziła się w siódmym miesiącu. <...> uważam to za wymysł heretyka. Jest to przeciwne Kościołowi, obce prawowiernej nauce” (TARAJUSZ, *Homilia*, 34-35).

¹⁵⁹¹ Por. J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 148-149; E. LE CAMUS, *The Life*, 157; J. PATSCH, *Our Lady*, 27-29; L. SCHEFCZYK, *Maryja*, 126.

¹⁵⁹² O innej zasadach hermeneutycznych zob. np. MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 187.

¹⁵⁹³ „le stupidaggini degli apocrifi <...>” (GIROLAMO, *Sulla perpetua verginità*, 261); por. M. STAROWIEYSKI, «*Protoewangelia Jakuba (ProtEwJk)*», 275-276; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 965.

¹⁵⁹⁴ *Protoewangelia Jakuba*, 9,2; por. *Ewangelia Pseudo-Mateusza*, 8,2; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 194-195.

¹⁵⁹⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 46.

¹⁵⁹⁶ Por. M. ANIDOLFI, «La donna», 380.

¹⁵⁹⁷ Por. M. ANIDOLFI, «La donna», 379; R. BARTNICKI, *Będą dwoje jednym ciałem*, 14; S. HAREZGA, «Małżeństwo», 12; Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 544; S. LÉGASSE, *Paul apôtre*, 46; D. LIFSCHITZ, *Mężczyzna*, 104; J. MURPHY-O’CONNOR, *Gesù e Paolo*, 52.94; ID., *Paolo*, 29; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 208-209; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 49.

odpowiednio do 30 i / lub 40 lat¹⁵⁹⁸, to i tak ów wiek chrystusowo-balakowski niewiele miałby wspólnego z wiekiem matuzalemowym apokryficznego Józefa-dziadka¹⁵⁹⁹, którego starość była raczej fikcją literacką gwarantującą nienaruszalność dziewictwa Maryi¹⁶⁰⁰. Sędziwy wiek św. Józefa jest także nie do pogodzenia z wersetami Mt 13,55; Łk 3,23; 4,22 przypisującymi właśnie jemu spłodzenie Jezusa: „*Syn Maryi jest także synem Józefa <...>*”¹⁶⁰¹. Poza tym, starość św. Józefa byłaby poważną przeszkodą w spełnieniu jego funkcji opiekuna św. Rodziny: „Pełna wartość człowieka, z punktu widzenia jego przydatności do pracy, obejmuje wiek od dwudziestu do sześćdziesięciu lat”¹⁶⁰². Innymi słowy, wszystko wskazuje na to, iż istnieje zasadnicza różnica wiekowa między apokryficznym a nowotestamentalnym św. Józefem. Pierwszeństwo należałoby oczywiście oddać, choć fragmentarycznemu, ale jednakże źródłu natchnionemu¹⁶⁰³. To uświadamiają nam niektórzy przedstawiciele hipotezy, szczególnie józefolodzy, broniący dziewictwa oblubieńca Najświętszej Maryi Panny¹⁶⁰⁴. Ich zdaniem św. Józef w momencie poślubienia Maryi był mężczyzną w wieku około 33 lat¹⁶⁰⁵. Wszakże w owej kwestii jest trudno o wspólny mianownik: 60, 89, 90 etc.¹⁶⁰⁶.

4.3.2.2. *Argument wywiedziony z dziewictwa westalek.* Przejdźmy teraz do następnego zagadnienia, a mianowicie do dowodu bazującego na istnieniu instytucji rzymskich westalek. Otóż jeśli o westalki chodzi, to trzeba pamiętać, że ich dziewictwo, wprawdzie nie zawsze ślubowane, miało tylko czasowy charakter, czyli obligowało równie tyle, ile trwała ich służba na rzecz pomyślności ojczyzny, po upływie której mogły zawierać związki małżeńskie. Niezamężna ekswestalka stanowiła raczej wielką anomalię¹⁶⁰⁷. Surowo karano jedynie utratę

¹⁵⁹⁸ Por. S. LÉGASSE, *Paul apôtre*, 46.

¹⁵⁹⁹ „Dzisiaj człowiek w wieku trzydziestu lat jest postrzegany jako młody, u szczytu możliwości, lecz w I wieku n.e. zaliczano by go do osób dojrzałych, w średnim wieku, wręcz chylących się ku starości” (G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 195); por. G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 195.

¹⁶⁰⁰ „E già nel sec. II il 'Protoevangelo di Giacomo' tentava di conciliare sul piano storico questa verginità permanente di Maria con i 'fratelli di Gesù' <...>” (A. MÜLLER, *Discorso*, 88); „utile espediente per dimostrare ai semplici in maniera chiara la perpetua verginità della Madre di Dio” (G. STANO, «Giuseppe», 795); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 364-366; R.E. BROWN, *The Birth*, 304; EPIPHANIUS VON SALAMIS, *Gegen die Antidikomarianiten*, 239; R. KUMMER, *Oto Matka twoja*, 56; D. LONGENECKER – D. GUSTAFSON, *Mary*, 64; G. STANO, «Giuseppe», 795-796; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 579; C.P. THIEDE, *Jezus*, 42-43.

¹⁶⁰¹ JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 14; por. JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 12-19.25.32-33.39; E. LE CAMUS, *The Life*, 158; G.G. TROMBELLI, *Vita*, 34.

¹⁶⁰² M. FILIPIAK, *Problematyka*, 103; por. M. FILIPIAK, *Problematyka*, 102-104.

¹⁶⁰³ „<...> Ewangelia jest w opowieści swej o Marji tak cicha i powściągliwa, jak ciche było życie Matki Bożej <...>” (H. STATKOWSKA, «Z rozważań», 10); por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 30; J. ŁACH, «Jezus», 243.

¹⁶⁰⁴ „visas gyvenimas skaistus ir tyras kaip baltoji laukų lelija. <...> Skaistybės vainiko puošiamas jis sėdi dangaus soste greta Marijos” (K. V. P., «Pamokslas», 74-75); „Młodzieństwo i dziewictwo swoje i czystość cielesną, od młodości aż do śmierci swej zachował” (P. SKARGA, *Żywoty*, I, 489); por. L. GAMBERO, *Maria*, 233-234; K. V. P., «Pamokslas», 76-77; P. SKARGA, *Żywoty*, I, 489-490.

¹⁶⁰⁵ „S. Juzupas turieje tuokart tris deszintis trejus metus amžiaus <...>” (M. VALANČIUS, *Giwenimas*, 192).

¹⁶⁰⁶ Por. K. DESCHNER, *I znowu zapiał kur*, I, 470; MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 196; G. STANO, «Giuseppe», 795-796; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 579..

¹⁶⁰⁷ Por. P. BROWN, *The Body & Society*, 9; B. PAWLACZYK, *Matka*, 129.

dziewictwa w czasie trwania rekrutacji (było przewidziane pogrzebanie żywcem)¹⁶⁰⁸. Choć westalki odgrywały wielką rolę w życiu społecznym, nie były jednak postrzegane jako wzorzec doskonałości¹⁶⁰⁹, być może właśnie ze względu na obligatoryjny charakter ich panieństwa, poboru dziewcząt dokonywał wszak najwyższy kapłan¹⁶¹⁰.

4.2.2.3. *Argument wywiedziony z enkratycznych poglądów pitagorejczyków i stoików.* W odniesieniu zaś do aseksualnych zapatrywań powyżej wymienionych szkół filozoficznych trzeba zaznaczyć, iż poglądy ich przedstawicieli znajdowały się prawdopodobnie pod wielkim wpływem orfizmu – jednego z nurtów religijnych starożytnej Grecji. A ten z kolei cechował się dualistycznym światopoglądem tj. utrzymywał, iż świat jest podzielony na dwie sprzeczne zasady: *bezkres* i *granice*. Przejawem tej opozycji jest na przykład światło i ciemność, dobro i zło, lecz także męskość i kobiecość. Dlatego też każdy mężczyzna dążący ku doskonałości musiał unikać niewiasty bądź tego wszystkiego, co z nią było związane, w szczególności stosunków płciowych¹⁶¹¹. Ale co to ma wspólnego z Maryją z Nazaretu, która będąc przedstawicielką oficjalnego judaizmu palestyńskiego czasów drugiej świątyni jerozolimskiej postrzegała każde stworzenie boskie jako bardzo dobre (Rdz 1,31)? Poza tym warto pamiętać, że omawiane szkoły filozoficzne nie miały jednolitych poglądów w tym obszarze. Przykładowo rzymski stoik Epiktet (ok 50-130) zalecał swoim uczniom jedynie czystość przedmażeńską¹⁶¹². Ponadto w czasach starożytnej Grecji, nie mówiąc już szerzej na temat naturalnego ujęcia spółkowania płciowego (seks oczywisty jak jedzenie)¹⁶¹³, występowały także i takie ruchy religijne, które nadawały współżyciu płciowemu znaczenie sakralne bądź utożsamiały je z doskonałością religijną (tak np. tzw. *władcy Sabatu*)¹⁶¹⁴.

4.3.2.4. *Argument wywiedziony z wstrzemięźliwości płciowej Mojżesza.* Odnośnie argumentacji wywiedzionej z abstynencji seksualnej Mojżesza powinno się mieć na uwadze to, że według

---

¹⁶⁰⁸ „eas virginitatem no vovisse <...> elapsu tempore, nuptias contrahere poterant” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 410); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 232; R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 281.284-285; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 410; J. PELIKAN, *Mary*, 114-115; V. SEDLMAYR, *Theologia mariana*, 36.

¹⁶⁰⁹ Por. P. BROWN, *The Body & Society*, 8.

¹⁶¹⁰ Por. P. BROWN, *The Body & Society*, 9; S. DE FIORES, *Maria*, 1784.

¹⁶¹¹ Por. P.T. CAMELOT, «Virginitas», 544.547; R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 284-285; Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 121-122. Znane były także wśród Greków i inne motywacje wstrzemięźliwości seksualnej. Przykładowo zwolennicy *motywacji sportowej* zalecali wstrzemięźliwość w celu osiągnięcia dobrych wyników sportowych, a adherenci *motywacji zdrowotnej* twierdzili, że seks szkodzi zdrowiu ludzkiemu; por. R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 285-286.

¹⁶¹² Por. R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 285.

¹⁶¹³ Por. J. BESALA, *Miłość i strach*, II, 17.

¹⁶¹⁴ Por. Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 123.

interpretacji rabinistycznej¹⁶¹⁵, sięgającej przelomu I-II w. oraz nawiązującej do ustępów Wj 3,1-22; Pwt 5,30-31, choć nie całkiem zgodnej z wersem Lb 12,1¹⁶¹⁶, posiadała ona wyłącznie postepifanijny charakter¹⁶¹⁷. Dane objaśnienie zdaje się potwierdzać również judaistyczny komentarz do fragmentu Lb 11,26-29, którego zdaniem Sefora, żona Mojżesza, usłyszawszy o zstąpieniu ducha Pańskiego na Eldada i Medada, złożyła wyrazy współczucia ich żonom, wiedziała bowiem, iż ów dar uniesienia prorockiego jest zapowiedzią przyszłej separacji łoża małżeńskiego¹⁶¹⁸. Warty uwagi jest również fragment pochodzący z *Sefer ha-Zohar*, jednego z najważniejszych dzieł kabalistyki żydowskiej¹⁶¹⁹, gdzie się mówi o tym, iż podglebiem celibatu Mojżesza było nie tylko boskie powołanie Wj 3,1-22, lecz także spełniony obowiązek wobec nakazu Bożego Rdz 1,28: „Mojżesz już zrodził synów i spełnił swój obowiązek wobec świata. Teraz chęć, aby wybrał jako żonę moją obecność, *Szekinę* <...>”¹⁶²⁰. Innymi słowy, przytaczany argument jest dobrym dowodem, lecz tylko na uzasadnienie dziewictwa *post partum Mariae*: „Zwiastowanie jest dla Maryi krzewem gorejącym <...>”¹⁶²¹.

4.3.2.5. *Argument wywiedziony z celibatu rabiego Szymona Ben Azzai*. Na temat celibatu rabiego Szymona Ben Azzai musi być powiedziane poniższe. Rzeczywiście według świadectwa *Talmudu Babilońskiego* Ben Azzai prowadził kawalerski tryb życia. Główną przyczyną tego było jego zamiłowanie do Tory: „rabbi Ben Azaj, uczeń sławnego Akiby, zasłużył na pochwałę, gdyż wybrał celibat ze względu na miłość do Tory (Jabamot 63b; 8,4)”¹⁶²². Niemniej jednak w literaturze judaistycznej występują również i takie teksty, z których dowiadujemy się o tym, iż Azzai był osobą rozwiedzioną (tak *b. Sota*, 4b) lub podtrzymującą stosunki z córką wybitnego rabina Akiby (ok. 50-135) (tak *b. Ket.*, 63a)¹⁶²³. Są to niezbite fakty czy jedynie próby przyćmienia charyzmatycznego wyczynu rabiego¹⁶²⁴? Bądź co bądź celibat Szymona Ben Azzai, zresztą nieraz poddawany ostrej krytyce z racji jego rozbieżności z boskim nakazem płodności (Rdz 1,28) oraz podobieństwa do wstrzemięźliwości seksualnej

¹⁶¹⁵ Ów wątek znany jest także Filonowi Aleksandryjskiemu (*De vita Mosis II*); por. J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 125; S. JANKOWSKI, «Życie», 39.

¹⁶¹⁶ Por. O. BATTAGLIA, *La Madre*, 70.

¹⁶¹⁷ Por. J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 125; J.F. CRAGHAN, «The Gospel», 60; S. JANKOWSKI, «Życie», 39; A. SERRA, «Vergine», 1295.1324; A. STEINER, «Warum?», 10-11.

¹⁶¹⁸ Por. M. THURIAN, *Maryja*, 45. Wątek wstrzemięźliwości seksualnej Mojżesza występuje także w literaturze chrześcijańskiej, np. w pismach (*Persae Demonstrationes*) św. Afraata (ok. 270-345) – najwcześniejszego przedstawiciela ojców Kościoła syryjskiego; por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 121-122; A. GILA, «Antiche omelie», 358-359; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 299; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 31; C.J. JELLOUSCHEK, «Mariä», 109; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 29.

¹⁶¹⁹ Por. REDAKCJA, «Zohar», 924.

¹⁶²⁰ Cytat za S. JANKOWSKI, «Życie», 40; por. S. JANKOWSKI, «Życie», 39-40.

¹⁶²¹ M. THURIAN, *Maryja*, 44; por. M. THURIAN, *Maryja*, 45.

¹⁶²² Por. M. ANIDOLFI, «La donna», 380; S. JANKOWSKI, «Życie», 40-41; A. SERRA, «Maryja», 38; ID., «Vergine», 1294-1295; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 49.

¹⁶²³ Por. M. ANIDOLFI, «La donna», 380.

¹⁶²⁴ Por. M. ANIDOLFI, «La donna», 380.

praktykowanej w kultach pogańskich bogiń Izydy i Cybele¹⁶²⁵, był (i jest) wielkim wyjątkiem na polu prorodzinnych zapatrywań judaizmu¹⁶²⁶. Przypadek Ben Azzai jest raczej kolejną wspaniałą ilustracją tego, iż celibatariusze nie zakładali rodziny.

4.3.2.6. *Argument wywiedziony z instytucji stałego narzeczeństwa żydowskiego.* Krytyki nie wytrzymuje również argument wywodzony z drugiego wersu piątego rozdziału traktatu *Ketobot*, jakoby dowodzącego istnienie w judaizmie ery przedchrześcijańskiej fenomenu *matrimonia Jesephina*. Na podstawie danego tekstu nie da się tego dowieść. Chodzi tu przecież jedynie o kwestie związane z utrzymaniem niewiasty na skutek *nietradycyjnego* zakończenia pierwszego etapu małżeństwa żydowskiego¹⁶²⁷.

4.3.2.7. *Argument wywiedziony z wstrzeźliwości seksualnej esseńczyków, terapeutów i qumrańczyków.* Zajmijmy się teraz problematyką uzasadnienia wyprowadzanego z prodziejwicznych poglądów esseńczyków, terapeutów i qumrańczyków. Są to bardzo obszerne, lecz i stosunkowo dobrze opracowane tematy¹⁶²⁸. Przejdziemy więc od razu do sedna sprawy. Po pierwsze, zazwyczaj się mówi, że istniały dwie kategorie esseńczyków: bezzennych¹⁶²⁹ i

¹⁶²⁵ „<...> R. Eleazar <...> gli rimproverava <...> 'Ben Azzai ha la bellezza dell'insegnante, ma non quella del praticante' <...>” (M. ANIDOLFI, «La donna», 380); por. S. BEN-CHORIN, «Judaizm», 397; R. FABRIS, *Paolo*, 61.

¹⁶²⁶ „The sages who wrote and compiled the Talmud were invariably married men” (G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 160); „W judaizmie rabinistycznym człowiek bezzenny bywał traktowany na równi z takim, który rozlewa krew” (J. GNILKA, *Jeżus z Nazaretu*, 233); „In orthodoxen Kreisen sieht man es ungern, wenn Männer und Frauen unverheiratet bleiben” (S. LANDMANN (red.), *Jüdische Witz*, 65); „Il numero di ebrei che non si sono sposati si può contare sulle dita di una mano” (J. MURPHY-O'CONNOR, *Paolo*, 295); por. H.M. DÖPP, «Małżeństwo», 526; S. JANKOWSKI, «Życie», 38; S. LANDMANN (red.), *Jüdische Witz*, 65-66; R. LAURENTIN, *I Vangeli*, 556; S. LÉGASSE, *Paul apôtre*, 46; J. MURPHY-O'CONNOR, *Paolo*, 29; A. SERRA, «Vergine», 1294; H.L. STRACK – P. BILLERBECK, *Kommentar*, II, 373-373; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 208; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 49.

¹⁶²⁷ „They allow a virgin twelve months from [the time] the husband proposed [marriage] to her, to provide herself [with an outfit]. And even as they allow the woman [twelve months time], they also allow [it] to the man to provide himself [with an outfit]. A widow is allowed thirty days. Should the appointed time come, and they are not married, she is [to be] maintained out of his [property], and [if he is a priest] she may eat heave. R. Tarphon saith, 'They may give her all [her maintenance in] heave,' but R. Akivah saith, 'They are to give her half [her maintenance in] Choolin, and half in heave'” (*Eighteen Treatises*, D.A. SOLA – M.J. RAPHAEL (red.), 253); por. H.L. STRACK – P. BILLERBECK, *Kommentar*, II, 397-398.

¹⁶²⁸ Zob. np. listy opracowań zamieszczone w: J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 125; T.S. BEALL, «Essenes», 268-269; J. BERGMANN, «Essäer», 529; A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Esseni», 146; E. SZEWC, «Esseńczycy», 1134; A. VAN DEN BORN, «Essener», 440.

¹⁶²⁹ „Pliny states that the Essenes renounced love entirely and were without women (*Natural History* 5.15.73). Philo likewise states that 'no Essene takes a wife' (*Hypothetica* 11.14-17)” (T.S. BEALL, «Essenes», 264); „Они не имеют <...> жен <...>” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 754); por. R. APPLE, «Marriage. The Concept», 1027; J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 122-123; T.S. BEALL, «Essenes», 264; J. BERGMANN, «Essäer», 529; O. BETZ, «The Essenes», 449; J. CANTINAT, «Le propos», 25-29; A. EIDINTAS – D. EIDINTAS, *Žydai*, 49; И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 754; ID., *Иудейская война*, 957; A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Esseni», 142; T. JELONEK, *Wprowadzenie*, 109; H. LANGKAMMER, *Słownik biblijny*, 54; J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 317-318; S.F. MICHALSKI, (red.), *Encyklopedia powszechna*, 444; F. NOWAKOWSKI, «Esseńczycy», 427; M. NOWODWORSKI, «Esseńczycy», 72-74; C. PLINIUS SECUNDUS, *The Fifth Book*, XVII; D. ROPS, *Od Abrahama*, 322; A. STEINER, «Warum?», 1-2; E.F. SUTCLIFFE, «Esseni», 136; E. SZEWC, «Esseńczycy», 1133-1134; E. SZYMANEK, «Środowisko Nowego Testamentu», 26; A. TAUER, «Esseńczycy», 54; A. VAN DEN BORN, «Essener», 439.

żonatych¹⁶³⁰. Stanowi to jednak pewnego rodzaju uproszczenie, jako że ci pierwsi, choć i nisko cenili małżeństwo¹⁶³¹, wszakże nie odrzucali je *in se*¹⁶³². O jaką tolerancję im chodziło – teoretyczną czy praktyczną – tego nie wiemy¹⁶³³. A jedna niewiadoma, jak już przy innej sposobności zaznaczaliśmy, nie może niczego dowieść, ani niczemu zaprzeczyć. Po drugie, rzeczywiście w pismach Filona Aleksandryjskiego terapeutów egipskich są ukazywani jako ludzie zachowujący celibat; zarówno gałąź męska, jak i żeńska, jednakże mieszkająca oddzielnie od mężczyzn¹⁶³⁴. Ale czyż owa wspólnota nie dowodzi raz jeszcze, iż żydowscy celibatariusze z czasów drugiej świątyni jerozolimskiej, jeśli oczywiście byli wyznawcami judaizmu (wszak Euzebiusz z Cezarei widzi w nich przedstawicieli dawnego chrześcijaństwa¹⁶³⁵) nie zawierali związków małżeńskich. Po trzecie, jeśli zaś chodzi o kwestię bezżeństwa qumrańczyków, to warto byłoby mieć na uwadze, iż dane twierdzenie opiera się zasadniczo na dwóch przesłankach: 1) na braku odniesień do kobiet w tekstach regulujących życie wspólnoty¹⁶³⁶ oraz 2) na ich utożsamianiu z bezżennymi esseńczykami Flawiusza¹⁶³⁷. Owszem *Reguła Zrzeszenia* (1QS), kwintesencja ideologii qumrańskiej¹⁶³⁸, posiada andryczny charakter: „[Oto reguła dla całego zrzeszenia mę]żów <...>”¹⁶³⁹. Jednakże w pozostałych tekstach wspólnoty, a nawet we fragmentach *Reguły całego Zgromadzenia* (1QSa), która stanowi prawdopodobnie pewnego rodzaju aneks do *Reguły Zrzeszenia*¹⁶⁴⁰, wzmiankowane są także i niewiasty: „Lecz niechaj nie zbliża się do kobiety jak mężczyzna, aby ją poznał, jeśli odpowiednio do swoich ukończonych

¹⁶³⁰ „Существует еще другая ветвь ессеев <...> они женятся <...>” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 957); por. J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 123; T.S. BEALL, «Essenes», 264; И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 957; A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Esseni», 142; J. MAIER, *Міędzy Starym a Nowym Testamentem*, 318; F. NOWAKOWSKI, «Esseńczycy», 427; M. NOWODWORSKI, «Esseńczycy», 74; E.F. SUTCLIFFE, «Esseni», 136; E. SZEWC, «Esseńczycy», 1134; A. TAUER, «Esseńczycy», 54; A. VAN DEN BORN, «Essener», 439.

¹⁶³¹ „Супружество они презирают <...>” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 953).

¹⁶³² „Этим, впрочем, они отнюдь не хотят положить конец браку <...>” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 953); por. И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 953; S. JANKOWSKI, «Жыціе», 41-42; J. PATSCH, *Our Lady*, 39-40; A. STEINER, «Warum?», 1-28.

¹⁶³³ Por. H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 97.

¹⁶³⁴ Por. O. BETZ, «The Essenes», 468-470; EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 73-74; M. NOWODWORSKI, «Esseńczycy», 73.

¹⁶³⁵ „<...> Filon <...> daje <...> bardzo szczegółowy opis życia naszych ascetów <...>” (EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 70); por. EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 69-75.

¹⁶³⁶ „the Rule of the Community <...> appear to reflect the discipline of an all-male 'monastic' order <...> Women and children are nowhere mentioned in 1QRule of the Community” (J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 123); „Dans le *Manuel de discipline* <...> il n'y est pas non plus fait mention de femmes ou d'enfants. Ce manuel <...> ne s'occupe que des hommes. Il les suppose vivant en étroite communauté, ce qui semble difficilement compatible avec une vie de famille” (J. CANTINAT, «Le propos», 29); por. J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 123; T.S. BEALL, «Essenes», 265; J. CANTINAT, «Le propos», 29-31; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 82; A. SERRA, «Vergine», 1297.

¹⁶³⁷ „The idea that celibacy was also found among the Qumran Covenanters emerged as an outgrowth of the widely held hypothesis that they were to be identified with the Essenes” (J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 123); por. A. STEINER, «Warum?», 3-4.

¹⁶³⁸ „Dokument ten <...> wprowadza czytelnika w obręb zagadnień społeczności <...>” (W. TYLOCH (red.), *Rękopisy*, 79); por. A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Esseni», 142; W. TYLOCH (red.), *Rękopisy*, 79-83.

¹⁶³⁹ *Reguła Zrzeszenia*, I,1.

¹⁶⁴⁰ Por. W. TYLOCH (red.), *Rękopisy*, 117.

dwudziestu lat nie nauczył się poznania [dobra] i zła”¹⁶⁴¹; „'Caw' jest kaznodzieją, o którym powiedziano: 'zwodniczo przepowiadać będą' – zostali usidlani przez dwa sidła: przez rozpustę, biorąc dwie żony w ciągu ich życia, chociaż zasadą stworzenia jest: 'mężczyzną i niewiastą stworzył ich' i wchodzący do arki 'parami weszli do arki', a o księciu zostało napisane: 'nie pomnoży sobie żon swoich’”¹⁶⁴²; „Oni również zbeczczyli świątynię, gdy nie rozłączali się według Prawa, ale sypiali z (niewiastą) oglądającą krew swojego upływu. Żenili się każdy z córką brata swego i córką siostry swojej”¹⁶⁴³; „Żaden młody chłopiec ani kobieta niechaj nie wchodzi do obozu, od ich wyruszenia na wojnę z Jerozolimy aż do ich powrotu”¹⁶⁴⁴. Toteż w świetle powyższego wartałoby raczej mówić o wysokich standardach matrymonialnych (oryginalne warunki do zawarcia małżeństwa, unikanie rozpusty i wielożeństwa, monogamia, zakaz związków kazirodczych) bądź o czasowej wstrzemięźliwości seksualnej (np. na czas wojny i miesiączki), niż o stałej bezżenności członków wspólnoty zamieszkującej niegdyś okolice Hirbet Qumr'an¹⁶⁴⁵. Nie ma także żadnych solidnych podstaw założenie utrzymujące, iż Maryja i Józef należeli do danej wspólnoty. Qumrańczycy przecież stanowili pewną formę opozycji wobec – ich zdaniem – skalanego kultu świątynnego¹⁶⁴⁶. Czego nie da się powiedzieć o ziemskich Rodzicach Syna Bożego, których autor trzeciej ewangelii kanonicznej, zgodnie zresztą ze swoją koncepcją teologiczną, ukazuje jako pobożnych Izraelitów regularnie udających się do świątyni jerozolimskiej (Łk 2,22-50)¹⁶⁴⁷. Na temat zaś utożsamiania qumrańczyków z esseńczykami znanymi z niehebrajskich źródeł starożytnych trzeba powiedzieć, iż owa kwestia nie jest do końca jasna. Zdania uczonych są podzielone. Jedni identyfikują (E. Sukenik, R. de Vaux)¹⁶⁴⁸, drudzy nie (Y. Magen, Y. Peleg, S. Zeitlin)¹⁶⁴⁹, z kolej trzeci (J. T. Milik) dopatrując

¹⁶⁴¹ *Regula całego Zgromadzenia*, 121; por. R. APPLE, «Marriage. The Concept», 1027; J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 123; T.S. BEALL, «Essenes», 265.

¹⁶⁴² *Dokument Damasceński*, IV,20 – V,2; por. J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 123.

¹⁶⁴³ *Dokument Damasceński*, V,7-8; por. J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 123; W. TYLOCH (red.), *Rękopisy*, 200.

¹⁶⁴⁴ *Regula Wojny*, VII,3-4; por. A. SERRA, «Vergine», 1297; W. TYLOCH (red.), *Rękopisy*, 244.

¹⁶⁴⁵ „The Covenanters of Qumran did not appear to have been strictly celibate as once was thought. It is clear that some members married and had children (*Zadokite Document*, 20:7–8; 13:20; *Damascus Document*, 4:7)” (R. APPLE, «Marriage. The Concept», 1027); „Qumran writings reflect a markedly idealistic view of marriage <...> there is no evidence that celibacy was ever made into a general norm at Qumran” (J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 124-125); por. J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 124-125; T.S. BEALL, «Essenes», 265-266; R.E. BROWN, *The Birth*, 305; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 57; A. SERRA, «Vergine», 1297; A. STEINER, «Warum?», 9-10.24-27; W. TYLOCH (red.), *Rękopisy*, 121.

¹⁶⁴⁶ „Der Kult im Tempel schien ihnen überholt” (U. WOLFF, *Der Mann*, 63); por. T. JELONEK, *Wprowadzenie*, 107.109; A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Esseni», 140; J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 319; D. ROPS, *Od Abrahama*, 322-323; A. STÖGER, *Das Evangelium*, 71; W. WINK, «Jan Chrzyciel», 250; G. WITASZEK, «Jerozolima», 55; U. WOLFF, *Der Mann*, 63.

¹⁶⁴⁷ Por. A. SCHLATTER, *Das Evangelium*, 149-152.

¹⁶⁴⁸ „L'identificatione della comunità giudaica dalla quale proviene la letteratura qumranica con gli antichi esseni è oggi un dato ampiamente accettato <...>” (J.A. FITZMYER, *Luca Teologo*, 77); „Oggi vi è un consenso assai diffuso tra gli studiosi circa l'appartenenza dei qumraniani alla corrente essenica” (A. SERRA, «Vergine», 1297); por. J.M. BAUMGARTEN, «Celibacy», 123; T.S. BEALL, «Essenes», 266-267; O. BETZ, «The Essenes», 444; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 236; O. DA SPINETOLI, *Maria nella Bibbia*, 81; J. DUQUESNE, *Maria*, 33; A. EIDINTAS – D. EIDINTAS, *Żydai*, 46-50; J. GNILKA, *Jesus z Nazaretu*, 231; A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Esseni», 139-142; T. JELONEK, *Wprowadzenie*,

się przynajmniej pewnych związków¹⁶⁵⁰. Dla nas jednak owo zagadnienie nie posiada kluczowego znaczenia, albowiem, jak to już wyżej zaznaczyliśmy, pytanie o stan kawalerski esseńczyków pozostaje otwarte. Poza tym, jak mogli członkowie danej wspólnoty nie brać pod uwagę nakazu Pańskiego zapisanego w ustępie Rdz 1,28, skoro zgodnie z wymogami swej reguły przyrzekali „W niczym nie przekraczać żadnego ze słów Bożych <...>”¹⁶⁵¹ oraz „<...> Nie zbaczać ani na prawo, ani na lewo od nakazów Jego prawdy”¹⁶⁵²!?

4.4. Sekcja argumentów spekulatywnych

4.4.1. *Argument charytologiczny*. Początkowe rozumowanie sympatyków argumentu charytologicznego jest jak najbardziej prawidłowe. Rzeczywiście grecki wyraz κεχαριτωμένη (participium perfectum passivum od kauzatywnego czasownika χαριτόω – *obdarzam* lub *napelniam łaską*)¹⁶⁵³, może oznaczać człowieka obdarowanego stałą nadprzyrodzoną łaską (*aeternum praesens*)¹⁶⁵⁴. Nie dziwi więc fakt, iż ów termin, który zaczynając od czasów Orygenes¹⁶⁵⁵ stał się przedmiotem żarliwych dyskusji egzegetów i teologów (np. problematyka przekładu i treści)¹⁶⁵⁶, jest postrzegany jako klucz hermeneutyczny otwierający drzwi do zgłębienia prawdy o życiu wewnętrznym Maryi z Nazaretu – pierwszej uczennicy Ducha

---

108-109; J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 319; E.H. MALY, «Virginité», 43; F. SPADAFORA, «Esseni», 618; A. STEINER, «Warum?», 3-5.

¹⁶⁴⁹ „La descrizione degli Esseni di G. Flavio e di Filone non coincide esattamente con la comunità dei manoscritti di Qumrān <...>” (A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Esseni», 141); por. P. BROWN, *The Body & Society*, 37; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 236; A. EIDINTAS – D. EIDINTAS, *Żydai*, 49-51; A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Esseni», 145; E.H. MALY, «Virginité», 42.

¹⁶⁵⁰ Por. T.S. BEALL, «Essenes», 266-267; P. BROWN, *The Body & Society*, 37; A. FEUILLET, «La Vierge», 30; A. GONZÁLEZ LAMADRID, «Esseni», 145; H. LANGKAMMER, *Słownik biblijny*, 54; J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 319-320; G. MOLIN, «Die Frage», 79.

¹⁶⁵¹ *Reguła Zrzeszenia*, I,14.

¹⁶⁵² *Reguła Zrzeszenia*, I,15; por. O. BETZ, «The Essenes», 455-457; A. STEINER, «Warum?», 4-11.

¹⁶⁵³ Por. R.E. BROWN, *La nascita*, 384; G. COLZANI, *Maria*, 54; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 62; ID., *Maryja*, 52; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 166; K. KOWALIK, *Wejrzał na nicność*, 60; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; J. RATZINGER, «Ty'», 142; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 81.

¹⁶⁵⁴ Por. P. BORTKIEWICZ, «Zwiastowanie», 113-114; J. CANTINAT, *La Madonna*, 55; F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 27; G. COLZANI, *Maria*, 54-55; J.F. CRAGHAN, «The Gospel», 53; I. DE LA POTTERIE, «L’annuncio», 62-64; B. FORTE, *Maryja, ikona tajemnicy*, 72; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 166-167; A.L. KRUPA, «Reportata Lublinensia», 132-133; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 39-40; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; J. RATZINGER, «Ty'», 142; SOFRONIUSZ, *Mowa*, 127; U. TERRINONI, *Słowo*, 203-205; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 81.

¹⁶⁵⁵ „<...> Aleksandryjczyk był <...> jedynym przedniejskim egzegetą, który zajmował się znaczeniem słowa κεχαριτωμένη <...>” (E. GIANNARELLI, «Maryja», 49).

¹⁶⁵⁶ „Tutta la mole di letteratura consacrata a questa formula basterebbe a dimostrare che la sua chiarezza non è all’altezza della sua qualità letteraria” (J. DUPONT, «L’annuncio», 330); por. K. BARTH, *Die kirchliche Dogmatik*, I, 153; G. DANIELI, «L’annunciazione», 314; I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 51-54; J. DUQUESNE, *Maria*, 36; L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 294; S. HAREZGA, «Małżeństwo», 14; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Mater*, 15-18; A. KLAWEK, «Ave Maria», 31; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 39-40; J. ŁACH, «Jezus», 246; J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 89; J. REILING – J.L. SWELLENGRABEL, *A Translator’s*, 51-52; B. RINALDI, *La Madonna*, 15; A.T. ROBERTSON – W.J. PERSCHBACHER, *The Gospel*, 29; M. ROSIK, «Nowy Testament», 23; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 81.

Świętego¹⁶⁵⁷ i największej mistyczki chrześcijańskiej¹⁶⁵⁸ – bądź, począwszy od Łukasza z Brügge (zm. 1619), jako synonim zastępujący jej imię¹⁶⁵⁹. To słowo przyczyniło się także do promulgacji dogmatu o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny. Dokonał tego papież Pius IX (1846-1878)¹⁶⁶⁰ bullą *Ineffabilis voti* ogłoszoną 8 grudnia 1854 roku¹⁶⁶¹. Niemniej jednak zwolennicy obecnego uzasadnienia nie biorą pod uwagę jednego bardzo ważnego szczegółu, a mianowicie tego, że łaska Boża, nawet postrzegana w kategoriach antycypacji przynależności do porządku Nowego Testamentu¹⁶⁶², dzięki której Maryja – mówiąc słowami kardynał Henriego de Lubaca SJ (1896-1991) – stała się *uprzywilejowanym przypadkiem*¹⁶⁶³, nie pozbawiła jej jednak wymiaru starotestamentalnego i nie uczyniła z niej pewnej odmiany herosa *à la* nadczłowiek rodem z filozofii Friedricha Wilhelma Nietzschego (1844-1900)¹⁶⁶⁴. Maryja została Maryją¹⁶⁶⁵. Nosila zwyczajne semickie imię (Łk 1,27)¹⁶⁶⁶, śpieszyła z pomocą potrzebującym (Łk 1,39-40.56; J 2,1-12), była wrażliwa na słowo Boże oraz jego zbawcze działanie w historii zbawienia (Łk 1,46-55; 2,19.51b; Dz 1,12-14; 2,1-4), chodziła co roku do Jerozolimy na święto Paschy (Łk 2,41), przestrzegała przepisów rytualnych (Łk 2,21-24.39), odczuwała lęk (Mt 2,13-15; Łk 1,30; 2,41-46), nie rozumiała wszystkiego (Łk 1,34; 2,33.50)¹⁶⁶⁷,

¹⁶⁵⁷ Por. J. PACH, *Maria*, 115; T. SIUDY, «Wiara», 71.

¹⁶⁵⁸ Por. M. CHMIELEWSKI, «Mistyka maryjna», 25.29.

¹⁶⁵⁹ „Zwiastun mówi wszak do Maryi: 'łaski pełna' – mówi zaś tak, jakby to było Jej właściwe imię” (JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Mater*, 16); por. F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 27; G. COLZANI, *Maria*, 54; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 63; J. DROZD, *Maryja Matka*, 44; H. GRAEF, *Mary*, 8; J.B. GREEN, «The Social Status», 467; A. KLAWEK, «Ave Maria», 31; M. KREIDLER-KOS, «Maria», 26; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 39-40; T. LOSKI, *Ewangelia*, 106-107; J. ŁACH, «Jezus», 246; G. MORANTE, «Catechesi», 552-553; E.G. MORI, «Annunciazione del Signore», 73; B. RINALDI, *La Madonna*, 15; M. ROSIK, «Nowy Testament», 24; T. SIUDY, «Maryja», 51; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 108; E. SZYMANEK, «Chrystus», 190; A. VALENTINI, «L'annuncio a Maria», 291; M. WALUŚ, «Maryja», 72.

¹⁶⁶⁰ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 464; R. FISCHER-WOLLPERT, *Leksykon papieży*, 180-184.

¹⁶⁶¹ Por. J. CANTINAT, *La Madonna*, 54; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 62.64; ID., *Maryja*, 53-54; J. DROZD, *Maryja Matka*, 43-44; A. KLAWEK, «Ave Maria», 31; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 39; H. LESÊTRE, «Marie», 781-782; G. MORANTE, «Catechesi», 552-553; E.G. MORI, «Annunciazione del Signore», 73; J. PATSCH, «Hat Maria?», 145; R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 233-235; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 81.

¹⁶⁶² „Od chwili swego Niepokalanego Poczęcia Maryja cieszyła się permanentnie wiedzą wlaną, zwłaszcza dotyczącą tajemnic zbawczych <...>” (M. CHMIELEWSKI, «Mistyka maryjna», 25); „Kościół <...> w Niepokalnym Poczęciu widzi zapowiedź zbawczej łaski paschalnej <...>” (JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Mater*, 5); „<...> Maria <...> è 'il primo cristiano' <...>” (J. PACH, *Maria*, 107); por. M. CHMIELEWSKI, «Mistyka maryjna», 25.29; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Mater*, 5; J. PACH, *Maria*, 107-108.

¹⁶⁶³ „wybranie Maryi jest całkowicie wyjątkowe i jedyne” (JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Mater*, 18); por. I. DE LA POTTERIE, *Maryja*, 53; E. GIANNARELLI, «Maryja», 45.57; JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 69-70.

¹⁶⁶⁴ „Łaska nie narusza i nie gwałci porządku natury, lecz ją dopełnia” (P. EVDOKIMOV, *Prawosławie*, 160); „Maryja jako dziecko, a potem jako dorosła dziewczyna nie wyróżniała się wśród swych rówieśniczek niczym szczególnym <...> Niepokalane Poczęcie nie pozbawiło Maryi żadnego z bogactw Jej kobiecej osobowości” (B. MARTELET, *Maryja z Nazaretu*, 36); „mimo że zaistniała na płaszczyźnie nadprzyrodzonej, to była zwyczajna i realna” (A. PRYBA, «Święta Rodzina», 71-72); por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 628-629; J. FŁOROWSKI, «Matka», 182; E. GIANNARELLI, «Maryja», 45; JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 16; H. LANGKAMMER, *Maryja*, 24.39; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 412; R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 97; J. PACH, *Maria*, 108.

¹⁶⁶⁵ Por. R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 97.

¹⁶⁶⁶ Por. A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 52-53.

¹⁶⁶⁷ Por. J. CASTELLANO CERVERA, «Maryja», 79; M. KREIDLER-KOS, «Maria», 26; A. SOBIERAJ, «Chaire kecharitomen», 84.

cierpiała (Łk 2,35.48)¹⁶⁶⁸ i, co najważniejsze, zawarła związek małżeński z człowiekiem sprawiedliwym (Mt 1,18-19), czyli z takim, który znał każdą kreskę Prawa Pańskiego (Mt 5,18) i nie pozwalał, aby nawet najmniejsza z nich upadła na ziemię (1Sm 3,19)¹⁶⁶⁹. W sposób szczególnie zaś sprawiedliwość starotestamentalna była uwrażliwiona na nakaz płodności (Rdz 1,28)¹⁶⁷⁰. Tym bardziej, że nie chodziło tu jedynie o małą kreskę Prawa Starego Testamentu, lecz o jedno z najważniejszych i najbardziej pożądanych boskich błogosławieństw¹⁶⁷¹. Jeżeli więc Maryja z takim człowiekiem związała swoje życie, to i sama powinna była mieć analogiczny, tzn. promażeński światopogląd. Poza tym, niepokalane poczęcie nie tylko ją chroniło przed grzechem pierworodnym (perspektywa negatywna), lecz i wzbogacało różnorodnymi darami (perspektywa pozytywna)¹⁶⁷². Jednym z nich zapewne był dar doskonałego wypełniania praw i nakazów Pańskich¹⁶⁷³. Maryja – mówiąc słowami abdykowanego papieża Benedykta XIV – była osobą kochającą z *rozmachem*¹⁶⁷⁴. Potwierdzeniem tego jest chociażby jej coroczne paschalne pielgrzymowanie do Jerozolimy (Łk 2,41). Nie obligowało ono przecież niewiast (Wj 23,14-17; 34,23)¹⁶⁷⁵. Czyżby instytucja małżeństwa miała być przez nią inaczej potraktowana? Określenie Maryi jako *κεχαριτωμένη* wcale nie upoważnia do wysunięcia takiego wniosku. Greckie *κεχαριτωμένη* nie jest bowiem odpowiednikiem hebrajskiego tetragrammatonu יהרה¹⁶⁷⁶.

4.4.2. *Argument chrystologiczny*. Znów rację mają zwolennicy niniejszego wnioskowania. Wcielenie Syna Bożego, jak to twierdzili już św. Augustyn i św. Tomasz z Akwinu¹⁶⁷⁷, mogło nastąpić wyłącznie w dziewiczym łonie Najświętszej Maryi Panny: „Nie ma zbawienia bez dziewictwa Maryi”¹⁶⁷⁸; „Małżeństwo mogło rodzić tylko ludzi. Tylko dziewictwo było godne urodzić Boga-Człowieka”¹⁶⁷⁹. Jest to jednak jedynie połowiczna racja. Owo łono wcale nie

¹⁶⁶⁸ Por. R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 96.

¹⁶⁶⁹ Por. B. RINALDI, *La Madonna*, 38.

¹⁶⁷⁰ „na czym polegała sprawiedliwość Józefa? Mając na uwadze środowisko Starego Testamentu należałoby w niej widzieć wierność wobec Bożego Prawa w sprawie świętości małżeństwa <...>” (S. HAREZGA, «Małżeństwo», 15-16).

¹⁶⁷¹ Por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 180.

¹⁶⁷² Por. J. BOLEWSKI, «Maryja», 77; *Katechizm Kościoła Katolickiego*, § 491; J. PACH, *Maria*, 105-106.

¹⁶⁷³ „poza Bogiem nie szukała żadnej przyjemności, co z kolei strzegło Ją przed najmniejszym odchyleniem od Jego prawa” (J. DROZD, *Maryja Matka*, 46).

¹⁶⁷⁴ Por. J. RATZINGER, «Łaski pełna», 103.

¹⁶⁷⁵ Por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 32; M. FILIPAK, *Problematyka*, 104; L.I. LEVINE, «Okres hellenistyczny», 381; C. MAZZUCCO, «Kobietą», 34; M. ROSIK, «Nowy Testament», 34; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 205.

¹⁶⁷⁶ Por. ERAZM Z ROTTERDAMU, *Pochwała Głupoty*, 102.

¹⁶⁷⁷ Por. M. BÄR, «Maria», 40-41; Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 124; B. RINALDI, *La Madonna*, 37.

¹⁶⁷⁸ R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 95.

¹⁶⁷⁹ FILARET DROZDOW, *Homilia*, 284; por. J. PACH, *Maria*, 113-114; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 49. Niektórzy teolodzy jednakże myślą inaczej: „Istnieją warstwy tekstów w kanonie ksiąg nowotestamentowych, które potwierdzają, że Jezus jest Chrystusem Bożym bez powoływania się na dziewicze poczęcie” (R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 86); „Dz. Maryi nie było konieczne potrzebne do spełnienia misterium Wcielenia <...>” (T.

musiało należeć, jak dzisiaj to powiedzielibyśmy, do dziewicy konsekrowanej. Więcej nawet, ono żadną miarą nie mogło być własnością niewiasty związanej trwałym ślubem panieństwa, a tym bardziej być warunkiem *sine qua non*, od którego spełnienia byłaby uzależniona inkarnacja Drugiej Osoby Trójcy Przenajświętszej: „Jeżeli by Błogosławiona Dziewica <...> nie przygotowała Siebie, to nie nastąpiłoby to, że Bóg łaskawie spojrział na człowieka i zechciał zstąpić do niego”¹⁶⁸⁰; „<...> Najświętsza Maryja Panna najczystszym dziewictwem dostąpiła najwyższej i bezprzykładnej łaski wybrania przez Boga <...> Ją <...> dziewictwo uczyniło <...> Matką Syna Bożego <...>”¹⁶⁸¹. Argument dowodzący słuszności takiego stanowiska jest bardzo prosty. Wystarczy tylko przypomnieć najgłębsze znaczenie wyrażenia jednego artykułu naszej wiary: *natus ex Maria Virgine*¹⁶⁸². Nie chodzi tu przecież ani o biologię, ani o etykę, ale o teologię¹⁶⁸³. Oczywiście te dwa pierwsze aspekty też są ważne, szczególnie ten biologiczny, ale najbardziej znaczący jest wymiar teologiczny owego zwrotu. To jeden z najpiękniejszych teologumenów, jaki znajdujemy w tekście *Symbolum Apostolorum*. Jego przesłanie brzmi następująco: zbawienie człowieka jest niezasłużonym darem Boga – *gratia gratis data*¹⁶⁸⁴. Wprowadzenie zaś do soteriologii kategorii *virginitatis votivis* jako warunku *sine qua non* wcielenia Jezusa Chrystusa oznaczałoby przekreślenie owego wymiaru darmowości naszego zbawienia. Jest to przecież jeden z najważniejszych motywów całego Pisma Świętego. Spuścizna literacka trzeciego ewangelisty nie stanowi pod tym względem żadnego wyjątku. *Ewangelia według świętego Łukasza* i *Dzieje Apostolskie* również akcentują teocentryczność historii zbawienia: Bóg i tylko Bóg jest jej animacyjnym podmiotem (Łk 1,47-55). W Łukasowym dziele Maryja z Nazaretu, nawet mimo jej historio-zbawczej koncentryczności¹⁶⁸⁵, jest jednak jedynie postacią drugoplanową¹⁶⁸⁶. Wprawdzie osobą czynną: rozważającą (Łk 1,29; 2,19.51b), podróżującą (Łk 1,39-40; 2,1-6.41-44.51a), przemawiającą (Łk 1,40.46-55), rodzącą (Łk 2,6-7), szukającą (Łk 2,45-46), stawiającą pytania (Łk 1,34; 2,48), lecz nigdy nie dyktującą swoich warunków. Dlatego też to wszystko, co zostało o niej napisane, odnosi się przede

---

PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 236); por. B. RINALDI, *La Madonna*, 63; L. SCHEFFCZYK, «Dziewicze narodziny», 41-54.

¹⁶⁸⁰ M. KABASILAS, *Homilia*, 256.

¹⁶⁸¹ FILARET DROZDOW, *Homilia*, 284.

¹⁶⁸² Por. J. FLOROWSKI, «Matka», 175-176.

¹⁶⁸³ Por. K. BARTH, *Die kirchliche Dogmatik*, IV, 226-227; W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 20; R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 93-94.

¹⁶⁸⁴ „grazia <...> in ebraico sottolinea piuttosto l'azione di uno che dall'alto <...> si inchina verso il basso <...>” (B. RINALDI, *La Madonna*, 16); por. B. RINALDI, *La Madonna*, 16; L. SCHEFFCZYK, «Dziewicze narodziny», 45.51-54; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 85.

¹⁶⁸⁵ „In ihrer paradigmatischen Gestalt verbinden sich Israel und die künftige Kirche” (H. RÄISÄNEN, «Maria/Marienförmigkeit», 117); por. G. COLZANI, *Maria*, 54; A. SERRA, *Maria*, 15.

¹⁶⁸⁶ „Lukas betont die göttliche Tat so sehr, dass der Anteil der Maria im Hintergrund bleibt” (H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 103); por. K. BARTH, *Die kirchliche Dogmatik*, I, 153; G. JOUASSARD, «Marie», 72; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 102-103.

wszystkim do Jezusa Chrystusa¹⁶⁸⁷ i ludu Bożego¹⁶⁸⁸. Mariologia Łukaszcowa jest mariologią funkcjonalną: chrysto-eklezjocentryczną¹⁶⁸⁹. Jedynym zaś warunkiem antropologicznym bądź elementem sprawczo-twórczym zaistnienia wydarzenia wcielenia, jeśli w ogóle można o czymś takim mówić, przecież np. Jan Chrzciciel został poczęty nawet mimo braku wiary u Zachariasza (Łk 1,18-20.24), była wiara Maryi (Łk 1,45): „<...> Maryjne *fiat* <...> zdecydowało od strony ludzkiej o spełnieniu się Bożej tajemnicy. <...> uwierzyła <...> i dlatego stała się Matką Emmanuela”¹⁶⁹⁰. Poza tym, czyż nie uwłacza dana argumentacja godności praprzyczynowości Boga Ojca, do którego właściwie należała „inicjatywa i pomysł zaistnienia Matki dla Bożego Syna”¹⁶⁹¹ oraz określeniu Maryi jako *córy swego Syna*, przez łaskę którego Najświętsza Maryja Panna „jest tym, czym jest”¹⁶⁹²!? Z tym się zgadzają poniekąd niektórzy przedstawiciele hipotezy: „<...> Boże macierzyństwo <...> przyszło <...> do Maryi jako dar Boga samego”¹⁶⁹³.

4.4.3. *Argument eklezjologiczny*. Autorzy ksiąg nowotestamentalnych określają Maryję różnymi *epitheta ornantia*: *γυνή* – *małżonka* (Mt 1,20.24), *παρθένος* – *dziewica* (Łk 1,27), *δούλη* – *szluzebnica* (Łk 1,38.48), *γυνή* – *niewiasta* (J 2,4; Ga 4,4) etc. Najbardziej jednak rozpowszechniony jest epitet *μήτηρ* – *matka*. Występuje on około 29 razy (Mt 1,18; 2,11.13.14.20.21; 12,46.47; 13,55; Mk 3,31.32; Łk 1,43; 2,33.34.48.51; 8,19.20; J 2,1.3.5.12; 6,42; 19,25.25.26.26.27; Dz 1,14). 18x z przydawką *αὐτός* zastępującą zaimek dzierżawczy trzeciej osoby liczby pojedynczej: *μητρὸς αὐτοῦ* – *matka jego* (Mt 1,18; 2,11.13.14.20.21; 12,46; 13,55; Mk 3,31; Łk 2,33.34.48.51; 8,19; J 2,5.12; 19,25.25), 6x w konstrukcji z imieniem własnym *Ἰησοῦς* bądź w jego kontekście: *ἡ μήτηρ τοῦ Ἰησοῦ* – *matka Jezusa* (J 2,1.3; 6,42; 19,26.26; Dz 1,14), 3x z zaimkiem osobowym drugiej osoby liczby pojedynczej *σύ*: *ἡ μήτηρ σου* – *matka twoja* (Mt 12,47; Mk 3,32; Łk 8,20) i 1x z tytułem *κύριος* uwydatnionym przy pomocy zaimka osobowego pierwszej osoby liczby pojedynczej *ἐγώ*: *ἡ μήτηρ τοῦ κυρίου μου* – *matka*

¹⁶⁸⁷ Por. J. CANTINAT, *La Madonna*, 53; G. COLZANI, *Maria*, 53; J. GNILKA, *Teologia*, 62; A. JANKOWSKI, «Początki Łukaszcowej mariologii», 321; G.L. MÜLLER, *Nato dalla Vergine*, 60; M. ORSATTI, *Sztuka modlenia się*, 107; M.M. PAZDAN, «Mary», 584; G.I. SÖLL, *Storia*, 42.

¹⁶⁸⁸ Por. I.R. KITZBERGER, «Maria, Mutter Jesu», 799; H. KLEIN, *Das Lukasevangelium*, 157; H. RÄISÄNEN, «Maria/Marienfrömmigkeit», 117; G.I. SÖLL, «Aspetti», 20.

¹⁶⁸⁹ „Zwiastowanie było bez reszty zwrócone ku Chrystusowi” (W. CHROSTOWSKI, «Dziewicze poczęcie», 15); por. W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 21; A. JANKOWSKI, «Początki Łukaszcowej mariologii», 321; E.G. MORI, «Annunciazione del Signore», 76; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 236; L. SCHEFFCZYK, «Dziewicze narodziny», 49.

¹⁶⁹⁰ JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Mater*, 25.60; por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 629; JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Mater*, 22-37.60; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 176-177; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 55.60-61; A. SOBIERAJ, «Chaire kecharitomena», 87.

¹⁶⁹¹ M. WALUŚ, «Maryja», 72; por. M. BÄR, «Maria», 38; L. SCHEFFCZYK, «Dziewicze narodziny», 53.

¹⁶⁹² L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 630.

¹⁶⁹³ JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 82; por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 630; *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 302.1554.

Pana mego (Łk 1,43)¹⁶⁹⁴. Jak widać z powyższych przykładów, wyraz μήτηρ w odniesieniu do Maryi oznacza wyłącznie jej macierzyńską relację względem Jezusa Chrystusa. Jedynym fragmentem traktującym o macierzyństwie Maryi w stosunku do innej osoby jest wers J 19,27a. Tutaj Maryja zostaje scharakteryzowana jako ἡ μήτηρ σου – *matka twoja*. Owo wyrażenie, jak to już wyżej zaznaczyliśmy, odnosi się również do Maryi jako rodzicielki Jezusa (Mt 12,47; Mk 3,32; Łk 8,20). Jakkolwiek nie w tym przypadku. Adresatem słów J 19,27a jest całkiem inna osoba. Najbliższy kontekst literacki nazywa ją po prostu *uczniem* (τὸν μαθητὴν) i *przyjacielem* (ὄν ἠγάπα) Jezusa Chrystusa. Nie wiemy, jednak, o kogo dokładnie chodzi. Historia egzegezy zna różne rozwiązania: Jan Zebedeusz, Łazarz, Łukasz, autor / redaktor czwartej ewangelii¹⁶⁹⁵ etc. Najbardziej wiarygodna jest wszakże historyczno-symboliczna interpretacja¹⁶⁹⁶. Zdaniem jej przedstawicieli owa postać reprezentuje Kościół¹⁶⁹⁷. Toteż fraza *matka twoja* znaczy tyle co *matka Kościoła*¹⁶⁹⁸. W takim wypadku autor czwartej ewangelii byłby niewątpliwie pomysłodawcą idei duchowego macierzyństwa Maryi¹⁶⁹⁹. Jeżeli zaś chodzi o pozabiblijne świadectwa, to trzeba stwierdzić, iż owa koncepcja rozwijała się stosunkowo powoli. Być może już była znana Orygenesowi¹⁷⁰⁰. Jeśli nie, to na pewno znajdujemy ją w pismach św. Epifaniasza, nazywającego Maryję *matką żyjących*¹⁷⁰¹, bądź w dziełach św. Atanazego, uzależniającego to ostatnie od jej dziewictwa: nie będąc panną, nie mogłaby zostać matką innych ludzi¹⁷⁰² itd.¹⁷⁰³. Niemniej jednak, po raz pierwszy tytuł *Matka Kościoła* pojawił się dopiero w 1125 roku. Jego promotorem był biskup Berengaud z Trewiru¹⁷⁰⁴. Oficjalne zaś przyznanie owej

¹⁶⁹⁴ Por. J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 53-54; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 398.

¹⁶⁹⁵ Por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 31-32; W. CHROSTOWSKI, «Dziewicze poczęcie», 19; J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 134; S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 84; E. GIANNARELLI, «Maryja», 42; J. JEZIEFSKI, *Maryja*, 31; M. LACONI, «Maria», 46; R. LAURENTIN, *Matka Pana*, 54; S.M. LEWIS, *The Gospel*, 95; J. PELIKAN, *Mary*, 19; J. SCHNEIDER, *Das Evangelium*, 311; L. STACHOWIAK, *Ewangelia*, 376-378.

¹⁶⁹⁶ Por. C.R. KOESTER, *Symbolism*, 33-77.

¹⁶⁹⁷ „Maryja stała się Matką wszystkich uczniów Zbawiciela, których reprezentował uczeń umiłowany” (R. LAURENTIN, *Matka Pana*, 55); por. J. BOLEWSKI, «Oblubieńcza miłość», 37; J. JEZIEFSKI, *Maryja*, 30; S.M. LEWIS, *The Gospel*, 95; *Naujasis Testamentas*, I. GUDAUSKIENĖ (red.), 424; J. PELIKAN, *Mary*, 19; J. SCHNEIDER, *Das Evangelium*, 312; G. SEGALLA, «La 'madre'», 783.

¹⁶⁹⁸ „wprost i wyraźnie Ewangelie nie mówią o związkach Maryi z Kościołem” (J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 53); por. J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 53.57.

¹⁶⁹⁹ Por. S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 84.

¹⁷⁰⁰ „pierwocinami Ewangelii jest Ewangelia Jana; jej sensu nikt nie potrafi pojąć, jeśli <...> nie przyjmie <...> Marii jako matki swojej” (ORYGENES, *Komentarz do Ewangelii św. Jana*, 54); „jest w jego pismach pewien tekst <...> niektórzy skłonni są upatrywać w nim myśl o powszechnym macierzyństwie Maryi” (J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 133); „Già Origene alla fine del II secolo aveva intuito il profondo significato delle parole rivelatrici di Gesù nei confronti della madre <...>” (G. SEGALLA, «La 'madre'», 780); por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 632; M. DI S. MARIA, «Maria», 63-64; J. KLINGER, «Zarys prawosławnej mariologii», 133-134; J. PELIKAN, *Mary*, 19; G. SEGALLA, «La 'madre'», 780-781; M. STAROWIEYSKI, «Mariologia Orygenesza», 13.26.

¹⁷⁰¹ Por. M. DI S. MARIA, «Maria», 61; T. KOEHLER, «Storia della mariologia», 1250.

¹⁷⁰² Por. ATANASIO ALESSANDRINO, *Sulla verginità*, 279; L. GAMBERO, *Maria*, 109.

¹⁷⁰³ Por. M. DI S. MARIA, «Maria», 64; HIERONIM, *List XXXIX*, 238; B. NADOLSKI, *Leksykon liturgii*, 878.

¹⁷⁰⁴ Por. J. JEZIEFSKI, *Maryja*, 70; B. NADOLSKI, *Leksykon liturgii*, 878.887-888.

godności Maryi nastąpiło jeszcze później, bo dopiero 21 listopada 1964 roku¹⁷⁰⁵. Od 1981 roku epitet *Mater Ecclesiae* znajduje się także na liście inwokacji *Litanii Loretańskiej*¹⁷⁰⁶. Główny problem niniejszego dowodzenia jednakże polega na tym, iż tekst ewangeliczny J 19,27a nie wywodzi eklezjologicznego macierzyństwa Maryi z jej dziewictwa, ale z *expressis verbis* wyrażonego oficjalnego testamentu ukrzyżowanego Jezusa Chrystusa¹⁷⁰⁷. Poświadczeniem tego jest tzw. *formuła objawienia*¹⁷⁰⁸. Składa się ona zasadniczo z trzech elementów: podmiotu gramatycznego, orzeczenia czasownikowego i dopełnienia¹⁷⁰⁹. Jej główna funkcja literacka polega na zapoznaniu czytelnika *Ewangelií według świętego Jana* z nową jakością jakiegoś bohatera narracji: „<...> ὁ Ἰωάννης <...> βλέπει τὸν Ἰησοῦν <...> καὶ λέγει· ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ <...>” (J 1,28-29) – *Jan widzi Jezusa i mówi: patrz, to baranek Boży*. Takiej informacji o wcielonym Słowie Bożym czytelnik utworu jeszcze nie posiadał. Dopiero Jan Chrzciciel, odpowiadając na jedno z najbardziej tajemniczych pytań Starego Testamentu (Rdz 22,7), to objawił (J 1,35-36)¹⁷¹⁰. Analogiczne zjawisko zachodzi również w ustępie J 19,26-27a: „Ἰησοῦς <...> ἰδὼν τὴν μητέρα καὶ τὸν μαθητὴν <...> λέγει <...> ἴδε ἡ μήτηρ σου” – *Jezus zobaczywszy matkę i ucznia mówi: patrz, to matka twoja*¹⁷¹¹. Wprawdzie dla niektórych badaczy, i to począwszy już od czasów patrystycznych, fragment J 19,25-27 jest dowodem dziewictwa *post partum Mariae*¹⁷¹². Jakkolwiek by to było, narracja powyższego tekstu ewangelicznego kładzie nacisk raczej na to, iż Maryja jest matką Jezusa. W perykopie J 19,25-27 słowo μήτηρ występuje aż 5 razy¹⁷¹³. Innymi słowy, podwaliną tytułu *Matka Kościoła*, poza uroczyste ogłoszoną wolą konającego Jezusa Chrystusa (J 19,26-27), nie było dziewictwo Maryi *in se* (Łk 1,34), lecz jej boskie macierzyństwo (Łk 2,7). Bez macierzyństwa w porządku natury nie byłoby także i

¹⁷⁰⁵ Por. J. JEZERSKI, *Maryja*, 71; T. KOEHLER, «Storia della mariologia», 1261; B. NADOLSKI, *Leksykon liturgii*, 878.887-888; S.C. NAPIÓRKOWSKI, «Maryja. III», 17; J. RATZINGER, «Maryja – Matka Kościoła», 116-117.

¹⁷⁰⁶ Por. T. KOEHLER, «Storia della mariologia», 1261.

¹⁷⁰⁷ „Solo Gesù poteva rivelare la nuova missione maternal di Maria <...>” (G. SEGALLA, «La 'madre'», 780); „Na krzyżu Jezus poleca Jej ludzkość w osobie św. Jana” (M. STAROWIEYSKI, «Maryja», 4); por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 632; J. BOLEWSKI, «Oblubieńcza miłość», 36-37; S. BUŁGAKOW, «Kult», 99; J. JEZERSKI, *Maryja*, 31-32; J. KLINKOWSKI, *Analiza*, 439; *La Bibbia*, 2312; H. LANGKAMMER, *Maryja*, 26; R. LAURENTIN, *Matka Pana*, 53-54; F.J. MOLONEY, *The Gospel*, 503; PAPIESKA MIĘDZYNARODOWA AKADEMIA MARYJNA, *Matka Pana*, 317; J. SCHNEIDER, *Das Evangelium*, 311; G. SEGALLA, «La 'madre'», 780-784; L. STACHOWIAK, *Ewangelia*, 378; M. WALUŚ, «Maryja», 80.

¹⁷⁰⁸ Por. J. KLINKOWSKI, *Analiza*, 438-439; R. LAURENTIN, *Matka Pana*, 55; S. MĘDALA, *Ewangelia*, 301; F.J. MOLONEY, *The Gospel*, 508; G. SEGALLA, «La 'madre'», 780.

¹⁷⁰⁹ Por. G. SEGALLA, «La 'madre'», 780.

¹⁷¹⁰ Por. J. KLINKOWSKI, *Analiza*, 100-101.

¹⁷¹¹ Por. G. SEGALLA, «La 'madre'», 780-781.

¹⁷¹² Por. C. CORSATO, «La mariologia», 312; F.L. FILAS, *Święty Józef*, 53-54; G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi*, I, 273; R. LAURENTIN, *Matka Pana*, 54; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 65-66.

¹⁷¹³ Por. F.J. MOLONEY, *The Gospel*, 504; G. SEGALLA, «La 'madre'», 779.784.

macierzyństwa w porządku łaski¹⁷¹⁴. Podstawą związku Maryja – Kościół jest relacja Maryja – Chrystus¹⁷¹⁵.

4.4.4. *Argument ascetyczny*. Argument ascetyczny jest jednym z najmocniejszych dowodów uzasadniających prawdziwość hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi. Istotnie, każda cnota musi angażować całego człowieka, szczególnie zaś jego wymiar neotyczny: rozum i wolę (Pwt 6,4-5; Iz 1,3). W przeciwnym razie staje się ona wadą pogrążającą człowieka w upadku (Rdz 3,1-7) bądź w faryzeizmie (Iz 29,13; Mt 15,8-9; Mk 7,1-13). Dotyczy to również cnoty dziewictwa. Do jej zaistnienia, na równi z integralnością cielesną (aspekt fizyczny), wymagana jest także koherencja duchowa (aspekt moralny), która, stanowiąc niejako sedno cnoty panieństwa (1Kor 7,34)¹⁷¹⁶, umożliwia istnienie nawet „dziewictwa” wdowiego (Jdt 16,22; Łk 2,36-37) i / lub martyrologicznego (Pwt 22,25-27). Do utraty aspektu moralnego dziewictwa prowadzi wyłącznie akt wolnej woli człowieka (Pwt 22,23-24; Mt 5,27-28). Toteż – zdaniem św. Augustyna – zgwałcenie panny nie powoduje utraty przez nią dziewictwa, lecz jedynie powstanie blizny męczeństwa¹⁷¹⁷. Jednakże zwolennicy owego rozumowania – mówiąc obrazowo – potykają się o własną nogę. Chroniąc dziewictwo Maryi, podważają jej macierzyństwo. A nie chodzi tu tylko o to, jak to słusznie zauważył św. Hieronim, iż pojęcie *dziewica* wyklucza słowo *matka*¹⁷¹⁸. Ono nie tylko je wyklucza, ono je wprost deprecjonuje. Bo skoro Maryja wybrała dziewictwo, to tym samym odrzuciła macierzyństwo. Musiała więc je postrzegać w jakichś (choć minimalnie) negatywnych kategoriach. Np., jako przeszkodę na drodze ku doskonałości moralnej (1Kor 7,32-34) lub jako coś przejściowego (Mt 19,12; 22,30)¹⁷¹⁹ bądź postrzegając niedoskonałość ziemskiego potomstwa, dążyć jedynie ku posiadaniu progenitury duchowej¹⁷²⁰ etc. Ale jak w takim razie pogodzić owo ujemne nastawienie z jej odwiecznym przeznaczeniem do piastowania godności Matki Syna Bożego? Ku temu przecież była zrodzona, i – co najważniejsze – pieczołowicie szykowana. I nie tylko

---

¹⁷¹⁴ Por. J. BOLEWSKI, «Oblubieńcza miłość», 31.37; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 125; J. JEZIERSKI, *Maryja*, 32; R. LAURENTIN, *Matka Pana*, 206-207; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 69.

¹⁷¹⁵ Por. W. CHROSTOWSKI, «Dziewicze poczęcie», 16; C. CORSATO, «La mariologia», 332.

¹⁷¹⁶ „dziewictwo nie jest po prostu stanem cielesnym czy cechą fizyczną. Jest to przede wszystkim duchowa i wewnętrzna postawa i bez niej stan cielesny byłby całkiem bez znaczenia” (J. FLOROWSKI, «Matka», 185); „powściągliwość jest cnotą duszy <...>” (KLEMENS ALEKSANDRYJSKI, *Kobierce*, I, 257); „Bo nie wystarczy zachować w czystości samo tylko ciało <...> trzeba się troszczyć o dusze <...>” (METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 132); por. FILARET DROZDOW, *Homilia*, 286-287; J. FLOROWSKI, «Matka», 185; M. GORDILLO, *Mariologia orientalis*, 168; HIERONIM, *List XXII*, 156; METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 132; P. NEHRING, *Dlaczego dziewictwo?*, 14-15; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 236; J. SKAWRONI, «Czystość», 172-173.

¹⁷¹⁷ Por. Z. PROCHOWNIK, *Dziewictwo*, 25; A. VERMEERSCH, «Virginity», 458.

¹⁷¹⁸ HIERONIM, *List XXXIX*, 235; „Jeśli ktoś przed Bogiem ślubuje, że zachowa świętość, powinien się przepasać świętą mocą Boga. A jeśli prawdziwie wpatruje się w pobożność, krzyżuje swe ciało, rezygnując ze słów: *Rośnijcie i mnożcie się* <...>” (PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 82); por. PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 82.

¹⁷¹⁹ Por. A. SERRA, «Maryja», 36-38.

¹⁷²⁰ Por. A. SERRA, «Maryja», 37.

przy pomocy łaski uświęcającej (Łk 1,28)¹⁷²¹. Jako przyszła dobra matka¹⁷²² musiała wszak opanować różne rzemiosła, czego dowodem jest poemat o dzielnej niewieście Prz 31,10-31, który prawdopodobnie nawiązuje do programu edukacyjnego dziewcząt izraelskich¹⁷²³. Jednym z nich, na przykład, była sztuka przewijania dwuczęściowych pieluch noworodka (Mdr 7,3-4; Ez 16,4), których długość w owych czasach sięgała nawet do 5 lub 6 metrów¹⁷²⁴. A Maryja, jak to można wywnioskować na podstawie wersu Łk 2,7, radziła z tym sobie świetnie samodzielnie. I to w dość ekstremalnych oraz upokarzających warunkach¹⁷²⁵. Prawdopodobnie nawet św. Józef, z bojaźni przed utratą rytualnej czystości (Pwt 12,1-5; Mt 1,19) nie mógł przyjść jej w tym z pomocą¹⁷²⁶. Skoro więc miała wprawę, oznacza to, iż była szkolona. Przynajmniej w szkole swojej matki – św. Anny¹⁷²⁷. Z kolei zaś samo uczęszczanie na takie warsztaty musiałyby sugerować posiadanie intencji założenia błogosławionej rodziny, tj. takiej w której skład mieliby wchodzić mąż, żona i (przynajmniej) dwóch synów (tak szkoła Szammaja)¹⁷²⁸ lub syn i córka (tak szkoła Hillela)¹⁷²⁹. Czy byłoby to też równoznaczne z utratą aspektu moralnego dziewictwa¹⁷³⁰? W przypadku Maryi żadną miarą. Zamierzając zostać matką, wcale nie musiała zaraz myśleć o pożyciu płciowym. Przecież żadna mała dziewczynka, stając się „matką” swoich lalek, nie przestaje być dziewicą ani w sensie fizycznym, ani w moralnym¹⁷³¹. Literacką ilustracją tego jest chociażby przypadek Meggie Cleary, głównej bohaterki powieści *Ptaki ciernistych krzewów*. Ani lalka Agnes, pierwszy trener macierzyństwa¹⁷³², ani malutki

¹⁷²¹ „Powierzenie Maryi przyjęcia życia Jezusa i troski o nie było dobrze przygotowane przez Ducha Ożywciciela z woli Stwórcy życia” (M. WALUŚ, «Maryja», 79); por. M. WALUŚ, «Maryja», 72.74.79.81.

¹⁷²² „Maryję widzimy przede wszystkim jako <...> wybraną i przygotowaną, by stać się dobrym miejscem <...> dla Zbawiciela” (M. WALUŚ, «Maryja», 71); por. M. WALUŚ, «Maryja», 75.

¹⁷²³ Toż św. Józef jako prawy Izraelita (Mt 1,19) powinien był się udzielać również w życiu społecznym (Prz 31,23): „Oczywiste było, że mężczyzna jest przeznaczony do czegoś więcej, niż tylko do pełnienia roli ojca” (A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 179); por. E. CUTOLO, *Maria*, 20; F.T. GENCH, «Marriage», 316; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 20-21; A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 179; E. SZYMANEK, «Środowisko Nowego Testamentu», 28; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 213.215.

¹⁷²⁴ Por. S. CANTORE, «Maria», 111-113; R. GOWER, *Usi*, 61-62; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 164; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 214; U. SZWARC, «Dzieci», 232-233; F.H. WIGHT, *Obyczaje krajów biblijnych*, 94.

¹⁷²⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 20; B. RINALDI, *La Madonna*, 28.

¹⁷²⁶ Por. T. ILAN, *Integrating Women*, 64; A. JANKOWSKI, *Blżej Bogarodzicy*, 42; A. MAGGI, *Non ancora madonna*, 64-66; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 214.

¹⁷²⁷ „<...> Jezus jest dzieckiem matki, która sama została wychowana przez matkę” (A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 177).

¹⁷²⁸ „Mężczyzna, który płodzi synów, to prawdziwy mężczyzna” (C. MCCULLOUGH, *Ptaki ciernistych krzewów*, 27); por. C. MCCULLOUGH, *Ptaki ciernistych krzewów*, 26-27.

¹⁷²⁹ Por. BRAT EFRAIM, *Jezus Żyd praktykujący*, 282; T. ILAN, *Integrating Women*, 60-61.

¹⁷³⁰ „To Pan powiedział: 'każdy, kto patrzy <...> z pożądaniem, już <...> cudzołoży w sercu swoim' <...> Czyż człowiek, zamierzający się ożenić, nie czyni podobnie <...> przed ślubem wszystkie niewiasty są cudze, a więc każda kobieta najpierw cudzołoży z przyszłym mężem, a dopiero potem wychodzi za niego <...>” (TERTULIAN, *O uczciwości*, 9); cytat za J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 161.

¹⁷³¹ „Dziewictwo niemowlęstwa <...> Potocznie nazywa się ono niewinnością, dlatego, że nie ma w nim winy, która jest sprzeczna z dziewictwem <...>” (FILARET DROZDOW, *Homilia*, 286).

¹⁷³² „dziewczynce potrzebna jest lalka <...>” (C. MCCULLOUGH, *Ptaki ciernistych krzewów*, 14); por. C. MCCULLOUGH, *Ptaki ciernistych krzewów*, 9-27.

braciszek Hal, którego po maczynie przewijała¹⁷³³, nie pozbawiły ją dziewictwa: „Nie miała pojęcia, co sprawia, że mama ma dzieci, ale rezultat ją zachwycał”¹⁷³⁴. Poza tym, gdyby nawet rzeczywiście Maryja zastanawiała się nad sposobem poczęcia dziecka w łonie matki, to jako niepokalana (Łk 1,28), mówiąc językiem metafory biblijnej, zapewne potrafiła odróżnić swą prawą rękę od lewej (Jon 4,11). Wiedziała więc, co jest dobrem, a co jest złem¹⁷³⁵. W przeciwnym wypadku musiałaby całkowicie unikać rozmów o tematyce rodzinnej. A to nie byłoby wcale takie łatwe do zrealizowania w społeczeństwie, którego wierzenia były wprost przesiąknięte językiem matrymonialnym (Rdz 12,1-4; 15,5; 22,15-18; Iz 50,1; 54,1; Oz 1,1 – 3,5)¹⁷³⁶. Jedynym rozwiązaniem byłby monastyczny tryb życia. Toteż nic dziwnego, że pewna nić myślowa dawnego chrześcijaństwa zaczęła ukazywać Najświętszą Maryję jako mniszkę prowadząca eremiczny żywot¹⁷³⁷. Nowotestamentalna Maryja z Nazaretu była całkiem inną osobą (Mt 2,1-15; Mk 3,20-21.31-35; Łk 1,39-56; 2,1-52; J 2,1-12; 19,25-27; Dz 1,14).

4.4.5. *Argument egzemplaryczny*. Zwolennicy niniejszego twierdzenia nie uwzględniają na ogół poniższego rozumowania. Po pierwsze, ani jeden autor Nowego Testamentu nie wzmiankuje ślubu czystości Jezusa Chrystusa. A jest on przecież archetypem mężczyzny dziewiczego *par excellence* – ἀρχιπάρθενος (Mt 19,12)¹⁷³⁸. Po drugie, pierwszym autorem piszącym o Maryi jako paradygmacie dziewictwa był Orygenes¹⁷³⁹. W jego ślady poszło wiele innych myślicieli epoki

---

¹⁷³³ „Meggie szybko zmieniła pieluszkę, co poszło jej nie mniej zręcznie niż matce. – Mateczka Meggie – zażartował Frank. – Wcale nie! – oburzyła się. – Po prostu pomagam mamie” (C. MCCULLOUGH, *Ptaki ciernistych krzewów*, 81); por. C. MCCULLOUGH, *Ptaki ciernistych krzewów*, 81.

¹⁷³⁴ C. MCCULLOUGH, *Ptaki ciernistych krzewów*, 91. Wyżej powiedziane dotyczy także Margarity, czołowej protagonistki książki Astrid Lindgren *Madika z Czerwcowego Wzgórza*, która już jako sześciolatka dziewczynka planowała wyjść za mąż za przystojnego chłopaka mieszkającego w jej sąsiedztwie: „W głębi duszy nie do końca rozumie, co takiego zabawnego jest w wychodzeniu za mąż. Ale jeśli musi tak być, to wyjdzie za Abbego Nilssona, to już postanowiła” (A. LINDGREN, *Madika z Czerwcowego Wzgórza*, 12).

¹⁷³⁵ „Wszelkie Jej pragnienia były skierowane ku rzeczom godnym pragnienia i miłości <...>” (J. FŁOROWSKI, «Matka», 185); „'pełnia łaski' <...> oznacza zarazem pełnię doskonałości tego, co 'niewieście', co 'kobiece’” (JAN PAWEŁ II, *Mulieris dignitatem*, 16); por. J. FŁOROWSKI, «Matka», 185.

¹⁷³⁶ Por. A. OHLER, *Macierzyństwo w Biblii*, 180; A. SERRA, «Maryja», 34.36.39; D. SINCLAIR, «Marriage», 443.

¹⁷³⁷ „Oddalona od rodziny, mimo że ta rodzina Ją otaczała, stała się tym, co z czasem zostanie nazwane 'zakonnica wśród świata’” (J. GUITTON, *Maryja*, 44); „nigdy bowiem nie pozdrawiał jej mężczyzna” (HIERONIM, *List XXII*, 156); „La maggior parte del tempo se ne stava chiusa in casa, raccolta nella preghiera e nella supplica a Dio, in un digiuno e lavoro intensi” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 196); „Spogląda z fresku starego słodka, dziewicza Madonna – taka promienna, jak zorza, taka pokorna, jak mniszka <...>” (J. PIETRZYCKI, *Madonna świętego Fransiszka*); cytata za T. JODEŁKA (red.), *Polska poezja maryjna*, 298; „norieje ubagistiej it kokie zokanikie Wieszpatem tarnauti <...> nie wienam wiriszkam i wejda nepazwelgie, negut tiktaj senam S. Juzupuj” (M. VALANČIUS, *Givenimas*, 176); por. R.E. BROWN, *The Birth*, 304; P. BROWN, *The Body & Society*, 273-274; H. DÜFEL, *Luthers Stellung*, 176; D. FERNANDEZ, «Marie (Vierge)», 428; HIERONIM, *List XXII*, 156.

¹⁷³⁸ „wcielone Słowo było Księciem dziewic <...>” (METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 137); „rozumnie jest widzieć w Jezusie pierwociny dziewiczej czystości mężczyzn <...>” (ORYGENES, *Komentarz*, 62); por. S. DE FIORES, «Vergine», 1320; E. GIANNARELLI, «Maryja», 57; T. KOEHLER, «Storia della mariologia», 1249; METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 136-137.

¹⁷³⁹ „Moim zdaniem rozumnie jest widzieć <...> w Marii pierwociny dziewiczej czystości niewiast; nie byłoby wcale pobożnie te pierwociny czystości przypisać innej niż Ona niewieście” (ORYGENES, *Komentarz*, 62); por. F. CONCCHINI, «Maryja», 97; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 31.

patrystycznej: św. Aleksander (zm. 328)¹⁷⁴⁰, św. Atanazy, św. Ambroży¹⁷⁴¹, św. Hieronim¹⁷⁴² etc.¹⁷⁴³. Jednakże dla żadnego z nich przedanuncjacyjna Matka Chrystusa nie była dziewicą ślubowaną. Po trzecie, zdaniem niektórych teologów Maryja stała się podmiotem godności *dziewica dziewic*, a jest to właściwie semityzm wyrażający ideę superlatywu¹⁷⁴⁴, nie z racji złożonego wiekuistego ślubu panieństwa, lecz z tytułu wydarzenia zwiastowania (Łk 1,26-38). Tak przykładowo utrzymywał niegdyś grecki pisarz ascetyczny św. Maksym Wyznawca¹⁷⁴⁵: „od tego czasu [tzn. od wcielenia] stała się [Maryja] liderem dziewictwa innych kobiet”¹⁷⁴⁶. A był to przecież skryba, który twierdził, iż Najświętsza Maryja wcale nie planowała zawarcia małżeństwa¹⁷⁴⁷. Analogicznie rozumujących badaczy napotykamy także i w czasach mniej odległych. „Dziewicze poczęcie Maryi <...> posiada dla zakonników niezwykłą wymowę. Wielkie sprawy Boże domagają się całkowitego oddania się Bogu” – napisał pod koniec XX w. Hugolin Helmut Langkammer OFM, w artykule poświęconym biblijnej tematyce przyrzeczenia dozgonnej czystości¹⁷⁴⁸. Po czwarte, wczesne zamiłowanie do cnoty czystości takich świętych jak Katarzyna ze Sieny, Maria Magdalena z Pazzis oraz Alojzy Gonzaga wcale nie uwłącza dziewiczemu prekursorstwu Maryi. To ona wszakże była pierwszą osobą, która ofiarowała swoją czystość Chrystusowi¹⁷⁴⁹. W dodatku, przypomnijmy, że owe „wyścigi” doprowadziły poniekąd do tego, iż niektórzy przedstawiciele hipotezy, wykorzystując powściągliwość Magisterium

¹⁷⁴⁰ „voi avete davanti agli occhi la condotta di Maria, che è il tipo e l'immagine della vita propria dei cieli” (ALESSANDRO DI ALESSANDRIA, *Epistola alle vergini*, 239); por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 14.

¹⁷⁴¹ „Dusza, która nie ma płci, jak Maria, która nie zna winy, ma pobożnie się starać naśladować Jej czystość” (AMBROŻY, *Wykład*, 61).

¹⁷⁴² „Postaw sobie przed oczyma błogosławioną Maryję, która tak wielką odznaczała się [czystością] <...>” (HIERONIM, *List XXII*, 156); por. E. GIANNARELLI, «Maryja», 60.

¹⁷⁴³ Por. AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate*, IV,4; G.M. BARTOSIK, «Dziewictwo», 112-113; P.T. CAMELOT, «Virginité», 545; N. CAPIZZI, «Vergine», 1255; C. CORSATO, «La mariologia», 296.303.335; J.F. CRAGHAN, *Mary*, 120-121.124-125.131-133.140.146-148.154.176.191-192.198.208; S. DE FIORES, *Maria*, 1793-1794; I. DE LA POTTERIE, «L'annuncio», 86-87; M. DI S. MARIA, «Maria», 57; D. FERNANDEZ, «Marie (Vierge)», 428; E. FLORKOWSKI, «Matka», 65.72; J. GALOT, «Vierge», 466; L. GAMBERO, *Maria*, 254; E. GIANNARELLI, «Maryja», 57; A. GEJDOS, *Lauretansche Litanai*, 12-15; E. GIANNARELLI, «Gregorio», 138; A. GILA, «Antiche omelie», 367; ID., «Divina maternità», 69; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitswille», 298.303-304; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 7-8.10; ID., «Virgin», 15; HIERONIM, *List XXII*, 133.156; JAN PAWEŁ II, «Maryja – wzór dziewictwa», 23; T. KOEHLER, «Storia della mariologia», 1250; J. LAURENCEAU, «Dziewictwo wiekuiste», 17; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 409.411-412; S.C. NAPIÓRKOWSKI, «Maryja. IV», 28; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 13-14; E. NEUBERT, *Marie*, 307; J. PELIKAN, *Mary*, 116; G.I. SÖLL, «Maria», 2107; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 947-949.953; F. TRISOGLIO, «La Madre», 99; E. VALLAURI, «L'esegesi», 455; M. ZERWICK, «'... quoniam virum'», 213.

¹⁷⁴⁴ Por. G. PONS, *Le litanie*, 27.

¹⁷⁴⁵ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 378.

¹⁷⁴⁶ „a partire da allora divenne capofila della verginità di altre donne <...>” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 198).

¹⁷⁴⁷ „La Vergine non solamente ignorava del tutto la realtà del matrimonio, ma non aveva neppure in cuore il progetto di desiderarlo <...>” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 200).

¹⁷⁴⁸ H. LANGKAMMER, «Przyrzeczenie», 136; por. H. LANGKAMMER, «Przyrzeczenie», 131-143; J.J. PELIKAN, «Mary», 897; D.N. SCHOWALTER, «Dziewicze narodzenie Chrystusa», 136-137.

¹⁷⁴⁹ Por. L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 33.

Kościola¹⁷⁵⁰, zaczęli przesuwac akt slubowania az do momentu poprzedzajacego poczenie Maryi w lonie jej matki¹⁷⁵¹. Tak wczesnej datacji nie spotykamy nawet w apokryfach. Tam Maryja ma przynajmniej trzy latka¹⁷⁵². Po piate, musimy pamietac, iz Maryja nie posiadala statecznej wiary: stawiala pytania (Łk 1,34; 2,48), dziwila sie (Łk 2,18.33), nie rozumiala wszystkiego (Łk 2,50), szukala odpowiedzi (Łk 2,19.51b)¹⁷⁵³. Nie przeszkodziło jej to jednak zostac ani pierwowzorem czlowieka wierzacego (Łk 1,45), ani przewodniczka na drogach wiary tzw. *Odigitriq / Hodegetriq*¹⁷⁵⁴. To samo dotyczy takze stanu swietosci Maryi, „ktora wprawdzie byla pelna juz od chwili niepokalanego poczenia, niemniej jednak coraz bardziej sie powiekszala <...>”¹⁷⁵⁵. Dlaczego wiec w dziedzinie czystosci Maryi mialoby byc inaczej? Ow obszar byl rowniez naznaczony pewnym dynamizmem: „zaręczona” (Mt 1,18-24; Łk 1,26-38), poslubiona (Mt 1,25), wdowa (Mk 6,3; J 19,25-27). Owszem kazdy z tych etapow byl przezywany w duchu cnoty czystosci¹⁷⁵⁶, jednakze czystosci bedacej na uslugach roznego rodzaju macierzyństwa: najpierw naturalnego (zona Jozefa), potem boskiego (Bogarodzica) a w koncu duchowego (Matka Kosciola). Wprowadzenie zas kategorii przedanuncjacyjnego slubu wiekuistego panienstwa Maryi bylyby rownoznaczne z przekresleniem owego procesu. Skutkiem tego Matka Chrystusa, ktora i tak odznacza sie cechami niemozliwymi do naśladowania (np. jest Dziewica i Matka)¹⁷⁵⁷, stalaby sie jedynie osoba godna uznania (poboznosc maryjna), lecz nie

¹⁷⁵⁰ Por. A. ROETS, «Maria», 449.

¹⁷⁵¹ „<...> Maria schon vor der Menschwerdung immer Jungfrau bleiben wollte <...>” (O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitwille», 302); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 191.209; O. GRABER, «Marias Jungfräulichkeitwille», 302; A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 410; E. VALLAURI, «L’esegesi», 445.

¹⁷⁵² „W koncu dziecię osiągnęło wiek trzech lat <...> I przyjął je kapłan <...>” (*Protoewangelia Jakuba*, 7,2); por. M. BECKER-HUBERTI, «Die Marienfesten», 115; EPIFANIO EL MONJE, *Vida de Maria*, 39-41; E. GIANNARELLI, «Maryja», 59; J. PATSCH, *Our Lady*, 27; *Protoewangelia Jakuba*, 7,1-3; A. ROETS, «Maria», 450.

¹⁷⁵³ „dawniej twierdzono: Maryja wszystko wiedziala. Taka interpretacja krzywdzila wspaniala postac Matki Najswietszej <...> Wiara Maryi <...> dojrzewala” (H. LANGKAMMER, *Maryja*, 22-25); „<...> Błogosławiona Dziewica szla naprzód w pielgrzymce wiary <...>” (*Lumen Gentium*, § 58); „Jej wiara byla bardzo glęboka <...>, ale byla to jednak tylko wiara, poddana prawu wzrostu <...>” (W. SOTOWSKI, «'Maryja'», 103); por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzacych», 628-629; F. CONCCHINI, «Maryja», 100-102; G. DANIELI, «L’annunciazione», 319; J. FLOROWSKI, «Matka», 184; E. GIANNARELLI, «Maryja», 51; JAN PAWEL II, *Redemptoris Custos*, 9-11; ID., *Redemptoris Mater*, 5; J. KUDASIEWICZ, «Matka», 212; H. LANGKAMMER, *Maryja*, 22-25; *Lumen Gentium*, § 63; B. RINALDI, *La Madonna*, 33-34; M. ROSIK, «Nowy Testament», 26.35-37; W. SOTOWSKI, «'Maryja'», 102-103; M. WALUS, «Maryja», 79; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 82.

¹⁷⁵⁴ „Una tipologia a sé è la Madonna *Guida della strada* (Odigitria) perché ella conduce il fedele a Gesù <...>” (G. FALLANI, «Maria», 933); „<...> Maryja stala sie modelem i wzorcem wierzacych <...>” (H. LANGKAMMER, *Maryja*, 46); por. M. BÄR, «Maria», 49; W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 21; BENEDYKT XVI, *Verbum Domini*, 52-53; F. CECCHIN, *W poszukiwaniu Maryi*, 59; F. CONCCHINI, «Maryja», 102.106-107; G. FALLANI, «Maria», 933; E. GIANNARELLI, «Maryja», 49.51-57; JAN PAWEL II, *Redemptoris Mater*, 5; J. KLINGER, «Zarys prawoslawnnej mariologii», 151; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 56.67-68; ID., *Matka Odkupiciela*, 36-38; H. LANGKAMMER, *Maryja*, 22-23.36; J. MAJEWSKA, «Mariologia», 337; R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 96; C.P. MÄRZ, «Maria», 24-26; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 236; J.M. POPLAWSKI, «'Magnificat'», 388; B. RINALDI, *La Madonna*, 21; M. ROSIK, «Nowy Testament», 26.

¹⁷⁵⁵ PAWEL VI, *Marialis cultus*, 86; por. M. WALUS, «Maryja», 72.

¹⁷⁵⁶ Por. K. RUSZKIEWICZ, «Czystosc», 683-684.

¹⁷⁵⁷ Por. E. GIANNARELLI, «Maryja», 45.

naśladowania (duchowość maryjna)¹⁷⁵⁸. I to nawet dla osób konsekrowanych. Bo nikt z ziemian nie podoła złożyć ślubu dziewictwa w okresie prenatalnym. Oczywiście *uznanie* stanowi nieodzowny element duchowości maryjnej (Łk 1,48; 11,27), jakkolwiek niekulminacyjny. Punktem szczytowym owej duchowości – jak głosi *zasada skryptyrystyczna* pogłębienia kultu maryjnego – jest rzetelne naśladowanie biblijnej Maryi (Łk 11,28)¹⁷⁵⁹.

4.4.6. *Argument wywiedziony z doskonałości cnoty ślubowanej*. Składanie ślubów było jedną z wielu praktyk religijnych ludu wybranego¹⁷⁶⁰. Toteż nie ma w tym niczego dziwnego, że hagiografowie biblijni poświęcili owemu zagadnieniu stosunkowo wiele miejsca (dane statystyczne: czasownik נדר – 60x, rzeczownik נדר – 31x)¹⁷⁶¹. Występuje ono praktycznie we wszystkich częściach Tanaku, tak w jego partiach narracyjno-legislacyjnych (Rdz 28,20-22; Kpł 7,16; 22,18.21.23; 27,2.8; Lb 6,2-21; 15,3.8; 21,2; 30,1-17; Pwt 12,6.11.17; 23,19.22-24; Sdz 11,30-31.39; 1Sm 1,11; 2Sm 15,7-8), jak i w tekstach prorockich (Iz 19,21; Jr 44,25; Jon 1,16; 2,10; Ml 1,14), bądź liryczno-sapiencjalnych (Ps 76,12; 132,2; Koh 5,1-6)¹⁷⁶². Uogólniając można byłoby powiedzieć, iż Biblia rozróżnia zasadniczo dwa rodzaje ślubów: śluby pozytywne (נדרים) i śluby negatywne (נדרים איסר). W pierwszym przypadku podmiot ślubujący zobowiązywał się do *dokonania czegoś* (Rdz 28,20-22), w drugim – odwrotnie – do *powstrzymania się od czegoś* (Lb 6,2-21)¹⁷⁶³. „Pozytywiści” najczęściej przyrzekali złożenie pewnej ofiary lub wykonanie jakiejś czynności (Rdz 28,20-22; Lb 21,2-3; Sdz 11,29-40; 1Sm 1,11), „negatywiści” z kolei obiecywali alkoholowo-estetyczną abstynencję (Lb 6,2-5)¹⁷⁶⁴. Praktykowano również przyrzeczenia warunkowe, tzw. *śluby jeżeli* – נדרים אם (Rdz 28,20-22; Lb 21,2; Sdz 11,30-31; 1Sm 1,11; 2Sm 15,7-8)¹⁷⁶⁵. Dla nas jednak najważniejsze jest to, iż w księgach biblijnych napotykamy teksty przestrzegające przed składaniem ślubów (Koh 5,4)¹⁷⁶⁶. Owszem nie brakuje i tekstów o treści przeciwnej. Przykładowo, w *Księdze Psalmów* anonimowy poeta zachęca (NB

¹⁷⁵⁸ „Doskonałość w jakiegokolwiek dziedzinie jest nieznośnie nudna <...>” (C. MCCULLOUGH, *Ptaki ciernistych krzewów*, 76); „Bernt von Heiseler stara się ukazać, że <...> Matka ludzi i ludzka siostra Maryja może być w większej mierze wspomóżycielką, niż królowa niebios w odzieniu z gwiazd” (R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 99); por. R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 96.98-99; A. RYBICKI, «Maryjna duchowość», 493.

¹⁷⁵⁹ Por. J. KUDASIEWICZ, «Uwagi», 123-124; S.C. NAPIÓRKOWSKI, «Maryja. IV», 27-30; A. RYBICKI, «Maryjna duchowość», 493.495; T. SIUDY, «Wiara», 79; M. WALUŚ, «Maryja», 69.

¹⁷⁶⁰ Por. W.G. DEVER, *Did God?*, 106.189; X. LÉON-DUFOUR, *Słownik Nowego Testamentu*, 602; M.R.E. MASTERMAN, «Vow», 590.

¹⁷⁶¹ Por. F.I. ANDERSEN – A. DEAN FORBES, *The Vocabulary*, 165.

¹⁷⁶² Por. У. ЭЛУЭЛЛИ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 891.

¹⁷⁶³ Por. A. BAUM, «Ślub», 1280; T.S. FRYMER-KENSKY, «Ślubowanie», 1203; M. ROSIK, *Judaizm*, 171; L.H. SCHIFFMAN, «Oaths and vows», 621; E. SHOCHETMAN, «Vows and oaths», 716.

¹⁷⁶⁴ Por. C. GANCHO, «Voto», 1229-1230; M.R.E. MASTERMAN, «Vow», 590; E. SHOCHETMAN, «Vows and oaths», 716.

¹⁷⁶⁵ Por. У. ЭЛУЭЛЛИ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 891; T.S. FRYMER-KENSKY, «Ślubowanie», 1203; M. ROSIK, *Judaizm*, 171.

¹⁷⁶⁶ Por. C. GANCHO, «Voto», 1230.

nie zmusza¹⁷⁶⁷) do ślubowania (Ps 76,12), a prorok Izajasz przepowiada składanie ślubów jako jednego ze znaków uznania Boga Izraela przez nawróconych mieszkańców Egiptu (Iz 19,21). Coś podobnego stało się także w przypadku załogi statku, na którym płynął prorok Jonasz: żeglarze ogarnięci bojaźnią Pańską również zaczęli składać śluby (Jon 1,16). Jednakże we wszystkich powyższych tekstach, co prawda wers Jon 1,16 stanowi wyjątek, tak zachęta, jak i zapowiedź ślubowania idą odpowiednio w parze, zresztą w duchu nakazu Prawa Mojżeszowego (Lb 30,3), z bodźcem i przepowiednią wypełnienia (שלם) złożonych ślubów. Wszak tylko spełniony ślub był cnotą (Ps 50,14)¹⁷⁶⁸. Natomiast niedotrzymane słowo zaciągało grzech (Pwt 23,22-24; Koh 5,5) i przekleństwo (Ml 1,14)¹⁷⁶⁹. Nierozsądne zaś ślubowanie bywało brzemiennie w pejoratywne skutki, czasem nieodwracalne (Sdz 11,29-40). Zapewne owa dialektyka legła u podstaw maksymy starotestamentalnego mędrca: „אשר לא תדר משתדור ולא תשלם: „dobre jeśli nie ślubowałeś, niż jeżeli ślubowałeś i nie wypełniłeś. Gdyby jednak składanie ślubów było warunkiem *sine qua non* doskonałości każdej praktyki religijnej, to powyższa zasada nie miałaby żadnej racji bycia. Poza tym, warto byłoby również zaznaczyć, iż zdaniem wielu badaczy genezy religii starotestamentalnej praktyka ślubowania, szczególnie rozpowszechniona wśród niewiast (1Sm 1,11; Prz 7,13-14; Jr 44,25)¹⁷⁷⁰, jest postrzegana jako jedna z głównych cech charakterystycznych pobożności ludowej dawnego Izraela (Jdt 8,30)¹⁷⁷¹. A ta ostatnia nie zawsze stała na wysokości zadania: bałwochwalstwo, wróżby, gusła, czary, seanse spirytystyczne (Pwt 18,10; Jr 7,8-10; 44,15-25) itd.¹⁷⁷². Dlatego też, dla niektórych autorów epitet *ludowy* znaczy po prostu tyle, co *prymitywny, infantylny* bądź *idiotyczny*¹⁷⁷³. Jest to oczywiście przesadne mniemanie. Z drugiej jednak strony, przykładowo wyżej wspomniane *śluby warunkowe* faktycznie pozostawiały wiele do życzenia. Przecież istotę wiary biblijnej stanowiło bezwarunkowe zawierzenie Bogu – אמונה (Jdt 8,11-27)¹⁷⁷⁴. Także i w Nowym

¹⁷⁶⁷ „vows are not mandated, they are *voluntary*” (W.G. DEVER, *Did God?*, 189); „Нигде в Писании не велено приносить обеты” (У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 891); por. W.G. DEVER, *Did God?*, 189; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 891; С. GANCHO, «Voto», 1228; M.R.E. MASTERMAN, «Vow», 590.

¹⁷⁶⁸ Por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 891.

¹⁷⁶⁹ Por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 891; L.H. SCHIFFMAN, «Oaths and vows», 621; E. SHOCHETMAN, «Vows and oaths», 716-717.

¹⁷⁷⁰ „The biblical writers <...> tell us that women in ancient Israel were accustomed to making vows <...>” (W.G. DEVER, *Did God?*, 189); por. W.G. DEVER, *Did God?*, 189-192.241.

¹⁷⁷¹ „Old Testament scholars have often maintained that the making of vows was a component of ancient Israel’s ‘popular religion’” (J. BERLINERBLAU, *The Vow*, 13); por. J. BERLINERBLAU, *The Vow*, 13-14; W.G. DEVER, *Did God?*, 50.

¹⁷⁷² „religię żydowską praktykowano na dwóch poziomach. Jej oficjalna postać znajdowała się w rękach kapłanów <...> Lecz równolegle do niej <...> istniała popularna wersja judaizmu” (G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 288); por. W.G. DEVER, *Did God?*, 190-191; H. KÜNG, *Ebraismo*, 119.

¹⁷⁷³ „Popular religion has been dismissed as <...> ‘primitive’ <...> ‘infantile’ <...> and even ‘idiotic’ <...>” (W.G. DEVER, *Did God?*, 50); por. W.G. DEVER, *Did God?*, 5-7.

¹⁷⁷⁴ „Emuna ist <...> Glaube als schlechthinniger Vertrauensakt <...>” (S. BEN-CHORIN, «Paulus», 81); por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 71; S. BEN-CHORIN, «Paulus», 81; P. BRIKS, *Podręczny słownik*, 37; H. WILDBERGER, «אמנה», 300-302.

Testamencie nie brakuje fragmentów piętnujących nadużycia w owej dziedzinie: nie wolno bowiem składać ślubów powodujących zaniedbanie obowiązków wynikających z tytułu Prawa Bożego (Mt 15,1-9; Mk 7,8-13)¹⁷⁷⁵. Stąd nieobecność przedanuncyjnego ślubu wiekuistej czystości Maryi żadną miarą nie umniejsza wagi jej dziewictwa¹⁷⁷⁶. Wręcz przeciwnie, w tamtych czasach warunkiem *sine qua non* osiągnięcia doskonałości duchowej było posiadanie wielodzietnej rodziny¹⁷⁷⁷.

4.4.7. *Argument wywiedziony z niepodzielnej miłości.* Częściowo zwolennicy omawianego dowodu mają słuszność. Istotnie starotestamentalny Jahwe jest nazywany *Bogiem zazdrosnym* – אל קנא (Wj 20,5; 34,14; Pwt 4,24; 5,9; 6,15)¹⁷⁷⁸. Owa zazdrość – rzecz jasna – nie ma nic wspólnego z emanującą wielorakimi grzechami zawiścią ludzką (Rdz 4,1-8; 1Sm 19,8; Syr 14,8; Rz 13,13)¹⁷⁷⁹. Chodzi tu raczej, ujmując to w kategoriach antropomorfizmu¹⁷⁸⁰, o ideę wierności Pana Boga wobec zawartego przymierza (ברית), które z kolei jest odzwierciedleniem jego życzliwego usposobienia (חסד) względem ludu wybranego¹⁷⁸¹. Problem jednakże tkwi w tym, iż niniejsza argumentacja nie uwzględnia najbliższego kontekstu literackiego powyższego pojęcia. Dominuje w nim bowiem polemika politeistyczna: *Jahwe* – tak, *baalim* – nie (Wj 20,3-6; 34,10-17; Pwt 4,9-31; 5,7-10; 6,1-19). Uwieńczeniem jej zaś jest wezwanie do niepodzielnej miłości. Naród wybrany powinien kochać swego Boga całym swym sercem, całą swą duszą i całą swą mocą (Pwt 6,5). Na tym wszakże nie koniec. Ustęp Pwt 6,6-9 podaje też listę środków służących pomocą w realizacji wyżej wymienionego celu. Jednym z nich jest katecheza domowa. Na ojcu rodziny ciąży obowiązek poinformowania o przykazaniu niepodzielnej miłości swoich domowników, przede wszystkim synów (Pwt 6,7)¹⁷⁸². Nie była więc miłość małżeńska żadną rywalką miłości boskiej. Wręcz odwrotnie. Ta pierwszy była matrycą oraz wypadkową tej drugiej. Prawdziwą materią zazdrości Bożej była (i nadal jest) bałwochwalcza relacja człowieka do wszelkiego rodzaju stworzenia (Lb 25,1-11; Pwt 29,15-19; 32,16.21; 1Krl 14,22-24; Ps 78,58; Rz 1,18-32)¹⁷⁸³.

¹⁷⁷⁵ „<...> Богу не нужен дар, от которого кто-то страдает” (У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 891); por. A. BAUM, «Ślub», 1280; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 891; C. GANCHO, «Voto», 1230; X. LÉON-DUFOUR, *Słownik Nowego Testamentu*, 602-603.

¹⁷⁷⁶ Por. L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 33.

¹⁷⁷⁷ Por. D. SINCLAIR, «Marriage», 443.

¹⁷⁷⁸ Por. A. EVEN-SHOSHAN (red.), *A New Concordance*, 1020; G. SAUER, «קנא», 818; J. SCHREINER, *Teologia Starego Testamentu*, 41.264.286.

¹⁷⁷⁹ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 198; D. DORMEYER, «Zazdrość», 1474; G. SAUER, «קנא», 816-817.

¹⁷⁸⁰ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 18.

¹⁷⁸¹ Por. R.J. CLIFFORD, «Księga Wyjścia», 86; J.G. GAMMIE, «Zazdrość», 1367; M. GARCÍA CORDERO, «Gelosia di Dio», 635-636; R. RUBINKIEWICZ, «Troska», 160-162; J. SCHREINER, *Teologia Starego Testamentu*, 308-309.

¹⁷⁸² Por. J. BLENKINSOPP, «Księga Powtórzonego Prawa», 158.

¹⁷⁸³ „Conseguenza propria del Dio d'Israele come Dio unico è il suo 'zelo' per la sua gloria che Egli vuole non sia condivisa da nessun'altra divinità” (M. GARCÍA CORDERO, «Gelosia di Dio», 635); „la veneración de otros dioses

4.4.8. *Argument wywiedziony z dziewiczego charakteru religijności.* Po części niniejsze rozumowanie jest prawdziwe. Rzeczywiście decydującym czynnikiem autentycznej religijności jest świadomość zależności człowieka od Boga (Tb 3,12-14; 13,4; Iz 64,7-8)¹⁷⁸⁴. Ową myśl teksty biblijne oddają na różne sposoby. Jednym z nich jest na przykład określenie narodu wybranego za pomocą takich słów, jak: *niemowlę* (Oz 11,4), *dziecko* (Oz 2,1; 11,1a), *syn* (Oz 11,1b) etc.¹⁷⁸⁵. Analogiczną funkcję pełni też słowo *dziewica* (Iz 23,12; Jr 18,13; 31,4.21; Am 5,2): „Wyraz *betula* jest używany w ST również na określenie Izraela <...>”¹⁷⁸⁶. To jednak wcale nie oznacza, iż tylko osoba *de facto* samotna była zdolna do prowadzenia życia całkowicie poświęconego Bogu. Ilustrują to chociażby przykłady Henocha i Noego, którzy mimo posiadanej rodziny (Rdz 5,21-23; 6,10) nie tylko spędzili swoje życie w zażyłej przyjaźni z Bogiem (Rdz 5,22.24; 6,9)¹⁷⁸⁷, lecz i doświadczyli wtajemniczenia w tajniki zbawczych planów boskich: Henochowi jest przypisywany zbiór pism apokaliptycznych (*Księga Henocha etiopska, Księga Henocha hebrajska, Księga Henoch słowiańska*), a Noe został poinformowany o nadciągającym potopie (Rdz 6,12-21), czy o sekretach leczenia chorych i walki z demonami¹⁷⁸⁸. Dlaczego więc promatrymonialne nastawienie Maryi miałyby stać się przeszkodą na drodze jej zjednoczenia z Bogiem?

4.4.9. *Argument wywiedziony z chęci przyśpieszenia czasów mesjańskich.* Zasadniczo to wnioskowanie zawiera pierwiastek prawdy. Istotnie zauważyć można pewien renesans nadziei mesjańskich czasów późnego judaizmu (II-I w. p.n.e. – I w. n.e.)¹⁷⁸⁹. Zaczęto niecierpliwie oczekiwać końca czasów (Mt 3,2.7.10)¹⁷⁹⁰. Pojawiły się idee pomazańca indywidualnego (Mt

---

excita el celo de Yahvé <...>” (G. SAUER, «הַנְּבִיאִים», 818); por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 198; G. SAUER, «הַנְּבִיאִים», 817-819.

¹⁷⁸⁴ Por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1097.

¹⁷⁸⁵ Por. J.L. CRENSHAW, «Syn», 1161.

¹⁷⁸⁶ W. MUNRO, «Dziewica», 228; por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 343.

¹⁷⁸⁷ Por. R. ALTER, *The Five Books*, 36; W. BRUEGGEMANN, *Genesis*, 93; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 428; M.G. KLINE, «1. Mose (Genesis)», 100; J. LEMAŃSKI, *Księga Rodzaju*, 326-327.373-374; P. MORANT, *Die Anfänge*, 255; J.C. REEVES, «Enoch», 249.

¹⁷⁸⁸ „wandelte mit Gott <...> diese Erfahrung schloß offensichtlich eine bes. Offenbarung ein <...>” (M.G. KLINE, «1. Mose (Genesis)», 100); „Henoch, człowiek błogosławiony i sprawiedliwy, któremu Pan otworzył oczy i obdarzył świętym widzeniem w niebiosach <...>” (*Księga Henocha etiopska*, 1,2); „Pouczyliśmy też Noego o wszystkich sposobach leczenia chorób i pokus <...> Noe zaś zapisał wszystko w Księdze, dokładnie tak, jak go pouczyliśmy <...>” (*Księga Jubileuszów*, 10,12-13); por. W. BRUEGGEMANN, *Genesis*, 93; J.J. COLLINS, «Henoch», 388; T. JELONEK, *Mesjanizm*, 137; *Księga Henocha etiopska*, 17,1 – 36,4; J.C. REEVES, «Enoch», 249; R. RUBINKIEWICZ, «Księga», 141; P. SACCHI, «Il giudaismo», 105; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 292.

¹⁷⁸⁹ „A partire dal II secolo a. C. l’attesa messianica era sorta impetuosa in Israele <...>” (P. SACCHI, «Il giudaismo», 108); por. T. JELONEK, *Mesjanizm*, 153; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 192; P. SACCHI, «Il giudaismo», 104.108.113; M. SIMON – A. BENOÎT, *Giudaismo e cristianesimo*, 27-28; A. STEINER, «Warum?», 6-7; S. SZYMIK, «Polityczno-społeczne aspekty», 423; A. TRICOT, «Le monde», 759-763; F. WILLAM, *Życie*, 33-34; H. WITCZYK, «Narodziny», 108.

¹⁷⁹⁰ „Man glaubte am Ende der Tage zu stehen” (A. STEINER, «Warum?», 6); por. *Księga Henocha etiopska*, 1,1-9; J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 301-308.311; A. STEINER, «Warum?», 6-7.

3,11; Łk 7,19; J 1,19-22.25; 4,25; 7,26; 10,24)¹⁷⁹¹, eschatologicznego (Mt 3,12)¹⁷⁹² oraz nie w pełni ziemskiego: Eliasz, Henoch, Melchizedek, Sprawiedliwy, Syn Człowieka, Wybrany (J 1,21; 7,27)¹⁷⁹³, bądź potrójnego: prorok, kapłan, król (J 1,21; 6,15)¹⁷⁹⁴. Powstały nowe ugrupowania mesjanistyczne: esseńczycy (qumrańczycy), faryzeusze, joannici (baptyści), zeloci (sykaryjczycy)¹⁷⁹⁵... Oczywiście każdy z tych prądów przyśpieszał przyjście mesjasza zgodnie z zasadami swojej „filozofii”¹⁷⁹⁶. Esseńczycy akcentowali ważność czystości rytualnej¹⁷⁹⁷, faryzeusze dbali o skrupulatne wypełnianie Prawa zapisanego i ustnego (Mk 7,1-4)¹⁷⁹⁸, joannici, chrzcząc pokutujących grzeszników, ratowali naród przed nadchodzącym „katem” (Łk 3,1-14)¹⁷⁹⁹, zeloci z kolei realizowali swój cel uciekając się do użycia przemocy (Dz 5,36-37; 21,38)¹⁸⁰⁰. Wprawdzie istniał jeszcze nurt *pokornych* (ענויים), w większości składający się z

¹⁷⁹¹ Por. И. ФЛАВИЙ, *Иудейская война*, 1164-1165; T. JELONEK, *Teologia biblijna*, 91-97; A. TRICOT, «Le monde», 763.

¹⁷⁹² „Sometime in the third or second century BCE, *messiah* takes on <...> eschatological nuance” (C.A. EVANS, «Messiahs», 538); por. M. DE JONGE, «Messiah», 777-778; C.A. EVANS, «Messiahs», 538; R. RUBINKIEWICZ, «Księga», 143; A. TRICOT, «Le monde», 761.

¹⁷⁹³ Por. M. DE JONGE, «Messiah», 782; T. JELONEK, *Mesjanizm*, 132; R. RUBINKIEWICZ, «Księga», 143; P. SACCHI, «Il giudaismo», 104-107.

¹⁷⁹⁴ „Nie odejdą od żadnej wskazówki Tory <...> aż do przyjścia Proroka i Mesjaszów Aarona i Izraela” (*Reguła Zrzeszenia*, IX,9-11); por. M. DE JONGE, «Messiah», 782-783; C.A. EVANS, «Messiahs», 537-542; T. JELONEK, *Mesjanizm*, 125-127; M. ROSIK, «Łukasz», 392-393; P. SACCHI, «Il giudaismo», 107; W. TYLOCH (red.), *Rękopisy*, 108; P. VOLZ, *Die Eschatologie*, 186-203.

¹⁷⁹⁵ Por. T. MILIAUSKAS, «Apaštalo», 93-96; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 42.

¹⁷⁹⁶ „У иудеев с давних пор существовали три философские школы <...>” (И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 753); por. J. FLAWIUSZ, *Autobiografia*, 104; И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 753-754; L.I. LEVINE, «Okres hellenistyczny», 370-372; S. MASON, *Giuseppe*, 149.152; A. STEINER, «Warum?», 3.

¹⁷⁹⁷ „The community at Qumran elaborated a code of purity in separation from Jerusalem and the Temple <...>” (W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 226); „эссеи <...> особенно строго соблюдали законы о телесной 'чистоте' <...>” (С.М. ДУБНОВ, *Краткая история Евреев*, 218); „Matters of purity and impurity are a major concern of the sectarian Dead Sea Scrolls” (H.K. HARRINGTON, «Purity», 724); por. R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 467-468; С.М. ДУБНОВ, *Краткая история Евреев*, 218; И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 754; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 71-76; H.K. HARRINGTON, «Purity», 724-728; T. JELONEK, *Wprowadzenie*, 107-109; L.I. LEVINE, «Okres hellenistyczny», 377-380; J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 315-329; S. MASON, *Giuseppe*, 149-151; T. MILIAUSKAS, «Apaštalo», 95; A.J. PALLA, *Sekrety Biblii*, 232-235; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 66-68; J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 144; M. ROSIK, *Judaizm*, 115-123; ID., *Ziemia Słowa*, 34; M. SIMON – A. BENOÎT, *Giudaismo e cristianesimo*, 21-24; J.A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 403; E.F. SUTCLIFFE, «Esseni», 135-136; A. TRICOT, «Le monde», 778-786.

¹⁷⁹⁸ „Nell'osservanza della legge furono molto rigorosi <...>” (P. SACCHI, «Il giudaismo», 111); „Les Pharisiens se distinguaient donc entre tous les Juifs par leur culte pour la Loi <...>” (A. TRICOT, «Le monde», 775); por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 226; С.М. ДУБНОВ, *Краткая история Евреев*, 216-217; И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 753; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 76-81; T. JELONEK, *Wprowadzenie*, 95-96; L.I. LEVINE, «Okres hellenistyczny», 374-377; J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 310-315; S. MASON, *Giuseppe*, 148-167; T. MILIAUSKAS, «Apaštalo», 93-94; A.J. PALLA, *Sekrety Biblii*, 226-229; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 54-62; M. ROSIK, *Judaizm*, 108-112; ID., *Ziemia Słowa*, 31-33; P. SACCHI, «Il giudaismo», 111-112; M. SIMON – A. BENOÎT, *Giudaismo e cristianesimo*, 18-20; J.A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 399-403; A. TRICOT, «Le monde», 772-776.

¹⁷⁹⁹ „wzywał do ostatecznego nawrócenia, przypieczętowanego niepowtarzalnym chrztem w Jordanie <...>” (J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 330); por. J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 330; T. MILIAUSKAS, «Apaštalo», 95; P. SACCHI, «Il giudaismo», 113; J. STĘPIEŃ, «Jan Chrzciciel», 519-521; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 42.

¹⁸⁰⁰ „il nazionalismo giudaico nella sua forma più violenta” (M. SIMON – A. BENOÎT, *Giudaismo e cristianesimo*, 20); „Patriotes ardents, nationalistes fougueux <...>” (A. TRICOT, «Le monde», 787); por. J.D. CROSSAN, *Historyczny Jezus*, 215-217; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 283; И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности*, 754; J. GNILKA, *Jezus z Nazaretu*, 81-83; R.A. HORSLEY, «Messianic Movements», 793-795; T. JELONEK, *Wprowadzenie*, 109-111; J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 329-330; T. MILIAUSKAS, «Apaštalo», 95-96; A.J.

przedstawicielei warstwy społecznej zwanej *ludem ziemi* (עם הארץ), prawdopodobnie najmniej zorganizowany, jakkolwiek najliczniejszy (Łk 2,38)¹⁸⁰¹. Biblijnymi jego przedstawicielami byli starzec Symeon i prorokini Anna¹⁸⁰². Ich udział w przyśpieszaniu przyjścia mesjasza polegał przede wszystkim na prowadzeniu bogobojnego życia skupionego wokół modlitwy, postu i zachowania czystości (Łk 2,25-26.36-37)¹⁸⁰³. To ostatnie w sposób szczególny odnosi się do Anny, bo o sytuacji społecznej Symeona nic nie wiemy z tekstu Łukasowego. Jednakże niewinność Anny nie była czystością dziewiczą, lecz wdową. Natomiast wzmianka o jej siedmioletnim małżeństwie (Łk 2,36) oraz adnotacja o stałym przebywaniu w świątyni jerozolimskiej (Łk 2,37) sugerują raczej posiadanie przez nią dorosłego, samowystarczalnego i troskliwego potomstwa¹⁸⁰⁴. A założenie rodziny i wydawanie na świat dzieci także było postrzegane w kategoriach współpracy na rzecz przyśpieszenia nastania czasów mesjańskich (Mi 5,1)¹⁸⁰⁵, ponieważ ówczesny judaizm nie znał jeszcze idei dziewiczego poczęcia mesjasza¹⁸⁰⁶, chociaż był ku temu, przynajmniej na poziomie przeczucia, maksymalnie przybliżony (LXX Iz

---

PALLA, *Sekrety Biblii*, 231-232; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 65-66; M. ROSIK, *Judaizm*, 123-126; ID., *Ziemia Słowa*, 35-36; M. SIMON – A. BENOÎT, *Giudaismo e cristianesimo*, 20-21; J.A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 414-415; A. TRICOT, «Le monde», 786-787; F. WILLAM, *Życie*, 33-34.

¹⁸⁰¹ „w czasach Jezusa duchowość ubogich Jahve wciąż jeszcze miała duży wpływ” (L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 623); „Tylko niewielka część ludności <...> należała <...> do zorganizowanych ugrupowań. <...> Większość ludności w tym okresie należała do zbiorowości określanej mianem ‘*am ha-arets* <...>’ (L.I. LEVINE, «Okres hellenistyczny», 380); por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 623-624; R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 80-81; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 56; L.I. LEVINE, «Okres hellenistyczny», 380-383; T. MILIAUSKAS, «Apaštalo», 96; G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 62-63; P. SACCHI, «Il giudaismo», 112; J.A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 400.

¹⁸⁰² „postacie Symeona i Anny <...> reprezentują oczekujących na Mesjasza Izraelitów” (M. ROSIK, «Nowy Testament», 32); por. R.E. BROWN, *An Introduction*, 234; L.T. JOHNSON, *The Gospel*, 56-57; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia*, 184-193; M. ROSIK, *Jezus*, 54.

¹⁸⁰³ Por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 623; C. JANSSEN – R. LAMB, «Das Evangelium», 521; M. KOKOT, «Magnificat», 85; F. WILLAM, *Życie*, 31-32.35.

¹⁸⁰⁴ „Elisabet, Zacharias, Simeon und Hanna repräsentieren eine sicherlich nicht unbedeutende Gruppe alter Menschen. <...> sie nicht lediglich als AlmosenempfängerInnen angesehen wurden <...>” (C. JANSSEN – R. LAMB, «Das Evangelium», 521). Co prawda, w owych czasach wdowy pozbawione niezbędnych środków do życia otrzymywały, poza jałmużną, także pewne zasiłki państwowe, przykładowo: codzienne posiłki; por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 26.

¹⁸⁰⁵ „Świat starotestamentowy troszczył się o płodzenie dzieci, a więc i o małżeństwo, licząc na urodzenie Zbawiciela świata” (FILARET DROZDOW, *Homilia*, 283); por. W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 17; J. KUDASIEWICZ, *Matka Odkupiciela*, 45.

¹⁸⁰⁶ „la maternità verginale sarebbe stata un assurdo per gli antichi, giacché, soprattutto nel mondo giudaico, la gloria del figlio era il padre, non la madre” (G. DANIELI, «L’annuncio», 319); „nigdy w judaizmie nie oczekiwano Mesjasza, który miałby narodzić się z dziewicy” (A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 93); „i Giudei <...> non leggono: 'Ecco, la vergine avrà nel grembo', ma : 'Ecco la fanciulla avrà in seno' <...>” (TEODOTO DI ANCIRA, *Omelia V*, 511); por. *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 1554; M. CIMOSA, «Messianismo», 943-944; J. DAN, «Messiah», 458-460; G. DANIELI, «L’annuncio», 318-319; M. DE JONGE, «Messiah», 777-781; M. GARCÍA CORDERO, «Attesa messianica», 940-946; JAN PAWEŁ II, «Zapowiedź mesjańskiego macierzyństwa», 45; H. LANGKAMMER, *Maryja*, 34-35.37; H. LEMPA, «‘Almah», 48; J. ŁACH, «Jezus», 244; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 221; G. MOLIN, «Die Frage», 77; M. ROSIK, «Nowy Testament», 25; P. SACCHI, «Il giudaismo», 104-108.113; J.F.A. SAWYER, «Mesjasz», 512-513; M. SIMON – A. BENOÎT, *Giudaismo e cristianesimo*, 27-28; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 105.120; TEODOTO DI ANCIRA, *Omelia V*, 511; U. WOLFF, *Der Mann*, 20.

7,14)¹⁸⁰⁷. Toteż każde złożenie ślubu trwałego panieństwa byłoby równoznaczne z chęcią opóźnienia nadejścia ery mesjańskiej bądź z niechęcią współpracy w tej dziedzinie¹⁸⁰⁸. Maryja z Nazaretu, jako niewiasta poślubiona i przedstawicielka mesjanizmu Dawidowego, taka nie była (Mt 1,18; Łk 1,27). To uznają w pewnym stopniu niektórzy zwolennicy hipotezy: „wreszcie sformułowała swoją codzienną prośbę: - Daj nam Mesjasza, Boże, daj nam Mesjasza”¹⁸⁰⁹.

4.4.10. *Argument wywiedziony z dziewiczego poczęcia Jezusa Chrystusa*. Najpierw trzeba przyznać, iż adepci obecnego stanowiska mają częściowo prawdę. Biblijny Jahwe jest rzeczywiście Bogiem uwzględniającym postulaty człowieka (Ps 86,5-7). Klasycznym przykładem jest choćby targowanie się Abrahama z Panem o liczbę sprawiedliwych mieszkańców Sodomy i Gomory (Rdz 18,16-33). Jednak ów dowód ma również pewne mankamenty. Najważniejszy z nich to zniekształcenie pryncypium teologicznego darmości zbawienia. Bo jeśli nadprzyrodzone poczęcie Jezusa Chrystusa było spowodowane jedynie zamiarem uszanowania ślubowanej czystości Maryi (Łk 1,34), to w takim przypadku główne przesłanie wydarzenia dziewiczego poczęcia Jezusa – oznaczającego darmość zbawienia¹⁸¹⁰ – nie tylko odchodzi na drugi plan, lecz w ogóle traci na wartości. A jest to przecież jedna z najważniejszych prawd naszej wiary. Jej wypaczenie zawsze owocowało tylko negatywnymi skutkami, takimi jak np.: judaizujące poglądy judeochrześcijan (Ga 2,15-21)¹⁸¹¹, handel odpustami¹⁸¹² etc. W dodatku, owo zaciemnienie znaczenia teologicznego nadprzyrodzonego wcielenia Chrystusa sprowadziłoby dziewictwo Maryi jedynie do poziomu biologicznego. A to z kolei znaczyłoby oddalenie się współczesnej mariologii od tradycji nowotestamentalno-patrystycznej¹⁸¹³ oraz jej ponowne znalezienie się na poziomie trendów mariologicznych z czasów Soboru Trydenckiego (1545-1563)¹⁸¹⁴.

4.4.11. *Argument wywiedziony z dziewictwa Maryi po urodzeniu Chrystusa*. Dokonując krytycznej oceny danego argumentu, należałoby zaznaczyć to, co następuje. Rzeczywiście na podstawie treści dogmatu *virginitas post partum Mariae* można orzec istnienie prawdy *virginitas*

---

¹⁸⁰⁷ Por. W. CHROSTOWSKI, «Dziewicze poczęcie», 15; J. DROZD, *Maryja Matka*, 51; JAN PAWEŁ II, «Zapowiedź mesjańskiego macierzyństwa», 45; L. SCHEFFCZYK, «'Dziewicze narodziny'», 43; M. SCHMAUS, «Maria», 337; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 576; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 80.

¹⁸⁰⁸ „scegliere dalla parte della Verginità poteva voler dire un rifiuto quasi sacrilego di collaborazione all'espansione del popolo di Israele” (E. CUTOLO, *Maria*, 27).

¹⁸⁰⁹ M. MALIŃSKI, «Zwiastowanie Maryi», 17; „nikt chyba z ówczesnych świętych nie odczuwał tak silnej tęsknoty za Odkupicielem, jak Maryja z Nazaretu” (F. WILLAM, *Życie*, 35); por. F. WILLAM, *Życie*, 31-32.35-39.

¹⁸¹⁰ Por. J.B. GREEN, *The Gospel*, 89; D.N. SCHOWALTER, «Dziewicze narodzenie Chrystusa», 136-137.

¹⁸¹¹ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 204-205.

¹⁸¹² Por. T. LANE, *A Concise History*, 155-160; D. OLSZEWSKI, *Dzieje*, 197-198.

¹⁸¹³ Por. W. KIRCHSCHLÄGER, «Jungfräulichkeit. Exegese. NT», 467; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeit. Dogmatik», 470.

¹⁸¹⁴ Por. R. LAURENTIN, «Concepito dallo Spirito», 85.

ante partum. Kłopot jednakże polega na tym, iż powyższy artykuł wiary ogranicza się jedynie do konstatacji – by tak rzec – zaledwie materialnego aspektu dziewictwa Maryi: „Jeśli ktoś nie wyznaje, że <...> [Syn Boży] zstąpił z niebios, przyjął ciało ze świętej i chwalebnej Bogarodzicy i zawsze Dziewicy Maryi i z Niej się narodził, ten niech będzie obłożony anatema”¹⁸¹⁵. Formalna strona owego faktu, jak widzimy, nie jest przedmiotem zainteresowania danego tekstu, czyli jest nieznaną. A jedna niewiadoma nie może być dowodem drugiej niewiadomej. Aby dowieść prawdziwości zdania *A* (*demonstrandum*) trzeba najpierw znaleźć uprzednio uznane zdanie *B* (*explanandum*)¹⁸¹⁶, bo „fałszywą jest metoda, która rzeczy jasne usiłuje tłumaczyć rzeczami niejasnymi”¹⁸¹⁷. Formalny aspekt dziewictwa maryjnego na poziomie Magisterium Kościoła jest poruszany jedynie w mariologicznym rozdziale *Lumen gentium*. Stałe dziewictwo Maryi jest wyrazem jej całkowitego poświęcenia się Jezusowi Chrystusowi¹⁸¹⁸. Posiada więc wyraźnie postanuncjacyjny charakter: „Tak to Maryja <...> zgadzając się na słowo Boże, stała się Matką Jezusa, a przyjmując zbawczą wolę Bożą całym sercem <...> całkowicie poświęciła samą siebie <...> osobie i dziełu Syna swego <...>”¹⁸¹⁹.

4.4.12. *Argument wywiedziony z postępowania Maryi*. W sumie można byłoby się zgodzić z autorami niniejszego dowodu, gdyby chodziło im wyłącznie o samą czystość Maryi. W rzeczy samej, w życiu matki Chrystusa nie miało miejsca nic takiego, co by ją pozbawiło niewinności. Jeśli zaś chodzi o przedanuncjacyjny ślub trwałego dziewictwa, to sprawa wygląda nieco inaczej. Jego istnienie ewidentnie kwestionuje małżeństwo Maryi (Mt 1,18; Łk 1,27; 2,5). Dlatego też, odwracając omawianą argumentację, można byłoby nawet powiedzieć: jeżeli już nic w Nowym Testamencie nie przemawia przeciwko złożonemu przedanuncjacyjnemu ślubowi dziewictwa Maryi, to tym bardziej (*argumentum a fortiori*) nic nie świadczy na jego korzyść.

4.4.13. *Argument wywiedziony z chęci nawrócenia rodaków*. Owszem, należy przyznać, że Maryję obchodziło życie współziomków. Wyraźnym dowodem tego jest chociażby jej troska o

---

¹⁸¹⁵ SOBÓR KONSTANTYNOPOLITAŃSKI II, cytat za *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 131; por. C. BALIĆ, «Maria», 867; J.L. BASTERO DE ELEIZALDE, *Virgen singular*, 59; M. BÄR, «Maria», 44-45; D. BERTETTO, *Maria*, 526; ID., «Verginità di Maria», 1271; *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 4-11.15-20; N. CAPIZZI, «Vergine», 1261-1262; S. DE FIORES, «Vergine», 1315; D. DIKEVIČIUS, «Mariologinės dogmos», 153; J. FLOROWSKIJ, «Matka», 174; M. GORDILLO, *Mariologia orientalis*, 168-169; J. JEZIERSKI, *Maryja*, 45; G. MIEGGE, *La Vergine Maria*, 56; R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 240; G.M. ROSCHINI, *Dizionario di mariologia*, 487-488; M. ROSIK, «Mariologia», 307-308; L. SCHEFFCZYK, «'Dziewicze narodziny'», 50.

¹⁸¹⁶ „Dowodzenie polega <...> zawsze na wyprowadzeniu *nie uznanego z góry* <...> ze zdań z góry uznanych <...>” (K. AJDUKIEWICZ, *Język i poznanie*, 403); por. K. AJDUKIEWICZ, *Język i poznanie*, 374-383.401-408.

¹⁸¹⁷ PIUS XII, *Humani generis*, cytat za *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 1070.

¹⁸¹⁸ Por. N. CAPIZZI, «Vergine», 1262.

¹⁸¹⁹ *Lumen Gentium*, § 56.

honor nowożeńców w Kanie Galilejskiej (J 2,1-12)¹⁸²⁰. Jeżeli jednak chodzi o próbę nawrócenia Żydów za pomocą wiekuistego ślubu dziewictwa, który miał jakoby przypomnieć, iż zrodzenie mesjasza będzie jedynie boskim darem, to trzeba zaznaczyć tu kilka kwestii. Najpierw musimy pamiętać, co zresztą już wcześniej zostało zasygnalizowane, iż judaizm czasów drugiej świątyni jerozolimskiej charakteryzował się bardzo zróżnicowaną ideologią mesjańską. Spodziewano się pomazańca Dawidowego (2Sm 7,12.16; 1Krn 17,14; Ps 132,11; Iz 11,1; Jr 23,5; 30,9; 33,15.17; Ez 34,23; 37,24; Oz 3,5; Am 9,11; Mi 5,1; Mk 11,9-10; J 7,42)¹⁸²¹, lecz nie tylko jego¹⁸²², ponieważ równoległe krążyły również pogłoski o ukazaniu się takich postaci mesjańskich, jak Henoch¹⁸²³, Eliasz (Syr 48,10; Ml 3,23-24) i Melchizedek (11Q13)¹⁸²⁴, których jako przebywających u Boga (Rdz 5,24; 2Krl 2,11; Syr 48,9; Hbr 11,5) nie trzeba było płodzić za pomocą pożycia małżeńskiego. Była także znana koncepcja czasów mesjańskich bez mesjasza¹⁸²⁵. Nie wszystkim więc ówczesnym Izraelitom trzeba było tłumaczyć, iż mesjasz będzie wyłącznie darem Bożym. Poza tym, nawet i ci którzy spodziewali się przyjścia pomazańca Dawidowego zapewne wiedzieli, iż inicjatywa jego wzbudzenia, zgodnie zresztą z zapowiedziami Starego Testamentu, będzie pochodziła jedynie od Boga (2Sm 7,12; Ps 2,7; 110,3; Jr 23,5; 33,15)¹⁸²⁶. Ponadto, jeśli już rzeczywiście ślub wiekuistego panieństwa Maryi miał przyczynić się do zmiany myślenia jej rodaków, to w takim wypadku, powinien był być o tym poinformowany oficjalnie cały naród. A w celu usunięcia podejrzeń w żadnym wypadku nie wolno było Maryi wychodzić za mąż.

4.4.14. *Argument wywiedziony z pragnienia uratowania dziewic.* Niniejsze dowodzenie odznacza się takimi oto problemami. Po pierwsze, w Starym Testamencie nie ma ani jednej

¹⁸²⁰ „La madre di Gesù è la donna attenta ai bisogni e ai problemi degli altri” (O. BATTAGLIA, *La Madre*, 295); por. O. BATTAGLIA, *La Madre*, 295-296; D. DIKEVIČIUS, «Apreiškim», 4-5; E. GIANNARELLI, «Maryja», 46; G. MIEGGE, *La Vergine Maria*, 33; K. STOCK, *Maria*, 97-99; W. WOŁYNIEC, *Maryja*, 65-67.

¹⁸²¹ „Wejrzyj, o Panie, i wzbódź im króla, syna Dawidowego <...>” (*Psalmy Salomona*, XVII,21); por. M. DE JONGE, «Messiah», 783.787; T. JELONEK, *Mesjanizm*, 126.132; P. SACCHI, «Il giudaismo», 108; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 39.43.46; S. SZYMIK, «Polityczno-społeczne aspekty», 423-424; A. TRICOT, «Le monde», 759-761.

¹⁸²² „Some thirty texts in the Dead Sea Scrolls speak of anointed personages <...> and although only about half refer to what is probably the traditional, royal Messiah, most of the other texts refer to the prophets” (C.A. EVANS, «Messiahs», 537); por. C.A. EVANS, «Messiahs», 537-542; A. TRICOT, «Le monde», 761; H. WITCZYK, «Narodziny», 108.

¹⁸²³ „His exemplary righteousness qualifies him for permanent residence with the angels, a reward that eventually is heightened in later literature by his transformation into the angel Metatron” (J.C. REEVES, «Enoch», 249); por. M. DE JONGE, «Messiah», 785; *Księga Henocha etiopska*, 1,1; J.C. REEVES, «Enoch», 249.

¹⁸²⁴ „At the center of the manuscript from Cave 11 is the figure of Melchizedek, heavenly high priest, eschatological savior of the righteous ones; as the instrument of God, he will be judge on the 'day of atonement' at the time of God's final judgment <...> Melchizedek is not an earthly messianic figure. Rather he seems to be almost identical <...> with the prince of light <...>” (A. STEUDEL, «Melchizedek», 536); por. M. DE JONGE, «Messiah», 782-783; P. SACCHI, «Il giudaismo», 104-107; A. STEUDEL, «Melchizedek», 535-536.

¹⁸²⁵ „C'est ainsi que quelques Apocryphes <...> ne font aucune place à l'action d'un Messie individuel et dépeignent à proprement parler un messianisme sans Messie” (A. TRICOT, «Le monde», 762); por. *Księga Henocha etiopska*, 1,1-9.

¹⁸²⁶ „A oto [posiedzenie sławnych mężów [wezwanym] na zebranie jako Rada zgromadzenia dla wspólnych obrad, kiedy [Bóg] ześle im Mesjasza <...>” (*Reguła całego Zgromadzenia*, II,11-12); por. C.A. EVANS, «Messiahs», 540.

wzmianki o przekleństwie¹⁸²⁷, którego przyczyną byłoby dziewictwo. Na odwrót, ów stan fizjologiczny niewiasty, o czym już nieraz wspominaliśmy, był otaczany wielkim szacunkiem. Przykładowo – dotknięcie zwłok dziewicy-siostry nie powodowało nieczystości rytualnej kapłana (Kpł 21,1-3) i tylko panna mogła zostać jego małżonką (Kpł 21,13-14; Ez 44,22), nieuzasadnione obwinienie o cudzołóstwo i o zgwałcenie dziewicy było karane pozbawieniem możliwości jej oddalenia (Pwt 22,19.28-29), dziewica stanowiła cenny łup wojenny (Sdz 21,12), przebywała w domu przeznaczonym dla kobiet (2Sm 13,2), nosiła specjalne szaty (2Sm 13,18), towarzyszyła pannie młodej do ślubu (Ps 45,15), posiadała lecznicze właściwości (1Krl 1,1-4), uosabiała lud Boży (2Krl 19,21; Iz 37,22; 62,5; Jr 2,32; 14,17; 18,13; 31,4.21; Lm 1,15; Ez 23,3.8; Jl 1,8; Am 5,2) etc. Znakiem przekleństwa niewiasty była jedynie bezdzietność. Przekleństwo wszak pojmowano jako przeciwieństwo błogosławieństwa¹⁸²⁸. A być błogosławionym znaczyło tyle, co być płodnym (Rdz 1,28)¹⁸²⁹. Jednakże jedyną drogą prowadzącą do odkrycia bezpłodności była utrata dziewictwa. Z tego właśnie powodu zamiast zestawienia *przekleństwo-dziewica* napotykamy w Biblii jedynie połączenie *przekleństwo-niepłodność*. Dobitną ilustracją tego jest tzw. *rytuał gorzkiej wody* (Lb 5,11-31)¹⁸³⁰. W czasach dawnego Izraela każda podejrzana o zdradę kobieta musiała przejść przez próbę *wody goryczy*, której wypicie wykazywało jej winę lub niewinność. Jeśli jednak była winna cudzołóstwa, to spadało na nią przekleństwo powodujące zwiotczenie bioder oraz opuchnięcie łona (Lb 5,20-22), czyli sprowadzało na nią niezdolność rozrodczą bądź powodowało poronienie¹⁸³¹. Mało tego, taka niewiasta była wprost utożsamiana z przekleństwem (Lb 5,21), co oznaczało, iż znajdowała się ona w katastrofalnej sytuacji¹⁸³². Jeżeli zaś chodzi o stan dziewictwa, to każde nienaturalne jego wydłużanie w czasie mogło być co prawda przyczyną wstydu, hańby i żaloby (Sdz 11,37-38; Ps 78,63; Iz 23,4.12; 47,1; Jr 46,11-12; Lm 1,4; Jl 1,7-8), ale nie przekleństwa, ponieważ dziewica, mówiąc językiem zapożyczonym z wersetu Rdz 1,25, pozostawała w stanie pewnej „nagości”, to znaczy była otwarta tak na płodność, jak i na bezpłodność¹⁸³³. Po drugie, naszym zdaniem przypisywanie Maryi zamiaru uwolnienia dziewic od rzekomego przekleństwa Prawa

¹⁸²⁷ „Trzy najczęściej używane słowa w Biblii hebrajskiej na oznaczenie przekleństwa to *ala, arar, kala*” (J.S. KSELMAN, «Przekleństwo i błogosławieństwo», 1010); por. E.W. CONRAD, «Przekleństwo», 632; J.S. KSELMAN, «Przekleństwo i błogosławieństwo», 1010-1011.

¹⁸²⁸ Por. E.W. CONRAD, «Przekleństwo», 632; J.S. KSELMAN, «Przekleństwo i błogosławieństwo», 1011.

¹⁸²⁹ Por. L. ALONSO SCHÖKEL, *Lezioni sulla Bibbia*, 285-286; D. LIFSCHITZ, *Stań się światło!*, 133-134.

¹⁸³⁰ Por. R. ALTER, *The Five Books*, 707; C.E. L'HEUREUX, «Księga Liczb», 135; *Pismo Święte*, 271-272; J.M. SASSON, «Gorzka woda», 347.

¹⁸³¹ „something physically dire immediately happens to the guilty woman after she swallows the potion, and it happens in or around the organs of generation” (R. ALTER, *The Five Books*, 708); „most commentators connect the curse with the stoppage of childbearing” (T.R. ASHLEY, *The Book*, 132); por. R. ALTER, *The Five Books*, 708; T.R. ASHLEY, *The Book*, 132-133. Zob. też inne fragmenty zestawiające przekleństwo i niepłodność bądź jej ograniczenie: Iz 24,6; Jr 23,10; 44,12.

¹⁸³² Por. E.W. CONRAD, «Przekleństwo», 632.

¹⁸³³ „Nagość nie oznacza tylko słabości, ale także gotowość, 'dziewictwo' <...> na *tow* (dobro), jak i *ra* (zło)” (A. LACOCQUE, «Szczeliny w murze», 33); por. A. LACOCQUE, «Szczeliny w murze», 33.

kreuje jej obraz jako feministki walczącej o emancypację kobiet spod jarzma promatrymonialnie ukierunkowanej kultury biblijnego Izraela oraz narzuconej niewoli Prawa Bożego. Takie postrzeganie Maryi jednakże nie ma nic wspólnego z tym, co o niej napisano w tekstach kanonicznych. Nic tam bowiem nie wskazuje na to, aby Prawo Pańskie przeżywała w duchu jakiegoś obciążenia. Odwrotnie, wypełniała wszystko, cokolwiek ono nakazywało (Łk 2,21-24.39.41.43), albowiem postrzegala je w kategorii boskiego daru zapewniającego harmonijne życie ludzkie¹⁸³⁴, w którym po prostu nie istniała żadna dychotomia na ἀγαπάω i φιλέω / ἔρω¹⁸³⁵.

4.4.15. *Argument wywiedziony z woli posługiwania matce Mesjasza.* Sama idea owego uzasadnienia brzmi poprawnie. Rzeczywiście człowiek samotny, jak to słusznie zauważył już św. Paweł (1Kor 7,32-35), jest bardziej dyspozycyjny wobec Boga i jego spraw. Taki punkt widzenia nie był także obcy i tzw. *terapeutydkom*, tj. żeńskiemu odłamowi grupy ascetów żydowskich zamieszkujących w okolicach Aleksandrii egipskiej, które, jak świadczy Filon Aleksandryjski, strzegły swego dziewictwa „z zapалу i pragnienia mądrości <...>”¹⁸³⁶. Powstaje jednak pytanie: skoro Maryja chciała cieszyć się absolutną wolnością, to po cóż, parafrazując słowa św. Augustyna, włożyła swoje nogi w żelazne kajdany małżeństwa¹⁸³⁷? Byłoby to nielogiczne, nawet absurdalne. Z tym się właściwie zgadzają niektórzy trzeźwo myślący zwolennicy hipotezy¹⁸³⁸.

4.4.16. *Argument wywiedziony z zamiaru podobania się Bogu.* Oceniając obecny argument, należy zwrócić uwagę na kilka kwestii. Potrzeba *podobania się komuś* jest jednym z podstawowych pragnień każdego człowieka. Dziecko chce się przypodobać swoim rodzicom, chłopak – dziewczynie, małżonka – mężowi, robotnik – pracodawcy, polityk – wyborcom... Ów rys ludzkiej natury posiada także wymiar wertrykalny. *Homo sapiens* pragnie również podobać

¹⁸³⁴ „Entre Yahweh et Israël il existait un lien concret : c'était la Loi, expression des volontés divines et, en même temps, source de vie pour qui la connaissait et la mettait en pratique. <...> Le Juif aime la Torah, source de vie et de science ; il l'aime d'autant plus qu'il y voit le signe sensible de l'amour de Dieu <...>” (A. TRICOT, «Le monde», 763-765); por. A. TRICOT, «Le monde», 763-765.

¹⁸³⁵ „<...> Izrael pojmuje człowieczą egzystencję jako całość, bez podziałów. Miłość Boga znajduje swoje odbicie w miłości bliźniego (Kpł 19, 18. 32. 34)” (A. LACOCQUE, «Nie będziesz zabijał». Księga», 116); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, 48; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 225-226; K. DA-DON, *Etica ebraica moderna*, 33-44; J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 154; A. LACOCQUE, «Nie będziesz zabijał». Księga», 103-155; G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 195-256; C. WESTERMANN, *Teologia*, 240-254.

¹⁸³⁶ EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 73; por. EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 69-75; F. KLONIECKI, «Terapeuci», 605-606; J. MAIER, *Między Starym a Nowym Testamentem*, 318; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 29-30; T. MILIAUSKAS, «Apaństwo», 95.

¹⁸³⁷ „Związany jesteś z żoną? Nie szukaj rozwiązania! <...> Młodzieńcy, słuchajcie: Są to żelazne kajdany; nie wkładajcie nóg” (AUGUSTYN, *Objaśnienia Psalmów*, 397); por. J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 158.

¹⁸³⁸ „Nec magis probanda videtur eorum sententia qui, cum Salmeron, contendunt Deiparam virginitatem vovisse, ut Matris Messiae ancilla et pedissequa liberior existeret: ut quid enim nuptias postea contraxerit?” (A.H.M. LÉPICIER, *Tractatus*, 406).

się Bogu (2Kor 5,9). Toteż o ten dar prosi (Ps 143,10), innym takiej łaski życzy (2Sm 24,23), bądź ku temu zachęca (Ef 5,10; Hbr 13,21). Nie jest to jednak takie proste. Stąd nieodzowne są takie rzeczy, jak pomoc boskiej mądrości (Mdr 9,10), odnowienie umysłu (Rz 12,2) oraz przynajmniej wstępny katalog, pomagający się zorientować w tym, co się Bogu podoba. Oto on: człowiek pokorny (Hi 33,26; Ps 19,15; 30,2-8; 51,19-20; 147,11; Iz 42,1-4), człowiek mądry (Prz 8,35), człowiek sprawiedliwy (Ps 5,13; 106,3-4; Prz 3,12; 11,1.20.27; 12,2.22; 14,9; 16,7; Koh 9,7; Mdr 4,7-10; Jr 14,10.12; Ez 20,40-41; 43,27), diadem Aarona (Wj 28,36-38), dobroczynność (Hbr 13,16), lud wybrany (Ps 44,4; 149,4), pokolenie Neftalego (Pwt 33,23), pokój (Rz 14,17-18), posłuszeństwo rodzicom (Kol 3,20), radość (Rz 14,17-18), różnorodne ofiary (Kpł 1,3; 7,18; 19,5-8; 22,19-21.23-25.27.29-30; 23,11; Iz 56,7; 60,7; Ml 2,13), służba Chrystusowi (Rz 14,18), sprawiedliwość (Rz 14,17-18), świątynia jerozolimska (Ag 1,7), ustalone czasy (Iz 49,8; 58,5; 61,2; Ps 69,14), wiara (Hbr 11,6), wspólnota (Hbr 13,16), ziemia narodu wybranego (Ps 85,2)¹⁸³⁹. Ślub trwałego dziewictwa, jak widzimy, do nich nie należy. Nie to jest wszakże najważniejsze. Sedno tego zagadnienia tkwi gdzie indziej. A mianowicie w tym, iż w Biblii występują takie teksty, które zestawiają pojęcie upodobania (הֵרָצוּן, הֵרָצוּ) z ideą wierności Prawu Pańskiemu, bo tylko to się Bogu podoba, co jest zgodne z duchem tego ostatniego (Jr 6,19-20; Oz 8,11-13; Am 5,21-24; Mi 6,6-8; Ml 1,6-14). Powiedzmy więcej nawet, iż upodobanie Pańskie jest synonimem jego woli (Ps 40,9; 103,21). Dlatego też i człowiek powinien lubić tylko to, co jest miłe Panu (Prz 10,32; 23,26)¹⁸⁴⁰. Analogiczne wątki obecne są także w pismach pochodzących z nad Morza Martwego: „We wszystkim, co zostało przez Niego dokonane, winien mieć upodobanie, a nie pragnąć niczego poza wolą Bożą. [We wszystkich] słowach Jego ust będzie miał upodobanie i nie będzie pragnął tego, czego nie naka[ża]. <...>”¹⁸⁴¹. A prokreacja były przecież nie tylko przez Boga dozwolona, lecz i pobłogosławiona (Rdz 1,28), czyli w sposób szczególny naznaczona jego upodobaniem. Warto byłoby pamiętać również o tym, iż Henoch, którego Bóg darzył osobliwym zamiłowaniem (Hbr 11,5), posiadał rodzinę (Rdz 5,21-24). Wprawdzie w ustępie Rz 12,1 św. Paweł zachęca pierwszych chrześcijan do składania Bogu przyjemnej ofiary: „Παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς, ἀδελφοί <...> παραστήσαι τὰ σώματα ὑμῶν θυσίαν <...> εὐάρεστον τῷ θεῷ” – *blagam więc was, bracia <...> oddać te ciała wasze [jako] ofiarę <...> bardzo podobającą się temu Bogu <...>*. Jednakże jest to fragment zbyt ogólnikowy o wyrazistym charakterze liturgicznym (Rz 12,2). Jego znaczenia nie da się sprowadzić jedynie do poziomu moralności seksualnej (1Kor 6,12-20; 1Tes

¹⁸³⁹ Por. F.I. ANDERSEN – A. DEAN FORBES, *The Vocabulary*, 232-233; G. GERLEMAN, «הֵרָצוּ», 1017-1021; S. LÉGASSE, «εὐαρεστέω», 1438; ID., «εὐάρεστος», 1438; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 240.

¹⁸⁴⁰ Por. B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 318.

¹⁸⁴¹ *Reguła Zrzeszenia*, IX,24-25; por. *Reguła Zrzeszenia*, X,12-13; B. SCHWANK, «Lk 1, 34», 318.

4,3-5). *Ciało* (σῶμα) w słownictwie teologicznym św. Pawła oznacza też *całego człowieka*¹⁸⁴². Chodzi tu raczej o prowadzenie chrześcijańskiego trybu życia w duchu słów zapisanych w wersecie 1Kor 10,31: „Ἐἴτε οὖν ἐσθίετε εἴτε πίνετε εἴτε τι ποιεῖτε, πάντα εἰς δόξαν θεοῦ ποιεῖτε” – *jeśli więc jecie, jeśli pijecie, jeśli coś czynicie, wszystko na chwałę Boga róbcie*¹⁸⁴³.

4.4.17. *Argument wywiedziony z chęci wykazania uniwersalnego charakteru dziewictwa.* Wydając opinię o tym wnioskowaniu, należałoby podkreślić kilka spraw. Przede wszystkim niech nie umknie naszej uwadze fakt, iż cnotliwy tryb życia, nawet mimo chrześcijańskiego monopolu na niego¹⁸⁴⁴, nie był wyłącznie chrześcijańskim fenomenem. Inkowie posiadali tzw. *dziewice słońca*¹⁸⁴⁵, Hellenowie – pitagorejczyków, neopitagorejczyków, eunuchów, kapłanki-dziewice delfickie i kapłanki-dziewice Artemidy¹⁸⁴⁶, Egipcjanie – dziewice mieszkające w „klasztorach” przy świątyniach (np. świątynia Amona w Tebach) oraz terapeutów¹⁸⁴⁷, Rzymianie – westalki¹⁸⁴⁸, Żydzi – esseńczyków¹⁸⁴⁹ etc. Co prawda, niektóre z tych form abstynencji seksualnej posiadały przymusowy lub czasowy charakter¹⁸⁵⁰. Niemniej jednak, nie da się dowieść, iż w świecie przedchrześcijańskim zjawisko dziewictwa wcale nie istniało. Nie był mu obcy także i religijny motyw czystości. Przykładowo neopitagorejczycy postrzegali cnotę czystości jako przesłankę doskonałej jedności z Bogiem¹⁸⁵¹. Ponadto pamiętajmy, że nowotestamentalne chrześcijaństwo nie знаło mariologicznego uzasadnienia wstrzemięźliwości seksualnej. Powściągnano się dla królestwa Bożego (Mt 19,12; 1Kor 7,29-31) i Jezusa Chrystusa (Mt 19,27-29; Mk 10,29-30; Łk 14,26; 1Kor 6,13; Ap 14,1-5)¹⁸⁵² albo z racji uniknięcia udręk cielesnych i rozterek wewnętrznych – *argumentum molestiae nuptiarum* (1Kor 7,25-28.32-

---

¹⁸⁴² „der Mensch hat nicht ein σῶμα, sondern er ist σῶμα” (R. BULTMANN, *Theologie*, 195); „Wenn Paulus die Christen auffordert, ihren *Leib als Opfer* darzubringen, dann geht es um die Person in ihrer Gesamtheit” (F. DAVIDSON – R.P. MARTIN, «Der Brief», 292); por. K. BARTH, *Der Römerbrief*, 452-453; R. BULTMANN, *Theologie*, 193-203; J.A. FITZMYER, «List do Rzymian», 1311; ID., «Teologia świętego Pawła», 2168-2169; H. SCHLIER, *Der Römerbrief*, 355-356; A. THEISSEN – P. BYRNE, «Romans», 1135-1136.

¹⁸⁴³ Por. R.E. BROWN, *An Introduction*, 571; F. DAVIDSON – R.P. MARTIN, «Der Brief», 292-293; C.S. KEENER, *The IVP Bible*, 438.

¹⁸⁴⁴ „<...> Celibacy and asceticism are endemic to Christianity <...>” (J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 144).

¹⁸⁴⁵ Por. T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 234.

¹⁸⁴⁶ „In pagan religion <...> some priestesses—not necessarily those serving virgin goddesses—remained lifelong virgins <...> In the Classical period, religious eunuchs are a feature of several Anatolian cults of goddesses” (J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 143-274); por. Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 121.183; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 28-29; P. NEHRING, *Dlaczego dziewictwo?*, 11; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 234; J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 143-144.

¹⁸⁴⁷ Por. EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 69-75; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 234.

¹⁸⁴⁸ Por. Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 526; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 28-29; T. PASZKOWSKA, «Dziewictwo», 234; J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 805. Imperium rzymskie wymagało także bezżeństwa od swoich żołnierzy aż do II w.; por. R.L. FOX, *Pagonys ir krikščionys*, 281.

¹⁸⁴⁹ Por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 29; J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 144.649-650; A. STEINER, «Warum?», 1-28.

¹⁸⁵⁰ Por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 29.

¹⁸⁵¹ Por. P. NEHRING, *Dlaczego dziewictwo?*, 11.

¹⁸⁵² Por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 31; J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 144.

34)¹⁸⁵³, lecz nigdy z powodów maryjnych. Prawie to samo można powiedzieć o najstarszym – sięgającym III wieku¹⁸⁵⁴ – piśmiennictwie chrześcijańskim poświęconym zagadnieniom czystości. Tam też dziewictwo jest podejmowane dla królestwa niebieskiego¹⁸⁵⁵, z powodu Pana¹⁸⁵⁶ i w celu uniknięcia ciężaru powinności wypływającego z zawarcia związku małżeńskiego: dominacja męża, bóle rodzenia, trud wychowania dzieci etc.¹⁸⁵⁷, a jako wzór naśladowania życia anielskiego stawiane są raczej postaci biblijne (Adam, Ewa, Samson, Józef, Mojżesz, Dawid, Salomon, Eliasz, Elizeusz, Jeremiasz, Zuzanna, Judyta, Anna, Jan Chrzciciel, Jan Apostoł, Paweł, Barnaba, Tymoteusz) i pozabiblijne (Agnieszka, Pelagia i jej siostry, Sotera, Tekla, Teresa z Antiochii): „Pismo Święte uczy nas <...> o wielu <...> których życie było <...> nieskalane. I tych dziewictwo naśladowuj”¹⁸⁵⁸; „Ci, którzy żyją w dziewictwie, stanowią piękny wzór dla wiernych obecnych i przyszłych”¹⁸⁵⁹. Owszem nie brakuje odniesień do Maryi, choć jej dziewictwo jest ujmowane jedynie chrystocentrycznie: „Łono świętej Dziewicy nosiło naszego Pana Jezusa Chrystusa, Syna Bożego, a ciało, które nasz Pan nosił, i w którym toczył walkę na tym świecie, przywdział ze świętej Dziewicy. Stąd poznaj, jak wielkie i wzniosłe jest dziewictwo”¹⁸⁶⁰. Znamienny jest również fakt, iż św. Paweł, uzasadniając chrześcijańską bezżenność, zachęcał wspólnotę w Koryncie do wzorowania się na nim samym, a nie na Matce Chrystusa (1Kor 7,7). Innymi słowy, wszystko wskazuje na to, iż ci, którzy chcieli prowadzić cnotliwy tryb życia, to i tak go prowadzili, nie zważając na przykład Maryi.

---

¹⁸⁵³ Por. Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 123; METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 133; P. NEHRING, *Dlaczego dziewictwo?*, 16-18; D. OLSZEWSKI, *Dzieje*, 63. Analogicznymi argumentami uzasadniał dziewiczy tryb życia lekarz i filozof Soranus z Efezu (98-138): „<...> Soranus recommends virginity neither for spiritual health nor as part of rejecting the world, but to make life easier” (J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 144); por. J. ROBERTS (red.), *The Oxford Dictionary*, 143-144.718. O innych przedstawicielach danego stanowiska zob. P. NEHRING, *Dlaczego dziewictwo?*, 9-12.16-18.

¹⁸⁵⁴ „Pierwsze traktaty na temat dziewictwa pojawiły się w III wieku <...>” (J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 45); por. J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 9.

¹⁸⁵⁵ Por. METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 131; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 46; PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 79-80.82-84.

¹⁸⁵⁶ „każdy żyjąc w dziewictwie <...> naśladowuje <...> Chrystusa <...>” (PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 86); por. J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 46; PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 83,86-87; ID., *List II*, 107-108.

¹⁸⁵⁷ „jeśli zaś chcesz wiedzieć, od ilu przykrości wolna jest dziewica, a w ile uwikłana żona, czytaj rozprawę Tertuliana <...> i znakomitą książkę błogosławionego Cypriana, i <...> dzieła papieża Damazego <...> oraz <...> Ambrożego <...>” (HIERONIM, *List XXII*, 134-135); por. J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 160; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 31; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 48; P. NEHRING, *Dlaczego dziewictwo?*, 16-18.

¹⁸⁵⁸ PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 85.

¹⁸⁵⁹ PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 81; por. P. BROWN, *The Body & Society*, 5-6.156-159.286; METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 129; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 47; P. NEHRING, *Dlaczego dziewictwo?*, 12-13; PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 84-85.88; ID., *List II*, 96.103-107; Z. PROCHOWNIK, *Dziełnictwo*, 20; J. QUASTEN, *Patrology*, 46-47. Analogiczna sytuacja panowała w obszarze wątku męczeństwa. Najstarsza chrześcijańska literatura martyrologiczna podawała jako wzór do naśladowania różne postaci ówczesnych niewiast jak np., Blandynę, Perpetuę i Felicję, lecz nie Maryję, która była raczej postrzegana w kategoriach paradygmatu chrześcijańskiego stoicyzmu. Motyw *Mater dolorosa* jest o wiele późniejszy; por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 62; E. GIANNARELLI, «Maryja», 41.43-44.46; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 25-26.36.

¹⁸⁶⁰ PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, 84; por. METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 151-152; J. NAUMOWICZ, «Wstęp», 46.

4.4.18. *Argument apologetyczny*. Po części zwolennicy omawianego argumentu mają rację. Ślubowanie trwałego dziewictwa byłoby doskonałym dowodem zdania się Maryi na wolę Bożą (Łk 1,38). W społeczeństwie patriarchalnym wszak jedynie niewiasta androzależna mogła czuć się stosunkowo bezpiecznie¹⁸⁶¹, najpierw jako córka w domu swojego ojca, a potem jako żona w miejscu zamieszkania swego męża¹⁸⁶². Dlatego też każda pragmatycznie myśląca dziewczyna-sierota bądź bezdzietna wdowa poszukiwała tzw. *wykupiciela* (לָקַח), którego zadaniem było zapewnienie odpowiedniego *milieu* dla niewiasty (Rt 3,1 – 4,17)¹⁸⁶³. Owszem miały miejsce także wyjątki od tej zasady. Wzorcowym przykładem jest chociażby kazus dzielnej Judyty, która pozostała wdową przez całe życie, nie przyjmując żadnej z ofert licznych epuzerów (Jdt 16,22). Judyta jednakże zajmowała szczególną pozycję w swojej społeczności. Przeciż po śmierci męża Manasses, wprawdzie wbrew panującym zwyczajom judaistycznym¹⁸⁶⁴, stała się jedyną spadkobierczynią jego fortuny¹⁸⁶⁵: domu, ziemi uprawnej, bydła, czeladzi, złota, srebra etc. (Jdt 8,7). Mogła więc sobie pozwolić na „luksus” szlachetnego wdowieństwa. Ponadto, wychodząc powtórnie za mąż, „przekazałaby komuś innemu kontrolę nad wszystkim, co posiadała”¹⁸⁶⁶. Z drugiej jednak strony jako osoba zamożna¹⁸⁶⁷ nie mogła stać się paradygmatem człowieka zdającego się jedynie na Boga. Główną przeszkodą tego był właśnie jej majątek, który rozdzieliła dopiero krótko przed śmiercią (Jdt 16,24). Coś podobnego można byłoby powiedzieć również w odniesieniu do przedanuncjacyjnego ślubu stałego panieństwa Maryi. Skoro miał on być wyrazem absolutnego jej zdania się na Boga, to po co wybrała jeszcze jeden „pakiet ubezpieczeniowy”, zawierając małżeństwo z Józefem?

4.4.19. *Argument wywiedziony z nieskazitelności ofiary i ofiarodawcy*. Oczywiście słuszność jest po stronie zwolenników tego argumentu. Święty Izraela (Iz 30,11-12) nie tylko wzywał do świętości swój lud (Wj 22,30; Kpł 11,44-45; 19,2), lecz i wymagał od nich, aby tak składana

---

¹⁸⁶¹ „Wdowa nie ma męża, który by czuwał nad jej prawami, sierota nie ma rodziców <...>” (M. FILIPIAK, *Problematyka*, 22); por. Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 544; W. PAŁUBICKI, *Małżeństwo*, 109.115; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 203-206.

¹⁸⁶² „Izraelitka pozostaje stale pod opieką i władzą mężczyzny – ojca, męża lub dorosłego syna (por. 1 Sm 18,17.19.27)” (M. FILIPIAK, *Problematyka*, 104); por. G. DANIELI, «L’annunciazione», 313; M. FILIPIAK, *Problematyka*, 104; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 20-21; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 97. W podobnej sytuacji społecznej znajdowała się również niewiasta w obszarze kultury grecko-rzymskiej. Pewne polepszenie *status quo* kobiety, przynajmniej na poziomie prawnym, nastąpiło dopiero z nastaniem czasów hellenistycznych w Grecji i epoki augustiańskiej w Cesarstwie rzymskim; por. J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 166-167; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 12-13.17-19.

¹⁸⁶³ Por. B. PAWLACZYK, *Matka*, 117-118; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 204-205.221-222.

¹⁸⁶⁴ „wdowy w dawnym Izraelu nie miały prawa dziedziczenia <...>” (W. PAŁUBICKI, *Małżeństwo*, 109); „A widow <...> does not inherit from her husband, she may claim her *ketubbah*, which must be paid out of his estate (*Ket. 68b*)” (D. SINCLAIR, «Widow», 721); por. R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 49; W. PAŁUBICKI, *Małżeństwo*, 109; B. PAWLACZYK, *Matka*, 117; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 222-223.

¹⁸⁶⁵ „Wysoka pozycja społeczna może oczywiście łagodzić pewne ograniczenia kobiety <...>” (C. MAZZUCCO, «Kobieta», 22).

¹⁸⁶⁶ C. MCCULLOUGH, *Ptaki ciernistych krzewów*, 76.

¹⁸⁶⁷ „Judyta była wdową bogatą” (R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, 50).

ofiara (Kpł 22,20-25; Lb 19,2; Pwt 15,21; 17,1), jak i osoba składająca (Kpł 21,17-21.23) odznaczały się nieskazitelnością (מום). Jednakże owo słowo מום, pomimo iż może oznaczać zwyrodnienie duchowe (Pwt 32,5; Hi 11,15), odnosi się przede wszystkim do różnego rodzaju ułomności fizycznych, takich jak na przykład ślepotą, chromanie, zniekształcenie twarzy, złamanie kończyny, świerzb, liszaje, garbienie się etc. (Kpł 21,18-20; 24,19-20)¹⁸⁶⁸. Wprawdzie ten termin dotyczy także pewnej odmiany kalectwa narządów płciowych (Kpł 21,20), nigdy jednak Stary Testament nie utożsamia utraty dziewictwa ze *skazaniem* (מום). Ewidentnym potwierdzeniem tego jest choćby osoba Absaloma. Posiadał dzieci: trzech synów i jedną córkę (2Sm 14,27)¹⁸⁶⁹. Nie przysporzyło to mu wszakże żadnej skazy: „מכף רגלו ועד קדקדו לא היה בו מום” – *od stopy nogi jego i do głowy jego nie była w nim skaza* (2Sm 14,25)¹⁸⁷⁰. Niemal w identycznej sytuacji znajduje się także Szulamitka – główna bohaterka opusu lirycznego *Pieśń na pieśniach*. Chociaż nie ustrzegła własnej „winnicy”, czyli dziewictwa (Pnp 1,6)¹⁸⁷¹, skazy nie doznała, nawet mimo tego, iż się znajdowała dopiero na etapie *ante deductionem in domum sponsi*¹⁸⁷²: „כלך יפה רעייתי ומום אין בך” – *cała ty piękna przyjaciółko moja i skaza żadna w tobie* (Pnp 4,7). Skoro więc nawet współżycie małżeńskie nie powodowało skazy (מום), to dlaczego dziewictwo nieślubowane miałyby takową spowodować?

4.4.20. *Argument wywiedziony z archeologii*. Archeologia jest jedną z najmłodszych współczesnych dyscyplin naukowych. Jej początki sięgają dopiero połowy XIX w.¹⁸⁷³, mimo iż sporadyczne odkrycia starożytnych artefaktów miały miejsce o wiele wcześniej¹⁸⁷⁴. Choć jest dyscypliną stosunkowo młodą, ma już jednak wielkie osiągnięcia (np. odkrycie Troi)¹⁸⁷⁵. Sukcesów nie brakuje także na polu biblijnym: Mari, Nuzi, Qumran, Ras Szamra, stela Meszy, inskrypcja Siloam, teksty firmy Muraszu, *Roczniki Tiglat-Pilesara III* i Senacheryba, setki

¹⁸⁶⁸ Por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 409-410.

¹⁸⁶⁹ Wprawdzie poszczególni autorzy twierdzą, iż Absalom nie miał żony: „W niektórych przypadkach mężczyzna pozostawał bezzenny <...> Jako przykład można wymienić postać buntowniczego syna Dawida, Absaloma <...>” (S. SZYMIK, «Małżeństwo», 208).

¹⁸⁷⁰ Por. M. FILIPIAK, *Problematyka*, 107.

¹⁸⁷¹ „kobieta mówi o sobie: ona jest prawdziwą winnicą podarowaną oblubieńcowi” (R.E. MURPHY, «Pieśń nad pieśniami», 549); „Te sexual symbolism of <...> 'vineyard' <...> is well established” (M.H. POPE, *Song of Songs*, 323); „in alcune tavolette sumeriche la vigna rimanda al grembo della donna <...>” (G. RAVASI, *Il Cantico*, 174); por. *La Bibbia*, 1361; *Pismo Święte*, 1411-1422; M.H. POPE, *Song of Songs*, 323-328; G. RAVASI, *Il Cantico*, 173-175; P.P. SAYDON – G. CASTELLINO, «The Song», 525; M. WOJCIECHOWSKI, *Wpływy*, 73.

¹⁸⁷² Por. S. SZYMIK, «Małżeństwo», 209.

¹⁸⁷³ „Początek XIX wieku to w badaniach na świecie starożytnym także początek nowej epoki” (A. MILLARD, *Skarby czasów Biblii*, 13); „pierwsze prace wykopaliskowe podjęli Paul Emile Botta w Niniwie w 1842 r. oraz Austin Henry Layard w Nimrud w 1845 r. <...>” (E.M. YAMAUCHI, «Archeologia i Biblia», 32); por. W.G. DEVER, *Did God?*, 73; A. MILLARD, *Skarby czasów Biblii*, 16-17; J.M. MILLER, «Archeologia (Stary Testament)», 35-37; E.M. YAMAUCHI, «Archeologia i Biblia», 31-32.

¹⁸⁷⁴ Por. A. MILLARD, *Skarby czasów Biblii*, 13-17; J.M. MILLER, «Archeologia (Stary Testament)», 35.

¹⁸⁷⁵ Por. E.M. YAMAUCHI, «Archeologia i Biblia», 32.

ostrakonów, tysiące pieczęci etc.¹⁸⁷⁶. Toteż i zapotrzebowanie na nią stale rośnie (np. seria wydawnicza *Archeolog czyta Biblię*). Nie dziwi więc wcale mariologiczna aplikacja danej dziedziny. Niemniej jednak dowodzenie przedanuncjacyjnego ślubu dziewictwa Maryi, wywnioskowane z faktu istnienia bazyliki upamiętniającej przebywanie Najświętszej Maryi Panny w świątyni jerozolimskiej, na której miejscu stoi dzisiaj sławny meczet Al-Aksa¹⁸⁷⁷, pozostawia wiele do życzenia. Nawet już nie wchodząc w problematykę natury apokryficznej, trzeba zaznaczyć, iż na podstawie istnienia samego budynku owej świątyni maryjnej, zwanej kiedyś *nową*, w celu odróżnienia od *starej*, zbudowanej w miejscu narodzin Maryi¹⁸⁷⁸, nie da się udowodnić ani pobytu przyszłej Matki Chrystusa w świątyni jerozolimskiej, ani tym bardziej jej ślubowanego dziewictwa. Wybudowanie owej bazyliki dowodzi raczej jedynie tego, że w IV w. były pewne nurty mariologiczne, wiążące życie Maryi z najświętszym centrum religijnym Starego Testamentu. Analogicznie ma się sprawa z lokalizacją przyjścia na świat Najświętszej Pani. O tytuł *rodzimej miejscowości maryjnej* ubiegają się co najmniej trzy miejscowości: Betlejem, Jerozolima i Seforis¹⁸⁷⁹. I każda z nich posiada bądź przynajmniej posiadała jakąś budowlę potwierdzającą owo wydarzenie: Betlejem – Święty Domek, obecnie znajdujący się w Loreto, Jerozolima – Bazylikę św. Anny, a Seforis – kościół z czasów konstantyńskich¹⁸⁸⁰.

4.4.21. *Argument wywiedziony z liturgii*. Owszem, liturgia (*Officium Divinum*), która posiada bogatą doktrynę teologiczną¹⁸⁸¹, jest jednym z wielu wykładników nauki Kościoła. Wspomnienie liturgiczne *Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny* nie stanowi pod tym względem żadnego wyjątku¹⁸⁸². Ustanowione w dzień dedykacji kościoła *Matki Bożej Nowej* w Jerozolimie w 543 roku¹⁸⁸³, nawiązuje, zresztą jak i wszystkie święta maryjne powstałe w kręgu syryjsko-

---

¹⁸⁷⁶ „Today the non-biblical literature bulks larger than that of the canonical literature” (W.G. DEVER, *Did God?*, 73); „l’archeologia ha fornito una conoscenza impressionante, quasi enciclopedica <...>” (I. FINKELSTEIN – N.A. SILBERMAN, *Le tracce*, 17); por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 24-25; W.G. DEVER, *Did God?*, 73-87; A. EIDINTAS – D. EIDINTAS, *Żydai*, 49; I. FINKELSTEIN – N.A. SILBERMAN, *Le tracce*, 17-37; A. MILLARD, *Skarby czasów Biblii*, 13-345; J.M. MILLER, «Archeologia (Stary Testament)», 35.40-41; A.J. PALLA, *Sekrety Biblii*, 7-37.57-69.84-95; J.D. PURVIS – E.M. MEYERS, «Wygnanie i powrót», 304; R. RUBINKIEWICZ, «Troska», 160; A.R. SIKORA, «Demografia starożytnego Izraela», 151-152.154-155; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 213; E.M. YAMAUCHI, «Archeologia i Biblia», 32-40.

¹⁸⁷⁷ Por. G. GHARIB, «Presentazione di Maria», 1040; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_G.

¹⁸⁷⁸ Por. A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_G.

¹⁸⁷⁹ „As to the place of the birth of Our Blessed Lady, there are three different traditions to be considered: <...> Bethlehem <...> Sephoris <...> Jerusalem <...>” (A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_F); por. G. MEAULO, «Natività di Maria», 911.

¹⁸⁸⁰ Por. S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 790; G. GHARIB, «Presentazione di Maria», 1040; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_{E-F}; G. MEAULO, «Natività di Maria», 911; M. ROSIK, *Ziemia Słowa*, 82.236; M. STAROWIEYSKI, «Maryja⁽²⁾», 23.

¹⁸⁸¹ PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 9.

¹⁸⁸² „Wykładnikiem nauki Kościoła są również <...> święta maryjne” (M. STAROWIEYSKI, «Maryja⁽²⁾», 25); por. S. DE FIORES, «Mariologia», 814-815; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 28; J. RATZINGER, «Maryja – Matka Kościoła», 117.

¹⁸⁸³ Por. M. BECKER-HUBERTI, «Die Marienfeste», 115; G. GHARIB, «Presentazione di Maria», 1040; M. STAROWIEYSKI, «Maryja⁽²⁾», 23.

palestyńskim po 431 r., do konkretnego wydarzenia z życia Maryi oraz do miejsca gdzie się ono wydarzyło¹⁸⁸⁴, a mianowicie, jak twierdzą zwolennicy hipotezy, do przebywania Najświętszej Maryi Panny w świątyni jerozolimskiej, a także do jej przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego panieństwa. Nie jest to jednak aż takie oczywiste, ponieważ kolekta mszalna zawiera jedynie prośbę o uczestniczeniu za wstawiennictwem Najświętszej Maryi Panny w pełni łaski Bożej: „Sanctissimae venerantibus Virginis Mariae memoriam gloriosam, ipsius nobis, quaesumus, Domine, intercessione concede, ut de plenitudine gratiae tuae nos quoque mereamur accipere”¹⁸⁸⁵, a nazwa łacińska *In Praesentatione beatae Mariae Virginis* jest co najmniej dwuznaczna. Czasownik *praesentare*, od którego pochodzi rzeczownik *praesentatio*, można wszak przetłumaczyć równie dobrze jako *przedstawić* bądź *przekazać*¹⁸⁸⁶. W pierwszym wypadku chodziłoby o *zaprezentowanie* Maryi, w drugim – o jej *powierzenie-ofiarowanie*. O co więc w końcu chodzi? Nawet jeśli o to drugie, to i tak pozostaje otwarte pytanie o rodzaj owego powierzenia-ofiarowania. Dlatego też i komentarze liturgiczne, które stanowią pewną odmianę egzegezy¹⁸⁸⁷, są zróżnicowane. W jednych *expressis verbis* mówi się o przebywaniu Maryi w świątyni jerozolimskiej¹⁸⁸⁸, w drugich o bliżej nieokreślonej ofierze, jaka dokonała się w jej duszy¹⁸⁸⁹, w trzecich jedynie o jej przedstawieniu w świątyni, a w czwartych w ogóle brak jakichkolwiek objaśnień¹⁸⁹⁰. Nie przeoczmy również tego, że owa *memoria* liturgiczna posiada wyłącznie apokryficzne podglebie¹⁸⁹¹. Nowotestamentalne teksty mariologiczne (wprawdzie skąpe ilościowo: około 142 wersetów)¹⁸⁹², wśród których znajduje się też jedna z najpopularniejszych perykop liturgicznych (Łk 1,26-38)¹⁸⁹³ oraz ogólna zapowiedź kultu maryjnego (Łk 1,48)¹⁸⁹⁴, o tym milczą¹⁸⁹⁵. W dodatku pamiętajmy także i o tym, iż według

¹⁸⁸⁴ Por. S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 790; G. GHARIB, «Presentazione di Maria», 1040; M. STAROWIEYSKI, «Maryja⁽²⁾», 23-24. Szczególną popularnością cieszy się owa celebrazja mariologiczna w Kościele Wschodnim, gdzie jest nazywana mianem *Eisodos* – *wejście* oraz zaliczana do tzw. *Dodecaorton* – czyli do szeregu największych i obowiązkowych świąt roku liturgicznego; por. G. GHARIB, «Presentazione di Maria», 1039-1041.

¹⁸⁸⁵ *Missale Romanum. Editio*, 644; por. *Liturgia godzin*, IV, 1376; *Liturgia horarum*, IV, 1282; *Messbuch*, II, 850; *Stundenbuch*, 985.

¹⁸⁸⁶ Por. И.Х. ДВОРЕЦКИЙ, *Латинско-русский словарь*, 611.

¹⁸⁸⁷ „la Chiesa in preghiera fa esegesi della Rivelazione <...>” (C. MAGGIONI, «Annunciazione e Liturgia», 411); por. C. MAGGIONI, «Annunciazione e Liturgia», 411.472.

¹⁸⁸⁸ „es hätten Joachim und Anna ihr Kind mit drei Jahren in den Tempel gebracht und Maria sei dort als Tempeljungfrau aufgewachsen” (*Messbuch*, II, 850).

¹⁸⁸⁹ „Kościół wspomina dzisiaj przede wszystkim ofiarę, która dokonała się w duszy Maryi w zaraniu Jej świadomego życia <...>” (*Liturgia godzin*, IV, 1372); por. *Liturgia horarum*, IV, 1279; *Stundenbuch*, 984-985.

¹⁸⁹⁰ Por. *Missale Romanum. Editio*, 644.

¹⁸⁹¹ Por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 369; M. BÄR, «Maria», 36-37; M. BECKER-HUBERTI, «Die Marienfesten», 115; *Messbuch*, II, 850; A. МЕЛЬ, *Библия и литература*, 22; PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 18; M. STAROWIEYSKI, «Maryja⁽²⁾», 23.

¹⁸⁹² Por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 620; W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 15.21; E. GIANNARELLI, «Maryja», 44-45; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 56; C.P. MÄRZ, «Maria», 6-7; B. RINALDI, *La Madonna*, 45; M. STAROWIEYSKI, «Maryja», 3-4.

¹⁸⁹³ „Si deve concordare che pochi brani, come questo di Lc 1,26-38, sono stati interamente ripresi, in varie forme e modi, nelle celebrazioni liturgiche” (C. MAGGIONI, «Annunciazione e Liturgia», 472).

¹⁸⁹⁴ „Zapowiedź zawarta w Łk 1, 48 <...> daje teologiczne podstawy kultu maryjnego” (M. ROSIK, «Nowy Testament», 30); por. M. KOKOT, «Magnificat», 83; T. KONDRUSIEWICZ, «Perché ha guardato l’umiltà», 27; PAWEŁ

wskazówek odnowionej liturgii Kościoła, lud wierny ma wprowadzać w swoje życie ducha adwentu, „rozważając niewypowiedzianą miłość, z jaką Dziewica-Matka oczekiwała Syna <...>”¹⁸⁹⁶. Czyż owo maryjne oczekiwanie na Mesjasza Bożego rozpoczęło się dopiero od momentu zwiastowania (Łk 1,38)?

4.4.22. *Argument wywiedziony z atrakcyjności dziewictwa.* W rzeczy samej, dziewictwo w czasach Starego Testamentu było wielką wartością, co wyżej już zasygnalizowano. W celu uniknięcia powtórzeń ograniczymy się więc tylko do jednego przykładu. W *Księdze Sędziów* czytamy o obłożeniu klątwą (חרם) wszystkich mieszkańców Jabesz w Gileadzie, nawet dzieci (Sdz 21,10). Ową rytualną masakrę przeżyły jedynie niewiasty, które jeszcze nie obcowały z mężczyzną (Sdz 21,11-12)¹⁸⁹⁷. Lud wybrany znał się na wartościach! Niemniej jednak cnota niewieścia nie była zaletą absolutną. Według ówczesnej skali wartości ustępowała ona przed wieloma walorami, m.in. przed gościnnością (Rdz 19,1-8)¹⁸⁹⁸, nie mówiąc już szerzej o macierzyństwie, które było wzorem kobiecości (Rdz 3,20; Prz 31,10-31; Syr 26,1-18)¹⁸⁹⁹.

4.4.23. *Argument wywiedziony z Tradycji.* Zanim przejdziemy do omówienia bardziej szczegółowego niniejszej argumentacji, należy przypomnieć, iż kwestia niektórych zagadnień, stanowiących część składową danego uzasadnienia, została już wcześniej naświetlona, a mianowicie kwestie związane z dowodzeniem wywnioskowanym 1) z długowieczności hipotezy ślubu¹⁹⁰⁰, 2) z braku sporów dotyczących przedanuncyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi oraz 3) z dziewiczej wzorczości Matki Chrystusa. Toteż tutaj zajmiemy się tylko uprzednio nieocenionymi dowodami. Najpierw oczywiście musimy przyznać rację zwolennikom obecnego dowodzenia: rzeczywiście Tradycja, na równi z Biblią, należy do najważniejszych miejsc (*locus*)

VI, *Marialis cultus*, 7; J. RATZINGER, «'Łaski pełna'», 97; ID., *Wniosła Córa Syjonu*, 49; G.M. ROSCHINI, «Maria», 825; M. ROSIK, «Nowy Testament», 30-31.

¹⁸⁹⁵ Por. T.M. DĄBEK, «Mowa», 161.

¹⁸⁹⁶ PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 11; por. PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 10-11.

¹⁸⁹⁷ Por. M. O'CONNOR, «Księga Sędziów», 234.

¹⁸⁹⁸ „prawo gościnności wyżej ceniono niż cześć kobiety <...>” (*Biblia Tysiąclecia*, 38³); „Few social virtues rank higher on the scale of merit than hospitality <...>” (C. COHEN, «Hospitality», 339); „Niech [drzwi] twojego domu będą szeroko otwarte <...>” (*Pirke Awot*, S. PECARIC (red.), 15); „Lot proves to be a better host than father” (B. VAWTER, «Genesis», 194); „Świat biblijny był <...> światem wyjątkowo brutalnym i jeszcze bardziej gościnnym <...>” (B. WIKER, *Dziesięć ksiąg*, 398-399); por. R.J. CLIFFORD – R.E. MURPHY, «Księga Rodzaju», 36-37; C. COHEN, «Hospitality», 339; *Pismo Święte*, 61-62; B. VAWTER, «Genesis», 194; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 51.

¹⁸⁹⁹ „Kobieta izraelska cieszyła się poważaniem przede wszystkim jako żona i jako matka, i jej wartość brała się z faktu posiadania męża i zrodzenia jak najliczniejszego potomstwa” (S. SZYMIK, «Małżeństwo», 212); por. Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 544; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 212-213.

¹⁹⁰⁰ „starożytność jako taka nie jest żadną miarą prawdy” (J. RATZINGER, *Wniosła Córa Syjonu*, 37).

uobecniania się objawienia publicznego¹⁹⁰¹. Stąd samo dowodzenie (*in se*) za pomocą argumentu wywiedzionego z Tradycji jest jak najbardziej uzasadnione. Niemniej jednak mamy poniższe zastrzeżenia. Przede wszystkim trzeba zaznaczyć, że przytaczane argumenty należą tylko do tradycji pisanej przez małą literę „t”. A tak pojmowana tradycja nie ma siły wiążącej. Może więc być kwestionowana. I co najważniejsze, jest zróżnicowana. Dlatego też obok ostrożnego wypowiedzania się na temat Józefa-męża bądź Maryi-żony, mamy też wiele świadectw potwierdzających to odwrotne: „Zastanawiam się <...> i pytam, dlaczego Bóg <...> nie wybrał dziewczyny nie mającej oblubieńca, lecz właśnie tę, która była już 'poślubiona’”¹⁹⁰²; „Najlepszym świadkiem dziewictwa (swej żony) był jej mąż <...> Gdyby Maria nie była zamężna <...>”¹⁹⁰³ etc. Co więcej, poniekąd sami zwolennicy hipotezy stanowczo bronią związku małżeńskiego ziemskich Rodziców Jezusa Chrystusa: „dla Kościoła <...> ważne jest wyznawanie <...> i obrona *małżeństwa Maryi z Józefem* <...>”¹⁹⁰⁴. To samo trzeba powiedzieć też o powściągliwości tradycji w sprawie prokreacyjnych poglądów Maryi. Z powodzeniem można dowieść również twierdzenie odwrotne, i to nawet przywołując wypowiedzi zwolenników proślubowego objaśnienia wersu Łk 1,34. Ilustracją tego jest chociażby opinia św. Tomasza z Akwinu, którego zdaniem przedanuncjacyjny ślub trwałego dziewictwa Maryi był ślubem warunkowym i jako taki był znakiem jej otwartości na skonsumowanie małżeństwa¹⁹⁰⁵. Jeżeli zaś chodzi o kwestię ukazywania ślubowanego dziewictwa Maryi w czasach kontreformacji jako znaku ortodoksyjnej wiary, to owszem, nie można temu zaprzeczyć, niemniej jednak owe orzeczenia poszczególnych teologów, jak np. św. Piotra Kanizjusza SJ (1521-1597)¹⁹⁰⁶ i Franciszka Suáreza SJ (1548-1617)¹⁹⁰⁷, nigdy nie zostały podniesione do rangi oficjalnego nauczania Kościoła¹⁹⁰⁸. W odniesieniu zaś kwestii dogmatów Niepokalanego Poczęcia (1854) i Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (1950) musimy zaznaczyć, iż rzeczywiście o ich ogłoszeniu, szczególnie w przypadku tego drugiego, przesądził głos niezmiennej, lecz stale rozwijającej się Tradycji¹⁹⁰⁹. Ale co to ma wspólnego z hipotezą ślubu, której założenia przecież nie są uznane przez Kościół za prawdę objawioną?

¹⁹⁰¹ Por. B. KOCHANIEWICZ, «Objawienia», 33; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 128. Wprawdzie podczas obradów *Vaticanum II* miały miejsce dyskusje nad pojęciem Tradycji w czasie których wysuwano teorie promujące samowystarczalność Biblii; por. J. RATZINGER, «Maryja – Matka Kościoła», 116.

¹⁹⁰² ORYGENES, *Homilie*, 45; por. ORYGENES, *Homilie*, 45-46.

¹⁹⁰³ AMBROŻY, *Wykład*, 49; por. AMBROŻY, *Wykład*, 48-50; por. *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 763; R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 93.

¹⁹⁰⁴ JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 13; por. JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Custos*, 13-14.

¹⁹⁰⁵ Por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 262.

¹⁹⁰⁶ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 96.

¹⁹⁰⁷ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 563.

¹⁹⁰⁸ Por. *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 306-469.

¹⁹⁰⁹ „Starodawna jest już pobożność Chrystusowych wiernych względem Jego świętej Dziewicy Maryi; utrzymują oni, że Jej dusza od pierwszej chwili stworzenia i połączenia z ciałem była wolna od wszelkiej zmyzy grzechu pierworodnego <...>” (ALEKSANDER VII, *Sollicitudo omnium Ecclesiarum*); cytat za *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 470; „Prawda wniebowzięcia ukazuje nam Maryję, która <...> z ciałem i duszą została wzięta do

4.4.24. *Argument wywiedziony z Magisterium Kościoła*. Człowiek jest istotą interpretującą – *homo interpretans*. Wszystko interpretujemy (Mt 16,13-16; Mk 6,14-16; Dz 8,31), więcej nawet, żyć znaczy tyle, co interpretować¹⁹¹⁰. *Magisterium Ecclesiae* jako Urząd Nauczycielski Kościoła nie stanowi w tym przypadku żadnego wyjątku. Jest to także organ władzy kościelnej utworzony z papieża oraz kolegium biskupów, którego głównym zadaniem jest objaśnianie objawienia Bożego, czyli też interpretacja Pisma Świętego. Z tym się właściwie zgadzał wybitny ksiądz humanistów Erazm z Rotterdamu, chociaż niemniej sławny jemu współczesny M. Luther był całkiem innego zdania. W pytaniach wiary i uświęcenia – twierdził – Biblia jest jednoznaczna oraz samowystarczalna, dlatego też nie wymaga żadnej interpretacji¹⁹¹¹. Po co więc w takim razie napisał tak liczne komentarze biblijne?... Jakkolwiek by było, przejdźmy teraz *ad rem!* Otóż naszym zdaniem, przedstawiając kwestię obecnego dowodzenia, trzeba stwierdzić poniższe. Po pierwsze, miejmy na uwadze, iż teksty interpretujące ustęp Łk 1,34 w duchu hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu, których autorami są Innocenty V, pierwszy papież z Zakonu Kaznodziejskiego¹⁹¹², oraz Benedykt XIV, papież najdłuższego Konklawe (6 miesięcy) w historii nowożytnej papieżstwa (to on właśnie w 1764 roku wyłączył z metropolii gnieźnieńskiej biskupstwo wrocławskie)¹⁹¹³, zostały napisane przed ich wyborem na Stolicę Piotrową, i jako takie nie mają charakteru obligatoryjnego¹⁹¹⁴. Te i inne publikacje wymienionych papieży cieszyły się dużą popularnością wśród czytelników. Nie ma jednak w tym nic dziwnego. Wszak Innocenty V przed swoim pontyfikatem nauczał w Uniwersytecie Paryskim¹⁹¹⁵, a Benedykt XIV był jednym z najbardziej wykształconych papieży czasów nowożytnych, co prawda nie uchroniło go to wcale od przesadnej nagonki przeciwko jezuitom w Portugalii¹⁹¹⁶. Po drugie, sprawa proślubowych objaśnień wersu Łk 1,34 autorstwa papieży Pawła VI i św. Jana Pawła II jest bardziej skomplikowana, ponieważ wszystkie wypowiedzi, które przytoczyliśmy w pierwszym rozdziale¹⁹¹⁷, powstały podczas ich pontyfikatu, toteż posiadają wysoką rangę urzędową. A mianowicie są to dwie *adhortacje apostolskie* (*Marialis cultus*, *Redemptoris Custos*), jedna *encyklika* (*Redemptoris Mater*), jeden *list apostolski* (*Mulieris dignitatem*) oraz kilka *przemówień* (*allocutio*) ogłoszonych podczas audiencji

---

nieba. To przeświadczenie było bardzo żywe już od IV w. <...>” (R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*,); por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 621-622; *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 470.472.527.1083-1086; E. CAMPANA, *Maria*, 817-819; J. MAJEWSKA, «Mariologia», 335.338; PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 28; R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 235-237.240-242.

¹⁹¹⁰ Por. D. DIKEVIČIUS, «„Kaip?!“», 18-19; D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 102-103; A. MACEINA, *Daiktas ir žodis*, 105; T. MACEINIENĖ, *Pradžioje buvo Žodis*, 28.

¹⁹¹¹ Por. D. DIKEVIČIUS, «„Kaip?!“», 29; D. DZIKIEWICZ, «Zasady», 109; K. KOWALIK, *Wejrzał na nicność*, 48.

¹⁹¹² Por. R. FISCHER-WOLLPERT, *Leksykon papieży*, 111.

¹⁹¹³ Por. R. FISCHER-WOLLPERT, *Leksykon papieży*, 169.

¹⁹¹⁴ Por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 224-225; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 36; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 244.

¹⁹¹⁵ Por. R. FISCHER-WOLLPERT, *Leksykon papieży*, 111.

¹⁹¹⁶ Por. R. FISCHER-WOLLPERT, *Leksykon papieży*, 169.

¹⁹¹⁷ Por. S. DE FIORES, «Vergine», 1322.

generalnych (*Tajemnica Wcielenia: „I poczęła z Ducha Świętego”* z 4 kwietnia 1990 r.; *Dziewictwo Maryi – prawda wiary* z 10 lipca 1996 r.; *Postanowienie zachowania dziewictwa* z 24 lipca 1996 r.; *Maryja – wzór dziewictwa* z 7 sierpnia 1996 r.; *Dziewicza jedność Maryi i Józefa* z 21 sierpnia 1996 r.). Wszystkie te teksty, rzecz jasna, mają charakter oficjalno-obligatoryjny¹⁹¹⁸. Niemniej jednak, istnieje pewna gradacja owej obligatoryjności¹⁹¹⁹. Znakiem rozpoznawczym tego, jak twierdzą znawcy przedmiotu, jest tonacja poszczególnych papieskich sformułowań (*ratio dicendi*)¹⁹²⁰. Jaki więc stopień obligatoryjności posiadają wyżej wspomniane teksty w odniesieniu do znaczenia wersetu Łk 1,34? Naszym zdaniem – zerowy! Dowodem tego są chociażby książka *Jezus z Nazaretu. Dzieciństwo* pióra Benedykta XVI, którego zdaniem definitywne znaczenie ustępu Łk 1,34 jest owiane tajemnicą¹⁹²¹, oraz zdanie ks. Stanisława Włodarczyka, pochodzące z artykułu poświęconego omówieniu zagadnień encykliki *Redemptoris Mater*: „To pytanie Maryi świadczy, że nie znała współżycia z mężem”¹⁹²². Gdyby jednak proślubowe objaśnienia pytania Maryi Pawła VI bądź św. Jana Pawła II miały obligatoryjny charakter, to takie wypowiedzi abdykowanego papieża oraz wyżej wspomnianego kapłana wcale nie miałyby racji bytu. Stąd powyższe pisma i przemówienia papieskie nie mogą być przytaczane ani jako dowód na to, iż Maryja miała złożony przedanuncjacyjny ślub trwałego dziewictwa, ani tym bardziej jako świadectwo przynależności owej „prawdy” do przedmiotów *Credo* Kościoła katolickiego¹⁹²³. Owa papieska interpretacja wersetu Łk 1,34, choć i należy do *magisterium ordinarium*¹⁹²⁴, posiada jednak tylko teologiczno-naukową kwalifikację, tzn. jest zaledwie *teorią, opinią* i / lub *hipotezą*¹⁹²⁵. Po trzecie, jeżeli zaś chodzi o dowodzenie wywnioskowane z braku oficjalnego zakazu hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu stałego panieństwa Maryi bądź z faktu nieistnienia „prześladowań” jej zwolenników to, odwracając tę argumentację, możemy stwierdzić to samo w odniesieniu do alternatywnych komentarzy ustępu

¹⁹¹⁸ „Die E. sind Teil des ordentlichen allgemeinen Lehramtes des Papstes. Sie verpflichten zur gehorsamen Annahme der darin verkündeten Lehre” (J. ERBACHER, *Der Vatikan*, 125); „E. posiadają duży autorytet <...>” (Z. KRZYSZOWSKI, «Encyklika», 375); por. L. BALTER, «Encyklika», 984; J. ERBACHER, *Der Vatikan*, 125; Z. KRZYSZOWSKI, «Encyklika», 374-375; G. MAY, «Encyklika», 697-698; H. SCHMITZ, «Verlautbarungen», 691-692.

¹⁹¹⁹ „Allerdings gibt es Abstufungen der Verbindlichkeit” (J. ERBACHER, *Der Vatikan*, 125); „Mangels offizieller Festlegung u. fehlender einheitl. Terminologie kann aus der verwendeten Bez. od. aus der äußeren Form nicht ohne weiteres auf Stellenwert, Gewicht od. Verbindlichkeit geschlossen werden <...>” (H. SCHMITZ, «Verlautbarungen», 692); por. G. MAY, «Encyklika», 698.

¹⁹²⁰ „Entscheidend ist, mit welcher Autorität, die meist an den Formulierungen zu erkennen ist, der Papst eine Aussage trifft” (J. ERBACHER, *Der Vatikan*, 125); „die Sachaussage entscheidet” (H. SCHMITZ, «Verlautbarungen», 692); por. Z. KRZYSZOWSKI, «Encyklika», 375.

¹⁹²¹ „So bleibt das Rätsel – oder vielleicht sagen wir besser: das Geheimnis – dieses Satzes bestehen. Maria sieht aus uns nicht zugänglichen Gründen keinen Weg, dass sie in der Weise des ehelichen Umgangs Mutter des Messias werden könne” (J. RATZINGER BENEDIKT XVI., *Jesus von Nazareth*, 45); por. G. DANIELI, «L’annunciazione», 317-319.

¹⁹²² S. WŁODARCZYK, «Maryja», 82; por. S. WŁODARCZYK, «Maryja», 82-83.

¹⁹²³ Por. D. DIKEVIČIUS, «Tikrasis pamaldumas», 11; N.M. FLANAGAN, «Our Lady», 108; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 36; M. MIKOŁAJCZAK, «Zwiastowanie», 244; G. MOLIN, «Die Frage», 78; M. VILLANUEVA, «Nueva controversia», 308; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeitsgelübde», 483.

¹⁹²⁴ Por. Z. KRZYSZOWSKI, «Encyklika», 375.

¹⁹²⁵ Por. R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 20-21.

Łk 1,34: one też nie są zakazane, a wobec ich przedstawicieli nie są wymierzone żadne szykany¹⁹²⁶. Jednakże to wcale nie dowodzi ich prawdziwości.

4.4.25. *Argumenty wywiedzione z racji odpowiedniości. Rationes convenientiae* zwolenników hipotezy odznaczają się następującym zespołem problemów.

1) Owszem, w czasach Starego Testamentu dominowała polityka prorodzinna (Rdz 1,28; 2,18.24). Jednakże nawet w owym okresie nie brakowało osób prowadzących kawalerski (panieński) tryb życia. Takie przypadki występowały zarówno wśród mężczyzn, np. prorok Jeremiasz (Jr 16,2), jak i pośród niewiast, np. pobożna i piękna Judyta (Jdt 16,22). Wprawdzie Judyta była wdową po Manassesie (Jdt 8,1-4), a celibat Jeremiasza mógł być „przywiązany” jedynie do pewnego terytorium (Jr 16,2). Dla naszej debaty nie ma to jednak wielkiego znaczenia, ponieważ owe kazusy dowodzą, iż alternatywna forma życia społecznego wszakże istniała, nawet w prorodzinnym środowisku dawnego Izraela. Dobitną ilustracją tego jest również tekst pochodzący z prawa o córkach dziedziczących: „<...> לטוב בעיניהם תהיינה לנשים” (Lb 36,6) – *jeśli to dobre w oczach ich niech będą jako żony*.

2) Rzeczywiście, zamążpójście Maryi było wyrazem szacunku względem Prawa i świętych zwyczajów matrymonialnych ludu wybranego. Jednakże tak Prawo, jak i owe tradycje matrymonialne cechowały się nie tylko ukierunkowaniem prorodzinnym (Rdz 2,24), lecz i prokreacyjnym (Rdz 1,28): „Prawo uznaje jeden naturalny związek, mianowicie z kobietą i to jedynie wtedy, gdy celem jest płodzenie dzieci”¹⁹²⁷. Toteż uszanowanie jednego (*matrimonium ratum*) nie było możliwe bez zrealizowania tego drugiego (*matrimonium consummatum*). W przeciwnym wypadku mielibyśmy do czynienia z hipokryzją.

3) Istotnie, Prawo mojżeszowe mówiło, iż w razie śmierci ojca niezostawiającego po sobie syna, jego dziedzictwo ma być przeniesione na tzw. *córkę dziedziczącą* (Lb 27, 8). Pierwszymi biblijnymi spadkobierczyniami ojcowizny swego rodzica były córki Selofchada: Machla, Noa, Chogla, Milka i Tirsza (Lb 27,1; 36,1-12). Prawa dziedziczenia posiadała także Sara, córka Raguela z Ekbatany (Tb 3,7-17; 6,11-12; 7,14) oraz prawdopodobnie Maryja z Nazaretu (Łk 1,26-27), jedyne dziecko Joachima i Anny, jeśli oczywiście powyższą informację uznamy za prawdziwą, jakkolwiek jedynym jej źródłem są teksty apokryficzne. Nie to jest jednak najważniejsze. Prawdziwa słabość tej racji odpowiedniości tkwi gdzie indziej. To znaczy w tym,

¹⁹²⁶ Por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 36.

¹⁹²⁷ J. FLAWIUSZ, *Przeciw Apionowi*, II, 24,199; por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 21.

iż nie jest brany dostatecznie pod uwagę finalizm prawa o córkach dziedziczących, które miało właściwie zapobiec odłączeniu dziedzictwa jednego pokolenia na korzyść drugiego (Lb 36,3-4) oraz uchronić przed zniknięciem imienia zmarłego ojca (Lb 27,4). Jednakże sprostac temu mogła tylko córka dziedzicząca otwarta na zawarcie dopełnionego małżeństwa w obrębie swego pokolenia. Inaczej utrata rodzimego majątku oraz zniknięcie imienia rodzica byłyby jedynie odroczone w czasie. Jeśli zaś chodzi o siedlisko życiowe (*Sitz im Leben*), prawa córki dziedziczącej, które, zdaniem zwolenników hipotezy ślubu, zostało jakoby promulgowane właśnie z myślą o przyszłym małżeństwie Najświętszej Maryi Panny, to trzeba zaznaczyć, iż taka interpretacja ustępów Lb 27,1-11; 36,1-12 jest tylko spekulacją (tzw. *eisegeza*) wprowadzającą do tekstu biblijnego własne proślubowe idee.

4) Rzeczywiście, Łukaszowa Ewangelia dzieciństwa (Łk 1,1 – 2,52), wprowadzając trochę wbrew ówczesnym zwyczajom judaistycznym zakazującym kobietom studiowania Tory¹⁹²⁸, ukazuje Maryję jako osobę znającą Stary Testament (Łk 1,46-55) bądź po trosze jako pierwszego chrześcijańskiego egzegetę (Łk 1,29; 2,19.51b)¹⁹²⁹. Analogiczne poglądy na ten temat wyraża także najstarsze chrześcijańskie piśmiennictwo pozabiblijne oraz teksty liturgiczne: „<...> Maryja <...> posiadała <...> znajomość Pisma <...> w codziennych rozmyślaniach zapoznawała się z przepowiedniami proroków <...>”¹⁹³⁰; „*Bogurodzica*: Kiedyś prorok powiedział, że święta dziewica urodzi Emmanuela. Chcę wiedzieć, jak ludzka natura zniesie moc bóstwa”¹⁹³¹. Ustęp Iz 7,14 nie stanowił żadnego wyjątku: „'Oto panna pocznie w łonie i porodzi syna'. O tym czytała Maria <...>”¹⁹³². Niemniej jednak, między *przeczytać* a *zrozumieć* jest wiele hermeneutycznej przestrzeni (Dz 8,31), tym bardziej, że werset Iz 7,14 należy do grupy najtrudniejszych tekstów Pisma Świętego. Ewidentnym potwierdzeniem tego są zagorzale dyskusje egzegetyczno-teologiczne¹⁹³³, toczące się już od zarania ery chrześcijańskiej (przykładowo spór św. Justyna z Żydem Tryfonem, polemika św. Ireneusza *contra* tłumaczeniom Teodocjona i Akwili, debaty Orygenesusa z filozofem Celsusem etc.)¹⁹³⁴ oraz zróżnicowane kierunki interpretacyjne, jak na przykład *objaśnienie historyczne*, według którego prorok Izajasz zapowiadał narodziny syna króla Achaza (tak np. Tryfon), bądź swego własnego

¹⁹²⁸ „w Talmudzie napisano: *Lepiej spalić Torę niż nauczać ją kobietom!* (j. *Sot.* 3,4)” (C. MAZZUCCO, «Kobieta», 34).

¹⁹²⁹ Por. W. SOTOWSKI, «Maryja», 95.

¹⁹³⁰ ORYGENES, *Homilie*, 47; por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 33; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 948.

¹⁹³¹ *Oficjum*, 24.

¹⁹³² AMBROŻY, *Wykład*, 56.

¹⁹³³ Por. A. JANKOWSKI, *Bliżej Bogarodzicy*, 39; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 62; H. LEMPA, «Almah», 45; J. RATZINGER, «*Et incarnatus est de Spiritu*», 89; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 29-30; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 104.

¹⁹³⁴ Por. R. CALIMANI, *Paolo*, 49.302; F. CONCCHINI, «Maryja», 96-97; E.M. HUMPHREY, «Infancy Narratives», 325; J. KÜRZINGER, «Jungfrauengeburt», 687; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 26-27; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 28-29.

dziecka (tak np. Ibu Ezra, Grocjusz), i *objaśnienie mesjańskie*, dostrzegające w tych słowach przepowiednię przyjścia na świat Mesjasza Bożego (Mt 1,22-23)¹⁹³⁵. Źródła powyższych rozbieżności należałoby oczywiście szukać w szerokim zasięgu pola semantycznego hebrajskiego słowa עַלְמָה oznaczającego młodą biologicznie dojrzałą niewiastę, mogącą, lecz wcale nie muszącą, być także dziewicą przynajmniej *de iure*¹⁹³⁶. Ten sam problem pojawia się, gdy rozpatrujemy grecki termin παρθένος. On również ma wiele znaczeń: *dziewica, panna, córka niezamężna, młoda / piękna / szlachetna niewiasta, kobieta niezamężna, lecz już nie dziewica, kapłanka współżycjąca z bóstwem reprezentowanym w osobie kapłana* etc.¹⁹³⁷. Dobitną ilustracją tego jest chociażby perykopa Rdz 34,3 określającą Dinę, córkę Jakuba, jako παρθένος, mimo jej uprzedniego współżycia z Sychemem, synem Chamora Chiwwity (Rdz 34,1-2)¹⁹³⁸. Innymi słowy mówiąc, to wszystko oznacza, iż żaden z omawianych wariantów fragmentu Iz 7,14 nie mógł uwarunkować ani złożenia przedanuncjacyjnego ślubu wiekuiestej czystości Maryi, ani zawarcia przez nią dziewiczego małżeństwa. Przeciwnie, proroctwo Iz 7,14 pozostawało raczej otwarte tak na naturalne, jak i na nadprzyrodzone poczęcie zapowiedzianego dziecka. Pierwsze prodziewicze objaśnienie tekstu Iz 7,14 występuje dopiero w ustępie Mt 1,22-23¹⁹³⁹. Posiada więc chrześcijański charakter i stanowi swego rodzaju *interpretatio ex eventu* lub *post eventum* opisanego w perykopach Mt 1,18-21; Łk 1,26-38, choć tak naprawdę, jeśli chodzi o *Ewangelię według św. Łukasza*, nie da się z całą pewnością dowieść, iż autor wersetu Łk 1,31 nawiązywał właśnie do lekcji Iz 7,14¹⁹⁴⁰.

5) W rzeczy samej w wersie Iz 62,5a czytamy o poślubieniu pewnej niewiasty scharakteryzowanej jako בתולה. Jednakże to słowo może oznaczać nie tylko *dziewicę*, lecz także *młodą kobietę* o bliżej niesprecyzowanym doświadczeniu w dziedzinie płciowości¹⁹⁴¹.

¹⁹³⁵ Por. J. DROZD, *Maryja*, 72; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 59-61; J. KRÓLIKOWSKI – K. KUPIEC, *Matka Zbawiciela*, 36; H. LEMPA, «'Almah», 46; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 104; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 942.

¹⁹³⁶ Por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 569; P. BRIKS, *Podręczny słownik*, 262; K. DESCHNER, *I znowu zapiał kur*, I, 471; A. JANKOWSKI, *Bliżej Bogarodzicy*, 39; H. LEMPA, «'Almah», 48; J. ŁACH, «Jezus», 244; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 221; S.M. PAUL – L.I. RABINOWITZ, «Virgin, Virginité», 160; F. RIENECKER – G. MAIER (red.), *Lexikon zur Bibel*, 862; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 105.120; U. WOLFF, *Der Mann*, 20.

¹⁹³⁷ „Tłumaczenie greckie (Septuaginta) oddające słowo 'almāh przez parthenos (dziewica) nie przesądza sprawy <...>” (H. LEMPA, «'Almah», 48); por. K. DESCHNER, *I znowu zapiał kur*, I, 471; F. GRYGLEWICZ, «Dziewictwo», 27-28; J. ŁACH, «Jezus», 244-245; R. POPOWSKI, *Wielki słownik*, 470; R. ROMIZI – M. NEGRI, *Greco antico*, 915.

¹⁹³⁸ Por. J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 221-222.

¹⁹³⁹ „Nad interpretacj[ą] tego tekstu wciąż jeszcze toczą się dyskusje – lecz ewangeliści i pierwsi chrześcijanie byli przekonani, że odnosi się on do dziewiczego macierzyństwa Maryi <...>” (L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 626); por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 626; Z.J. KRASZEWSKI, *Mariologia*, 61; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 4; H. LEMPA, «'Almah», 51-52; J. ŁACH, «Jezus», 245; J.P. MEIER, *Un ebreo marginale*, I, 221-222; L. SCHEFCZYK, *Maryja*, 30; W. SIWAK, *Fiat mihi secundum verbum*, 104-105; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 576.

¹⁹⁴⁰ Por. R.E. BROWN, *The Birth*, 305; J.F. CRAGHAN, «The Gospel», 53-54; O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 75.

¹⁹⁴¹ Por. L. ALONSO SCHÖKEL – V. MORLA – V. COLLADO, *Diccionario*, 141; P. BRIKS, *Podręczny słownik*, 67.

Potwierdzenie tego znajdujemy w ustępach Rdz 24,16; Sdz 21,12, gdzie po określeniu niewiasty mianem בתולה, występuje zaraz notatka wzmiankująca *expressis verbis* nienaruszoną niewinność seksualną. Poza tym, w tekście Iz 62,5a nie ma żadnej mowy o dziewicy zaprzysiężonej.

6) Istotnie, na rodzicach, którzy w pewnym sensie „handlowali” swoim potomstwem¹⁹⁴², lub na prawnych opiekunach (instytucja swata), jak np. na braciach (fratriarchat), ciążył obowiązek uregulowania kwestii matrymonialnych dzieci bądź osób znajdujących się bezpośrednio pod ich opieką (Rdz 21,21; 24,1-67; Sdz 14,3; 1Sm 18,17; Pnp 1,6; Syr 7,25)¹⁹⁴³. Nie oznacza to jednak, iż nie mogło być inaczej. Dowiedzenie powyższego nie nastrocza wielkich trudności: dziewica Rebeka jest pytana o zgodę na małżeństwo z Izaakiem (Rdz 24,57-58), potężny Samson sugeruje swoim rodzicom by wzięli mu za żonę Filistynkę, mieszkankę miejscowości o nazwie Timna (Sdz 14,1-11), uroczą Szulamitka spotyka się ze swoim umiłowanym wbrew woli swego rodzeństwa (Pnp 1,6) itd.¹⁹⁴⁴. Jak to było w przypadku Najświętszej Maryi Panny, tego niestety ze źródeł biblijnych nie wiemy. Wszakże zdaniem ks. prof. Czesława Bartnika „Zgodnie z teologią dzisiejszą <...> Maryja miała pełną wolność w wyborze męża <...>”¹⁹⁴⁵.

7) W pełni zgadzamy się z tezą przedstawicieli hipotezy: w czasach, w których przyszło żyć Maryi, zresztą jak i w całej starotestamentalnej historii zbawienia¹⁹⁴⁶, znane było zjawisko przemocy, tak fizycznej, jak i duchowej. Wszyscy mu podlegali: od małego (Mt 2,16-18) do wielkiego (Mt 14,1-12; 21,33-46; Łk 10,30), niewiasty niestety też (Łk 18,1-5; J 4,9.27; 8,4-5). Wprawdzie były przewidziane pewne typy mechanizmów broniących praw kobiety. Jednym z nich, jak to już w innym miejscu zaznaczyliśmy, było „umężczyźnianie” (androizacja) życia niewieściego: córka ojca, żona męża i matka syna¹⁹⁴⁷. Jednakże ów mechanizm nie działał w pełni skutecznie. Przykładowo, dziewica Tamar została zgwałcona, mimo że znajdowała się pod

¹⁹⁴² Por. H.M. COTTON, «Women. The Texts», 986; T. ILAN, *Jewish*, 97; S.M. PAUL – L.I. RABINOWITZ, «Virgin, Virginité», 160.

¹⁹⁴³ Por. R. APPLE, «Marriage. The Concept», 1027; H.M. COTTON, «Women. The Texts», 985; F.T. GENCH, «Marriage», 315-316; R. GOWER, *Usi*, 64; O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 44; Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 544; B.J. MALINA, *The New Testament*, 152-153; C. MAZZUCCO, «Kobieta», 20; B. ORCHARD, «The Betrothal», 10; G. RAVASI, *Il Cantico*, 172; B. SCHWANK, «Łk 1, 34», 319. Hebrajski i syryjski wariant tekstu Syr 7,23 nakazuje ojcu wychować synów i wybrać im żony za młodu; por. B.J. MALINA, *The New Testament*, 153.

¹⁹⁴⁴ „W Judei zgodnie ze starym obyczajem o małżeństwie decydują rodzice lub opiekunowie dzieci, a młodym nie wolno nawet zobaczyć się przed układem. My tutaj musieliśmy odejść od starego obyczaju <...> Ale dziewczęta u nas spotykają mężczyzn <...> I same mówią rodzicom, kogo chcą za męża <...>” (J. DOBRACZYŃSKI, *Cień Ojca*, 50); „Wydaje się, że w owym czasie młodzi ludzie, tak dziewczęta jak i chłopcy, mieli sporo do powiedzenia przy wyborze partnera” (B. MARTELET, *Maryja z Nazaretu*, 39-40); „Even in an arranged marriage between minors, the girl always had the right to refuse to accept her putative fiancé” (G. ROBINSON, *Essential Judaism*, 160); por. R. APPLE, «Marriage. The Concept», 1027; J. DOBRACZYŃSKI, *Cień Ojca*, 54; H.M. DÖPP, «Małżeństwo», 526; S. HAREZGA, «Małżeństwo», 12; B. MARTELET, *Maryja z Nazaretu*, 40; H.D. PREUSS, *Old Testament Theology*, 104; S. SZYMIK, «Małżeństwo», 209.

¹⁹⁴⁵ Cz.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 373.

¹⁹⁴⁶ Por. K.S. KRIEGER, *Przemoc w Biblii*, 7-95.

¹⁹⁴⁷ Por. R. ALTER, *L'arte*, 18; C. JANSSEN – R. LAMB, «Das Evangelium», 515.

stałą królewską opieką swego ojca Dawida (2Sm 13,1-14). Dla chcącego nic trudnego! Toteż jeśli chodzi o Maryję, to zamożność byłaby o wiele skuteczniejszym gwarantem jej statusu społecznego (Jdt 8,7-8; Łk 8,1-3). Zawód św. Józefa (Mk 13,55) był przecież siłą rzeczy związany z regularnym wędrowaniem, czyli też z opuszczaniem domu i małżonki, albowiem w owych czasach „mnóstwo pracy było w greckich dzielnicach pobliskiej regionalnej stolicy Galilei <...>”¹⁹⁴⁸. Będąc zaś osobą majątną, Maryja mogłaby sobie pozwolić na wynajęcie stałego ochroniarza...

8) Zazwyczaj maryjna ikonografia chrześcijańska, której początki – jak głosi legenda – sięgają samego św. Łukasza¹⁹⁴⁹, przedstawia Najświętszą Maryję Pannę jako powabną niewiaścę¹⁹⁵⁰. Co prawda, istnieje tu pewna gradacja. Na przykład, sztuka romańska, polska i japońska ukazuje *niezwykłą* piękność Maryi, z kolei twórczość starogermańska, ruska, koptyjska i abisyńska – jedynie *piękność przeciętną*¹⁹⁵¹. Uroda Matki Syna Bożego była (i nadal jest) także przedmiotem badań teologicznych¹⁹⁵². Na to wskazuje chociażby określanie Bogurodzicy mianem *całej pięknej (Tota pulchra)*¹⁹⁵³ oraz twierdzenie niektórych pisarzy Kościoła, iż wdzięk zewnętrzny Maryi był jednym z czynników, który właśnie przesądził o udzieleniu jej łaski boskiego macierzyństwa¹⁹⁵⁴. Na płaszczyźnie zaś egzegezy biblijnej dowodów uroku Maryi można byłoby dopatrywać się w jej imieniu Μαριάμ (Łk 1,27) oraz w słowie κεχαριτωμένη (Łk 1,28). To pierwsze wprawdzie doczekało się wielu (około 70) objaśnień etymologicznych¹⁹⁵⁵. Jedno z nich głosi, iż imię Maryi wywodzi się od źródłosłowu ארמ oznaczającego *pulchność*, która na starożytnym Bliskim Wschodzie była poczytywana za wzór kobiecej urody¹⁹⁵⁶. A rdzeń tego drugiego terminu χαρη, oprócz uroku wewnętrznego-nadprzyrodzonego (Syr 18,16-17; Ef 1,5-6), może nawiązywać także do pięknego wyglądu zewnętrznego jakiegoś podmiotu¹⁹⁵⁷. Jeżeli więc

¹⁹⁴⁸ G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 197; por. G. STANO, «Giuseppe», 793; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 194-198.

¹⁹⁴⁹ „<...> Lukas habe Maria nicht nur gekannt, sondern auch ein Bild von ihr gemalt” (O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 40); por. O. KNOCH – F. MUBNER, «Maria», 40.

¹⁹⁵⁰ Por. M. NAVARRO PUERTO, *María, la mujer*, 161.

¹⁹⁵¹ Por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 382.

¹⁹⁵² „Określenie piękna <...> Maryi jest dla teologii bardzo trudne <...>” (M. WALUŚ, «Maryja», 75); por. J. PATSCH, *Our Lady*, 36-38; B. RINALDI, *La Madonna*, 59.

¹⁹⁵³ Por. JAN PAWEŁ II, *Redemptoris Mater*, 21; PAPIESKA MIĘDZYNARODOWA AKADEMIA MARYJNA, *Matka Pana*, 319; PSEUDO-GREGORIO TAUMATURGO, *Omelia I*, 747; T. ŠPIDLÍK, *Mysl rosyjska*, 415; M. WALUŚ, «Maryja», 75.

¹⁹⁵⁴ „Che, per grazia, discese Dio in terra, è manifesto, e poiché molto pura fu Maria, elle l'accolse. <...> Tutte le donne mirò, volendo il Signor nostro in terra scendere, ed una scelse che era fra tutte bella. <...> E poiché vide quanto la sua anima fosse pura e bella, in lei volle abitare che era di peccati monda” (GIACOMO DI SARUG, *Omelia*, 145-147); por. GIACOMO DI SARUG, *Omelia*, 146-147.

¹⁹⁵⁵ Por. J.A. BROADUS, *Commentary on Matthew*, 8; E. CUTOLO, *Maria*, 19; J.J. DELANEY – J.E. TOBIN, *Dictionary*, 764; S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 76; G. HILION, «La Sainte Vierge», 44-45; M. LACONI, «Maria», 33-34; J. ŁACH, *Dziecię*, 123; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_A; A. MERK, «La figura», 44; B. NADOLSKI, *Leksykon liturgii*, 890-891; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 7; Á.A. RODRÍGUEZ, «María», 298; E. VOGT, «Maria», 955-957.

¹⁹⁵⁶ Por. E. VOGT, «Maria», 955.

¹⁹⁵⁷ Por. P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 166-167; M. NAVARRO PUERTO, *María, la mujer*, 161; R. ROMIZI – M. NEGRI, *Greco antico*, 1439; U. TERRINONI, *Słowo*, 203-205.

rzeczywiście historyczna Maryja była niewiastą urodziwą, to siłą rzeczy musiała posiadać wielu wielbicieli. Piękno wszak działa jak magnes (Rdz 3,6; 12,11-12; 2Sm 11,2-5)¹⁹⁵⁸ i może być źródłem poważnych konfliktów, poniekąd tych zbrojnych (np. wojna trojańska)¹⁹⁵⁹. Nie sądzimy jednak, iż mogłoby to poważnie zakłócić jej życie. Wielu wszakże kawalerów ubiegało się o rękę pięknej wdowy Judyty (Jdt 16,22), ale przecież żaden z nich nie przeszkodził jej w prowadzeniu cnotliwego życia (Jdt 16,22-25). Dlaczego więc w wypadku Najświętszej Maryi Panny miałyby być inaczej?

9) Parafrazując starożytną maksymę Rzymian, wielkich budowniczych dróg¹⁹⁶⁰, pierwszeństwo w tej dziedzinie należało jednak do starożytnych Persów¹⁹⁶¹, można byłoby powiedzieć, iż w historii ludu wybranego prawie *wszystkie drogi prowadziły do Egiptu* – odwiecznego miejsca azylu niejednego mieszkańca dawnego Kanaanu oraz innych ościennych krajów (Rdz 12,9-20; 37,23-28; 42,1-4; 46,1-34; 1Krl 11,40; Jr 26,21)¹⁹⁶². W owym czasie do *Czarnej Ziemi*, bo tak był nazywany żyzny Dolny Egipt, można było dotrzeć zarówno drogą lądową¹⁹⁶³, jak i morską, co prawda *bezpiecznie* tylko od 26 maja do 14 września, gdyż w okresie od 10 listopada do 10 marca zgodnie z prawem rzymskim obowiązywał zakaz żeglugi morskiej¹⁹⁶⁴. Dróg lądowych było kilka, lecz najkrótsza prowadziła wzdłuż basenu Morza Śródziemnego¹⁹⁶⁵. Najkrótsza wszakże nie znaczyła najbezpieczniejsza i najwygodniejsza, nawet jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że w czasach imperium rzymskiego główne „szlaki komunikacyjne były strzeżone <...>”¹⁹⁶⁶. Toteż Święta Rodzina, wbrew mniemaniu tradycji ikonograficznej przedstawiającej uciekającą do Egiptu Maryję z otwartą księgą w ręku¹⁹⁶⁷, musiała się uporać z wieloma trudnościami, takimi jak: pragnienie, głód, warunki klimatyczne, zmęczenie¹⁹⁶⁸, noclegi, opłata,

---

¹⁹⁵⁸ „La bellezza si impone senza argomenti. La bellezza senza armi disarmata, senza lacci avvinche, senza giogo soggioga” (L. ALONSO SCHÖKEL, *Il Cantico*, 48); por. L. ALONSO SCHÖKEL, *Il Cantico*, 48.

¹⁹⁵⁹ Por. J. BESALA, *Miłość i strach*, II, 14.25.

¹⁹⁶⁰ „Le strade romane erano diritte e piane e costituite da quattro strati <...> sabbia <...> pezzi di pietra <...> sassi cementati <...> superficie pavimentata” (R. GOWER, *Usi*, 231); por. R. GOWER, *Usi*, 231-232.

¹⁹⁶¹ „Furono i Persiani che per primi svilupparono una buona rete stradale <...>” (R. GOWER, *Usi*, 230); por. R. GOWER, *Usi*, 230-231.

¹⁹⁶² Por. H.B. HUFFMON, «Egipt», 244-245; C.S. KEENER, *The IVP Bible*, 50; A. МЕЛЬ, *Сын человеческий*, 48-49; H. WANSBROUGH, «St Matthew», 908.

¹⁹⁶³ Por. R. GOWER, *Usi*, 225-240.

¹⁹⁶⁴ „Kiedy ukończyłem dwadzieścia sześć lat, los chciał, że musiałem udać się do Rzymu <...> przeżywszy bardzo groźne chwile na morzu” (J. FLAWIUSZ, *Autobiografia*, 104); por. J. FLAWIUSZ, *Autobiografia*, 104; R. GOWER, *Usi*, 227.

¹⁹⁶⁵ Por. H.B. HUFFMON, «Egipt», 244-245.

¹⁹⁶⁶ M. ROSIK, *Ziemia Słowa*, 48; „the coastal road to Egypt from Palestine was not the finest <...>” (C.S. KEENER, *The IVP Bible*, 50); por. M. ROSIK, *Ziemia Słowa*, 48-52.

¹⁹⁶⁷ „Manche Darstellungen erzählen, dass Maria sogar auf der Flucht nach Ägypten ruhig lesend auf dem Esel sitzt <...>” (D. SÖLLE, «Maria – Mutter Jesu», 38).

¹⁹⁶⁸ W Heliopolis po dzień dzisiejszy jest pokazywane drzewo, pod którym odpoczywała znużona drogą Maryja; por. H. WANSBROUGH, «St Matthew», 908.

zboje, dzikie zwierzęta (Sdz 9,25; Ps 107,4-5; Łk 10,30; 2Kor 11,26) itd.¹⁹⁶⁹. Czy w takim układzie apokryficzny *dziadek* Józef mógł być rzeczywiście odpowiednią pomocą w tej drodze? Poza tym, czyż takie mniemanie nie stanowi kolejnego przyczynku do anihilowania historyczności perykopy Mt 2,13-15 bądź sprowadzenia jej do poziomu teologumenonu¹⁹⁷⁰?

10) Jeżeli rzeczywiście poślubienie św. Józefa (późniejszego opiekuna wszystkich chrześcijańskich dziewic i patrona całego Kościoła Świętego)¹⁹⁷¹ miało uchronić Najświętszą Maryję Pannę przed ukamienowaniem oraz zachować jej dobre imię, to w takim razie nie przyniosło jednak w pełni pożądanego rezultatu. Bo chociaż nie doszło do ukamienowania Maryi (Mt 1,19), które Prawo mojżeszowe przewidywało za popełnienie cudzołóstwa (Pwt 22,21-22)¹⁹⁷², jednakże został naruszony honor jej dziewictwa¹⁹⁷³. Dowodzą tego teksty biblijne i pozabiblijne. Co prawda, te pierwsze tylko w sposób pośredni, niemniej jednak w Nowym Testamencie występują takie fragmenty, z których można wyczytać pewne aluzje do osłabionej reputacji Matki Jezusa zarówno w oczach samego małżonka, snującego plany o potajemnym jej oddaleniu (Mt 1,18-25)¹⁹⁷⁴, jak i w oczach jej rodaków, nietradycyjnie nazywających Jezusa *synem Maryi* (Mk 6,3)¹⁹⁷⁵, bądź sugerujących pozamałżeńskie lub co najmniej „zaręczynowe” jego poczęcie (J 8,41; 9,34)¹⁹⁷⁶. Świadczenie zaś tekstów pozabiblijnych jest bardziej przejrzyste, szczególnie tych, co się wywodzą z tradycji judaistycznej, zwanej niekiedy mianem

---

¹⁹⁶⁹ „Ai tempi della Bibbia viaggiare era piuttosto difficile. Non costituiva mai un piacere” (R. GOWER, *Usi*, 225); „Ewangelia ukazuje nam trudny czas, w którym Maryja nie jest pewna swego losu” (M. WALUŚ, «Maryja», 76).

¹⁹⁷⁰ „Auch dieser Abschnitt wurde als Legende bezeichnet <...>” (R.E. NIXON, «Das Evangelium», 8); por. R.E. NIXON, «Das Evangelium», 8-9.

¹⁹⁷¹ Por. V. MANKELIŪNAS, «Pamokslas», 153-154; P. SIFFRIN, «Giuseppe», 803; P. TOSCHI, «Giuseppe», 805.

¹⁹⁷² Por. W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 18; G. HILION, «La Sainte Vierge», 46; B. RINALDI, *La Madonna*, 37-38; A.T. ROBERTSON – W.J. PERSCHBACHER, *The Gospel*, 29; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 53-54; M. WOJCIECHOWSKI, «Etyka biblijna», 11.

¹⁹⁷³ Por. W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 18; B. SESBOÛÉ, «Czy?», 266-267.

¹⁹⁷⁴ „Opuść zaraz mój dom i odejdz do nowego kochanka! <...> Ogarnął mnie dzień utrapienia, padło podejrzenie, ciąży mi dociekanie męża, co za dziecko noszę w swoim łonie. <...> ścigana jestem z miasta do miasta” (GERMAN, *Na Zwiastowanie*, 178-180); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 375; W. CHROSTOWSKI, «Żydzi», 228-229; GERMAN, *Na Zwiastowanie*, 182; J. KUDASIEWICZ, «Maryja», 4; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 30.119; B. RINALDI, *La Madonna*, 37; Á.A. RODRÍGUEZ, «María», 316; L. SCHEFFCZYK, *Maryja*, 30.119; M. WALUŚ, «Maryja», 76.

¹⁹⁷⁵ „Si Mc 6,3 no alude a un nacimiento ilegítimo, al menos da pie para sospecharlo” (Á.A. RODRÍGUEZ, «María», 313); por. J. BOLEWSKI, «Oblubieńcza miłość», 32; Á.A. RODRÍGUEZ, «María», 313.

¹⁹⁷⁶ „Niektórzy uczeni dostrzegają tutaj aluzję do paszkwilanckiego oskarżenia <...> że Jego Matka nie była dziewicą, lecz poczęła Go z rzymskim żołnierzem <...>” (C.S. KEENER, *Komentarz*, 206); „dla ludzi z zewnątrz pozostaje Panną, która znajduje się w ciąży przed zamieszkaniem z mężem, co nie może budzić szacunku otoczenia...” (M. WALUŚ, «Maryja», 76); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 375; J. BOLEWSKI, «Oblubieńcza miłość», 32; Á.A. RODRÍGUEZ, «María», 314; L. STACHOWIAK, *Ewangelia*, 245; D.H. STERN, *Komentarz*, 304.308. Niektórzy autorzy ideę utraty dobrego imienia Maryi dostrzegają również w słowie *ταπεινωσις* (Łk 1,48): „Er wird im Kontext der biblischen Sprache jedoch nicht rein religiös verwendet, sondern thematisiert häufig sexuelle Gewalt gegen Frauen und wird oft benutzt, um eine Vergewaltigung zu beschreiben (Schaberg 1990, 97ff). Es ist nicht eindeutig zu klären, ob die historische Maria tatsächlich auf diese Weise schwanger geworden ist, doch weil der Begriff dies andeutet, muß mit dieser Möglichkeit gerechnet werden” (C. JANSSEN – R. LAMB, «Das Evangelium», 520); por. C. JANSSEN – R. LAMB, «Das Evangelium», 520; D. SÖLLE, «Maria – Mutter Jesu», 40.

antychrześcijańskiego folkloru wspólnot żydowskich¹⁹⁷⁷. Łamy tej literatury (np. *Talmud Babiloński*, *Toledot Jeszu*, *Sefer Joseph Hammekanne*, *Nizzahon Vetus*, *Hizzuk Emuna*)¹⁹⁷⁸, która stanowiła pewną odmianę polemiki antychrześcijańskiej¹⁹⁷⁹, określają Jezusa Chrystusa jako *bastarda*, spłodzonego w warunkach nieczystości rytualnej przez odurzonego alkoholem żołnierza rzymskiego Józefa, syna Pandery (Pantery, Pantiri)¹⁹⁸⁰, miłośnika mocnych trunków oraz stałego klienta agencji towarzyskich¹⁹⁸¹, a prawdę o dziewiczym poczęciu Maryi postrzegają w kategoriach oszustwa maskującego jej cudzołóstwo¹⁹⁸². Natomiast literatura chrześcijańska, i to począwszy już od tekstów apokryficznych¹⁹⁸³, zawzięcie rozprawia się z wyżej przytoczonymi irytującymi opiniami¹⁹⁸⁴. Innymi słowy, owa racja odpowiedniości nie znajduje pełnego uzasadnienia. Dobre imię Maryi, szczególnie w kręgach rabinicznych, było rzeczywiście narażone na hańbę i wystawione na kpiny¹⁹⁸⁵. Dzisiaj nie jest inaczej. Zwłaszcza w odniesieniu do *virginitas post partum Mariae*¹⁹⁸⁶.

11) W czasach biblijnego Izraela świadectwo niewiasty nie miało żadnej mocy prawnej¹⁹⁸⁷. Do złożenia zeznań powoływano, poza niewolnikami, jedynie przedstawicieli płci męskiej. Nie wszystkich, rzecz jasna, lecz tylko tych, którzy byli naocznymi świadkami wydarzeń, których

¹⁹⁷⁷ Por. W. CHROSTOWSKI, «Żydzi», 227.

¹⁹⁷⁸ Por. S. BEN-CHORIN, «Judaizm», 396; W. CHROSTOWSKI, «Żydzi», 229; L. HAGEMANN, «Maria, Mutter Jesu», 1326; J. ILUK, «*Toledot Jeszu*», 181-215; P. KNOBEL, «*Toledot Yeshu*», 695.

¹⁹⁷⁹ „Historyk Heinrich Graetz stwierdził: 'Chrześcijanie przelewali naszą krew, my przelewaliśmy jedynie atrament'” (S. BEN-CHORIN, «Judaizm», 396); „the work is an expression of vulgar polemics written in reaction to the no less vulgar attacks on Judaism in popular Christian teaching and writing” (P. KNOBEL, «*Toledot Yeshu*», 695); por. S. BEN-CHORIN, «Judaizm», 396; S. PAUL, «Jesus», 368.

¹⁹⁸⁰ „Der Name wird später zum Synonym für *Zuhälter* oder *Kuppler* <...>” (W. BEINERT, «*Die Verwobenheit*», 19).

¹⁹⁸¹ Por. W. BEINERT, «*Die Verwobenheit*», 19; G. BODENDORFER-LANGER, «*Pandera, Panther(a)*», 1310-1311; W. CHROSTOWSKI, «*Żydzi*», 228-230; F. CONCCHINI, «*Maryja*», 96-97; S. DE FIORES – E. TESTA, «*Maria di Nazaret*», 782; L. HAGEMANN, «*Maria, Mutter Jesu*», 1326; J. ILUK, «*Toledot Jeszu*», 181-190.196-200; P. KNOBEL, «*Toledot Yeshu*», 695; E. LIPIŃSKI, «*Pandera*», 51-66; S.C. NAPIÓRKOWSKI, *Spór o Matkę*, 28; Á.A. RODRÍGUEZ, «*María*», 301.313; M.S. WRÓBEL, «*Krytyka*», 17-36.

¹⁹⁸² „Juden verunglimpften Maria als Hure, die auf böse Weise die Frucht ihres Fehltrittes legitimieren wollte” (U. WOLFF, *Der Mann*, 20); por. W. CHROSTOWSKI, «*Żydzi*», 230; J. ILUK, «*Toledot Jeszu*», 184.197; J. MURPHY-O'CONNOR, *Gesù e Paolo*, 55-56; U. WOLFF, *Der Mann*, 20.

¹⁹⁸³ „Apokryficzny pogląd, że Józef był wdowcem, jest echem polemik z Żydami, którzy negowali dziewictwo zarówno Maryi, jak i Józefa” (CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 376-377); „Das Jakobusevangelium <...> richtet sich <...> gegen die im frühen Christentum kursierende Meinung, Jesus sei ein uneheliches Kind” (M. BÄR, «*María*», 36); por. CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, 364.376-377.

¹⁹⁸⁴ Por. W. CHROSTOWSKI, «*Żydzi*», 229; F. CONCCHINI, «*Maryja*», 96; S. DE FIORES, *Maria*, 1787; S. DE FIORES – E. TESTA, «*Maria di Nazaret*», 782; A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 92-93; R. PINDEL, *Zwiastowanie*, 24; Á.A. RODRÍGUEZ, «*María*», 312-313; G. ROSSÉ, *Il Vangelo*, 62; A. ZIEGENAUS, «*Jungfräulichkeit. Dogmatik*», 473.

¹⁹⁸⁵ „Od początku chrześcijańskiego przepowiadania dziewicze poczęcie Jezusa stanowiło <...> przedmiot żartów <...>” (P. DESCOUVEFONT, *Przewodnik*, 384); „kpiono <...> od samego początku z powodu wiary w dziewictwo Maryi <...>” (*Youcat polski*, § 80); por. F. CONCCHINI, «*Maryja*», 96; P. DESCOUVEFONT, *Przewodnik*, 381.383-384; D. HAUGG, *Das erste biblische Marienwort*, 54; L. SCHEFFCZYK, «*Dziewicze narodziny*», 47-48.53.

¹⁹⁸⁶ „Oggi si crede poco alla verginità perpetua <...>” (B. RINALDI, *La Madonna*, 63); por. G. BERESNEVIČIUS, *Naujojo atgimimo išvakarės*, 7; B. RINALDI, *La Madonna*, 63-64; L. SCHEFFCZYK, «*Dziewicze narodziny*», 41.50-51.

¹⁹⁸⁷ Por. C. MAZZUCCO, «*Kobieta*», 14.

prawdziwość była ustalana w procesie sądowym¹⁹⁸⁸. Owszem św. Józef spełniał to pierwsze wymaganie. Był mężczyzną (Mt 1,19) i nie był niewolnikiem (Łk 1,27). Z tym drugim warunkiem jest już jednak gorzej. Św. Józef nie był przecież naocznym świadkiem dziewiczego poczęcia Jezusa Chrystusa w łonie Maryi (Łk 1,26-38)¹⁹⁸⁹. O tym został on dopiero później poinformowany¹⁹⁹⁰. Być może, najpierw osobiście przez Maryję, a potem przez anioła Pańskiego (Mt 1,18-25). A to wszystko oznacza, co najmniej, dwie rzeczy. Po pierwsze, gdyby św. Józef został wezwany do sądu rozstrzygającego kwestię poczęcia Jezusa Chrystusa, ale jeszcze przed interwencją anioła Bożego (Mt 1,18-25), to w tym wypadku jego świadectwo, zarówno to obciążające, jak i obronne, mogłoby być ujęte w jednym zdaniu: nie jestem ojcem tego dziecka. Nie dowodziłoby to jednak wcale, jak to jest też w przypadku wersu Mt 1,16¹⁹⁹¹, ani nadprzyrodzonego poczęcia Jezusa Chrystusa, ani dziewictwa Maryi. Początkowo bezojcowskie poczęcie Syna Bożego św. Józefowi nie było znane¹⁹⁹². Toteż, po drugie, skoro do odkrycia tych wyżej wymienionych prawd naszej wiary potrzebne było dodatkowe objawienie (Mt 1,18-25), to w takim razie Maryja wcale nie musiała być małżonką św. Józefa. Z równym powodzeniem pieczę nad nią mogliby sprawować również inni ludzie jak np. krewni, sąsiedzi, kapłani etc. Ich zeznanie jednak byłoby analogiczne do deklaracji św. Józefa: nie splodziliśmy tego dziecka.

12) W rzeczy samej, wśród Izraelitów tylko prawny związek małżeński legalizował macierzyństwo i potomstwo. W przeciwnym razie to pierwsze utożsamiano z nierządem (J 8,41), a to drugie pogardliwie określano mianem *bękart* – מִזְזָר, wszak tylko owoc prawego łoża mógł być prawdziwym członkiem ludu Bożego (Pwt 23,3)¹⁹⁹³. Jednakże małżeństwo żydowskie nie było tylko sprawą formalną. Wręcz odwrotnie, to była wielce poważana instytucja „nasycona” głęboką treścią teologiczno-narodową, o czym już nieraz wspominaliśmy. Bez absolutnego podporządkowania się jej nie można byłoby właściwie mówić ani o legalnym związku małżeńskim, ani o prawnym potomstwie, szczególnie w przypadku ślubowanego dziewictwa Maryi.

---

¹⁹⁸⁸ Por. E. BECK, «Świadek», 1284.

¹⁹⁸⁹ „Świadkiem tego wydarzenia mogła być sama Maryja” (J. KUDASIEWICZ, «Ewangelie dzieciństwa Jezusa», 163).

¹⁹⁹⁰ „El Hijo de Dios es el signo, el texto, la Palabra, que nos dice que ella es virgen” (M. NAVARRO PUERTO, *Maria, la mujer*, 160).

¹⁹⁹¹ „<...> Mt 1,16 <...> Klipp und klar und keiner Interpretation bedürftig sagt der Verfasser der Sache nach: Josef ist nicht der biologische Vater Jesu; Marias Kind hat keine Gene von ihm” (W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 17).

¹⁹⁹² Por. L. SCHEFFCZYK, «Dziewicze narodziny», 46; ID., *Maria*, 23.

¹⁹⁹³ Por. R. ALTER, *The Five Books*, 991; P. BRIKS, *Podręczny słownik*, 197; H.M. DÖPP, «Małżeństwo», 527; G.T. MANLEY – R.K. HARRISON, «5. Mose (Deuteronomium)», 267-268; W.L. MORAN, «Deuteronomy», 272; REDAKCJA, «Mamzer», 528; D. SINCLAIR, «Yuhasin», 755; J.H. WALTON – V.H. MATTHEWS – M.W. CHAVALAS, *The IVP Bible*, 196.

13) Skoro, jak to już powyżej wykazaliśmy, poślubienie św. Józefa nie zapewniło dobrego imienia Maryi, wszakże dla wielu przedstawicieli kręgów judaistycznych jest ona zwykłą cudzołożnicą, a dla reprezentantów kościołów protestanckich bądź środowisk ateistycznych – jedynie zwykłą kobietą, to tym bardziej (*a fortiori*) należy wykluczyć możliwość pomniejszenia jej pohańbienia. Przeciwnie. Jeżeli więc faktycznie była dziewicą konsekrowaną i jako taka zgodziła się na zawarcie małżeństwa, to tym samym weszła na drogę nieodzownie wiodącą jedynie ku jej infamii, przecież każda małżonka, wcześniej czy później, musiała zostać matką. A jeśli nie to wstyd, hańba, kompromitacja, lekceważenie, wyszydzanie... (Rdz 16,4; 30,23; 1Sm 1,6; Łk 1,25).

14) Król Herod Wielki, jak to wielu skrybów trafnie zaznacza, przeszedł do dziejów ludzkości, albowiem, mając zmysł historyczny, wiele budował: Antonia, Cezarea Nadmorska, Herodium, Jerycho, Macheront, Masada, Sebaste, świątynia jerozolimska etc.¹⁹⁹⁴. Św. Józef też znał się na budownictwie (Mt 13,55). Niektórzy badacze sugerują nawet istnienie założonej przez niego firmy *Józef & Jezus*¹⁹⁹⁵. Jakkolwiek by było, niemniej nie ta właśnie umiejętność legła u podstaw jego światowej sławy i godności. Stało się to jedynie ze względu na jego ojcowską relację z Jezusem Chrystusem (Mt 1,21; Łk 2,48; 3,23) oraz z racji jego małżeńskiego związku z Najświętszą Maryją Panną (Mt 1,18; Łk 1,27), który jednakże wcale nie musiał być związkiem matrymonialnym z osobą związaną przysięgą dozgonnej czystości: „św. Józef <...> był małżonkiem Marii i <...> ojcem Jezusa Chrystusa. W tym też tkwi przyczyna całej jego godności <...> i chwały”¹⁹⁹⁶.

15) Już św. Ignacy Antiocheński (ok. 35-107), sławny ojciec apostołski i pisarzy starochrześcijański¹⁹⁹⁷, utrzymywał, iż dziewictwo Najświętszej Maryi Panny było nieznane dla księcia tego świata (Łk 4,6; J 12,31; 14,30; Dz 26,18; 2Kor 4,4)¹⁹⁹⁸. W jego ślady poszło też wielu innych pisarzy, zarówno tych dawnych, jak i współczesnych¹⁹⁹⁹. Owszem, z jednej strony

---

¹⁹⁹⁴ „Jego pasja budowniczego sprawiła, że jeszcze dzisiaj pielgrzymi do Ziemi Świętej napotykają ślady jego działalności” (A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 53); „Herod <...> okazał się genialnym architektem. Te właśnie zdolności sprawiły, że nadano mu przydomek 'Wielkiego’” (M. ROSIK, «Czasy», 95); „H. war u. ist wegen seiner grandiosen Bautätigkeit, bes. am Jerusalemer Tempel, berühmt” (J. SIEVERS, «Herodes, Herodeshaus», 14); por. A. PACIOREK, *Kim On jest?*, 53-54; M. ROSIK, «Czasy», 95-96; J. SIEVERS, «Herodes, Herodeshaus», 14.

¹⁹⁹⁵ „<...> Josef <...> war *tektôn*, was man wohl kaum mit 'Zimmermann' wiedergeben kann – dazu gab es zu wenig Holz in seinem Lebensraum. Man darf ihn sich als mittelständischen Kleinunternehmer aus der Baubranche vorstellen” (W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 17); por. G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 197.

¹⁹⁹⁶ LEON XIII, *Quamquam pluries*; cytata za *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 763; por. *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 763-766.

¹⁹⁹⁷ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 289.

¹⁹⁹⁸ „Et latuit principem saeculi hujus virginitas Mariae <...>” (IGNATIUS MARTYR, *Epistola ad Ephesios*, XIX); por. IGNOTAS ANTIOCHIETIS, *Laiškas efeziečiams*, 52.

¹⁹⁹⁹ „Gdyby bowiem nie miała oblubieńca i, jak sądzono, męża, nie mogłaby się ukryć przed władcą tego świata” (ORYGENES, *Homilie*, 46); por. G. ALASTRUEY, *La Santissima Vergine*, 50-51; ANDRZEJ Z KRETY, *Homilia*, 143; J.

mają oni rację. Wiedza duchowych bytów rozumnych jest przecież znajomością ograniczoną. Nie obejmuje ona – na przykład – ani tajemnic boskich (Mt 24,36), ani myśli ludzkich (Łk 8,27-29)²⁰⁰⁰. Jednakże wiedza aniołów nie jest jedynie wiedzą wlaną (Łk 1,26). Dysponują oni także znajomością nabytą z osobistego doświadczenia (Hi 1,6-12; Za 3,1; Łk 8,27-33; Dz 1,10-11; 1Kor 7,5)²⁰⁰¹. Jeżeli więc rzeczywiście dziewictwo Maryi miało być ukryte przed diabłem, to w takim razie żadną miarą nie mogło być ono dziewictwem ślubowanym. Ślubowanie wszak zakłada werbalną wypowiedź (Ps 66,13-14). A ta z kolei byłaby nie do ukrycia przed istotą niebieską (Dz 12,5-8). Poza tym, są też i tacy przedstawiciele hipotezy, którzy sugerują, iż Lucyfer posiadał przecucie historio-zbawczej misji Maryi²⁰⁰².

16) Istotnie, Stary Testament zapowiadał przyjście mesjasza z pokolenia dawidowego (2Sm 7,14; Iz 7,14; 11,1-3; Ez 34,23-24; Mi 5,2)²⁰⁰³. W sposób szczególny owe oczekiwania przybrały na sile w czasach zaboru rzymskiego ludu wybranego (Mt 22,41-42; Mk 12,35; Łk 20,41)²⁰⁰⁴. Nie był to jednak, jak już wcześniej pisaliśmy, jedyny możliwy kierunek mesjanizmu żydowskiego. W niektórych kręgach – przykładowo – oczekiwano poza mesjaszem królewskim, także na pomazańca kapłańskiego²⁰⁰⁵. W powyższych przypadkach kwestia pochodzenia osoby mesjańskiej odgrywała kluczową rolę. Niemniej jednak, w czasach późnego judaizmu istniał również i taki nurt mesjański, który nie przydawał absolutnie żadnego znaczenia owemu zagadnieniu. Wręcz przeciwnie, nieznanie pochodzenie mesjasza miało być znakiem potwierdzającym autentyczność jego posłannictwa (J 7,27)²⁰⁰⁶. Przechodząc jednak *ad rem* obecnej racji odpowiedniości, trzeba zaznaczyć, iż sprawa rodowego pochodzenia Najświętszej Maryi Panny nie jest jeszcze definitywnie rozstrzygnięta. Zawsze wszak byli tacy autorzy, i to począwszy już od czasów patrystycznych (Justyn, Ignacy Antiocheński, Orygenes), którzy zwrot

---

BOLEWSKI, «Maryja», 78; N. CAPIZZI, «Vergine», 1259; C. CORSATO, «La mariologia», 314; S. DE FIORES, *Maria*, 1785; M. DI S. MARIA, «Maria», 50-51; B. FERDEK, *Nasza siostra*, 9; A.M. GILA, «Divina maternità», 70; H. KOSSOWSKI, «Marja», 457; H. LENNERZ, *De Beata Virgine*, 52-53; J.S. NORTHCOTE, *Mary*, 82-84; A. SANTORSKI, «Maryja», 929; H. THURSTON, «Virgin Mary», 460; TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna*, 184-185.187-188; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 941; F. TRISOGLIO, «La Madre», 98; A. ZIEGENAUS, «Jungfräulichkeit. Dogmatik», 469.

²⁰⁰⁰ „questo mistero <...> sconosciuto agli stessi angeli <...>” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 194); por. R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 35.

²⁰⁰¹ „messaggero di verità, non poté annunciare se non quello che a lui stesso fu comunicato, e nulla più di quanto egli stesso poté conoscere” (ILDEFONSO DI TOLEDO, *Libro*, 679); por. *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 745.

²⁰⁰² „Lucypierius <...> tare: nugānstauju idant Maria ne butu prižasti nupulties musu <...>” (M. VALANČIUS, *Givenimas*, 184); por. M. VALANČIUS, *Givenimas*, 184-185.

²⁰⁰³ Por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1108; T. STRAMARE – S. DE FIORES, «Giuseppe», 575.

²⁰⁰⁴ Por. C. MAKARIAN, *Maria*, 65-66; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 265.

²⁰⁰⁵ Por. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 789; S. GADECKI, *Archeologia biblijna*, 392; T. JELONEK, *Mesjanizm*, 125; E. SZYMANEK, «Środowisko Nowego Testamentu», 26; W. WINK, «Jan Chrzciciel», 251; R. WRIGHT, *Ewolucja Boga*, 267.

²⁰⁰⁶ Por. *Biblia Tysiąclecia*, 1225³.

ἐξ οἴκου Δαυὶδ (Łk 1,27) odnosili nie tylko do św. Józefa²⁰⁰⁷, lecz i do Matki Jezusa Chrystusa²⁰⁰⁸. Takowych nie brakuje także i pośród zwolenników hipotezy: „ta córka królewska z rodu Dawidowego <...>”²⁰⁰⁹; „Wybrał Ją z rodu Dawida <...> Wybrał Ją z rodu królewskiego <...>”²⁰¹⁰. Innymi słowy, pochodzenie Maryi zarówno z rodu Dawida, jak i spoza niego, jest jedynie założeniem wymagającym dowodu, czyli tezą²⁰¹¹. A teza niedowodzona nie może być użyta jako argument uzasadniający. Każde dowodzenie powinno się bowiem opierać tylko i wyłącznie na twierdzeniach uprzednio dowiedzionych.

17) Niniejszą rację odpowiedniości charakteryzuje podobny problem. Jeżeli małżeństwo ze św. Józefem rzeczywiście miało wykazać rodowe pochodzenie Najświętszej Maryi Panny, to wobec tego należy przyznać, iż cel ten nie został w pełni osiągnięty. Niejasność pozostała²⁰¹². Toteż na przykład w opinii niektórych teologów (Hippolit, Orygenes, Efre, Grzegorz z Nazjanzu) Maryja miałaby się wywodzić z kapłańskiego pokolenia Lewiego²⁰¹³.

18) Częściowo oczywiście trzeba przyznać słuszność tej racji odpowiedniości: rzeczywiście rodowody żydowskie (ספר היחש, תולדות), tak te naturalne, jak i te prawne²⁰¹⁴, podają pochodzenie pewnego osobnika tylko i wyłącznie od strony męskiej (Rdz 5,1-32; 10,1-32)²⁰¹⁵, choć czasem

---

²⁰⁰⁷ Por. J.F. CRAGHAN, «The Gospel», 52; J. DUPONT, «L'annuncio», 329; P. KASIŁOWSKI, «Zwiastowanie Łk 1,26-38», 164-165; R. LAURENTIN, «Concepito dallo Spirito», 78-79.91; J. ŁACH, *Dziecię*, 122; P. MALAKAUSKIS, «Kaip?», 173; I.H. MARSHALL, «Lucas», 666; H. RÄISÄNEN, *Die Mutter*, 85; S. WŁODARCZYK, «Maryja», 80.

²⁰⁰⁸ „L'espressione: *della casa di Davide*, non riguarda soltanto Giuseppe, ma anche Maria” (BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 698); „the last clause <...> does not refer to Joseph, but to the virgin who is the principal person in the narrative <...>” (A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_E); por. L. ALONSO SCHÖKEL, *Lezioni sulla Bibbia*, 298; ANDRZEJ Z KRETY, *Homilia*, 144.150; B. BAGATTI, «La verginità», 284; J.A. BROADUS, *Commentary on Matthew*, 8; R.E. BROWN, *La nascita*, 383-384; S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 788; J.J. DELANEY – J.E. TOBIN, *Dictionary*, 764; EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 32; L.C. FILLION, *La Sainte Bible*, 294; L. GAMBERO, *Maria*, 25; S. GAROFALO – P. DE AMBROGGI, «Maria», 79; GERMAN, *Na Zwiastowanie*, 175; GIUSTINO MARTIRE, *Dal Dialogo*, 136; M. JANOCZA, «Ikona Zwiastowania», 103-104; H. KOSSOWSKI, «Marja», 455-456; E. LE CAMUS, *The Life*, 158; H. LESÈTRE, «Marie», 780; J. ŁACH, *Dziecię*, 121-122; А.П. ЛОПУХИН, *Библейская история*, 10; A.J. MAAS, «Virgin Mary», 464_E; B. MARTELET, *Maryja z Nazaretu*, 39; A. MERK, «La figura», 46-48; M.G. MUZI, «L'iconografia», 481-482; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 9-10; A. NICOLAS – E. DĄBROWSKI, *Życie*, 78; E. PERNIOLA, *La Mariologia*, 67; G.I. SÖLL, *Storia*, 39; G. STANO, «Giuseppe», 799; F. SUÁREZ, *Maryja*, 16; E. TONIOLO, «Padri della Chiesa», 951-952; Б. ВОЙНАРЦКИЙ, *Сказания*, 72.

²⁰⁰⁹ J. DROZD, *Maryja Matka*, 50; por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 35.63.

²⁰¹⁰ JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, 335; por. BEDA CZCIGODNY, *Homilia*, 80; BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione*, 698.702-703; G. HILION, «La Sainte Vierge», 46; H. KOSSOWSKI, «Marja», 455; M.D. PHILIPPE, *Maryja*, 53; P. SKARGA, *Żywoty*, IV, 455; F. WILLAM, *Życie*, 28.

²⁰¹¹ Por. R.E. BROWN, *La nascita*, 383-384; M. SCHMAUS, «Maria», 335.

²⁰¹² Por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 620; F. WILLAM, *Życie*, 26-29.

²⁰¹³ Por. R.E. BROWN, *La nascita*, 384; J. DUQUESNE, *Maria*, 24; M. MIKOŁAJCZAK, «Pozycja», 217; G.M. ROSCHINI, *La mariologia*, 53-54; P. SKARGA, *Żywoty*, IV, 455-456; F. TRISOGLIO, «La Madre», 120.

²⁰¹⁴ Por. EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 28; R. LAURENTIN, *La Vergine Maria*, 36.

²⁰¹⁵ „die Familie patrilinear gedacht war <...>” (W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 16); por. A. BAUM – K. ZISLER, «Genealogie», 374; W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 16.

odstępują od tej zasady (Rdz 11,29; 22,23; Mt 1,3-6)²⁰¹⁶. W czasach biblijnych owe mechanizmy pokoleń²⁰¹⁷, których popularność wzrosła od 539 r. przed Chr.²⁰¹⁸, stanowiły jeden z najważniejszych elementów tradycji dawnego Izraela²⁰¹⁹. Potwierdzeniem tego są chociażby dane statystyczne: w Starym Testamencie występuje około 25 większych bądź mniejszych genealogii²⁰²⁰. Dla niektórych brak rodowodu rodzinnego był właściwie równoznaczny z brakiem imienia²⁰²¹, toteż dlatego dbano o ich czystość (Pwt 7,1-4; 23,3-4; Ezd 10,9-44; Ne 13,23-28)²⁰²², szczególnie tych kapłańskich (Ezd 2,61-62)²⁰²³. Wiele z nich – niestety – uległo zniszczeniu. Tak na przykład, według świadectwa historyka chrześcijańskiego Sekstusa Juliusza Afrykańskiego (ok. 180-250)²⁰²⁴, postąpił z rodowodami dawidowymi król Herod Wielki²⁰²⁵. Znano także procedurę badania drzewa genealogicznego osób planujących zawarcie związku małżeńskiego²⁰²⁶. Najważniejszym jednak celem pisania genealogii było wykazanie przynależności jednostki do ludu Bożego (Rdz 46,8-27; 1Krn 1,1 – 9,44; Ezd 2,59; Mt 1,1-17)²⁰²⁷. Ta ostatnia z kolei zakładała absolutną wierność przykazaniom Pańskich (Wj 24,3; Joz 24,1-28). A nakaz płodności był jednym z nich (Rdz 1,28). Dlatego też obecność Maryi na liście genealogicznej, ale bez uprzedniej wobec zwiastowania otwartości na rodzinę i prokreację, byłaby obecnością jedynie formalną, nawet wskazującą na hipokryzję. Na każdym zapisanym do rodowodu ciążył przecież moralny obowiązek kontynuacji owej listy tj. „przygotowanie przyszłości śmiertelnego życia <...>”²⁰²⁸.

²⁰¹⁶ Por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 620; W. BEINERT, «Die Verwobenheit», 16; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1108; J. FLAWIUSZ, *Autobiografia*, 103; B. RINALDI, *La Madonna*, 36; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 48.63-64.

²⁰¹⁷ Por. T. STRAMARE, *Ewangelia*, 39.

²⁰¹⁸ Por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1108; Á.A. RODRÍGUEZ, «María», 299; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 72.

²⁰¹⁹ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 149; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1108; A. PRYBA, «Święta Rodzina», 71; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 72; A. TRONINA, «Życie Świętej Rodziny», 47-48; F. WILLAM, *Życie*, 30; R.R. WILSON, «Genealogy, Genealogies», 930. Genealogie znane były także wśród innych ludów starożytnych, tak wschodnich, jak i zachodnich; por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1107-1108; R.R. WILSON, «Genealogy, Genealogies», 929-930.

²⁰²⁰ Por. R.R. WILSON, «Genealogy, Genealogies», 930.

²⁰²¹ „No tiene genealogía. Es tanto como decir que no tiene nombre” (Á.A. RODRÍGUEZ, «María», 304).

²⁰²² Por. У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1108; B.J. MALINA, *The New Testament*, 154.

²⁰²³ Por. A. BAUM – K. ZISLER, «Genealogie», 374; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 149; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1108; J. FLAWIUSZ, *Autobiografia*, 103; C.P. MÄRZ, «Maria», 16; A. MERK, «La figura», 48; T. STRAMARE, *Ewangelia*, 72.

²⁰²⁴ Por. E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 324.

²⁰²⁵ Por. A. MERK, «La figura», 48.

²⁰²⁶ Por. Á.A. RODRÍGUEZ, «María», 304; D. SINCLAIR, «Yuhasin», 755.

²⁰²⁷ Por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 620; W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 149; У. ЭЛУЭЛЛ – Ф. КАМФОРТ (red.), *Большой библейский словарь*, 1108; C.P. MÄRZ, «Maria», 16-17; G. VERMES, *Twarze Jezusa*, 264; R.R. WILSON, «Genealogy, Genealogies», 931.

²⁰²⁸ T. STRAMARE, *Ewangelia*, 39.

19) Jeżeli rzeczywiście związek małżeński Maryi i Józefa miał zapobiec kompromitacji osoby Jezusa Chrystusa oraz desakralizacji jego wcielenia, to trzeba przyznać, iż owe cele nie zostały w pełni osiągnięte. Przecież niektórzy spośród Żydów postrzegali Jezusa w kategoriach osoby zrodzonej z nierządu (J 8,41), bądź jako owoc naturalnego współżycia płciowego jego rodziców (Mt 13,55)²⁰²⁹. Ten ostatni pogląd był nawet utrzymywany przez niektórych wyznawców pierwotnego chrystianizmu, na przykład przez tzw. *ebionitów*²⁰³⁰.

20) „Szczególny smutek powoduje gwałt zadany dzieciństwu: dzieci żołnierze, dzieci, których domem jest ulica, dzieci zmuszane do pracy w nieludzkich warunkach – wycieńczające godziny pracy, budzące drwinę wynagrodzenie – dzieci, które są przedmiotem haniebnych targów organami czy bezwstydnymi żądź dorosłych”²⁰³¹. Tak czytamy w liście wystosowanym przez Prezydium i Radę Papieskiej Międzynarodowej Akademii Maryjnej z okazji obchodów XX-to Międzynarodowego Kongresu Mariologiczno-Maryjnego, który miał miejsce w rzymskim Sanktuarium Matki Bożej Miłości (*Madonna del Divino Amore*), w dniach od 15 do 24 września 2000 roku²⁰³². Zapewne sytuacja życiowa dzieci izraelskich u progu Nowego Testamentu pod wieloma względami była podobna: duża śmiertelność (Mk 5,35; Łk 7,12)²⁰³³, trudne warunki społeczne (Mt 2,13; 14,13-21; Łk 11,7), niewolnictwo (2Krl 4,1), choroby (Mk 7,26; 9,17-21), sieroctwo, swawola klasy panującej (Mt 2,16), rozruchy etc.²⁰³⁴. Być może właśnie dlatego na kartach Biblii dziecko uchodzi za paradygmat ludzkiej bezsilności (Mk 10,13-16)²⁰³⁵. Dlatego też jest rzeczą całkiem zrozumiałą, iż mały Jezus, zresztą jak i każde ludzkie dziecko, potrzebował obecności rodziców. Jednakże nie tylko obecności w znaczeniu *znajdowania się przy*. Chodziło tu także o obecność w znaczeniu *występowania w roli*. Przy dziecku wszakże nie wystarczy tylko *być*. Dziecku trzeba również *dać*. I to wiele rzeczy²⁰³⁶. A żeby *dać* trzeba *mieć*. Skoro jednak Maryja i Józef nie planowali naturalnego małżeństwa, oznacza to, iż nie byli w pełni przygotowani do podjęcia zadań rodzicielskich. Bo te ostatnie, chociaż i wpływają z ludzkiej natury, wymagają jednakże długotrwałej pielęgnacji²⁰³⁷. Toteż jeżeli rzeczywiście małżeństwo Najświętszej Maryi Panny i św. Józefa miało zapewnić szczęśliwe dzieciństwo

²⁰²⁹ Por. B. SESBOUÉ, «Czy?», 266-267.

²⁰³⁰ „ebionici, są zdania, iż Jezus był człowiekiem zrodzonym z ludzi” (K. DESCHNER, *I znowu zapiał kur*, I, 471); por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 108; K. DESCHNER, *I znowu zapiał kur*, I, 470-476; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 187-188; J. WEHNERT, «Ebioniten, Ebionäer», 430-431.

²⁰³¹ PAPIESKA MIĘDZYNARODOWA AKADEMIA MARYJNA, *Matka Pana*, 316.

²⁰³² Por. PAPIESKA MIĘDZYNARODOWA AKADEMIA MARYJNA, *Matka Pana*, 313.

²⁰³³ „Otóż mieszkańcy okolicznych miast syryjskich pochwycili zamieszkałych wśród nich Żydów i wyróżnili ich wraz z kobietami i dziećmi, chociaż nie mieli żadnego powodu” (J. FLAWIUSZ, *Autobiografia*, 106).

²⁰³⁴ Por. M. FILIPIAK, *Problematyka*, 155-158; A.R. SIKORA, «Demografia starożytnego Izraela», 157-158.

²⁰³⁵ Por. M. FILIPIAK, *Problematyka*, 164-169; G. HIERZENBERGER, «Dziecko», 283.

²⁰³⁶ Por. *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 763-766.

²⁰³⁷ „Instytucja małżeństwa <...> jest centralna w życiu każdej żydowskiej kobiety, i od samego dzieciństwa jej kształcenie jest zorientowane na uczenie się zadań rodzinnych i domowych” (C. MAZZUCCO, «Kobieta», 20).

Jezusa²⁰³⁸, w takim razie musiał to być *ab initio* prokreacyjnie ukierunkowany związek matrymonialny.

21) Jak najbardziej zgadzamy się z tym, iż małżeństwo rodziców Zbawiciela jest znakiem jego przynależności do grona ludu wybranego (Mt 1,1-17)²⁰³⁹. Jednakże z drugiej strony, pragniemy zaznaczyć, iż tak naprawdę o członkostwie Jezusa Chrystusa w społeczeństwie Izraela nie przesądził związek małżeński Maryi i Józefa, lecz jego osobiste poddanie się obrzędowi obrzezania (Łk 2,21), które zaczynając od czasów Abrahama (Rdz 17,1-27) stało się znakiem *par excellence* przynależności jednostki do narodu Boga Jahwe²⁰⁴⁰. Innymi słowy mówiąc, Syn Boży wcale nie musiał być etnicznym Żydem, żeby zostać wierzącym Judejczykiem tj. legalnym spadkobiercą wszystkich wierzeń ludu Starego Testamentu. W przeciwnym razie fenomen prozelityzmu nie miałby absolutnie żadnej racji bytu²⁰⁴¹.

22) Znow przyznajemy rację tym, którzy twierdzą, że związek małżeński Maryi i Józefa w pewnym stopniu ukrył prawdę o dziewiczym poczęciu Jezusa Chrystusa. Jedni jego spłodzenie wywodzili z prawego łoża małżeńskiego (Łk 3,23), drudzy dopatrywali się w nim owocu cudzołóstwa (J 8,41). Czy nie jest to jednak kolejny dowód na to, iż małżeństwo rodziców Jezusa Chrystusa posiadało naturalny charakter? W odniesieniu zaś mniemania dopatrującego się powodów ukrywania prawdy o nadprzyrodzonym poczęciu Syna Bożego w niegotowości przedchrześcijańskiego judaizmu na jej przyjęcie, myślimy, iż wskazane byłoby odwołać się do tych fragmentów *Księgi Henocha słowiańskiej*, które opowiadają o dziewiczym poczęciu Melchizedeka: „Sofonim, niepłodna żona Nera, która nie dała Nerowi potomka, była w wieku staruszki i w dniu śmierci. I poczęła w swoim łonie. Otóż kapłan Ner nie spał z nią od dnia, kiedy Pan ustanowił go na czele ludu”²⁰⁴². Co prawda, przy obecnym stanie naszej wiedzy nie znamy dokładnej daty napisania tego opusu. Przykładowo dla jednych jest to dzieło pochodzące z I w. przed Chr. (autorstwo żydowskie), dla drugich – z IX w. po Chr. (autorstwo chrześcijańskie)²⁰⁴³. Niemniej jednak zdaniem specjalistów nawiązuje ono do bardzo starożytnej

---

²⁰³⁸ Por. M. WALUŚ, «Maryja», 79.

²⁰³⁹ Współcześni przedstawiciele judaizmu widzą to wszakże trochę inaczej, bo o pochodzeniu dziecka decyduje pochodzenie jego matki: „<...> Maria (Miriam) jest gwarantem jego żydowskiego pochodzenia” (S. BEN-CHORIN, «Judaizm», 397); por. C. MAZZUCCO, «Kobieta», 21.

²⁰⁴⁰ Por. M. FILIPIAK, *Problematyka*, 153; K. PAURITSCH, «Obrzezanie», 862.

²⁰⁴¹ Por. G. HERRGOTT, «Prozelici», 1066.

²⁰⁴² *Księga Henocha słowiańska*, 70,1-2; por. T. ILAN, *Jewish*, 98; *Księga Henocha słowiańska*, 70,1-19; A. STEUDEL, «Melchizedek», 536.

²⁰⁴³ Por. R. RUBINKIEWICZ, «Księga», 198; A. STEUDEL, «Melchizedek», 536.

tradycji żydowskiej sięgającej czasów przedchrześcijańskich²⁰⁴⁴. A to z kolei skłania nas do postawienia tezy, że przynajmniej niektóre nurty judaizmu biblijnego były całkiem podatne na przyjęcie prawdy o dziewiczym poczęciu Mesjasza Bożego.

23) Ukazywanie Najświętszej Maryi Panny jako wzoru zarówno dziewicy, jak i matki bądź żony nie podlega dyskusji (Mt 1,18.25; 2,11.13.20-21; Łk 1,27.34; 2,5.7.41.48)²⁰⁴⁵, nawet biorąc pod uwagę fakt, iż wątek Maryi jako paradygmatu życia codziennego pojawił się w Kościele dopiero od IV wieku²⁰⁴⁶. Analogicznie można wypowiedzieć się także o typologicznym wymiarze jej osoby zapowiadającym Kościół jako matkę rodzącą w sposób dziewiczy dzieci Bożych (J 1,12-13): on także nie budzi żadnych wątpliwości (Łk 1,38; J 19,25-27; Ap 12,1-2), a jego początki sięgają czasów powstania sławnego opusu *Dialog z Żydem Tryfonem*, pióra św. Justyna Męczennika (ok. 100-165)²⁰⁴⁷. Jakkolwiek tylko pod warunkiem, że Najświętsza Maryja Panna planowała zawarcie naturalnego związku małżeńskiego. Inaczej bowiem jej funkcje jako paradygmatu żony-matki i jako typologii macierzyństwa Kościoła, chcąc nie chcąc, zawsze pozostaną, delikatnie mówiąc, co najmniej w cieniu przedanuncjacyjnego ślubu permanentnej wstrzemięźliwości. A to z kolei, nie tylko nie pomaga w wykazywaniu błędów heretyków, lecz i wręcz przeciwnie może się przyczynić do ich utwierdzenia, szczególnie w przypadku różnych nurtów enkratycznych odrzucających małżeństwo wraz z prokreacją jako absolutne zło i szatańską obrzydliwość oraz partactwo (tak np. nauczali Tacjan, Saturnin, Marcjon, neopitagorejczycy i neoplatonicy, Manichejczyk, Pryscylian)²⁰⁴⁸ bądź utrzymujących, iż tylko dziewictwo – synonim doskonałości²⁰⁴⁹ – jest gwarantem zmartwychwstania ciała (manicheizm)²⁰⁵⁰.

---

²⁰⁴⁴ „Księga Henocha słowiańska <...> świadkiem <...> nurtu tradycji, nawet bardzo starej, związanej z imieniem patriarchy Henocha” (R. RUBINKIEWICZ, «Księga», 198); por. S. BRANDENBURGER – H.J. FABRY, «Melchisedek», 79-81.

²⁰⁴⁵ Por. PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 11.26-27; M. WALUŚ, «Maryja», 69-82.

²⁰⁴⁶ Por. E. GIANNARELLI, «Maryja», 57-58.60.

²⁰⁴⁷ „<...> Nowy Testament daje nam Ją jako postać rzeczywistą, gotową jednak do przyjęcia na poziomie symbolicznym” (E. GIANNARELLI, «Maryja», 45); por. L. ALTING VON GEUSAU, «Matka wierzących», 634; E. GIANNARELLI, «Maryja», 45.47-48; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 325; R. MUMM, «Zrodzony z Dziewicy», 90.98.

²⁰⁴⁸ „Są i tacy, którzy nazywają małżeństwo po prostu nierządem i utrzymują, że zostało ono przekazane przez diabła” (KLEMENS ALEKSANDRYJSKI, *Kobierce*, I, 257); por. J. BESALA, *Miłość i strach*, III, 58-59.61-66; *Breviarium Fidei*, I. BOKWA – ET AL. (red.), § 155; EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja*, 188-190; J. ILUK, *Chrześcijańskie małżeństwo*, 158-159.172; Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 121-123; E.A. LIVINGSTONE (red.), *The Concise Oxford Dictionary*, 195; C. MAZZUCCO, «Kobietą», 22; P. NEHRING, *Dlaczego dziewictwo?*, 11-14.

²⁰⁴⁹ „krocząc ku najwyższej i najważniejszej nauce, ku dziewictwu, dojdą do doskonałości” (METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 134); por. J. DROZD, *Maryja Matka*, 37; Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 121; METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 136.

²⁰⁵⁰ „zmatwychwstanie jest tylko dla tych, którzy żyją w czystości i nie skazali ciała, lecz zachowali je czystym” (*Dzieje Pawła*, 12); „jeśli chodzi o powrót do raju, przemianę w nieśmiertelność i pojednanie się z Bogiem, to nie ma żadnego innego sprawcy i tak zbawczego dla ludzi przewodnika wiodącego do życia, jak dziewictwo” (METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 165); por. Z. LEW-STAROWICZ, *Encyklopedia erotyki*, 123-124; P. NEHRING, *Dlaczego dziewictwo?*, 12-13.15.

24) Jeżeli w rzeczy samej związek Maryi i Józefa ma być znakiem jedności Pierwszego i Drugiego Przymierza, gdzie odpowiednio małżeństwo miałooby niejako reprezentować rzeczywistość Starego Testamentu, a dziewictwo – Nowego, to przy takim rozkładzie symboli ich małżeństwo przed zwiastowaniem anielskim (Łk 1,26-38) wręcz musiało być sztandarowym przykładem (ikoną) tradycyjnej rodziny starotestamentalnej (Ps 128,1-6)²⁰⁵¹. Jest to poniekąd warunek *sine qua non*. Bez niego powyższa symbolika po prostu nie miałaby nijakiej racji bytu. Wzór nowego ludu Bożego, musiał więc być najpierw idealnym wykonawcą zobowiązań powierzonych dawnemu Izraelowi²⁰⁵².

25) Prawie tak samo mają się sprawy z niniejszą racją odpowiedniości. Skoro w rodzinie Najświętszej Maryi Panny i św. Józefa cnota dziewictwa miała osiągnąć najwyższy stan perfekcji, to znów nieodzownym warunkiem tego musiał być uprzednio prokreacyjnie ukierunkowany ich związek małżeński, bo każdą bez wyjątku cnotę określa nie tylko łaska nadprzyrodzona, lecz i prawo naturalne: „<...> Mądrość zaraz po Bogu jest naturalnym pięknem, naturalną sprawiedliwością i światłością <...>”²⁰⁵³. Poza tym, bez Jezusa Chrystusa, który jest niejako imieniem własnym każdej cnoty, nie można osiągnąć doskonałości absolutnej w żadnym sektorze cech moralnych²⁰⁵⁴.

26) Biblijny Jahwe, na przekór twierdzeniom deistów, nie jest tylko bóstwem stwórczym (Rdz 1,1), ale i opiekuńczym (Ps 23,1-6; 121,1-8; Mdr 6,7; 8,1). Dogmatyka katolicka tą cechę określa mianem *Opatrzności Bożej*²⁰⁵⁵. Ona wszystko podtrzymuje w istnieniu i wszystkim kieruje (Dz 17,28). Życie Maryi pod tym względem nie stanowiło wyjątku (Mt 1,18 – 2,23; Łk 1,26-56; 2,1-52). Niemniej jednak owa racja odpowiedniości posiada jeden słaby punkt. Nie bierze mianowicie pod uwagę tego, iż *Providentia Dei* ma zawsze „na celu dobro stworzenia, czyli jego rozwój zgodny z naturą”²⁰⁵⁶. A to ostatnie w kazusie Maryi byłoby nie do pogodzenia z jej przedanuncyjnym ślubem dozgonnego panieństwa.

27) To, że Najświętsza Maryja Panna była Bogu posłuszną służebnicą nie budzi żadnych wątpliwości (Łk 1,38). Poważne zastrzeżenia wywołuje jednakże sam fakt istnienia w życiu

---

²⁰⁵¹ „Solo nella reciprocità tra donna e uomo, si scrive la storia della salvezza” (B. RINALDI, *La Madonna*, 40); por. J. KRÓLIKOWSKI, «Ikona», 406-408.

²⁰⁵² Por. PAWEŁ VI, *Marialis cultus*, 17.

²⁰⁵³ METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 153.

²⁰⁵⁴ „Otóż nauka o dziewictwie została zarezerwowana dla jedynego Pana <...>” (METODY Z OLIMPU, *Uczta*, 136); „dopiero przyłgnąwszy do Niego dusza staje się dziewicą” (M. WALUŚ, «Maryja», 77); por. F. CONCCHINI, «Maryja», 104; M. WALUŚ, «Maryja», 77.

²⁰⁵⁵ Por. W.R.F. BROWNING, *Oxford Dictionary*, 311; R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 176-177.

²⁰⁵⁶ R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 178.

Maryi takiego natchnienia Bożego, skutkiem którego jakoby ona została pobudzona do połączenia przedanuncjacyjnego ślubu trwałej czystości z życiem w związku małżeńskim. O tym przecież nie mówi ani Nowy Testament, ani najstarsza warstwa Tradycji, którą reprezentują Ojcowie Apostolscy (I-II w.)²⁰⁵⁷.

28) Wszystko wyżej powiedziane odnosi się także i do niniejszej racji odpowiedniości: na podstawie całokształtu wypowiedzi Nowego Testamentu oraz Ojców Apostolskich nie można wywnioskować, iż Maryja i Józef, w czasach poprzedzających wydarzenia znane z opisów Mt 1,18-25; Łk 1,26-38, byli parą małżeńską o poglądach promujących permanentną wstrzeźliwość seksualną. Fakt zawartego przez nich małżeństwa (Mt 1,18; Łk 1,27; 2,5), należący wszak do danych ściśle faktograficznych²⁰⁵⁸, sugeruje raczej to odwrotne. Toteż takie komentarze zwolenników hipotezy jak oto np. ten: „O wczesnej młodości Maryi wiemy bardzo niewiele. Wiemy jedną tylko rzecz, ale ta jedna wystarczy, aby odgadnąć wszystkie inne. Jest nią ów ślub dziewictwa <...>”²⁰⁵⁹, są pobożne, lecz mało osadzone w realiach ówczesnej rzeczywistości tak historyczno-biblijnej, jak i teologicznej. W dodatku warto byłoby też mieć na uwadze również i to, że zdaniem niektórych przedstawicieli hipotezy to właśnie „Maryja tchnęła w Józefa dziewiczość <...>”²⁰⁶⁰. I to dopiero po ślubie: „wielkie jest podobieństwo, iż gdy ją wziął, to ona go do chowania czystości namówiła <...>”²⁰⁶¹. Jak więc w końcu rzecz się miała?

5. Podsumowanie i wnioski

Powyżej przeprowadzona ocena krytyczna hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu wiekiustego dziewictwa Maryi pozwala na wysunięcie kolejnych podsumowujących wniosków.

5.1. *Nazewnictwo*. 1) Hipoteza nie posiada ani jednej w pełni precyzyjnej nazwy. 2) Nazwom pierwszej grupy brakuje dopełnienia. 3) Określeniom zgrupowanym w drugim kręgu nazw – brak precyzji chronologicznej i uściślenia znaczenia. 4) Nazwy omówione w trzeciej grupie

²⁰⁵⁷ Por. R.E. ROGOWSKI, *ABC teologii dogmatycznej*, 19.

²⁰⁵⁸ Por. J. KUDASIEWICZ, «Ewangelie dzieciństwa Jezusa», 163.

²⁰⁵⁹ J. GUITTON, *Maryja*, 41; por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 40-41; J. PATSCH, *Our Lady*, 38-39.

²⁰⁶⁰ J. GUITTON, *Maryja*, 46.

²⁰⁶¹ P. SKARGA, *Żywoty*, I, 490-491; „lui <...> l’aveva secondata nell’originale proposito di verginità <...>” (M. LÀCONI, «Maria», 36); „jednakże jej zamiar na przyszłość, tak ufnie wyrażony wobec anioła, jest jednocześnie pewnego rodzaju naświetleniem osoby i charakteru narzeczonego, Józefa, który nie byłby przyjęty, gdyby się nie zdecydował uszanować w przyszłości postanowienia Maryi. Ta decyzja Józefa posiada piękny odpowiednik historyczny w celibacie esseńczyków <...>” (G. RICCIOTTI, *Życie Jezusa Chrystusa*, 246); por. J.F. CRAGHAN, *Mary*, 194; R. GAUTHIER, «Święty Józef», 34-35; W. GRANAT, «Boskie macierzyństwo», 181; G. GRAYSTONE, *Virgin*, 23; M. LÀCONI, «Maria», 44; E. NEUBERT, *Meine Mutter*, 10.13; G. PONS, *Le litanie*, 45; P. SKARGA, *Żywoty*, I, 491; L. STRADA, *Patron doskonały*, 68; L. TULABA, *Tai jums kalbėjau*, 391; K. WIŚNIEWSKA-ROSZKOWSKA, *Życie*, 8.

definicji, jako wprowadzające w błąd, powinny być całkowicie usunięte z obiegu języka egzegetyczno-teologicznego. 5) Sentencyjne ujęcie poglądów zwolenników hipotezy nie jest możliwe. 6) Maksymalnie precyzyjne określenie można sformułować następująco: hipoteza przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa Maryi.

5.2. *Twórcy i przedstawiciele.* 1) Prawa autorskie są przypisywane osobom, które z hipotezą ślubu nie mają nic wspólnego. 2) Nie jest wystarczająco uwzględniane pierwszeństwo chronologiczno-ideowe i wpływ *Protoewangelii Jakuba*. 3) Do grona prekursorów i przedstawicieli hipotezy są zaliczani autorzy, którzy byli zwolennikami innych interpretacji. 4) Nie mówi się wcale o tym, że nawet ci, którzy popierali poglądy św. Grzegorza z Nyssy i św. Augustyna, miewali także inne interpretacje pytania Maryi. 5) Liczba zwolenników hipotezy początkowo nie była wysoka. 6) Ilość przedstawicieli hipotezy znacznie zmalała od początków XX w. 7) Oprócz hipotezy ślubu zawsze, tzn. *przed* i *po*, istniały inne objaśnienia do fragmentu Łk 1,34. 8) Metodologia zwolenników hipotezy pozostawia wiele do życzenia, bo stosunkowo często: a) nie są podawane odniesienia do źródeł, a gdzie nie ma źródeł, tam nie ma teologii²⁰⁶², b) nie jest uwzględniany kontekst literacko-teologiczny i historyczno-kulturowy wypowiedzi poszczególnych skrybów²⁰⁶³ oraz c) nie jest brana pod uwagę autentyczność utworów i ich datacja, a są to przecież zagadnienia, które odgrywają bodaj najważniejszą rolę w kształtowaniu naszego spojrzenia na mariologię poszczególnych ojców lub pisarzy Kościoła²⁰⁶⁴. 9) Żaden z wyżej wymienionych autorów, oprócz św. Augustyna oczywiście, nie mówi o przedanuncjacyjnym ślubie wiekuistego dziewictwa Maryi *expressis verbis*. 10) Większość zwolenników hipotezy jest pod wpływem tradycji apokryficznej, która wielce prawdopodobnie przyczyniła się nie tylko do *fizjologizacji*²⁰⁶⁵, lecz i do *monastyzacji* zagadnienia dziewictwa Maryi. 11) Połowicznym spadkobiercą terminologii św. Augustyna, używanej na określenie znaczenia pytania Maryi w Łk 1,34, na Zachodzie jest św. Beda Czcigodny, a na Wschodzie – św. Maksym Wyznawca (ok. 580-662), ojciec teologii bizantyjskiej, którego świadectwa jednakże zwolennicy przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi raczej nie przywołują²⁰⁶⁶.

²⁰⁶² Por. J. KRÓLIKOWSKI, «Mariologia», 276.

²⁰⁶³ „Pytania o znaczenie mariologii <...> nie można rozpatrywać w oderwaniu od historycznej sytuacji <...>” (J. RATZINGER, «Maryja – Matka Kościoła», 113).

²⁰⁶⁴ „Przed analizą poszczególnych tekstów trzeba spojrzeć na całość, trzeba postawić pytanie o strukturę <...>” (J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu*, 14); por. A. SANTORSKI, «Maryja», 928.

²⁰⁶⁵ Por. A. SANTORSKI, «Maryja», 932.

²⁰⁶⁶ „Fu questo il suo timore e la sua preoccupazione: di essere privata della verginità, avendo stabilito nel suo cuore di rimanere in perpetua verginità fino alla fine” (MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, 200).

5.3. *Treść.* 1) Poglądy przedstawicieli hipotezy co do znaczenia wersu Łk 1,34c były i są zróżnicowane (np. ślub dziewictwa i postanowienie dziewictwa), sprzeczne (np. ślub absolutny i ślub warunkowy), nieuzasadnione (np. ślub nie wychodzenia za mąż) i wprost niebezpieczne (np. umiłowanie dziewictwa ponad wszystko). 2) Wśród zwolenników hipotezy istnieje wyraźna tendencja *uwewnętrznienia* znaczenia ustępu Łk 1,34c, która zaczynając *od* ślubu uroczystego *poprzez* ślub warunkowy / prywatny i postanowienie prowadzi jedynie *ku* chęci pozostania wiekuiącą dziewicą, a nawet sprowadza wszystko do poziomu podświadomości bądź tylko otwartości na panieństwo, gdyby oczywiście taka ewentualnie była wola Boża.

5.4.1. *Sekcja argumentów filologicznych.* 1) To nie rzeczownik *παρθένος* jest predykatem imiesłowu *ἐμνηστευμένη* (Łk 1,27), lecz odwrotnie – imiesłów jest predykatem rzeczownika. 2) Idea ciągłości pewnej czynności lub zjawiska w Łk 1,5 – 2,52 jest oddawana za pomocą różnorodnych form gramatycznych czasownika. 2) O ciągłości poszczególnego działania nie decyduje jednakże charakter gramatyczny, lecz kontekst literacki czasownika. 3) Dokładne znaczenie greckiego rzeczownika *ἀνήρ*, użytego bez rodzajnika i zaimka dzierżawczego, również zależy od tła literackiego. 4) Przesadne poszerzanie zasięgu czasowego zwrotu *ἄνδρα οὐ γινώσκω*, który stanowi *hapax legomenon* całego Pisma Świętego²⁰⁶⁷, może doprowadzić do podważenia macierzyństwa Maryi. 5) Zasięg czasowy czasowników perykopy Łk 1,31-33 nie jest jednolity. Jednakże pierwszy z nich – *συλλήμψη* (Łk 1,31) – odnosił się do życiowego *hic et nunc* Maryi.

5.4.2. *Sekcja argumentów egzegetycznych.* 1) Zwolennicy przedanuncjacyjnego ślubu trwałego dziewictwa Maryi dysponują rozbudowanymi uzasadnieniami egzegetycznymi: 15 różnych operandów. 2) Przytaczane są zarówno argumenty ze Starego, jak i Nowego Testamentu w stosunku 14 : 1. 3) Większość dowodów pochodzi z perykopy Łk 1,5 – 2,52. Jedynie dwa mają swoje źródło w innych tekstach biblijnych: *Księżde Sędziów* i *Ewangelii według św. Jana*. 4) Wszystkie przesłanki opierają się w zasadzie na danych wypracowanych przez dwie metody egzegetyczne: historyczno-krytyczną i analizy literackiej. 5) Niektóre dowody są *a priori* tendencyjne. 6) Każdy z omówionych argumentów wykazuje mankamenty, które nie pozwalają na przyjęcie prodziewiczno-ślubowego objaśnienia wersetu Łk 1,34.

5.4.3. *Sekcja argumentów historycznych.* 1) Zwolennicy hipotezy przytaczają stosunkowo wielką liczbę argumentów historycznych wywiedzionych z tekstów biblijnych. Zostały one posegregowane na siedemnaście tematycznych sektorów. 2) Przytaczane argumenty pochodzą

²⁰⁶⁷ Por. G. GRAYSTONE, *Virgin*, 114.

tak ze Starego, jak i z Nowego Testamentu, chociaż dominują przeważnie wątki starotestamentalne, mniej więcej w stosunku 70 : 20. 3) Przywoływane argumenty posiadają szeroki zasięg tematyczny. Nawiązują do poszczególnych biblijnych celibatariuszy (prorok Jeremiasz, Jezus Chrystus etc.), lecz także bazują na takich zjawiskach życia społecznego narodu wybranego jak wdowieństwo, prawo lewiratu i rozwód. Uwzględniane są również różnorodne zakazy związane z pożyciem płciowym (cudzołóstwo, kazirodztwo, onanizm itd.) bądź znaczenie symboliczne dziewictwa oraz nakazu płodności. 4) Ocena krytyczna jednakże wykazała, iż powyższa argumentacja nie może uzasadnić proślubowego objaśnienia wersetu Łk 1,34. Wręcz przeciwnie, przytaczane dowody jeszcze bardziej unaocniają prorodzinne i prokreacyjne poglądy biblijnych Izraelitów oraz wykazują, iż osoby prowadzące kawalerski tryb życia nie zawierały małżeństwa. 5) Jeśli zaś chodzi o argumenty wywiedzione ze źródeł pozabiblijnych, to trzeba zaznaczyć, iż ta sekcja, chociaż też stosunkowo rozbudowana, posiada również słabą bazę dowodową. Wszak postępowanie przedstawicielki judaizmu ortodoksyjnego, jaką niechybnie była biblijna Maryja, wcale nie musiał się zgadzać z trybem życia prowadzonym przez członków ruchów apokaliptycznych czasów późnego judaizmu. 6) Wstrzemięźliwość seksualna Mojżesza posiadała postepifanijski charakter. 7) Rabbi Szymon Ben Azzai żył w celibacie, a nie w małżeństwie mistyczno-duchowym. 8) Instytucja stałego narzeczeństwa w judaizmie nie istniała. 9) Dziewictwo westalek było czasowe i agamiczne. 10) Enkratyczne poglądy pitagorejczyków i stoików wywodzone były z dualistycznego światopoglądu. 11) Apokryfy są ahistoryczne.

5.4.4. *Sekcja argumentów spekulatywnych.* Sekcja argumentów spekulatywnych jest najobszerniejszym działem materiału dowodowego zwolenników hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa Maryi. Odnotowaliśmy 25 poszczególnych twierdzeń. Zapewne wielkość liczebna tych dowodów nie jest przypadkowa. Stanowią one niejako centrum argumentacji proślubowców²⁰⁶⁸. Z jednej strony, dowodzi to niewydajności poprzednich argumentów. Z drugiej natomiast, wskazuje na przestarzałość stosowanego uzasadnienia, bo nawiązuje do spekulatywnej mariologii z czasów post-trydenckich. Współcześni mariolodzy natomiast rozpatrują Najświętszą Maryję Pannę raczej w kategoriach historio-zbawczych²⁰⁶⁹. Na szczególną uwagę zasługuje także liczba *rationes convenientiae*. Wymieniliśmy 28 odnotowań. Także i w danym przypadku liczba jest bardzo wymowna. Wskazuje bowiem na największą trudność z jaką borykają się zwolennicy proślubowego objaśnienia wersu Łk 1,34. Jest nią niewątpliwie zamążpójście Maryi (Łk 1,27; 2,5). Jeżeli jednak, jak już wielokrotnie

²⁰⁶⁸ Por. C.P. CEROKE, «Luke», 336.

²⁰⁶⁹ Por. S. DE FIORES – E. TESTA, «Maria di Nazaret», 778.

zaznaczyliśmy, Niewiasta z Nazaretu rzeczywiście personifikowała dawnego Izraela (Córa Syjońska), to w takim razie musiała ona nie tylko odznaczać się wielkim poszanowaniem cnoty czystości, lecz także być otwartą na małżeństwo prokreacyjne. Przecież judaizm czasów drugiej świątyni jerozolimskiej był utworzony nie tylko z wysoko ceniących wstrzeźliwość seksualną ruchów apokaliptycznych (np. esseńczycy i qumrańczycy), ale i z prrodzinnie ukierunkowanego nurtu ortodoksyjnego / podstawowego (np. faryzeusze).

Zakończenie

Pod koniec lat pięćdziesiątych ukazała się drukiem książka autorstwa o. P. F. Ceuppensa OP pod tytułem *De Mariologia Biblica*, w której trafnie zaznaczono, iż pytanie Maryi „πῶς ἔσται τοῦτο, ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω” (Łk 1,34bc) zrodziło kolejne zapytanie, a mianowicie kwestię o jego znaczenie: *Quisnam sit sensus quaestionis Mariae?* Niniejsza rozprawa doktorska została właśnie poświęcona krytycznemu opracowaniu jednego z wielu istniejących objaśnień, to znaczy weryfikacji hipotezy utrzymującej, że u podstaw maryjnego „πῶς ἔσται τοῦτο” (Łk 1,34b) leżał przedanuncjacyjny ślub wiekuistego dziewictwa – „ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω” (Łk 1,34bc). Dokonana analiza wykazała, iż po pierwsze, hipoteza ślubu odznacza się zbyt nieprecyzyjnym nazewnictwem (np. *egzegeza standardowa, pierwsza interpretacja, wspólna sentencja*); po drugie, posiada apokryficzne tj. ahistoryczno-legendarne korzenie i nigdy nie cieszyła się powszechnym uznaniem teologów (np. niektórzy pojmowali fragment Łk 1,34 jako pytanie o sposób lub wyraz wątpliwości); po trzecie, opinie zwolenników hipotezy są tak zróżnicowane, że najpoprawniej by było mówić nie o jednej, lecz nawet o kilku prodziejwiczcko ukierunkowanych szkołach interpretacyjnych, których zdaniem wers Łk 1,34 jest odzwierciedleniem: 1) oficjalno-publicznego ślubu, 2) ślubu warunkowego, 3) prywatnego postanowienia, 4) pragnienia dziewictwa bądź 5) podświadomego panińskiego usposobienia Maryi; po czwarte, chociaż zwolennicy hipotezy i operują rozbudowaną bazą argumentacyjną (argumenty filologiczne, egzegetyczne, historyczne i spekulatywne), niemniej jednak każdy z nich jest naznaczony poważnymi szczelinami hermeneutycznymi (np. nieuwzględnianie kontekstu literackiego bądź historycznego, anachronizmy, zawężanie pola semantycznego poszczególnych pojęć, eisegeza etc.), dzięki którym prodziejwiczcko wyjaśnienie ustępu Łk 1,34 nadal pozostaje jedynie założeniem do wykazania; po piąte, hipoteza ślubu sprowadza barwną i wielowarstwową postać biblijnej Maryi (S. Grabowiecki, *Do Najświętszej Panny*: „Trzemi wielkimi uczczonaś imiony: Matkaś, córka i żona <...>”) do jednego wersetu (Łk 1,34c), a przez to przyczynia się do Jej odrealnienia (zamiast Żydówki późnego judaizmu staje przed nami chrześcijańska dziewica konsekrowana lub bezcielesna postać niebiańska) i „ubrązowienia” (obiekt kultu liturgicznego, lecz nie duchowości maryjnej). Innymi słowy, przeprowadzone badania upoważniają nas do sformułowania następującego wniosku końcowego: współczesna negatywna ocena hipotezy przedanuncjacyjnego ślubu wiekuistego dziewictwa Maryi, której korzenie sięgają czasów opracowań Donatusa Haugga (1938), jest w pełni uzasadnioną i co więcej wręcz zalecaną. Wcale to jednak nie znaczy, iż hipoteza ślubu ma odejść do lamusa. Zbyt długo i zbyt dużo wybitnych osobistości Kościoła ją popierało (i nadal popiera). Co zatem z nią począć? Wydaje się, że najwłaściwszą propozycją będzie zinterpretowanie jej w kluczu hermeneutyki sławnego

Orygenes, czyli w znaczeniu alegorycznym. Otóż w takim przypadku, domniemany przedanuncjacyjny ślub wiekiściego dziewictwa Maryi wskazywałby na wielkie umiłowanie cnoty czystości, którą Niewiasta z Nazaretu przeżywała w duchu boskiego błogosławieństwa (Rdz 1,28) tzn. jako wartość podporządkowaną instytucji prokreacyjnie ukierunkowanego małżeństwa. Wiedziała więc, iż cnota czystości posiadała jedynie czasowy charakter. Jednakże czasowość cnoty czystości nie odnosiła się tylko i wyłącznie do jej przemijalności w sensie chronologicznym (χρονοσ), lecz także do aspektu dogodności czasu jej kresu (καίροσ). A najbardziej stosowną chwilą na to był okres następujący po dokonaniu drugiego etapu małżeństwa żydowskiego. W sposób szczególny przestrzegano tego zwyczaju w Galilei. Nie ma zatem niczego nadzwyczajnego w tym, iż mieszkanka Północnej Palestyny, będąca dopiero na pierwszym etapie małżeństwa (Łk 1,26-27), zapytała o sposób poczęcia, które miało nastąpić *hic et nunc*, wszakże jako przedstawicielka powygnaniowego narodu wybranego dobrze wiedziała, iż słowo Boże jest żywe i bezpośrednio skuteczne (Iz 55,10-11)...

Bibliografia

1. Teksty biblijne i tłumaczenia

- Aramaic Peshitta New Testament Translation. With explanatory footnotes marking variant readings, customs and figures of speech*, J.M. MAGIERA (red.), San Diego 2006.
- Biblia Brzeska 1563*, Clifton – Kraków 2003.
- Biblia Jerozolimska*, Poznań 2006.
- Biblia łacińsko-polska czyli Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Podług tekstu łacińskiego Wulgaty, i przekładu polskiego x. Jakóba Wujka T. J. z komentarzem Menochiusza T. J. przełożonym na język polski*, S. KOZŁOWSKI (red.), IV, Warszawa 1887².
- Biblia. Nowy Pana naszego Jezusa Chrystusa Testament*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), Lipsk 1844².
- Biblia Sacra Vulgatae editionis. Die Heilige Schrift des Alten und Neuen Testamentes*, III, A. ARNDT (red.), Regensburg – Rom – New Dorf – Cincinnati 1903².
- Biblia Święta. Księgi Starego y Nowego Testamentu 1599*, J. WUJEK (red.), BSS II PB V.1.1, Paderborn – München – Wien – Zürich 2010.
- Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań 1965.
- Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań – Warszawa 1971².
- Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań – Warszawa 1980³.
- Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań 2003⁵.
- Biblia Warszawsko-Praska. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. W przekładzie z języków oryginalnych*, K. ROMANIUK (red.), Warszawa 1998².
- Bibli Česká čili Pismo Svaté Starého i Nového Zákona podle obecného latinského, od sv. církve římské schváleného výkladu přeložené, poznovu s pilností přehlednuté a výkladem opatřené*, Praha 1888.
- Das Neue Testament in Hebräisch und Deutsch*, Wuppertal – Zürich 1985.
- Die Bibel. Altes und Neues Testament. Einheitsübersetzung*, Freiburg – Basel – Wien 1991.
- Die Bibel nach der Übersetzung Martin Luther*, Stuttgart 2014.
- Ewangelia według św. Łukasza*, K. ROMANIUK (red.), Częstochowa 2007.
- Ewangelia i Dzieje Apostolskie*, G. PEREGO (red.), BWM, Częstochowa 2006.
- Ha-Berit ha-hadashah*, J.E. SALKINSON – C.D. GINSBURG – E.S. GABE (red.), Cambridge 2000.
- Herders Laien-Bibel zur Einführung ins Bibellesen*, Freiburg im Breisgau 1938.
- Holy Bible. The New American Bible. Translated from the Original Languages with Critical Use of All the Ancient Sources by Members of the Catholic Biblical Association of America*, Wichita 1970.
- Il Nuovo Testamento. Con testo e note di commento a fronte*, G. VIGINI (red.), Milano 2000.
- Itala. Das Neue Testament in altlateinischer Überlieferung. Das Lukasevangelium*, III, A. JÜLICHER (red.), Berlin – New York 1976².
- La Bibbia di Gerusalemme*, Bologna 2000¹⁷.

- La Bible. Traduction œcuménique*, Paris – Pierrefitte 1988.
- La Sainte Bible traduite en français sous la direction de l'École Biblique de Jérusalem*, Paris 1956.
- Liber Tobiae*, EUSEBIUS HIERONYMUS (red.), w J.P. MIGNE (red.), *S. Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri opera omnia*, X, PCCSL 29, Paris 1846, 26-40.
- Naujasis Testamentas*, Č. KAVALIAUSKAS – V. ALIULIS (red.), Salzburg 1989².
- Naujasis Testamentas. Komentarai – prel. Antano Rubšio*, I. GUDAUSKIENĖ (red.), Vilnius 2006³.
- Novum Testamentum Graece et Latine*, E. NESTLE – E. NESTLE (red.), Stuttgart 1939¹².
- Novum Testamentum Graece*, NESTLE – ALAND (red.), Stuttgart 1999²⁷.
- Nowy Pana naszego Jezusa Chrystusa Testament*, J. WUJEK – J.N. BOBROWICZ (red.), Lipsk 1844².
- Nowy Testament. Cztery ewangelie oraz Dzieje Apostolskie*, I, W. SZCZEPAŃSKI – W. PROKULSKI (red.), Poznań – Warszawa – Wilno – Lublin 1932.
- Nowy Testament*, M. WOLNIEWICZ (red.), Poznań 1987².
- Nowy Testament. Przekład na Wielki Jubileusz Roku 2000*, R. POPOWSKI (red.), PSB, Warszawa 2000.
- Новы Запавет*, Мінск 2003.
- Pismo Święte Nowego Testamentu. Przekład Ekumeniczny na trzecie tysiąclecie*, Warszawa 2007.
- Pismo Święte Nowego Testamentu w przekładzie z języka greckiego. Pielgrzymka Jana Pawła II do Ziemi Świętej*, Olsztyn 2011.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, Częstochowa 2008.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami. Nowy Testament*, III, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), Poznań 1987².
- Pismo Święte Stary i Nowy Testament w przekładzie z języków oryginalnych*, M. PETER – M. WOLNIEWICZ (red.), Poznań 2006.
- Sifre hab-berit hahādāšāh*, F. DELITZSCH (red.), Berlin 1928¹³.
- Swjate Pismo Noweho Zakonja*, J. ANDRICKI – M. SALOWSKI (red.), Budyšin 1966.
- Swjate Pismo Stareho a Noweho Zakonja*, M. SALOWSKI (red.), Budyšin 2006.
- Šventasis Raštas Naujojo Testamento*, J.J. SKVIRECKAS (red.), Nördlingen 1949².
- Šventasis Raštas Naujojo Testamento. Keturios evangelijos ir Apaštalu darbai*, I, L. TULABA (red.), Roma 1979.
- The New Testament in Modern Speech. An Idiomatic Translation into Everyday English from the Text of the Resultant Greek Testament*, R.F. WEYMOUTH – E. HAMPDEN-COOK (red.), London 1912³.
- The Way. The Living Bible. Illustrated Catholic Edition*, Wheaton – London 1974.

2. Pozabiblijne teksty starożytne

- Dokument Damasceński*, w W. TYLOCH (red.), *Rękopisy z Qumran nad Morzem Martwym*, Warszawa 1997, 193-223.
- Eighteen Treatises from the Mishna*, D.A. SOLA – M.J. RAPHAEL (red.), London 1843.
- FLAWIUSZ J., *Autobiografia*, w J. FLAWIUSZ, *Przeciw Apionowi. Autobiografia*, Warszawa 1996², 101-153.
- , *Przeciw Apionowi*, w J. FLAWIUSZ, *Przeciw Apionowi (Contra Apionem). Autobiografia (Vita)*, Poznań 1986, 23-92.

- ФЛАВИЙ И., *Иудейская война*, w И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности. Иудейская война*, Москва – Санкт-Петербург 2007, 855-1206.
- , *Иудейские древности*, w И. ФЛАВИЙ, *Иудейские древности. Иудейская война*, Москва – Санкт-Петербург 2007, 13-854.
- ΦΙΛΩΝ ΙΟΥΔΑΙΟΣ, *Περὶ βίου θεωρητικῶν*, w *Philonis Judaei operum omnium*, BSPEG V/2, Lipsiae 1828, 303-323.
- , *Περὶ τοῦ πάντα σπουδαίων εἶναι ἐλευθέρων*, w *Philonis Judaei operum omnium*, BSPEG V/2, Lipsiae 1828, 269-302.
- MATTHEWS V.H. – BENJAMIN D.C. (red.), *Old Testament Parallels. Laws and Stories from the Ancient Near East*, New York – Mahwah 2006³.
- Pirke Awot. Sentencje Ojców*, S. PECARIC (red.), Kraków 2005.
- PLINIUS SECUNDUS C., *The Fifth Book of the History of Nature*, w *Pliny's Natural History. In Thirty-Seven Books. A Translation on the Basis of that by dr. Philemon Holland, ed. 1601, with critical and explanatory Notes*, II, J. COUCH – ET. AL. (red.), London 1848-49, 45-97.
- Reguła całego Zgromadzenia*, w W. TYLOCH (red.), *Rękopisy z Qumran nad Morzem Martwym*, Warszawa 1997, 120-125.
- Reguła Wojny*, w W. TYLOCH (red.), *Rękopisy z Qumran nad Morzem Martwym*, Warszawa 1997, 230-262.
- Reguła Zrzeszenia*, w W. TYLOCH (red.), *Rękopisy z Qumran nad Morzem Martwym*, Warszawa 1997, 79-116.
- The Code of Hammurabi*, T.J. MEEK (red.), w J.B. PRITCHARD (red.), *The Ancient Near East. An Anthology of Texts and Pictures*, Princeton 2011, 155-179.
- The Mishnah*, H. DANBY (red.), Oxford 1933.
- The Hittite Laws*, A. GOETZE (red.), w J.B. PRITCHARD (red.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton 1955², 188-197.
- Tora Pardes Lauder. Wajikra*, III, S. PECARIC (red.), Kraków 2005.
- Traktat 'Jadajim' Hände*, w *Die Mischna ins Deutsche übertragen, mit einer Einleitung und Anmerkungen. Das grundlegende enzyklopädische Regelwerk rabbinischer Tradition*, D. CORRENS (red.), Wiesbaden 2005, 970-977.

3. Teksty apokryficzne

- Dzieje Pawła*, w M. STAROWIEYSKI (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie. Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tmasz*, II/1, Kraków 2007, 421-444.
- Evangelium de nativitate Mariae*, w C. TISCHENDORF (red.), *Evangelia apocrypha. Adhibitis plurimis codicibus graecis et latinis maximam partem nunc primum consultis atque ineditorum copia insignibus*, Lipsiae 1853, 106-114.
- Ewangelia Pseudo-Mateusza*, w M. STAROWIEYSKI (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne. Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, I, Kraków 2006, 291-316.
- IV Księga Ezdrasza*, w R. RUBINKIEWICZ (red.), *Apokryfy Starego Testamentu*, PSB, Warszawa 1999, 372-404.
- Księga Henocha etiopska*, w R. RUBINKIEWICZ (red.), *Apokryfy Starego Testamentu*, PSB, Warszawa 1999, 141-189.
- Księga Henocha słowiańska*, w R. RUBINKIEWICZ (red.), *Apokryfy Starego Testamentu*, PSB, Warszawa 1999, 197-214.

- Księga Jubileuszów*, w R. RUBINKIEWICZ (red.), *Apokryfy Starego Testamentu*, PSB, Warszawa 1999, 262-342.
- Księga o narodzeniu świętej Maryi*, w M. STAROWIEYSKI (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne. Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, I, Kraków 2006, 331-341.
- Legenda o św. Józefie Cieśli*, w M. STAROWIEYSKI (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne. Św. Józef i św. Jan Chrzciciel. Męka i zmartwychwstanie Jezusa. Wniebowzięcie Maryi*, II, Kraków 2006, 559-577.
- Natività di Maria. Apocalisse di Giacomo*, w A.M. DI NOLA (red.), *Vangeli apocrifi. Natività e infanzia*, LF, Parma 1993⁹, 31-51.
- Proteuangelium Jacobi. Graece*, w C. TISCHEENDORF (red.), *Evangelia apocrypha. Adhibitis plurimis codicibus graecis et latinis maximam partem nunc primum consultis atque ineditorum copia insignibus*, Lipsiae 1853, 1-49.
- Protoevangelium des Jakobus*, w W. SCHNEEMELCHER (red.), *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung. Evangelien*, I, Tübingen 1959³, 280-290.
- Protoewangelia Jakuba*, w M. STAROWIEYSKI (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne. Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, I, Kraków 2006, 266-290.
- Psalmy Salomona*, w R. RUBINKIEWICZ (red.), *Apokryfy Starego Testamentu*, PSB, Warszawa 1999, 112-128.
- Pseudo-Matthaei Evangelium*, w C. TISCHEENDORF (red.), *Evangelia apocrypha. Adhibitis plurimis codicibus graecis et latinis maximam partem nunc primum consultis atque ineditorum copia insignibus*, Lipsiae 1853, 50-105.
- Wniebowstąpienie Izajasza*, w M. STAROWIEYSKI (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne. Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, I, Kraków 2006, 148-150.
- Z Rozmyślenia przemyskiego*, w R. MAZURKIEWICZ (red.), *Teksty o Matce Bożej. Polskie średniowiecze*, BMD 12, Niepokalanów 2000, 294-310.
- Żywoć grecki św. Jana Chrzciciela przypisywany św. Markowi Ewangelista*, w M. STAROWIEYSKI (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne. Św. Józef i św. Jan Chrzciciel. Męka i zmartwychwstanie Jezusa. Wniebowzięcie Maryi*, II, Kraków 2006, 579-588.
- Żywoć św. Jana Chrzciciela przypisywany biskupowi egipskiemu Serapionowi*, w M. STAROWIEYSKI (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne. Św. Józef i św. Jan Chrzciciel. Męka i zmartwychwstanie Jezusa. Wniebowzięcie Maryi*, II, Kraków 2006, 588-613.

4. Teksty ojców i pisarzy Kościoła

- AGOSTINO, *La santa verginità*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori latini*, III, Roma 1990², 315-319.
- ALESSANDRO DI ALESSANDRIA, *Epistola alle vergini*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 238-239.
- AMBROSIUS, *De Viduis. Liber unus*, w J.P. MIGNE (red.), *Sancti Ambrosii Mediolanensis Episcopi opera omnia*, II/I, PCCSL 16, Paris 1880, 247-276.
- , *Expositio Evangelii secundum Lucam libris X comprehensa*, w J.P. MIGNE (red.), *Sancti Ambrosii, Mediolanensis Episcopi, opera omnia*, I, PCCSL 15, Paris 1887, 1607-1944.
- AMBROŻY, *Wykład Ewangelii według św. Łukasza*, PSP 16, Warszawa 1977.

- ANDRZEJ Z KRETY, *Homilia na Zwiastowanie Najśw. Maryi Panny*, w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła Grecy i Syryjscy*, BMD 1, Niepokalanów 1981, 143-154.
- ATANASIO ALESSANDRINO, *Lettera ad Epitteto*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 275-278.
- , *Orazione sull'Incarnazione del Verbo*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 274- 275.
- , *Sulla verginità*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 279-282.
- AUGUSTYN, *Objaśnienia Psalmów. Ps 124-150*, PSP 42/1, Warszawa 1986.
- , *Z Kazania 225*, w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła Łacińscy*, BMD 2, Niepokalanów 1981, 121-122.
- , *Z Kazania 291*, w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła Łacińscy*, BMD 2, Niepokalanów 1981, 122-124.
- AURELIUS AUGUSTINUS, *De Sancta Virginitate. Liber unus*, w J.P. MIGNE (red.), *Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis Episcopi, opera omnia*, VI, PCCSL 40, Paris 1861, 396-428.
- , *Sermo CCXCI. In Natali joannis Baptistae*, w J.P. MIGNE (red.), *Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis Episcopi, opera omnia*, V/I, PCCSL 38, Paris 1841, 1316-11319.
- , *Sermo LI. De concordia Evangelistarum Matthaei et Lucae in generationibus Domini*, w J.P. MIGNE (red.), *Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis Episcopi, opera omnia*, V/I, PCCSL 38, Paris 1841, 332-354.
- , *Sermo CCXXV. In die Paschae. Ad Infantes*, w J.P. MIGNE (red.), *Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis Episcopi, opera omnia*, V/I, PCCSL 38, Paris 1841, 1095-1098.
- BEDA CZCIGODNY, *Homilia na zwiastowanie Najświętszej Maryi Panny*, w W. KANIA (red.), *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie wspólnej wiary (w. VIII - XI)*, BMD 3, Niepokalanów 1986, 79-85.
- BEDA IL VENERABILE, *Omelia sull'Annunciazione della beata Vergine Maria*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori latini*, III, Roma 1990², 697-704.
- , *Omelia sulla santa Vergine Maria*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori latini*, III, Roma 1990², 715-717.
- BEDA VENERABILIS, *In festo Annuntiationis Beatae Mariae*, w J.P. MIGNE (red.), *Venerabilis Bedae, Anglo-Saxonis Presbyteri, opera omnia*, V, PCCSL 94, Paris 1862, 9-14.
- , *In Lucae Evangelium expositio*, w J.P. MIGNE (red.), *Venerabilis Bedae, Anglo-Saxonis Presbyteri, opera omnia*, III, PCCSL 92, Paris 1862, 302-634.
- BERNARDUS, ABBAS CLARAE-VALLENSIS, *Super verba Evangelii : 'Missus est angelus Gabriel,' etc. Homilia I*, w J.P. MIGNE (red.), *S. Bernardi Abbatis Primi Clarae-Vallensis opera omnia*, II, PCCSL 183, Paris 1854, 55-61.
- , *Super verba Evangelii : 'Missus est angelus Gabriel,' etc. Homilia II*, w J.P. MIGNE (red.), *S. Bernardi Abbatis Primi Clarae-Vallensis opera omnia*, II, PCCSL 183, Paris 1854, 61-71.
- , *Super verba Evangelii : 'Missus est angelus Gabriel,' etc. Homilia III*, w J.P. MIGNE (red.), *S. Bernardi Abbatis Primi Clarae-Vallensis opera omnia*, II, PCCSL 183, Paris 1854, 71-78.
- , *Super verba Evangelii : 'Missus est angelus Gabriel,' etc. Homilia IV*, w J.P. MIGNE (red.), *S. Bernardi Abbatis Primi Clarae-Vallensis opera omnia*, II, PCCSL 183, Paris 1854, 78-88.

- CLEMENTE ALESSANDRINO, *Il Pedagogo*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 193-194.
- EPIFANIO DI SALAMINA, *Il Panarion o Haereses*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 383-404.
- EPIFANIO EL MONJE, *Vida de María*, BdP, Madrid 2011³.
- EPIPHANIUS VON SALAMIS, *Gegen die Antidikomarianiten*, w O. BARDENHEWER – K. WEYMAN – J. ZELLINGER (red.), *Ausgewählte Schriften des heiligen Epiphanius von Salamis, Erzbischofs und Kirchenlehrers*, BKV 38, Kempten – München 1919, 233-263.
- EUSEBIUS HIERONYMUS, *De perpetua virginitate B. Mariae adversus Helvidium*, w J.P. MIGNE (red.), *Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri opera omnia*, II, PCCSL 23, Paris 1883, 193-216.
- , *De viris illustribus*, w J.P. MIGNE (red.), *Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri opera omnia*, II, PCCSL 23, Paris 1883, 631-760.
- , *Epistola VI. Ad amicum Aegrotum. De viro Perfecto*, w J.P. MIGNE (red.), *S. Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri opera omnia*, XI, PCCSL 30, Paris 1846, 75-105.
- EUZEBJUSZ Z CEZAREI, *Historja Kościelna o męczennikach palestyńskich*, POK 3, Poznań 1924.
- FILARET DROZDOW, *Homilia na Uroczystość Wprowadzenia Najświętszej Maryi Panny do świątyni*, w H. PAPROCKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Prawosławie*, BMD 7/1, Niepokalanów 1991, 283-288.
- , *Homilia na Uroczystość Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie*, w H. PAPROCKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Prawosławie*, BMD 7/1, Niepokalanów 1991, 289-297.
- FULGENTIUS RUSPENSIS, *De fide, seu. De regula verae fidei, ad Petrum*, w J.P. MIGNE (red.), *S. Fulgentii Episcopi Ruspensis, Felicis IV et Bonifacii II Summorum Pontificum, SS. Eleutherii et Remigii Tornacensis Remensisque Episcoporum, Prosperi ex Manichaeo Conversi, Montani Episcopi Toletani, opera omnia*, PCCSL 65, Paris 1892, 671-708.
- , *De veritate praedestinationis et gratiae Dei ad Joannem et Venerium*, w J.P. MIGNE (red.), *S. Fulgentii Episcopi Ruspensis, Felicis IV et Bonifacii II Summorum Pontificum, SS. Eleutherii et Remigii Tornacensis Remensisque Episcoporum, Prosperi ex Manichaeo Conversi, Montani Episcopi Toletani, opera omnia*, PCCSL 65, Paris 1892, 603-672.
- , *Epistola XVII*, w J.P. MIGNE (red.), *S. Fulgentii Episcopi Ruspensis, Felicis IV et Bonifacii II Summorum Pontificum, SS. Eleutherii et Remigii Tornacensis Remensisque Episcoporum, Prosperi ex Manichaeo Conversi, Montani Episcopi Toletani, opera omnia*, PCCSL 65, Paris 1892, 451-493.
- FULGENZIO DI RUSPE, *Epistola 17 di Fulgenzio e di altri vescovi*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori latini*, III, Roma 1990², 553-561.
- GERMAN, *Na Zwiastowanie Najśw. Maryi Panny*, w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła Greccy i Syryjscy*, BMD 1, Niepokalanów 1981, 170-182.
- GIACOMO DI SARUG, *Omelia sulla beata Vergine Genitrice di Dio Maria*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori orientali*, IV, Roma 1991, 143-156.
- , *Omelia sull'Annunciazione della Genitrice di Dio*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori orientali*, IV, Roma 1991, 156-163.
- GIOVANNI DAMASCENO, *Esposizione della fede ortodossa*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori bizantini*, II, Roma 1989, 485-494.

- GIROLAMO, *Omelia su Giovanni*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori latini*, III, Roma 1990², 287-288.
- , *Sulla perpetua verginità di Maria contro Elvidio*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori latini*, III, Roma 1990², 252-275.
- GIUSTINO MARTIRE, *Dal Dialogo con Trifone Giudeo*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 130-138.
- GREGORIO NAZIANZENO, *Poemata moralia*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 314.
- GREGORIO NISSENO, *Omelia sul Natale*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 317-321.
- GREGORIUS NYSSENUS, *In diem Natalem Christi*, w D. CASAGRANDE (red.), *Enchiridion marianum biblicum patristicum*, Rome 1974, 320-325.
- GREGORY OF NAZIANZUS, *Select orations*, TCh 107, Washington 2003.
- GRZEGORZ Z NAZJANZU, *Mowa 24. Pochwała św. Męczennika Cypriana*, w S. KAZIKOWSKI (red.), *Święty Grzegorz z Nazjanzu. Mowy wybrane*, Warszawa 1967, 263-271.
- Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσης ἐγκόμιον εἰς εὐαγγελισμόν τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου*, w D. MONTAGNA, «La lode alla Theotokos nei secoli IV-VII», *Mar* 24 (1962), 536-539.
- HERMAS, *Ganytojas*, w D. ALEKNA – V. ALIŠAUSKAS (red.), *Bažnyčios Tėvai. Nuo Apaštališkųjų Tėvų iki Nikėjos Susirinkimo. Antologija*, Vilnius 2003, 110-130.
- HIERONIM, *List XXII. Do Eustochium córki Pauli o strzeżeniu dziewictwa*, w HIERONIM, *Listy*, I, Warszawa 1952, 110-162.
- , *List XXXIX. Do Pauli o śmierci jej córki Blezyli*, w HIERONIM, *Listy*, I, Warszawa 1952, 226-239.
- , *List CVII. Do Lefy o wychowaniu córki*, w HIERONIM, *Listy*, II, Warszawa 1953, 400-414.
- HUGO DE SANCTO VICTORE, *De B. Mariae Virginitate. Libellus epistolaris*, w J.P. MIGNE (red.), *Hugonis de S. Victore canonici regularis S. Victoris Parisiensis tum pietate, tum doctrina insignis opera omnia*, II, PCCSL 176, Paris 1880, 857-876.
- IGNOTAS ANTIOCHIETIS, *Laiškas efeziečiams*, w D. ALEKNA – V. ALIŠAUSKAS (red.), *Bažnyčios Tėvai. Nuo Apaštališkųjų Tėvų iki Nikėjos Susirinkimo. Antologija*, Vilnius 2003, 46-53.
- IGNATIUS MARTYR, *Epistola ad Ephesios*, w J.P. MIGNE (red.), *Sancti Ignatii, Antiocheni Episcopi et Martyris, epistilae, cum genuinae, tum dubiae et supposititiae*, PCCSG 3, Paris 1856, 643-656.
- ILDEFONSO DI TOLEDO, *Libro sulla verginità della santa Maria contro tre negatori*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori latini*, III, Roma 1990², 648-688.
- IPPOLITO ROMANO, *Su Elcana e Anna*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 191.
- JAKOB VON BATNÄ IN SARUG, *Gedicht über die allerseligste Jungfrau*, w O. BARDENHEWER – T. SCHERMANN – K. WEYMAN (red.), *Ausgewählte Schriften der Syrischen Dichter. Cyrillonas, Baläus, Isaak von Antiochien und Jakob von Sarug*, BKV 6, Kempten – München 1913, 285-803.
- JAN CHRYSOSTOM, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza. Część pierwsza: homilie 1 – 40*, ŻMT 18, Kraków 2000.
- JOANNES CHRYSOSTOMUS, *Homilia XLIX*, w J.P. MIGNE (red.), *Sancti Joannis Chrysostomi, Archiepiscopi Constantinopolitani, opera omnia*, IV-V, PCCSG 29, Paris 1859, 443-447.

- JOHN CHRYSOSTOM, *Homilies on Genesis 46-67*, FCh 74, Washington 2006.
- KABASILAS M., *Homilia na Uroczystość Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie*, w H. PAPROCKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Prawosławie*, BMD 7/1, Niepokalanów 1991, 254-263.
- KLEMENS ALEKSANDRYJSKI, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*, I, Warszawa 1994.
- , *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*, II, Warszawa 1994.
- LATTANZIO, *Le istituzioni divine*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori latini*, III, Roma 1990², 87-89.
- LUTHER M., *Predigt am Tage Mariä Verkündigung (25. März 1528)*, w *D. Martin Luthers Werke*, II/27, Weimar 2004, 73-77.
- , *Predigt am Tage Mariä Verkündigung, nachmittags (25. März 1539)*, w *D. Martin Luthers Werke*, IV/47, Weimar 2006, 706-712.
- MASSIMO IL CONFESSORE, *Vita di Maria*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori bizantini*, II, Roma 1989, 185-289.
- METODY Z OLIMPU, *Uczta*, w J. NAUMOWICZ (red.), *Pierwsze pisma greckie o dziewictwie*, ŻMS 16/14, Kraków 1997, 127-253.
- ORIGEN, *Homilies on Genesis and Exodus*, FCh 71, Washington 2002.
- ORIGENE, *Commento a Matteo*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 210.
- ORYGENES, *Homilie o Ewangelii św. Łukasza*, PSP 34, Warszawa 1986.
- , *Homilie o Księgach Rodzaju, Wyjścia, Kapłańskiej*, PSP 31/1, Warszawa 1984.
- , *Komentarz do Ewangelii św. Jana*, PSP 28/1, Warszawa 1981.
- , *Komentarz do Ewangelii według Mateusza*, ŻMT 10, Kraków 1998.
- , *Komentarz do Listu świętego Pawła do Rzymian*, PSP 57, I, Warszawa 1994.
- PETRUS ABAELAUDUR, *Hymnus in Annuntiatione Beatae Mariae Virginis*, w J.P. MIGNE (red.), *Petri Abaelardi Abbatis Rugensis opera omnia*, PCCSL 178, Paris 1885, 1815-1818.
- PIOTR DAMIANI, *Homilia na zwiastowanie Najświętszej Maryi Panny*, w W. KANIA (red.), *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie wspólnej wiary (w. VIII - XI)*, BMD 3, Niepokalanów 1986, 135-141.
- PSEUDO-ATANASIO, *Omelia contro Ario e sulla santa Vergine Theotokos*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 760-769.
- , *Omelia sul censimento della Madre di Dio*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 781-787.
- , *Omelia sulla nascita del Precursore*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 769-771.
- , *Omelia sull'Annunciazione della Madre di Dio*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 771-780.
- PSEUDO-GREGORIO NISSENO, *Omelia sull'Annunciazione*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 788-794.
- PSEUDO-GREGORIO TAUMATURGO, *Omelia I sull'Annunciazione*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 745-749.

- , *Omelia II sull'Annunciazione*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 750-758.
- PSEUDO-KLEMENS RZYMSKI, *List I*, w J. NAUMOWICZ (red.), *Pierwsze pisma greckie o dziewictwie*, ŻMS 16/14, Kraków 1997, 79-95.
- , *List II*, w J. NAUMOWICZ (red.), *Pierwsze pisma greckie o dziewictwie*, ŻMS 16/14, Kraków 1997, 96-109.
- SOFRONIO DI GERUSALEMME, *Omelia sull'Annunciazione*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori bizantini (VI-XI sec.)*, II, Roma 1989, 139-162.
- SOFRONIUSZ, *Mowa na Zwiastowanie Bogarodzicy*, w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła Greccy i Syryjscy*, BMD 1, Niepokalanów 1981, 117-142.
- TARAZJUSZ, *Homilia na ofiarowanie Najświętszej Maryi Panny*, w W. KANIA (red.), *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie wspólnej wiary (w. VIII - XI)*, BMD 3, Niepokalanów 1986, 32-42.
- TEODOTO DI ANCIRA, *Esposizione del Simbolo niceno*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 501-503.
- , *Omelia sulla Madre di Dio e sul Natale di Cristo*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 512-514.
- , *Omelia II sul Natale del Signore*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 500-501.
- , *Omelia V sul Natale del Signore*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 506-512.
- TEOFILO ALESSANDRINO, *Lettere Pasquali*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 433-434.
- , *Lettera XCVIII*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 432-433.
- TITO DI BOSTRA, *Commento a Luca*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001², 286-288.
- TOMASZ Z AKWINU, *Summa teologiczna. Bóg – człowiek, syn Maryi (3, qu. 16 – 37)*, XXV, London 1964.

5. Dokumenty Kościoła

- BENEDYKT XVI, *Verbum Domini. Posynodalna adhortacja apostolska o słowie Bożym w życiu i misji Kościoła*, Wrocław 2010.
- Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, I, BOKWA – ET AL. (red.), Poznań 2007³.
- Concilia visigotici*, w G. GHARIB – E.M. TONIOLO – L. GAMBERO – G. DI NOLA (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori latini*, III, Roma 1990², 632-637.
- Decretum Gelasianum seu Ep. decretalis de libris recipiendis et non recipiendis, tp. incerto*, w H. DENZINGER – A. SCHÖNMETZER (red.), *Enchirion Symbolorum, Definitionum et Declarationum de rebus fidei et morum*, Roma 1976³⁶, 122-125.
- FRANCISZEK, *Lumen fidei. Encyklika o wierze*, ZNPF, Kraków 2013.
- JAN PAWEŁ II, «Dziewictwo Maryi – prawda wiary», *OsRomPol* 10 (1996), 19-20.
- , «Dziewicza jedność Maryi i Józefa», *OsRomPol* 10 (1996), 24-25.

- , «Maryja – wzór dziewictwa», *OsRomPol* 10 (1996), 23-24.
- , «Maryja zawsze Dziewica ('aeiparthenos')», *OsRomPol P* 10 (1996), 25-26.
- , *Mulieris dignitatem. List apostolski z okazji Roku Maryjnego o godności i powołaniu kobiety*, Wrocław 2014.
- , «Postanowienie zachowania dziewictwa», *OsRomPol* 10 (1996), 21-22.
- , *Redemptoris Custos. Adhortacja apostolska o świętym Józefie i jego posłannictwie w życiu Chrystusa i Kościoła*, Wrocław 2000.
- , *Redemptoris Mater. Encyklika o Błogosławionej Maryi Dziewicy w życiu pielgrzymującego Kościoła*, Wrocław 1995.
- , «Tajemnica Wcielenia: „I poczęła z Ducha Świętego”», *OsRomPol* 4 (1990), 19.
- , «Zapowiedź mesjańskiego macierzyństwa», *OsRomPol* 3 (1996), 45-46.
- , «Znaczenie dziewiczego poczęcia Jezusa», *OsRomPol* 10 (1996), 22-23.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 2002².
- Konstytucja dogmatyczna o Kościele Lumen Gentium*, w *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1967³, 105-166.
- LEON XIII, *Providentissimus Deus. Encyklika o studiach biblijnych 1893–1933*, WKBUUJ 2, Kraków 1934.
- PAPIESKA KOMISJA BIBLIJNA, *Interpretacja Biblii w Kościele*, w R. RUBINKIEWICZ (red.), *Interpretacja Biblii w Kościele. Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej z komentarzem biblistów polskich*, RSB 4, Warszawa 1999, 24-100.
- PAPIESKA MIĘDZYNARODOWA AKADEMIA MARYJNA, *Matka Pana. Pamięć - obecność - nadzieja. Niektóre aktualne zagadnienia dotyczące postaci i misji Najświętszej Dziewicy Maryi*, SM 3 (2003), 311-398.
- PAWEŁ VI, *Marialis cultus. Adhortacja apostolska*, Wrocław 2004.
- Youcat polski. Katechizm Kościoła Katolickiego dla młodych*, Częstochowa 2011².

6. Teksty liturgiczne

- Akathistos. Bizantyjski hymn dziękczynny ku czci Matki Bożej z VI wieku*, Znak 5 (1965), 636-647.
- Gotteslob. Katholisches Gebet- und Gesangbuch*, Splichal 2004¹².
- Hymn Akatyst*, w F. COURTH (red.), *Mariologia. Teksty teologiczne*, Poznań 2005, 125-136.
- Le Liber Mozarabicus Sacramentorum et les manuscrits mozarabes*, M. FEROTIN – A. WARD – C. JOHNSON (red.), MEL 6, Roma 1995².
- Liturgia godzin. Codzienna modlitwa Ludu Bożego. Okres Adwentu. Okres Narodzenia Pańskiego*, I, Poznań 1982.
- Liturgia godzin. Codzienna modlitwa Ludu Bożego. Okres zwykły. Tygodnie XVIII-XXXIV*, IV, Poznań 1988.
- Liturgia horarum. Iuxta ritum romanum. Tempus per annum. Hebdomadae XVIII-XXXIV*, IV, Vaticanum 1973.
- Messbuch. Das Meßbuch deutsch für alle Tage des Jahres außer der Karwoche*, II, Freiburg – Basel – Freiburg – Regensburg – Wien – Salzburg – Linz 2004².
- Missale Romanum. Editio typica altera*, Vaticanum 1975².
- Missale Romanum*, Ratisbona – Roma – Neo Eboraci 1904.
- Mszal rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 2009².
- Oficjum Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie*, w H. PAPROCKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Prawosławie*, BMD 7/1, Niepokalanów 1991, 17-31.

- Pokój wam. Modlitewnik*, T. BIELSKI (red.), Poznań 1991.
- Prayer Book for Spouses*, London 2009.
- Sacramentarium Bergomense. Manoscritto del secolo IX della Biblioteca Capitolare di S. Alessandro in Colonna in Bergamo*, A. PAREDI – G. FASSI (red.), MB 6, Bergamo 1962.
- Stundenbuch. Für die katholischen Bistümer des deutschen Sprachgebietes. Authentische Ausgabe für den liturgischen Gebrauch. Im Jahreskreis*, III, Wien – Salzburg – Linz 1978.
- Wosadnik. Modlitwy a kërlušë za katòlskich Serbow*, Drježdžany – Mišno – Kostelní Vydří 2008⁸.

7. Komentarze biblijne

- ABOGUNRIN S.O., «Ewangelia według św. Łukasza», w W.R. FARMER (red.), *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, Warszawa 2000, 1239-1301.
- ALTER R., *The Five Books of Moses. A Translation with Commentary*, New York – London 2004.
- ASHLEY T.R., *The Book of Numbers*, NICOT, Cemridge 1993.
- BARCLAY W., *The Gospel of Luke*, NDSB, Louisville 2001.
- BARRÉ M.L., «Księga Amosa», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 823-833.
- BARRETT C.K., *The Acts of the Apostles. A Shorter Commentary*, Bodmin 2002.
- BARTH K., *Der Römerbrief*, Zürich 1989².
- BEDNARZ M., *Ewangelia wg św. Łukasza (Łk 1,1-12,59)*, DKNT 3a, Tarnów 2008.
- BIČ M., *Das Buch Amos*, Berlin 1969.
- BISPING A., *Exegetisches Handbuch zu den Evangelien und der Apostelgeschichte. Die Evangelien nach Markus und Lukas*, II, Münster 1864.
- BLEEK F. – HOLTZMANN J., *Synoptische Erklärung der drei ersten Evangelien*, I, Leipzig 1862.
- BLENKINSOPP J., «Księga Powtórzonego Prawa», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 151-176.
- BOADT L., «Księga Ezechiela», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 740-776.
- BOCK D.L., *Acts*, ECNT, Grand Rapids 2007.
- , *Luke 1:1-9:50*, I, ECNT, Grand Rapids 1994.
- BORING M.E. – CRADDOCK F.B., *The People's New Testament Commentary*, Louisville 2009.
- BOVON F., *Vangelo di Luca. Introduzione. Commento a 1,1-9,50*, I, CPNT 3, Brescia 2005.
- BROADUS J.A., *Commentary on Matthew*, Grand Rapids 1990.
- BROWN R.E., *La nascita del messia secondo Matteo e Luca*, Assisi 1981.
- , *The Birth of the Messiah. A Commentary on the Infancy Narratives in the Gospels of Matthew and Luke*, ABRL, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1993².
- BRUCE A.B., *The Synoptic Gospels*, w W.R. NICOLL (red.), *The Expositor's Greek Testament*, Grand Rapids 1979, 1-651.
- BRUCE F.F., «Die Apostelgeschichte», w D. GUTHRIE – J.A. MOTYER (red.), *Kommentar zur Bibel. AT und NT in einem Band*, Witten 2012⁸, 207-256.
- , *The Acts of the Apostles. Greek Text with Introduction and Commentary*, Grand Rapids 1990³.
- BRUEGGEMANN W., *Genesi*, StrCom 9, Torino 2002.

- BULLINGER H., *In luculentum et sacrosanctum Euangelium Domini Nostri Jesu Christi secundum Lucam commentariorum libri IX*, Tiguri 1548.
- BYRNE B., «List do Filipian», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 1399-1408.
- CAIRD G.B., *The Gospel of St Luke*, PGC, Harmondsworth 1963.
- CALVIN J., *Commentary on Matthew, Mark, Luke*, CCEL, I, Grand Rapids 1999.
- CALVINUS J., *Argumentum in Evangelium Iesu Christi secundum Matthaeum, Marcum et Lucam*, w G. BAUM – E. CUNITZ – E. REUSS (red.), *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*, CR 73/74, Bad Feilnbach 1990, 1-830.
- CAMPBELL A.F. – FLANAGAN J.W., «Pierwsza i Druga Księga Samuela», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 242-263.
- CAWLEY F. – MILLARD A.R., «Jeremia», w D. GUTHRIE – J.A. MOTYER (red.), *Kommentar zur Bibel. AT und NT in einem Band*, Witten 2012⁸, 768-809.
- CLIFFORD R.J., «Księga Wyjścia», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 72-99.
- CLIFFORD R.J. – MURPHY R.E., «Księga Rodzaju», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 11-71.
- CODY A., «Księga Malachiasza», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 884-887.
- COUTURIER G.P., «Księga Jeremiasza», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 677-725.
- CULPEPPER R.A., *The Gospel of Luke. Introduction, Commentary, and Reflections*, w L.E. KECK (red.), *The New Interpreter's Bible. General Articles & Introduction, Commentary, & Reflections for Each Book of the Bible Including the Apocryphal / Deuterocanonical Books in Twelve Volumes*, IX, Nashville 1995, 1-490.
- CZERSKI J., *Pierwszy list do Koryntian*, BB, Wrocław 2009.
- DAUSCH P., *Die drei älteren Evangelien*, HSNT 2, Bonn 1932⁴.
- DAVIDSON F. – MARTIN R.P., «Der Brief an die Römer», w D. GUTHRIE – J.A. MOTYER (red.), *Kommentar zur Bibel. AT und NT in einem Band*, Witten 2012⁸, 257-303.
- DĄBROWSKI E., *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału. Komentarz*, PŚNT V, Poznań 1961.
- , *Listy do Koryntian. Wstęp – przekład z oryginału. Komentarz*, PŚNT VII, Poznań 1965.
- DEISSLER A., *Zwölf Propheten. Hosea. Joël. Amos*, Leipzig 1985.
- DI LELLA A.A., «Mądrość Syracha (Eklezjastyk)», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 573-592.
- DILLERSBERGER J., *Lukas. Das Evangelium des heiligen Lukas in theologischer und heilsgeschichtlicher Schau. Maria*, I, Salzburg – Leipzig 1939,
- DILLMANN R. – MORA PAZ C., *Das Lukas-Evangelium. Ein Kommentar für die Praxis*, Stuttgart 2000.
- DILLON R.J., «Dzieje Apostolskie», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 1177-1250.
- DORMEYER D., *Das Lukasevangelium. Neu übersetzt und kommentiert*, Stuttgart 2011.
- DU VEIL C.M., *A Literal Explanation of the Acts of the Holy Apostles*, London 1851.
- ECKEY W., *Das Lukasevangelium unter Berücksichtigung seiner Parallelen. 1,1 – 10,42*, I, Neukirchener 2004.

- ELLIS E.E., *The Gospel of Luke*, CBNE, London – Edinburgh 1966.
- ERNST J., *Das Evangelium nach Lukas*, Leipzig 1984.
- EVANS C.A., *Luke*, NIBCNTS 3, Peabody 1990.
- FALEY R.J., «Księga Kapłańska», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 100-129.
- FARRAR F.W., *The Gospel according to St. Luke with maps, notes and introduction*, CBSC 40, Cambridge 1895.
- FAUSTI S., *Una comunità legge il vangelo di Luca*, Bologna 2006.
- FENZ A.K., *Die Heiligenkreuz-Bibel. Das Neue Testament neu übersetzt & kommentiert. Die Evangelien*, Leipzig 2012.
- FILLION L.C., *La Sainte Bible commentée d'après la Vulgate et les textes originaux (texte latin et traduction française)*, VII, Paris 1924⁸.
- FITZMYER J.A., «List do Rzymian», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 1257-1320.
- , *The Gospel According to Luke (I-IX)*, AB 28, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1981.
- , *Tobit*, CEJL, Berlin – New York 2003.
- , «Tobit», w M. BROSHI – ET AL. (red.), *Qumran Cave 4: XIV Parabiblical Texts, Part 2*, DJD XIX, Oxford 1995, 1-76.
- FRANCE R.T., *The Gospel of Matthew*, NICNT, Grand Rapids – Cambridge 2007.
- GALIZZI M., *Wybór ubogich. Ewangelia według św. Łukasza*, I, Warszawa 1989.
- GARCÍA PÉREZ J.M. – HERRANZ MARCO M., *La infancia de Jesús según Lucas*, SSNT 6, Madrid 2000.
- GARGANO I., *Lectio divina do Ewangelii św. Łukasza*, LD 1, Kraków 2001.
- , *Lectio divina su il Vangelo di Luca*, ConBib 2, Bologna 2001.
- GELDENHUYS N., *Commentary on the Gospel of Luke. The English Text with Introduction, Exposition and Notes*, Grand Rapids 1983.
- GHIDELLI C., *Luca. Versione. Introduzione. Note*, NVBTO 35, Roma 1977.
- GODET F., *Commentaire sur l'Évangile de saint Luc*, Soleil d'Orient 2009.
- GOLLWITZER H., *La Joie de Dieu. Commentaire de l'Évangile de Luc*, Neuchâtel – Paris 1958.
- GRABBE L.L., «Tobit», w J.D.G. DUNN – J.W. ROGERSON (red.), *Eerdmans Commentary on the Bible*, Grand Rapids – Cambridge 2003, 736-747.
- GRASSO S., *Luca. Traduzione e commento*, Roma 1999.
- GREEN J.B., *The Gospel of Luke*, NICNT, Grand Rapids – Cambridge 1989.
- GRIMM J., *Das Leben Jesu. Nach den vier Evangelien. Geschichte der Kindheit Jesu. Nach den vier Evangelien*, I, Regensburg – New York – Cincinnati 1890².
- GRUNDMANN W., *Das Evangelium nach Lukas*, THNT, 3, Berlin 1971⁶.
- GRYGLEWICZ F., *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz*, PŚNT III/3, Poznań – Warszawa 1974.
- GRYZIEC P.R., *Według świętego Łukasza. Abyś się mógł przekonać o całkowitej pewności nauk*, ZB, Kraków 1999.
- GRZYBEK S., *Księga Tobiasza*, w S. GRZYBEK – S. BAKSIK, *Księgi: Tobiasza, Judyty, Estery. Wstęp – przekład z oryginału. Komentarz*, PŚST VI/1-3, Poznań 1963, 4-156.
- GUNKEL H., *Genesis*, GHAT I/1, Göttingen 1910³.

- HAAG E., *Das Buch Jeremia*, GSAT 13/1, Leipzig 1972.
- HARRINGTON D.J., «Ewangelia według świętego Marka», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 981-1033.
- , *The Gospel of Matthew*, SP 1, Collegeville 1991.
- HARRINGTON W.J., «St Luke», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 986-1021.
- HARTMAN L.F. – DI LELLA A.A., «Księga Daniela», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 777-798.
- HAUCK F., *Das Evangelium des Lukas. Synoptiker II*, ThHKNT 3, Leipzig 1934.
- HENDRIKSEN W., *New Testament Commentary. Exposition of the Gospel According to Luke*, Gradn Rapids 1981².
- HILLYER N., «Der erste und zweite Brief an die Korinther», w D. GUTHRIE – J.A. MOTYER (red.), *Kommentar zur Bibel. AT und NT in einem Band*, Witten 2012⁸, 304-354.
- HOMERSKI J., *Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału, komentarz*, PŚNT III/1, Poznań – Warszawa 1979.
- HUMPHRY W.G., *A Commentary on the Book of the Acts of the Apostles*, Cambridge 1854.
- ISAAK P.J., «Luke», w T. ADEYEMO (red.), *A One-Volume Commentary Written by 70 African Scholars*, Nairobi 2006, 1229-1276.
- JAKUBIEC CZ., *Genesis. Księga Rodzaju*, Warszawa 1957.
- JAN PAWEŁ II, *Komentarz do Ewangelii*, Kraków 2011.
- JOHNSON L.T., *The Gospel of Luke*, SP 3, Collegeville 1991.
- JOÜON P., *L'Évangile de Notre-Seigneur Jésus-Christ*, VSal 5, Paris 1930.
- KARRIS R.J., «Ewangelia według świętego Łukasza», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 1034-1107.
- KEENER C.S., *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, PSB, Warszawa 2000.
- , *The IVP Bible Background Commentary: New Testament*, Downers Grove 1993.
- KIDNER D., «Jesaja», w D. GUTHRIE – J.A. MOTYER (red.), *Kommentar zur Bibel. AT und NT in einem Band*, Witten 2012⁸, 715-767.
- KLAUCK H.J., *1. Korintherbrief. 2. Korintherbrief*, Leipzig 1989.
- KLEIN H., *Das Lukasevangelium*, KEK I/3, Göttingen 2006¹⁰.
- KLINE M.G., «1. Mose (Genesis)», w D. GUTHRIE – J.A. MOTYER (red.), *Kommentar zur Bibel. AT und NT in einem Band*, Witten 2012⁸, 89-134.
- KLOSTERMANN E., *Das Lukasevangelium*, HNT 5, Tübingen 1975³.
- KOŁACZ J., *Ewangelia św. Łukasza spisana własnymi słowami*, Kraków 2013.
- KÜRZINGER J., *Die Apostelgeschichte*, GSNT 5/2, Leipzig 1970.
- LAGRANGE M.J., *Évangile selon saint Luc*, ÉB, Paris 1921.
- LANGKAMMER H., *Ewangelia według św. Łukasza*, BLPŚSNTPJO, Lublin 2005.
- LEAHY T.W., «List świętego Jakuba», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 1492-1503.
- LEMAŃSKI J., *Księga Rodzaju. Rozdziały 1 - 11. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKBST I/1, Częstochowa 2013.
- , *Księga Wyjścia. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKBST II, Częstochowa 2009.
- LENSKI R.C.H., *The Interpretation of the St. Luke's Gospel 1-11*, CNTS, Minneapolis 2008.

- LEWIS S.M., *The Gospel According to John and the Johannine Letters*, NCBCNT 4, Collegeville 2005.
- L'HEUREUX C.E., «Księga Liczb», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 130-150.
- LIEFELD W.L., «Luke», w F.E. GAEBELEIN (red.), *The Expositor's Bible Commentary with The New International Version of Holy Bible (Matthew, Mark, Luke)*, VIII, Grand Rapids 1984, 797-1059.
- LIVERMORE A.A., *The Acts of the Apostles: with a Commentary*, Boston – London 1844.
- LOSKI T., *Ewangelia według św. Łukasza. Tajemnica Chrystusa wśród nas. Wstęp. Tekst. Komentarz*, ME 3, Katowice 1996.
- LUBSCZYK H., *Das Buch Jesaja*, GSAT 12/2, Leipzig 1971.
- LUZ U., *Matthew 1–7. A Commentary*, HCHCB, Minneapolis 2007.
- ŁACH S., *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału. Komentarz*, PŚST I/1, Poznań 1962.
- , *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału. Komentarz*, PŚST I/2, Poznań 1964.
- , *Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału. Komentarz – ekskursy*, PŚST II/1, Poznań – Warszawa 1970.
- , *Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp – przekład z oryginału. Komentarz*, PŚST II/3, Poznań – Warszawa 1971.
- ЛОПУХИН А.П., *Толковая Библия, или комментарий на все книги св. писания Ветхаго и Новаго Завета. Новый Завет, III*, Петербург 1987².
- , *Библейская история Нового Завета, III*, Свято-Троицкая Сергиева Лавра 1998.
- MANLEY G.T. – HARRISON R.K., «5. Mose (Deuteronomium)», w D. GUTHRIE – J.A. MOTYER (red.), *Kommentar zur Bibel. AT und NT in einem Band*, Witten 2012⁸, 240-276.
- MARSHALL I.H., *Acts*, TNTC, Grand Rapids 1980.
- , «Das Evangelium nach Lukas», w D. GUTHRIE – J.A. MOTYER (red.), *Kommentar zur Bibel. AT und NT in einem Band*, Witten 2012⁸, 103-156.
- , «Lucas», w G. WISEMAN – J.A. MOTYER – A.M. STIBBS (red.), *Nuevo comentario biblico*, Colombia 1996, 664-691.
- , *The Gospel of Luke. A Commentary on the Greek Text*, NIGTC, Exeter 1978.
- MARTIN J.A., «Luke», w J.F. WALVOORD – R.B. ZUCK (red.), *The Bible Knowledge Commentary. An Exposition of the Scriptures by Dallas Seminary Faculty. New Testament Edition*, Wheaton 1983, 199-265.
- MCCREESH T., «Księga Przysłów», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 525-537.
- MCNAMARA M., «Daniel», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 650-675.
- , «Jeremiah», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 601-624.
- MERTENS H.A., *Handbuch der Bibelkunde. Literarische, historische, archäologische, religionsgeschichtliche, kulturkundliche, geographische Aspekte der Heiligen Schrift des Alten und Neuen Testaments goboten für Unterricht und Predigt*, Düsseldorf 1966.
- MEYNET R., *Il Vangelo secondo Luca. Analisi retorica*, RB, Bologna 2003.
- MĘDALA S., *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1 – 12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKBNT IV/1, Częstochowa 2010.

- MICKIEWICZ F., *Ewangelia według świętego Łukasza rozdziały 1-11. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKBNT III/1, Częstochowa 2011.
- MOLONEY F.J., *The Gospel of John*, SP 4, Collegeville 1998.
- MORAN W.L., «Deuteronomy», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 256-276.
- MORA PAZ C. – LEVORATTI A.J., «Vangelo secondo san Luca», w A.J. LEVORATTI – M. ZAPPELLA (red.), *Nuovo Commentario Biblico. I Vangeli*, Roma 2005, 673-874.
- MORRIS L., *Luke*, TNTC, Grand Rapids 2002.
- MURPHY-O'CONNOR J., «Pierwszy list do Koryntian», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 1321-1347.
- MURPHY R.E., «Pieśń nad pieśniami», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 547-552.
- NIXON R.E., «Das Evangelium nach Matthäus», w D. GUTHRIE – J.A. MOTYER (red.), *Kommentar zur Bibel. AT und NT in einem Band*, Witten 2012⁸, 1-53.
- NOLLAND J., *Luke 1-9:20*, WBC 35A, Dallas 1989.
- NOLLI G., *Il Vangelo di Luca. Testo greco, neovolgata latina, analisi filologica, traduzione italiana*, La città di Vaticano 1982.
- NOWELL I. – CRAVEN T. – DUMM D., «Księgi Tobiasza, Judyty i Estery», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 365-382.
- NOWELL I., «Księga Tobiasza», w W.R. FARMER (red.), *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, Warszawa 2000, 588-596.
- O'CONNOR M., «Księga Sędziów», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 213-234.
- ODEN T.C. (red.), *Incomplete Commentary on Matthew*, ACTOI, I, Downers Grove 2010.
- O'HERLIHY D.J., «The Life of St Paul», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 890-897.
- O'ROURKE J.J., «1 Corinthians», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 1143-1160.
- PACIOREK A., *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1-13. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKBNT I/1, Częstochowa 2005.
- PATELLA M.F., *The Gospel according to Luke*, NCBCNT 3, Collegeville 2005.
- PERKINS P., «Ewangelia według świętego Jana», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 1108-1176.
- PESCH R., *Die Apostelgeschichte. Apg 13–28*, EKKNT V/2, Düsseldorf – Zürich – Neukirchen-Vluyn 2003².
- PIROT L. – CLAMER A., *La Sainte Bible. Les Saint Évangiles s. Luc – s. Jean*, X, Paris 1946.
- PLUMMER A., *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel according to St. Luke*, Edinburgh 1922⁵.
- POPE M.H., *Song of Songs. A New Translation with Introduction and Commentary*, AB 7C, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1977.
- POPOWSKI R. – COLEMAN L., *Nowy Testament dla moderatorów*, PSB, Warszawa 2008.
- POWER E. – MAY E., «Ezekiel», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 632-649.
- RADL W., *Das Evangelium nach Lukas. 1,1–9,50*, I, Freiburg – Basel – Wien 2003.

- RAVASI G. (red.), *Biblia dla każdego. Nowy Testament. Ewangelia wg św. Mateusza – Marka – Łukasza – Dzieje Apostolskie. Tekst – komentarz – ilustracje*, I, Kielce 2007.
- , *Il Cantico dei cantici. Commento e attualizzazione*, TC, Bologna 1992.
- REILING J. – SWELLENGRABEL J.L., *A Translator's Handbook on the Gospel of Luke. Helps for Translators*, London 1971.
- RENGSTORF K.H., *Das Evangelium nach Lukas*, NTD 3, Göttinger 1975¹⁶.
- ROBERTSON A.T. – PERSCHBACHER W.J., *The Gospel According to Luke*, WPNT 2, Grand Rapids 2005.
- ROMANIUK K. – JANKOWSKI A. – STACHOWIAK L., *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, I, Poznań – Kraków 1999.
- ROSIK M., *Pierwszy list do Koryntian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKBNT VII, Częstochowa 2009.
- ROSSÉ G., *Il Vangelo di Luca. Commento esegetico e teologico*, Roma 1992.
- RUPPERT L., *Das Buch Genesis. Kap. 1–25,18*, GSAT 1/1, Leipzig 1976.
- RUSSELL D.R., «St John», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 1022-1074.
- SABOURIN L., *Il Vangelo di Luca. Introduzione e Commento*, Casale Monferrato – Roma 1989.
- SAWYER J.F.A., *Isaiah*, DSB, II, Philadelphia 1986.
- SAYDON P.P. – CASTELLINO G., «The Song of Songs», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 522-530.
- SAYDON P.P., «Leviticus», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 228-241.
- SCHANZ P., *Commentar über das Evangelium des heiligen Lucas*, Tübingen 1883.
- SCHILLE G., *Die Apostelgeschichte des Lukas*, THNT 5, Berlin 1989³.
- SCHLATTER A., *Das Evangelium des Lukas. Aus seinen Quellen erklärt*, Stuttgart 1975³.
- SCHLEIERMACHER F., *Luke: a critical study*, SST 13, Lewiston – Queenston – Lampeter 1993.
- SCHLIER H., *Der Römerbrief*, HThKNT VI, Leipzig 1978.
- SCHMID J., *Das Evangelium nach Lukas*, RNT 3, Leipzig – Regensburg 1960⁴.
- , *Das Evangelium nach Matthäus*, RNT 1, Leipzig – Regensburg 1963⁴.
- SCHNEIDER J., *Das Evangelium nach Johannes*, ThHKNTS, Berlin 1985³.
- SCHÜRMAN H., *Das Lukasevangelium. Kommentar zu Kap. 1,1–9,50*, HThKNT III/1, Leipzig 1970.
- , *Il vangelo di Luca. Testo greco e traduzione. Commento ai capp. 1,1-9,50*, I, CTNT 3/1, Brescia 1983.
- SCHWEIZER E., *The Good news according to Luke*, London – Atlanta 1984.
- SICKENBERGER J., *Leben Jesu nach den vier Evangelien. Kurgefasste Erklärung*, Münster 1932.
- SPEISER E.A., *Genesis. A New Translation with Introduction and Commentary*, AB 1, Yale – New Haven – London 2008
- STACHOWIAK L., *Ewangelia według św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału. Komentarz*, PŚNT IV, Poznań – Warszawa 1975.
- STEIN R.H., *Luke. An Exegetical and Theological Exposition of Holy Scripture*, NAC 24, Oxford – Cambridge 1992.
- STERN D.H., *Komentarz żydowski do Nowego Testamentu*, PSB, Warszawa 2004.
- STOCK A., *The Method and Message of Matthew*, Collegaville 1
- STÖGER A., *Das Evangelium nach Lukas*, GSNT 3/1, Leipzig 1963.

- STRACK H.L. – BILLERBECK P., *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch. Das Evangelium nach Matthäus*, I, München 1969⁵.
- , *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch. Das Evangelium nach Markus, Lukas und Johannes und die Apostelgeschichte*, II, München 1969⁵.
- STUHLMUELLER C., «Deutero-Izajasz (Iz 40-55) i Trito-Izajasz (Iz 56-66)», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 644-676.
- SZYMANEK E., *Wykład Pisma Świętego Nowego Testamentu*, Poznań 1990.
- TANNEHILL R.C., *Luke*, ANTC, Nashville 1996.
- THEISSEN A. – BYRNE P., «Romans», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 1103-1142.
- TIRINI ANTPVERPIANI J. – SOCIETAS JESU, *Commentarius in Vetus et Novum Testamentum*, Dilingae – Francofurti 1704.
- TROLLOPE W., *A Commentary on the Acts of the Apostles, with examination questions*, Cambridge 1847.
- TRONINA A., *Księga Kapłańska. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKBST III, Częstochowa 2006.
- , *Księga Tobiasza. Księga Judyty. Księga Estery*, BLPŚSNTPJO, Lublin 2001.
- VAN DOREN W.H., *A suggestive commentary on St. Luke with critical and homiletical notes*, I, New York 1868.
- VAWTER B., «Genesis», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 166-205.
- VIVIANO B.T., «Ewangelia według świętego Mateusza», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 911-980.
- VON RAD G., *Genesi. Traduzione e commento*, AT 2/4, Brescia 1978².
- WALKER T.W., *Luke*, IBS, Louisville 2001.
- WALSH J.T. – BEGG Ch.T., «Pierwsza i Druga Księga Królewska», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 264-301.
- WALTER E., *Der erste Brief an die Korinther*, GSNT 7, Leipzig 1968.
- WALTON J.H. – MATTHEWS V.H. – CHAVALAS M.W., *The IVP Bible Background Commentary: Old Testament*, Downers Grove 2000.
- , *Komentarz historyczno-kulturowy do Biblii Hebrajskiej*, PSB, Warszawa 2005.
- WANSBROUGH H., «St Matthew», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 902-953.
- WATSON W., «Wisdom», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 531-540.
- WEISER A., *Die Apostelgeschichte*, ÖTKNT Leipzig 1989.
- WESTERMANN C., *Genesis 1–11*, BKAT I/1, Neukirchen-Vluyn 1983³.
- , *Isaiah 40-66*, OTL, Philadelphia 1969.
- WHYBRAY R.N., «Genesis», w J. BARTON – J. MUDDIMAN (red.), *The Pentateuch*, OBC, Oxford 2010, 53-92.
- WIEFEL W., *Das Evangelium nach Lukas*, THNT 3, Berlin 1988.
- WIERSBE W.W., *The Bible Exposition Commentary. New Testament*, I, Colorado Springs 2001.
- WILFRIED E., *Das Lukasevangelium. Unter Berücksichtigung seiner Parallelen. Lk 1,1 – 10,42*, I, Neukirchen-Vluyn 2006².

- WITHERINGTON III B., *The Acts of the Apostles. A Socio-Rhetorical Commentary*, Grand Rapids – Cambridge 1998.
- WOJCIECHOWSKI M., *Księga Tobiasza czyli Tobita. Opowieść o miłości rodzinnej. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKBST XII, Częstochowa 2005.
- WRIGHT A.G., «Księga Mądrości», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 553-572.
- ZAHN T., *Das Evangelium des Lucas*, KNT 3, Wuppertal 1988.
- ZVINGLI H., *In evangelicam historiam de Domino Nostro Iesv Christo*, Tiguri 1539.

8. Opracowania (artykuły)

- ABERBACH M., «Elijah. In the Aggadah», w F. SKOLNIK – M. BERENBAUM (red.), *Encyclopedia Judaica*, VI, Jerusalem 1974², 635-638.
- ABRAHAMSEN V., «Maryja, matka Jezusa», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 501-502.
- ALONSO DÍAZ J., «Risurrezione della carne», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, V, Torino – Leumann 1971, 1273-1278.
- ALTING VON GEUSAU L., «Matka wierzących», *Znak* 5 (1965), 619-635.
- ANIDOLFI M., «Donna», w P. ROSSANO – G. RAVASI – A. GIRLANDA (red.), *Nuovo Dizionario di Teologia Biblica*, Cinisello Balsamo 2001⁷, 416-429.
- , «La donna e il matrimonio nel giudaismo ai tempi di Cristo», *RivBibIt* 20 (1972), 369-390.
- ANONIM., «Slěborny jubilej P. Nawki w Zdžěri», *KP* 20 (1964), 115.
- APPLE R., «Marriage. The Concept», w F. SKOLNIK – M. BERENBAUM (red.), *Encyclopedia Judaica*, XI, Jerusalem 1974², 1025-1031.
- AUDET J.P., «Annonce à Marie», *RB* 63 (1956), 346-374.
- AUGRAIN C. – LACAN M.F., «Serviteur de Dieu», w X. LÉON-DUFOUR (red.), *Vocabulaire de théologie biblique*, Paris 1962, 1012-1015.
- АВЕРИНЦЕВ С.С., «Иоанн Креститель», w С.А. ТОКАРЕВ (red.), *Мифы народов мира. Энциклопедия*, I, Москва 1997², 551-553.
- , «Мария», w С.А. ТОКАРЕВ (red.), *Мифы народов мира. Энциклопедия*, II, Москва 1997², 111-116.
- , «Павел», w С.А. ТОКАРЕВ (red.), *Мифы народов мира. Энциклопедия*, II, Москва 1997², 272-273.
- BAGATTI B., «La verginità di Maria negli apocrifi del II-III secolo», *Mar* 33/1 (1971), 281-292.
- BAGDANAVIČIUS V., «Pamokslas apreiškimo šventei (25 kovo)», *TK* 2 (1938), 77-80.
- BAILEY K.E., «Ubiory», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 782-783.
- BAIRD W., «Paweł», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 907-917.
- BALIĆ C., «Maria, santissima, regina di tutti i santi», w F. CARAFFA (red.), *Bibliotheca Sanctorum*, VIII, Roma 1967, 857-878.
- BALTER L., «Encyklika», w R. ŁUKASZYK – L. BIENKOWSKI – F. GRYGLEWICZ (red.), *Encyklopedia Katolicka*, IV, Lublin 1983, 984-985.

- BALY D. – ACHTEMEIER P.J., «Pustynia», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 1035-1036.
- BALZ H., «συνέρχομαι», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, II, Brescia 1998, 1491-1492.
- BARDENHEWER O., «Zur Geschichte der Auslegung der Worte: „Wie soll dies geschehen, da ich keinen Mann erkenne“? (Luk 1, 34)», w *Compte rendu du quatrième Congrès scientifique international des catholiques tenu a Fribourg (Suisse) du 16 au 20 août 1897*, Fribourg 1898, 13-22.
- BARDTKE H., «Vestiario», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, VI, Torino – Leumann 1971, 1148-1156.
- BARTOSIK G.M., «Dziewictwo Maryi wyrazem miłości Ojca», *SM* 1 (1999), 96-116.
- , «Maryja ikona tajemnicy», *SM* 3 (1999), 275-279.
- BAUER J.B., «Apokryphen», w W. KASPER (red.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, I, Freiburg – Basel – Wien 2006³, 824-825.
- , «ἀνήρ», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, I, Brescia 1995, 261-263.
- , «De Sancti Fulgentii Mariologia», *Mar* 17 (1955), 531-535.
- , «Jungfräulichkeit», w J.B. BAUER (red.), *Bibeltheologisches Wörterbuch*, II, Graz – Wien – Köln 1962², 689-693.
- , «Monstra te esse matrem, Virgo singularis! Zum Diskussion um Lk 1,34», *MüTZ* 9/2 (1958), 124-135.
- , «Philologische Bemerkungen zu Lk 1,34», *Bib* 45/4 (1964), 535-540.
- , «Rein (und unrein)», w J.B. BAUER (red.), *Bibeltheologisches Wörterbuch*, II, Graz – Wien – Köln 1962², 995-1000.
- BAUM A., «Czystość», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 215-217.
- , «Dziewica», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 288-289.
- , «Jan Chrzciciel», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 493-494.
- , «Rabbi», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 1117-1118.
- , «Ślub», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 1280.
- BAUM A. – ZISLER K., «Genealogie», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 374.
- BAUMGARTEN J.M., «Celibacy», w L.H. SCHIFFMAN – J.C. VANDERKAM (red.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, I, Oxford 2000, 122-125.
- BÄR M., «Maria – Jungfrau, Gottesgebärendin und Tempel Gottes. Über ihre Bedeutung als Vorbild im Glauben für Männer und Frauen», w C.P. MÄRZ – ED AL., *Maria. Ihr leben, ihr Zeugnis, ihr Wirken*, Leipzig 2012, 32-65.
- BEALL T.S., «Essenes», w L.H. SCHIFFMAN – J.C. VANDERKAM (red.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, I, Oxford 2000, 262-269.
- BECK E., «Świadek», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 1284.
- BECK E. – MEISTER A., «Jeremiasz», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 503-504.
- BECKER-HUBERTI M., «Die Marienfeste im Kirchenjahr und ihre Tradition», w C.P. MÄRZ – ED AL., *Maria. Ihr leben, ihr Zeugnis, ihr Wirken*, Leipzig 2012, 96-116.

- BECKER O. – BROWN C., «παρθένος», w C. BROWN (red.), *The New International Dictionary of New Testament Theology*, III, Grand Rapids 1986, 1071-1073.
- BECKER O., «παρθένος», w L. COENEN – E. BEYREUTHER – H. BIETENHARD (red.), *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, Bologna 1991⁴, 499-501.
- BEINERT W., «Die Verwobenheit des Marienlebens im Leben Jesu», w M. KREIDLER-KOS (red.), *Maria von Nazaret. Annäherungen*, TT 862, Kevelaer 2014, 15-23.
- BEN-CHORIN S., «Judaizm a wizerunek Jezusa», w J.H. SCHOEPS (red.), *Nowy leksykon judaistyczny*, Warszawa 2007, 396-398.
- , «Paulus – Mittler zwischen Juden und Christen», w E. BISER (red.), *Paulus – Wegbereiter des Christentums. Zur Aktualität des Völkerapostels in ökumenischer Sicht*, München 1984, 79-95.
- BENOIT P., «Bulletin. Nouveau Testament», *RB* 48 (1939), 126-135.
- BERGER K., «χαίρω», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, II, Brescia 1998, 1863-1866.
- BERGMANN J., «Essäer», w G. HERLITZ – B. KIRSCHNER (red.), *Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden. Mit über 2000 Illustrationen, Beilagen, Karten und Tabellen*, II, Berlin 1928, 528-529.
- BERLIN A., «Włosy», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 1344-1345.
- BERNSTEIN M.J. – KOLLER A., «The Aramaic Texts and the Hebrew Aramaic Languages at Qumran: The North American Contribution», w D. DIMANT (red.), *The Dead Sea Scrolls in Scholarly Perspective. A History of Research*, STDJ 99, Leiden 2012, 155-195.
- BERTETTO D., «Verginità di Maria», w G. PIZZARDO (red.), *Enciclopedia cattolica*, XII, Città del Vaticano 1954, 1269-1272.
- BESKUR Z., «Wiara Maryi Matki Chrystusa i Kościoła», w T.M. DĄBEK (red.), *Matce Chrystusa*, Kraków 2001, 9-38.
- BETZ O., «μεγαλύνω», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, II, Brescia 1998, 311.
- , «The Essenes», w W. HORBURY – W.D. DAWIES – J. STURDY (red.), *The Cambridge History of Judaism. The Early Roman Period*, III, Cambridge 2008, 444-470.
- BEYREUTHER E. – FINKENRATH G., «χαίρω», w L. COENEN – E. BEYREUTHER – H. BIETENHARD (red.), *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, Bologna 1991⁴, 766-771.
- BIEŃ K., «Elizeusz (Prorok)», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, I, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 332.
- BLOSSER J., «Athanasius of Alexandria», w G.T. KURIAN – J.D. SMITH III (red.), *The Encyclopedia of Christian Literature. Genres and Types*, I, Lanham 2010, 189-190.
- BOCHNIAK Z., «19 marca – uroczystość Św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny», *Spot* 6 (1999), 15.
- BODENDORFER-LANGER G., «Pandra, Panther(a)», w W. KASPER (red.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, VII, Freiburg – Basel – Rom – Wien 1998³, 1310-1311.
- BOLEWSKI J., «Maryja w świetle Katechizmu Kościoła Katolickiego», *Bob* 8 (1997), 71-87.
- , «Oblubieńcza miłość Maryi i św. Józefa», *SM* 3 (2009), 21-39.
- , «Problematyka dziewiczego poczęcia Jezusa», *Bob* 6 (1995), 68-91.
- , «Protest(anci) wobec znaku dziewiczego poczęcia», *Bob* 7 (1996), 107-125.
- BORAAS R.S., «Ubiór», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 1298-1300.
- BORTKIEWICZ P., «Zwiastowanie - zwiastowaniem prawdy o człowieku», *SM* 1 (2001), 95-135.

- BÖCHER O., «ἄρρητος», w L. COENEN – E. BEYREUTHER – H. BIETENHARD (red.), *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, Bologna 1991⁴, 453-457.
- BRANDENBURGER S. – FABRY H.J., «Melchisedek», w W. KASPER (red.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, VII, Freiburg – Basel – Rom – Wien 1998³, 79-81.
- BRAUMANN G., «παῖς», w L. COENEN – E. BEYREUTHER – H. BIETENHARD (red.), *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, Bologna 1991⁴, 596-598.
- BRECKO J., «Nurt seksualnej ascezy w chrześcijaństwie», w M. SZYSZKOWSKA (red.), *Seksualność człowieka i obyczaje a polityka*, RW, Warszawa 2008, 77-116.
- BREUER M. – ED., «Delitzsch, Franz», w F. SKOLNIK – M. BERENBAUM (red.), *Encyclopedia Judaica*, V, Jerusalem 1974², 1474-1475.
- BRINKMANN B., «Die Jungfauengeburt und das Lukasevangelium», *Bib* 34 (1953), 327-332.
- BRODMANN B., «Mariens Jungfräulichkeit nach Lk 1,34 in der Auseinandersetzung von heute», *BiKi* 4 (1955), 98-110.
- BROOTEN B.J., «Homoseksualizm», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 239.
- BROWN R.E. – JOHNSON D.W. – O'CONNELL K.G. – WOJCIECHOWSKI M., «Tekst i przekłady Pisma Świętego», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 1660-1708.
- BROWN R.E., «The Problem of the Virginal Conception of Jesus», *ThSt* 33 (1972), 3-34.
- BULGAKOW S., «Kult Matki Bożej w prawosławiu», w H. PAPROCKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Prawosławie*, BMD 7/1, Niepokalanów 1991, 97-100.
- CAMELOT P.T., «Virginity», w B.L. MARTHALER (red.), *New Catholic Encyclopedia*, XIV, Washington 2003², 544-548.
- CANTINAT J., «Le propos de virginité de Marie et le célibat des Esséniens», *MO* 141 (1958), 15-32.
- CANTORE S., «Maria mette al mondo il primogenito (Lc 2,7)», *PSV* 6 (1986), 106-113.
- CAPIZZI N., «Vergine», w S. DE FIORES – V.F. SCHIEFER – S.M. PERRELA (red.), *Mariologia*, Cinisello Balsamo 2009, 1255-1264.
- CARO R., «Revaloración de algunas homilias marianas del siglo V», *Mar* 29 (1967), 60-86.
- CARRASCO J.A., «Świętojózefowa teologia duchowości», *AK* 107/2-3 (1986), 239-249.
- CASSIDY J., «Clothing», w M.S. MILLER – J.L. MILLER – B.M. BENNETT JR. – D.H. SCOTT (red.), *Harper's Encyclopedia of Bible Life*, New York 1996, 48-55.
- CASTELLANO CERVERA J., «Maryja, wolna kobieta: odpowiedź człowieka na łaskę», *SM* 1-2 (2010), 76-91.
- CAVALLERI G. – EMMI B., «Le feste mariane», w R.M. SPIAZZI (red.), *Enciclopedia Mariana "Theotócos"*, Genova – Milano 1954, 427-437.
- CAVEDO R., «Corporeità», w P. ROSSANO – G. RAVASI – A. GIRLANDA (red.), *Nuovo Dizionario di Teologia Biblica*, Cinisello Balsamo 2001⁷, 308-321.
- CECCHETTI I., «Annunciazione. 1. Nella S. Scrittura», w G. PIZZARDO (red.), *Enciclopedia cattolica*, I, Città del Vaticano 1948, 1382-1384.
- CERNUDA A.V., «La inquietud de María y las garantías del ángel (Lc 1, 34s)», *Mar* 64 (2002), 113-135.
- CERFAUX L., «Les Actes des Apôtres», w A. ROBERT – A. FEUILLET (red.), *Introduction a la Bible. Nouveau Testament*, II, Tournai 1959, 337-374.
- CEROKE C.P., «Luke 1,34 and Mary's Virginity», *CBQ* 19/3 (1957), 329-342.

- CHMIELEWSKI M., «Mistyka maryjna. Kwestie metodologiczne», *SM* 1 (2009), 21-31.
- CHROSTOWSKI W., «Dziewicze poczęcie Jezusa Chrystusa», *Wdr* 5 (1989), 13-20.
- , «Żydzi i religia żydowska a Maryja Matka Jezusa», *SM* 1 (2000), 215-233.
- CHRYSTAMARIJA, «Różant jara lubował. Spominanje na patra Stanisława M. Nawku SJ», *KP* 51 (2012), 395.
- CIMOSA M., «Messianismo», w P. ROSSANO – G. RAVASI – A. GIRLANDA (red.), *Nuovo Dizionario di Teologia Biblica*, Cinisello Balsamo 2001⁷, 937-953.
- COENEN L., «ἀνάστασις, ἐγείρω», w L. COENEN – E. BEYREUTHER – H. BIETENHARD (red.), *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, Bologna 1991⁴, 1568-1577.
- COENEN L. – TESSAROLO A., «πρεσβεύω», w L. COENEN – E. BEYREUTHER – H. BIETENHARD (red.), *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, Bologna 1991⁴, 1404-1412.
- COHEN C., «Hospitality», w R.J.Z. WERBLOWSKY – G. WIGODER (red.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York – Oxford 1997, 339
- COLLINS J.J., «Enoch», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 388.
- CONCCHINI F., «Maryja 'wzorem chrześcijanina' w interpretacji Orygenesusa», *SM* 2 (2009), 95-108.
- CONRAD E.W., «Przekleństwo», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 632-633.
- CORLUIY J., «Ewangelie apokryficzne», w W. SZCZEŚNIAK (red.), *Słownik apologetyczny wiary katolickiej. Podług D-ra Jana Jaugey'a*, I, Warszawa 1894, 646-660.
- CORSATO C., «La mariologia in Ambrogio di Milano», *TRIM* 2 (2003), 291-336.
- COTTON H.M., «Women. The Texts», w L.H. SCHIFFMAN – J.C. VANDERKAM (red.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, II, Oxford 2000, 984-987.
- CRAGHAN J.F., «The Gospel Witness to Mary's 'ante partum' Virginity», *MarStud* 21 (1970), 28-68.
- CRENSHAW J.L., «Syn», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 1161-1162.
- CULLMANN O., «Kindheitsevangelien», w W. SCHNEEMELCHER (red.), *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung. Evangelien*, I, Tübingen 1959³, 272-311.
- CZAJKOWSKI M., «Perykopa Zwiastowania (Łk 1,26-38) w perspektywie trynitarnej», *SM* 3 (2000), 11-25.
- , «Biblijna droga dialogu o Matce Jezusa», *SM* 4 (2001), 11-32.
- CZEKAŁA T., «Łk 1, 34 w egzegezie katolickiej XX wieku», *CT* 41/3 (1971), 29-40.
- D'ALES A., «Marie, Mère de Dieu», w A. D'ALES (red.), *Dictionnaire Apologétique de la Foi Catholique contenant les Preuves de la Vérité de la Religion et les Réponses aux Objections tirées des Sciences humaines*, III, Paris 1916, 115-209.
- DANIELI G., «L'annunciazione a Maria (Lc 1,26-38)», w C.M. MARTINI – G. DANIELI – G. TOSATTO – G. GHIRBERTI – C. GHIDELLI (red.), *Il messaggio della salvezza. Matteo, Marco e opera lucana*, CCSB 6, Torino – Leumann 1979⁴, 310-325.
- DAN J., «Messiah», w R.J.Z. WERBLOWSKY – G. WIGODER (red.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York – Oxford 1997, 458-460.
- DATTRINO L., «Riferimenti mariani in Agostino», *TRIM* 1-2 (2004), 161-168.
- DĄBEK T.M., «Mowa i milczenie Maryi Matki Słowa Wcielonego», w T.M. DĄBEK (red.), *Matce Chrystusa*, Kraków 2001, 159-168.
- DĄBROWSKI E., «Jakub (Protoewangelia Jakuba)», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, I, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 507-509.

- , «Józef Flawiusz», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, I, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 611-618.
- , «Magnificat», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 12-13.
- , «Maryja, Matka Boża», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 42-62.
- , «Paweł Apostoł (Życie)», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 217-234.
- , «Piotr Apostoł», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 276-283.
- DE AMBROGGI P., «Infanzia di Gesù», w G. PIZZARDO (red.), *Enciclopedia cattolica*, VI, Città del Vaticano 1951, 1933-1934.
- DE FIORES S., «Mariologia», w S. DE FIORES – S. MEO (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Milano 1986, 801-827.
- , «Najświętsza Maryja Panna (Santissima Annunziata)», w A. TARZIA (red.), *Święci na każdy dzień*, Kielce 2011², 219-222.
- , «Vergine. I. Problematica attuale», w S. DE FIORES – S. MEO (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Milano 1986, 1276-1281.
- , «Vergine. III. Tradizione ecclesiale», w S. DE FIORES – S. MEO (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Milano 1986, 1308-1328.
- DE FIORES S. – TESTA E., «Maria di Nazaret», w S. DE FIORES – S. MEO (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Milano 1986, 778-801.
- DE JONGE M., «Messiah», w D.N. FREEDMAN (red.), *The Anchor Yale Bible Dictionary*, IV, New Haven – London 2009, 777-788.
- DE LA POTTERIE I., «L'annuncio a Maria (Lc 1,26-38)», *PSV* 6 (1986), 55-73.
- , «Maria nel NT», w P. ROSSANO – G. RAVASI – A. GIRLANDA (red.), *Nuovo Dizionario di Teologia Biblica*, Cinisello Balsamo 2001⁷, 908-919.
- , «Virginité», w X. LÉON-DUFOUR (red.), *Vocabulaire de théologie biblique*, Paris 1962, 1116-1119.
- DE LORENZI L., «Verginità», w P. ROSSANO – G. RAVASI – A. GIRLANDA (red.), *Nuovo Dizionario di Teologia Biblica*, Cinisello Balsamo 2001⁷, 1639-1654.
- DEVULT J.J., «The Concept of Virginitiy in Judaism», *MarStud* 13 (1962), 23-40.
- DIEKHANS M., «Lc 1, 34 e a Virgindade de Maria Sma.», *REB* 20/1 (1960), 29-35.
- DIKEVIČIUS D., «Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai slėpinys. Biblinė Rožinio slėpinių prasmė (I)», *Art* 1 (2008), 4-5.
- , «Biblija apie skyrybas», *Art* 1 (2007), 4-5.
- , «Dėl Pr 1, 1–3A vertimo ir interpretacijos», w V. BALČIUS (red.), *Kunigas. Vilniaus Arkivyskupo Kardinolo Audrio Juozo Bačkio tarnystės penkiasdešimtmečiui*, Vilnius 2011, 95-104.
- , «Dievo vieta tik bažnyčioj? Tikėjimo problematika Biblijoje (III)», *Art* 6 (2013), 14.
- , «„Kaip galiu supraski, jei man niekas nepaaiškina?!“ (Apd 8,31). Tobulos biblines hermeneutikos beieškant», w D. DIKEVIČIUS – I. GUDAUSKIENĖ – R. ŠALAŠEVIČIUS (red.), *Žmogus gyvas ne vien duona. Č. Kavaliausko ir A. Rubšio atminimui*, BSJ 1, Vilnius 2008, 17-47.
- , «Kodėl reikia tikėti, arba Tikėjimo teologija», *Art* 1 (2013), 19.

- , «Marijos apsilankymas pas Elzbieta. Biblinė Rožinio slėpinių prasmė (II)», *Art* 2 (2008), 8-9.
- , «Mariologinės dogmos – teologinės antropologijos sintezė», w I. GUDAUSKIENĖ (red.), *Krikščioniškosios antropologijos postulatai. Tradicija ir dabartis*, Vilnius 2010, 147-159.
- , «„Tėvų širdis į vaikus“», *Art* 7/8 (2007), 11-12.
- , «Tikrasis pamaldumas Mergelei Marijai», *Art* 5 (2012), 11.
- DI LELLA A.A., «Two Major Prayers in the Book of Tobit», w R. EGGER-WENZEL – J. CORLEY (red.), *Prayer from Tobit to Qumran. Inaugural Conference of the JSDCL at Salzburg, Austria, 5-9 July 2003*, DCLS, Berlin – New York 2004, 95-116.
- DI S. MARIA M., «Maria nella patristica dei primi secoli», w R.M. SPIAZZI (red.), *Enciclopedia Mariana "Theotocos"*, Genova – Milano 1954, 48-66.
- DOERING L. – KWASMAN T., «Rabbi», w J.H. SCHOEPS (red.), *Nowy leksykon judaistyczny*, Warszawa 2007, 700.
- , «Ubiór», w J.H. SCHOEPS (red.), *Nowy leksykon judaistyczny*, Warszawa 2007, 852-853.
- DORMEYER D., «Zazdrość», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 1474.
- DOYLE D.E., «Mary, Mother of God», w A.D. FITZGERALD (red.), *Augustine Through the Ages. An Encyclopedia*, Grand Rapids 1999, 542-545.
- DÖPP H.M., «Abraham (Awraham) ben Dawid z Posquières», w J.H. SCHOEPS (red.), *Nowy leksykon judaistyczny*, Warszawa 2007, 19.
- , «Małżeństwo», w J.H. SCHOEPS (red.), *Nowy leksykon judaistyczny*, Warszawa 2007, 526-527.
- DRANE J.W., «Paweł», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 584-587.
- DUPONT J., «L'annuncio a Maria (Lc 1,26-38)», *TRIM* 2 (1995), 327-332.
- DZIKIEWICZ D., «Czy Jezus chodził do szkoły?», *Spot* 17 (1999), 14.
- , «Czyż to moja lub Twoja sprawa, Niewiasto?», *Spot* 22 (1999), 12.
- , «Jak się to stanie, skoro nie znam męża?», *Spot* 24 (1999), 9.
- , «Łk 1,34 a obraz Matki Bożej Ostrobramskiej», w D. DZIKIEWICZ – J. WITKOWSKI (red.), *Anna Krepsztul – człowiek sztuki i cierpienia. Księga pamiątkowa dedykowana Pani Annie Krepsztul w 80. rocznicę urodzin i 5. rocznicę śmierci*, WLW 2, Wilno 2012, 87-95.
- , «Okres hellenizacji – imperium rzymskie», *Spot* 4 (1998), 6.
- , «Słońce, księżyc i gwiazdy na obrazie Matki Bożej Ostrobramskiej», *Spot* 20 (1999), 7.
- , «Zasady czytania Pisma Świętego», w D. DZIKIEWICZ – J. WITKOWSKI (red.), *Józef Obrebski – kapłan według serca Bożego. Księga pamiątkowa dedykowana w Roku Kapłańskim Księdzu Prałatowi Józefowi Obrebskiemu*, WLW 1, Wilno 2010, 101-118.
- , «Zasady čitanja Swjateho pisma. Prėnja zasada: Biblija njebu w našej rėči spisana (2)», *KP* 45 (2011), 361.
- ED., «Ginsburg, Christian Dawid», w F. SKOLNIK – M. BERENBAUM (red.), *Encyclopedia Judaica*, VII, Jerusalem 1974², 581-582.
- EGGER W., «παῖδιον», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, II, Brescia 1998, 717-719.
- ELLIOTT J.K., «Apocryphal New Testament», w L.H. SCHIFFMAN – J.C. VANDERKAM (red.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, I, Oxford 2000, 39-42.
- ELLIS E.E., «Luke, Saint», w R. MCHENRY (red.), *The New Encyclopaedia Britannica*, VII, Chicago 1992¹⁵, 554-555.
- ENO R.B., «Introduction», w FULGENTIUS, *Selected Works*, FCh 95, Washington 1997, 279.

- ESSER H.H., «ταπεινός», w L. COENEN – E. BEYREUTHER – H. BIETENHARD (red.), *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, Bologna 1991⁴, 1891-1896.
- EVANS C.A., «Messiahs», w L.H. SCHIFFMAN – J.C. VANDERKAM (red.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, I, Oxford 2000, 537-542.
- EVANS C.F., «Zmartwychwstanie», w R.J. COGGINS – J.L. HOULDEN (red.), *Słownik hermeneutyki biblijnej*, PSB, Warszawa 2005, 916-919.
- FABBRINI F., «Per avvicinarsi all'anima di Israele», w K. DA-DON, *Etica ebraica moderna*, I, Roma 2004, 11-29.
- FABRIS R., «Gesù Cristo», w P. ROSSANO – G. RAVASI – A. GIRLANDA (red.), *Nuovo Dizionario di Teologia Biblica*, Cinisello Balsamo 2001⁷, 595-620.
- , «Risurrezione», w P. ROSSANO – G. RAVASI – A. GIRLANDA (red.), *Nuovo Dizionario di Teologia Biblica*, Cinisello Balsamo 2001⁷, 1342-1361.
- FALLANI G., «Maria, santissima, regina di tutti i santi», w F. CARAFFA (red.), *Bibliotheca Sanctorum*, VIII, Roma 1967, 932-946.
- FASCHER E., «Zur Witwenschaft des Paulus und der Auslegung von I Cor 7», *ZNW* 28/1 (1929), 62-69.
- FERGUSON T.S., «Fulgentius of Ruspe», w P.W. CAREY – J.T. LIENHARD (red.), *Biographical Dictionary of Christian Theologians*, London 2000, 203-204.
- FERNANDEZ D., «Marie (Vierge). II. La spiritualité mariale chez les pères de l'Église», w M. VILLER – A. RAYEZ (red.), *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*, X, Paris 1980, 423-440.
- FERNÁNDEZ A., «Sentido plenior, literal, típico, espiritual», *Bib* 34 (1953), 299-326.
- FEUILLET A., «La Vierge Marie dans le Nouveau Testament», w H. DU MANOIR (red.), *Maria. Études sur la Sainte Vierge*, VI, 1961, 15-69.
- FIC A., «Tajemnica Nazaretańska», *SzCh* 8/3 (1934), 111-123.
- FIGUERAS A., «Santità», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, VI, Torino – Leumann 1971, 188-196.
- FILIPIAK M., «Protoewangelia w starotestamentowej teologii nadziei», w J. SZLAGA (red.), *U boku Syna. Studia z mariologii biblijnej. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. dra Feliksa Gryglewicza z okazji 50-lecia jego kapłaństwa*, Lublin 1984, 37-44.
- FITZMYER J.A., «παρθένος», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, II, Brescia 1998, 809-811.
- , «Święty Paweł», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 2054-2067.
- , «Teologia świętego Pawła», w R.E. BROWN – J.A. FITZMYER – R.E. MURPHY (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, PSB, Warszawa 2004², 2132-2183.
- FLANAGAN N.M., «Our Lady's Vow of Virginity», *MarStud* 7 (1956), 103-121.
- FLOREK J., «Zasłuchana w Słowo Boże», w J. SZLAGA (red.), *U boku Syna. Studia z mariologii biblijnej. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. dra Feliksa Gryglewicza z okazji 50-lecia jego kapłaństwa*, Lublin 1984, 177-179.
- FLORKOWSKI E., «Matka Boża w nauce Ojców Kościoła», w B. PRZYBYLSKI (red.), *Gratia plena. Studia teologiczne o Bogurodzicy*, Poznań – Warszawa – Lublin 1965, 59-77.
- FLOROWSKI J., «Matka Boża – zawsze dziewica», w H. PAPROCKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Prawosławie*, BMD 7/1, Niepokalanów 1991, 174-188.
- FORD J.M., «Mary's Virginitas Post-Partum and Jewish Law», *Bib* 54 (1973), 269-272.

- FREDERICKS D.C., «שָׁפָר», w W.A. VANGEMEREN (red.), *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*, III, Grand Rapids 1997, 133-134.
- FRYMER-KENSKY T.S., «Ślubowanie», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 1203.
- FULLER R.H., «Jezus Chrystus», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 261-271.
- FULLER R., «Małżeństwo», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 496-497.
- FURNISH V.P., «Homoseksualizm», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 398-399.
- GALOT J., «Vierge entre les vierges», *NRT* 79 (1957), 463-477.
- GAMBERO L., «La Vergine Maria nella dottrina di sant'Agostino», *Mar* 48 (1986), 557-599.
- , «Mary and the Fathers of the Church», w M.I. MIRAVALLE (red.), *Mariology. A Guide for Priests, Deacons, Seminarians, and Consecrated Persons*, Goleta 2007, 121-164.
- GAMMIE J.G., «Zazdrość», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 1367.
- GANCHO C. – DE ORBISO T., «Vedova», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, VI, Torino – Leumann 1971, 1116-1118.
- GANCHO C., «Porta», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, V, Torino – Leumann 1971, 837-840.
- , «Sodomia», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, VI, Torino – Leumann 1971, 577.
- , «Voto», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, VI, Torino – Leumann 1971, 1228-1230.
- GARCÍA CORDERO M., «Attesa messianica», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, I, Torino – Leumann 1969, 940-946.
- , «Gelosia di Dio», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, III, Torino – Leumann 1970, 635-636.
- GARCÍA DE LA FUENTE O., «Bestialità», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, I, Torino – Leumann 1969, 1181.
- , «Sensi biblici», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, VI, Torino – Leumann 1971, 383-385.
- GARGANO I., «Lectio divina su Lc 1,26-38», *TRIM* 2 (1996), 577-588.
- GAROFALO S. – DE AMBROGGI P., «Maria. I. M. nella S. Scrittura», w G. PIZZARDO (red.), *Enciclopedia cattolica*, VIII, Città del Vaticano 1952, 76-85.
- GAUTHIER R., «Święty Józef w historii zbawienia. Rys biblijno-teologiczny», *AK* 90 (1978), 32-43.
- GENCH F.T., «Marriage», w D.E. GOWAN (red.), *The Westminster Theological Wordbook of the Bible*, Louisville – London 2003, 315-322.
- GEORGE A., «Maria, Vergine», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, IV, Torino – Leumann 1970, 957-974.
- , «Marie», w X. LÉON-DUFOUR (red.), *Vocabulaire de théologie biblique*, Paris 1962, 582-588.
- GERLEMAN G., «רָצָה רָשָׁה Complacense», w E. JENNI – C. WESTERMANN (red.), *Diccionario teológico manual del Antiguo Testamento*, II, Madrid 1985, 1017-1021.

- GERRITZEN F.B., «Divorzio», w A. DÍEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, II, Torino – Leumann 1969, 970-972.
- GEWIESS J., «Die Marienfrage Lk 1,34», *BZ* 5/2 (1961), 221-254.
- GHARIB G., «Presentazione di Maria», w S. DE FIORES – S. MEO (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Milano 1986, 1039-1045.
- GIANNARELLI E., «Gregorio di Nissa: fili mariani», *TRIM* 1 (2003), 125-143.
- , «Maryja między teologią, duchowością i życiem codziennym. Trudne narodziny wzorca w wiekach I-III», *SM* 2 (2009), 41-61.
- GIESEN H., «ταπεινός», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esetico del Nuovo Testamento*, II, Brescia 1998, 1568-1570.
- GILA A., «Antiche omelie sull' Annunciazione», *TRIM* 2 (1996), 333-410.
- , «Divina maternità e verginità perpetua di Maria nella dottrina dei padri», w E.M. TONIOLO (red.), *La vergine madre nella chiesa delle origini. Itinerari mariani dei due millenni*, FACM 16, I, Roma 1996, 55-86.
- GIOVANONI M.J., «Two Terrible Translations», *HomPastRev* 107/7 (2007), 54-59.
- G.-LARRAYA J.A., «Educazione», w A. DÍEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, II, Torino – Leumann 1969, 1129-1139.
- GONZÁLEZ LAMADRID A., «Esseni e la comunità di Qumrān», w A. DÍEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, III, Torino – Leumann 1970, 139-146.
- , «Giovanni il Battista», w A. DÍEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, III, Torino – Leumann 1970, 1156-1166.
- GOODFRIEND E.A. – VAN DER TOORN K., «Prostitution», w D.N. FREEDMAN (red.), *The Anchor Yale Bible Dictionary*, V, New Haven – London 2009, 505-513.
- GOODMAN M., «Galilean Judaism and Judaeon Judaism», w W. HORBURY – W.D. DAWIES – J. STURDY (red.), *The Cambridge History of Judaism. The Early Roman Period*, III, Cambridge 2008, 596-617.
- GORI F., «Gli apocrifi e i Padri», w A. QUACQUARELLI (red.), *Complementi interdisciplinari di Patrologia*, Roma 1989, 223-272.
- GRABER O., «Die Engelsbotschaft an Maria», *ÖKB* 91/1 (1958), 4-5.
- , «Marias Jungfräulichkeitwille vor der Engelsbotschaft», *Mar* 22/2-3 (1960), 290-304.
- , «Wollte Maria eine normale Ehe eingehen», *Mar* 20/1 (1958), 1-9.
- GRANAT W., «Boskie macierzyństwo», w B. PRZYBYLSKI (red.), *Gratia plena. Studia teologiczne o Bogurodzicy*, Poznań – Warszawa – Lublin 1965, 163-188.
- GRAYSTONE G., «Virgin of all Virgins. The Interpretation of Luke, I,34», *EphMar* 21/1 (1971), 5-20.
- GREENE-MCCREIGHT K., «Mary», w K.J. VANHOOZER (red.), *Dictionary for Theological Interpretation of the Bible*, Grand Rapids 2005, 485-486.
- GREEN J.B., «The Social Status of Mary in Luke 1,5–2,52: A Plea for Methodological Integration», *Bib* 73/4 (1992), 457-472.
- GRELOT P., «Marie (Vierge). I. Écriture Sainte», w M. VILLER – A. RAYEZ (red.), *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*, X, Paris 1980, 409-423.
- , «Tipico, Senso», w A. DÍEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, VI, Torino – Leumann 1971, 940.

- GRIBOMONT J., «Gregorio di Nissa», w A. DI BERARDINO (red.), *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, I, Casale Manferrato 1983, 1712-1719.
- GRYGLEWICZ F., «Dziewictwo w greckiej terminologii biblijnej», *RTK* 22/1 (1975), 25-37.
- , «Obraz duchowości Najświętszej Maryi Panny», w J. SZLAGA (red.), *U boku Syna. Studia z mariologii biblijnej. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. dra Feliksa Gryglewicza z okazji 50-lecia jego kapłaństwa*, Lublin 1984, 129-1137.
- GRZESICA K., «Specyfika powołania Maryi na tle powołań starotestamentalnych», w T.M. DĄBEK (red.), *Matce Chrystusa*, Kraków 2001, 39-81.
- GRZYBEK S., «Czy Chrystus miał braci?», *RBL* 3 (1958), 231-238.
- , «Jan Dobraczyński, *Cień Ojca*, Warszawa 1977, stron 241», *RBL* 5 (1977), 286-287.
- , «Magnificat anima Dominum», *RBL* 4 (1964), 238-243.
- GUDAUSKIENĖ I. – DIKEVIČIUS D., «Pradžios knygos 1–4 sk. vertimas ir leksikografinės pastabos, I: pasakojimas apie kūrimą 1,1–2,3», *Lit* 60/1 (2014), 52-70.
- , «Pratarmė», w D. DIKEVIČIUS – I. GUDAUSKIENĖ – R. ŠALAŠEVIČIUS (red.), *Žmogus gyvas ne vien duona. Č. Kavaliausko ir A. Rubšio atminimui*, BSJ 1, Vilnius 2008, 7-8.
- GUY H., «The Virgin Birth in St. Luke», *ExpT* 68 (1957), 157-158.
- HACHLILI R., «Cemeteries», w L.H. SCHIFFMAN – J.C. VANDERKAM (red.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, I, Oxford 2000, 125-129.
- HAGEMANN L., «Maria, Mutter Jesu. VI. Judentum u. Islam», w W. KASPER (red.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, VI, Freiburg – Basel – Rom – Wien 1997³, 1326-1327.
- HANC W., «Święty Józef wobec tajemnicy Wcielenia», *SM* 2 (2000), 25-45.
- HARDY E.R., «Gregory of Nyssa, Saint», w R. MCHENRY (red.), *The New Encyclopaedia Britannica*, V, Chicago 1994¹⁵, 483.
- HARĘZGA S., «Dziewictwo Maryi w Nowym Testamencie», *SM* 1 (2002), 11-26.
- , «Magnificat. I. W Biblii», w S. WILK – E. ZIEMANN (red.), *Encyklopedia Katolicka*, XI, Lublin 2006, 807-810.
- , «Małżeństwo Maryi i Józefa», *SM* 3 (2009), 11-20.
- , «Zasady wychowania patriotycznego w świetle Starego Testamentu», w M.S. WRÓBEL (red.), *Deus meus et omnia. Księga pamiątkowa ku czci o. prof. Hugolina Langkammera OFM w 50. Rocznicę święceń kapłańskich*, Lublin 2005, 147-154.
- HARNACK A., «Zu Lc I, 34. 35.», *ZNW* 2 (1901), 53-57.
- HARRINGTON H.K., «Purity», w L.H. SCHIFFMAN – J.C. VANDERKAM (red.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, II, Oxford 2000, 724-728.
- HAULOTTE E., «Vêtement», w X. LÉON-DUFOUR (red.), *Vocabulaire de théologie biblique*, Paris 1962, 1098-1103.
- HENZE C.M., «Bezeichnet 'desponsata' in Mt I, 18 und Lk I, 27 und 2, 5 eine Verlobte oder eine Vermählte», *TPQ* 101 (1953), 308-313.
- HERODOT, *Dzieje*, I, Warszawa 1959².
- HERRGOTT G., «Antioch», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 42-43.
- , «Baal», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 79.
- , «Eliasz», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 307-308.
- , «Józef Flawiusz», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 527.

- , «Lament», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 640-641.
- , «Pogrzeb», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 985-986.
- , «Prozelici», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 1066.
- HIEBERT P.S., «Wdowy», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 791-794.
- HIERZENBERGER G., «Dziecko», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 283-284.
- , «Eunuch», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 334.
- , «Listy do Koryntian», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 663-664.
- , «Pamięć», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 915-916.
- HILION G., «La Sainte Vierge dans le Nouveau Testament», w H. DU MANOIR (red.), *Maria. Études sur la Sainte Vierge*, I, Paris 1949, 41-68.
- HIMMELFARB M., «Eschatology», w R.J.Z. WERBLOWSKY – G. WIGODER (red.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York – Oxford 1997, 232-234.
- , «Resurrection», w R.J.Z. WERBLOWSKY – G. WIGODER (red.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York – Oxford 1997, 583.
- HOFRICHER P., «Jungfräulichkeit. Exegese. NT», w R. BÄUMER – L. SCHEFFCZYK (red.), *Marienlexikon*, III, St. Ottilien 1991, 468-469.
- HOLZMEISTER U., «'Quomodo fiet istud, quoniam virum non cognosco?'. Lc. 1, 34», *VD* 19 (1939), 70-75.
- HOMERSKI J., «Starotestamentalne reminiscencje w tekstach maryjnych Łukaszej Ewangelii dzieciństwa», w J. SZLAGA (red.), *U boku Syna. Studia z mariologii biblijnej. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. Dra Feliksa Gryglewicza z okazji 50-lecia jego kapłaństwa*, Lublin 1984, 75-84.
- HORSLEY R.A., «Messianic Movements in Judaism», w D.N. FREEDMAN (red.), *The Anchor Yale Bible Dictionary*, IV, New Haven – London 2009, 791-797.
- HUFFMON H.B., «Egipt», w P.J. ACHEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 244-248.
- HULTGREN A.J., «Modlitwa», w P.J. ACHEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 773-775.
- HUMPHREY E.M., «Infancy Narratives», w K.J. VANHOOPER (red.), *Dictionary for Theological Interpretation of the Bible*, Grand Rapids 2005, 325-327.
- H. W., «Syn Radworskeje wosady», *KP* 16 (1989), 124.
- ILUK J., «Toledot Jeszu – przekaz talmudyczny o Jezusie i chrześcijanach w żydowskiej recepcji», w K. PILARCZYK – A. MROZEK (red.), *Jezus i chrześcijanie w źródłach rabinicznych. Perspektywa historyczna, społeczna, religijna i dialogowa*, EK 27/3, Kraków 2012, 181-217.
- ISOLA A., «Introduzione», w FULGENZIO DI RUSPE, *Le lettere*, TP, Roma 1999, 5-26.
- IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA B., «Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem w rzymskim malarstwie katakumbowym», w S.C. NAPIÓRKOWSKI – S. LONGOSZ (red.), *Maryja w tajemnicy Chrystusa*, BMar 2, 134-139.
- IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA B. – KRUK M., «Maryja. X. W ikonografii», w S. WILK – E. ZIEMANN (red.), *Encyklopedia Katolicka*, XII, Lublin 2008, 58-66.
- JACOB C. – FRANZ A., «Ambrosius», w W. KASPER (red.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, I, Freiburg – Basel – Wien 2006³, 495-497.

- JAKOBOVITS I., «Homosexuality», w F. SKOLNIK – M. BERENBAUM (red.), *Encyclopedia Judaica*, VIII, Jerusalem 1974², 961-962.
- J. A. N., «Pater Stanisław Nawka SJ 50 lět měšnik», *KP* 16 (1989), 124-126.
- JANKOWSKI A., «Nazireat», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 146.
- , «Nieczystość rytualna», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 150-152.
- , «Nova et vetera soborowej mariologii», w S. GRZYBEK (red.), *Idee przewodnie soborowej konstytucji o Kościele*, Kraków 1971, 323-340.
- , «Początki Łukaszowej mariologii», *RBL* 41/4 (1988), 320-329.
- JANKOWSKI S., «Życie bezżenne w Biblii i w nauczaniu Kościoła», w I. WERBIŃSKI (red.), *Celibat znakiem płodności duchowej w Chrystusie. W 40-lecie encykliki Sacerdotalis caelibatus*, SThTCS 7/1, Toruń 2009, 11-51
- JANOCHA M., «Ikona Zwiastowania», w P. KLIMEK (red.), *Kamieniem węgielnym jest Chrystus (Ef 2,20). Księga pamiątkowa dla uczczenia 75 rocznicy urodzin ks. bp Kazimierza Romaniuka Ordynariusza Warszawsko-Praskiego*, BRTWP 1, Warszawa 2002, 102-122.
- JANSSEN C. – LAMB R., «Das Evangelium nach Lukas», w L. SCHOTTROFF – M.T. WACKER (red.), *Kompendium. Feministische Bibelauslegung*, Gütersloh 1999², 513-526.
- JELLOUSCHEK C.J., «Mariä Verkündigung in neuer Sicht», *MüTZ* 10/2 (1959), 102-113.
- JEREMIAS J., «Nochmals: War Paulus Witwer?», *ZNW* 28/3-4 (1929), 321-323.
- , «War Paulus Witwer?», *ZNW* 25/3-4 (1926), 310-312.
- JOSI E., «Annunciazione. 3. Nell'archeologia», w G. PIZZARDO (red.), *Enciclopedia cattolica*, I, Città del Vaticano 1948, 1385-1386.
- JOUASSARD G., «Marie à travers la patristique: maternité divine, virginité, sainteté», w H. DU MANOIR (red.), *Maria. Études sur la Sainte Vierge*, I, Paris 1949, 69-157.
- JOÜON P., «L'Annonciation (Luc, 1,26-38)», *NRT* 66 (1939), 793-798.
- KAGAN E., «Salkinson, Isaac Edward», w F. SKOLNIK – M. BERENBAUM (red.), *Encyclopedia Judaica*, XIV, Jerusalem 1974², 687.
- KANIA W., «Doktor dziewictwa – św. Ambroży», *VoxP* 32-33 (1997), 133-138.
- KANNENGIESSER C., «Athanasius der Grosse», w W. KASPER (red.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, I, Freiburg – Basel – Wien 2006³, 1126-1130.
- KARIKOVAS V., «Grigalius Nisietis», *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, VII, Vilnius 2005, 162-163.
- KASIŁOWSKI P., «Zwiastowanie Łk 1,26–38», w J. WARZECHA (red.), *Słowo pojednania. Księga Pamiątkowa z okazji siedemdziesiątych urodzin Księdza Michała Czajkowskiego*, BW, Warszawa 2004, 163-178.
- KILGALLEN J.J., «A Comment on Luke 1:31–35», *ExpT* 112/12 (2001), 413-414.
- KIRCHSCHLÄGER W., «Jungfräulichkeit. Exegese. NT», w R. BÄUMER – L. SCHEFFCZYK (red.), *Marienlexikon*, III, St. Ottilien 1991, 466-468.
- KITZBERGER I.R., «Maria, Mutter Jesu», w H.D. BETZ – D.S. BROWNING – B. JANOWSKI – E. JÜNGEL (red.), *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, V, Tübingen 2002⁴, 798-799.
- KLAWEK A., «Ave Maria», *RBL* 4 (1951), 25-37.

- KLINGER J., «Zarys prawosławnej mariologii», w H. PAPROCKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Prawosławie*, BMD 7/1, Niepokalanów 1991, 124-160.
- KŁONIECKI F., «Starożytny przekład Pisma św.», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 532-545.
- , «Terapeuci», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 605-606.
- , «Wulgata», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 666-672.
- KNAPIŃSKI W., «Apokryficzne księgi», w M. NOWODWORSKI (red.), *Encyklopedia kościelna. Podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współudziale wielu duchownych i świeckich osób*, I, Warszawa 1873, 302-333.
- KNOBEL P., «Toledot Yeshu», w R.J.Z. WERBLOWSKY – G. WIGODER (red.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York – Oxford 1997, 695.
- KNOCH O. – MUBNER F., «Maria in der Heiligen Schrift», w W. BEINERT – H. PETRI (red.), *Handbuch der Marienkunde. Theologische Grundlegung. Geistliches Leben*, I, Regensburg 1996², 15-98.
- KOCHANIEWICZ B., «Objawienia maryjne jako *locus theologicus*?», *SM* 1 (2009), 32-46.
- KOEHLER T., «Storia della mariologia», w S. DE FIORES – S. MEO (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Milano 1986, 1246-1264.
- KOFFMAHN E., «Frau», w J.B. BAUER (red.), *Bibeltheologisches Wörterbuch*, I, Graz – Wien – Köln 1962², 363-371.
- KOKOT M., «Magnificat w świetle psalmów», w F. GRYGLEWICZ (red.), *Studia z teologii św. Łukasza*, Poznań – Warszawa – Lublin 1973, 80-87.
- KONDRUSIEWICZ T., «Perché ha guardato l'umiltà della sua serva. D'ora in poi tutte le generazioni mi chiameranno beata», w AA. VV., *Magnificat. Nove vescovi europei commentano il cantico di Maria*, MP 8, Torino 1993, 22-28
- KORNFELD W., «Panbabilonismo», w A. DÍEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, V, Torino – Leumann 1971, 421-422.
- , «Sesso», w A. DÍEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, VI, Torino – Leumann 1971, 420-421.
- KOSSOWSKI H., «Józef Oblubieniec», w M. NOWODWORSKI (red.), *Encyklopedia kościelna. Podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współudziale wielu duchownych i świeckich osób*, IX, Warszawa 1876, 199-200.
- , «Marja», w M. NOWODWORSKI (red.), *Encyklopedia kościelna. Podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współudziale wielu duchownych i świeckich osób*, XIII, Warszawa 1880, 455-474.
- KOWALSKI A., «Pismo święte w litanii loretańskiej i godzinkach», w J. SZLAGA (red.), *U boku Syna. Studia z mariologii biblijnej. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. dra Feliksa Gryglewicza z okazji 50-lecia jego kapłaństwa*, Lublin 1984, 153-171.
- KRAFT H., «χῆρα», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, II, Brescia 1998, 1900-1903
- KREIDLER-KOS M., «Maria – eine Frauengeschichte», w M. KREIDLER-KOS (red.), *Maria von Nazaret. Annäherungen*, TT 862, Kevelaer 2014, 25-27.

- KRINETZKI L., «Impurità», w A. DÍEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, IV, Torino – Leumann 1970, 268-269.
- KRÓLIKOWSKI J., «Dziewiczność Ciałej-Świętej Maryi. Aktualność zagadnienia na tle postulatów kulturowych i religijnych», *SM* 4 (1999), 165-185.
- , «Ikona Izraela i Kościoła», *SM* 2 (1999), 406-408.
- , «Mariologia Ojców a współczesna refleksja mariologiczna. Uwagi metodologiczne», *VoxP* 48 (2005), 275-289.
- KRUPA A.L., «Reportata Lublinensia», w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Amicta sole. Księga pamiątkowa ku czci Ojca Profesora Andrzeja Ludwika Krupy OFM (1910 – 1992)*, MK 4, Lublin 2003, 103-160.
- KRZYSZOWSKI Z., «Encyklika», w M. RUSECKI – ED AL. (red.), *Leksykon teologii fundamentalnej*, Lublin – Kraków 2002, 374-376.
- KSELMAN J.S., «Przekleństwo i błogosławieństwo», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 1010-1011.
- KUDASIEWICZ J., «Ewangelie dzieciństwa Jezusa», *CT* 4 (1970), 161-170.
- , «Maryja Córka Syjonu», *VoxP* 11-12 (1991-1992), 245-252.
- , «Maryja. I. W Biblii», w S. WILK – E. ZIEMANN (red.), *Encyklopedia Katolicka*, XII, Lublin 2008, 1-11.
- , «Maryja w tajemnicy Kościoła w teologii św. Łukasza», w S. GRZYBEK (red.), *Matka Odkupiciela. Komentarz do encykliki Redemptoris Mater*, Kraków 1988, 53-76.
- , «Matka Jezusa według Ewangelii Marka», w M.S. WRÓBEL (red.), *Deus meus et omnia. Księga pamiątkowa ku czci o. prof. Hugolina Langkammera OFM w 50. rocznicę święceń kapłańskich*, Lublin 2005, 207-217.
- , «Nowotestamentalne rozumienie pracy na tle ówczesnych poglądów», w G. WITASZEK (red.), *Życie społeczne w Biblii*, Lublin 1997, 43-55.
- , «Uwagi biblisty na marginesie *Redemptoris Mater*», w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Jan Paweł II. Matka Odkupiciela. Tekst i komentarze*, JPIIN 6, Lublin 1993, 123-124.
- KUDASIEWICZ J. – SIKORSKI T., «Dziewictwo», w A. ZUBERBIER (red.), *Słownik teologiczny*, Katowice 1998², 142-144.
- KUGELMAN R., «The Object of Mary's Consent in the Annunciation», *MarStud* 11 (1960), 60-84.
- KULACZKOWSKI J., «Rzeczywistość zmartwychwstania a małżeństwo w świetle ewangelii synoptycznych», *SS* 11 (2007), 121-136.
- KÜRZINGER J., «Jungfrauengeburt», w J.B. BAUER (red.), *Bibeltheologisches Wörterbuch*, II, Graz – Wien – Köln 1962², 681-689.
- K. V. P., «Pamokslas šv. Juozapo šventei», *TK* 2 (1938), 74-77.
- LACOCQUE A., «'Nie będziesz zabijał'. Księga Wyjścia, 20, 13», w A. LACOCQUE – P. RICOEUR, *Myśleć biblijnie*, TŻ, Kraków 2003, 103-155.
- , «Szczeliny w murze. Księga Rodzaju, 2–3», w A. LACOCQUE – P. RICOEUR, *Myśleć biblijnie*, TŻ, Kraków 2003, 17-52.
- , «Ze śmierci do życia. Księga Ezechiela 37», w A. LACOCQUE – P. RICOEUR, *Myśleć biblijnie*, TŻ, Kraków 2003, 193-222.
- LÀCONI M., «Maria nel Nuovo Testamento», w R.M. SPIAZZI (red.), *Enciclopedia Mariana "Theotócos."*, Genova – Milano 1954, 33-47.

- LAGRANGE M.J., «La critique textuelle du Nouveau Testament», w A. ROBERT – A. TRICOT (red.), *Initiation biblique. Introduction à l'étude des Saintes Écritures*, Paris – Tournai – Rome – New York 1954, 386-401.
- LANDERSDORFER S., «Bemerkungen zu Lk I, 26-38», *BZ* 7 (1909), 30-48.
- LANDRY D.T., «Narrative Logic in the Annunciation to Mary (Luke 1.26-38)», *JBL* 114 (1995), 65-79.
- LANDUCCI P.C., «I motivi della verginità in Maria Immacolata», *RiAM* 2 (1957), 74-76.
- LANGER W., «Pieśń żałobna», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 960.
- LANGKAMMER H., «Przyrzeczenie dozgonnej czystości w świetle Pisma świętego», *SS* 1 (1998), 131-143.
- LANGKAMMER M., «παῦς, πᾶσα, πᾶν», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, II, Brescia 1998, 830-835.
- LAURENCEAU J., «Dziewictwo wiekuiste», w A. BOSSARD (red.), *Mały słownik maryjny*, Niepokalanów 1987, 16-17.
- LAURENTIN R., «Concepito dallo Spirito santo. La critica, l'esegesi e il senso», *PSV* 6 (1986), 74-92.
- LEAL J., «Paolo, San», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, V, Torino – Leumann 1971, 436-470.
- LEEMING D.A., «Virgin Birth», w M. ELIADE (red.), *The Encyclopedia of Religion*, XV, London – Mexico City – New Delhi – Singapore – Sydney – Toronto 1995, 272-276.
- LÉGASSE S., «εὐαρεστέω», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, I, Brescia 1995, 1438.
- , «εὐάρεστος», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, I, Brescia 1995, 1438-1439.
- LEMPA H., «‘Almah rodząca Emmanuela (Iz 7,14)», w J. SZLAGA (red.), *U boku Syna. Studia z mariologii biblijnej. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. dra Feliksa Gryglewicza z okazji 50-lecia jego kapłaństwa*, Lublin 1984, 45-53.
- LÉON-DUFOUR X., «Stérilité», w X. LÉON-DUFOUR (red.), *Vocabulaire de théologie biblique*, Paris 1962, 1029-1032.
- LESÊTRE H., «Marie», w F. VIGOUROUX (red.), *Dictionnaire de la Bible*, IV, Paris 1908, 777-809.
- , «Virginité», w F. VIGOUROUX (red.), *Dictionnaire de la Bible*, V, Paris 1912, 2438-2439.
- LESZCZYŃSKA W., «Z rozważań nad Ewangelią», *MłoS* 5 (1935), 3-6.
- LEVINE L.I., «Okres hellenistyczny. Aleksander Wielki. Narodziny i upadek dynastii hasmonejskiej», w H. SHANKS (red.), *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian*, PB, Warszawa 2007, 337-384.
- LIPIŃSKI E., «Pandra & Stada and Jehoshua bar Perahya», w K. PILARCZYK – A. MROZEK (red.), *Jezus i chrześcijaństwo w źródłach rabinicznych. Perspektywa historyczna, społeczna, religijna i dialogowa*, EK 27/3, Kraków 2012, 51-66.
- LONGOSZ S., «Maryja. II. W apokryfach», w S. WILK – E. ZIEMANN (red.), *Encyklopedia Katolicka*, XII, Lublin 2008, 11-14.
- LYONNET S., «χαῖρε, κεχαρισμένη», *Bib* 20/2 (1939), 131-141.
- ŁACH J., «Jezus zrodzony z Maryi dziewicy», *RBL* 3 (1988), 242-252.
- ŁACH S., «Starotestamentowe oczekiwanie na Mesjasza i Jego Matkę w świetle Pięcioksięgu», w J. SZLAGA (red.), *U boku Syna. Studia z mariologii biblijnej. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. dra Feliksa Gryglewicza z okazji 50-lecia jego kapłaństwa*, Lublin 1984, 29-35.

- ŁASZEWSKI W., «Pośrednictwo szczególne i wyjątkowe», w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Jan Paweł II. Matka Odkupiciela. Tekst i komentarze*, JPIIN 6, Lublin 1993, 91-118.
- MAAS A.J., «Virgin Mary», w C.G. HERBERMANN (red.), *The Catholic Encyclopedia. An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church*, XV, New York 1913, 464-472.
- MAGGIONI C., «Annunciazione e Liturgia. Approccio ermeneutico alle liturgie occidentali», *TRIM* 2 (1996), 411-475.
- MAIWORM-HAGEN J., «Die drei Tobias-Nächte», *BiKi* 14/1 (1959), 20-23.
- MAJEWSKA J., «Mariologia Johna Henry'ego Newmana», *SM* 3-4 (2010), 331-339.
- MAJEWSKI J., «Tajemnica dwóch poczęć», *SM* 2 (1999), 375-386.
- , «Summa mariologii nowotestamentowej», *SM* 4 (1999), 277-284.
- MALAKAUSKIS P., «Kaip aiškinama Švč. Panos Marijos ir šv. Juozapo moterystė?», *TK* 4 (1936), 171-175.
- MALIŃSKI M., «Zwiastowanie Maryi», w E. OLCZAK (red.), *Jezus według mistrzów. 46 dzieł wielkich mistrzów*, Warszawa 2008, 16-17.
- MALY E.H., «Virginity in the New Testament», *MarStud* 13 (1962), 41-61.
- MANELLI S.M., «The Virgin Mary in the New Testament», w M.I. MIRAVALLE (red.), *Mariology. A Guide for Priests, Deacons, Seminarians, and Consecrated Persons*, Goleta 2007, 47-120.
- MANICARDI E., «L'annuncio a Maria. Lc 1,26-38 nel contesto di Lc 1,5-80», *TRIM* 2 (1996), 297-331.
- MANKELIŪNAS V., «Pamokslas Švenč. Panelės Marijos Apreiškimo šventei», *TK* 3 (1937), 189-192.
- , «Pamokslas šv. Juozapo šventei», *TK* 3 (1937), 153-156.
- MARTIN-ACHARD R. – NICKELSBURG G.W.E., «Resurrection», w D.N. FREEDMAN (red.), *The Anchor Yale Bible Dictionary*, V, New Haven – London 2009, 680-691.
- MASLAUSKAITĖ S., «Jis degė neįtikėtinu pamaldumu šlovingajai Dievo Gimdytojai. Marijinės temos šv. Kazimero atvaizdai», w V. BALČIUS (red.), *Kunigas. Vilniaus Arkivyskupo Kardinolo Audrio Juozo Bačkio tarnystės penkiasdešimtmečiui*, Vilnius 2011, 235-266.
- MASTERMAN M.R.E., «Vow (in the Bible)», w B.L. MARTHALER (red.), *New Catholic Encyclopedia*, XIV, Washington 2003², 590-591.
- MATHEWS S., «Betrothal», w J. HASTINGS (red.), *A Dictionary of Christ and the Gospels*, I/1, Honolulu 2004, 200-201.
- MAY G., «Enzyklika», w W. KASPER (red.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, III, Freiburg – Basel – Rom – Wien 1995³, 697-698.
- MAZZUCCO C., «Kobieta a chrześcijaństwo w pierwszych trzech wiekach», *SM* 2 (2009), 11-40.
- MÄRZ C.P., «Maria – im Neuen Testament», w C.P. MÄRZ – ED AL., *Maria. Ihr Leben, ihr Zeugnis, ihr Wirken*, Leipzig 2012, 6-31.
- MCAFEE G., «Seks», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 706-708.
- MCCARTER JR P.K. – HENDEL R.S., «Okres patriarchalny. Abraham, Izaak i Jakub», w H. SHANKS (red.), *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian*, PB, Warszawa 2007, 25-67.
- MEAULO G., «Natività di Maria», w S. DE FIORES – S. MEO (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Milano 1986, 910-914.
- MEISTER A. – STUMPF-KONSTANZER M., «Daniel», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 220-221.

- MÉNARD J., «Giovanni, Vangelo di», w A. DIEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, III, Torino – Leumann 1970, 1128-1156.
- MERK A., «La figura di Maria nel Nuovo Testamento», w P. STRÄTER (red.), *Mariologia. Maria nella Rivelazione*, I, Rome 1951, 41-80.
- METZGER B.M., «Kodeks», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 527.
- MICHALINEUM, «Od wydawnictwa», w MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże czyli żywot Matki Boskiej*, Kraków – Warszawa 1985, 5.
- MICHAŁOWSKI W., «Ludzki wymiar cierpienia», w D. DZIKIEWICZ – J. WITKOWSKI (red.), *Anna Krepsztul – człowiek sztuki i cierpienia. Księga pamiątkowa dedykowana Pani Annie Krepsztul w 80. Rocznicę urodzin i 5. rocznicę śmierci*, WLW 2, Wilno 2012, 138-145.
- MIKOŁAJCZAK M., «Dar Synostwa Bożego Jezusa (Łk 1,32.35)», *RBL* 1 (1999), 22-32.
- , «Pozycja społeczna Maryi (Łk 1,5 - 2,52)», *SM* 3 (1999), 216-230.
- , «Znaczenie świątyni jerozolimskiej w Łk 1-2», *RBL* 3 (1998), 181-186.
- , «Zwiastowanie Maryi (Łk 1, 26-38) – propozycja interpretacji», *SM* 2 (2002), 225-248.
- MILIAUSKAS T., «Apaštalo Pauliaus gimtosios nuodėmės samprata judaizmo kontekste», w D. DIKEVIČIUS – I. GUDAUSKIENĖ (red.), *Visiems tapau viskuo. Jubiliejiniams apaštalo Pauliaus metams paminėti*, BSJ 2, Vilnius 2009, 89-104.
- MILLER J.M., «Archeologia (Stary Testament)», w R.J. COGGINS – J.L. HOULDEN (red.), *Słownik hermeneutyki biblijnej*, PSB, Warszawa 2005, 34-41.
- M-I X., «Bonosus», w M. NOWODWORSKI (red.), *Encyklopedia kościelna. Podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznemi jej dopełnieniami przy współudziale wielu duchownych i świeckich osób*, II, Warszawa 1873, 504-505.
- MOCK E., «List rozwodowy», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 662-663.
- MOLIN G., «Die Frage Marias an den Verkündigungengel. Zu O. Grabers gleichnamiger Schrift», *BL* 24/3 (1956), 76-81.
- MONTAGNA D., «La lode alla Theotokos nei secoli IV-VII», *Mar* 24 (1962), 536-539.
- MOORE C.A., «Księga Tobiasza», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 393-394.
- MORANTE G., «Catechesi sull'Annunciazione (Lc 1,26-38)», *TRIM* 2 (1996), 543-575.
- MORGAN R., «Bultmann Rudolf Karl», w R.J. COGGINS – J.L. HOULDEN (red.), *Słownik hermeneutyki biblijnej*, PSB, Warszawa 2005, 67-69.
- MORI E.G., «Annunciazione del Signore», w S. DE FIORES – S. MEO (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Milano 1986, 71-78.
- MUMM R., «Zrodzony z Dziewicy Maryi (Cześć Matki Pana w ewangelickim chrześcijaństwie)», *ComP* 5 (1983), 85-103.
- MUNDLE W., «ἐρχομαι», w L. COENEN – E. BEYREUTHER – H. BIETENHARD (red.), *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, Bologna 1991⁴, 1935-1939.
- MUNRO W., «Dziewica», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 228.
- , «Dziewicze narodzenie», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 228.
- , «Maryja Dziewica», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 723-724.
- MUÑOZ H., «Beata te che hai creduto!», *PSV* 6 (1986), 93-105.

- MUÑOZ IGLESIAS S., «A propósito de Lucas 1, 34», *EstBib* 28/1-2 (1969), 143-149.
- MUSSNER F., «Das 'semantische Universum' der Verkündigungspärikoie (Lk 1,26-38)», *Cath* 46/3 (1992), 228-239.
- MUZJ M.G., «L' iconografia dell' Annunciazione», *TRIM* 2 (1996), 477-509.
- MÜLLER H.P., «שֶׁרָאָה qdš Santo», w E. JENNI – C. WESTERMANN (red.), *Diccionario teologico manual del Antiguo Testamento*, II, Madrid 1985, 741-768.
- MÜLLER P.G., «οὐ», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, II, Brescia 1998, 667-669.
- NADTOCZY B., «Dla Boga nie ma nic niemożliwego: Dziewica i Matka», *Spot* 23 (1998), 14.
- NAPIÓRKOWSKI S.C., «Maryja. III. W nauczaniu Kościoła», w S. WILK – E. ZIEMANN (red.), *Encyklopedia Katolicka*, XII, Lublin 2008, 14-18.
- , «Maryja. IV. W duchowości», w S. WILK – E. ZIEMANN (red.), *Encyklopedia Katolicka*, XII, Lublin 2008, 27-33.
- , «Maryja w teologii i pobożności ewangelików», w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Teksty o Matce Bożej. Chrześcijaństwo ewangeliczne*, BMD 10, Niepokalanów 2000, 15-125.
- , «Nie ma dobrej mariologii bez dobrej teologii», w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Jan Paweł II. Matka Odkupiciela. Tekst i komentarze*, JPIIN 6, Lublin 1993, 129-132.
- NAPIÓRKOWSKI S.C. – PAPROCKI H. – KOWALIK K., «Maryja. IV. W teologii», w S. WILK – E. ZIEMANN (red.), *Encyklopedia Katolicka*, XII, Lublin 2008, 18-27.
- NAUMOWICZ J., «Wstęp», w J. NAUMOWICZ (red.), *Pierwsze pisma greckie o dziewictwie*, ŻMS 16/14, Kraków 1997, 9-52.61-78.113-126.257-268.
- NOWAKOWSKI F., «Esseńczycy», w AA. VV., *Encyklopedyja powszechna*, VIII, Warszawa 1861, 427-428.
- NOWODWORSKI M., «Esseńczycy», w M. NOWODWORSKI (red.), *Encyklopedyja kościelna. Podług teologicznej encyklopedyji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współudziale wielu duchownych i świeckich osób*, V, Warszawa 1874, 72-75.
- OBREŃBSKI W., «Mariologia o. Ludwika Andrzeja Krupy OFM», w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Amicta sole. Księga pamiątkowa ku czci Ojca Profesora Andrzeja Ludwika Krupy OFM (1910 – 1992)*, MK 4, Lublin 2003, 63-92.
- OHLER A. – HIERZENBERGER G., «Sługa», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 1211.
- ORCHARD B., «The Betrothal and Marriage of Mary to Joseph: A Biblical Meditation», *WST* 10 (1997), 241-248.
- , «The Betrothal and Marriage of Mary to Joseph. (Part 1)», *HomPastRev* 102/1 (2001), 7-14.
- ORDON H., «Zwiastowanie Zachariaszowi i Maryi (Łk 1, 5-38) na tle starotestamentalnych schematów literackich», *RTK* 27/1 (1980), 71-80.
- ORSATTI M., «L' annuncio a Maria (Lc 1,26-38)», w M. LACONI (red.), *Vangeli sinottici e Atti degli Apostoli*, LCSB 5, Leumann 2002², 285-302.
- , «Verso la decodificazione di una insolita espressione. Analisi filologica di ἀνδρα οὐ γινώσκω (Lc. I,34)», *RivBibIt* 29/3-4 (1981), 343-357.
- PACIOREK A., «'Oto my opuściliśmy wszystko...' Odplata dla uczniów według Mt 19,27-30», w M.S. WRÓBEL (red.), *Deus meus et omnia. Księga pamiątkowa ku czci o. prof. Hugolina Langkammera OFM w 50. rocznicę święceń kapłańskich*, Lublin 2005, 307-313.
- PAŁUCKI J., «Ojcowie Kościoła», w M. RUSECKI – ED AL. (red.), *Leksykon teologii fundamentalnej*, Lublin – Kraków 2002, 875-879.

- PASSONI DELL'ACQUA A., «Storia e critica del testo del Nuovo Testamento», w R. FABRIS (red.), *Introduzione generale alla Bibbia*, LCSB 1, Leumann 2001, 319-346.
- , «Versioni antiche e moderne della Bibbia», w R. FABRIS (red.), *Introduzione generale alla Bibbia*, LCSB 1, Leumann 2001, 347-372.
- PASZKOWSKA T., «Dziewictwo», w M. CHMIELEWSKI (red.), *Leksykon duchowości katolickiej*, Lublin – Kraków 2002, 234-237.
- PATSCH J., «Hat Maria ein Jungfräulichkeitsgelübde abgelegt?», *ÖKB* 90/15-16 (1957), 143-145.
- , «Nochmals: Die Engelsbotschaft an Maria», *ÖKB* 91/3 (1958), 23-24.
- PAUCK W., «Harnack, Adolf (Karl Gustav) von», w R. MCHENRY (red.), *The New Encyclopaedia Britannica*, V, Chicago 1992¹⁵, 711-712.
- PAUL S., «Jesus», w R.J.Z. WERBLOWSKY – G. WIGODER (red.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York – Oxford 1997, 368.
- PAUL S.M. – RABINOWITZ L.I., «Virgin, Virginité», w F. SKOLNIK – M. BERENBAUM (red.), *Encyclopedia Judaica*, XVI, Jerusalem 1974², 160-162.
- PAURITSCH K., «Obrzezanie», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 862.
- PAZDAN M.M., «Mary, Mother of Jesus», w D.N. FREEDMAN (red.), *The Anchor Bible Dictionary*, IV, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1992, 584-586.
- PELIKAN J.J., «Mary, also called Saint Mary, or Virgin Mary», w R. MCHENRY (red.), *The New Encyclopaedia Britannica*, VII, Chicago 1992¹⁵, 897-899.
- PELLETIER A., «L'annonce à Joseph», *RSR* 54 (1966), 67-68.
- PENNA A., «Geremia», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, III, Torino – Leumann 1970, 761-722.
- , «Isaiah», w R.C. FULLER – L. JOHNSTON – C. KEARNS (red.), *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Nashville – Camden – New York 1984³, 568-600.
- PERETTO E., «Apocryfi», w S. DE FIORES – S. MEO (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Milano 1986, 96-113.
- PESCE M., «Approccio secondo le scienze umane», w G. GIBERTI – F. MOSETTO (red.), *L'interpretazione della Bibbia nella Chiesa. Testo e commento*, PTB, Torino 1998, 195-221.
- PETERSEN D.L., «Clean», w D.E. GOWAN (red.), *The Westminster Theological Wordbook of the Bible*, Louisville – London 2003, 74-79.
- PETRAITIS R., «Apreiškimas Marijai», w R. PETRAITIS (red.), *Religijotyros žodynas*, Vilnius 1991, 28.
- , «Jonas Krikštytojas», w R. PETRAITIS (red.), *Religijotyros žodynas*, Vilnius 1991, 168.
- , «Marija, Mergelė Marija, Dievo Motina, Madona», w R. PETRAITIS (red.), *Religijotyros žodynas*, Vilnius 1991, 238-239.
- PIETKUN W., «Dziewicze macierzyństwo Maryi z Józefem w Duchu Świętym pierwowzorem zbawczego przymierza», *AK* 71/1 (1978), 44-53.
- PITTS A.W., «Unity and Diversity in Pauline Eschatology», w S.E. PORTER (red.), *Paul: Jew, Greek, and Roman*, PS 5, 65-91.
- PLÜMACHER E., «μνηστεύομαι», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, II, Brescia 1998, 406.
- PONIŻY B., «Maryja Arką Przymierza i Córą Syjonu. Relektura motywów Starego Testamentu w Łk 1-2», *SM* 1/3 (1999), 201-215.

- POPLAWSKI J.M., «'Magnificat' Maryi wzrotem chrześcijańskiej modlitwy uwielbienia», w M.S. WRÓBEL (red.), *Deus meus et omnia. Księga pamiątkowa ku czci o. prof. Hugolina Langkammera OFM w 50. Rocznicę święceń kapłańskich*, Lublin 2005, 377-389.
- POSNER R. – KASHANI R., «Marriage. Marriage Ceremony», w F. SKOLNIK – M. BERENBAUM (red.), *Encyclopedia Judaica*, XI, Jerusalem 1974², 1032-1045.
- PRANDI A., «Annunciazione. 4. Nell'arte», w G. PIZZARDO (red.), *Enciclopedia cattolica*, I, Città del Vaticano 1948, 1386-1396.
- PRETE B., «A proposito di Luca I,34», *RivBibIt* 18/4 (1970), 379-393.
- PRÉVOST J.P., «Zwiastowanie», w A. BOSSARD (red.), *Mały słownik maryjny*, Niepokalanów 1987, 111-112.
- PRICE JR. J.L., «Wdowa», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 1326.
- PRIOTTO M., «Disegno storico della letteratura ebraica», w R. FABRIS (red.), *Introduzione generale alla Bibbia*, LCSB 1, Leumann 2001, 259-279.
- PRYBA A., «Święta Rodzina wzorem duchowości rodzinnej», *SM* 3 (2009), 68-79.
- PURVIS J.D. – MEYERS E.M., «Wygnanie i powrót. Od zburzenia Jerozolimy przez Babilończyków do odbudowy państwa żydowskiego», w H. SHANKS (red.), *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian*, PB, Warszawa 2007, 297-335.
- PUZO F., «Verginità», w A. DÍEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, VI, Torino – Leumann 1971, 1125-1133.
- ПЛОТОВСКИЙ М.Б., «Йахья», w С.А. ТОКАРЕВ (red.), *Мифы народов мира. Энциклопедия*, I, Москва 1997², 597.
- QUECKE H., «Lk 1,34 im Diatessaron», *Bib* 45/1 (1964), 85-88.
- , «Lk 1,34 in den alten Übersetzungen und im Protevangelium des Jakobus», *Bib* 44/4 (1963), 499-520.
- , «Zur Auslegungsgeschichte von Lk 1,34», *Bib* 47/1 (1966), 113-114.
- RAK R., «Z Maryją – Cum Maria», w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Jan Paweł II. Matka Odkupiciela. Tekst i komentarze*, JPIIN 6, Lublin 1993, 125-128.
- RATZINGER J., «*Et incarnatus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine*», w J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu. Rozważania mariologiczne*, Poznań 2002, 85-96.
- , «Komentarz teologiczny», *SM* 3 (2000), 468-477.
- , «'Łaski pełna'. Elementy biblijnej pobożności maryjnej», w J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu. Rozważania mariologiczne*, Poznań 2002, 97-111.
- , «Maryja – Matka Kościoła. Głębia i sens mariologicznego świadectwa Soboru Watykańskiego II», w J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu. Rozważania mariologiczne*, Poznań 2002, 113-125.
- , «Nawiedzenie», w J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu. Rozważania mariologiczne*, Poznań 2002, 131-133.
- , «'Ty jesteś pełna łaski'», *ComP* 6 (2000), 138-151.
- , «*Redemptoris Mater*. Encyklika maryjna papieża Jana Pawła II», w J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu. Rozważania mariologiczne*, Poznań 2002, 77-84.
- , «'Słowo, które wychodzi z ust moich, nie wraca do mnie bezowocne' (Iz 55, 10-11; Mt 6, 7-15)», w J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu. Rozważania mariologiczne*, Poznań 2002, 127-130.
- , «Znak kobiety. Wprowadzenie do encykliki *Redemptoris Mater*», w J. RATZINGER, *Wzniosła Córa Syjonu. Rozważania mariologiczne*, Poznań 2002, 57-75.
- RAVA E.C., «Verginità perpetua e maternità divina di Maria», *Mar* 54 (1992), 125-141.

- RAVASI G., «Święty Józef», w A. TARZIA (red.), *Święci na każdy dzień*, Kielce 2011², 208-211.
- RÄISÄNEN H., «Maria/Marienfrömmigkeit. I. Neues Testament», w H. BALZ – J.K. CAMERON (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, XXII, Berlin – New York 1992, 115-119.
- REDAKCJA, «Gerszom ben Jehuda», w J.H. SCHOEPS (red.), *Nowy leksykon judaistyczny*, Warszawa 2007, 280.
- , «Mamzer», w J.H. SCHOEPS (red.), *Nowy leksykon judaistyczny*, Warszawa 2007, 528.
- , «Zohar», w J.H. SCHOEPS (red.), *Nowy leksykon judaistyczny*, Warszawa 2007, 924.
- REESE M.J., «Księga Mądrości», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 362-364.
- REEVES J.C., «Enoch», w L.H. SCHIFFMAN – J.C. VANDERKAM (red.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, I, Oxford 2000, 249.
- REID G.J., «Apocrypha», w C.G. HERBERMANN (red.), *The Catholic Encyclopedia. An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church*, I, New York 1913, 601-615.
- REUMANN J., «Maria nel Vangelo di Luca e negli Atti degli Apostoli», w R.E. BROWN – K.P. DONFRIED – J.A. FITZMYER – J. REUMANN (red.), *Maria nel Nuovo Testamento*, OB, Assisi 1985, 121-199.
- RICOEUR P., «Przemyśleć Stworzenie», w A. LACOCQUE – P. RICOEUR, *Mysleć biblijnie*, TŻ, Kraków 2003, 53-101.
- RIVA R., «Simbolo», w P. ROSSANO – G. RAVASI – A. GIRLANDA (red.), *Nuovo Dizionario di Teologia Biblica*, Cinisello Balsamo 2001⁷, 1472-1490.
- ROBERT A., «Les livres historiques», w A. ROBERT – A. TRICOT (red.), *Initiation biblique. Introduction à l'étude des Saintes Écritures*, Paris – Tournai – Rome – New York 1954, 121-148.
- RODRÍGUEZ Á.A., «María, esposa de José», *EphMar* 46 (1996), 293-317.
- ROETS A., «Maria's voornemen tot maagdelijheid», *CollBrugGand* 1 (1955), 448-477.
- ROLLA A., «Le istituzioni del popolo ebraico», w R. FABRIS (red.), *Introduzione generale alla Bibbia*, LCSB 1, Leumann 2001, 201-233.
- ROMANIUK K., «'Józef, mąż sprawiedliwy...' (MT 1,19)», *CT* 3 (1980), 25-34.
- ROMANO C., «Il voto di verginità di Maria Santissima», *PalCler* 46/1 (1967), 148-153.
- ROSCHINI G.M., «Maria. II. Mariologia», w G. PIZZARDO (red.), *Enciclopedia cattolica*, VIII, Città del Vaticano 1952, 85-89.
- , «Maria, santissima, regina di tutti i santi», w F. CARAFFA (red.), *Bibliotheca Sanctorum*, VIII, Roma 1967, 814-857.
- ROSIK M., «Czasy herodiańskie (pod panowaniem rzymskim)», w M. ROSIK – S. STASIAK, *Historia biblijna w zarysie*, ACB, Wrocław 2011, 94-99.
- , «Łukasz Ewangelista – lekarz wspólnoty w Qumran?», w M.S. WRÓBEL (red.), *Deus meus et omnia. Księga pamiątkowa ku czci o. prof. Hugolina Langkammera OFM w 50. rocznicę święceń kapłańskich*, Lublin 2005, 391-400.
- , «Mariologia», w M. ROSIK (red.), *Teologia Nowego Testamentu. Ewangelie synoptyczne i Dzieje Apostolskie*, I, BB, Wrocław 2008, 285-333.
- , «Nowy Testament w mariologii Jana Pawła II», *SM* 3 (2003), 22-58.
- , «Okres machabejski i hasmonejski (pod panowaniem helleńskim)», w M. ROSIK – S. STASIAK, *Historia biblijna w zarysie*, ACB, Wrocław 2011, 80-93.

- , «ŻJ syr. Przekład i opracowanie», w M. STAROWIEYSKI (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne. Św. Józef i św. Jan Chrzciciel. Męka i zmartwychwstanie Jezusa. Wniebowzięcie Maryi*, II, Kraków 2006, 588-589.
- ROSSANO P., «Paolo», w P. ROSSANO – G. RAVASI – A. GIRLANDA (red.), *Nuovo Dizionario di Teologia Biblica*, Cinisello Balsamo 2001⁷, 1064-1081.
- RUBINKIEWICZ R., «Księga Henocha etiopska. Wstęp», w R. RUBINKIEWICZ (red.), *Apokryfy Starego Testamentu*, PSB, Warszawa 1999, 141-143.
- , «Księga Henocha słowiańska. Wstęp», w R. RUBINKIEWICZ (red.), *Apokryfy Starego Testamentu*, PSB, Warszawa 1999, 197-198.
- , «Troska narodu wybranego o kulturę narodowo-religijną», w G. WITASZEK (red.), *Życie społeczne w Biblii*, Lublin 1997, 159-174.
- RUSECKI M., «Objawienia prywatne», w M. RUSECKI – ED AL. (red.), *Leksykon teologii fundamentalnej*, Lublin – Kraków 2002, 853-859.
- RUSZKIEWICZ K., «Czystość», w M. NOWODWORSKI (red.), *Encyklopedia kościelna. Podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współudziale wielu duchownych i świeckich osób*, III, Warszawa 1874, 683-684.
- RYBICKI A., «Maryjna duchowość», w M. CHMIELEWSKI (red.), *Leksykon duchowości katolickiej*, Lublin – Kraków 2002, 493-496.
- SACCHI P., «Il giudaismo del Secondo Tempio», w G. FILORAMO (red.), *Ebraismo*, EL 435, Roma – Bari 2007, 53-123.
- , «La storia del popolo ebraico dopo l'esilio», w R. FABRIS (red.), *Introduzione generale alla Bibbia*, LCSB 1, Leumann 2001, 97-124.
- SAFRAI S., «Home and Family», w S. SAFRAI – M. STERN – D. FLUSSER – W.C. VAN UNNIK (red.), *The Jewish People in the First Century. Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions*, CRINT I/2, Van Gorcum 1976, 728-792.
- SALDARINI A.J., «Rabbi, rabbuni», w P.J. ACHEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 1040.
- SANTORO G., «Per una mariologia narrativa. Approfondimenti seguendo R. Ricoeur», *TRIM* 1 (1994), 97-134.
- SANTORSKI A., «Maryja w nauce Ojców Kościoła (Główne ukierunkowania)», *VoxP* 15 (1988), 927-938.
- SASSON J.M., «Gorzka woda», w P.J. ACHEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 347.
- SAUER G., «קִינ'אָ qin'ā Celo», w E. JENNI – C. WESTERMANN (red.), *Diccionario teologico manual del Antiguo Testamento*, II, Madrid 1985, 815-819.
- SAWYER J.F.A., «Mesjasz», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 512-513.
- SCHARBERT J., «Jungfräulichkeit. Exegese. AT», w R. BÄUMER – L. SCHEFFCZYK (red.), *Marienlexikon*, III, St. Ottilien 1991, 465-466.
- SCHELKLE K.H., «Maria I. Biblisch», w H. FRIES (red.), *Handbuch theologischer Grundbegriffe*, II, München 1963, 111-116.
- SCHEFFCZYK L., «'Dziewicze narodziny': podstawy biblijne i trwałe znaczenie», *ComP* 5 (1983), 41-54.
- SCHENK W., «πῶς», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, II, Brescia 1998, 1235-1238.

- SCHIFFMAN L.H., «Oaths and vows», w L.H. SCHIFFMAN – J.C. VANDERKAM (red.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, II, Oxford 2000, 621-623.
- SCHMAUS M., «Maria», w K. RAHNER – A. DARLAP (red.), *Sacramentum Mundi. Theologisches Lexicon für die Praxis*, III, Freiburg – Basel – Wien 1969, 334-349.
- SCHMITHALS W., «γινώσκω», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, I, Brescia 1995, 654-663.
- SCHMITZ H., «Verlautbarungen des Apostolischen Stuhls», w W. KASPER (red.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, X, Freiburg – Basel – Wien 2006³, 691-693.
- SCHNEIDER G., «Lk 1, 34. 35 als redaktionelle Einheit», *BZ* 15 (1971), 255-259.
- SCHOTTROFF W., «צד' יד' Conoser», w E. JENNI – C. WESTERMANN (red.), *Diccionario teologico manual del Antiguo Testamento*, I, Madrid 1978, 942-967.
- SCHOWALTER D.N., «Dziewicze narodzenie Chrystusa», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 136-137.
- SCHULLER E., «Modlitwa», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 523-524.
- SCHULLER E.M. – WASSEN C., «Women. Daily Life», w L.H. SCHIFFMAN – J.C. VANDERKAM, *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, II, Oxford 2000, 981-984.
- SCHWAIGER G., «Landersdorfer, Simon Konrad», *NDB* 13 (1982), 498-499.
- SCHWANK B., «Lk 1, 34 im Lichte von 1 Kor 7, 36–38», *OPB* 57 (1956), 317-323.
- SCOTT D.H., «The Life of the Nomad», w M.S. MILLER – J.L. MILLER – B.M. BENNETT JR. – D.H. SCOTT (red.), *Harper's Encyclopedia of Bible Life*, New York 1996, 121-144.
- SEGALLA G., «La 'madre degli inizi' nel vangelo di Giovanni», *TRIM* 2 (2000), 769-785.
- SELLEW P., «Wulgata», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 806-807.
- SERRA A., «Maryja i Józef: kobieta i mężczyzna nowych czasów», *SM* 4 (2009), 32-42.
- , «Testimonianze mariane in Luca e Giovanni», w E. DAL COVOLO – A. SERRA (red.), *Storia della mariologia. Dal modello biblico al modello letterario*, I, Roma 2009, 79-140.
- , «Vergine. II. Testimonianza biblica», w S. DE FIORES – S. MEO (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Milano 1986, 1281-1308.
- SESBOUÉ B., «Czy można nadal mówić o Maryi?», *SM* 2 (2000), 265-273.
- , «Najświętsza Maria Panna», w H. BOURGEOIS – B. SESBOUÉ – P. TIHON (red.), *Znaki zbawienia. Sakramenty. Kościół. Najświętsza Panna Maria*, HD 3, Kraków 2001, 477-527.
- SHANZER D., «Jerome, Tobit, Alms, and the *Vita Aeterna*», w A. CAIN – J. LÖSSL (red.), *Jerome of Stridon. His Life, Writings and Legacy*, Bodmin 2009, 87-103.
- SHOCHETMAN E., «Vows and oaths», w R.J.Z. WERBLOWSKY – G. WIGODER (red.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York – Oxford 1997, 716-717.
- SHULER P.L., «Filip», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 300.
- , «Jan Chrzcziciel», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 431-432.
- SIEG F., «Jezus Chrystus, Syn Boży, Syn Maryi Dziewicy (Łk 1,26-38)», *Bob* 6 (1995), 56-67.
- SIEVERS J., «Herodes, Herodeshaus», w W. KASPER (red.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, V, Freiburg – Basel – Rom – Wien 1996³, 14-15.

- SIFFRIN P., «Giuseppe, santo. IV. Nella liturgia», w G. PIZZARDO (red.), *Enciclopedia cattolica*, VI, Città del Vaticano 1951, 802-804.
- SIKORA A.R., «Demografia starożytnego Izraela», w G. WITASZEK (red.), *Życie społeczne w Biblii*, Lublin 1997, 149-158.
- SINCLAIR D., «Marriage, prohibited», w R.J.Z. WERBLOWSKY – G. WIGODER (red.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York – Oxford 1997, 443-444.
- , «Marriage», w R.J.Z. WERBLOWSKY – G. WIGODER (red.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York – Oxford 1997, 443.
- , «Widow», w R.J.Z. WERBLOWSKY – G. WIGODER (red.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York – Oxford 1997, 721.
- , «Yuhasin», w R.J.Z. WERBLOWSKY – G. WIGODER (red.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York – Oxford 1997, 755.
- STUDY T., «Maryja – wybrana i umiłowana córka Ojca», *SM* 1 (1999), 47-57.
- , «Wiara – 'jakby klucz' do prawdy o Maryi», w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Jan Paweł II. Matka Odkupiciela. Tekst i komentarze*, JPIIN 6, Lublin 1993, 71-79.
- SKAWROŃ J., «Czystość», w M. CHMIELEWSKI (red.), *Leksykon duchowości katolickiej*, Lublin – Kraków 2002, 172-173.
- SMITH T., «Fulgentius of Ruspe», w A.D. FITZGERALD (red.), *Augustine Through the Ages. An Encyclopedia*, Grand Rapids 1999, 373-374.
- SMITMANS A., «Mit», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 747-748.
- SOBIERAJ A., «Chaire kecharitomene. Mariologiczna perspektywa tajemnicy radości», *SM* 3-4 (2010), 83-103.
- SOLLE S., «χήρα», w L. COENEN – E. BEYREUTHER – H. BIETENHARD (red.), *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, Bologna 1991⁴, 501-503.
- SOTOWSKI W., «'Maryja przechowywała wszystkie te słowa w sercu swoim' (Łk 2, 19. 51 b)», w F. GRYGLEWICZ (red.), *Studia z teologii św. Łukasza*, Poznań – Warszawa – Lublin 1973, 88-104.
- SÖLLE D., «Maria – Mutter Jesu», w M. KREIDLER-KOS (red.), *Maria von Nazaret. Annäherungen*, TT 862, Kevelaer 2014, 37-42.
- SÖLL G.I., «Aspetti catechetici della mariologia dei cappadoci», w S. FELICI (red.), *La mariologia nella catechesi dei Padri (età postnicena)*, BSR 95, Las – Roma 1991, 15-26.
- , «Maria», w A. DI BERARDINO (red.), *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, II, Casale Manferrato 1984, 2104-2111.
- SPADAFORA F., «Esseni», w G. PIZZARDO (red.), *Enciclopedia cattolica*, V, Città del Vaticano 1950, 617-619.
- SPRUTTA J., «Najstarsze przedstawienia Matki Bożej», *SM* 2 (2009), 151-157.
- STACHOWIAK L., «Daniel. 1. W Piśmie świętym», w R. ŁUKASZYK – L. BIEŃKOWSKI – F. GRYGLEWICZ (red.), *Encyklopedia Katolicka*, III, Lublin 1979, 1003-1004.
- STANO G., «Giuseppe, santo. I. Nella S. Scrittura. II. Negli apocryfi. III. Nella teologia», w G. PIZZARDO (red.), *Enciclopedia cattolica*, VI, Città del Vaticano 1951, 791-802.
- STANULA E., «Wstęp», w GRZEGORZ Z NYSSY, *Wybór pism*, PSP XIV, Warszawa 1974, 5-26.
- , «Wstęp», w ORYGENES, *Homilie o Księgach Rodzaju, Wyjścia, Kapłańskiej*, PSP 31/1, Warszawa 1984, 7-20.
- STAROWIEYSKI M., «Mariologia Orygenesesa», w ORYGENES, *Homilie o Ewangelii św. Łukasza*, PSP 34, Warszawa 1986, 5-29.

- , «Maryja w pierwszych wiekach Kościoła», *Wdr* 7 (1988), 3-31.
- , «Maryja w pierwszych wiekach Kościoła⁽²⁾. Po Soberze Efeskim (431)», *Wdr* 5 (1989), 21-28.
- , «Protoewangelia Jakuba (ProtEwJk)», w M. STAROWIEYSKI (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne*, ŻM 106, I, Lublin 1980, 175-181.
- , «ProtEwJk. Przekład i opracowanie», w M. STAROWIEYSKI (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne. Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, I, Kraków 2006, 266-290.
- , «Wstęp», w M. STAROWIEYSKI (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne. Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, I, Kraków 2006, 19-83.
- STATKOWSKA H., «Z rozważań nad Ewangelią», *MłKat* 5 (1936), 10-13.
- STEFANIAK L., «Eunuch», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, I, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 348.
- STEFANI P., «Maria figlia di Sion e le radici ebraiche di Gesù. Tracce per una ricerca», *Mar* 59 (1997), 17-30.
- STEINER A., «Warum lebten die Essener asketisch?», *BZ* 15/1 (1971), 1-28.
- STERN E. – ROTHKOFF A. – HIRSCHBERG H.Z., «Miriam», w F. SKOLNIK – M. BERENBAUM (red.), *Encyclopedia Judaica*, XII, Jerusalem 1974², 82-84.
- STEUDEL A., «Melchizedek», w L.H. SCHIFFMAN – J.C. VANDERKAM (red.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, I, Oxford 2000, 535-537.
- STĘPIEŃ J., «Jan Chrzciciel», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, I, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 517-509-521.
- , «Sens biblijny», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 503-509.
- , «Tekst Pisma Św.», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 593-604.
- STOCK K., «Maria nel tempio (Lc 2,22-52)», *PSV* 6 (1986), 114-1125.
- STONYS M., «Pamokslas Švenč. Marijos Apreiškimo šventei», *TK* 3 (1940), 198-202.
- STRAMARE T. – DE FIORES S., «Giuseppe», w S. DE FIORES – S. MEO (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Milano 1986, 570-590.
- STROJECKI M., «Posłuszeństwo Maryi – 'Błogosławionej, która uwierzyła'», w T.M. DĄBEK (red.), *Matce Chrystusa*, Kraków 2001, 83-91.
- SUTCLIFFE E.F., «Esseni», w A. DÍEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, III, Torino – Leumann 1970, 135-139.
- , «The Plenary Sense as a Principle of Interpretation», *Bib* 34 (1953), 333-343.
- SUTER D.W., «Księga Mądrości», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 606-608.
- , «Księga Tobiasza», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 625.
- SWEENEY M.A., «John the Baptist», w R.J.Z. WERBLOWSKY – G. WIGODER (red.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York – Oxford 1997, 378.
- SZABO L., «Pur», w X. LÉON-DUFOUR (red.), *Vocabulaire de théologie biblique*, Paris 1962, 887-892.
- SZEWC E., «Esseńczycy», w R. ŁUKASZYK – L. BIEŃKOWSKI – F. GRYGLEWICZ (red.), *Encyklopedia Katolicka*, IV, Lublin 1983, 1133-1134.

- SZLAGA J., «Oto moja matka i moi bracia», w J. SZLAGA (red.), *U boku Syna. Studia z mariologii biblijnej. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. dra Feliksa Gryglewicza z okazji 50-lecia jego kapłaństwa*, Lublin 1984, 95-107.
- SZUBZDA W., «Eliasz», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, I, Poznań –Warszawa – Lublin 1959, 329-330.
- , «Izmael», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, I, Poznań –Warszawa – Lublin 1959, 500.
- , «Jeremiasz», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, I, Poznań –Warszawa – Lublin 1959, 526-530.
- SZULZ F., «Dziewica-Matka», w J. SZLAGA (red.), *U boku Syna. Studia z mariologii biblijnej. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. dra Feliksa Gryglewicza z okazji 50-lecia jego kapłaństwa*, Lublin 1984, 173-175.
- SZUSZKIEWICZ A., «Co oznacza zstąpienie Chrystusa do piekieł?», w D. DZIKIEWICZ – J. WITKOWSKI (red.), *Anna Krepsztul – człowiek sztuki i cierpienia. Księga pamiątkowa dedykowana Pani Annie Krepsztul w 80. rocznicę urodzin i 5. rocznicę śmierci*, WLW 2, Wilno 2012, 161-179.
- SZYMANEK E., «Chrystus Sługa Pański, Maryja służebnica Pańska. Myśli z okazji jubileuszu Przyjaciela», w J. WARZECHA (red.), *Słowo pojednania. Księga Pamiątkowa z okazji siedemdziesiątych urodzin Księdza Michała Czajkowskiego*, BW, Warszawa 2004, 184-191.
- , «Środowisko Nowego Testamentu», w R. RUBINKIEWICZ (red.), *Wstęp do Nowego Testamentu*, WPS, Poznań 1996, 11-35.
- SZYMIK S., «Małżeństwo i rodzina w Biblii», w G. WITASZEK (red.), *Życie społeczne w Biblii*, Lublin 1997, 203-225.
- , «Polityczno-społeczne aspekty publicznej działalności Jezusa z Nazaretu», w M.S. WRÓBEL (red.), *Deus meus et omnia. Księga pamiątkowa ku czci o. prof. Hugolina Langkammera OFM w 50. Rocznicę święceń kapłańskich*, Lublin 2005, 419-427.
- SZWARC U., «Bóg Ojciec a Maryja „uboga Jhwh”», *SM* 2 (1999), 64-85.
- , «Dzieci i ich wychowanie w Starym Testamencie», w G. WITASZEK (red.), *Życie społeczne w Biblii*, Lublin 1997, 227-247.
- ŚLIWA L., «Błogosławiona jesteś między niewiastami», w E. OLCZAK (red.), *Jezus według mistrzów. 46 dzieł wielkich mistrzów*, Warszawa 2008, 14-15.
- ŚWIETLIICKI S., «Zwiastowanie Najśw. Marii P.», w M. NOWODWORSKI (red.), *Encyklopedia kościelna. Podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współudziale wielu duchownych i świeckich osób*, XXXIII, Włocławek 1933, 327-334.
- TAUER A., «Esseńczycy», w S. GALLA – ED. AL., *Podręczna encyklopedia kościelna*, XI-XII, Warszawa – Kraków 1907, 54-55.
- TERMES P., «Visita di Maria ad Elisabetta», w A. DIEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, VI, Torino – Leumann 1971, 1188-119.
- TESTORE C., «Verginità», w G. PIZZARDO (red.), *Enciclopedia cattolica*, XII, Città del Vaticano 1954, 1268-1269.
- THIELE F., «μέγας», w L. COENEN – E. BEYREUTHER – H. BIETENHARD (red.), *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, Bologna 1991⁴, 808-813.
- THURSTON H., «Virgin Mary», w C.G. HERBERMANN (red.), *The Catholic Encyclopedia. An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church*, XV, New York 1913, 459-4464.

- TIBILETTI C., «Vergine-Verginità-Velatio», w A. DI BERARDINO (red.), *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, II, Casale Manferrato 1984, 3559-3563.
- TOKARZ M., «Mądrości Księga», w E. DĄBROWSKI (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, 73-76.
- TONIOLO E., «Padri della Chiesa», w S. DE FIORES – S. MEO (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Milano 1986, 939-971.
- TOSCHI P., «Giuseppe, santo. V. Nella folklore», w G. PIZZARDO (red.), *Enciclopedia cattolica*, VI, Città del Vaticano 1951, 805.
- TRICOT A., «Le monde juif palestinien au temps du Christ», w A. ROBERT – A. TRICOT (red.), *Initiation biblique. Introduction à l'étude des Saintes Écritures*, Paris – Tournai – Rome – New York 1954, 734-792.
- TRISOGGIO F., «La Madre di Dio in Gregorio di Nazianzo», *TRIM* XI/1 (2003), 91-124.
- TRONINA A., «„Matka Jego zachowywała wszystkie te słowa w sercu” (Łk 2, 51b)», *RT* 52/1 (2005), 67-79.
 ———, «Życie Świętej Rodziny. Aspekt biblijno-kulturowy», *SM* 3 (2009), 40-56.
- TRUMMER P., «Paweł», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 938-939.
- TUENTE R., «δοῦλος», w L. COENEN – E. BEYREUTHER – H. BIETENHARD (red.), *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, Bologna 1991⁴, 1680-1684.
- TULABA L., «Marija buvo Mergelė prieš gimdymą, gimdyme ir po gimdymo», *TK* 3 (1936), 99-111.
- TURNER H.E.W., «The Virgin Birth», *ExpT* 68 (1956), 12-17.
- ULRICH E., «The Bible in the Making: The Scriptures Found at Qumran», w P.W. FLINT (red.), *The Bible at Qumran. Text, Shape, and Interpretation*, SDSSRL, Grand Rapids – Cambridge 2001, 51-66.
- URBAN A., «Drzwi», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 274-275.
- VAN DEN BORN A., «Essener», w H. HAAG (red.), *Bibel-Lexikon*, Leipzig 1970, 439-440.
- VALENTINI A., «L'annuncio a Maria», *TRIM* 2 (1996), 281-295.
- VALLAURI E., «L'annunciazione in Luca e la verginità di Maria. Una rassegna esegetica», *Laur* 28 (1987), 286-327.
 ———, «L'esegesi moderna di fronte alla verginità di Maria», *Laur* 14/3 (1973), 445-480.
- VATTUKULAM T., «Maria donna del regno. Mc 3,20-35; Mt 1,1-2,23; Lc 1,5-2,52; 11,27-28; At 1,12-14», w J. ABELLA (red.), *Vangeli Sinottici e Atti degli Apostoli. Il regno è qui*, PM 3, Bologna 1999, 365-397.
- VERMEERSCH A., «Virginity», w C.G. HERBERMANN (red.), *The Catholic Encyclopedia. An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church*, XV, New York 1913, 458-459.
- VILLANUEVA M., «Nueva controversia en torno al voto de virginidad de Neustra Señora», *EstBib* 16/3-4 (1957), 307-328.
- VIRGULIN S., «Giovanni Battista», w P. ROSSANO – G. RAVASI – A. GIRLANDA (red.), *Nuovo Dizionario di Teologia Biblica*, Cinisello Balsamo 2001⁷, 673-678.
- VOGELS H., «Zur Textgeschichte von Lc 1,34ff.», *ZNW* 43 (1950-51), 256-260.
- VOGT E., «Maria, Il nome di», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, IV, Torino – Leumann 1970, 955-957.
- VOLLRATH H., «Augustinus. Augustinismus», w W. KASPER (red.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, I, Freiburg – Basel – Wien 2006³, 1240-1248.
- WALUŚ M., «Maryja wzorem przyjęcia i troski o życie», *SM* 3-4 (2010), 69-82.
- WARD-PERKINS B., «Zwiastowanie NMP», w F.L. CROSS – E.A. LIVINGSTONE, *Encyklopedia Kościoła*, PSB, II, Warszawa 2002, 1252.

- WAU C., «Sterilità», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, VI, Torino – Leumann 1971, 653-655.
- WEHNERT J., «Ebioniten, Ebionäer», w W. KASPER (red.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, III, Freiburg – Basel – Rom – Wien 1995³, 430-431.
- WEIMAR P., «Miriam», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 743.
- , «Ubiór», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 1344-1345.
- , «Wdowa», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 1388-1389.
- WEINEL H., «Die Auslegung des Apostolischen Bekenntnisses von F. Kattenbusch und die neutestamentliche Forschung», *ZNW* 2 (1901), 26-47.
- WEIPPERT H., «Haartracht», w K. GALLING (red.), *Biblisches Reallexikon*, HATER 1, Tübingen 1977², 129-131.
- WEISER A., «δοιλεύω», w H. BALZ – G. SCHNEIDER (red.), *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, I, Brescia 1995, 927-936.
- WESTERMANN C., «מִלְאָה *néfaeš* Alma», w E. JENNI – C. WESTERMANN (red.), *Diccionario teológico manual del Antiguo Testamento*, II, Madrid 1985, 102-133.
- , «מִלְאָה *'ébaed* Siervo», w E. JENNI – C. WESTERMANN (red.), *Diccionario teológico manual del Antiguo Testamento*, II, Madrid 1985, 239-262.
- WILDBERGER H., «מִלְאָה *'mn* Firme, seguro», w E. JENNI – C. WESTERMANN (red.), *Diccionario teológico manual del Antiguo Testamento*, I, Madrid 1978, 276-319.
- WILK J., «Teologia Łukaszej Ewangelii Dzieciństwa», w F. GRYGLEWICZ (red.), *Studia z teologii św. Łukasza*, Poznań – Warszawa – Lublin 1973, 105-124.
- WILSON R.R., «Genealogy, Genealogies», w D.N. FREEDMAN (red.), *The Anchor Yale Bible Dictionary*, II, New Haven – London 2008, 929-932.
- WINIARSKI K., «Matka Najświętsza w Piśmie św.», w B. PRZYBYLSKI (red.), *Gratia plena. Studia teologiczne o Bogurodzicy*, Poznań – Warszawa – Lublin 1965, 13-58.
- WINK W., «Jan Chrzciciel», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 249-251.
- WINTER W., «Zmartwychwstanie ciała», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 1493-1495.
- WITASZEK G., «Jerozolima – córka Syjonu a Maryja», *SM* 2 (1999), 46-63.
- WITCZYK H., «Narodziny i dzieje państwa w dawnym Izraelu», w G. WITASZEK (red.), *Życie społeczne w Biblii*, Lublin 1997, 69-111.
- WITHERINGTON III B., «Birth of Jesus», w J.B. GREEN – S. MCKNIGHT – I.H. MARSHALL (red.), *Dictionary of Jesus and the Gospels*, IVPBDS, Leicester 1992, 60-74.
- WŁODARCZYK S., «Maryja w tajemnicy zwiastowania (Łk 1,26-38)», w S. GRZYBEK (red.), *Matka Odkupiciela. Komentarz do encykliki Redemptoris Mater*, Kraków 1988, 77-85.
- WOJCIECHOWSKI M., «Etyka biblijna», *Chrz* 4 (1989), 1-13.
- , «Eunuch», w P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, PSB, Warszawa 1999, 270.
- WOLNIEWICZ M., «Święty Józef w Ewangelii», *AK* 71/1 (1978), 18-31.
- WORNAR G., «Za paterom Stanisławom Nawku SJ», *KP* 11 (1992), 82.
- WRÓBEL M.S., «Krytyka tekstologiczna i historyczna passusów Talmudu o Jezusie i chrześcijaństwie», w K. PILARCZYK – A. MROZEK (red.), *Jezus i chrześcijaństwo w źródłach rabinicznych. Perspektywa historyczna, społeczna, religijna i dialogowa*, EK 27/3, Kraków 2012, 15-50.

- ВАЙС М., «Языки Палестины», *МБ* 9 (2009), 37-47.
- YAMAUCHI E.M., «Archeologia i Biblia», w B.M. METZGER – M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, PSB, Warszawa 1999³, 31-40.
- YLA S., «Marijos kultas istorijos fone», *TK* 10 (1939), 729-733.
- ZAKLUKIEWICZ T., «Teologiczne znaczenie określenia 'Oto ja Służebnica Pańska' (Łk 1,38a)», *SzStK* 1 (1991), 47-52.
- ZAWADZKA I. – ZAWADZKI T. – HAJDUKIEWICZ L., «Wstęp», w Pliniusz, *Historia naturalna. Wybór*, BN 128, Wrocław – Kraków 1961, III-LXXVIII.
- ZENGER E., «Pustynia», w A. GRABNER-HAIDER (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, Warszawa 1995, 1109-1111.
- ZERWICK M., «'... quoniam virum non cognosco' (Lc I,34). Conspectus criticus de opinionibus recentioribus», *VD* 37 (1959), 212-224.
- , «'... quoniam virum non cognosco' (Lc I,34). Conspectus criticus de opinionibus recentioribus», *VD* 37 (1959), 276-288.
- , «Verginità di Maria», w A. DíEZ MACHO – A. ROLLA (red.), *Enciclopedia della Bibbia*, VI, Torino – Leumann 1971, 1133-1139.
- ZIEGENAUS A., «Jungfräulichkeit. Dogmatik», w R. BÄUMER – L. SCHEFFCZYK (red.), *Marienlexikon*, III, St. Ottilien 1991, 469-481.
- , «Jungfräulichkeitsgelübde», w R. BÄUMER – L. SCHEFFCZYK (red.), *Marienlexikon*, III, St. Ottilien 1991, 481-483.
- ŻYCIŃSKI W., «Historyczne doświadczenie osób i wspólnot chrześcijańskich», w S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Jan Paweł II. Matka Odkupiciela. Tekst i komentarze*, JPIIN 6, Lublin 1993, 81-89.
- , «Mariologia biblijna w świetle matrologii feministycznej», *PS* 18/1 (2006), 375-393.

9. Opracowania (książki)

- ADAMIAK E., *Kobiety w Biblii. Stary Testament*, Kraków 2006.
- , *Traktat o Maryi*, w E. ADAMIAK – A. CZAJA – J. MAJEWSKI (red.), *Dogmatyka*, II, Warszawa 2006, 15-287.
- AJDUKIEWICZ K., *Język i poznanie. Wybór pism z lat 1945–1963*, II, Warszawa 1985.
- ALAND K. – ALAND B., *The Text of the New Testament*, Grand Rapids 1995².
- ALASTRUEY G., *La Santissima Vergine Maria. Trattato di Mariologia per Sacerdoti e Laici*, Roma 1955.
- ALONSO SCHÖKEL L., *Il Cantico dei cantici. La dignità dell'amore*, Casale Monferrato 2000⁴.
- , *Lezioni sulla Bibbia*, Casale Monferrato 1996.
- ALTER R., *L'arte della narrativa biblica*, BB 4, Brescia 1990.
- ASMUSSEN H., *Maria die Mutter Gottes*, Stuttgart 1950.
- AUERBACH E., *Mimezis. Tikrovės vaizdavimas Vakarų pasaulio literatūroje*, Vilnius 2003.
- AUGIAS C. – CACITTI R., *Inchiesta sul cristianesimo. Come si costruisce una religione*, Milano 2010.
- АНДРЕЕВА А. (red.), *Отец Александр Мень отвечает на вопросы*, Москва 2008.
- BAKER K., *Fundamentals of Catholicism: God, Trinity, Creation, Christ, Mary*, II, New York 1983.
- BALDICK C., *Oxford Dictionary of Literary Terms*, Oxford 2008³.
- BARBAGLI P. – ED. AL., *Józef z Nazaretu. Święty Józef w ewangelii*, II, Kraków 1979.
- BARBAGLIO G., *Jesús, hebreo de Galilea. Investigación histórica*, Salamanca 2003.

- BARDENHEWER O., *Geschichte der altkirchlichen Literatur. Vom Ende des zweiten Jahrhunderts bis zum Beginn des vierten Jahrhunderts*, II, Freiburg im Breisgau 1903.
- , *Geschichte der altkirchlichen Literatur. Das vierte Jahrhundert mit Ausschluss der Schriftsteller syrischer Zunge*, III, Freiburg im Breisgau 2007².
- , *Mariä Verkündigung. Ein Kommentar zu Lukas I, 26–38*, w O. BARDENHEWER – ED. AL. (red.), *Biblische Studien*, II/5, Freiburg im Breisgau 1905, 443-627.
- BARTH K., *Die kirchliche Dogmatik. Die Lehre vom Wort Gottes. Prolegomena zur kirchlichen Dogmatik*, I/2, Zollikon 1939.
- , *Die kirchliche Dogmatik. Die Lehre von der Versöhnung*, IV/1, Zollikon – Zürich 1953.
- BARTNICKI R., *Będą dwoje jednym ciałem. Małżeństwo w świetle Nowego Testamentu*, Warszawa 2007.
- BARTNIK CZ.S., *Dogmatyka katolicka*, II, Lublin 2003.
- BARTOSIK G.M., *Z Niej narodził się Jezus. Szkice z mariologii biblijnej*, Niepokalanów 2004².
- BASTERO DE ELEIZALDE J.L., *Virgen singular. La reflexión teológica mariana en el siglo XX*, Madrid 2001.
- BATTAGLIA O., *La Madre del mio Signore. Maria nei vangeli di Luca e di Giovanni*, CCSBNS, Assisi 1994.
- BĄCZKOWSKI D., *Dogmatyka czyli Obszerny Wykład dogmatycznej części nauki katolickiej. Podręcznik do nauki religii dla użytku młodzieży*, Warszawa 1906², w D. BĄCZKOWSKI, *Podręcznik do nauki religii*, 1907.
- , *Historia Kościoła Katolickiego. Wydanie skrócone. Według najbardziej rozpowszechnionych podręczników. Do użytku młodzieży*, Kijów 1905, w D. BĄCZKOWSKI, *Podręcznik do nauki religii*, 1907.
- , *Obszerna Historia Święta Nowego Testamentu. Podręcznik do nauki religii dla użytku młodzieży*, Warszawa 1906², w D. BĄCZKOWSKI, *Podręcznik do nauki religii*, 1907.
- BEDNARZ M., *Pytania do Biblii*, Szczecinek 2004.
- BEDOUELLE G., *Dizionario di storia della Chiesa*, Bologna 1997.
- BENEDICTUS XIV, *De Festis Domini Nostri Jesu Christi, et Beatae Mariae Virginis*, Patavium 1766⁴.
- BENEDIKT XVI., *Maria, Mutter Gottes. Gebete & Meditationen*, Leipzig 2012.
- BENKO S., *The Virgin Goddess. Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology*, SHR 59, New York 2004.
- BERESNEVIČIUS G., *Baltų religinės reformos*, Vilnius 1995.
- , *Naujojo atgimimo išvakarės. Kontrsekuliarizacijos Lietuvoje kontūrai*. Vilnius 2005.
- BEREŚ W. – BURNETKO K. (red.), *Kapuściński: nie ogarniam świata*, Warszawa 2007.
- BERLINERBLAU J., *The Vow and the 'Popular Religions Groups' of Ancient Israel. A Philological and Sociological Inquiry*, Sheffield 1996.
- BERTETTO D., *Maria nel domma cattolico. Trattato di Mariologia*, Torino 1955.
- BESALA J., *Miłość i strach. Dzieje uczuć kobiet i mężczyzn*, I, Poznań 2010.
- , *Miłość i strach. Dzieje uczuć kobiet i mężczyzn. Chrześcijański feudalizm i islamskie haremy*, III, Poznań 2012.
- BIEDERMANN H., *Leksykon symboli*, Warszawa 2001.
- BIEGER E., *Bilderlexikon der christlichen Symbole*, Leipzig 2013.
- BLOCK D.I. – KÖSTENBERGER A., *Matrimonio e famiglia nell'Antico e nel Nuovo Testamento*, STB 1, Chieti – Roma 2007.
- BORNKAMM G., *Jesus von Nazareth*, Berlin 1979¹¹.
- , *Paulus*, Berlin 1977².
- BOVON F., *Luke the Theologian. Fifty-five Years of Research (1950-2005)*, Waco 2006².
- BRAT EFRAIM, *Jezus Żyd praktykujący*, Kraków 1994.

- BROWN M.L., *Handbuch Judentum. Antworten auf die wichtigsten Fragen aus christlicher Sicht*, Witten 2009.
- BROWN P., *The Body & Society. Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity*, CCR, New York 2008²⁰.
- BROWN R.E., *An Introduction to the New Testament*, ABRL, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1997.
- , *La concezione verginale e la risurrezione corporea di Gesù*, GT 99, Brescia 1977.
- BROWNING W.R.F., *Oxford Dictionary of The Bible*, Oxford 2004.
- BRYSON B., *Krótką historia prawie wszystkiego*, CzPŚ, Poznań 2009.
- BUBY B., *Mary of Galilee. Mary in the New Testament*, I, New York 2008.
- BUCCHERONI G., *La Beata Vergine Maria. Considerazioni sopra i misteri della sua vita*, Roma 1913³.
- BUDZIK S., *Maryja w tajemnicy Chrystusa i Kościoła*, Ac 9, Tarnów 1997².
- BULTMANN R., *Theologie des Neuen Testaments*, Berlin 1970⁶.
- BURSTEIN S.M., *Kleopatra i jej rządy. Kleopatra VII Wielka 69–30 p.n.e.*, Bio, Warszawa 2008.
- BUSCEMI A.M., *San Paolo. Vita. Opera. Messaggio*, SBF 43, Jerusalem 1997.
- БЛЕХ Б., *Что такое иудаизм*, ПИИИ, Москва 2007.
- CALIMANI R., *Paolo. L'ebreo che fondò il cristianesimo*, OS 378, Milano 2005.
- CAMPANA E., *Maria nel dogma cattolico*, Torino – Roma 1936⁴.
- CANTINAT J., *La Madonna nella bibbia*, Roma 1983.
- CAT-MACKIEWICZ S., *Dostojewski*, SCMPW, Kraków 2013.
- CECCHIN F., *W poszukiwaniu Maryi. Komentarz egzystencjalny do encykliki 'Redemptoris Mater'*, BM 6, Warszawa 1989.
- CEUPPENS P.F., *Theologia biblica. De Mariologia Biblica*, IV, Rome 1948.
- CHABEREK M. – ROWIŃSKI T., *Stworzenie czy ewolucja? Dylemat katolika*, Warszawa 2014.
- CHAIGNON X., *Rozmyślania dla kapłanów czyli droga do świętości kapłańskiej przez modlitwę wewnętrzną*, V/10, Warszawa 1869.
- CHILDS B.S., *Theologia biblica. Antico e Nuovo Testamento*, PT, Casale Monferrato 1998.
- CIRLOT J.E., *Słownik symboli*, Kraków 2000.
- COGGI R., *La Beata Vergine. Trattato di mariologia*, Bologna 2004.
- COHEN A., *Talmud. Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauk rabinów dotyczących religii, etyki i prawodawstwa*, Warszawa 2002³.
- COHN-SHERBOK L., *Who's Who in Christianity*, London – New York 2003.
- COLZANI G., *Maria. Mistero di grazia e di fede*, Cinisello Balsamo 1996.
- COSTACURTA B., *Obietnica życia w Księdze Rodzaju*, DB, Kraków 2005.
- COURTH F., *Mariologia – Maryja, Matka Chrystusa*, w F. COURTH – P. NEUNER, *Podręcznik teologii dogmatycznej. Mariologia. Eklezjologia*, Kraków 1999, 13-205.
- COURTH F. (red.), *Mariologia. Teksty teologiczne*, Poznań 2005.
- COX H., *Le feste degli Ebrei. Il viaggio di un teologo cristiano attraverso l'anno liturgico ebraico*, URS, Milano 2003.
- CRAGHAN J.F., *Mary. The Virginal Wife and the Married Virgin. The Problematic of Mary's Vow of Virginity*, Rome 1967.
- CRENSHAW J.L., *Education in Ancient Israel. Across the Deadening Silence*, ABRL, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1998.

- CROSSAN J.D., *Historyczny Jezus. Kim był i czego nauczał*, Warszawa 1997.
- CROSS F.L. – LIVINGSTONE E.A., *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford 1993².
- CUTOLO E., *Maria*, Città del Vaticano 1981.
- CUVILLIER E., *Maria chi sei veramente? I differenti volti delle madre di Gesù nel Nuovo Testamento*, PCMSB 95, Torino 2002.
- CZACZKOWSKA E.K., *Siostra Faustyna. Biografia świętej*, Kraków 2012.
- DA CRISPIERO M., *Teologia della sessualità. Approfondimenti sui temi del matrimonio e della verginità*, Bologna 1994.
- DA-DON K., *Etica ebraica moderna*, I, Roma 2004.
- DALMAN G., *Arbeit und Sitte in Palästina. Webstoff, Spinnen, Weben, Kleidung*, SDPI 8, V, Hildesheim 1964.
- DAMIGELLA G., *Il mistero di Maria. Teologia, storia, devozione*, Roma 2005.
- DANIÉLOU J., *Dialogo con Israele*, Roma 1991.
- DA SPINETOLI O., *Maria nella Bibbia*, BO 3, Geneva 1964².
- , *Maria nella tradizione biblica*, BP 1, Bologna 1967.
- DĄBEK T.M., *Jezus a kobiety*, Kraków 2009.
- , *Niezrozumiałe fragmenty Biblii*, Kraków 2009.
- DĄBROWSKI E., *Studia biblijne*, Warszawa 1951.
- DE FIORES S., *Maria. Nuovissimo Dizionario*, II, Bologna 2006.
- DELANEY J.J. – TOBIN J.E., *Dictionary of Catholic Biography*, New York 1961.
- DE LA POTTERIE I., *Maryja w tajemnicy przymierza*, TSM 10, Warszawa – Częstochowa 2000.
- DESCHNER K., *I znowu zapiał kur. Krytyczna historia Kościoła*, I, BCV, Gdynia 1996.
- , *I znowu zapiał kur. Krytyczna historia Kościoła*, II, BCV, Gdynia 1997.
- DESCOUEMONT P., *Przewodnik po trudnościach wiary*, Kraków 1998.
- DE VAUX R., *Instytucje Starego Testamentu*, I-II, Poznań 2004.
- DEVER W.G., *Did God Have a Wife? Archaeology and Folk Religion in Ancient Israel*, Grand Rapids – Cambridge 2005.
- DIEZ F., *Mariale della Sacratissima Vergine Maria*, Venetia 1607.
- DONNINI D., *Il matrimonio di Gesù. Ipotesi sull'unione tra Cristo e Maria Maddalena*, MA, Roma 2007.
- DREWERMANN E., *Il tuo nome è come il sapore della vita. Interpretazione dei racconti dell'infanzia del vangelo di Luca a partire dalla psicologia del profondo*, NSQ 75, Brescia 1996².
- , *Strukturen des Bösen. Die jahwistische Urgeschichte in exegetischer Sicht*, PTS 4/1, Paderborn – München – Wien 1982⁴.
- DROZD J., *Maryja Matka Boga i Matka nasza*, Warszawa 1989.
- , *Maryja w roku kościelnym*, Warszawa – Kraków 1990.
- DÜFEL H., *Luthers Stellung zur Marienverehrung. Mit vier Kunstdrucktafeln*, KK 13, Göttingen 1968.
- DUQUESNE J., *Maria. Die Mutter Jesu*, München 2004.
- ДУБНОВ С.М., *Краткая история Евреев*, ЭЕК, Ростов-на-Дону 2008.
- ECKMANN A., *Symbol apostolski w pismach świętego Augustyna*, Lublin 1999.
- EHRMAN B.D., *Przeinaczanie Jezusa. Kto i dlaczego zmieniał Biblię*, Warszawa 2009.
- EIDINTAS A. – EIDINTAS D., *Žydai, Izraelis ir palestiniečiai*, Vilnius 2007.
- ELLADE M., *Historia wierzeń i idei religijnych. Od Gautamy Buddy do początków chrześcijaństwa*, II, Warszawa 2008.

- ELLIS E.E., *The Making of the New Testament Documents*, Leiden 1999.
- EMMERICH A.K., *Życie Maryi. Według objawień augustianki z Dülmen spisane przez Clemensa Brentano*, Kraków 2011.
- EPHRAÏM, *Juozapas. Naujojo tūkstantmečio tėvas*, Vilnius 2011.
- ERAZM Z ROTTERDAMU, *Pochwała Głupoty*, w ERAZM Z ROTTERDAMU, *Pochwała Głupoty*, LM, Warszawa 2001, 33-137.
- ERBACHER J., *Der Vatikan: das Lexikon*, Leipzig 2009.
- EVDOKIMOV P., *Prawosławie*, Warszawa 2003.
- ЭЛУЭЛЛ У. – КАМФОРТ Ф. (red.), *Большой библейский словарь*, БДВ, Санкт-Петербург 2007.
- FABRIS R., *Paolo. L'apostolo delle genti*, DUNS 6, Milano 2001³.
- FEDYNIAK S.S., *Mariologia apud PP. Orientales: Basilium M., Gregorium Naz., Gregorium Nys.*, Rome 1958².
- FELMY K.C., *Współczesna teologia prawosławna*, Białystok 2005.
- FERDEK B., *Nasza siostra – Córkę i Matkę Pana. Mariologia jako przestrzeń syntezy dogmatyki*, BDŚ 13, Świdnica 2007.
- FIC A., *Jezus Chrystus. Tajemnice dzieciństwa*, I, Poznań 1954².
- FILAS F.L., *Święty Józef – człowiek Jezusowi najbliższy*, Kraków 1979.
- FILIPIAK M., *Problematyka społeczna w Biblii*, Warszawa 1985.
- FILSON F.V., *Geschichte des Christentums in neutestamentlicher Zeit*, KBANT, Düsseldorf 1967.
- FINKELSTEIN I. – SILBERMAN N.A., *Le tracce di Mosè. La Bibbia tra storia e mito*, Sag 14, Roma – Urbino 2004.
- FISCHER-WOLLPERT R., *Leksykon papieży*, Kraków 1990.
- FITZMYER J.A., *Luca Teologo. Aspetti del suo insegnamento*, BB 6, Brescia 1991.
- , *The Dead Sea Scrolls and Christian Origins*, SDSSRL, Grand Rapids 2000.
- FLINN F.K., *Encyclopedia of Catholicism*, EWR, New York 2007.
- FLUSSER D., *Chrześcijaństwo religią żydowską. Esencjycy a chrześcijaństwo*, Warszawa 2003.
- FORTE B., *Maryja, ikona tajemnicy. Zarys mariologii symboliczno-narracyjnej*, TSM 8, Warszawa 1999.
- FOSKETT M.F., *A Virgin Conceived. Mary and Classical Representations of Virginity*, Bloomington 2002.
- FOUILLOUX D. – ET AL., *Kultura biblijna. Słownik*, Warszawa 1997.
- FOX R.L., *Pagonys ir krikščionys. Viduržemio pasaulyje nuo antro amžiaus iki Konstantino atsivertimo*, Vilnius 2006.
- FUMAGALLI A., *E Dio disse loro... Storie d'amore nella Bibbia*, PC 7, Roma 2001.
- GAECHTER P., *Maria im Erdenleben. Neutestamentliche Marienstudien*, Innsbruck – Wien – München 1954².
- GALOT J., *Maria, la donna nell'opera della salvezza*, Roma 2005².
- GAMBERO L., *Maria nel pensiero dei padri della Chiesa*, Cinisello Balsamo 1991.
- GADECKI S., *Archeologia biblijna*, I, Gniezno 1994.
- GEJDOS A., *Lauretansche Litanai als Kompendium der Mariologie. Eine dogmatische Analyse der Typologien in den Anrufungen Mariens. Diplomarbeit*, Norderstedt 2009.
- GHARIB G. – TONIOLO E.M. – GAMBERO L. – DI NOLA G. (red.), *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, I, Roma 2001².
- , *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori bizantini*, II, Roma 1989.
- , *Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori greci*, III, Roma 1990².
- GILSKI M., *Mariologia kontekstualna św. Augustyńa*, MK 6, Lublin 2006.
- GNILKA J., *Jezus z Nazaretu*, Kraków 2005.

- , *Teologia del Nuovo Testamento*, BB 9, Brescia 1992.
- GORDILLO M., *Mariologia orientalis*, OCA 141, Roma 1954.
- GOWER R., *Usi e costumi dei tempi della Bibbia*, Torino 2000.
- GRABER O., *Die Frage Marias an den Verkündigungengel. Eine exegetisch - dogmatische Studie zu Luk. 1, 34*, SVRGTF 6, Graz 1956.
- GRAEF H., *Mary. A History of Doctrine and Devotion*, London 1987.
- GRANAT W., *Dogmatyka katolicka. Synteza*, TNKUL 76, Lublin 1964.
- GRAYSTONE G., *Virgin of All Virgins. The Interpretation of Luke 1:34. A Dissertation*, Rome 1968.
- GRAY T. – ENGLISH S., *Theologie und Kirchengeschichte. Kurz und knackig*, Basel 2009.
- GRENZ S.J. – OLSON R.E., *20th – Century Theology. God & World in a Transitional Age*, Downers Grove 1992
- GRONDIN J., *Filosofinés hermeneutikos įvadas*, Vilnius 2003².
- GRYGLEWICZ F., *Błogosławiona przez wszystkie narody. Matka Boża w Nowym Testamencie*, Częstochowa 1984.
- GRZYBEK S., *Wielbi dusza moja Pana*, B'N' 28, Częstochowa 1996.
- GUARDINI R., *La Madre del Signore. Una lettera*, ORG, Brescia 1997².
- GUILLOIS A., *Wykład wiary katolickiej albo teologia dogmatyczna i moralna*, I, Warszawa 1857.
- , *Wykład wiary katolickiej albo teologia dogmatyczna i moralna*, IV, Warszawa 1858.
- GUITTON J., *Maryja*, Warszawa 1956.
- GUNKEL H., *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung über Gen 1 und Ap Joh 12*, Göttingen 1921².
- , *Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments*, FRLANT 1, Göttingen 1930³.
- HAASE F., *Die koptischen Quellen zum Konzil von Nicäa*, SGKA 10/4, Paderborn 1920.
- HALL C.A., *Reading Scripture with the Church Fathers*, Downers Grove 1998.
- HANTER E., *Poznaj skarby różańca świętego. Rozważania różańcowe dla dzieci*, Ząbki 2003.
- HAUBECK W. – VON SIEBENTHAL H., *Neuer sprachlicher Schlüssel zum griechischen Neuen Testament. Matthäus – Apostelgeschichte*, I, Giessen – Basel 1997.
- HAUGG D., *Das erste biblische Marienwort. Eine egxegetische Studie zu Lukas 1,34*, BR 1, Stuttgart 1938.
- HENDRIKS J., *Maria. Inleiding tot de katholieke leer over de moeder van de Verlosser*, Assen 2008.
- HERRANZ MARCO M., *La virginidad perpetua di María*, SSNT 9, Madrid 2002.
- HERZOG II W.R., *Gesù profeta e maestro. Introduzione al Gesù storico*, PBT 89, Torino 2008.
- HESS R.S., *Israelite Religions. An Archaeological and Biblical Survey*, Grand Rapids 2007.
- HOLZMEISTER U., *De sancto Ioseph quaestiones biblicae*, Rome 1945.
- HOLZNER J., *L'apostolo Paolo*, Brescia 2008⁸.
- HURLBUT J.L., *The Story of the Christian Church*, Grand Rapids 1970.
- ILAN T., *Integrating Women into Second Temple History*, TSAJ 76, Tübingen 1999.
- , *Jewish Women in Greco-Roman Palestine. An Inquiry into Image and Status*, TSAJ 44, Tübingen 2006.
- ILUK J., *Chrześcijańskie małżeństwo i rodzina w rzymskiej starożytności*, w W. PAŁUBICKI – J. ILUK, *Małżeństwo i rodzina w dawnym judaizmie i starożytnym chrześcijaństwie*, Gdańsk 1995, RM, 151-287.
- INSTONE-BREWER D., *Divorce and Remarriage in the Bible. The Social and Literary Context*, Grand Rapids 2002.
- JACKSON D.R., *Enochic Judaism. Three Defining Paradigm Exemplars*, London – New York 2004.
- JACOBS A.J., *Rok biblijnego życia*, Kraków 2009.
- JAKŠTAVIČIUS S., *Spasabas Nabazenstwu Ant Garbes ir Szlowes Apweyzdeima Pona Diewa*, Wilnius 1771.

- , *Ziwatas Pona musu Jezusa Christusa jr Szwęciausias Marios Pannos. Pagal Ewangelios Szwėtos trumpay aprasitas*, Wilnius 1818.
- JANKOWSKI A., *Bliżej Bogarodzicy. Studia z mariologii biblijnej*, MT 43, Kraków 2004.
- JELONEK T., *Małżeństwo i rodzina w Piśmie Świętym*, MR, Kraków 2007.
- , *Teologia biblijna*, Kraków 2011.
- , *Mesjanizm*, Kraków 2009.
- , *Wprowadzenie do Nowego Testamentu*, Kraków 2008.
- JEZIEFSKI J., *Maryja początkiem nowego świata. Zarys mariologii katolickiej*, Kraków 2012.
- JOHNSON P., *Historia Żydów*, Kraków 1998.
- KAISER JR. W.C. – DAVIDS P.H. – BRUCE F.F. – BRAUCH M.T., *Trudne fragmenty Biblii*, PSB, Warszawa 2011.
- KAVALIAUSKAS Č., *Tarp fizikos ir teologijos. Rinkiniai straipsniai ir pokalbiai*, Vilnius 1998.
- , *Trumpas teologijos žodynas*, Vilnius 1992.
- KAZIKOWSKI S. (red.), *Święty Grzegorz z Nazjanzu. Mowy wybrane*, Warszawa 1967.
- KLINKOWSKI J., *Analiza dramatyczny Ewangelii św. Jana*, BB, Wrocław 2002.
- KNIAZEFF A., *Matka Boża w Kościele prawosławnym*, TSM 7, Warszawa 1996.
- KOCH H., *Adhuc virgo. Mariens Jungfrauschaft und Ehe in der altkirchlichen Ueberlieferung bis zum Ende des 4. Jahrhunderts*, BHT 2, Tübingen 1929.
- KOESTER C.R., *Symbolism in the Fourth Gospel. Meaning, Mystery, Community*, Minneapolis 2003².
- KOROŚAK B., *Mariologia S. Alberti Magni eiusque coaequalium*, BMMA VIII, Rome 1954.
- KOSCHORKE M., *Jesus war nie in Bethlehem*, Darmstadt 2008³.
- KÖSTER H.M., *Unus Mediator. Gedanken zur Marianischen Frage*, Limburg 1950.
- KOWALCZYK T., *Kościół katolicki na Łużycach Górnych w latach 1919-1990*, TNKULŹM 193, Lublin 1999.
- KOWALIK K., *Wejrzał na nicłość swojej służebnicy. Teologiczno-ekumeniczne studium Komentarza Dr. Lutra do Magnificat*, JPJW 4, Lublin 1995.
- KRASZEWSKI Z.J., *Mariologia*, Paris 1964.
- KRIEGER K.S., *Przemoc w Biblii*, Kraków 2004.
- KRÓLIKOWSKI J. – KUPIEC K., *Matka Zbawiciela. Mariologia*, II, Ac 41, Tarnów 2000.
- KRÓLIKOWSKI J., *Maryja w pamięci Kościoła. Mariologia*, I, Ac 39, Tarnów 1999.
- KUDASIEWICZ J., *Matka Odkupiciela. Medytacje biblijne*, Kielce 1996.
- KUDASIEWICZ J. – MICKIEWICZ F., *Ewangelie synoptyczne dzisiaj*, Ząbki 1999.
- KUMMER R., *Oto Matka twoja. Wszystko o Maryi z Nazaretu*, Warszawa 2012.
- KÜNG H., *Ebraismo*, BURS, Milano 2007⁴.
- LANDMANN S. (red.), *Jüdische Witz*, Ostfildern 2010¹⁵.
- LANE T., *A Concise History of Christian Thought*, Grand Rapids 2007².
- LANGKAMMER H., *Maryja w Nowym Testamencie*, Gorzów Wielkoposki 1991.
- , *Słownik biblijny*, Katowice 1989³.
- , *Wprowadzenie do ksiąg Nowego Testamentu*, Wrocław 1979.
- LAPIDE P.E., *Hebräisch in den Kirchen*, FJChD 1, Neukirchen-Vluyn 1976.
- LAURENTIN R. – DEBROISE F.M., *Tajemnica Maryi. Życie Matki Bożej w niezwykłych objawieniach mistyków i świętych*, Kraków 2011.
- LAURENTIN R., *I Vangeli dell'infanzia di Cristo. La verità del Natele al di là dei miti. Esegese e semiotica, storicità e teologia*, PDSS 1, Cinisello Balsamo 1989³.

- , *La Vergine Maria. Mariologia post-conciliare*, Roma 1970.
- , *Matka Pana. Krótki traktat teologii maryjnej. Wydanie integralne*, TSM 1, Warszawa 1989.
- , *Matka Pana. Traktat mariologiczny*, Częstochowa 1989.
- LAZZARIN P., *Šventųjų knyga. Mažoji enciklopedija su Jono Pauliaus II paskelbtais šventaisiais*, Vilnius 2011.
- LE CAMUS E., *The Life of Christ*, I, London 1923⁶.
- LENNERZ H., *De Beata Virgine. Tractatus Dogmaticus*, Rome 1957.
- LEW-STAROWICZ Z., *Encyklopedia erotyki*, Warszawa 2001.
- LÉGASSE S., *Paul apôtre. Essai de biographie critique*, Québec 1991.
- LÉON-DUFOUR X., *Les Évangiles et l'histoire de Jésus*, Paris 1963.
- , *Słownik Nowego Testamentu*, Poznań 1981.
- LÉPICIER A.H.M., *Tractatus de Beatissima Virgine Maria Matre Dei*, ITS, Rome 1926⁵.
- LIFSCHITZ D., *Mężczyzna i kobieta obraz Boga. Szabat. Hagada do rozdziału drugiego Księgi Rodzaju*, IO, Kraków – Warszawa 2009.
- , *Stań się światło! Hagada do rozdziału pierwszego Księgi Rodzaju*, IO, Kraków – Warszawa 2008.
- LIVINGSTONE E.A. (red.), *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford 2006².
- LONGENECKER D. – GUSTAFSON D., *Mary. A Catholic-Evangelical Debate*, Grand Rapids 2003.
- LÖSER V. (red.), *Lexikon der Weltreligionen*, Paderborn 2005.
- ŁACH J., *Dziecię nam się narodziło. W kręgu teologii ewangelii dziecięstwa Jezusa*, Częstochowa 2001.
- ЛЮКИМСОН П. – КОТЛЯРСКИЙ М., *Евреи и секс. Культура. Традиции. Современность*, СММ, Санкт-Петербург 2005.
- MACEINA A., *Didžioji Padėjėja*, w A. MACEINA, *Raštai. Teologinės-filosofinės studijos*, LFP, Vilnius 1994, 349-494.
- , *Daiktas ir žodis. Lietuvių kalbos filosofija*, Vilnius 1998.
- MACEINIENĖ T., *Pradžioje buvo Žodis... Pokalbiai su Antanu Maceina-Jasmantu apie poeziją*, Vilnius 2004
- MACHEN J.G., *The Virgin Birth of Christ*, London 1958.
- MAGGI A., *Non ancora madonna. Maria secondo i Vangeli*, LBAM, Assisi 2004².
- MAGGIONI B., *Il racconto di Luca*, BRTNT, Assisi 2005³.
- MAIER J., *Między Starym a Nowym Testamentem. Historia i religia w okresie drugiej świątyni*, MT 36, Kraków 2002.
- MAKARIAN C., *Maria. La vera storia di un'adolescente di Nazareth che divenne Madre di Gesu*, Vicenza 1996.
- MALINA B.J., *The New Testament World. Insights from Cultural Anthropology*, Louisville 2001³.
- MANNUCCI V., *Bibbia come Parola di Dio. Introduzione generale alla Sacra Scrittura*, Str 17, Brescia 1989¹⁰.
- MARIA Z AGREDY, *Mistyczne miasto Boże czyli żywot Matki Boskiej*, Kraków – Warszawa 1985.
- MARTELET B., *Maryja z Nazaretu. Ta, która uwierzyła*, Kraków 1995.
- MASINI M., *Le feste di Maria. Lectio divina*, Milano – Torino 2001.
- MASON S., *Giuseppe Flavio e il Nuovo Testamento*, PBT 55, Torino 2001.
- MAZURKIEWICZ R. (red.), *Teksty o Matce Bożej. Polskie średniowiecze*, BMD 12, Niepokalanów 2000.
- MCDOWELL M., *Prayers of Jewish Women. Studies of patterns of prayer in the second temple period*, WUNT 2/211, Tübingen 2006.
- McHUGH J., *Maryja w Nowym Testamencie*, Niepokalanów 1998.
- MEIER J.P., *Un ebreo marginale. Ripensare il Gesù storico. I. Le radici del problema e della persona*, BTC 117, Brescia 2001.

- MEISNER J.K., *Er war mein Freund. Ein Zeugnis aus der Nähe*, München 2007.
- MELOTTI L., *Maryja, Matka żyjących. Zarys mariologii*, Niepokalanów 2009.
- MENKE K.H., *Fleisch geworden aus Maria. Die Geschichte Israels und der Marienglaube der Kirche*, Regensburg 1999.
- MIEGGE G., *La Vergine Maria. Saggio di storia del dogma*, PBT 93, Torino 2008³.
- MICHALSKI S.F., (red.), *Encyklopedia powszechna*, III, Warszawa 1930.
- MICHAUD J.P., *Marie des évangiles*, CE 77/25F, Paris 1991.
- MILLARD A., *Skarby czasów Biblii. Odkrycia archeologiczne rzucają nowe światło na Biblię*, Warszawa 2000.
- MILLER G.D., *Marriage in the Book of Tobit*, DCLS 10, Berlin – New York – Göttingen 2011.
- MONDIN B., *Dizionario dei teologi*, Bologna 1992.
- MORANT P., *Die Anfänge der Menschheit. Eine Auslegung der ersten elf Genesis-Kapitel*, Luzern 1960.
- MÜLLER A., *Discorso di fede sulla Madre di Gesù. Un tentativo di mariologia in prospettiva contemporanea*, GT 146, Brescia 1983.
- MÜLLER G.L., *Nato dalla Vergine Maria. Interpretazione teologica*, Brescia 1994.
- MUÑOZ NIETO J.M., *Tiempo de anuncio. Estudio de Lc 1,5 – 2,52*, Taipei 1994.
- MURPHY-O'CONNOR J., *Gesù e Paolo. Vite parallele*, Cinisello Balsamo 2008.
- , *Paolo. Un uomo inquieto, un apostolo insuperabile*, Cinisello Balsamo 2007.
- МЕНЬ А., *Библия и литература. Лекции*, Москва 2002.
- , *Лекции. Никео-Цареградский 'Символ веры'. Беседы для готовящихся к принятию святого крещения*, II, Вильнюс 1994.
- , *Сын человеческий*, Москва 2005.
- NACHEF A.E., *Mary: Virgin Mother in the Theological Thought of St. Basil the Great, St. Gregory Nazianzen & St. Gregory of Nyssa. A Doctoral Dissertation in Sacred Theology With Specialization in Marian Studies*, DDPMRI, Dayton 1997.
- NADBRZEŻNY A., *Od Matki Odkupiciela do Matki wszystkich wierzących. Mariologia Edwarda Schillebeeckxa*, MK 5, Lublin 2005.
- NADOLSKI B., *Leksykon liturgii*, Poznań 2006.
- NAPIÓRKOWSKI S.C., *Mariologia franciszkańska*, BIF 20, Niepokalanów 2004.
- , *Spór o Matkę. Mariologia jako problem ekumeniczny*, TD 3, Lublin 1988.
- NAVARRO PUERTO M., *María, la mujer. Ensayo psicológico-bíblico*, Madrid 1987.
- NEGEV A. (red.), *Encyklopedia archeologiczna Ziemi Świętej*, Warszawa 2002.
- NEHRING P., *Dlaczego dziewictwo jest lepsze niż małżeństwo? Spór o ideal w chrześcijaństwie zachodnim końca IV wieku w relacji Ambrożego, Hieronima i Augustyna*, Toruń 2005.
- NEUBERT E., *Meine Mutter deine Mutter. Was jeder Katholik von der Mutter Gottes wissen sollte*, Freiburg 1945.
- , *Marie dans le dogme*, Paris 1953.
- NEUMANN C.W., *The Virgin Mary in the works of saint Ambrose*, Fribourg 1962.
- NICOLAS A. – DĄBROWSKI E., *Życie Maryi Matki Bożej*, Warszawa 1954.
- NIEZGODA S., *Różaniec Jezusa i Maryi w Ziemi Świętej*, Marki 2001.
- NORTHCOTE J.S., *Mary in the Gospel; or, Lectures on the History of our Blessed Lady, as recorded by the Evangelists*, London 1867.
- NOWAK A.J., *Osoba konsekrowana. Ślub czystości*, III, TNKULPWT 121, Lublin 1999.

- OATES J., *Babilonia. Ascesa e decadenza di un impero. L'affascinante epopea della metropoli che fu la culla della cultura e della scienza dell'Asia occidental*, MS 22, Roma 2001.
- OHLER A., *Macierzyństwo w Biblii*, Kraków 1995.
- OLCZAK E. (red.), *Jezus według mistrzów. 46 dzieł wielkich mistrzów*, Warszawa 2008.
- OLSZEWSKI D., *Dzieje Chrześcijaństwa w zarysie*, RK, Kraków 1996.
- ONASCH K., *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten unter Berücksichtigung der Alten Kirche*, Leipzig 1981,
- ORSATTI M., *Sztuka modlenia się. W szkole Nowego Testamentu*, Kraków 2008.
- PACH J., *Maria nell'insegnamento del Cardinal Stefan Wyszyński*, DLPFTM 49, Roma 1989.
- PACIOREK A., *Kim On jest? Pytania o Jezusa z Nazaretu*, Częstochowa 2013.
- PALLA A.J., *Sekrety Biblii*, Rybnik 2002.
- PAŁUBICKI W., *Małżeństwo i rodzina w dawnym judaizmie*, w W. PAŁUBICKI – J. ILUK, *Małżeństwo i rodzina w dawnym judaizmie i starożytnym chrześcijaństwie*, Gdańsk 1995, RM, 13-150.
- PATSCH J., *Our Lady in the Gospels*, London 1958.
- PAYNE R., *The Holy Fire. The Story of the Early Centuries of the Christian Church in the Near East*, New York 1980.
- PAWLACZYK B., *Matka i dziecko w świecie Biblii*, Poznań 2013.
- PELIKAN J., *Mary Through the Centuries. Her Place in the History of Culture*, New Haven – London 1996.
- PERNIOLA E., *La Mariologia di San Germano. Patriarca di Costantinopoli*, Roma 1954.
- PERROT C., *Les récits de l'enfance de Jésus Matthieu 1-2 – Luc 1-2*, CE 18/8F, Paris 1976.
- PERRY T., *Mary for Evangelicals. Toward an Understanding of the Mother of Our Lord*, Downers Grove 2006.
- PHILIPPE M.D., *Maryja. Tajemnica Bożego Miłosierdzia*, Kraków 2010.
- PHILIPPE M.D. – LENOIR F., *Meilės gelmėse. Pokalbis apie meilę, santuoką ir šeimą*, Vilnius 2004.
- PIETRAS H., «Wprowadzenie», w ORYGENES, *Homilie o Księdze Rodzaju. Homilie o Księdze Wyjścia*, ŻMT 64, Kraków 2012, 5-18.
- PINDEL R., *Zwiastowanie narodzin Jezusa. Egzegeza Łk 1,26-38 i przykłady oddziaływania tekstu*, ZP, Poznań 2002.
- PONS G., *Le litanie della Vergine Maria. Commento biblico-spirituale*, Milano – Torino 2003.
- POPOWSKI R. – COLEMAN L., *Nowy Testament dla moderatorów*, PSB, Warszawa 2008.
- PREUSS H.D., *Old Testament Theology*, OTL, II, Louisville 1996.
- PROCHOWNIK Z., *Dziewictwo konsekrowane w Biblii i tradycji Kościoła katolickiego*, Kraków 1995.
- PUHVEL J., *Lyginamoji mitologija*, Vilnius 2001.
- PYLAK B., *Życie Maryi Matki Jezusa i naszej Matki*, Warszawa 2010.
- QUASTEN J., *Patrology. The Golden Age of Greek Patristic Literature. From the Council of Nicaea to the Council of Chalcedon*, III, CC, Notre Dame 1959.
- RÄISÄNEN H., *Die Mutter Jesu im Neuen Testament*, STTAASF B/158, Helsinki 1969
- RAKOCY W., *Paweł Apostoł. Chronologia życia i pism*, Częstochowa 2003.
- RAMONIENĖ D., *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, Vilnius 1997.
- RATZINGER BENEDIKT XVI. J., *Jesus von Nazareth. Prolog. Die Kindheitsgeschichten*, Freiburg – Basel – Wien 2013.
- RATZINGER J., *Służyć prawdzie. Myśli na każdy dzień*, Wrocław 1986.
- , *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków 2006.
- , *Wzniosła Córa Syjonu. Rozważania mariologiczne*, Poznań 2002.

- RAVASI G., *Videro il Bambino e sua Madre. Meditazioni sui vangeli dell'infanzia*, CA, Milano 2000⁴.
- RICCIOTTI G., *Życie Jezusa Chrystusa*, Warszawa 1954.
- RICHTER G., *Deutsches Wörterbuch zum Neuen Testament*, RNT 10, Regensburg 1962.
- RICŒUR P., *Interpretacijos teorija. Diskursas ir reikšmės perteklius*, Vilnius 2000.
- , *Apie vertimą*, Vilnius 2010.
- RIENECKER F. – MAIER G. (red.), *Lexikon zur Bibel*, Witten 2008⁷.
- RIESNER R., *Jesus als Lehrer. Eine Untersuchung zum Ursprung der Evangelien-Überlieferung*, WUNT 2/7, Tübingen 1988³.
- RINALDI B., *La Madonna nella fede tra le donne moderne. Per una rielaborazione della teologia femminile*, Massimo – Milano 1996.
- ROBERTS J. (red.), *The Oxford Dictionary of the Classical World*, Oxford 2007.
- ROBINSON G., *Essential Judaism. A Complete Guide to Beliefs, Customs, and Rituals*, PBR, New York – London – Toronto – Sydney 2000.
- ROGOWSKI R.E., *ABC teologii dogmatycznej. Notatki z wykładów*, Wrocław 2010⁵.
- ROMANIUK K., *Nowy Testament bez problemów*, Warszawa 1983.
- ROPS D., *Od Abrahama do Chrystusa*, Warszawa 1995⁵.
- ROSCHINI G.M., *Dizionario di mariologia*, Roma 1961.
- , *La mariologia di San Tommaso*, Roma 1950.
- , *La vita di Maria*, Roma 1948.
- ROSIK M., *Biblia dla dzieci i młodzieży. Ilustrowana dziełami światowego malarstwa*, Siedmioróg 2010.
- , *Ewangelia Łukasza a świat grecko-helleński. Perspektywa literacka i ideologiczna*, BB, Wrocław 2009.
- , *Jezus i jego misja. W kręgu orędzia Ewangelii synoptycznych*, SB 5, Kielce 2003.
- , *Judaizm u początków ery chrześcijańskiej*, PWTWRN 46, Wrocław 2003.
- , *Trzy portrety Jezusa*, WKS 1, Tranów 2007.
- , *Ziemia Słowa. Biblijny przewodnik po Ziemi Świętej. Izrael – Jordania – Synaj*, Wrocław 2013.
- RUBŠYS A., *Lyties šventumas ir šeima Šventajame Rašte*, Vilnius 2011.
- , *Raktas į Naująjį Testamentą. Bendrija: organizacija*, II, Vilnius 1997.
- РЕНАН Э., *Жизнь Иисуса*, Москва 1991.
- РИЧАРДС Л., *735 сложных вопросов Библии и ответы на них*, ИП, Александрия 2011.
- SCHAFF P. – WACE H. (red.), *Athanasius. Select Works and Letters*, NPNF 2, IV, Grand Rapids 1987.
- SCHEEBEN M.J., *Handbuch der Katholischen Dogmatik*, III, Freiburg im Breisgau 1882, 480-484.
- , *Mariology*, I, London 1948.
- SCHEFFCZYK L., *Maria im Glauben der Kirche. Maria in der Heilsgeschichte*, II, Wien 1980.
- , *Maryja Matka i Towarzyszka Chrystusa. Podręcznik mariologii*, Kraków 2004.
- SCHELKLE K.H., *Teologia Nowego Testamentu. Bóg był w Chrystusie*, II, Kraków 1984.
- SCHILLEBEECKX E.M., *Christus. Sakrament der Gottbegegnung*, Mainz 1960.
- SCHNACKENBURG R., *Neutestamentliche Theologie. Der Stand der Forschung*, Leipzig 1961.
- SCHRAGE W., *Ethik des Neuen Testaments*, GNT, Berlin 1985.
- SCHREINER J., *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1999.
- SEDLMAYR V., *Theologia mariana*, Monaco 1758.
- SEGALLA G., *Teologia biblica del Nuovo Testamento. Tra memoria escatologica di Gesù e promessa del futura regno di Dio*, LCSB 8/2, Leumann 2006.

- SERRA A., *Maria di Nazaret. Una fede in cammino*, Milano 1993.
- , *Maria secondo il Vangelo*, Brescia 1988.
- SHAVIT Y. – ERAN M., *The Hebrew Bible Reborn: From Holy Scripture to the Book of Books. A History of Biblical Culture and the Battles over the Bible in Modern Judaism*, *StuJud* 38, Berlin – New York 2007.
- SICARI A., *Matrimonio e verginità nella rivelazione. L'uomo di fronte alla 'gelosia di Dio'*, Milano 1992².
- SICKENBERGER J., *Titus von Bostra. Studien zu dessen Lukashomilien*, *TUGAL* 6/1, Leipzig 1901.
- SIMON M. – BENOÎT A., *Giudaismo e cristianesimo. Una storia antica*, *EL* 373, Roma – Bari 2005.
- SINKO T. (red.), *Święty Grzegorz z Nyssy. Wybór Pism*, Warszawa 1963.
- SIWAK W., *Fiat mihi secundum verbum. Maryja w Tajemnicy Wcielenia według Jana Pawła II*, *MK* 2, Lublin 2001.
- SKARGA P., *Żyoty świętych Starego i Nowego Zakonu na każdy dzień przez cały rok. Wybrane z poważnych pisarzy i doktorów kościelnych*, I, Petersburg 1862.
- , *Żyoty świętych Starego i Nowego Zakonu na każdy dzień przez cały rok*, I, Kraków 1935⁸.
- , *Żyoty świętych Starego i Nowego Zakonu na każdy dzień przez cały rok*, IV, Kraków 1935⁸.
- SMITH D.M., *John among the Gospels*, South Carolina 2001².
- SOGGIN J.A., *Israele in epoca biblica. Istituzioni – feste – cerimonie – rituali*, *StrBib* 4, Torino 2001².
- , *Storia d'Israele. Introduzione alla storia d'Israele e Giuda dalle origini alla rivolta di Bar Kochbà*, *BCR* 44, Brescia 2002².
- SÖLL G.I., *Storia dei dogmi mariani*, Roma 1981.
- SPICQ C. – ERNEST J.D., *Theological Lexicon of the New Testament Theology*, III, Peabody 1996.
- SPIEGEL P., *Co znaczy koszerne? Żydowska wiara i życie*, Katowice 2009.
- SPREAFICO A., *La voce di Dio. Per capire i profeti*, *StuBib* 33, Bologna 2002².
- STOCK K., *Maria, la Madre del Signore, nel Nuovo Testamento*, *BeP* 30, Roma 1997.
- STRADA L., *Patron doskonały. Trzy serie czytań o świętym Józefie na miesiąc marzec*, Kraków 1976.
- STRAMARE T., *Ewangelia tajemnic ukrytego życia Jezusa (Mateusz i Łukasz 1-2)*, Poznań 2012².
- STREETER B.H., *The Four Gospels. A Study of Origins, Treating of the Manuscript Tradition, Sources, Authorship, & Dates*, London 1924.
- SUÁREZ F., *Maryja Dziewica, Pani nasza*, Radom 2005.
- SUENENS L.J., *Kim jest Ona? Synteza mariologii*, *BM* 5, Warszawa 1988.
- , *Mary the Mother of God*, New York 1959.
- ŠPIDLÍK T., *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka*, *Bog* 3, Warszawa 2000.
- TAVARD G.H., *The thousand faces of the Virgin Mary*, Collegeville 1996.
- TERRINONI U., *Słowo Boże i śluby zakonne. Obrazy biblijne. Czystość*, *FKZ*, II, Kraków 2004.
- THIEDE C.P., *Jėzus. Tikėjimas. Faktai*, Kaunas 2006.
- THIERING B., *Jezus mężczyzną*, Warszawa 1996.
- THURIAN M., *Maryja Matka Pana Figura Kościoła*, Warszawa 1990.
- TORNIELLI A., *Carlo Maria Martini. Niepokorny Kardynał*, Kraków 2013.
- TRILLING W., *Christuverkündigung in den synoptischen Evangelien. Beispiele gattungsgemäßer Auslegung*, Leipzig 1968.
- TROMBELLI G.G., *Vita, e culto di S. Giuseppe sposo di Maria Vergine, e padre putativo di Gesù Cristo Salvatore nostro*, Bologna 1767.
- TULABA L., *Tai jums kalbėjau. Šventės ir šventieji*, V, Roma 1992.

- TYLOCH W. (red.), *Rękopisy z Qumran nad Morzem Martwym*, Warszawa 1997.
- VALANČIUS M., *Giwenimas Schwencziauses Marios Panos*, w M. VALANČIUS, *Raštai*, III, Vilnius 2006, 151-293.
- , *Žiwatas Jezaus Kristaus Wieszpates musu arba istorije Naujoje Istatima*, w M. VALANČIUS, *Raštai*, III, Vilnius 2006, 295-565.
- VANHOYE A., *Per progredire nell'amore*, BeP 1, Roma 1989³.
- VERBRAKEN P.P. – STAROWIEYSKI M., *Ojcowie Kościoła. Panorama patrystyczna*, Warszawa 1991.
- Verkündigung*, Berlin 2004⁴.
- VERMES G., *Twarze Jezusa*, Kraków 2008.
- V. KEMPIS S., *Benedikt XVI. – Das Lexikon. Von Ablass bis Zölibat*, Leipzig 2007.
- V. KEMPIS S. – BENEDIKT XVI., *Die Heilige Schrift. Meditationen zur Bibel*, Leipzig 2012.
- VOLZ P., *Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter nach den Quellen der rabbinischen, apokalyptischen und apokryphen Literatur*, Tübingen 1934².
- VON BALTHASAR H.U., *W pełni wiary*, Kraków 1991.
- VON CAMPENHAUSEN H., *The Fathers of the Church*, Peabody 2000.
- VOSTE J.M., *De conceptione virginali Jesu Christi*, Rome 1933.
- WESTERMANN C., *Primo approccio all'Antico Testamento*, CB, Torino 1977.
- , *Teologia dell'Antico Testamento*, ATS 6, Brescia 1983.
- WICKERT U., *Ein evangelischer Theologe schreibt über Maria*, Berlin 1979.
- WIDER D., *Zapatrzeni w Chrystusa. Rozważania tekstów Pisma świętego stosowanych przez Kościół do życia zakonnego*, Karków 2003.
- WIGHT F.H., *Obyczaje krajów biblijnych*, BPV, Warszawa 2001³.
- WIKER B., *Dziesięć ksiąg, które każdy konserwatysta musi znać. Oraz cztery nie do pominięcia i jedna uzurpatorska*, Warszawa 2013.
- WILLAM F., *Życie Maryi Matki Jezusa*, Warszawa 1939.
- WIŚNIEWSKA-ROSZKOWSKA K., *Życie Matki Bożej jako wzór wychowawczy*, Marki-Struga k/Warszawy 1996.
- WITCZYK H., *Kościół Syna Bożego. Studium eklezjologii czwartej ewangelii*, BVV 3, Kielce 2012.
- WŁODARCZYK S., *Dzieło Św. Łukasza (Łk – Dz) w świetle dokumentów pozabiblijnych i odkryć archeologicznych*, Częstochowa 2009.
- WOJCIECHOWSKI M., *Wpływy greckie w Biblii*, Kraków 2012.
- WOLFF H.W., *Antropologia del Antiguo Testamento*, BEB 99, Salamanca 1997².
- WOLFF U., *Der Mann aus Nazaret. Das Leben Jezus neu erzählt*, TT 832, Kevelaer 2013.
- , *Welche Farbe hat die Himmelstür? Symbole der Weltreligionen für unsere Zeit gedeutet*, TT 786, Kevelaer 2012.
- WOŁYNIEC W., *Maryja w pełni objawienia*, Wrocław 2007.
- WRIGHT R., *Ewolucja Boga*, NŚN, Warszawa 2010.
- ВОЙНАРСКИЙ Б., *Сказания о земной жизни Пресвятой Богородицы с изложением пророчеств и прообразований, относящихся к Ней, учения Церкви о Ней, чудес и чудотворных икон Ея. На основании Священного Писания, свидетельств св. Отцов и церковного придания*, С.-Петербург 1869.
- ZALESKI W., *Święci na każdy dzień*, Warszawa 1995.
- ZIÓLKOWSKI Z., *Najtrudniejsze strony Nowego Testamentu*, BMB, Warszawa 2006.
- ŻUREK A., *Wprowadzenie do Ojców Kościoła*, Kraków 1993.

10. Pomoce bibliograficzne

- BAZYLIŃSKI S., *Biblical Research. Introductory Notes*, SubBib 28, Roma 2006.
- BESUTTI G.M., *Bibliografia mariana 1952-1957*, SPFTMUOSM 12, Roma 1959.
- , *Bibliografia mariana 1958-1966*, SPFTMUOSM 22, Roma 1968.
- , *Bibliografia mariana 1973-1977*, SPFTMUOSM 33, Roma 1980.
- , *Bibliografia mariana 1978-1984*, SPFTMUOSM 39, Roma 1988.
- , *Bibliografia mariana 1985-1989*, SPFTMUOSM 46, Roma 1993.
- , *Bibliografia mariana 1990-1993*, SPFTMUOSM 53, Roma 1998.
- , *Bibliografia mariana 1994-1998*, SPFTMUOSM 59, Roma 2005.
- , *Bibliografia mariana 1999-2002*, SPFTMUOSM 60, Roma 2006.
- , *Bibliografia mariana 2003-2005*, SPFTMUOSM 61, Roma 2008.
- EVANS C.A., *Life of Jesus Research. An Annotated Bibliography*, NTTS 24, Leiden 1996.
- FRANKOWSKI J. (red.), *Polska bibliografia biblijna adnotowana za lata 1964 – 68*, Warszawa 1971.
- GEERARD M. (red.), *Clavis Patrum Graecorum. Ab Athanasio ad Chrysostomum*, CCh, II, Brepols – Turnhout 1974.
- GRĘŚ S., *Polska bibliografia mariologiczna (1945-2003)*, Niepokalanów 2004.
- GRZYBEK S. – CZERWIEŃ B.H. – PANASIUK B., *Polska bibliografia biblijna za lata 1931 – 1965*, I, Warszawa 1968.
- , *Polska bibliografia biblijna za lata 1931 – 1965*, II, Warszawa 1968.
- KETTLER S.C. (red.), *Biblical Counsel. Resources for Renewal. An Annotated Topical Bibliography of Works Containing Biblical Counsel for Persons Seeking Lasting Solutions to Life's Problems*, Newark 1993.
- KOŁO BIBLISTÓW UCZNIÓW UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO, *Polska bibliografia biblijna. Od 1900–1930 r.*, Kraków 1932.
- LANGEVIN P.É., *Bibliographie biblique. Biblical Bibliography. Biblische Bibliographie. Bibliografia biblica. Bibliografia biblica*, III, Laval 1985.
- OSTAŃSKI P., *Bibliografia biblistyki polskiej 1945-1999*, UAMWTSB 1, I, Poznań 2002.
- , *Bibliografia biblistyki polskiej 1945-1999*, UAMWTSB 1, II, Poznań 2002.
- , *Bibliografia biblistyki polskiej 2000-2009*, UAMWTSB 2, III, Poznań 2010.
- , *Bibliografia biblistyki polskiej 2000-2009*, UAMWTSB 2, IV, Poznań 2010.
- PAWŁOWSKI S., *Bibliografia Katechizmu Kościoła Katolickiego (1985-2004)*, Poznań 2006.

11. Pomoce filologiczne

- ABRAMOWICZÓWNA Z. (red.), *Słownik grecko-polski*, Warszawa 1958.
- ALONSO SCHÖKEL L. – MORLA V. – COLLADO V., *Diccionario bíblico hebreo-español. Contiene glosario español-hebreo bíblico*, Madrid 1999².
- ANDERSEN F.I. – DEAN FORBES A., *The Vocabulary of the Old Testament*, Roma 1992.
- BLASS F. – DEBRUNNER A., *Grammatica del greco del Nuovo Testamento*, ISBS 2, Brescia 1997².
- BRIKS P., *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, PSB, Warszawa 1999.

- DOROSZEWSKI W. (red.), *Słownik języka polskiego*, VI, Warszawa 1964,
 ДВОРЕЦКИЙ И.Х., *Латинско-русский словарь*, Москва 2000.
- EVEN-SHOSHAN A. (red.), *A New Concordance of the Old Testament Using the Hebrew and Aramaic Text*,
 Jerusalem 1997².
- FREYTAGII G.W., *Lexicon arabico-latinum*, III, Halis Saxorum 1835.
- GAJEWSKA B. – PAWLUS M., *Słownik synonimów i antonimów*, Warszawa – Bielsko-Biała 2011.
- Hornjo-serbsko-ruski słownik*, K.K. TROFIMOWIČ (red.), Budyšin – Moskwa 1974.
- HUCK A. – LIETZMANN H., *Synopse der drei ersten Evangelien*, Tübingen 1950¹⁰.
- JOÜON P. – MURAOKA T., *A Grammar of Biblical Hebrew. Part One: Orthography and Phonetics. Part Two: Morphology*, SubBib 14/I, Roma 2000.
- , *A Grammar of Biblical Hebrew. Part Three: Syntax. Paradigms and Indices*, SubBib 14/II, Roma 2000.
- LAMPE G.W.H. (red.), *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1968.
- LISOWSKY G., *Konkordanz zum hebräischen Alten Testament*, Stuttgart 1958.
- MEYER R., *Gramática del hebreo bíblico*, Barcelona 1989.
- PASSOW F., *Handwörterbuch der griechischen Sprache*, I, Leipzig 1831⁴.
- POESCHEL H., *Die Griechische Sprache. Geschichte und Einführung*, München 1961⁴.
- Polyglotte Tobit-Synopse. Griechisch – Lateinisch – Syrisch – Hebräisch – Aramäisch mit einem Index zu den Tobit-Fragmenten vom Toten Meer*, C.J. WAGNER (red.), MSU 28, Göttingen 2003.
- POPOWSKI R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich hasel, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, PSB, Warszawa 1997³.
- ROGERS JR. C.L. – ROGERS III C.L., *The New Linguistic and Exegetical Key to the Greek New Testament*, Grand Rapids 1998.
- ROMIZI R. – NEGRI M., *Greco antico. Vocabolario greco italiano etimologico e ragionato*, Bologna 2001.
- SCHMOLLER A., *Handkonkordanz zum griechischen Neuen Testament (Text nach Nestle)*, Stuttgart 1938⁷.
- SKORUPKA S. (red.), *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, Warszawa 1988.
- SZYMCZAK M. (red.), *Słownik języka polskiego*, I, Warszawa 1994⁹.
- , *Słownik języka polskiego*, II, Warszawa 1994⁹.
- , *Słownik języka polskiego*, III, Warszawa 1994⁹.
- The Book of Tobit. Texts from the Principal Ancient and Medieval Traditions with Synopsis, Concordances, and Annotated Text in Aramaic, Hebrew, Greek, Latin, and Syriac*, S. WEEKS – S. GATHERCOLE –
 L. STUCKENBRUCK (red.), FoSub 3, Berlin – New York 2004.
- VALPY F.E.J. (red.), *The Etymology Of The Words Of The Greek Language In Alphabetical Order With The Omission Generally Of Plants And Sometimes Of The More Uncommon Animals*, London 1860.
- VON SODEN W., *Akkadisches Handwörterbuch*, I, Wiesbaden 1985.
- ZERWICK M., *Analysis philologica Novi Testamenti Graeci*, SPIB 107, Rome 1966³.

12. Pomoce metodologiczne

- MAJKA J., *Metodologia nauk teologicznych*, Wrocław 1981.

13. Literatura piękna i poezja religijna

BLAKE W., *The Everlasting Gospel*, w W. BLAKE, *The Everlasting Gospel & Other Poems*, Lexington 2011, 13-34.

BRANDSTAETTER R., *Jezus z Nazarethu*, I-II, Poznań 1993.

DOBACZYŃSKI J., *Cień Ojca*, Warszawa 1985.

FLOHR M., *Gdzie sobota jest niedzielą. Niemiecki student w Izraelu*, ZRW, Wrocław 2011.

JODELKA T. (red.), *Polska poezja maryjna. Antologia*, Nipokalanów 1949.

KAZANTZAKH N., *Paskutinis gundymas*, Vilnius 1997.

LINDGREN A., *Madika z Czerwcowego Wzgórza*, Warszawa 2012.

MAKUSZYŃSKI K., *Awantura o Basię*, Warszawa 2010.

MCCULLOUGH C., *Ptaki ciernistych krzewów*, Warszawa 2013.

Wykaz skrótów

AB	The Anchor Yale Bible
ABRL	The Anchor Bible Reference Library
Ac	Academica
ACB	Archeolog czyta Biblię
ACTOI	Ancient Christian Texts Opus imperfectum
<i>AK</i>	<i>Ateneum Kapłańskie</i>
ANTC	Abingdon New Testament Commentaries
<i>Art</i>	<i>Artuma</i>
ATS	Antico Testamento Supplementi
BB	Biblioteca biblica
BCR	Biblioteca di cultura religiosa
BCV	Biblioteka Club Voltaire
BdP	Biblioteca de Patrística
BDŚ	Biblioteka diecezji świdnickiej
BEB	Biblioteca de Estudios Bíblicos
BeP	Bibbia e Preghiera
BHT	Beiträge zur historischen Theologie
<i>Bib</i>	<i>Biblica</i>
BIF	Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego
Bio	Biografie
<i>BiKi</i>	<i>Bibel und Kirche. Organ des katholischen Bibelwerkes</i>
BKAT	Biblischer Kommentar Altes Testament
BKV	Bibliothek der Kirchenväter
<i>BL</i>	<i>Bibel und Liturgie</i>
BLPŚSNTPJO	Biblia Lubelska Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych
BM	Biblioteka Maryjna
BMar	Biblioteka Mariologiczna
BMB	Biblioteka Miłośników Biblii
BMD	Beatam me dicent
BMMA	Bibliotheca Mariana Medii Aevi
BN	Biblioteka Narodowa
B'N'	Biblioteka 'Niedzieli'
BO	Bibbia e Oriente
<i>Bob</i>	<i>Bobolanum</i>
Bog	Bogosłowije
BP	Bibbia e pastorale
BPV	Biblioteka pielgrzyma <i>Vocatio</i>
BR	Bibelwissenschaftliche Reihe

BRTNT	Bibbia per tutti Nuovo Testamento
BRTWP	Biblioteka Roczników Teologicznych Warszawsko-Praskich
BSJ	Bibliotheca Sancti Josephi
BSPEG	Bibliotheca Sacra Patrum Ecclesiae Graecorum
BSR	Biblioteca di scienze religiose
BSS II PB	Biblia Slavica Serie II: Polnische Bibeln
BTC	Biblioteca di teologia contemporanea
BURS	Biblioteca Universale Rizzoli Saggi
BVV	Biblioteka 'Verbum Vitae'
BW	Biblioteka 'Więzi'
BWM	Biblia wiecznie młoda
<i>BZ</i>	<i>Biblische Zeitschrift</i>
БДВ	Библия для всех
CA	Collana «Le Ancore»
<i>Cath</i>	<i>Catholica</i>
CB	Collana 'Biblica'
CBNE	The Century Bible New Edition
CBSC	The Cambridge Bible for Schools and Colleges
<i>CBQ</i>	<i>Catholic Biblical Quarterly</i>
CC	Christian Classics
CCEL	Christian Classics Ethereal Library
CCh	Corpus Christianorum
CCR	Columbia Classics in Religion
CCSB	Corso completo di studi biblici
CCSBNS	Collana Commenti e Studi Biblici nuova serie
CE	Cahiers évangile
CEJL	Commentaries on Early Jewish Literature
<i>ChrzŚ</i>	<i>Chrześcijanin w świecie</i>
CNTS	Commentary on the New Testament Series
<i>CollBrugGand</i>	<i>Collationes Brugenses et Gandavenses</i>
<i>ComP</i>	<i>Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny</i>
ConBib	Conversazioni bibliche
CPNT	Commentario Paideia Nuovo Testamento
CR	Corpus Reformatorum
CRINT	Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum
<i>CT</i>	<i>Collectanea Theologica</i>
CTNT	Commentario Teologico del Nuovo Testamento
CzPŚ	Człowiek poznaje świat
DB	Duchowość biblijna
DCLS	Deuterocanonical and Cognate Literature Studies
DDPIMRI	Doctoral Dissertation Presented at the International Marian Research Institute
DJD	Discoveries in the Judaean Desert

DLPFTM	Dissertationes ad Lauream in Pontificia Facultate Theologica 'Marianum'
DSB	The Daily Study Bible Series
DUNS	Donne e uomini nella storia
ECNT	Baker Exegetical Commentary on the New Testament
EK	Estetyka i Krytyka
EKKNT	Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament
EL	Economica Laterza
<i>EphMar</i>	<i>Ephemerides Mariologicae</i>
<i>EstBib</i>	<i>Estudios Bíblicos</i>
EWR	Encyclopedia of World Religions
<i>ExpT</i>	<i>Expository Times</i>
ÉB	Études Bibliques
ЭЕК	Энциклопедия еврейской культуры
FACM	Fine d'anno con Maria
FCh	The Fathers of the Church
FJChD	Forschungen zum jüdisch-christlichen Dialog
FKZ	Formacja kapłańska i zakonna
FoSub	Fontes et Subsidia ad Bibliam pertinentes
FRLANT	Forschungen zum Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments
GHAT	Göttinger Handkommentar zum Alten Testament
GNT	Grundrisse zum Neuen Testament
GSAT	Geistliche Schriftlesung Altes Testament
GSNT	Geistliche Schriftlesung Neues Testament
GT	Giornale di teologia
HATER	Handbuch zum Alten Testament Erste Reihe
HCHCB	Hermeneia – A Critical and Historical Commentary on the Bible
HD	Historia Dogmatów
HNT	Handbuch zum Neuen Testament
HSNT	Die heilige Schrift des Neuen Testamentes
<i>HomPastRev</i>	<i>Homiletic and Pastoral Review</i>
HThKNT	Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament
IBS	Interpretation Bible Studies
IO	Izrael opowiada
ISBS	Introduzione allo studio della Bibbia Supplementi
ITS	Institutiones Theologiae Speculativae
IVPBDS	The IVP Bible Dictionary Series
ИП	Исследуем Писания
JPIIN	Jan Paweł II naucza
JPJW	Jeden Pan, jedna wiara Studia i rozprawy Instytutu Ekumenicznego KUL
KBANT	Kommentare und Beiträge zum Alten und Neuen Testament
KEK	Meyers Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neu Testament
KK	Kirche und Konfession

KNT	Kommentar zum Neuen Testament
<i>KP</i>	<i>Katolski Posol</i>
<i>Laur</i>	<i>Laurentianum</i>
LBAM	Lecture bibliche di Alberto Maggi
LCSB	Logos Corso di Studi Biblici
LD	<i>Lectio divina</i>
LF	La fenice
LFP	Iš Lietuvos filosofijos palikimo
<i>Lit</i>	<i>Lituanistica</i>
LM	Libri Mundi
MA	Maxima amoralia
<i>Mar</i>	<i>Marianum</i>
<i>MarStud</i>	<i>Marian Studies</i>
MB	Monumenta Bergomensia
<i>MB</i>	<i>Мир Библии</i>
ME	Moja Ewangelia
MEL	Monumenta Ecclesiae Liturgica
MK	Mariologia w kontekście
<i>MłoKat</i>	<i>Młodzież katolicka</i>
<i>MO</i>	<i>Masses Ouvrières</i>
MP	Modello e presenza
MR	Małżeństwo i Rodzina
MS	Misteri della storia
MSU	Mitteilungen des Septuaginta-Unternehmens
MT	Myśl Teologiczna
<i>MüTZ</i>	<i>Münchener Theologische Zeitschrift</i>
NAC	The New American Commentary
NCBCNT	The New Collegeville Bible Commentary New Testament
<i>NDB</i>	<i>Neue Deutsche Biographie</i>
NDSB	The New Daily Study Bible
NIBCNTS	New International Biblical Commentary New Testament Series
NICOT	The New International Commentary on the Old Testament
NIGTC	The New International Greek Testament Commentary
NKBNT	Nowy Komentarz Biblijny Nowy Testament
NKBST	Nowy Komentarz Biblijny Stary Testament
NPNF 2	A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, Series 2
<i>NRT</i>	<i>Nouvelle Revue Théologique</i>
NSQ	Nuovi Saggi Queriniana
NŚN	Na ścieżkach nauki
NTD	Das Neue Testament Deutsch
NTTS	New Testament Tools and Studies
NVBTO	Nuovissima versione della Bibbia dai testi originali

OB	Orizzonti biblici
OBC	The Oxford Bible Commentary
OCA	Orientalia Christiana Analecta
OPB	<i>Oberrheinisches Pastoral Blatt</i>
ORG	Opere di Romano Guardini
OS	Oscar storia
<i>OsRomPol</i>	<i>L'Osservatore Romano Wydanie Polskie</i>
OTL	The Old Testament Library
ÖKB	<i>Österreichisches Klerus-Blatt</i>
ÖTKNT	Ökumenischer Taschenbuchkommentar zum Neuen Testament
<i>PalCler</i>	<i>Palestra del clero</i>
PB	Podręczniki Biblijne
PBR	Pocket Books Religion
PBT	Piccola Biblioteca Teologica
PC	Problemi di coppia
PCCSG	Patrologiae cursus completus. Series Graeca
PCCSL	Patrologiae cursus completus. Series Latina
PCMSB	Piccola collana moderna Serie bilica
PDSS	Parola di Dio seconda Serie
PGC	The Pelican Gospel Commentaries
POK	Pisma Ojców Kościoła
PS	Pauline Studies
<i>PS</i>	<i>Polonia Sacra</i>
PSB	Prymasowska Seria Biblijna
PSP	Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy
<i>PSV</i>	<i>Parola, spirito e vita. Quaderni di lettura biblica</i>
PŚNT	Pismo Święte Nowego Testamentu
PŚST	Pismo Święte Starego Testamentu
PT	Piemme Theologica
PTB	Percorsi e traguardi biblici
PTS	Paderborner Theologische Studien
PWTWRN	Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu Rozprawy Naukowe
<i>RB</i>	<i>Revue biblique</i>
<i>REB</i>	<i>Revista Eclesiastica Brasileira</i>
<i>RiAM</i>	<i>Rivista di Ascetica e Mistica</i>
<i>RivBibIt</i>	<i>Rivista Biblica Italiana</i>
RK	Religie i Kościoły
RM	Rozprawy i monografie
RNT	Regensburger Neues Testament
RSB	Rozprawy i Studia Biblijne
<i>RSR</i>	<i>Recherches de Science Religieuse</i>
<i>RT</i>	<i>Roczniki Teologiczne</i>

<i>RTK</i>	<i>Roczniki Teologiczno-Kanoniczne</i>
PM	Религии мира
Sag	Saggi
SB	Studia Biblica
SBF	Studium Biblicum Franciscanum Analecta
SCMPW	Satanisław Cat-Mackiewicz Pisma Wybrane
SDPI	Schriften des Deutschen Palästina-Instituts
SDSSRL	Studies in the Dead Sea Scrolls and Related Literature
SGKA	Studien zur Geschite und Kultur des Altertums
SHR	Studies in the History of Religions
<i>SM</i>	<i>Salvatoris Mater</i>
SP	Sacra Pagina
SPFTMUOSM	Scripta Professorum Facultatis Theologicae 'Marianum' De Urbe Ordinis Servorum Mariae
SPIB	Scripta Pontificii Instituti Biblici
<i>Spot</i>	<i>Spotkania</i>
<i>SS</i>	<i>Scriptura Sacra</i>
SSNT	Studia Semitica Novi Testamenti
SST	Schleiermacher: Studies and Translation
STB	Studi di teologia biblica
STDJ	Studies on the Texts of the Desert of Judah
Str	Strumenti
StrBib	Strumenti Biblica
StrCom	Strumenti Commentari
STTAASF	Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia Annales Academiae Scientiarum Fennicae
StuBib	Studi biblici
StuJud	Studia Judaica
SubBib	Subsidia Biblica
SVRGTF	Schriften und Vorträge im Rahmen der Grazer Theologischen Fakultät
<i>SzCh</i>	<i>Szkoła Chrystusowa</i>
<i>SzStK</i>	<i>Szczecińskie Studia Kościelne</i>
SThTCS	Scripta Theologica Thoruniensia Communio Sanctorum
CHM	Секс народов мира
ШЗШ	Шаг за шагом
TC	Testi e commenti
TD	Teologia w dialogu
ThHKNT	Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament
ThHKNTS	Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament Sonderband
<i>ThSt</i>	<i>Theological Studies</i>
<i>TK</i>	<i>Tiesos kelias</i>
TNKUL	Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
TNKULPWT	Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Prace Wydziału Teologicznego
TNKULŹM	Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Źródła i monografie

TNTC	The Tyndale New Testament Commentaries
TP	Testi patristici
<i>TPQ</i>	<i>Theologisch-praktische Quartalschrift</i>
<i>TRIM</i>	<i>Theotokos Ricerche interdisciplinari di Mariologia</i>
TSAJ	Texts and Studies in Ancient Judaism
TSM	Theotokos Seria mariologiczna
TT	Topos Taschenbücher
TUGAL	Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur
TŻ	Teologia żywa
UAMWTSB	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny Series Bibliographica
URS	Uomini e Religioni Saggi
<i>VD</i>	<i>Verbum Domini</i>
<i>VoxP</i>	<i>Vox Patrum</i>
VSaI	Verbum Salutis Commentaire du Nouveau Testament
WBC	Word Biblical Commentary
<i>Wdr</i>	<i>W drodze</i>
WKBUUJ	Wydawnictwo Koła Biblistów U. U. J.
WKS	W kręgu słowa
WPNT	Word Pictures of the New Testament
WPŚ	Wstęp do Pisma Świętego
<i>WST</i>	<i>Warszawskie Studia Teologiczne</i>
WUNT	Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament
ZB	Zrozumieć Biblię
ZNPF	Z nauczania papieża Franciszka
<i>ZNW</i>	<i>Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums</i>
ZP	Zwiastowanie Pańskie
ZRW	<i>Z różq wiatrów</i>
ŻM	Źródła i monografie
ŻMS	Źródła Monastyczne Starożytność
ŻMT	Źródła Myśli Teologicznej

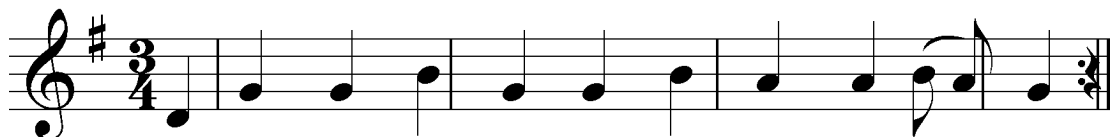
Apendyks

Propozycja organisty Symana Donata:

4. Kak spo-dziw-nje mę-ło so to stać, Bo-žo,
hdyž nje - zna - ju dżę mu - ża ja - ża - no - ho.

Propozycja ks. Michała Nawki:

4. Kak spo-dziw-nje mę-ło so, Knje-że, to stać,
hdyž z Jó - ze - fom ma - moj Źće slu - bje - nja čas?